

ॐ प्रस्थान ॐ

પુઠ ૧૦
અંક ૧

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્વાદમ્ ।

વૈશાખ
૧૯૮૬

તંત્રીઓ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (જેલમાં)
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

સુખ
પરજી

શ્રીઃ કમળાદેવી ચંદ્રોપાધ્યાય

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

પ્રેસ્થાન

પુ. ૧૦

૧૯૮૬ : વૈશાખ ધી આસો

અ. ૦ ૧ થી ૬

લેખાની અનુક્રમણિકા

અમેરિકાના પત્રો નંદલાલ મ. શાહ	૬૧,૧૬૫	ત્રિમૂર્તિ (કાવ્ય) હર્ષદરાય દેસાઈ	૧૪
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ૪૮,૧૧૧,૧૮૨,૨૯૫ ૪૦૪		દેવામુર સંભામ પદાવતી દેસાઈ	૨૧
આમંત્રણ (કાવ્ય) જમિયતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા	૧૨૪	ધર્મ અને પંથ પં. સુખલાલજી	૩૬૫
કાવ્ય પ્રણાશ (કાવ્ય) સુન્દરમ	૩૫૩	નોંધ ૭૬,૧૪૬,૨૧૮,૩૪૬,૪૨૬	
કાન્તની આખરી લેક કૃષ્ણદેવ લ. કદ	૧૭૦	પહેલો કલાલ (એક નાટક) ટાંડેટોય	૧૪૬
કેસરી દળાતો નાયક (વાતો) ધૂમકેતુ	૩૬૨	પ્રેસ્થાન (કાવ્ય) લક્ષ્મીનારાયણ રણછોડદત્ત માડવ્ય	૨૬૫
કેપલાનો ઉદ્દોગ અને મજૂર સ્ત્રી પુરુષોત્તમ ખા. ચૌદાણુ	૨૬	પુસ્તકપરિચય ઉપનિષદન્યોત્તિ ભા. ૧-૨, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાન્યોત્તિ	૧૩૪
ક્રિસ્તી ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન રૂપાણુ	૧૯	ડુ. કે. શાસ્ત્રી	
ગાંધીજીનું વાણિજ્ય લાલચંદ જયચંદ ગોરા	૩૯૦	“ ફરી જુવાની ? ” ડો. હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ	૩૦૬
ગાંધી જનનિ : ખાલી પ્રદર્શન સારદા મહેતા	૩૯૯	કૃપારા (કાવ્ય) મોહિનીચન્દ	૧૦૪
ગુજરાતની સ્ત્રીઓની જાગૃતિ સારદા મહેતા	૪૮	બાલકેળવણી અમૃતલાલ નાયાલાલ મોદી	૨૦૨
“ ઘરસ્સેદાર કિંવા પૃથાની હૃદય- ચાતના ” (કાવ્ય) ‘ ભાનુ ’	૪૦૨	બેક્ષતા આંકડા ‘ જ ’	૩૯૧
ચર્ચાપત્ર ક્ષ	૧૧૭	મહાત્માજીને (કાવ્ય) નારાયણ વળાને	૩૬૪
છેલ્લી આશા (કાવ્ય) સુન્દરમ	૧૭૬	માડીના સુક્તિયજ્ઞે (કાવ્ય) મનસુખલાલ મગનલાલ જવેરી	૩૦
જેલનું જીવન ચંદુલાલ લ. દલાલ	૨૫૯	માનવિશ્લેષ (કાવ્ય) ‘ કામળ ’	૨૪૨
જમીનદારી અને જમીનદાર વર્ગમાં સાચી કાંજીત	૧૧૮	સુક્તિયજ્ઞના અર્ધવર્ણને (કાવ્ય) મ. મ. ઝ.	૩૮૬
જલવંતરાય કેશવાણુરાય હાકોર		રમણલાલનો હાસ્યરસ મગનવિહારી લ. મહેતા	૩૬૯

લેખકોની અનુક્રમણિકા

જોલતા આંકડા	૩૬૧	ત્રિભુવનદાસ હુહાર	
અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી		વેદની પ્રાર્થનાઓ	૧૯૦
ખાલકેળવણી	૨૦૨	‘દ’	
લોકો નશો શા માટે કરે છે ?	૨૨૪	આયર્લેન્ડમાં આરોગ્ય પરિષદ	૪૨૩
આનંદશંકર દુવ [આચાર્ય]		માનસિક રોગો	૪૨૫
નારીપ્રતિષ્ઠા : એ વિષયનું		મોટાં શહેરોના ઘોંઘાટ	૪૨૨
ઐતિહાસિક દર્શન	૫૩	રશિયામાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ	૪૨૫
મન્દુમતિ દિવાન (સૌ.)		દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	
સ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિ અને સ્ત્રીઓ	૨૪	પુસ્તકપરિચય	૧૭૩
કૃષ્ણદેવ હ. લાલ		ધૂમકેતુ	
કાન્તની આખરી ભેટ	૧૭૨	દેસરી દળનો નાયક (વાર્તા)	૩૬૨
કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાલા		નં	
સામુદાયિક ઉપાસના	૨૬૬, ૭૭૯	ગોચરભૂમિ	૩૪૦
‘ક્રામળ’		નંદલાલ મ. શાહ	
માતૃવિશ્લેષ (કાવ્ય)	૨૪૨	અમેરિકાના પત્રો	૯૧, ૧૬૫
ગગનચિહ્નારી લ. મહેતા		નારાયણ વળાભિ	
રમણલાલનો દારવરસ	૩૬૯	મહાત્માજીને (કાવ્ય)	૭૬૪
ગાંધીજી		પદ્માવતી દેસાઈ	
સ્ત્રીઓનો હિસ્સો	૭૩	દેવાસુર સંગ્રામ	૨૧
શુભચર		પુરુષોત્તમ ખી. ચૌહાણ	
સોક્રયર્થ	૧૨૫, ૨૦૬, ૪૧૬	કેમલાનો ઉદ્યોગ અને મજૂરસ્ત્રી	૨૬
ચંદુલાલ લ. દલાલ		બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	
જેલનું જીવન	૨૫૯	ઝમીનદારી અને ઝમીનદારવર્ગોની	
છાતાલાલ માનસિંગ કામદાર		સાચી કાન્તિ	૧૧૮
હતભાગી હિંદ	૧૪૧, ૨૧૧, ૩૩૨	હિંદી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર	
જમિયતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા		જીડતી નજર	૨૪૫
આર્મચણ (કાવ્ય)	૧૨૪	ખાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	
દોસ્તદોય		સ્ત્રીઓમાં વાંઝિયાપણું	૪૩
પહેલો કલાત : એક નાટક	૧૪૯	‘માતુ’	
ખાલકેળવણી	૨૦૨	“ ઘટસ્ફોટ કિંવા પૃથાની	
લોકો નશો શા માટે કરે છે ?	૨૨૪	હૃદયચાતના ” (કાવ્ય)	૪૦૨
કુંગરશી ધરમશી નેપથ		લાસ્કર પટેલ એમ. ડી.	
હિંદીચલણ અને ૧૮ પેન્સનું દ્વિયામણ ૮૦		સ્ત્રીઓની ચારીરિક કેળવણી	૧૧
		મ. મ. ઝ.	
		સુક્તિપદના અધ્યયન (કાવ્ય)	૩૮૯

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૦

શ્રીઅંક : વૈશાખ : ૧૯૮૬

અંક ૧

શ્રી સ્વરાજ સંઘ

(સ્વરાજની લડતમાં નવું પ્રકરણ)

આપણા ગુજરાતની રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં બહેનોએ સારો ભાગ લીધો છે, અને જ્યારે દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ શ્રી. સરોજિની નાયડુ, મિસિસ દાસ, મિસિસ નહેરુ, કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરે અનેક નામે સાંભરી આવે છે, તે છતાં આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે શ્રીઓએ જાહેર જીવનમાં જે આંદોલન કરવું જોઈએ તેનો હજારો ભાગ પણ હજી થયો નથી. આપણી મદાસભાની પ્રવૃત્તિમાં વેપારીવર્ગ લગભગ ૧૯૧૯ની સાલથી ઠીક પ્રમાણમાં દાખલ થયો અને ખેડૂતવર્ગ ૧૯૧૭ની સાલમાં ખેડા તથા ચંપારણના સત્યાગ્રહોથી જોડાયા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેવી રીતે ઘણું કરીને એમ કહેવાશે કે હિંદી શ્રીઓએ ૧૯૩૦ ની સાલથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સારો ભાગ લેવા માંડ્યો. ખારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે શ્રીઓમાં અજબ જનગૃતિ હતી તે ખરું, પણ તે જનગૃતિ લગભગ સ્થાનિક હતી. શ્રીઓને ખાસ જુદું કામ જરૂરું નહોતું. સત્યાગ્રહને અંગે જે જમીનો અને જુલમો યતાં તે નીડરતાથી અને આનંદથી સહન કરવાની શક્તિ તેમનામાં ખીલી હતી પણ આજે જે શરૂઆત ગુજરાતી શ્રીઓમાં થાય છે તે જુદા જ પ્રકારની છે. ગાંધીજીની લડતનું મયક ગુજરાત છે તેથી પહેલ ગુજરાતમાં અને મુખ્યત્વે ગુજરાતી બહેનોમાં થાય છે એ ખરું, પણ યોગ્ય વાતાવરણ ફેલાશે ત્યારે એ પ્રકારની ચળવળ દેશભરમાં ફેલાઈ જશે એવી આશા રહે છે. ગાંધીજીએ નિમકના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે સાબરમતીથી કૂચ શરૂ કરી. હજારો બહેનો આશ્રમમાં અને રસ્તામાં, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં એમનો સત્કાર કરવા માટે, એમને આશીર્વાદ આપવા માટે, પોતાની જાતને અથવા પોતાનાં છોકરાંઓને સૈનિક તરીકે સોંપવા માટે, અથવા પોતાની લાગણીભરી સહાનુભૂતિ અત્યાર માટે એમની પાસે ગમત હતી. વૃદ્ધ ડોસીઓએ ગાંધીજીને આશિષો આપી અને તેમની સાહસનાં ભાગીદાર બન્યાં.

આખા હિંદ દેશમાં ઢેકઢેકાણે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાની તૈયારી થઈ રહી અને

“હિંદી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે” આ બન્ને લેખોમાં એમણે પોતાના વિચાર અને યોગના વ્યક્ત કર્યા. આ બન્ને લેખો દરેક સ્ત્રીએ વાંચી કે જાણી લેવાની જરૂર છે. ‘યંગ ઇડિયા’ના લેખનું સારું ભાષાંતર થયું નથી તે થવાની આવશ્યકતા છે. ‘નવજીવન’માં પ્રગટ થયેલા લેખનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:

“હિંદુસ્તાનની બહેનો ધારે તો પુરુષોના કરતાં વધારે ક્ષણો (સ્વરાજની લડતમાં) ભરી શકે. ખાદીની આખી પ્રવૃત્તિ બહેનોને આધીન છે...જો બહેનો ખરેખર જોખમમાં ઊતરવા ઇચ્છતી હોય, હિંદુસ્તાનના જ નહિ પણ જગતના ઇતિહાસ ઉપર પોતાની છાપ પાડવા ઇચ્છતી હોય, હિંદુસ્તાનની સમ્યક્તાનો પુનરુદ્ધાર કરવા ઇચ્છતી હોય તો તેમણે કંઈક વિશેષ ક્ષેત્ર શોધી લેવું જોઈએ.....બહેનો સવિનય લંગમાં આવશે તો પુરુષોમાં ખોવાઈ જશે...મીકાનાં કરતાં ઘણું અધરું કામ મઘપાનનિષેધનું છે. ૧૯૨૧ ની સાલમાં પુરુષો પીકાંની ચોકી કરતા હતા, પણ મારે તે ગંધ કરવી પડી. પીકાં બળાકારે બંધ નથી કરાવવાં. આપણો ખરો જય પદ્ધતિ જેવી છાતીવાળા પીકાંના માલિકોનાં હૃદય પીગળાવવામાં અને મઘપાન કરનારાં આપણાં ગાંડાં બાંધબહેનોનાં હૃદયની ઉપર અસર પહોંચાડવામાં રહેલ છે. આ લોકોના હૃદયનું પરિવર્તન કરવું એ સ્ત્રીઓનું ખાસ ક્ષેત્ર છે.....એ ક્ષેત્ર તૈયાર કરનારી શરીરે ક્ષીણ એવી પારસણ છે મીકાબહેન પીટીટ. આ ક્ષેત્રની શોધ પણ તેનું અવૌકિક કામ જોધને જ મને મૂકી છે. જે દબાયી કામ આવી રહ્યું છે તેમાં થોડો ફેરફાર થાય. પુરુષમાત્ર તેમાંથી ખસી જાય. બહેનોનું ચીંધિલું જ કામ તેઓ કરે. પણ મુખ્ય કામ ચોકીનું, લોકોને વીનવવાનું, આજીજી કરવાનું, પીકાવાળાની પાસે રીયુટેશન લઈ જવાનું તે તો કેવળ બહેનોનું જ છે.”

ગાંધીજીના અંગ્રેજી લેખો હમેશાં સુજરાતી કરતાં સારા હોય છે. ‘યંગ ઇડિયા’ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે સ્ત્રીઓની પાસેથી મળુ કામ લઈ શકાય તેને બદલે શેરનું કામ (મીકાનું) શા માટે લઈ ? એ કામમાં તેમને જે કંઈ વેઠવું છે તે નહિ મળી રહે. જો બળનો અર્થ શારીરિક બળ કરીએ તો પરબળમાં જરૂર સ્ત્રીઓ ઊતરે પણ નૈતિકબળમાં સ્ત્રીઓ ચઢી જાય. સ્ત્રીઓમાં આત્મબોગની શક્તિ વધારે છે, એની તત્ત્વ સમજ લેવાની કુદરતી શક્તિ (intuition) વધારે છે, સજનશક્તિ ભારે છે, ધૈર્ય વધારે છે. જો આપણે અહિં સારી બધાં કામ ઉકેલવા માગતા હોઈએ તો સ્ત્રીઓના હાથમાં ભવિષ્ય છે.

જો ચોકીનું કામ છેવટ મુઠ્ઠી અહિંસામત રાખી શકીએ તો પ્રજાને કેળવવાનો એ માર્ગ ઉત્તમોત્તમ છે. તેમાં જીવનજીવી નહિ હોય પણ સગળવટ હશે અને હૃદયપરો કરાવવામાં સ્ત્રીઓ સારામાં સારું કામ કરશે.

દાર્નિષેધ અને પરદેશી કાપડનો અહિંકાર એંતે કાયદાર્થી કરવો પડશે. પણ તે કાયદો કરાવવા માટે પણ પ્રજામતનું સખત દબાણ તો જો બહેનો આ કામ ઉપાડી લેશે તો તેમને સ્વપ્ને ખ્યાલ નહિ હોય એટલા આત્મવિશ્વાસ અને શક્તિ જ તેમનામાં આવશે. તેમની આજીજીથી પરદેશી કાપડના વેપારી, અને ખરીદનાર તેમજ દાર વેચનારા અને પીનારાના હૃદય જરૂર પીગળશે, અને બહેનો આ ચાર વર્ગના બાંધબહેને હિંસા કરે એ બળવાળેજ નથી. આ ચળવળમાં જોર આવશે ત્યારે સરકારનું હૃદય પણ પથથાયા વિના નહિ રહે.

અહેન ઉપર હુમલો કરે તો શું અહેન લાઇ ઉપર રીસ કરે કે? એ તો ઊલટી લાઇની દયા આશે અને સમજવશે કે આ તે તમે શું કરો છો? અને તમે ચોક્કસ માનજો કે જે દિવસે તમારા ઉપર કોઇ લાઇ-કેરી કે પીઠાવાળો હુમલો કરશે તે જ દિવસથી દારૂ તથા દારૂનો ધંધો ગયો જ છે.” (પૃ. ૪૬૪ ઉપરથી.)

આવી રીતે એક બાઇને જણાવેલું કે તમારો ધણી દારૂ પીને માર મારે અથવા ગાળ દે તો તમે શું કરો? તે પ્રમાણે દારૂડીઓને કરજો. તમારાં આંસુથી દારૂ ઊડી જશે.

એક અહેને કહ્યું:—આપની અપીલ આખા હિંદુસ્તાની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે છે, પણ આજે તો માત્ર ગુજરાતમાં આ ચળવળ ચાલી રહે એમ લાગે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ત્યાં પડે છે ત્યાં શું કરી શકાય? ” ગાંધીજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે “સ્ત્રીઓ સમજતી જાય છે તેણે દેશાત્મતાનાં કાયો ઉપાડી લેવાનાં છે. ત્યારે તે ઉપાડી લેશે ત્યારે પડે છે ખસી જશે.” એટલે સામાન્ય લોકો જેને વિનય માને છે તેનો ઉકેલ કાર્યને લીધે જ થશે.

તા. ૧૩ મીએ સ્ત્રીસભા પૂરી થઈ તે પછી-તરત પુરુષોની સભા થઇ. તેમાં એમણે કહ્યું કે “મેં સ્ત્રીઓને કામ સોંપ્યું છે તેમાં આપણે કેવી રીતે મદદ રૂપ થઇએ. સ્ત્રીઓ ચોક્કસ કરે તેમાં માયું ન મારવું એ આપણું પહેલું કર્તવ્ય છે. આપણે દારૂવાળાને મળીએ અને પ્રજાની ઉત્તરિને ખાતર આ ધંધો છોડી દેવાનું સમજાવીએ, અને આપણે સૌ સ્ત્રીઓ તરફ વધારે માનની દૃષ્ટિએ જોઇએ. સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા વધશે તેમ તેમનું કામ વધારે સફળ થવાનો સંભવ છે.”

નવસારીનું લાપણુ પારસીઓને માટે ખાસ હતું. ગુજરાત મુંબઈમાં પારસી પીઠાવાળા છે અને નવસારી ગામમાં પારસીઓની મોટી વસ્તી તેથી ત્યાંનું પ્રવચન લગભગ દારૂનિષેધ વિષે હતું. ધણીખરા પારસી પીઠાવાળાઓને જમીન હોય છે તે જતાં જો કોઇનો ધંધો જાય તો તેનો વિચાર પારસી લખપતિઓ, આગેવાનો કેમ ન શોધી કાઢે? દુષ્ટ ધંધો હોય, પ્રજાની પાયમાલી કરતો હોય તે દરેક સારા માણસે છોડવો જ જોઈએ. અમે છોડીશું તો હિંદુ લઈ લેશે એ દલીલમાં કાંઈ વળુદ નથી. એ લાપણુ નવજીવન ૧૩-૪-૩૦માં છપાયું છે. આ અંકમાં બીજો પત્ર “અહેનો પ્રત્યે” છે તેમાં “ખાદી વાટે વિદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર કરવા વિષે છે. આ અહેનોનું ખાસ ક્ષેત્ર છે અથવા હોવું જોઈએ; કેમકે વિદેશી વસ્ત્ર ફેરોડા ધોરા ખરબાદ ર્કયા છે ને ફેરોડા અહેનોને પોતાના મદદનીશ ધંધા વિનાની કરી મૂકી છે.

સ્ત્રીઓની પરિપક્વતા કરવામાં આવ્યા હતા કે સ્ત્રીઓએ દારૂતાડીનાં પીઠાની ચોક્કસ કરવી, પીનારાઓને વ્યસન છોડવા વીનવવું, વિદેશી વસ્ત્રોના વેપારીને તે બંધ કરવા વીનવવા, અને વસ્ત્ર હુનારને સમજાવવા, તેમ જ સ્ત્રીઓએ ખાદી કરવાની બધી ક્રિયા શીખી લઇને ખાદી ઉત્પન્ન કરવી, અને પાડોશીને શીખવવી. ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે “આ ઠરાવોની પાછળ થોડીક અહેનો પણ પ્રાણપચારી કરવા તૈયાર હશે તો તે આગળ આવશે. એમ નહિ હોય તો પરિપક્વ અધૂરે ગચ્છેલી ગણાશે.”

આ ઠરાવો થયા ત્યાર પહેલાં સુરત, અમદાવાદ અને મુંબઈમાં તૈયારી થઇ રહી હતી. સુરતમાં એ જિલ્લાને લગતી મદદપોતનિષેધની પ્રવૃત્તિમાં ખારડોલીથી શ્રી. વલ્લભલાલ, મીડુ-અહેન તથા શ્રી કનૈયાલાલ (કાનજીલાલ) દેસાઈ પડ્યાં જ હતાં. ખારડોલી સત્યાગ્રહ પૂરે

સુબંધના કામની વિગતો હજી પ્રગટ થઇ નથી પણ જે બહેનોએ ઘણી કિમતી સેવા અનેક વાર કરી છે તે બહેનોએ આ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ ઉપાડી લીધા છે. આ બંધી શરૂઆતની પ્રવૃત્તિ પાશોરામાં પડેલી પુણી જેવી ગણવી જોઇએ. ત્યારે આખા ગુજરાતની સ્ત્રીઓ જાગૃત થાય અને ગામડે ગામડે ચોખી કરે અને દારૂની દુકાનો બંધ કરાવે ત્યારે આપણે રાજી થઇએ. એક જિલ્લાની માગણી સ્વીકારીને ગાંધીજીએ શ્રી. મણીબહેન પટેલને ત્યાં મોકલ્યાં છે, પડદા અને મદ્યાગ્નને લીધે એમનું કામ અધરું છે, પણ પાટીદારીઆ ગામોમાં બંદોબસ્ત વધારે સારો થઇ શકે છે અને જો તે અહિંસાત્મક રહે તો એ જિલ્લો બધા જિલ્લાઓ કરતાં મોખરે આવે.

આપણી બહેનોએ જાણવા જેવું છે કે ગાંધીજીને અંગ્રેજ બહેનોને (મુક્તિ ફોજ) આ પ્રકારનું કામ કરતાં જોયેલી તેટલા પરથી આ વિચાર સ્પુર્તો છે. અમેરિકામાં દારૂની દુકાનો બંધ કરાવવામાં, પ્રજામત કેળવવામાં અને સરકાર પાસે યોગ્ય કાયદા કરાવવા માટે લાખો બહેનોની સંરચાઓએ વધો યુધ્ધી સતત કામ કર્યું છે. એ પ્રકારની અડગતા, ધીરજ, મહેનત, દેશદાઝ અને આત્મભોગ આપણી બહેનોમાં ફેલાઇ રહેશે ત્યારે આ દેશ દારૂતાડીના બસનોથી મુક્ત થશે અને પ્રજા ઉત્સાહી, નીરાગી, નીતિવાન અને સુખી થશે. સમજી બહેનોએ રખડી કરીને બીજાં બહેનોને તૈયાર કરવાં, ગામ ગામડે સૈનિકો જામાં કરવાં એ તેમનો ધર્મ છે.

ડૉ. શુભન્ત મહેતા

હિંદુ સ્ત્રીઓના હક્કો

અને

તેમાં કરવા જોઇતા સુધારા

હિંદુ સ્ત્રીઓના વારસાના સંબંધે તેમજ મિલકત ઉપરના હક્ક સંબંધે જે કાયદો પ્રચારમાં છે તે આજુ જમાના ને સુધરેલા સમુજની દષ્ટિએ અન્યાય ભરેલો છે, તેમાં સુધારો થવાની જરૂરિયાત આવશ્યક માનવામાં આવી છે ને તે સંબંધે કેટલીક મુશ્કેલી એ પ્રશ્નો જાણ થયા છે તેમ હિંદુની વડી ધારાસભામાં બિલો પણ રજુ થયાં છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

સ્ત્રીઓનાં હક્ક સંબંધી ન્યાયાન્યાં પ્રશ્નો મુકાયા છે, તકરારો જોડી છે તે અંશતઃ ખાખત માટે કિંવા જુદી જુદી ખાખતો સંબંધી છે. જ્યારે મૈં સંપૂર્ણ રીતે આખા કાયદામાં ને તેનાં બંધારણોમાં સ્ત્રીઓના હક્કમાં સુધારો વધારો ક્યાં કેવા કારણસર ને કયા ખાખતમાં મુલો જોઈએ તેનું એકીકરણ કરેલું છે તે આ સ્થળે દર્શાવું છું છે.

સમાજનો વધુ ભાગ એવા જ વિચાર ઉપર છે કે આજુ દક્ષિણ સ્ત્રીઓને પદંગત રાખી છે તેમ થવું ન જોઈએ. સ્ત્રીને વારસા જીતરવાનાં જે ધોરણો કિંવા ક્રમ રાખેલા છે તેમાં અને સ્ત્રીને મિલકતનો જે વારસો મળે છે તે કેવા હક્કે મળે છે તેમાં એ બન્ને ખાખતોમાં દક્ષિણે વધારો કરવો ઇષ્ટ છે. સ્ત્રીને પતિના મરણ બાદ સંતાનના અભાવે (પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર) વારસો મળે છે, વારસ ગણાય છે પણ મિલકત ઉપર સ્વતંત્ર સ્વામિત્વ મળતું નથી એટલે મિલકતનો ઉપભોગ કે વ્યવસ્થા કરવામાં પૂર્ણ દક્ષની ખામી છે. કેટલીક સ્ત્રીઓની ગેરસમજ

૧. જામીનો બદલાય છે, સ્ત્રી વર્ગ સુધરે છે ને આગળ વધે છે. હવે જૂના વિચાર કામના નથી.

૨. ધણીની મિલકત સ્ત્રી છૂટથી વાપરે નહિ પણ રખવાણી કરી સાચવી રાખે અને તે પછી પિત્રાધ્યો માસિક થઈ જેસે ને તાંગડધિત્તા કરે એ ક્યાનો ન્યાય ?

૩. પિત્રાધ લોકોની દાનત મિલકત ખાવાની જ હોય છે. તે લોકો વિધવાના ધણીના જીવતાં ઉપયોગી થયા ન હોય તેમ વિરોધી હોય છતાં તેમને વગર મહેનતે મિલકત મળવા સ્ત્રી તે સાચવી રાખે એનો શું અર્થ ?

૪. ઘરની ધણિયાણી અને અર્ધાંગના છતાં તેને સ્વતંત્ર કંઠ પણ મિલકત ન મળે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

૫. વિધવા થઈ એટલે તેને અપવિત્ર કે સ્વચ્છંદી તરીકેની દૃષ્ટિથી નિહાળેવી એ બરાબર નથી.

૬. જે ધણી વિલસી કે બીજી રીતે મિલકત પોતાની સ્ત્રીને આપે તો સંપૂર્ણ માલિકી મળે છે જ. તો પછી જે સ્ત્રીએ ધણીને દુઃખ આપ્યું હોય કેવા તેનું મન સંપાદન ન કર્યું હોય તે માટે ધણી લેખ કરી સ્ત્રીનો હક નષ્ટ કરી શકે છે જ. તે સિવાયના પ્રસંગે વિધવાને સંપૂર્ણ માલિકી આપવી જોઈએ.

૭. હાલના કાયદામાં વિધવાના વહેવારો કાયદેસર અને તે વળી જરૂરિયાત કારણસર જ હોવા જોઈએ. એટલે તે બાબતો એટલી ઝીણી છે કે નામદાર પ્રિવિ કાઉન્સિલ સુધી એ તરવા ઉપર ફેંસલા થયા છે. તાત્પર્ય વિધવાનો દરેક વ્યવહાર તકરાર ને કબજિયાત સરૂપ પકડે છે ને પિત્રાધ્યો તેના વ્યવહારો સામે મિલકતો ખાવાના અર્થે દાવા કે ફરિયાદો કરી વિધવાને ત્રાસ, અર્થ અને દુઃખમાં કિતારે છે. આ એક અનીતિ જ છે.

૮. દીકરી, બહેન, વગેરે જેને સ્વતંત્ર હક્કે વારસો જીતે છે, પછી તે ગમે તેવી વર્તણૂકની હોય યા ગમે તેવી વ્યવસ્થા કરે, તો પછી વિધવાની શું ગુનેગારી છે જે ધણીની નજીકની જ હકદાર હોવા છતાં તે ધણીના મૂવા પછી કિંમત વગરની ગણાય ? એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

૯. પુરુષ વારસેને મળનારી મિલકત સ્વતંત્ર હક્કે મળે છે, પછી તે સાતમી પેઢીનો પિત્રાધ હોય તો પણ વૃધી નથી. જો મિલકત મેળવવા કે સંપાદન કરવામાં દૃષ્ટિ પણ કરી નથી તે મિલકતનો ગમે તે ઉપયોગ વારસ થઈને કરી શકે તો પછી મરનારની વિધવાનો શું વાંક છે તે સમજાતું નથી.

૧૦. વિદ્યાદાન, સાર્વજનિક કામો કે એવા જ પ્રકારનાં ધાર્મિક કાર્યો માટે વિધવાની ઇચ્છાનુસાર મિલકતનું સ્વત્ત્વાર્ણ્ય કરવું હોય તો કાયદાથી અટકાવ કે રાખેલી મર્યાદા ન રહેવી જોઈએ. પુરુષો તેમ કરે તો સ્ત્રીઓ પણ તેમ કરી શકે.

૧૧. જે સ્ત્રી પોતાની જિંદગી વ્યવિચારથી ગુબરતી હોય તેને કાયદાએ વારસામાંથી જ ખાતલ કરેલી છે એટલે બીજી કોઈ રીતે વિધવાના હકને મર્યાદિત ન રાખવા જોઈએ.

શ્રીઓની શારીરિક કેળવણી

આ જમાનો જ એવો આવ્યો છે કે આપણે શારીરિક કેળવણીનો વિચાર ક્યાં વિના છૂટકો નથી. છોકરાઓની શારીરિક કેળવણીનો સવાલ ગુજરાતમાં કંઈક અંશે ઉકલતો જાય છે. શ્રીઓની શારીરિક કેળવણી સંબંધી હજી આપણે વિચાર કરતા પણ નથી થયા; કારણ આપણે માનીએ છીએ કે છોકરાઓને શારીરિક બળની જેટલી જરૂર છે એટલી જરૂર શ્રીઓને નથી. આવા વિચારથી શારીરિક કેળવણી કન્યાશાળાઓમાં પણ અગત્યનો ભાગ નથી બજવતી.

૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં આ સવાલ ચર્ચવાની બહુ જરૂર નહોતી. કારણ તે વેળા શ્રીઓ નાનપણથી જ શારીરિક કેળવણી મેળવતી હતી. ઘરનું કામકાજ જ એવા પ્રકારનું હતું કે એમને જોઈતી કસરત મળી રહે. દળવાનું, ખાંડવાનું, પાણી ભરવાનું, કાંતવાનું વગેરે બધાં કાર્યોમાં શરીરના બધા અવયવોની એટલી સુંદર કસરત સમાયેલી છે કે તેથી સ્ત્રીનાં ગાત્રો મજબૂત બને છે અને તેના લાલિત્યમાં પણ વધારો કરે છે. કેટલાંક કારણોસર, જેમાં આપણે અહીં ઊંડા નહિ જીતરીએ, સ્ત્રીના ગૃહકાર્યમાં અગત્યનાં ગણાતાં તત્ત્વોનો લોપ થયો છે. પરિણામ આપણને દિવસે દિવસે તો દૈન્ય થતું જાય છે. જે આપણે ચાંપતા ઉપાયો વેળાસર નહિ લઈએ તો આપણા રાષ્ટ્રનું શ્રીમંગ ક્યાં જઈ જાય રહેશે એ કહેવું મુશ્કેલ નથી.

એક બાજુથી આમ શરીરને તાકાત આપનાર અને સુસંઘટ્ટ રાખનાર તત્ત્વો ઓછાં થયાં અને બીજી બાજુ એથી લગ્નવ્યવસ્થામાં કંઈ ઝાઝો ફેરફાર નથી કરી શક્યા. જલદા કંઈક પાછા પડ્યા હોઈશું. બાળકને ઓછાં થયાં હશે પણ અપૂર્વ ઉમ્મરનો સંભોગ ઓછો નથી થયો. જલદા પરણ્યા પછી આપણે જુદા રહેવા શીખ્યા એટલે શારીરિક દૃષ્ટિએ તો પાછા પડવાનું જ થયું. સ્ત્રીની શરીરરચના જ એવા પ્રકારની છે કે એનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો દિવસે દિવસે ખવાઈ જાય. પુરુષોએ પોતાનું સ્ત્રીધન સાચવવું હોય તો અવસ્ય એતવું જોઈએ. બાળકને ન કરવાં એ સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે પણ એટલેથી અટકતું નથી. બાળસંભોગ પણ ઓછો કરવાની જરૂર છે.

ત્રીજી અગત્યની જરૂર અક્ષરજ્ઞાન સંબંધી આપણા વિચારો બદલવાની છે. અક્ષર-જ્ઞાનની આપણને એટલી બધી ઉતાવળ આવી ગઈ છે કે બાળાઓ પોતાનાં હાડકાં બાંધવાની ઉમ્મરની હોય તો વેળા એના ઉપર અસર બોલે નાંખી દઈએ છીએ જે વસ્તુસ્થિતિ આપણે છોકરાઓની કરી છે તે જ વસ્તુસ્થિતિ વગર વિચારે બાળાઓની કરવા ઉતાવળા થઈ ગયા છીએ. અક્ષરજ્ઞાનનો બાળકોનાં કુમળાં મગજ ઉપર અસર બોલે છે જેનાં બાર તળે એ દબાઈ જાય છે. આપણને એમ લાગે છે કે છોકરાં રમત કરતાં 'કરતાં' ભણે એ ઈચ્છું છે. આપણામાં સુધરેલા ગણાતા પણ આ વિચાર તો કચરાયા છે. એ માનતા થયા છે કે છોકરાં રમત કરતાં કરતાં આંક બોલે અગર શીખે તો એને શારીરિક તુકસાન નહિ થાય. ચીવટ એવી વસ્તુ છે કે રમતમાં બાળકનાં બાળકને જે કંઈ નહિ

ગૃહિણી—આ વર્ગની શારીરિક સંપત્તિ માટે પુરુષોએ ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું છે. એમની શારીરિક સંપત્તિનાં પડતીનાં કારણોનું અવલોકન આપણે શરૂઆતમાં કંઈક અંશે કર્યું. હળવા ખાંડવાં પાણી ભરવાનો લોપ થયો છે એ પાણું આવે એ ઓછો સંભવ છે અને ખાસ કરીને શહેરમાં વસતી સ્ત્રીઓમાં એ દાખલ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. કસરતની વધારે આવશ્યકતા શહેરમાં વસતી સ્ત્રીઓને ખાસ છે. રસોઇ બનાવવા સિવાય ધરકામ બહુ ઓછું હોવાથી એમને ફાજલ વખત પ્રભુ ધણે રહે છે. અને એ બધા વખતનો દુરુપયોગ જ થાય છે એમ કહેવામાં બિનકુલ અતિશયોક્તિ નથી...

હિન્દુસ્તાનના સહભાગ્યે પૂ. મહાત્માજીએ સ્ત્રી આગળ એક સુંદર હળવી કસરતનું સાધન મૂકી દીધું છે. એ સાધન આપણો પુરાણો રેંટિયો છે. એને આર્થિક દષ્ટિએ આપણે અત્યારે નહિ નિદાણીએ પણ કસરતની દષ્ટિએ આપણે નિદાણીયું. જે સ્ત્રી અગર પુરુષ દરેક નિયમિત એક કલાક કાંતે છે એને તો અનુભવ અવસ્ય દર્શે જ કે એ શારીરિક કસરતમાં બહુ સારો લાગ સળવે છે. સ્ત્રીઓના જેટલા ફાજલ પડતા કલાકો છે એ બધાનો મોટો લાગ જો એ એની પાછળ ગાળે તો ફાડ કીક કીક મજબૂત અને હળવાં થાય. શરૂઆતમાં જેમ બધી કસરતમાં છે એમ આમાં પણ જરા ખલાં દુનખશે પણ એ પ્રજીબહુ સપાટામાં ટેવાઈ જવાય છે.

એનો ખીજો મોટો લાભ માનસિક શાન્તિ મળવાનો છે. આધુનિક સ્ત્રીઓને ઘણે અંશે nervousness ધણા પ્રકારની આવી ગઈ છે. હિરદીરીઆ એનો એક પ્રકાર છે. રેંટિયો અનેક ધાંધશીઆ પ્રવૃત્તિઓમાંથી થોડો વખત શાન્તિ-મનની અદ્ભુત શાન્તિ મેળવવાનું સાધન છે. આ હું જાત અનુભવથી કહું છું. અને હું ધારું છું કે જે નિયમિત કલાક અગર તેથી વધુ કાંતે છે, એ બધાને આ સત્ય કંઈક અંશે સમજાયું હશે. માનસિક શાન્તિ શારીરિક સંપત્તિને હમેશ ઉત્તેજિત કરે છે. માનસિક શાન્તિ વિના શારીરિક કસરત નકામા જેની લાગે છે. તો આ માનસિક શાન્તિ મેળવવા માટે આ અદ્ભુત સાધનનો ઉપયોગ હિન્દુ સ્ત્રીએ—ખાસ કરી શહેરમાં વસતી સ્ત્રીએ—કરવા જેવો છે.

આ સિવાય ખીજી કસરત પાછળ સ્ત્રીઓ સુખેથી સવારનો પા કલાક ગાળી શકે છે. ખુદશી દવ.માં દંડ બેઠક વગેરે હળવી કસરત બહુ સહેલાઈથી ધરમાં થઈ શકે અને એથી સવારથી જ શરીરમાં રક્તિ લાવી શકાય. એ ટેવ એટલી સુંદર છે કે સ્ત્રી એક વખત ટેવાઈ જશે તો એને એ વિના ચેન નહિ પડે.

પાશ્ચાત્ય રમતો સંબંધી અહીં ઉલ્લેખ કરવાની હું જરૂર જોતો નથી. હિન્દુ જેવા દેશને એ પરવડે એમ નથી. એ રમતોમાં દરેક સ્ત્રી સહેલાઈથી લાગ નથી લઈ શકતી. એ દષ્ટિએ પણ આપણને એ બીનઉપયોગી છે. દુનખની વાત તો એ છે કે એ રમતોએ શોખનું સ્વરૂપ લીધું છે. અને એમાંથી સ્ત્રીઓને બચે જ છૂટકો છે.

ગૃહિણીની શારીરિક સંપત્તિ મેળવવામાં અને કાયમ રાખવામાં પુરુષે અવસ્ય મદદ કરવી જોઈશે. એ મદદ બ્રહ્મચર્ય રૂપી મદદ છે. પુરુષની પશુપ્રતિભા એ તોડવામાં બહુ મોટો હિરસો છે એ સૌ કોઈ કબૂલ કરશે જ અને એટલા પુરતી જ એમની પહેલ એ દિશાની મદદમાં જોઈશે.

અનુક્રમણિકા

પૃસ્તક ૧૦

૧૯૮૬ : વૈશાખ

૧ શ્રી સ્વરાજ સંઘ : ડૉ. મુખન્ત મહેતા	૧
૨ હિંદુ શ્રીઓના હક્કો અને તેમાં કર્યા જોઈતા સુધારા :	૭
રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક (વકીલ)	
૩ શ્રીઓની શારીરિક કેળવણી : ડૉ. બારકર પટેલ એમ. ડી.	૧૧
૪ ત્રિમૂર્તિ (કાવ્ય) : દર્પદરાય દેસાઈ	૧૪
૫ શ્રીઓની આર્થિક સ્વનંત્રતા : મંજુલા મહેતા	૧૫
૬ પ્રિયતી ધર્મમાં શ્રીનું સ્થાન : રૂપાણ	૧૯
૭ દેવાસુર સંભાષ : પદ્માવતી દેસાઈ	૨૧
૮ સ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિ અને શ્રીઓ : સે. મેન્ડુમતિ દિવાન	૨૪
૯ કોયલાનો ઉછોગ અને મજૂર શ્રી : પુરગોતમ ખી. ચૌદાણ	૨૬
૧૦ શ્રીઓ અને છૂટાછેડાનો હક્ક : રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક (વકીલ)	૨૮
૧૧ માડીના મુક્તિયજ્ઞો (કાવ્ય) : મન:મુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી	૩૦
૧૨ શ્રીની પદવી : હીરાભાઈ	૩૩
૧૩ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ : [ચાત્રુ લેખમાળા]	૩૮
૧૪ શ્રીઓમાં વાંછિયાપણું : બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	૪૩
૧૫ ગૃહસ્થતની શ્રીઓની જાગૃતિ : સારદા મહેતા	૪૮
૧૬ શ્રીત્વ : સચિદાનંદ	૫૧
૧૭ જ્ઞાનગોચરી	...
નારી-પ્રતિષ્ઠા : એ વિષયનું અંતિદામિક દર્શન : આચાર્ય આનંદશંકર મુન ૫૩	
ઈશ્વરમાં શ્રીઓનો પ્રતાપિકાર	૭૩
શ્રીઓનો દિરસો : ગાંધીજી	૭૩
૧૮ લગ્નમાં બદલેલો શ્રીઓ : મોતીબાઈ	૭૫
૧૯ નોંધ : ૨. ૪૮ ૫	૭૬

સંવાદ : હિંદુમાં શ્રી પં. પરદેશના શ્રી કા.

• નોંધ : રામનારાયણ વિજેનાથ પાઠક (જિલ્લા) નવા સચિદાનંદ ટ્રાસ્ટના પરીષદ.
 પ્રાસાદ : રામજીવ રામજીવ શ્રીઓ : પ્રવાસ કાર્યાલય : પાસેથી અનિવારી સારો, ખાસા યોગી, અમદાવાદ
 મુદ્રક : મનન વિજેનાથ પાઠક : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રામજીવ રોડ, અમદાવાદ.

રજગીત (કાવ્ય)	૭૭	શ્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતા	૧૫
સુન્દરમ		મંજુલા મહેતા	
લક્ષ્મીના બહેનોના ફાળો	૭૫	શ્રીની પદવી	૨૩
મોતીબાઈ		દીરાબાઈ	
લશ્કરીખર્ચ અને લશ્કર	૧૯૯	શ્રીઓમાં વાંઝિયાપણું	૪૩
રસિકલાલ		બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	
લોકચર્ચા	૧૨૫, ૨૦૧, ૩૨૫, ૪૧૬	શ્રીઓની શારીરિક ક્ષેત્રવણી	૧૧
શ્રમચરના પત્રો		ડૉ. ભારકર પટેલ એમ. ડી.	
કડવા પાટીદાર : દીરાલાલ વસેતલાલ		શ્રીસ્વરાજ સંઘ	૧
ધીમતી હમીદનો પત્ર	૪૧૯	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	
લોકો નશો શા માટે કરે છે? (ટોફ્ટોય) ૨૨૪		હથિયાલખંધીનો કાથદો	૮૮
અનુભવ અમૃતલાલ નાથલાલ મોદી		રસિકલાલ	
[એ લેખ અધૂરો નથી પણ પૂરો છે]		હિંદ સુક્તિ માગે (કાવ્ય)	૧૯૮
બકવાણના સદ્ગત માતીલાઈ દરજી ૩૧૩		મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી	
વજુભાઈ દવે		હિંદી ચલણ અને ૧૮ પેન્સનું	
વિચારમંથન	૧૦૫	ફંડિયામણ	૮૦
ડૉ. સુમન્ત મહેતા		કુમરસી ધરમસી સંપદ	
વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર	૨૨૧	હિન્દી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર	
સારદા મહેતા		ગોડતી નજર	૨૪૫
વિશ્વપક્ષ (કાવ્ય)	૨૦૫	બલવન્તરાય કલ્યાણરાય દોશર	
સુદર્શન મો. ખેટાઈ		હિંદુ શ્રીઓના હક્કો અને તેમાં	
વેદની પ્રાર્થનાઓ	૧૯૦	કરવા લોઈતા સુધારા	૭
ત્રિભુવનલાલ હુદાર		રામચંદ કાળીચંકર પાઠક	
શરના સાથ (કાવ્ય)	૩૭૭	જ્ઞાનગોચરી	૩૩૨
સંન્યસ્ત (વાતો)	૧૭૮	આપદેન્ડમાં આરોગ્ય પરિષદ: 'દ'	૪૨૩
રવિશંકર		છત્તાઈમાં શ્રીઓને મતાધિકાર	૭૩
સ્વરાજયાત્રા	૨૮૭	ગોચરભૂમિ : નં	૩૪૦
રસિકલાલ છો. પરીખ		પૃથ્વીરાજ અને ચમપાદે :	૩૩૬
સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિ અને શ્રીઓ	૨૪	રમણીકલાલ ડી. મહેતા	
મૌ. ઇન્દુમતી દિવાન		માનસિક રોગો: દ	૪૨૫
સામુદાયિક ઉપાસના	૨૬૬, ૩૭૬	મોટાં શહેરોનાં ધોધાટ: દ	૪૨૨
કિશોરલાલ ધ. મસરવાલા		રશિયામાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ: દ	૪૨૫
શ્રીઓ અને છાંછેડાનો હક્ક	૨૮	શ્રીઓના હિસ્સો	૭૪
રામચંદ કાળીચંકર પાઠક		ગોધીજી	
શ્રીત્વ	૫૧	હતભાગી હિંદ	૧૪૧, ૨૧૧, ૩૩૨
રસિકલાલ		છાંછાલાલ માનસિંગ કામદાર	

મનઃસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી		વલ્લુભાઈ દવે	
માહીના મુક્તિપત્રે (કાવ્ય)	૩૦	વડવાણના સદગત મોતીભાઈ દરજી	૩૧૩
હિંદ મુક્તિ માગે (કાવ્ય)	૧૬૮	શારદા મહેતા	
મંબુલા મહેતા		ગાંધીન્યન્તિ : ખાદી પ્રદર્શન	૩૯૯
શ્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતા	૧૫	ગુજરાતની શ્રીઓની ગચ્છતિ	૪૮
મોતીખાઈ		વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર	૨૨૧
હાલમાં બહેનોનો ફાળો	૭૫	સુખલાલજી (પં.)	
મોહિનીચંદ્ર		ધર્મ અને પંથ	૩૯૫
ફૂવારા (કાવ્ય)	૧૦૪	સુન્દરમ	
રમણીકલાલ કીશનલાલ મહેતા		રણુગીત (કાવ્ય)	૭૭
પૃથ્વીરાજ અને ચમ્પાદે	૩૩૬	છેલી આશા (કાવ્ય)	૧૭૬
રવિશંકર		કાવ્ય પ્રજ્વાલા (કાવ્ય)	૩૫૩
સંન્યસ્ત (વાર્તા)	૧૭૮	સુન્દરજી ગો. બેટાઈ	
રસિકલાલ		વિષયક્ષ (કાવ્ય)	૨૦૫
નોંધ ૭૬, ૧૪૬, ૨૧૮, ૩૪૬, ૪૨૬		સુમન્ત મહેતા (ડૉ.)	
લક્ષ્મીપ્રથ અને લક્ષ્મર	૧૯૯	શ્રીસ્વરાજ સંધ	૧
શ્રીત્વ	૫૧	વિચારમંથન	૧૦૫,
હથિયારબંધીનો કાયદો	૮૮	હમીદા બહેન	
સ્વરાજયાત્રા	૨૮૭	એક પત્ર	૪૧૯
રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક		હરિપ્રસાદ પ્રજ્જરાય દેસાઈ	
શ્રીઓ અને છૂટાછેડાનો હક	૨૮	" ફરી જીવાની ? "	૩૦૬
હિંદુશ્રીઓના હકો અને તેમાં		હરપંદરાય દેસાઈ	
કરવા જોઈતા સુધારા	૭	ત્રિમુર્તિ (કાવ્ય)	૧૪
રૂપાણી		હીરાભાઈ	
ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રીનું સ્થાન	૧૯	શ્રીની પદવી	૩૩
લક્ષ્મીનારાયણ રણુછોડદત્ત માંડવ્ય		હીરાલાલ વસંતદાસ	
પ્રસ્થાન (કાવ્ય)	૨૬૫	સોકચર્ચા : કડવા પાત્રીદાર	૩૨૫
લાલચંદ જયચંદ વોરા		દા	
ગાંધીજીનું વાણિજ્ય	૩૬૦	ચર્ચાપત્ર	૧૧૭

સૈનિકોની ભરતી થવા માંડી. તેમાં પુરુષો પણ હતા અને સ્ત્રીઓ પણ હતી, અને સાબરમતી આશ્રમમાંથી નીકળતા પહેલાં ત્યાં રહેતી બહેનોને પણ સૈનિક તરીકે મોંઘવામાં આવેલી. સાબરમતીથી ઘાંડી સુધીની કૃત્ય યાત્રા તેમાં માંધીજી સાથે આસરે ૮૦ સૈનિકો હતા તે છતાં તે લશ્કરમાં ચોટી બહેનો પણ મદદગાર તરીકે ચાલી હતી. તેવી બહેનોની સંખ્યા હું ગણતો નથી. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ લખે છે કે “જ્યારથી આશ્રમમાં લડતની વાત ઊપડી ત્યારથી બહેનોનો તેમાં જોડાવાનો ઉત્સાહ અદ્ભુત હતો.” પણ ગાંધીજીએ એક દિવસ તેમને કહ્યું: “આરંભમાં હું તમને લઈ જવા માગતો નથી. હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચેના જુનાં યુદ્ધો વિશે કહેવાય છે કે મુસલમાનો પોતાની આગળ ગાય રાખતા કે જેથી ગોપૂજક હિંદુઓને હુમલો કરતાં મુંઝવણ પડે. આ વાત સાચી હોય કે ખોટી હોય પણ દાનિયથી એવું ન થાય. અંગ્રેજો ગમે તેવા હોય પણ તેમને વિશે આપણે એટલું ગણીએ છીએ કે તેઓ એકાએક સ્ત્રીઓ પર હાથ ન ઊપાડે એટલે ગમે તેટલું સંકટ સહન કરવાની વાતો કરનારા આપણે આપણી હુકડીને મોખરે સ્ત્રીઓને રાખીએ એ આપણને ન શોભે..... જ્યારે પુરુષોએ પૂરેપૂરો ભોગ આપ્યો હશે ત્યારે તેમને જોડમાં મોકલતાં મને જરાય સંકેત ન થાય.” (૯-૩-૩૦)

૩૧ મી માએ બહેન ખોરશેદ નવરોજી, બહેન મૃદુલા અંબાલાલ વગેરે કેટલીક બહેનો સાંધીએર ગયાં હતાં અને ત્યાં આ લડતમાં જોડવા માટે આગ્રહ કર્યો. પણ સાતણીમાં તેમણે ગામને ઝાડીઝુડી સાફ કર્યું અને સાતણીના લોકો પણ તેમાં જોડાયા. આ મૂક પ્રચારક કામનાં વખાણુ ગાંધીજીએ અનેકવાર કર્યા છે, અને જીવન બાદબહેનોને સંભળાવ્યું છે કે જ્યાં જ્યાં આપણી નબળાઈ હોય ત્યાં ત્યાં સ્વાશ્રમથી તે સુધારી લેવાથી જ સ્વરાજ મળી શકશે. (૫. ઈ. ૩-૪-૩૦)

સુરત શહેરમાં આખા શુજરાતની ઉત્સાહી બહેનો ગાંધીજીને મળી હતી. ત્રીજી એપ્રિલને દિવસે સવારે એમણે મોંઘાળા નદી ઓળંગીને વડોદરા રાજ્યના ગામમાં પહેલી જ વાર મુકામ કર્યો. સુરત જિલ્લામાં ઉમરાળી ગામમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી સ્ત્રીઓની સંખ્યા અગંગાળ કરી નાંખે એવી હતી નવસારી તાલુકાના ધામણ ગામમાં મોટી સભા યાત્રા તેમાં લગભગ ત્રીજો ભાગ બહેનોથી ભરાઈ ગયો હતો—સુરત કે બીજાં મોટાં શહેરોમાં જે લાણેલી બહેનો આવે તેવી નહિ પણ ગામડીઆ બહેનોથી. ખોરે આરામ લીધા પછી અમારી સાથે ચર્ચા થઈ તેમાં સ્ત્રીઓએ દારૂનિષેધ તથા પરદેશી કાપડના બિહારની વાત પહેલી જ વખત ચર્ચા એવું હું અનુમાન કરું છું. આ પ્રથમ એમના મનમાં ધોળાઈ જ રહ્યો હતો અને મારી સાથે અમદાવાદ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોની બહેનો વિશે વાત થઈ હતી. તે સાંજે ધામણથી નવસારી જતાં ધણી બીડ થઈ ગઈ, ઝડપથી ચાલવું અશક્ય હતું એટલે લગભગ એક પ્રલાક સુધી શ્રી. શારદા બહેન સાથે પણ આ વાતની ચર્ચા કરી. નવસારીનું બાવણ પણ લગભગ દારૂનિષેધનું હતું. અને તારીખ મોથીએ સવારે વિજલપુર જતાં એ વિષય ચાલુ રહ્યો. હું માનું છું કે તે દિવસે મને આ પ્રવૃત્તિમાં રોકવાનો એમણે વિચાર કર્યો હશે.

તા. છઠ્ઠીના ‘નવચવન’માં “બહેનો પ્રત્યે” અને ‘મંગ ઇડિયા’માં (૧૦-૪-૩૦)

આ ચળવળમાં ભણેલી તેમજ અભણ બહેનો ભાગ લેશે. ભણેલી બહેનોએ આમવર્ગ સાથે ભળવાની આ સુવર્ણ તક છે. આ લડત ખરા જોરથી ઉપાડશે તો બહેનોને જેલ જવાનું ભાગ્ય મળશે. તેમને અપમાન અથવા માર ખમવાનો વખત પણ આવે. એમ થશે ત્યારે લડતમાં છૂટ મળશે.”

તા. ૧૦ મીની રાત્રે દાંડીમાં ગાંધીજીને ખબર મળ્યા કે એમને પકડવાની તૈયારી થઈ રહી છે. તે વખતે રાત્રે એક વાગ્યા પછી મારા પર લખેલા પત્રનો થોડો ભાગ ટાંકું છું:

“મહાપાન અને વિદેશીવસ્ત્રબિહીનકાર વિષે મીઠુંબહેન પૂરું સમજી ગયાં છે. એમની સાથે આજે પેટ ભરીને વાત કરી લીધી. મીઠુંબહેન કહે છે કે જો આ કામમાં બહેનોને મદદ કરવાનું તમને સોંપવામાં આવે તો તેમને ગમે. તમે એમાં પડો તો મને તો સોના કરતાંયે પીળું લાગે. પણ તેમાં પડો એટલે તમે કશોયે હોદ્દો તો ન જ રાખતા હો. મંત્રી કોઈ બહેન જ હોય પણ મંત્રીની હેઠળ તમે કામ કરતા હોય. તેથી તમારું કામ તો અતિશય નાણુક હોય. તમે દોરતા પણ હોય છતાં બહેનો દિવસે દિવસે પોતાની મેળે પોતાની ચૂંચવણો ઊઠેલતી થઈ જતી હોય. અને પોતાની યોજનાસકિત વધારતી જતી હોય—એથી ઘણા કામમાં તો તમે દૃષ્ટા તરીકે જ રહેતા હોય, પણ તમારા જેવું કોઈ પાસે હોય એટલે બહેનોને ફેર રહે અને જ્યારે જ્યારે એમની વચ્ચે મતભેદ થાય કે કોઈ ન સમજાય ત્યારે ત્યારે તમારી પાસેથી સલાહ મેળવે. આ કામ તમારાથી થઈ શકે એમ તો હું માનું જ છું. એટલે આત્મવિશ્વાસ હોય તો તમે આ જવાબદારી ઉપાડી લેજો.”

ગાંધીજી પકડાયા નહિ અને જે આગગાડીના ડબ્બા એમને માટે આવેલા તે પાછા ખાલી ગયા, ત્યારપછી અમારે અનેકવાર અર્થાં થઈ તેમાં એમણે કાનજીભાઈ તથા મને “વાણીતર” કહ્યા. આ કામ અમે બંનેએ ઉપાડ્યું ત્યારથી અમારો અનુભવ કહે છે કે દરેક પ્રસંગે પુરુષવર્ગની સલાહમાં ધમકી, બળજોરી, અધીરાઈ જેવામાં આવી છે, એટલે ગાંધીજીની સલાહનું ડહાપણ હું અનુભવતો જઈ છું. અહિંસાની મીમાંસા કોષ ધીમે માણસ આટલી બારીકાઈથી કે વિગતથી સમજી ગયેા હોય એવું મારા જાણવામાં નથી, અને સ્ત્રીઓનું હૃદય એમણે બરાબર પારખ્યું છે. અમુક ભણેલી બહેનોએ કહ્યું કે મુંબઈના શુંગળો એમનું અપમાન કરશે એ બીકથી પિકેટીંગ કરતાં મહારાજ છે ત્યારે તેમણે કહ્યું કે જ્યાં સુધી તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ન હોય ત્યાં સુધી ન કરવું, પણ કોષ પણ માણસની મગદૂર નથી કે તમારા જેવાં ઉજળાં બહેન સામે કોષ અપશબ્દ કે હાથ ઉઠાવે. ગાંધીજીને આત્મવિશ્વાસ અને મનુષ્યસ્વભાવમાં અગાધ શ્રદ્ધા છે. શ્રી. હંસા બહેનને વિષે પણ કહ્યું હતું કે જો બહેન જાપાનની ધરતીકંપથી ડરી નહોતી તે શુંગળોથી બીએ જ શેની ? આપણી ભણેલી બહેનો આત્મવિશ્વાસ ખોષ બેઠી છે. ગામડાંની બહેનો એકાંત ખેતરમાં જાય છે તે ક્યાં બીએ છે ?

તા. ૧૩ મીએ દાંડીમાં ગુજરાતી સ્ત્રી પરિષદ ભરાઈ અને તેમાં અમદાવાદની બહેનોથી અવાય એમ નહોતું તેથી તા. ૧૬ મીએ બીજી પરિષદ વિજલપુરમાં ભરી હતી. ત્યાં યથેચ્છા ભાષણોનો ટૂંક સાર નીચે પ્રમાણે છે.

“તમે દયા અને પ્રેમની મૂર્તિ છો, ગમે તેવા પાપાણુ હૃદયના પુરુષને તમે ધારા તો પિગળાવી શકો એમ છો. ઇતિહાસમાં ક્યાંય બહેનોએ અત્યાચાર કર્યો ને દાખલો નથી, બધે જ એની અમીઝરણીની દૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ છે... કેશીને અને પીઠાંવાળને ભાષ સમાન માનજો, ભાઈ

યથો ત્યારે જે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેવાઈ હતી તેમાં બાળકમ પ્રતિબંધ, લગ્ન મરણ પ્રસંગોના ખોટા ખર્ચોનો વિરોધ અને દારૂનિષેધને રચાન-હતું. ઓલપાડ તાલુકામાં કોળા કામનું બાણુંનું પંચ ન્યાતની મારફત સખત ચળવળ કરી રહ્યું હતું. કરાડી મટવાડમાં પિકેટીંગ ચાલતું હતું અને દરબારી સાધુ નામનો પારસી જીવાન તેમાં આગળ પડ્યો હતો. નવસારી તાલુકાના કોળાઓમાં યુવક મેડજો મારફત સુધારા ચમ રહ્યા હતા, અને બારડોલી, મહુવા, બારા, માંડવી, થોડો ભાગ સોનગઢ અને છેક રાજપીપળાના રાજ્યમાં પણ ખાદીની સાથે દારૂનિષેધનું કામ ચલુ હતું. એટલે વડોદરા તેમ જ બીજાં રાજ્યો આ ચળવળમાં સામેલ હતાં. સચીન, વાંસદા અને ધરમપુર રાજ્યોમાં આ ચળવળ પસંચી વિના રહેવાની નથી અને જે એ રાજ્યના રાજાઓમાં અને સરકારી નોકરોમાં ડહાપણ હશે તો તેઓ આ હિંસ્યાત્નને આવકાર આપીને ખેતીને સુધારવાનો તેમ જ શિક્ષણ આપવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડી લેશે. આ ચળવળને લીધે હાલમાં ખજૂરાં કાપવા તરફ બહુ લક્ષ દોરાયું છે. આજથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં જ્યારે સરકાર છેક અનીતિવાન નહોતી ત્યારે અંગ્રેજ અમલદારોએ સરકારી લખાણો કર્યા છે (નવજીવનમાં છપાયાં છે) કે ખજૂરાંને લીધે સારી ખેતીને નુકશાન પહોંચે છે અને ખેડૂત ઓછો ઉઘમી થાય છે. આજે તો ખજૂરાં કાપે જ છૂટકો છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં ખજૂરાં ખેતરના ઘણીની માલકીના ગણાય છે. વડોદરામાં તેમ નથી. તેવા કાપદાની સામે થવું પડશે.

આ બધી ચળવળને લીધે તા. ૧૪ મીએ એટલે પહેલી પરિષદ પૂરી થઈ ત્યાર પછી બાર કલાકની અંદર શ્રી. મીહુબહેન થોડી બહેનોને લઈને ચાલતાં દાંડીથી નવસારી આવ્યાં અને સુરતથી બીમરાડ જઈને ત્યાં જાવણી નાંખી. આ ગામનું મીહું આજે બીલકુલ ખાલી થયું છે, પારસી પીઠાવાળો સત્તજન હોઈ તેણે કુરામદ કર્યો નથી અને પીઠાં પર સ્વરાજનો વાવટો ફરે છે. બહેનો ત્યાં ચોડી ભરે છે, ભજનો ગાય છે અને તકલી ચલાવે છે. તે ઉપરાંત આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફરીને ૨૮ ગામના કોળાઓએ દાંડાડીનો ત્યાગ કર્યો છે. તેમાં ગાયકવાડી ગામે પણ આવી જાય છે. ખાદીને માટે તકલીઓ ફરે છે, રેંટીઆ ચાલે છે, અને પોંજણ-એ સ્ત્રીઓની અને એક પુરુષ સૈનિકની—ગાયન કરી રહી છે. આ ગાયમાં રામતળાવમાં (રામદાસ ગાંધીના સ્મારક તરીકે) સુમંત વડની જાયા નીચે પુરુષ સૈનિકો માટે રસોડું અને સ્ત્રી સૈનિકો માટે નંદાવા માટે સગવડ થઈ છે. એવી જ રીતે ઓલપાડમાં, જલાલપુરમાં અને સુરત શહેરમાં જાવણીઓ નાંખવામાં આવી છે. સુરતની જાવણીને તાલીમ શાળા તરીકે રાખી છે, ત્યાં ગીતો, ભજનો, કાંતવાનું, પોંજવાનું, સરઘસની વ્યવસ્થા, વગેરે શીખવવામાં આવે છે અને સુરતની શહેરી સ્ત્રીઓ માટે ગામમાં એક વર્ગ બપોરના બે કલાક માટે ખોલ્યો છે. સુરતમાં રહેતી અનેક જાતની કોમો ખત્રી, ગોલા, ઘોખી, માછી કચવાયા, સુતાર, વગેરે ચોતપોતાની પંચો મારફત દારૂનિષેધના ઠરાવ કરીને તેનો અમલ કરાવી રહી છે. આવાં યાણાં વધારવાને માટે ઘણીએ માગણી થાય છે પણ થોડા સ્ત્રી સૈનિકોના અભાવને લીધે ધીમે કામ વધારવાનો વિચાર છે.

• અમદાવાદમાં મજૂર મહાજને દારૂનિષેધનું કામ અહિંસાત્મક ચોડાઈ કર્યું છે. તેને લીધે લગભગ એસી ટકા જેટલો દારૂ ઓછો વપરાય છે એમ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ કહે છે. અમદાવાદની બહેનોએ ખાદીની મારફત વિદેશી કાપડના બહિષ્કારનું કામ ઉપાડ્યું છે, તેમનું પ્રચારકામ ઘણું જબરું છે.

છ. સ્ત્રીને વારસામાં જ ન ગણતાં કેવળ નિર્વાહની હકદાર રાખી છે તે બરાબર નથી. આ વિષય એવો છે કે જે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રને તેના લગતા કાયદા હાઈકોર્ટના ઠરાવોનું ચાન કે માહિતી હોય તે કયા હક્ક ખામીભરેલા કે સુધારવા જેવા છે તે સમજી શકે છે.

દિવસે દિવસે સમાજ સુધરતો જાય છે. સ્ત્રીવર્ગ આગળ આવે છે. પૂર્વના ઋષિમુનિઓ વખતના ધર્મસિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલા કાયદા હાલના વખતના બંધારણને ફેરફાર રૂપ થવા જોઈએ. સ્ત્રીઓના ગણતા વ્યાજખી હકો માટે જે સુધારા થશે તેો દેશની મદદતી છે. આપણા આ વિષયનાં મુખ્ય બે અંગ છે. વારસાનો ક્રમ સુધારવો અને મિલકત ઉપરના હક્ક મજબૂત કરવા. તેથી પ્રથમ વારસા દહનાં ધોરણોમાં નીચેની મહત્વની બાબતો પ્રમાણે સુધારો થવો જોઈએ.

૧ સગોત્ર સંબંધની વિધવાઓ પોતપોતાના ધણીની જગ્યાએ વારસો લે છે તેવું ધોરણુ વિશિષ્ટ વારસોની વિધવાઓ માટે રખેલું નથી. જેમને સંતાન એટલે પુત્ર, પૌત્ર ને પ્રપૌત્રની વિધવા, બાધ અને ભત્રિજની વિધવા એમને પોતાના પતિના અભાવે વારસો મળવાનું ધોરણુ નથી એમ જણાય છે તે સુધારવું ઇચ્છે.

૨ સગા બાધ, બહેન, માના અભાવે આરમાન બાધ, બહેન અને માને વારસો મળવાનું થવું જોઈએ. તેમને દૂર રાખેલાં છે.

૩ દીકરીઓમાં પરણેલી ને કુંવારી, ને તેમાં પરણેલીમાં સધન અને નિર્ધનનો ભેદ રાખેલો છે તે તદ્દન કાઢી નાંખવો જોઈએ. કુંવારી દીકરીના લગ્નપર્યંતની રકમ કાઢી બાકીની મિલકત સરખે દિવસે વહેંચવી જોઈએ. તેમ સધન ને નિર્ધન દીકરી વચ્ચેની બારિકાઈમાં ઉતરવા જેવું નથી. બાપની લાખ રૂપિયાની મિલકત મળવાની હોય ને પરણેલી દીકરીમાં એક બે દહારની ને બીજી પાંચસોની મિલકતવાળી હોય તેથી કંઈ ફેર રહેવો ન જોઈએ.

૪ અવિલાબ્ય મિલકત વડીલ સ્ત્રી કે દીકરીને મળે છે તેવે પ્રસંગે બીજી સ્ત્રી કે દીકરીઓને જુદી નિમણૂકો, ઉપજમાં ભાગ કે એવી રીતે મળવું જોઈએ.

૫ દાસીપુત્રને ત્યારે તમામ મિલકત વારસામાં મળે ત્યારે મૂળ પુરુષની વિધવા કે દીકરીને કંઈ મળતું નથી તેથી તેમને પણ રૂ. ૧૦૦૦ હક્ક આપવો જોઈએ.

૬ સંસૃષ્ટ સખસની મિલકતના વારસા પ્રસંગે વિધવા ને દીકરીને છેવટે રાખ્યાં છે તે ફેરવીને ઉપરનાં લેવાં જોઈએ.

૭ કાયદામાં જુના ને અચલિત રિવાજ પ્રમાણે હિંદુ વિધવા દીકરી કે બહેનને વારસો જ મળતો નથી એવો કોઈ ચાંતિ કે કુટુંબનો રિવાજ અમાન્ય રાખવો જોઈએ.

૮ દીકરા સાથે દીકરી પણ વારસા તરીકે હક્કદાર ગણાવા કેટલાકની દલીલ છે પણ દીકરીને પીયર તથા સાસરી બે સ્થળેથી ને દીકરાને એક જ સ્થળેથી વારસો મળે છે એ જોતાં એ પ્રશ્ન વિચારવા સરખો છે.

ઉપરનાં ધોરણો જે નક્કી કર્યા છે તે વારસા સંબંધે છે. હવે મિલકત ઉપર સ્ત્રીઓનાં જે હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં મહત્વનો પ્રશ્ન હિંદુ વિધવાનો છે. હિંદુ વિધવાને જે વારસો મળે છે તે મર્યાદિત હકો મળે છે પણ સંપૂર્ણ ને સ્વતંત્ર માલિકી મળતી નથી. આ ધોરણુ ફેરવવા જેવું તે છે જ અને આ સ્થળે તેનાં પ્રદિગ્ધ કેટલાંક કારણો પણ જણાવીશ.

ઉપરનાં કારણોથી દિંદુ વિધવાને મળનારો વારસો સ્વતંત્ર હકે આપવો જોઈએ. તે સિવાયની ઓએને મળનારી મિલકત સંબંધે તેમ વિધવાને સંપૂર્ણ માલિકી ન મળે તો વૈકલ્પિક રીતે અન્ય કેવા સુધારો કરવા જોઈએ તેનું ધ્યાન નીચે કરું છું:

૧. દિંદુ વિધવાને સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ આપવું. છેવટે જે થી કમી નહિ એટલું તો આપવું જ.

૨. અવિભક્ત કુટુંબમાં સદભાગી પુરુષની વિધવા તેની જગોએ વારસ થાય તેને પણ સદભાગીના હકે આપવા.

૩. જો વિધવાને સંપૂર્ણ હક ન મળે તો તેના હક બહેળા કરવા. કાયદેસર કારણ એટલું જ રાખવું તેમ સંકુચિતપણું કમી કરવું.

૪. વિદ્યાદાન કે ધાર્મિક થા સાર્વજનિક કામોમાં મિલકતનું સ્વત્વાર્પણ કરવાની છૂટ રાખવી.

૫. પુત્રોની વહેંચણી વખતે, માને જે ભાગ મળે છે તે મર્યાદિત હક મળે છે તેના બદલે સ્વતંત્ર હકે આપવો.

૬. વિધવાના વહેવાર સામે વિશિષ્ટ વારસ સિવાયના કોઈપણ પિત્રાર્થ વગેરે ઉત્તરાધિકારી ગણવા નહિ તેમ તેમનો વિધવાના વ્યવહાર સામે તકરાર લેવાનો હક નષ્ટ કરવો.

૭. દિંદુ વિધવાને મળવાના વારસા વખતે કિંવા અલ્યા પછી જો વિશિષ્ટ વારસ હયાત ન હોય તો મિલકત ઉપર સંપૂર્ણ માલિકી વિધવાને મળે એમ કરાવવું.

૮. વિધવા અને સમાધિતોના ભરણપોષણના હક કાયદાથી ભોગ્ગરૂપ ગણવા.

૯. ગેરકાયદે કે અનીતિનાં દેવાં સામે મમે તે પ્રસંગે સ્ત્રીઓ તકરાર ઉઠાવી શકે એવી છૂટ રાખવી એવો સુધારો કરવો.

રામચંદ્ર કાળીશંકર પાઠક (વકીલ)

આવડે તો ચિન્તામાં પડશે જ અને એ ચિન્તા જ એનું બધું સત્ત્વ ખાઇ જાય છે. આપણી ગિછરેલી બાળાઓ જે ખૂબ આનંદથી શેરીમાં, આછીરસાણમાં કુકા વગેરે રમતી અને માતાને ધરતું દળતું કામ કરવા લાગી અંગને પોષતી તે પણ આંકના-અંકારવાનના ખોળ તળે દબાતી જાય છે.

ઓશરીરને મજબૂત રાખવાનાં ધરનાં કામરૂપ સાધનોનો લોપ, કુમળા વયે માતૃત્વ, અને અંકારવાન કેળવણીની અંખના: એ ત્રણેય વસ્તુઓનો સરવાળો કરો તો સ્ત્રીઓની ખતારની શારીરિક સ્થિતિનો આપણને ખ્યાલ આવશે. સ્ત્રીની શારીરિક સ્થિતિનો ખ્યાલ રીધા પછી હવે ટૂંકમાં ઉપાયોનો વિચાર કરીએ.

ખાળક—ધરમાં જન્મે સ્ત્રીઓ દરરોજ થોડો સમય પણ સાધારણ કસરતમાં ગાળે તો માળકને આપોઆપ ટેવ પડશે. દરરોજ સવારમાં દળવી કસરત જેવી કે દંડ બેઠક વગેરે પુરુષો તો કંઈક કરે છે પણ સ્ત્રીઓ એ રીતે ટેવાએલી જ નથી. એટલે છોકરોઓ એ પ્રમાણે વખત ગાળવાનું શીખતાં નથી. નાની છોકરીઓ દંડ બેઠક કુદતું વગેરેમાં દરરોજ દારી રીતે લાગ લાઈ શકે અને ઓછામાં ઓછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટ ગાળે તો એ ટેવ કાયમ રહેવાનો સંભવ છે.

નિશાળ—ખુલ્લી હવાનો ઉપયોગ આપણી નિશાળોમાં બહુ ઓછો સમજાયો છે. એટલે દર કલાકે ઓછામાં ઓછી ૧૦ મિનિટ પણ ખાળકો ખુલ્લી હવામાં રહે એ વ્યવસ્થા જ નથી. સમયપત્રક એ પ્રમાણે ગોઠવેલું હોતું નથી. દર બે કે ત્રણ કલાકે થોડો વખત હોય છે એનો પણ સારો ઉપયોગ થતો નથી. દર કલાકના અંતે ૧૦ મિનિટ રાખવામાં આવે અને એ દસ મિનિટનો બરાબર ઉપયોગ થાય એ શિક્ષકોએ લક્ષ્યમાં રાખવું નેહ્યું. છોકરીઓ દારમાં બરાબર દશેય મિનિટ આંટા જ મારે એટલે ફરવાની સારામાં સારી કસરત એમને આપોઆપ થાય અને ખુલ્લી હવા કામને અંતે મળે, એટલે ખીમ કલાક માટે પાછા તાજ થવાય. શિક્ષકો આ વાત ખ્યાલમાં નથી રાખી શકતા અને છોકરીઓને બે ત્રણ કલાકને અંતે જ થોડો વખત મળે છે એ આગલા કલાકનું વાંચવામાં અગર ખીજી છોકરીઓ સાથે વાતોમાં ગાળે છે. આ બેમાં ફેરફાર થવાની અવશ્ય જરૂર છે. કલાકને નાનો બનાવી યુરોપમાં જેમ દરેક કલાકને અંતે ૧૫ મિનિટ રાખવામાં આવી છે એવી રીતે ૧૫ મિનિટ નહિ તો ૧૦ મિનિટ રાખે અને એનો સદુપયોગ કરતાં બાળાઓને શીખવે. આથી નાનપણથી જ ખુલ્લી હવાના લાભ બાળાઓને નિશાળમાંથી જ અનુભવાશે અને એનાં પરિણામ સુદર આવશે.

આ ઉપરાંત નિશાળમાં ખીજી કસરતની આવશ્યકતા છે જ. સમયપત્રકમાં કસરતના છુટાછવાયા થોડા કલાક અઠવાડિયામાં ગોઠવવામાં આવે છે પણ એનો સદુપયોગ નથી બાળાઓ કરતી કે નથી શિક્ષકો એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવતા. દળવી કસરતો બાળાઓ બહુ મજેથી અને આનંદથી કરી શકે અને એ રીતે શરીરને ખીલવી શકે. એવા કલાક અઠવાડિયામાં કેટલા ગોઠવવા એ શિક્ષકો ઉપર આધાર રાખે છે. એ કલાકની મતલબ તો એ હોવી નેહ્યું કે બાળાઓને શરીરકેળવણી તરફ ધગશ ઉત્પન્ન કરાવી. શરીરને ખીલવવામાં દરરોજ થોડો સમય જિંદગી લગી વાપરે. આ ધગશ ઉત્પન્ન કરવામાં શિક્ષકની સાર્થકતા સમાઈ જાય છે.

ત્રિમૂર્તિ

કદિ અચેત નમ્ર ને વિ-લોલ રંક હીસતી
કદિ અખંધ લાવના તરંગ અંગ ઝીલતી
કદિક હાસ્ય અશ્રુના પ્રખંધ ઝ્રાર યોજતી
સ્વભાવ સિદ્ધ લક્ષણે વહી કદિ પ્રમોદતી.
અચિંત્ય અંતરે છતાં પિતા સમાન ચૂમતો-
ગ્રહી સગર્વ ગાલ એ ગુલાબી ધન્ય ધૂમતો !

વિષાદ વાદળી કદિ છવાઈ અંગ આવરે
ત્રિતાપ જવાળ અંતરે, રસાર્પિતા હરી, ભરે
દયા શી મૂર્તિમંત એ ઉદલાસ, પ્રાણ રેડતી
સુધા ભરી મીઠી મીઠે સમૂળ કલેશ ફેડતી.
સણેક સ્થંભી તે સમે ઉડું ઉડું વિચારતોઃ
મહાનુભાવ માડી અંકમાં શું હોઈ લાડતો !

અને વસંતવાટિકા શી અંગઅંગ ખીલતી
વિવિધ રંગ અંગમાં અનંગ-મસ્ત ઝીલતી
સુ-રૂપ સુંદરી નિહાળી થનથનાટ નાચતો
ગણી પ્રિયા સમોવડી હું ધન્ય ધન્ય રાચતો.
ચથેચ્છ સ્વપ્નમુદિના વિહાર જ્યાં જમાવતો
અપત્ય, માત, ને પ્રિયા, સખી વિષે સમાવતો !

હર્ષદરાય દેસાઈ

માતાને ધર્મધ્યાન કરવા પૈસા જોઈએ તો તે પણ પાસે પૈસા ન હોય તો પુત્ર પાસે માગવા પડે અને તે વખતે માના મનમાં કેવી લાગણીઓ થતી દશે ? સ્ત્રીઓને પાછપૈસા વાપરવો હોય તે પણ પાસે ન હોય તો વખતે એને કેટલું દુઃખ લાગતું દશે. ધણી વખતે તો સ્ત્રી ન છૂટકે જ માથાપ, ધણી કે પુત્ર પાસેથી પૈસા માગે છે. કેટલીક તો વળા એટલી રવમાનવાળા હોય છે કે હાલે અમુક વસ્તુ વગર ચલાવીશ, ભૂખે મરીશ પણ બીજા પાસે પૈસા માટે હાથ તો નાંદિ જ ધરું, બીજાની દયા પર તો નાંદિ જ છું.

ધણી વખતે બને છે કે ધણી પૈસા ન આપતો હોય તો સ્ત્રી ચોરી કરતાં શીખે છે. ધણીની ગેરહાજરીમાં તેનાં કેટલાં ગજવામાંથી પેટીમાંથી પાછપૈસા ચોરે છે અને પોતાની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે. પોતાને અમુક વસ્તુ જોઈતી હોય તેના વગર ન ચાલી શકે એવું હોય ને ધણી પૈસા ન આપતો હોય તો ચોરી કરી વગર સ્ત્રી બીજું શું કરે ? છોકરાં પૈસા માગતા હોય, તેને ભણવામાં ચોપડીના પૈસા જોઈતા હોય, ધણી પૈસા ન આપે તો સ્ત્રી બિચારી શું કરે ? નાછૂટકે છોકરાં ખાતર ચોરી કરે ! માનો પ્રેમ એવા હોય છે કે છોકરાં રડે, દુઃખી થાય તે માતા જોઈ શકતી નથી એટલે છોકરાંને મુખ આપવા, રાજી કરવા ગમે તે રીતે પૈસા મેળવે છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી પોતાનું પેટ ભરવા ગમે તે ધંધા પણ કરે છે. પ્રામાણિકભણે તોફારી, ધંધો, ઉદ્યોગ કરી પેટ ભરે તો સારું છે પણ તેમ બધી સ્ત્રીઓ નથી કરી શકતી એટલે નકારાં કામો કરી, ચોરી કરી, વેચાણો ધંધો કરી પેટ ભરે છે. આ કેટલું નીચું જોવા જેવું છે ? સ્ત્રી નાછૂટકે આવા ધંધા કરે છે. આજકાલ ધણી સ્ત્રીઓ વેશ્યાવાદામાં ભળે છે તેનું કારણ પેટ ભરવાની કમઆવડત. બીજો ધંધો કરવાની આવડત ન હોય એટલે આવા નીચ ધંધો કરી પોતાનું પેટ ભરવું પડે છે. સ્ત્રીઓને પહેલવહેલાં આ ધંધામાં શરૂ થતાં તો ખૂબ જ લાગે છે પણ બીજો કંઈ ઉપાય ન હોય એટલે નાછૂટકે આવી પતિત હિંદુની ગણે છે. આમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંનેની નીચું જોવાનું છે, શરમાવાનું છે. સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા નથી હોતી એટલે ગમે તેવાં કામો કરે છે. પોતાને પુત્ર ન હોય, ધણીની લાખો રૂપિયાની સંપત્તિ હોય પણ ધણીનાં મરણ બાદ અપુત્ર માને ખોરાકપોશાક સિવાય બીજું કશું ન મળે એટલે સ્ત્રીઓ કંઈકુંઈ દાવપેચ કરે છે. પોતે ગર્ભવતી હોવાનો ડાળ કરી ગમે તેના પુત્રને લાવી પોતાના પુત્ર તરીકે ઠાણે બેસાડે છે. આ જેવું શરમાવા જેવું છે પણ આમાં બિચારી સ્ત્રીનો શો વાંક ? વિધાતાએ એને અપુત્ર રાખી તેમાં તે બિચારી શું કરે ? એના હાથમાં જેટલા ઉપાય હોય એટલા એ અજમાવે છે. દલો, દારૂ, દોરા, ધાગા અનેક કરે છે. ગમે તેવાં પુરુષ પાસે જઈ તે સલાહ આપે એવું નીચ કામ કરે છે આ શાને લીધે ? આર્થિક પરતંત્રતાને લીધે. સ્ત્રી બિચારી બીજો ઉપાય ન હોય એટલે કે પિંચ ઉપાયે પુત્ર મેળવવા કાંઈ મારે છે અને અનેક જીવકપટ કરે છે. મને સ્ત્રીઓની દયા જાણે છે પણ આ બધાંનું મૂળ આર્થિક પરતંત્રતા છે. લાખોની દોલત પિત્રાઈ કે બીજાં સગાંવડાંનાં બોમલે પંજી, સ્ત્રીનો તેના પર દક્ષ નહિ. સ્ત્રી પુરુષની જીવન મરણની સાક્ષી તેના એ પૈસા પર દક્ષ નહિ એ કેટલો બધો અન્યાય ? પછી પૈસા મેળવવા સ્ત્રી ગમે તેવાં કાળાં ધોળાં કરે તેમાં કોનો વાંક ? આને માટે પુરુષો અને સમાજ જવાબદાર છે. એ ખરાબ કૃત્યોનાં પુરુષો ભાગીદાર છે, એકલી સ્ત્રીઓનાં વાંક ન કાઢી શકાય. પુરુષો કેટલાક એમ માને છે કે સ્ત્રીના હાથમાં પૈસા આવે તો એ ગમે તેમ ખરચી નાખે-ખર્ચે કે પુરુષો તો નકામો

‘જેઠા કામની સુઝ ન હોય તો નર્સનો ધંધો કરી પેટ ભરી શકાય. મતલબ કે ફોઈપણ જાતનો પ્રામાણિક ધંધો કરી ગુજરાન ચલાવી શકાય. આ માટે સ્ત્રીઓને નાનપણથી જ તાલીમ મળવી જોઈએ. શાળામાં જતી શકે તો શાળામાં, નહિતર ઘેર પણ તેમને એવી જાતનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. સંગીત, ડ્રોઈંગ જેવા વિષયમાં પણ પ્રવીણ થઈ તે કલાઓને સાધ્ય કરી હોય તો તે વડે પણ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકાય. રેટિયો કાંતી, કાલાં ફાલી, કોઈને ઘેર કામધંધો કરીને પણ પેટ ભરી શકાય. આ માટે સ્ત્રીઓમાં નાનપણથી જ એવી ભાવના ખીસવવી જોઈએ કે મહેનત મજૂરી વગરનો રોટલો દરામ છે. ખરા પરસેવાનો રોટલો જ દલાલ છે. નાનપણથી જ જાહેરોમાં સ્વમાનની લાગણી ખીસવવી જોઈએ અને પારકાની ઘ્યા પર છવું કેટલું અધમ છે તેનો ખ્યાલ નાનપણથી જ આપવો જોઈએ. ગમે તેવો કંઈ પણ પ્રામાણિક ધંધો કરી પેટ ભરતાં દરેક જાહેરને શીખવવું જોઈએ. આને માટે અવશ્ય પ્રયાસ થવો જોઈએ. આર્થિક પરતંત્રતા હવે આ જમાનામાં ન સહી શકાય એવી છે. ઘણી જાહેરોને આ પરતંત્રતા સાથે છે પણ હજી સામા યવાની દિમ્મત નથી. અને સામા થવા માટે જોઈતી સદ્વનશીલતા પણ નથી. પુરુષોએ પણ હવે સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવી જ જોઈએ જે પુરુષને પોતાની પત્ની માટે શુદ્ધ રનેદ દશે, તેના પર વિશ્વાસ દશે તો તે નકામા પૈસા ખર્ચે છે એમ એના મનમાં સ્વપ્ને પણ નહિ આવે; અને પોતાની કમાણી સ્ત્રી જ રાખે તો યોગ્ય એમ લાગશે કારણ કે ઘર સ્ત્રીને ચલાવવાનું છે. ધરના નાના મોટા ખર્ચ સ્ત્રીને કરવાના છે, વ્યવહાર સ્ત્રીને ચલાવવાનો છે એટલે સ્ત્રીની પાસે પૈસા હોય તો સરળતાથી ગૃહસંસાર ચાલે છે. સ્ત્રીને એમ નથી લાગતું કે હું પુરુષની મહેરબાનીથી પેટ ભરું છું અને પુરુષને એમ નથી લાગતું કે હું સ્ત્રી પર ઉપકાર કરું છું. આને માટે બન્નેને એકબીજામાં વિશ્વાસ અને સાચો પ્રેમ હોવો જોઈએ, તો જ આમ જતી શકે. સ્ત્રીઓને સુખી થઈ ઘર સુખી થશે, સમાજ સુખી થશે, દેશ સુખી થશે અને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ લાવી શકાશે. માટે સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા આપવી એમાં જ સમાજનું-સર્વનું કલ્યાણ છે.

યહૂદીઓએ ખ્રિસ્તને પૂછ્યા, તેમાંનો એક આ છે: “ શું દરેક કારણને લીધે માણસ પોતાની સ્ત્રીને મૂકી દે એ ઉચિત છે. ” જવાબમાં ખ્રિસ્તે “ કહ્યું કે, “ શું તમે એમ નથી વાંચ્યું કે, જેણે તેઓને ઉત્પન્ન કર્યાં તેણે તેઓને આરંભથી નરનારી ઉત્પન્ન કર્યાં. તે કારણને લીધે માણસ પોતાનાં માથાપને મૂકીને પોતાની સ્ત્રીને વળગી રહેશે, ને બંને એકદેહ થશે. માટે તેઓ હવેથી બે નથી, પણ એક દેહ છે. એ માટે દેવે જેને જોડ્યું છે, તેને માણસે જુદું પાડવું નહિ. ” (મા. ૧૯; ૩-૬) એવા જવાબ આપીને તેણે જમાનાઓથી ચાલુ રહેલા ફારગતીનો સ્વચ્છંદી રિવાજને બેધડક ફટકો માર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ હજારો પેઢીઓથી શુદ્ધ જનાએલો અસલ સિદ્ધાંત પ્રકાશમાં મૂકી ખ્રિસ્તી મંડળીમાં સ્ત્રીનું અર્ધ સ્થાન નક્કી કરી દીધું-એટલે, પુરુષ ને સ્ત્રી જુદાં જુદાં નથી, ચક્રતાં બિતરતાં નથી, પણ એકદેહ છે એ સિદ્ધાંત પર સિક્કો માર્યો.

એવા પવિત્ર સિદ્ધાંતની હસ્તિ છતાં ખ્રિસ્તી સમાજમાં પણ એ સિદ્ધાંત સંબંધે ભૂલો થઈ છે, ને એ સિદ્ધાંતને તેના અસલ રૂપમાં પાળનારા ખ્રિસ્તીઓ તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ હાથ આવે. રોમન કેથોલિક પંથમાં તો સ્ત્રીને એટલે સુધી પાપરૂપ ગણવામાં આવી છે કે ધર્મગ્રંથોએ ધાર્મિક સંબંધથી પણ સ્ત્રીની સાથે ન જોડતાં કુંવારા રહેવું, એવા મત ચાલુ થયો. એ મતને માર્ટિન લ્યુથરે ફટકો માર્યો, ને લગ્નને ધાર્મિક તથા પવિત્ર અંગે કહ્યું: તે પછી નરનારીની એકતા તથા સમાનતાનો સુધરેલો જમાનો પશ્ચિમના દેશોમાં શરૂ થયો. પાછળથી તેનો અતિરેક થયો, ને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય તથા સ્ત્રીબદ્ધમાન અમલમાં મૂકાતાં “ નરનારીની એકતા ” ના સિદ્ધાંતને શૂલવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના દોંકણ નીચે સ્વચ્છંદતાએ વાસ કર્યો છે; ને સ્ત્રીબદ્ધમાનને લીધે અનેક પુરુષો કંઈકેડી રિચ્છિતમાં મુકાયા છે. પરિણામે, પશ્ચિમના દેશોમાં અવ્યવસ્થા વધતી જાય છે.

સાત્ર સિદ્ધાંત એ છે કે જેમ પુરુષ સમાજનું એક અંગ છે, તેમ સ્ત્રી પણ એક અંગ છે. પક્ષીને બે પાંખોની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ જરૂર સમાજ તથા જગતને નરનારીની છે. કુદરતે બંનેને પોતપોતાનાં ક્ષેત્ર માટે સરજ્યાં છે. બંનેમાંથી કોઈ જાંચ નથી, કોઈ નીચ નથી. પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં બંને શ્રેષ્ઠ છે. જગતક્ષેત્રમાં બંનેની સરખી જરૂરિયાત છે, માટે દરેકે પોતા કરતાં બીજાને શ્રેષ્ઠ ગણવું. પ્રત્યેકને તેનો પોતાનો અધિકાર આપવો.

ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપક ભગવાન ઇસુએ પોતાનો ધર્મનો પાયો “ પ્રેમ ” પર રચ્યો છે. ને જે સ્ત્રી પુરુષ “ પ્રેમ ” માં “ એક ” થઈને જીવન ગાળે તો પોતે સુખી થાય, ને સમાજને પણ સુખી કરે. પ્રેમથી જોડાએલું, પ્રેમથી રંગાએલું ને પ્રેમમાં જીવનારું જોડું ભૂલાં પડેલાં કુટુંબો માટે દિવાદાંદીની ગરજ સારે છે, ને ધણીઓના આશીર્વાદ મેળવે છે.

જ્યારે સ્ત્રીને પુરુષની સમાન દરજ્જો મળશે, ત્યારે સ્ત્રીજીવણીને જોસ મળશે. ત્યારે લગ્ન તથા કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક કાર્યોમાં તેની સંમતિ લેવાશે, ને તેથી સામાજિક બદોઓ દૂર કરવાના સરળ માર્ગો નીકળશે. સ્ત્રીને તેના યોગ્ય હક્ક તથા યોગ્ય સ્થાન મળશે, ત્યારે વિધવા તથા બાળવિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ મળશે, ત્યારે છૂપા વ્યભિચાર તથા ગર્ભપાત અટકી જશે ને દેશની પ્રગતિને નવું જોશ મળશે. પ્રભુ એવું કરે. આમીન

પછી તમારું અભિમાન ગાળવા યક્ષ રૂપે દર્શન દીધાં. એ યક્ષ તે પ્રભુ ચોતે જ અને આ વિજય તમારો નહિ પણ પ્રભુનો જ છે.”

દેવરાજના અંતરપડળ ઉપડી ગયા. અભિમાન ગળા ગયું. તેને સસદર્શન થયું અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના પ્રથમ અધિકારી તરીકે દેવભૂમિમાં વિચરવા લાગ્યા.

*

*

*

“આ લડત હું નહિ પણ ઈશ્વર જ લડે છે.” (મહાત્માજીના જ્ઞેષ્ઠમાં જતી વખતના સંદેશમાંથી) કેનોપનિપદની ઉપરની આખ્યાયિકા અને આ અમર વાક્યમાં કાંઈ સામ્ય ભાસે છે ? મહામાયા ઉમાના શિક્ષા વચનથી ઈન્દ્રને જે સમજાયું તેનો ડગલે ને પગલે સાક્ષાત્કાર કરતા મહાત્માનું આ વચન હમણાં જ યુદ્ધના આરંભે પ્રગટ કરેલ એમના અનાસક્તિયોગના સાર રૂપ છે. એમની આ નિરભિમાનતા તે એમના નિત્ય આત્માવલોકનનું જ પરિણામ છે. એમના જેવા સાચા દેશસેવક ધનારમાં એવું આત્માવલોકન હોવાની જરૂર છે. આત્માવલોકનને પરિણામે એમને સાત્ય દર્શન થયું, એમની અવિદ્યા ટળી, માયા ગઇ, ઉમા બની. મન યવ મનુષ્યાણાં કારણં વન્ધમોક્ષયો : એ મંત્રનું સાર્થક્ય થયું. એ એમના ગુરુ બન્યા અને સાથે જગતના યે ગુરુ થયા.

દેશની પરિસ્થિતિ અને નિત્ય આત્માવલોકનથી દેશસેવાની ધગશ જાગત થઇ. તેને પોષણ મળ્યું. તેને યોગ્ય સાધનો સૂઝ્યા. માર્ગો જડ્યા. ભર યુવાવરધાએ બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા લીધી, ઇન્દ્રિયદમન કર્યું, ત્યાગવૃત્તિ કેળવી અને ત્યાગ કયો. ગીતા ભણ્યા ને અનાસક્તિ-યોગ પાળ્યો. ઇસુ વાંચ્યો અને બ્રાહ્મભાવ અનુભવ્યો. શુદ્ધ મહાવીર વાંચ્યા અને અદિસાનું ઉદ્ધાટન કર્યું. ટાઈરોય, ગોખલે કે રાજઅંદને પુત્રાત્ શિષ્યાત્ પરાજય : ગોખલું પડે એવા સમજી લીધા. ખેડૂતનાં દર્શન કર્યા ને દેશનું અર્થશાસ્ત્ર સમજાયું. સ્ત્રીઓને જોઇને સામાજિક દશાનું પ્રેરણુ ભાન થયું. આફ્રિકાની સેવાએ દિંદના રાજદાર ખોલ્યાં અને પંખબંના હાથાકાંડે પ્રજાની નાડ પરખાઇ. વફાદારીની આહુતિ દેવાઇ.

*

*

*

આ બધું થયું એ સાચી ? નિત્ય દેવાસુર સંગ્રામ એમના હૃદયમાં ચાલ્યા જ કયો છે. દરેકના હૃદયમાં ચાલે છે, પણ આત્માવલોકન કરનારને એનું ભાન થાય છે. પ્રથમ પડે પણ છેવટે ચઢે છે. મહાત્માજીને ઉમા રૂપી દેવી ઇશ્વરી શક્તિએ મજબૂતાવખત પડતાં બચાવી લીધા છે, ચઢાવ્યા છે. અને આજે રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ એમને સોંપ્યું છે. જગતના એક માત્ર પુરુષ એ બન્યા છે.

*

*

*

મહાત્માજી કહે છે કે આજના યુદ્ધમાં બધામાં એવી તાકાતે આવી જાયો કે દરેક પોતપોતાનો નેતા બને. એ નેતા બનવા માટે મહાત્માજી જેવી નિરભિમાનતા કેળવવાની અને આત્માવલોકનની આવશ્યકતા રહે છે. યુદ્ધ છે એમાં જીતાય પણ ખરું અને હરાય પણ ખરું. એમાં નિરાસક્ત રહેવું. યુદ્ધ છે એમાં માન મળે, અપમાન મળે, કષ્ટ પડે, ધાયલ થનાય, ત્યાં નિર્ભય બનવું; હાયમાં લીધેલું કામ ક્ષણ પણ છોડાય નહિ. એમાં ન આવે અર્જુન જેવા વિષાદ કે ક્રોધ પણ જાતની સ્વાયંપરાયણતા. એમાં દંભ કે પોપા-બાઇનાં રાજ્ય ન ચાલે. એમાં તો આત્મઅભિદાન, છેલ્લામાં છેલ્લી આત્માની-અભિમાનની

સ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિ અને સ્ત્રીઓ

અત્યારે જે પ્રવૃત્તિ જોશબેર આખા દેશમાં ચાલી રહી છે અને વ્યાપક બની છે તે સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો કેવો અને કેટલો છે અને કેટલો હોવો જોઈએ તે દરેક સ્ત્રીએ વિચારી લેવું જોઈએ.

કેટલીક બહેનો મીઠાના કાનૂનભંગમાં સક્રિય બાગ લઈ રહી છે ત્યારે કેટલીક પોતા માટે જુદાં ક્ષેત્રોનો વિચાર કરી રહી છે અને તેમાં પોતાનો ફાળો આપે છે. એથી એટલું તો ચોક્કસ સમજી શકાય છે કે સ્ત્રીઓ પણ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય ઈચ્છે છે. અત્યાર સુધી આપણે સ્ત્રીઓએ આપણું સ્થાન પાછું પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા છે, કેટલે અંશે તે સફળ થયા છે તે તો કેમ કહેવાય; પણ જો આપણે એટલું સમજી લઈએ કે રાષ્ટ્રની અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં આપણે જેટલું કામ કરીશું તેવી સ્થિતિ, સ્થાન આપણને સમાજમાં અને રાષ્ટ્રમાં મળશે. તો સ્ત્રીઓનું સ્થાન શોધવા, માગવા જવું નહિ પડે.

અત્યાર સુધી તો આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે કાર્યક્ષેત્ર ઘણું જ સંકુચિત હતું. અમુક જ કામ, અને તે પણ માત્ર સ્ત્રીઓની સંરચામાં, સ્ત્રીને માટે શક્ય હતાં, અને તેટલું મેળવવા માટે પણ સ્ત્રીઓને મહેનત કરવી પડતી. તેથી કેટલાંક દારોજ સ્ત્રી માટે બંધ હતાં એમ કહીએ તો ચાલે. પણ એ સ્થિતિ આજે હવે બદલાઈ છે. પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીની સ્ત્રીઓ તરફની દૃષ્ટિ અને તેમની સમર્થ ચળવળને લીધે આ જાતનાં બંધનોનાં પ્રવેશદારો આપો-આપ ખૂલી ગયાં છે. સ્ત્રીઓને સમાનતા આપવા માટે અને આગળ લાવવા માટે કેટલાં મે વર્ષોથી સમાજ સુધારકો મહેનત કરતા હતા છતાં પણ જે શક્ય થતું નહોતું તે પૂ. મહાત્માજીના સ્ત્રીઓ માટેના આગ્રહે શક્ય થયું છે. તેમના નિર્ભયતાના મંત્રથી હજારો સ્ત્રીઓ હિંમતબેર બહાર આવી છે અને બહુ સમજવા લાગી છે. બિંકણ ધરકુટી સ્ત્રીઓને છૂટથી બહાર દરતી ફરતી કરનાર તે પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમની સમર્થ ચળવળ.

ત્યારે અત્યારે હવે સ્ત્રીઓએ સમજી લેવું જોઈએ કે દેશની માગણી પ્રમાણે તેમણે તેમની સેવાઓ ફરજ તરીકે આપવી જોઈએ અને લાભ લેવો જોઈએ. જે વખતે તેમના કામની, મહત્ત્વની જરૂર છે અને તે તેમણે કરવી પણ જોઈએ તે વખતે પણ જો તેઓ માત્ર મોંએથી હક્કોની માગણીઓ જ કરી દે તેનો કાંઈ અર્થ નથી; પણ જિહ્વા તેઓ ઉપદાસતે પાત્ર થશે. અને ધારો કે એવા માગ્યા મેહ વરસ્યા, તો પણ તે નકામા છે કારણ કે માત્ર મહેરબાનીથી મળેલા હક્કો માલ વિનાના ને પોશા છે. જ્યાં સુધી પુરુષો સાથે જોડાનેક કામ કરતાં સ્ત્રીઓને આવડે નહિ ત્યાં સુધી જો હક્કો મળે તો પણ તેનાથી કશું વળવાનું નથી. પણ શક્તિ બતાવીને મેળવેલી વસ્તુ હક્કથી ભોગવવાની મળશે. દરેક દેશમાં એવું જ બન્યું છે. હજી મહાયુદ્ધ પહેલાં ઇંગ્લંડની સ્ત્રીઓ જે હક્કો માગી માગીને લાકડી દતી તે જ હક્કો મુદ્દ વખતે સ્ત્રીઓએ દરેક જાતનાં કામ કરી બતાવી પોતાની લાખડાત, શક્તિ સિદ્ધ કરી બતાવી એટલે તરત જ મળ્યા.

ત્યારે આ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં સ્ત્રીઓ શું કરી શકે ? જેનાથી જેટલું બને તેટલું

કાયલાનો ઉદ્યોગ અને મજૂર સ્ત્રી

કાયલાનો ઉદ્યોગ ગયા ૨૦ વર્ષથી દિલ્હમાં શરૂ થયો છે. એ દલુ પૂરેપૂરો ખીલે તે પહેલાં તો સરકારની ફેટનીતિથી અને પછ દષ્ટિથી ધોમે ધોમે ધસાતો ચાલ્યો છે.

પણ જેમ જેમ કાયલાનો વ્યાપાર મંદ પડતો ગયો, તેમ તેમ કાયલાની ખાણના માલિકો, રાજના દર ઓછા કરતા ગયા. આફ્રિકાથી અને વેલ્સ પ્રાંતમાંથી આવતા કાયલાની સામે હરીફાઈમાં દિલ્હના કાયલાને ટકવાનું રહ્યું. મુંબઈ, અમદાવાદ અને ખીજાં મોટાં શહેરો કે જ્યાં ખાસ કાયલાની જરૂર હોય, ત્યાં બંધાળ અને બિહાર ઓરિસાનો કાયલો, રેલ્વે ભાડાના અત્યંત આકરા દરને લઈ, પહોંચી શકતો નથી. એટલે આજુબાજુમાં જ જેમ તેમ પોતાનો કાયલો ખપાવવા, દિલ્હના કાયલાના નસીબમાં રહ્યું.

આની અસર મજૂર જીવન ઉપર તેમ જ ખાણના માલિકો ઉપર ઘણી જ મોટી થઈ. કેટલીએ ખાણે 'Raising Cost' કાયલો ખોદવાની કિંમત. નદિ પોસાવાથી બંધ થઈ ગઈ, અને દલુએ બંધ પડે છે.

બિહાર અને ઓરિસા જેટલો ગરીબ પ્રદેશ, દિલ્હમાં ભાગ્યે જ કોઈ હશે. હજારો મજૂરો અને સ્ત્રીઓ કાયલાના ઉદ્યોગમાંથી પોતાનો મુજરો ચલાવે છે. સરકારી સત્તાવાર આંકડા પ્રમાણે લગભગ પુરુષો જેટલી જ સ્ત્રીઓ કાયલાના ઉદ્યોગમાં પેરવાએલી છે. ઝરીઆ કોલરીય, કતરાસ, ખાનુડી, રાણીગંજ અને આસનસોળ કોલરીયમાં મુખ્યત્વે નીચે મુજબ સાત જાતો કામ કરે છે: હુંપા, માંઝી, રજવાડ, કોડા, બિલાસપીરીઆ અને મદ્દા. આ જાતની સ્ત્રીઓની આછી રૂપરેખા આપી દઉં.

“હુંપા” જાતની સ્ત્રીઓ ખૂબ સખત કામ કરી શકે છે. તેમનું કામકાજ, માત્ર રેલ્વેના મોટા ડબ્બાઓમાં, ટોપલાઓ વતી કાયલો ખોદવાનો હોય છે. એક જાસે કામ કરતી એ જાતિ તરફ અને ખાસ કરી સ્ત્રીઓ તરફ, આપણે બે ધડી જોઈ રહીએ. કનિયાઓર વૃત્તિ એ આ જાતિનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

“માંઝી” “રજવાડ” અને “કોડા” જાતની સ્ત્રીઓ પણ ખૂબ કામ કરે છે. એમનું મુખ્ય કામ પુરુષો કાયલો તપે, તે ટોપલાઓ વતી ઉઠાવી, નાના ‘ટબ્સ’ માં ભરવાનો હોય છે. આ જાતોમાં દલુ કંઈક જંગલીપણાની નિશાની ચોખ્ખી જણાઈ આવે છે. આ સ્ત્રીઓ મારા અને કળાની દષ્ટિએ વિવેચન લખાં નાચો નાચે છે. એ નાયને “મુમર” કહે છે. “મુમર” નામ સાંભળનાં જ આ સ્ત્રીઓમાં કોઈ અનેરું ભાવ-પ્રગટે છે. એમનાં ગીતો પણ એટલાં જ આસ્વાદનક હોઈ કેટલાંક તો એટલાં ભાવભર્યા હોય છે કે જે ધંડી નવાઇ-પામી જઈએ. પણ તેમની ભાષા કદાચ લેટિન/કે હીન્દુ કરતાં બે-કડીન હશે. આ સ્ત્રીઓમાં સૌ એ ખાસ સહયુગ્ય કહી શકાય. ખીડી, તમાકુ તો દરેક વર્ગની સ્ત્રીઓ લે છે.

“દેહાતી” સ્ત્રીઓ કોઈ જાત નથી. કોલરીયની આસપાસના રથાથી ગામડામાં વસતી પ્રજામાંથી જે દરરોજ કામ કરવા આવે, અને પાછાં ચાલ્યાં ગય, એ ‘દેહાતી’

સંખ્યા ઠીક ઠીક પુરુષો સાથે કામ કરવા આપે છે. પણ ન્યારે ૧૦ વર્ષ પછી સ્ત્રીઓ નહિ જન્મ શકે, ત્યારે પુરુષોની સ્થિતિ જરૂર કફોડી થવાની.

સ્ત્રી જાતિ આવું સખત કામ ન કરે, એ આપણે જરૂર ધૃમ્મીએ, પણ ન્યાં આવા કામદાને લીધે બૂખમરો સામે આવતો હોય, ત્યાં છૂટ હોવી જોઈએ. હા! જો પુરુષનો કોયલા કાપવાનો દર, અત્યારે છે તેના કરતાં દોઢો કે અમણો મળે, તો કોયડો આપોઆપ ઊકલી જાય. પણ અત્યારની કેમલાના વ્યાપારની મૃનમાય અવસ્થા જોઈ, એ ખનવું લગભગ અસંભવિત જેવું જ. ન્યારે શું થાય? મજૂરોનો બૂખમરો અટકાવવા, સ્ત્રી સમાજ ઉપરથી અસહ્ય કામનો ભોજો હટાવવા, અને હિંદના કોયલાના ઉદ્ધોગને સજીવન કરવા, આપણી જ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સરકારની જરૂર છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. બાકી અત્યારની સરકારની નીતિ તો ઉધાડી જ છે; એ વિષે કંઈ વધારે લખવાપણું ન હોય.

પુરુષોત્તમ ખી, ચૌહાણ

સ્ત્રીઓ અને છૂટાછેડાનો હક

આ વિષય તરફ આખા હિંદુ સમાજનું ધ્યાન ગયેલું નથી. કારણ સ્ત્રીઓને છૂટા છેડાના હક્ક મેળવવામાં ધણાં સાધકબાધક કારણો રહેલાં છે. ફક્ત નાતરિયા ન્યાતોમાં જ સ્ત્રીઓને કારગતી મળી શકે એવા રિવાજ છે અને આવી નાતરિયા ન્યાતની વંસ્તી પણ વધારે છે. તે સિવાયની ચાંતિમાં ધણાના વિચારો આ વિષયથી વિરુદ્ધમાં છે તો પણ અમુક સંજોગોમાં આવા હક્ક રહે તો કંઈ હરકત જેવું નથી એમ આગળ જણાવીશ.

જેવી રીતે સ્ત્રીઓ છૂટાછેડા માગી શકે તેવી રીતે પુરુષો પણ માગવા હક્કદાર થશે ને છે. કેટલાંક કારણો બંનેને લાગુ પડશે ને કેટલાંક ફરકને જુદાં જુદાં લાગુ પડશે.

આપણા દેશમાં ન્યાતના એકડા કે જૂથ બંધાયેલાં છે. તે ન્યાત કે જૂથવાળા આવા હક્કોને માન્ય રાખતા નથી. એકાદ સ્ત્રી છૂટાછેડા મેળવીને તે જ ન્યાતના એકડા કે જૂથમાં ફરી લખે કરી શકશે નહિ કારણ ન્યાતનાં બંધારણ તે માટે શાસન રૂપ છે એ ખીકથી તેણું બને નહિ. એટલું તો નહિ પણ ગમે તે સ્થળે પુનર્લગ્ન કરી પ્રજા થાય તે કાષ્ટ ન્યાતના જથ્થા કે એકડામાં દાખલ થશે નહિ. હિંદુ સમાજમાં આવાં કેટલાંક કારણો આડે આવવા જેવાં જણાય છે. સ્ત્રીઓને ધારવા કરતાં વધુ ઉત્તેજન મળવાથી છૂટા-છેડા લેવા પ્રેરાશે એ કહેવાની જરૂર નથી.

હું એવાં કેટલાંક સંચોટ કારણો જણાવીશ કે તે બાબતો માટે સ્ત્રી યા પુરુષો છૂટાછેડા મેળવવા હક્કદાર ને વ્યાજખી ગણાય. ધણાનું માનવું છે કે હિંદુ લગ્ન એવો પવિત્ર ને સંસ્કારી સંબંધ છે કે તે વૃદ્ધી શકતો નથી. તે વાત બાળુએ રાખતાં પણ નીચેનાં કારણો સર્વમાન્ય છૂટાછેડા માટે ગણાય તેવાં છે.

માડીના મુક્તિયજ્ઞે

- દુઃખે દાઝી, બયે બહીલી, નોધારી, આંસુ સારતી,
ક્ષારાબ્ધિને તટે પેલી, રડતી માત બારતી. ૧
- સામે પડ્યો ક્ષિતિજ લાંબવતો ગભીર,
ધૂ ધૂ કરી ધુધવતો નિધિ ઉગ્ર નીર;
માથે ચઢી, ગગડતો, ધન, ધોર શેરે,
આકાશ, આશ, સહુ આવરતો ઝખૂમે. ૨
- અંધારાં આવરે તેનાં અધ ઢાંકમાં શરીરને,
નિરાશા છાવરે તેનાં શોક નિસ્તેજ નેત્રને. ૩
- તેનીશ કોટિ તનયોતણી પુણ્યધારી,
સંસ્કાર ગૌરવ તણી પણ આદ્ય મૂર્તિ;
દુઃશૃંખલા નિરખતી નિજ દારથ કેરી,
સ્વાતંત્ર્યના રડી રડી, શમણાં રમરંતી. ૪
- મયાંદા રામની, નીતિ કૃષ્ણની, પ્રેમ બુદ્ધનો,
હાવાં આ નેત્રને પાછાં નહિ સાંપડશે કદિ ? ૫
- સ્વાતંત્ર્યનો સૂર્ય નહિ ઉગે હવે ?
સૌભાગ્ય શુભાર નહિ મળે હવે ?
જશે દિનો આમ જ દુઃખમાં બધા ?
હણાતું હૈયું ઠરશે ન શું કદા ? ૬
- કરુણાર્ત રવે એમ કરુણા મૂર્તિ કન્દતી,
દુઃખે દાઝી, બયે બહીલી, નોધારી, માત બારતી. ૭
- અશ્રુ એ સહસા ત્યાં તો શરીરીભૂત થાય છે,
ભિગેલા બાનુનાં ભગે વાદળાં વિખરાય છે. ૮
- * * *
ધનશ્યામલ દેહી એ, અશ્રુની મૂર્તિ માતનો;
દીનવત્સલ ગાંધીનાં નામથી થાય વિશ્રુત. ૯
- સત્ય, પ્રેમ, અહિંસાની ત્રિવેણી ઉર ધારતો,
વિશ્વવૈષ્ણવ ગાંધી એ પરાઈ પીડ જાણતો. ૧૦
- પીડાય પેળી પર દુઃખ પોતે,
રીખાય જાણી પર-દોષ પોતે;
મંત્રો દઈ અપ્રતિકારના એ,
અન્યાય સામે રણ જંગ આદરે. ૧૧

આવો આખાલ વૃદ્ધો ! ધન ધરમ તણા બેઠ જૂલી પધા યે,
આવો હિન્દી પ્રજાઓ ! અરસપરસનાં વેર વાળી પુરાણાં,
આવો આ ધર્મ યુદ્ધે, નિજ જનની તણાં, દૂધ દેવી દિપાવો,
માડીના મુકિતયમે, વિમલ બલિ થવા હોંશથી સર્વ આવો. ૨૨

-અને એ પડકારથી સચેતન થયો : થયાં ;
પર્યેરે પ્રાણ પુરાયા, માતરોમાંથ પાંગર્યા. ૨૩

વૃદ્ધાત્મા ધર્તિદાસને નયન ના અઘાપિ જેવી ઉગી,
તેરી સુદ તણી ઉગી શુભમયી આજે મહા પર્વણી ;
આજે હિંસ અહિંસનાં સમરની બેરી ખજી ભારતે,
ને છોડી ધર કેતરો નિસરિયાં આખાલ વૃદ્ધો રણે. ૨૪

તેથી સાક્ષમતી તીરે મેદિની ઉઘારાય છે ;
ઉપા મુકિત તણી પેળી, હૈયાંઓ દરખાય છે. ૨૫
સૈકાની સરતી ક્યાં યે જડતા મન્દ પ્રાણીની,
હૈયામાં જગતી ગીડી એતના આત્મભોગની. ૨૬

શો બલટે ધવલ સાગર ખાદો ડેરો !
શો બૂધવાટ જ્યથોષ થડી ભરેલો !
ઉલાસ શો ઉછળતો પ્રતિ અંગ માંહે !
શા યદમાં બલિ થવા પ્રતિ શેમ જગે ! ૨૭

કૃતનિશ્ચય ઓઠેથી, કરુણમય નેત્રથી ;
બખ્ખતા ભરતો તેમાં વિશ્વસન્ત ઉમો દીસે. ૨૮

‘કાં મૃત્યુ, કાં વિજય’નો પ્વજમંત્ર ધારી,
પીયૂષ પૂર્ણ નયને જનતા નિહાળી,
નિઃશસ્ત્ર એ સાર નાયક, ભારતીનો,
વેરી રહે સરલ ને શુચિ મુકત હાસ. ૨૯

પ્રકૃતિ સરખા બાનો ટેકો લેછ પુરુષ એ,
વગેથી ભરતો પ્હેલું ડગલું રણવાટનું. ૩૦

ઔત્સુક્યથી ગમનવેળ નિહાળનારો,
શાં હર્વથી ઉછળતાં કંઈ લાખ દેયાં !
થી ધૂમ આ, રિપુતણા મદ મોડનારી,
હેલી મચી તહો રહી જ્યથોષણી !! ૩૧

અને જગત જણે કે ‘હિન્દે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું’
કારાબંધને તટે માને મુખે હાસ રમી રહ્યું. ૩૨

સ્ત્રીએ આમ માતા તરીકે રહેવું, માણસ તરીકે નહિ. આમ તેને શિરે જવાબદારી નાંખી પણ તેની જે લભ્ય પદવી હોઈ શકે તે એને ન હોય. અધિકાર વગરની જવાબદારી હોય એટલે એ ગુલામગીરી જેવું થયું. એટલે વિકટ પ્રસંગોએ પુરુષોને પોતાનો કિંમતી, ધન-માલ સહીસલામત રાખવાનું ટેકાણું શોધવું પડતું, તેમ સ્ત્રીને ક્યાં સહીસલામત રાખવી એ એમને બારે પ્રશ્ન થઈ પડતો. આમ ધરની અન્ય રાચરચીલાં જેવી સ્ત્રીને પેઠે સ્ત્રી એક જંગમ વસ્તુ ગણાતી. પુરુષ જેમ માણસ છે, તેમ સ્ત્રી પણ માણસ છે એ ખ્યાલ પુરુષને ત્યારે નહોતો. વળી માતા તરીકે જીવવાનું એના લાગ્યમાં નોતું લખાયું. ચદ્ર પેઠે કુટુંબીઓની સેવા કરવાનાં દબરો કાઢી તેને માથે લદાયાં હતાં. એ એને મને કે કમને પણ કરવાં પડતાં. પુરુષોનું રાજ્ય હતું, તેમાંથી બીજું નાનું રાજ્ય જીતું થયું હતું. એ રાજ્ય તે સાસુઓનું અને ડોશીઓનું, એટલે ધરમાં નવી આવનારી સ્ત્રી ચાર દિવસ “વહુ” રહી, “ગુલામડી” બની જતી. એને લવિષ્યમાં સારા દિવસ આવશે એવો જો કંઈ દિલાસો હોય તો તે એટલો જ કે “સો દહાડા સાસુના તો એક દિવસ વહુનો” એ ન્યાયે એને સાસુની પદવી કે ધરમાં ધરડી માની જગા લેવાનો પ્રસંગ આવશે. ત્યારે એ સત્તાનો ઉપયોગ, જેમ એની આગળનાં વડીલો કરતાં તેમ, કરશે. આ દિલાસાનું એને બાન હો કે ન હો પણ એનું જીવન એમને એમ અર્થહીન વહી જતું.

પરિણામ એ આપ્યું કે પુરુષો રિયલિટીસ્ટ રહ્યા અને રમૂતિઓ રચનાર શ્રાક્ષણુવર્ગે જે સત્તા અને અધિકારના દોર તેમના હાથમાં આવ્યા હતા તે તેમને મૂકવા ન ગમ્યા. સત્તા કેને ન ગમે? સમયના વહેવા સાથે સ્ત્રી તરફની તેમની વૃત્તિમાં ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. વળી શ્રાક્ષણુને તો પોતાની સત્તા આમવર્ગ ઉપર કાયમ રાખવી હતી એટલે સ્ત્રીને ચદ્ર, ચંડાળાદિની કાઠિમાંથી જીએ આવવા કેમ દે? એટલે એવો વખત આવવા લાગ્યો કે સ્ત્રીના જન્મથી એને “પત્યરા” નો ખિતાબ મળવા લાગ્યો, અને એના મરણથી એને “ઉદરડી” બનવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. “પુત્રી” ના જન્મથી કુટુંબી જનોને “પત્યરા” અવતર્યો હોય તેવો ક્રાસકો યાવ એના દાખલા ધણા ટાંકી સકાય. એના મરણથી એક ઉદરડી મરી જાય અને જેટલી લાગણીઓ જીભરાઈ જાય તેટલી બધી લાગણી વડીલોને યઈ જાય, એવું પણ બન્યું છે. પાછળ બાળબચ્ચાં મૂકી ગઈ હોય તો એને કેાણુ પાલવશે એ દુઃખે મરનારને ક્ષણિક શોક ક્યાંક ક્યાંક ચતો. પણ મોડો વહેલો તે ઓગળી જતો. મરનારના સ્વામીની આંખમાં એકપણે શોકનાં આંસુ આવતાં અને બીજું પણ પુનર્જનની નવી સ્ત્રીના વિચારોની વિજળીઓ ચમકી જઈતી. ધણી વાર એવું પણ બનતું કે ઝઝન દિવસે મરનારને યથા ન હોય ત્યાં વિધુર સ્વામી તો નવા વિવાહ કરનારાથી. ઘેરાઈ જતા. અને એના વડીલજનો પણ જે “ઉદરડી” મરી ગઈ હોય તે જ કાઠિની “બીજી ઉદરડી” લાવી આપતા અને ધરમાં શોકને ટેકાણે નવા તુપૂરઝંકારથી હર્ષનો પ્રવેશ થઈ જતો. મરનારનું નામનિશાન પછી રહેતું નહિ-સિવાય કે એનાં બાળબચ્ચાં જીવતાં પાછળ રહ્યાં હોય તો જોનારને એ બચ્ચાંની માતા યાદ આવે. આ બધી જૂની તાતો યાદ.

હવે નવા તમાશા જોઈએ. નવા વિચારવાળા વર્ગને મન સ્ત્રી-અજ્ઞ બ્યક્તિ છે. પતિ એને સુંદરમાં સુંદર બનાવી બધી છૂટ આપવા તૈયાર છે. પ્રેમનાં કૌતુક કરવામાં આ લોક જૂના વિચારવાળાથી ચઢી જાય છે, સ્ત્રીને દેવી બનાવી દેવી હોય એવી રચનાઓ રચતા જ હોય છે. એ દેવી સાક્ષાત જીવતી દેવી કે મંદિરની પાષાણની દેવી અને છે તે જોવાની તેમણે

આમ જૂના અને નવા વર્ગવાળા, બેયાંથી કોઇ, સ્ત્રીની પદવીની ચોક્કસ રેખા કે ઝાંખી સરખી પથ્થુ ન કરી શક્યા. છતાં આ સૌ દવે; ભૂતકાળ જેવું ચર્ધ-ગર્ધ 'છે'. દવે તો નવાં વાયરા વાય છે.

અત્યારે જીવનના આદર્શ બદલાયા છે. બંકપોર વૃત્તિઓને રચાને. વિચારશીલ વૃત્તિઓ આવતી જાય છે. પ્રજા પ્રજા વચ્ચે દવે તો સમાનતાના જ બેલ રમાય છે. દવે જાય. નીચના બેદ કબૂલવા કોઈ તૈયાર નથી. એવી સમાનતા સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે હોવી જોઈએ એવા આદર્શ રજુ થયો છે. પા સેકા પહેલાં સદગત ગોવર્ધનરામે પોતાના અનુભવના પ્રતિ-બિંબ જેવા સરસ્વતીચંદ્રમાં લખ્યું હતું કે સ્ત્રી અને પુરુષ તો એક જ રચનાં બે ચક્ર છે. એક જીવું અને એક નીવું એવું હોય જ નહિ. એક ચક્રે રથ ન ચાલે, બન્ને પંખીની બે પાંખ જેવાં છે. એક પાંખે પંખી નહિ જીડે. એમ સ્ત્રી વગર પુરુષ અધૂરો છે, પુરુષ વગર સ્ત્રી પણ અધૂરી છે. એ અર્ધાગના છે, એટલે પુરુષે અડધું અંગ યવાતું છે; એ ગૃહિણી છે એટલે પુરુષે ગૃહરથ યવું પડે; સંસારની મુશ્કેલીઓમાં એ મંત્રી છે, માટે પુરુષે એનું સચિવ્યણું મંત્રીપણું, કબૂલવું જોઈએ. માતા સમી એ પોષક છે માટે, પુરુષે એના પોષક યવું જોઈએ; એ પ્રિયા છે એટલે પુરુષે પ્રિય યવું ધટે; સેવા-ચાકરીમાં એના કામળ હાથે અમૃત વંસાળ્યાં છે, તો પુરુષે પણ એની સુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. ટૂંકામાં, બન્નેએ સમાન યથા બે મળ્યાં એક થવાનું છે. જે પુરુષમાં ન હોય તે સ્ત્રી દે, અને જે સ્ત્રીમાં ન હોય તે પુરુષ દે એમ મળી એકતા સિદ્ધ કરવાની છે. એ બન્નેના પરસ્પરના ગુણની મિલાવટથી સંસારને દુષ્ઠ સાકરનાં અમૃત પાવાનાં છે. પુરુષે સ્ત્રી થવાનું છે, સ્ત્રીએ પુરુષ થવાનું છે. આ અદ્વૈતભાવ ગણિતના પ્રમાણે પચાસ પચાસ ટકાની વહેંચણીને નથી. આ એકતાને આદર્શ તો ગણિતશાસ્ત્રીઓને ગુચાવે તેવો છે. આ તો એક ને એક મળી એક જ થવાનું છે. ગણિતશાસ્ત્રીઓ તો એક ને એક મળી બે જ કરે, એક ન જ ચાય એમ કહે. એમને આ કોંમડો ઉકેલવો ભારે પડે. એ તો વિચારે કે એ બન્ને શરીરે, રૂપે, ગુણે આટલાં વિભિન્ન છે, છતાં આ અભિન્નતા કેવી? આ અભિન્નતાનો આદર્શ આ જમાનાનું એક મહત્વનું અંગ છે.

પણ આ આદર્શમાં માનનારને સ્ત્રીની સમાનતા કબૂલ કરવી પડે છે. સમાનતા કામળ ઉપર કબૂલની સહેલી છે, આચારમાં મૂકતા પુરુષને જીવ કંઠે આવશે. એને એનો જીવ વદાલો છે. સ્વાર્થ સૌને પળવે તે એને કેમ છોડશે? પુરુષે પુરુષ હજી સમાનતા નથી કબૂલતા. અત્યારે તો કાળા ગોરાનું વૃચલ સુદ જમી રહ્યું છે. ગોરો કાળાને કહે છે: "હું તારાથી શ્રેષ્ઠ છું, તારાથી મોટો છું માટે તારે મારું જી પરીપણું સ્વીકારવું પડશે: હું જ તારો રાજા છું." કાળો એને કહે: "પણ ભાઈ, તું મોટો કે દિનો યથા ગયો? દેખાય છે તો મારા જેવા અને મારા જેવોડા સરખે સરખા રહેવું હોય તો આવ આપણે બન્ને ભાઈ યકને રહીએ." આવા વિચારોમાં આંજનો જમાનો ગૂંચળાઈ ગયો છે, ત્યાં પુરુષે સ્ત્રીને સમાન ગણવી અને એ પ્રમાણે જીવ ધકડવું એ સ્મતવાત નથી. એમાં સત્તાને, અધિકારને, હક્કને સ્થાન જ નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરુષ આદર્શને અનુસરે તો હક્કોનો અંધડો ન રહે. પત્ની સ્ત્રીએ છોકરાં ઉછેરવાં, રસોઈ કરવી, કે દરતું-દરતું, કે ધારાસભામાં જવું એ સર્વજન જ ન રહે. બન્નેને માટે વિશાળ જગત પડ્યું છે. જેનામાં જેવી ને જેટલી શક્તિ હોય તે તેવું કાર્ય હાથમાં લે અને પાર ઉતારે. પુરુષ ધારાસભામાં જાય અને સ્ત્રી ન જાય એવું સમાનતામાં કે અભિન્નતામાં કેમ હોઈ શકે? પુરુષ પાંચ વાર પરણી શકે

આપણી કવિતાસમૃદ્ધ

૨૪

હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ :

અચળેશ્વરીની આરતી

જય અચળેશ્વરી માત, અચળેશ્વરી માતા, જય અં,	
મહોટા મહોટા પંડિત, મહોટા મહોટા પંડિત, તુજ મંદિર ધાતા:	જય અં ૧
આ દુનિયામાં ડાહપણ ઠેર ઠેર ભરિયું, મા, ઠેર	
પણ તે સધળું તુજને, પણ, એકલીને વરિયું:	જય અં ૨
અન્ય જનોએ કેવળ નરવાદ જ ભાષ્યો, મા, જડો,	
અધ્યાત્મનો ઇતરો, અધ્યા, તેં એકે રાષ્યો:	જય અં ૩
અન્યતણું વિજ્ઞાન જ્ઞાન કલા જે ને, મા, જ્ઞાન,	
એ સધળું અરપૃચ્ય જ, એ રાં, દૂર અમો રહિયે:	જય અં ૪
બહાર ચડી અજવાળું ના આવે જરિ યે, મા, ના આં,	
માંદ્રથી મંદિર માટે, માંદ્ર, બંધ અમો કહિયે:	જય અં ૫
તહારી સંસ્કૃતિ તો અમ માણસણી કુંચી, મા, માંદ્ર,	
બીજી સંસ્કૃતિ વિષમય, બીજી ટંગડી અમ જાંચી:	જય અં ૬
તુજ દોષોનું દર્શન કરાવતા જે જે, મા, કરાં,	
તેને રિર તુજ દ્રોહની, તેને, છાપ અમો ધરિયે:	જય અં ૭
અચળેશ્વરીની આરતી આ જે ભાવે ગારો, મા, જે ભાં,	
દીન નમ્ર તે ભક્તો, દીન પૃથ્વીપતિ ધારો:	જય અં ૮

છંદ: આ પદ છે, અષ્ટક છે, આરતીના જાણીતા માપનું. મૂલમાં દસશ્રુતિની છેલ્લી પંક્તિ, આરતીએને મુકાબલે જરા નબળા જણાતાં, અહીં જુદી જોડીને મુકી છે, તે માટે કંતોની ક્ષમા માગું છું.

વિષય: આર્ષતા, જૂની સંસ્કૃતિ, દિલની અથવા આધીર્મ્યની પુરાતન જહોજલાલી, સુવર્ણ યુગ, ઋષિમુનિની મહત્તા, વેદ આદિની સર્વોપરિતા, રામરાજ્ય, શ્રી કૃષ્ણપરમાત્માનો સર્વોદ્ધારક રાસ, શ્રી જિન ધર્મની દિગ્વિજયી સંપૂર્ણતા, વગેરે વગેરેના અંધ ભક્તો, જેઓ પ્રાચીન પુરાતન સનાતનના મંજરા જ ઠોકે છે, નથી કંઈ સમજતા, નથી કશું આચરતા, અને આત્મપરીક્ષા અને આત્મસુધારણા તો પરપૂર્ણ કરી શકે તો તેઓ કરે, એવા માણસોના વર્ગે આપણા અમ અધિકચરા પડેલા દેશમાં નહોતો નથી, ઘટતો પણ નથી જણાતો. એ વર્ગને યોગ્યતા મુખે કવિએ આ આરતી મવડાવીને તેને ઠીક બતાવ્યો છે. અચળેશ્વરી નામથી માંડીને બધી વિગતો બંધબેસતી ગોઠવી છે. હિપહાસ કાવ્યોના વર્ગે કલા લેખે ઉચો ના ગણાય, બેશક, પણ સચોટ બોધકતાની દૃષ્ટિએ (દાખલા તરીકે) રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત 'ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ' કે રા. રા. મસ્તકદાર કૃત 'કાકાનો કાકા-ઢોલો' એવી નવલિકાના વર્ગે જેટલો કૌમલી તો છે જ, તથા પદ્યરચના તો મુકાબલે હુકી અને યાદ રહી જાય એવી, એટલે જટ દેશમાં અને અમણ માણસોમાં પણ પ્રસારે આપણા

જ છે. આ કૃતિમાંના પૃથ્વી હંદ અવિરામ પંક્તિઓવાળો છે, જુવો પંક્તિ ૧, ૪, ૧૦, ૧૧, ૧૪. પૃથ્વી હંદ ૬૬, ૧૨મે અક્ષરે, અને પંક્તિ છેડે એમ ત્રણ વિરામોવાળો પશુ લખાય; પણ એમ લખાતાં, એના બીજા છ અક્ષર પહેલા છ અક્ષરનો પડશે જ. યદ્યપિ જન્ય છે, અને તેથી હંદ સુધરવાને બદલે કચળા જન્ય છે. છેલ્લા પાંચ અક્ષરમાં અને પહેલા છ માં એટલો જ ફેર છે કે પહેલા છમાં અક્ષર ૩ ને ૪ લઘુ છે તેને ગુરુ બનાવીને જ છેલ્લા પાંચ અક્ષર સાખ્યા છે. એટલે એક ગુરુના બે લઘુની અગર બે લઘુના એક ગુરુની છૂટ લેવી હોય તો લેવાય. શા માટે નહીં, એવા મતના લેખકે પણ પૃથ્વીમાં તો અક્ષર ૩-૪ નો ગુરુ ન બનાવવો જોઈએ, અક્ષર ૧૫માંને સ્થાને બે લઘુ ન લખવા જોઈએ, કેમ જે એમ કરશે તો પૃથ્વીનું પૃથ્વીત્વ સચવાવાને બદલે કચળશે. હંદના લયના બોગી આવા-આવા સવાલો પૂછીને આવા આવા પ્રયોગો જાતે કરી જોશે, તો આવી આવી ઘણી ન્હાની મ્હોટી કલા-ચાવીઓ તેમને મળશે અને વળી તેમનું હંદ:શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ગાણિતિક મટીને સજીવન બનશે એ મ્હોટો લાભ પણ તેમને પ્રાપ્ત થશે. અહીં આટલું લખ્યું છે માત્ર દિગ્દર્શન માટે.

અર્થ. ૧-૨ શુદ્ધિહીન જડતા તે તિમિર, કલ્પનાહીન દષ્ટિ તે રૂપમંદૂક દષ્ટિ. ૫ પૂર્વનાં રખલનોનાં રમરણથી. આગળ પંક્તિ ૧૨ માં પણ કમ ઉલ્લટાવીને, ટુજ કરુણાના કટાક્ષથી, ૬ મદ-નઠોર, મદ અભિમાનને જોરે નઠોર. અહંકારીઓ કેટલા નઠોર (લાગણીહીન) હોય છે તે સૌના અનુભવની બાબત છે. મદ-નઠોર એ નવો સમાસ, સુંદર અને સચોટ છે. ૯ સૂર્યના કિરણો. ૧૦ ખતાવવા, તે જ પ્રમાણે આગળ, ગણાવવા. શિશુ એ કાગળાં ધનુષ નિહાળીને નિજ લાઇલાકુંડને ખતાવવા ધસે છે, હોંસે હોંસે દેખાડે છે, સર્ગવ વખાણે છે. જગત વખાણે, સર્ગાં સંબંધીઓ ખાસ સૌને દેખાડે, એવી મ્હારી જે કંઈ કૃતિઓ વિશેષતાઓ વિવિધ રંગબેરંગી શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓ બની આવે છે, તે સર્વ મ્હારી ગર્વ્ય તો તો હું પણ કૂલણુજી, એ એકે મ્હારી નથી જ; મેધધનુષના રંગો મેધના નથી તેમ; એ રંગો સૂર્યકિરણોત્પત્ત છે; મ્હારી જે કંઈ શક્તિઓ આદિ તે તુજ કરુણાકટાક્ષોત્પત્ત છે. આ હિપમાત્રાણિત વિચાર જ નિરભિમાન (વિનમ્રતા) ૩૫ હીરાના ગર્ભમાંના પ્રકાશપ્રવારો છે. છેલ્લી કડીમાં એ જ હિપમા આગળ ચાલે છે. સૂર્ય તપતાં જ મેધધનુષ તો શું મેધ પણ છિત્તલિલ યદ્યપિ જન્ય છે. મદને જરાપણ અભિમાનનો ડાઘ લાગતાં, કરુણાકટાક્ષને ઠેકાણે મ્હારી સામે પ્રખર કટાક્ષ ફેંકે, -અને એ વર્ણુ વિખેર, એ મેધ સુકવી નાખ, એ હૃદયને પથુ બલે તોડી નાખ. વિનમ્ર બાવે જ ન જીવું, તો જીવન પણ મદને ન ખપે. સીધાં બોધ કાવ્ય (ગાઇડેડિક્ટ પોએટ્રી didactic poetry) અને બોધગર્ભ બોધધન સાચી કવિતામાં કેટલો બધો ફેર હોય, તે આ નમૂનો દેખાડી શકે છે.

૨૫

સુંદરજી ગો બેટાઈ:

મદનવિજયી લોચનદાન

પુષ્પની સાંત મૂર્તિશી સાધ્વી, લલિતલોચના, સુવર્ણાં, નીરવા, જાણે નિર્વાણા ગિતલણી શિખા; ૧
 બુદ્ધબોધમયી ખાલા, કૃયાંગી, કરુણાપરા, પ્રેમથી એ ભરી, જાણે જલગર્ભાં વસુંધરા; ૨
 કુટ્ટીમાં એકલી બેઠી જ્ઞાન ધ્યાન ધુરંધરા, ચિલોકે ચિત્તે બંધાયું અંધારે, આત્મલોચના. ૩

સુરેષ છે, સાથે એના કર્તા વિષે આશાજનક પંથુ લાગે છે. મણિશંકરના ‘વસંતવિજય’ની ખામી—વસ્તુને વેગ અતિમંદ, એનાથી આ કૃતિ મુક્ત છે, તે મણિશંકરનું લાખા-લય-પ્રભુત્વ પણ અહીં જણાતું નથી. વળી ‘જરૂર’માં ૩ લઘુ ગણવો, ‘સુધી’માં સુ ‘અસુર’માં સુ ગુરુ ગણવો, વગેરે કેવળ બેદરકારી કહેવાય.

છંદ: અગિયાર કદી અનુષ્ટુપ; પાંચ, માલિની; સાત, વસંતતિલક; છેલ્લી દ્રુતવિલંબિત. બે ઠેકાણે છ છ પંક્તિની કદી યર્ધ ગઈ છે, તે મેં કૃતિને ટુંકાવી તેથી ખન્યું છે. મૂલમાં માત્ર “અમીનિર્ગલતા...” એ કદી અર્ધી છે, બીજી દરેક યોગ્ય માપની છે.

અર્થ: લલિતલોચના, કરુણાપરા, સશિશીલતા, ચારુશીલા, સરલ હૃદય (૧) શુદ્ધ ખાલા,—એ સુલોચનાને વર્ણવતાં વિશેષણોમાં વૈવિધ્ય છે.

૧ તૃણા જ દુઃખ અને ભવપરંપરાના લખચોખ્ખો ફેરાનું મૂલ, તેને ઉખેડી નાખતાં આત્મા જે મુક્ત દશાની શાશ્વત રિયતિ મેળવે છે, તેને બૌદ્ધ દર્શનમાં “નિર્વોણ” કહે છે. નિર્વોણની શુદ્ધ સાત્ત્વિકતારૂપ અમિતી જાણે શિખા. નિર્વોણ માટે પ્રકાશનું જ ઉપમાન ધટે, પ્રકાશ અને તાપ બંને જેનાં લક્ષણ તે અમિતું ઉપમાન એટલું ઉચિત ન ગણાય. ૨ વસુંધરા જલથી છલાછલ બેરેલી છે, તેમ પ્રેમ—ભગિનીભાવથી સર્વાત્મભાવથી છલાછલ બેરેલી. ૩ અંધકારે છવાયલાં વિશ્વને આત્મજ્યોતે વિલોકતી આ અંધકારવર્ણનથી—“કાળા કાજલ શા મદાતિમિરમાં ડૂબ્યું સહુ વિશ્વ આ,” એ પંક્તિથી—કૃતિ શરુ થાય છે.

૪ સુશૌંધનિ: છી દીર્ઘ છે અને વળાંકથી ચડકાય છે, તેને લઘુ ગણવાની છૂટ લયસાધક નથી. ખનિ દમ: પગરવ અને આસ, એ પણ ઠીક નથી. ઉત્કંઠ: હૃદયી ડોકે. ૬ સુલોચનાને ખંદેન ગણવાની વૃત્તિ. ૭ (૪થી લીટી) એ દબાધ ગયેલો તોય એતન અંધભાવ સુલોચનાના ધોર આત્મજ્યોતે મદનને મારી દહાળ્યો. એટલે (કૃતિને અંતે) પાછો ઉપર પણ આવે છે.

૮ સુન્ના શબ્દરૂપ વાડુ અડતાં જ બિહુનું હૃદયમાંનાં ધુધવાતો મદનાનલ પ્રજ્વલે ઉઠ્યો, જેના બડકામાં સુન્નો બોલ કયાંય તણાઈ ગયો! ૧૧ તડકે: ધવાધને અત્યંત તડકડે. અનલિસ: આ આવી પાપી માગણીથી મારું આવું અપમાન કરશે એમ એણે કંઈપણ પણ નહો. ૧૨ કુદરત અંધકાર—છાઈ હતી જ, તે પ્રલય ચીસે ગજાં ઉઠી, ધુરંધરા લાગી, લયાનક ક્રાંતિકંપમાં કંપી ઉઠી. પણ કદી ૧૨-૧૩ વસ્તુનિરૂપણમાં નબળાં પડે છે. ૧૩ સુન્ના હૃદયમાં સત્તો પવિત્રતા વહિ સળગ્યો, તપસ્વિનીએ જે કે એ શુચિ કોધને કાળમાં રાખ્યો, અતે દયા—પ્રેમના જ શબ્દ બોલો રહે. ૧૪ “વળા છે”—છેક નબળા રચના. બાઈ, બાઈ, આ શું? ત્હારા પવિત્ર આત્માનો દીપક આમ શાને સુગ્રાહ ગયો વારુ? મ્હારી દીક્ષા, ત્હારી દીક્ષા, મ્હારાં મત, ત્હારાં મત, આપણ બંનેના પિતા અને સહગુરુ ભગવાન શુદ્ધ, ખડું જ બૃહ્લે શું! ૧૫ પ્રેમ, મત, શીલ, ધર્મ, આદિ નામે તું ફરતા જ આચરીશ કે? ૧૬ અરેરે, બાઈ, તું તો છેક મહાંધ બન્યો!

અગ્નિ ને આગિયો: સોનું અને કર્પાંર. ૧૮ સુન્ના હૃદય બોલી નથી રહી ત્યાં અંધી-અધથી બિહુ પાછો બોલી ઉઠે છે. આ ધટના મૂલમાં નથી, કૃતિ ટુંકાવી તેની સાથે આપોઆપ આવી ગઈ છે. ૧૯ તમ: કુદ્ધ. ૨૦ “મુખડામહો” ઠીક નથી.

૨૩ “ત્હારાં લોચનો શાં સુન્ના” એટલું બોલે છે ત્યાં જ નામિકા પોતાની આંખો હાથે ઉખેડી નાખીને એના હાથમાં મુકી દે છે. તું મોલો આ આંખો પરને? ત્હારાં જેવા

૨૪ “ત્હારાં લોચનો શાં સુન્ના” એટલું બોલે છે ત્યાં જ નામિકા પોતાની આંખો હાથે ઉખેડી નાખીને એના હાથમાં મુકી દે છે. તું મોલો આ આંખો પરને? ત્હારાં જેવા

આવેલું છે. બીજાશયનો આકાર બદામના જેવો છે. તે ગર્ભાશયની માફક પોલું નહોતાં, નક્કર હોય છે. દરેક બીજાશય આસરે દોઢ ઇંચ લાંબું; ચોણા ઇંચ પહેરણું અને એક તૃતિયાંશ ઇંચ જાડું હોય છે. સગર્ભાવસ્થામાં તેના કદમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

(૩) બીજવાહિનીઓ (Fallopian tubes-ફેલોપીયન ટ્યુબ્સ)

ગર્ભાશયની દરેક બાજુએ, બીજવાહિની નામની એક એક નળી હોય છે જે ગર્ભાશય અને બીજાશયને જોડે છે. આ નળીનો એક અંદરનો સાંકડો છેડો ગર્ભાશયની બાજુ સાથે, બીજા બહારનો એક પહોળો છેડો બીજાશય સાથે જોડાયેલો હોય છે. બીજાશયમાં તૈયાર થયેલાં સ્ત્રીબીજો (Ova-ઓવા), આ નળી દ્વારા, ગર્ભાશયમાં આવી પહોંચે છે. દરેક નળી આસરે ચાર ઇંચ લાંબી હોય છે.

(૪) અપત્યપથ અથવા યોનિમાર્ગ (Vagina-વેજિના)

ગર્ભાશયના મુખથી, સ્ત્રી શરીરની બહારની સપાટી સુધી લંબાયેલો, એક યોજો માર્ગ. આ માર્ગ આસરે સાડાત્રણથી ચાર ઇંચ લાંબો હોય છે. આ રસ્તે પુરુષનું વીર્ય ગર્ભાશયમાં દાખલ થાય છે તેગજ પૂરે દિવસે ગર્ભાશયમાંનું બાળક બહાર આવે છે. આ માર્ગની દિવાલો, સ્થિતિસ્થાપક (elastic) માંસતંતુઓ વડે બનેલી હોવાથી, તે જુદે જુદે વખતે જરૂરિયાત પ્રમાણે પહોળો અથવા સાંકડો મંડળાય છે.

હવે, આ અવયવો પ્રજોત્પત્તિમાં કેવી રીતે લાગ લે છે તે દૃકમાં જોઈએ. વયમાં આવેલી એક સ્ત્રીનું બીજાશય લગભગ સદૃશદંડકવંત્ર વડે તેને જોઈએ તો તેમાં આસરે ૭૦,૦૦૦ સ્ત્રીબીજો નજરે પડે છે. જેમ છાપમાં મેતી રહેલાં હોય છે અથવા કુંડામાં બાજરીના દાણા રહેલા હોય છે તેમ બીજાશયની અંદર અપકવ સ્ત્રીબીજો ખીચોખીચ ભરેલાં હોય છે. દર મારો અથવા આઠ્ઠાવીસ દિવસે આ બીજોમાંના આસરે ૩૦ થી ૪૦ પરિપક્વ થાય છે (Ripe ova) અને બીજાશયમાંથી છૂટાં પડે છે. બીજાશયમાંથી છૂટાં પડ્યા બાદ તેઓ બીજવાહિની નામની નળીઓ દ્વારા ગર્ભાશય તરફ આવવા નીકળે છે.

લગભગ આ સમયે, ગર્ભાશયની અંદર અગત્યના ફેરફારો થાય છે. તેની અંદરની દિવાલ પરનું બારીક શ્લેષ્મમય પડ તૂટી પડે છે. તેની અંદર રહેલી લોહીની નાની નાની નસોનાં મેંઠાં ખુલ્લાં પડી તેમાંથી અશુદ્ધ લોહી વહે છે. દરમાસે, આવી રીતે બહાર આવતું વિકૃત લોહી અટકાવ તરીકે ઓળખાય છે. અટકાવ દેખાતો બંધ પડ્યા પછી ગર્ભાશયની અંદર પાછું નવું પડ તૈયાર થાય છે. આ નવું પડ તૈયાર થતાં આસરે એક પખવાડિયું વીતી જાય છે. આ પડ સહેજ ખડખડું હોઈ ફલિત થયેલા સ્ત્રીબીજને (Fertilised ovum) આધાર આપે છે. જે સ્ત્રીબીજ અને પુરુષબીજ પરસ્પર મળે નહિ તો—જે ગર્ભ રહે નહિ તો—આ પડ પાછું ખગડવા માંડે છે અને ચોથે અઠવાડિયે તૂટી પડે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અટકાવ અથવા રમેન્સ્ટ્રેશન (Menstruation) એટલે નવા ગર્ભને આવકાર આપવાની ગર્ભાશયની તૈયારી.

સ્ત્રીબીજો અને પુરુષબીજો પરસ્પર ક્યાં મળે છે? જો કે યોક્ષ્મ પુરાવો નથી; છતાં માનવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીબીજ (ovum) તથા પુરુષબીજ (sperm) નો મેળાપ બીજવાહિનીઓમાં થાય છે. આ પ્રમાણે, બંને બીજો મળીને થયેલું બીજ, ફલિત બીજ અથવા ફલિતકોષ (Fertilised ovum) તરીકે ઓળખાય છે અને એ જ ભવિષ્યના

(૨) સ્ત્રીબીજોનો અભાવ. કેટલીએક સ્ત્રીઓમાં, બીજશયો પૂરેપૂરાં ખીસેલાં હોતાં નથી એટલે તેઓ પૂરતાં અને નિરોગી સ્ત્રીબીજો ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. એટલે જોકે દર માસે અટકાવ દેખાય છે છતાં તેની સાથે સ્ત્રીબીજો હાજર ન હોવાને લીધે ગર્ભ રહેતો નથી. કેટલીએક વખત, બીજશયો શોષાઈને નાનાં ઘર્ષ જાય છે, જ્યારે કેટલીએક વખત તેઓ પોલાં ઘસીને ફેલે છે. પરિણામ સ્ત્રીબીજોનો નાશ.

(૩) ગર્ભાશયનો દોષ. કેટલીએક વખત ગર્ભાશય ખડું જ નાનું હોય છે અને રજોદર્શન માત્ર નામનું જ હોય છે. એટલે તેની અંદરનું પડ, દ્વિતિ થયેલા સ્ત્રીબીજને આધાર આપી શકતું નથી. એટલે સ્ત્રીબીજ બહાર ધસી આવે છે. નાના ગર્ભાશયની સાથે બીજશયો પણ ઘણી વખત નાનાં નાનાં હોય છે એટલે પૂરતી સંખ્યામાં સ્ત્રીબીજો પણ મળતાં નથી.

(૪) સંલોગ. અપૂર્ણ અથવા અનૈસર્ગિક.*

(૫) પ્રજનનના અવયવોની ખામીઓ. ઘણી વખત અપત્યપથ અત્યંત સાંકડો હોય છે. ઘણી વખત, ગર્ભાશયનું દાર અત્યંત સાંકડું હોય છે. બીજવાદિનીઓ જૂના સોજાને લીધે સંકોચાઈ ગઈ હોય છે અથવા ગર્ભાશયનો અમુક ભાગ ગ્રંથિઓ વડે પુરાઈ ગયો હોય છે. કોઈ વખત ગર્ભાશયનું મ્દોં મરડાઈ ગયેલું હોવાથી અથવા તે પોતે સ્થાન-ભ્રષ્ટ થયેલું અથવા નખી ગયેલું હોવાથી, પુરુષબીજો તેમાં પેસી શકતાં નથી. તેમાંનાં થોડાં કદાચિત દાખલ થાય તો પણ, સ્ત્રીબીજો સાંકડી યદ્ય ગયેલી બીજવાદિનીઓમાં તેઓને મળી શકતાં નથી. કેટલીએક વખત આ અવયવોમાં ગયેલી ગ્રંથિઓ અથવા અશુદ્ધિ (tumours), આખા માર્ગને સાંકડો બનાવી દે, ગર્ભાધાન અશક્ય બનાવી દે છે.

(૬) દ્વિતિ સ્ત્રીઓ—બીજશયો, બીજવાદિનીઓ, ગર્ભાશય તેમજ અપત્યપથ-માંની કોઈ પણ જગાએ સોજો આવતાં, ઝેરી અને ખરાબ વાસ મારતા પ્રવાહી પદાર્થો થોનિમાંથી ઝડી કરે છે. ખાસ કરીને પ્રમેહ, ચાંદી, વગેરે રોગોમાં આવા સ્ત્રીઓ મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. પુરુષબીજોનો આ પ્રવાહમાં નાશ થાય છે. જેમ નદીમાં સામા પ્રવાહે માણસ જઈ શકતો નથી તેમજ રોગો વડે અશુદ્ધ અનેલા થોનિમાર્ગના પ્રવાહ સામે પુરુષબીજો જઈ શકતો નથી, ઊલટાં, જમ્મદી નારા પામે છે.

ઝેરી દવાઓના મોટા પ્રમાણવાળા પાણી વડે કુશ લેવાથી અગર સાદા પાણીથી વારં-વાર કુશ લેવાથી પણ પુરુષબીજો મરી જાય છે, અગર થોનિમાર્ગની બહાર ધકેલાઈ આવે છે.

દ્વિતીય વિભાગ: ગર્ભ રહે છે પરંતુ ગર્ભાશયની અંદર ટકી શકતો નથી.

(૧) ગર્ભાશયની સ્વેચ્છમકલાનો સોજો

ગર્ભાશયની રિચાતમાં કાયમનો ફેરફાર જેમકે નખી જવું, ફરી જવું વગેરે.

ગર્ભાશયના મુખ પર પડેલાં ચાંદાં અથવા ચીરા. આને પરિણામે હમેશાં અંદર જંતુઓ તેમનું વિધાનક કાર્ય કરી શકે છે અને ગર્ભને અંદર ટકવા દેતાં નથી. પરિણામે બીજનું રજોદર્શન થયા પહેલાં તો બીજો બહાર ધકેલાઈ જાય છે અને અંદર થયેલા ફેરફારની આપણને ખબર પણ પડતી નથી.

* લખાણને સિદ્ધિબનની મર્યાદામાં રાખવાં પૂરતી આ કાદબીજી ચર્ચા છાંદી દીધી છે—લેખક.

(૧૦) પુરુષખીન્નેને, ગર્ભાશયમાં એક સીરીઝ મારફતે મૂકીને ત્યાં આવતાં સ્ત્રીખીન્નેને તે મેળવાને પણ પ્રત્યેત્પત્તિ કરી શકાય. આ પદ્ધતિ હાલ તો યુરોપમાં ઘોઠા ઉછેરનારા વાપરે છે. મનુષ્યોમાં આ વૈદકશાસ્ત્રનો નદિ કિંતુ સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) નો પ્રશ્ન છે.

(૧૧) ખીન્નશય વ્યવધા તેનો હાથ (Ovarian grafts) શરીરમાં દાખલ કરાવવાથી હજી સુધી વન્યમત્વ અટકાવી શકાયું નથી.

(૧૨) જે દરદીઓમાં, ખીન્નશયો ગર્ભાશય વગેરે બધા ભાગો નિરાગી હોય અને પ્રગ્ન ન ઉત્પન્ન થવાનું કંઈ ખાસ કારણ મળૂં ન પડતું હોય ત્યાં તેમના ધણીઓની વૈદકીય તપાસ જરૂરની છે, કારણ આપણે સરખાતમાં જોયું તેમ પુરુષો પણ વાંઝિયા હોઈ શકે છે. દર સેકંડે આશરે ૨૦ ટકા કેસોમાં, પત્નીઓ તેદુરસ્ત હોય છે, જ્યારે પતિદેવો વાંઝિયાપણા માટે જવાબદાર માલૂમ પડ્યા છે. માટે હમેશાં દોષનો ટોપનો ઐરીઓને માથે ફેંકતાં પહેલાં ખાસ વિચાર કરવો.

બાલકુલ અમરજી પાઠક

—છાંદસ—

ગુજરાતની સ્ત્રીઓની જાગૃતિ -

પૂજ્યશ્રી ગાંધીજીએ ભારત સ્વાતંત્ર્યનો સંગ્રામ શરૂ કર્યો તે વખતે એમને પોતાને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે સમસ્ત દેશ અને વિશેષ કરીને એમનું ગુજરાત આટલો સુદર જવાળ દેશે. લગભગ બાર મહિના પર યુવકો સ્વતંત્રતાના પુકારો કરતા હતા અને મદાસભાનો કાર્યક્રમ તેમને મોજો લાગતો હતો. તે વખતે મદાસભાના નેતાઓને જ યુવકોમાં વિશ્વાસ નહોતો, અને અધીરા યુવકો બધી બાજુ ખગડશે એવો ભય રહેતો. એ જ યુવકોએ શાંતિમય આસહકાર અને અદ્વિસાતમક યુદ્ધને સંપૂર્ણ રીતે દીપાવ્યું છે. યુવક મંડળોના સભ્યોએ અને અધિકારીઓએ માહોળ કરીને આ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું છે. અને શ્રી. ગાંધીજીએ જ એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે “ આ યુદ્ધને નેતાની જરૂર નથી. બધા જ નેતાઓ ગિરફતાર થઈ તો જે બાલગોપાલ આ યુદ્ધ જારી રાખશે.” આ બાલગોપાલ એટલે કણુ ? યુવકો. આ પ્રમાણે યુવકોએ સંગ્રામને મોખરે રહીને અનેક અપ્રાચારો શાંતિથી સહન કરીને યુદ્ધને દીપાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભારતની સ્ત્રીઓને ઉતારી પાડવામાં મીસ મેયોએ જે દુષ્ટ પ્રચારકામ કર્યું હતું તેનો જલ્દી જવાબ આપતી હોય તેમ ભારતની સ્ત્રીઓએ હિન્દ મહિલાનો ટેક, આર્ય સ્ત્રીની પૂર્વની ખ્યાતિ દીપાવવાને માટે હુકાવ્યું છે અને આગ નિશ્ચય કર્યો છે. ગુજરાત, બંગાળ, પંજાબ, મદ્રાસ, મુંબઈ, દરેક પ્રાન્તમાં અને દરેક શહેરમાં સ્ત્રીઓમાં અજબ જોશ આવ્યું છે. જે ઠેકાણે મીઠાના કામમાં ઝંપલાવ્યાં ત્યાં મીઠાના કામમાં સ્ત્રીઓ દોમતબેર પડી. અને તેમાં પરાક્રાંત તો શ્રી. સરોજિની, નામકુએ ધરાસભાની લૂંટનું નેતૃત્વ લઈને કરી અને શ્રી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે મુંબઈની જનતાને આ યુદ્ધમાં તૈયાર કરીને પોતાની જાતને હોમી અને છેવટ સરકારની મહેમાનગિરી સ્વીકારી.

પૂજ્યશ્રી ગાંધીજીએ દાંડી મુકામે સ્ત્રીઓની એક પરિષદ ભરી તેમજ વીજલપુર ગામે ગુજરાતની સ્ત્રીઓને બોલાવીને સ્ત્રીઓને માટે બે કામ નક્કી કર્યા. મીઠાનો કર તોડવામાં

કે બીજાનું જોઈતું, નાની શેવંછ પર સુષ જાય છે અને મચ્છર ચાંચડની સોજતમાં પણ નિશ્ચિતપણે જીવી જાય છે. આ બાળાનો આનંદ અને ઉદ્ધાસજયો સહેરા જોઇને મને તેવું કંઈક હૃદય પણ પીગળી જાય છે.

સુરત જિલ્લા એટલે શ્રી. ગાંધીજીનો તેમ જ શ્રી. વલ્લભાભાઈનો માનીતો જિલ્લો. એટલે ત્યાં તો સ્ત્રીઓમાં ખૂબ શક્તિ પ્રગટે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ આજ તો સારા ચે ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં નવું ચેતન આવ્યું છે, નડિયાદ, વડોદરા, ઉમરેદ, ધંધુકા, જ્યાં નગર નાંખશે ત્યાં ખાદીનો સંદેશો પહોંચી ગયો છે. શ્રી. મણિજીહેન (શ્રી. વલ્લભાભાઈનાં પુત્રી) ખેડા જિલ્લામાં પ્રાણ રેડી રહ્યાં છે.

અમદાવાદ શહેરની સ્ત્રીઓમાં આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થયું છે. તાપનડો રું તે સ્ત્રીઓ અને બાળાઓ દરે સમજતી જ નથી, એકમાત્ર અભિપ્રાય છે—દેશને માટે કામ કરવાની. દમરો સ્ત્રીઓએ વિદેશી કાપડના બદિષ્કારનાં જન લીધાં છે, સેંકડો સ્ત્રીઓ રૅટિંગા તકલી ચણાવતી થઈ છે. સંખ્યાબંધ રૅટિંગાવર્ગો શરૂ થઈ ગયા છે.

વિદેશી કાપડ બદિષ્કાર સમિતિ તરફથી મહોદ્દે મહોદ્દે સ્ત્રીઓની સલા રાતની શાંતિમાં ચાલે છે, ત્યાં દમરો સ્ત્રીઓની ઝેદની જામે છે. સ્ત્રીઓને વિદેશી કાપડ બદિષ્કારની સમજ આવવામાં આવે છે, ખાદીની અમલ સમજાવવામાં આવે છે, ખાદીના પ્રચારમાં તેમ જ મવનિષેધના કામમાં સદકાર કરવા માટે પડકાર કરવામાં આવે છે. સંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ જોડાવતા તૈયાર થઈ જાય છે, મહોદ્દે મહોદ્દે સરખેશો કાઢવામાં આવે છે, કેસરીઆં વાધાં પહેરેલી સેવિકાઓ બિટીશ રાજ્યના અન્યાય અને જુદમનાં વર્ણુનોનાં ગીતો ગાતી જાય છે અને ભજનો દ્વારા ખાદી અને રવેશીનો પ્રેમાળ પહોંચાડે છે. આ દશ્યો અલૌકિક હોય છે. આ સેવિકાઓને નથી ધરતી પરવા, નથી જોશઆરામની પરવા, નથી પરવા ફના થવાની—માત્ર પોતાની શક્તિનો ફોજો દેશને આપીને આઝાદીનો જંગ સફળ કરવો છે. જે પ્રમાણે વિદેશી કાપડ બદિષ્કારનું કામ ચાલે છે તે જ પ્રમાણે મવનિષેધનું કામ પણ જિલ્લાનાં ગામડાંમાં સ્ત્રીઓ જ ચલાવી રહી છે. જેમ સુરત જિલ્લામાં શ્રી. મીકુળહેન પિટીટ કામ કરી રહ્યાં છે તે જ પ્રમાણે અમદાવાદ જિલ્લામાં શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીનાં પૌત્રી મવનિષેધનું કામ કરી રહ્યાં છે. જે બહેને યુરોપમાં રહીને અભ્યાસ કર્યો છે, અને સંગીતની ઉપાધિ લીધી છે. આજ એમનું સંગીત જુદા જ પ્રદેશમાં વહું જાય છે.

શહેરની સ્ત્રીઓમાં એક વિશેષ લાભ આ જાગૃતિથી થયો છે તે એ છે કે ગરીબ તવંચરનો બોદ બ્રહ્મણ થયો છે. ધનિક લોકોની પુત્રીઓ અને સ્ત્રીઓ પોતાનાં આલેશ્યાન મકાનો મૂળને સામાન્ય જનતાના સમૂદયમાં શ્રેયીમાં અને પોજોમાં ઘૂમે છે અને મિત્રાચારી કરે છે. જુવાન છોકરીઓ પ્રજાજન્યનકરજીથી રમંજોવકો સાથે રહીને દાડગારી વેડે છે.

આ જાગૃત મંચેની શક્તિ એક જાગરાની માફક રાખી ન જાય એ જોવાનું છે. આ જુરમે, આ જુવાળ, એસરી ન જાય, અને આગળ જતાં પ્રગતી પ્રગતિ માટે રચનાત્મક કાર્યમાં વપરાય તો જ ખરો લાભ થાય. આ પ્રસંગ યુવારી દેવા જેવો નથી. સમસ્ત સ્ત્રી-શક્તિનો સંચય કરીને ચોરંગ માગે દોરવો એ નેતાઓનું કામ છે, બાકી આજ તો જે પ્રમાણે યુરોપના વિચાર વખતે સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી તે જ રીતે આપણી સ્ત્રીઓએ

ભોગથી અને બીજી રીતે નાશ કરે છે! પણ ખરી રીતે આ એક આભાસ માત્ર છે; કારણ જેને ઉત્પન્ન કરવું હોય અને પોષવું હોય તેને નાશ કરવાની પણ ફરજ પડે છે; અને સ્ત્રીને પોતાની આ ધારક પ્રવૃત્તિને અંગે જ સંદારક પ્રવૃત્તિ પણ કરવી પડે છે. શક્તિ પોતે જાતે સંદાર કરવા ન જાય તો રૂદ્ર પાસે કરાવે! જ્યારે જ્યારે પૃથ્વીને ધારક બ્રહ્મતત્ત્વના દેવ કરનારા દિસકોનું પ્રાબલ્ય થાય ત્યારે ત્યારે શક્તિ રૂદ્ર પાસે ધનુષ્ય ખેંચાવે; અર્થાત્ લોકમાંથી ધારક તત્ત્વોના દિસકોનો નાશ કરવો એ સ્ત્રીની કુદરતી ફરજ દેખાય છે.

જગતના ઇતિહાસમાં જે મહાન કાન્તિઓ થતી દેખાય છે તેમાં શો હેતુ હશે? કાન્તિ કોઈ કાન્તિના શોષા ખાતર કરે એ તો અસંભવિત ઘટના છે. પ્રત્યેક કાન્તિમાં જે દુઃખ રહ્યું છે તે સદન કરવા માટે અમલ અન્યાયનું જ્ઞાન આવશ્યક છે; આ અસલ અન્યાય દૂર કરવા જ પ્રગ્ન કાન્તિનું દુઃખ વેડે છે.

આવી કાન્તિમાં સ્ત્રીનું શું સ્થાન હોય છે? આવી કાન્તિના મૂળમાં સ્ત્રી ન હોય તો કાન્તિ અસંભવિત છે! સ્ત્રીને જ્યારે દર્શન થાય કે રાષ્ટ્રના પોષક તત્ત્વો હણાઈ જાય છે ત્યારે તે ગેસી રહી શકતી નથી. કારણ જે રાષ્ટ્રમાં પોષક તત્ત્વો નહિ હોય તો સ્ત્રી શી રીતે લોકનું પોષણ કરશે? આવી પરિસ્થિતિમાં-રાષ્ટ્ર જ્યારે બ્રહ્મવિહીન નિરાધાર પોષણ વિનાનું બની જાય છે ત્યારે સ્ત્રી પોતાની સૌમ્ય પ્રવૃત્તિને પક્ષો આપે છે અને રૂદ્ર પાસે ધનુષ્ય ખેંચાવે છે, એટલું જ નહિ પણ માણસોને લડવા માટે 'સમદ' કરે છે; 'સદં જનાય સમદં કૃણોમિ હં લોકોને સમદં કરું છું'

જે સ્ત્રી આવા સમયે રૂદ્ર માટે ધનુષ્યની પણ ખેંચતી નથી, દિસકોનો નાશ કરવા લોકોને સમદ કરતી નથી તે સ્ત્રી સ્ત્રીત્વ રહિત છે એમ કદાપિ અંબુજ મહર્ષિનાં પુત્રી કહે!

દિન્દુરયાન આજે પોષણ રહિત થઈ ગયું છે, રાષ્ટ્રને ધારનાર તત્ત્વોનો પરદેશી અમત્ર દેવ કરે છે, તે પરદેશી અમત્ર દિસક છે! દિન્દુરયાનની સ્ત્રીને આનું દર્શન થયું છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દિન્દુરયાનના સ્વરાજ્યના પ્રશ્નો ઉત્તર છે.

દિન્દુરયાનની સ્ત્રી જ્યારે એમ કહેશે કે સ્વરાજ્ય વિના સંસાર નકામો છે, રાષ્ટ્રના પોષક તત્ત્વોના કષ્ટના વિના એ મોતાનું કાર્ય નહિ કરી શકે, અને તેથી સ્વરાજ્ય મળ્યા વિના એ જંપીને જેસવાની નથી અને પિતા, ભાઈ, પતિ કે પુત્રને જંપીને જેસવા દેવાની નથી, ત્યારે સ્વરાજ્ય આણું નહિ રહી શકે!

સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ અનિષ્ટની સામે યજ્ઞમાં છે. અનિષ્ટ સામે યજ્ઞના અનેક ભાગોમાં કદાપિ અદિસાનો માર્ગ સ્ત્રી સૌથી વધારે પસંદ કરે; કારણ ઓછામાં ઓછો નાશ કરી વધારેમાં વધારે સાધવાનો આ એક જ માર્ગ છે, અને સ્ત્રી સંદાર કરવા ઇચ્છે છે તે ઉત્પલ કરવાના હેતુથી ઇચ્છે છે! સ્ત્રીનું સૌમ્યત્વ અનિષ્ટ સદન કરી લેવામાં નથી પણ અદિસાના માર્ગે અનિષ્ટ દૂર કરવામાં છે.

સ્ત્રીમાં જ્યારે એ ઓજસ્વિ સ્ત્રીત્વ જગતે ત્યારે એ અંબુજ મહર્ષિનાં દુદિનાં સાથે કદી શકશે:

અહં રાષ્ટ્રી સંગમની વસુનાં

ચિકિત્સી પ્રથમા યજ્ઞિવાનામ્ ।

હું રાષ્ટ્રી-ઉપદરી-હું, વમુઓની સમૃદ્ધિ કરનારી છું, નિદુષી છું, યજ્ઞોમાં પ્રથમ છું.

રસિકલાલ

ન આવે, ત્યાં સુધી ઓઓની પદ્ધતી અને ઓ-પુરુષના સમાન હકની સમગ્રી વાત નવી પ્રમાણપદ્ધતિમાં કેળવાએલી છુદ્ધિને ગ્રાંત થતી મુશ્કેલ છે. આ Scientific investigation (સાસ્ત્રીય પર્થોલોયન) અને Historical survey (ઇતિહાસિક દર્શન) એ બે અંગેમાંનું એક જે સાસ્ત્રીય પર્થોલોયન તે મુજબતના વિચારક-સુધારક પિયંતદાકાર મહંમ મલિકુલ્લાહ નજુલાઇ એમણે વિશેષ વર્ષ ઉપર “નારી-પ્રતિષ્ઠા” એ નામના પોતાના એક લઘુ પૃથ્વ અર્થગંભીર લેખમાં સૌથી પહેલું અને છેલ્લું કર્યું હતું. પણ એનું ખીલું અંગ જે ઇતિહાસિક દર્શન તે દરજ્જા સુધી જોઈએ તેવું થયું જણાતું નથી. બેસક, પ્રાચીન દિન્દની મદિલાઓનું માદાત્મ્ય દર્શોવનારાં નાનાં મોટાં ઘણાં પુસ્તકો રચાયાં છે; પરંતુ તે સમયમાં જગતના ખીજ દેશોમાં ઓઓની પ્રતિષ્ઠા કેવી દત્તી એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચાર અને રિવાજને મળતું અમર તેથી બહુ શું શું જોવામાં આવે છે એ સંબંધી કંઈ જ લખાએલું જાણવામાં નથી; તેમ આપણા દેશના વિચારનો ઇતિહાસ પણ પદ્ધતિસર થોડો જ આલેખાએલો છે. ખરું જોતાં તો પુસ્તકરૂપે ચર્ચાવા જેવો આ વિષય છે, અને તે પ્રાસંગિક લાપણ્યમાં સમાવેલો અસમ્ય છે તથાપિ એ નવા માર્ગ વિશે આપના હૃદયમાં દું કાંઈક કુતૂહલ ઉગામતી શકું અને એ દિશામાં કેવું કેવું વિગારવા જેવું છે એ વિશે થોડું સૂચન આપી શકું તો ફીક-એમ મારી હું આ પ્રપત્ત કરું છું.

આટલો ઉપોદ્ધાત કરીને દવે દું મારા વિષય ઉપર આવું છું.

આપણો અતિપ્રાચીન (Pre-historic) ઇતિહાસ ગમે તે કાળનો હો અને તે ઘણો જ જૂનો છે એમ મારું માનવું છે; પણ જ્યારથી આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ શરૂ થાય છે ત્યાર પહેલાં મિસર (ઇજિપ્ટ) અને આસીરિયા ખાદીઆના સુધારા તો લગભગ ખનમ શર્ક જવા આત્યા દત્તા, અને આપણે કાળની મર્યાદાને લીધે વિષય ટુંકાવતો છે—તેથી એ દેશના ઇતિહાસ ઉપર થોડું જ ધ્યાન આપીશું. મારા એટલું નોંધીશું કે પ્રાચીન ઇજિપ્ટમાં સ્ત્રીને પુરુષની સમાન જગ્યા હતી; સ્ત્રીને રાજપાટનો અધિકાર હતો, અને તેથી કેટલીક વખત રાજકીય મુશીબતો ઉત્પન્ન થતી તોપણ એ અધિકાર સંભાળી કરવામાં આન્યો નહતો. અને ધરમા તો એનું એટલું જાણું માન હતું કે પુરુષ એનો અતિથિ (‘Privileged Guest’) ગણાતો એમ કહીએ તો ચાલે. વર્ષા રાને ૧૯૦૧-૦૨ ના હિસેબર-જન્યુઆરી માસમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર યએલા એક જાગૃત્તનના સૂત્રનો લેખ જણ્યો છે એમાં એ રાજ્યના કાપદાની જે નોંધ છે તેમાં સ્ત્રીના વારસા સંબંધી, છેડાછૂટકા સંબંધી તેમજ સ્ત્રીધન અને કારણપોષાય સંબંધી ઘણા સ્પષ્ટ નિવેશો આપ્યા છે. એમાં પણ સ્ત્રી પ્રત્યે જદું ન્યાયજીવિ દાખરેથી લેવામાં આવે છે. પરંતુ આનું વિવેચન જદું કાળ લે એ માટે એ હોટી દહ્-રવેમી અને વિદેશી નારીપ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ જાણી વસ્ત્ર સંવેદથી નારીપ્રતિષ્ઠાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે જોઈતા ઇતિહાસિક સાધનો (Historical materials) હું નીચેના ચાર ભાગમાં જ ગોઠવીશ:

* જેમ તેવા કરવામાં કાળને સંકેત મરવાથી દેશન, અરબરવાન અને ચીનની નારીપ્રતિષ્ઠાનું નિરૂપણ દું કાળકે કરી શક્યો નહોતો અને મૂળે રૂપમાં જ જેમ પ્રસિદ્ધ કરતાં સાંખ્ય દાખવાથી બે ખામી અચારે પૂરતો નથી.

પેનિલોપ અને કિલ્લેગ્નેસ્ટા પતિઓની ગેરહાજરીમાં સુઘ મંત્રિની મદદથી મોતાનાં રાજ્ય સ્થાપે છે.

સ્ત્રીઓનાં હૃદય શૌર્યથી ભરેલાં હોય શૌર્યની કદર પણ જાણે છે; અને આપણા રજપૂત વીરોની માફક, સ્ત્રીનાં મહેણાં ન ખમવાં પડે એ હેતુથી ઉત્તેજાઈ ધણી પુરોગે શૌર્ય દાખવે છે.

ધરમાં સ્ત્રીઓને બેસવા બેઠવાના ખાસ ખંડ હતો; પણ તેઓ મર્દના ઓરડામાં આવે જ નહિ એવો અવરોધ ન હતો. કંઈ જોવા સાંભળવા જેવું હોય તો—જેમકે નાગાંકિત સ્ત્રીપુરોગોનાં ચરિતો ગાઇ સંભળાવનાર પોરાણિકોને સાંભળવા—સ્ત્રી પુરોગે એક જ દિવાન-ખાનામાં એકઠાં બેસતાં. દરેક શહેરમાં ખુલ્લાં નૃત્યનાં ચોગાનો હતાં, અને તેમાં લાઇ-અહેનો મિત્રો વગેરે એકઠાં નૃત્યમાં લાગે લેતાં. જુવાન કુમારિકાઓ અને જુવો એકઠાં મળી દાક્ષાસય બનાવતાં અને વિવાદ સમયે તેમ જ યમમહોત્સવમાં સ્ત્રી પુરોગે છૂટથી પરસ્પર મળતાં. યદ્યપિ લગ્ન પહેલાં સંવનન (Wooing)નો રિવાજ નહતો, તથાપિ દુન્યાની રુચિ જોઇને માળાપ લગ્ન કરાવતાં.

કુટુંબનાં જુગડાંમત્તાં બનાવવાં અને તે સાદુસુક રાખવાં એ કામ સ્ત્રીઓનું જ ગણાતું. ધરનાં તમામ જુગડાં સ્ત્રીઓ જ સીંચતી, ભરતકામ કરતી, તથા જુગડાં ધોવાનું કામ પણ સ્ત્રીઓનું જ હતું. નૌસિકા જેવી રાજકન્યા રમમાં ગેરી એની સાહેલીઓ સાથે, હાથમાં ચામૂક અને રથ હાંકતી, નદીએ જમ્યા છે; ત્યાં જુગડાં ધૂએ છે, જુગડાં પગથી દબાવે છે અને સૂકવવાં પાથરે છે. દરમિયાન નદી કાઠે તેઓ ગાય છે, દડો ખેંચે છે અને દિવસ આનેદમાં નિર્જમે છે. હોમરનાં કાવ્યોની—ગ્રીક—સ્ત્રીઓમાં કોઇ પણ જાતનું ધર-કામ કરતું દક્ષકું ગણાતું નહતું. ખુદી દવામાં તેઓ પુષ્કળ કરતાં. આથી તેઓનું શરીર મજબૂત અને જુવાનીથી ભરેલું, મન નીરોગ અને સ્વસ્થ મધુરે બનતો, અને એ શુભોને લીધે તેઓ મોતાની સાથે સંસર્ગમાં આવતા પુરોગ ઉપર સાત્ત્વિક વર્તીકરણ વેરતાં.

છલિયડ અને ઓરિસિમાં એક પણ કુદરતી વ્યભિચારમાં ડૂબેલી સ્ત્રી નથી. કોઇક વાર અનીતિ-મર્ષ જતી આપણે જોઇએ છીએ, તો તે પણ એક અજ્ઞાન રૂપે, કુદરત રૂપે નહિ જ. વેરવાનું તો આપણે નામ જ સાંભળતાં નથી.

હોમરનાં કાવ્યોની સ્ત્રીઓ ધણી રૂપવતી હતી અને એવી રૂપવતી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ મોટી હતી. વળા એ પણ જાણવા જેવું છે કે એમાં 'સૌન્દર્યની ભાવનાનું છત્રાવૃત્ત તત્ત્વ શરીરની તંદુરસ્તી હતું; વિવિધ અંગોની અને અંગની રેખાઓની રામતા એ સૌન્દર્યનું લક્ષણ ગણાતું; તેમ જ ઉંચાઇ એ સૌન્દર્યમાં જરૂરની મનાતી. અને આનું તંદુરસ્તી ભર્યું સૌન્દર્ય મન મુલાવરણમાં જ હોય એમ નહિ: હેઠન ચાલીરા પચાસ વર્ષની યમ તો પણ સુંદરી જ લેખાતી. બિહરતી ખાલાને જ સૌન્દર્યની મૂર્તિ ગણી એવી સંક્રમિત વિષયી ભાવના હોમરના સમયમાં ગ્રીકોની નહતી.

ગ્રીક લોકોની સૌન્દર્યની ભાવના અને તેથી તેઓની સ્ત્રીઓ વિશેની સમજણ બિચક્રમ-વિષયી નહતી એ ખતાવનારું એક ઉદાહરણ. જો કે તે હોમરનાં સમયનું નથી તથાપિ તે ગ્રીક સામાન્યને લાગુ પડતું હોવાથી અત્રે આપીશું. દાઇપીરાઇડીસ નામનો એક વક્તા ક્રોન નામની એક ગણિકાને ન્યાયની કચેરીમાં અચાવ કરતો હતો. એની શુષ્ક દલીલો

દીકામાં આવે છે:—જનસમાજ કેવી રીતે બળવાન કરવો એ ઉદ્દેશથી જ રંપાટોની સમગ્ર તીર્થ ધડાએલી હતી: અને બળને અર્થ બહુધા શારીરિક બળ જ કરવામાં આવતો, અને સ્ત્રીનું પ્રયોગન પ્રગલ્ભ (Progeny) માત્ર જ ગણાતું અને તેથી એની કેળવણીમાં ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારને કાંઈપણ રથાન મળેલું ન હતું: સ્ત્રીને એક ઉત્તમ કે સ્વતંત્ર આત્મા કે એક કુશળ ગૃહિણી કે એક સુખદ પત્ની બનાવવાના હેતુથી નહિ, પણ માત્ર એક વીર માતા—રાજ્યને જોષ્ઠતા ધરવેશ પકવવાનું એક ક્ષેત્ર—ધારીને જ એની કેળવણી રંગાએલી હતી.

રંપાટો કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વનું એય-સ છે. એય-સમાં રંપાટોના ગુણ પણ નથી અને દોષ પણ નથી. મિલ્ટન કહે છે તેમ એ નગરી 'ગ્રીસનું નેત્ર અને કળા અને શસ્ત્રની માતા' છે; અને તેના આચારવિચારમાં ગ્રીસનું મુખ્ય સ્વરૂપ—જે સ્વરૂપે સમસ્ત જૂની ઉપર અસર કરી છે—તે વિશેષ પ્રગટ થાય છે. એય-સની સ્ત્રીસંબંધી ભાવના રંપાટોથી જિજ્ઞસી હતી એટલું જ નહિ, પણ વિશેષ બહુવા જોગ તો એ છે કે ખાસ એય-સમાં પણ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ તરફ સાથે સાથે નજરે પડે છે. દાસીઓ બાદ કરતાં એય-સની સ્ત્રીઓના જે વર્ગ હતા: કુલાંગના અને વારાંગના. તેમાં કુલાંગના ધરના - એરડાની બહાર પણ ભાગ્યે જ પગ મૂકી શકતી અને તેની સુધળી કેળવણી કુટુંબની સમગ્ર અને સુખ સાધવા પૂરતી જ હતી. ધરના અમુક ખંડ સ્ત્રીઓ માટે હતા. અને તે પણ ખાસ કરીને મેડીએ જ-જેથી તેઓ પુરુષના બહુવા પિના છાનીમાની ધરની બહાર જઈ ન શકે. બોજન વખતે પણ પુરુષ સાથે બળવાની તેઓને છૂટ ન હતી અને આખું શરીર ઢાંકવાનો શિવાજ હતો. અનીતિ માટે અસન્ન દૂર સજન હતી. પતિને માથે એવી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાની દુરજ હતી; અને એ કેમ દેવાલયમાં નજરે પડે તો એનાં લુગડાં ફાડી નાંખવાની અગર એવી બીજી કોઈ રીતે એને દેરાન કરવાની ગમે તે માણસને છૂટ હતી. સાધારણ રીતે પંદર સોજા પૈં કન્યા પરણાવવામાં આવતી પણ ત્યાં સુધી એનું નામ પણ કોઈ ભાગ્યે જ સાંભળે, તો પછી કેળવણીની તો વાન જ શી? પેરિક્લિસ કહે છે કે *Great is the glory of that woman who is least talked of among men, either in the way of praise or blame.* "પુરુષોમાં જેની વાત ન થાય, અને સ્તુતિ કે નિન્દા બેમાંથી એકેને વિષય ન અને તે સ્ત્રી ઉત્તમ." ધરમાં પુરાણ રહેલું અને પતિની આગ પાળવી, એ એનો પરમ મર્ગ; ધાર્મિક વરણીમાં કે સર્વાસંબંધીનાં મરણ વખતે જ બહાર નીકળવાની છૂટ. અને ધરમાં ગ્રામીણ ઉપર દેખરેખ રાખવી, ધણી અને હાકરાનાં લુગડાં સીવવાં, સીધું-સામાન તપામવો, અને જાળકાને ઉછેરમાં એ એનાં દંમેશનાં કર્તવ્ય. વરકન્યાની સગાઈ ડોસીઓ કરી આપતી. તેઓ ઘેર ઘેર ફરીને વરનાં ગુણ કન્યાને અને કન્યાના ગુણ વરને કહેતી—અને એ રીતે વરકન્યાની સગાઈ ડોસી આપતી. જે સ્ત્રી પર દરકમરથી ચઢાવે અને તંદુરસ્ત છોકરાંએને-ખાસ કરીને છોકરાંએને-જન્મ આવે તે પતિને ગમે; તે ઉપરાંત પતિને પત્ની ઉપર બહુ પ્રેમ હોય એમ જણાતું નથી.

આવી રિયતિનું પરિણામ સારું આવે એ અશક્ય છે. સ્ત્રીઓ અન્ત:પુરમાં બેસી બેસી

રોમન સ્ત્રીઓએ પોતે ધણી—જેમાંના કેટલાક દુષ્ટ પણ—પત્ની કરેલા જણાય છે. ઇ. સ. પૂ. ૩૩૧માં રોમના અમીર વર્ગમાં ભારે મરડી ચાલી હતી. અને એવું કારણ એવું મનાય છે કે સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઝેર દીધું હતું. ગૌલ સાથેની લડાઈમાં હારવાથી રોમના લોકોને ન્યારે ભારે દુઃખ ભરેલા પડેલા, તે વખતે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેણાં અને સ્ત્રીધન સમર્પી દીધેલાં; પણ રોમ ન્યારે પાછું જહોજલાલીમાં આવા ગયું ત્યારે પણ અમુક હદ ઉપરાંત સ્ત્રીઓએ વધારે સ્ત્રીધન રાખવું નહિ એવો કાયદો પસાર થવા જતો હતો. તે સામે રોમન સ્ત્રીઓએ ભારે ટક્કર લીધી, અને હાલમાં ઇંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓના રાજકીય હક બાબત જેવી હિલચાલ ચાલે છે તેવી જ હિલચાલ ઉઠાવી.

પણ રોમનો સમગ્ર ઇતિહાસ લેતાં—સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ગ્રીસ કરતાં રોમમાં સ્ત્રીની પદવી ધણી ઊંચી હતી. રોમમાં પત્ની તે ધરની રાણી હતી; લગ્ન તે નાનાં મોટાં સર્વ કુલ્યોમાં સહચાર રૂપ હતું; અને પતિ પત્ની વચ્ચે પૂર્ણ માન અને સંપ જોવામાં આવતાં. ધરના મુખ્ય ખંડમાં બેસીને ગૃહિણી એની પરિચારિકાઓ પાસે કામ કરાવતી, અને પોતે પતિનાં અને આખા કુટુંબનાં લુગડાં બનાવતી; રાંધવાનું કામ એને માથે ન હતું. પતિની સાથે જમતી, અને પતિ આરામ લે ત્યારે પાસે પ્રેમભરી બેસતી; પતિના મિત્રોની આગતાવગતા કરતી, છોકરાં ઉછેરતી, અને ધર બહાર પણ દુટથી જતી આવતી. રોમનાં પતિપત્ની અને માથાપ અને છોકરાંના રનેહની વિવિધ વાતોએ આપણે વાંચીએ છીએ તેમાં ઉપર પ્રમાણે ધરમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા જોતાં કાંઈ નવાઈ જેવું લાગતું નથી. કહે છે કે ટાઇબેરિયસની પમારીમાંથી એક વખતે એક સાપ અને સાપથુ નીકળ્યાં; તે બાબત જોશીઓનો એવો અભિપ્રાય થયો કે બંનેને છોડી મૂકવાથી અત્યંત હાનિ છે, અને એમાંથી નરને મારશે તો પોતે મરશે અને માદાને મારશે તો એની સ્ત્રી મરશે. ટાઇબેરિયસે નરને મારી નાંખ્યો, અને ત્યારપછી થોડે દિવસે પોતે મરી ગયો! તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ પણ પતિ સાથે અનેક સંકટો વેઠ્યાની અને પતિ પાછળ જીવ આપ્યાની વાતો પ્રચલિત છે.

ગ્રીક લોકોને ગૃહમુખ અચૂત હતું એટલું જ નહિ પણ બહારના વ્યવહારમાં પણ ગૃહિણીની સલાહ લેવાનો આનંદ તેઓએ કદી જાણ્યો નહોતો. ગ્રીક ઇતિહાસમાં વારાંગના-એને બાદ કરતાં, કાઈ સ્ત્રીએ સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન કે રાજ્યનીતિમાં કામ કર્યું નથી. પોમ્પીની બીજીવારની સ્ત્રી કેર્નેલિયા સાહિત્ય સંગીતમાં નિપુણ હતી તેમજ ભૂમિતિ જાણતી અને તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદ સાંભળતી અને સમજતી. એન્ટોનિની પત્ની ઍક્ટે-વિયાએ રાજ્યકારભારમાં ભાગ લીધો હતો. અને પહેલી ઍલેપિનાએ એક બળવા ખેસાડી દીધો હતો અને ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના રાજ્યાધિકારી પતિઓ સાથે દૂર પ્રાંતોમાં જતી અને પતિના રાજ્યવલિવટમાં મદદ કરતી. રોમક તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરેલી સ્ત્રીઓનાં પણ ઘણાં દૃષ્ટાન્તો છે: તેઓના મનની દૃઢતા અને આત્મમાન પુરુષ જેવાં જ હતાં.

જુટસે ન્યારે એક રાજ્યવલિવટ એની સ્ત્રીથી સંતાડ્યું ત્યારે એ સ્ત્રીએ કહ્યું હતું કે—“તમે ધારતા હશે કે હું સ્ત્રી હોઈ નિર્બળ મનની હૃદય; પણ મારા રાખજો કે I am Cato's daughter and also Brutus' wife—હું કેટોની દીકરી અને વળી જુટસની પત્ની છું.” એરિયા નામની એક બીજી રોમક સ્ત્રીના મનોબળ વિશે પણ એક બે અસરકારક

"The duties of the wife were simple; she had to obey her husband, for he was her head, her lord and superior; she was to fear him, reverence him, and praise him alone; she had to cultivate silence; she had to spin and take care of the house; and she ought to stay at home, and attend to her children. The only occasions for her going out were when she went to church, or with her husband to visit a sick brother."

Clement of Alexandra શ્રદ્ધાળુ દર્શક એટલું જ બતાવે છે કે—

"She is to exercise herself in spinning and weaving and superintending the cooking if necessary. Women are with their own hand to fetch from store what we require; and it is no disgrace for them to apply themselves to the mill; nor is it a reproach to a wife—housekeeper and helpmeet—to occupy herself in cooking, so that it may be palatable to her husband. And if she shake up the couch, reach drink to her husband when thirsty, set food on the table as neatly as possible and so give herself exercise tending to sound health, the Instructor will approve of a woman like this."

આ રીતે સ્ત્રી એ એક ધરતી શ્રદ્ધાળુ મરી દારી થઇ રહી. "આગળ જતાં તે પરણી એ પણ એક પાપ મનાય અને Virgin (નૈષ્ઠિક શ્રદ્ધાયાશ્રિપ્ત—કુમારિકા), widow (વિધવા) અને wife (પરણિતા સૌભાગ્યવતી) એમ દેખવાર ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ તરીકે ગણના થવા લાગી. જંગમી દરમ્યાં ભાષ બહેનનાં લગ્ન; પછી પરગણમાં લગ્ન. પછી એક જ સ્ત્રી સાથે લગ્ન; પછી બ્યભિચારનો પ્રતિજ્ઞા, અને સૌથી છેવટે આમ-રખાન્ત શ્રદ્ધાસ્થ-એમ વિકાસક્રમની દક્ષીણ બનાવેને, શ્રદ્ધાસ્થની ભાવના સિદ્ધ કરવામાં આવી. વૈરાગ્યવૃત્તિ એવી વધતી યાત્રી કે એક સ્ત્રીના ચરણ પછી બીજી સ્ત્રી પરણી એ પણ બ્યભિચાર છે એમ ઉપદેશ થવા લાગ્યો. અને તે પ્રેમગંગના કારણથી નદિ, પણ બ્યભિચારના કારણથી એ જ્વાળામાં ચળવાનું છે. લગ્નનાં ગીતથી વિષયવાસના ઉત્તેજિત થાય છે તેથી સ્ત્રીઓએ કાષ્ઠનાં લગ્ન જોતા જનું નદિ. નાટક તમારા વગેરે જોતા જનું નદિ, ધરણું પડેલાં નદિ, લુચડાં પડેલાં નદિ. વિષયાઓએ તે પુષ્કળ ઉપવાસ કરવા અને પ્રભુમજનના જ ક્ષમા વિગંભવો. સ્ત્રીમતિ રાખાવથી જ દેવને પાત્ર છે, અને વિચારમાં અરિધર અને નિમિ છે હલ્લાદિ આપણા નિર્વેદપ્રધાન મન-ચેતનાં જેવાં વચનો પણ વાંચવામાં આવે છે. દર્દીલિપન દે છે કે "Thou art the devil's gate, the betrayer of the tree, the first deserter of the divine law."

એટલે આગળના દે છે:—

"Beware of Eve in every woman."

પ્રાચીન તે ઋગ્વેદસંહિતા છે. એમાં સ્પષ્ટ તેમજ ગર્ભિત રીતે સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વિષે માહિતી આપતાં ઘણાં વચનો મળ્યા આવે છે. પ્રથમ તો એટલું જ લુગ્યો કે પરમાત્મા સંબંધી ઋષિઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના તે પુરુષરૂપે નહિ, પણ સ્ત્રી રૂપે જ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે. ‘અદિતિ’-શબ્દ ઉપરથી ‘આદિત્ય’-શબ્દ થયેલો છે, અને તેથી વરુણ વગેરે આદિત્યો કરતાં પણ એની પૂજા જૂની હોવી જોઈએ એમ સદંજ અનુગાન યથ શકે છે. અને એમાં પ્રકૃત વિષય માટે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે એ અદિતિ તે કેાઈ અન્ય દેવની સ્ત્રીરૂપે કલ્પાયેલી નથી, પણ સ્વનન્ત આદિકારણ-દેવોની માતાન્તરીકે મનાયેલી છે. અર્થાત્, પછીના કાળમાં આપણે જેમ વરુણ ઉપરથી વરુણાની, ભવ ઉપરથી ભવાની, ઈન્દ્ર ઉપરથી ઈન્દ્રાણી વગેરે રૂપો યનાં જોઈએ છીએ અને તે ઉપરથી સ્ત્રીની ગૌણતાનું અનુગાન કરવાનું કાંઈક પણ દેખીતું કારણ મળે છે તેમ અદિતિની ધ્યાત્મમાં જણાતું નથી. વળી સ્ત્રીની મૂર્તિ તેજોને કેવી મનોહર લાગતી હશે તે ઉપા (Dawn) નાં અસંખ્ય વર્ણનોમાં શબ્દે શબ્દે જણાઈ આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ યજ્ઞમાં સાથે ભાગ લેતાં; સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ઘરનાં એકઠાં માલિક (દમ્પતી-દમ:-Domus, a house પતિ-Lord.) ગણાતાં; અને “ન ગૃહં ગૃદમિત્યાદુર્ગૃહિણી ગૃદમુચ્યતે ઇદં માટીનું ઘર તે ઘર નથી પણ ગૃહિણી એ જ ઘર છે” ઇત્યાદિ પાછલા કાળનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ યતો કેમજ ભાવ તે વેદકાળમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો એમ ગતાવનારાં પ્રમાણો છે. મં. ૩. ૪. ૫૩ માં ઋષિ “જાયેદમસ્તં મધવન્ સેદુ યોનિઃ” હે મધવન્! (ઈન્દ્ર) સ્ત્રી એ જ ઘર છે, એ જ સર્વનું કારણ છે” એમ સ્ત્રીનો મહિમા ગાઈ, ઈન્દ્રને ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આવવાની પ્રાર્થના કરે છે.

મં. ૭. ૧૮. ૨ માં “રાજેય દિ જાનિમિઃ ક્ષેષ્યેવાવશુમિઃ”-રાજા જેમ ‘જનિ’ થી અર્થાત્ જનાનાથી-સ્રીઓથી-ચીંટળાયેલો હોય તેમ જ્યોતિઓથી તું ચીંટળાયેલો રહે છે. “-એવું એક વચન છે. અને તે ઉપરથી ઋગ્વેદસંહિતાના સમયમાં બહુ સ્ત્રી પરણ્યાનો રિવાજ હશે એમ અનુગાન ઉપરિચત થાય. પરન્તુ એ વાક્યમાં ‘જાનિ’ નો અર્થ માત્ર સામાન્ય સ્ત્રી એટલે કે દારી સંગવે છે, તેમ ‘શુમિઃ’ ‘જ્યોતિઓ’ બહુવચનમાં હોવાથી ‘જનિ’ ને બહુવચન આપવાની જરૂર પડી હશે એમ પણ કહી શકાય ખરું. પણ ધાતું કરીને તો રાજાઓ જ બહુ સ્ત્રી પરણ્યાની છૂટ લેતા હશે અને સામાન્ય નિયમ એક સ્ત્રી (જેમ કે વસિષ્ઠની અરુન્ધતી) પરણ્યાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે. કારણ કે દશમાં મંડળમાં લગ્ન સંબંધી જે સૂક્ત છે અને જેમાં તે વખતમાં પતિપત્નીના સંબંધ વિષેના વિચારો એકત્રિત થઈ ગોઠવાયા છે તેમાં વહુને નીચે પ્રમાણે આશીર્વાદ દીધો છે:

“સમ્રાઢ્ઠી શ્વશુરે મય સમ્રાઢ્ઠી શ્વર્ષા મય

નનાન્દતિ સમ્રાઢ્ઠી મય સમ્રાઢ્ઠ્યેધિ દેવૃષુ”

સસરા પર તું મદારાણીપદ મેળવ; સાસુ ઉપર મેળવ, નાણું ઉપર મેળવ, દિયરો ઉપર મેળવ.” આમાં સપત્નીનો ઉલ્લેખ નથી; અને જો તે વખતે બહુ સ્ત્રીઓ પરણ્યાનો રિવાજ હોય તો સપત્નીજન ઉપર મદારાણીપદ પ્રાપ્ત કરવાનો આશીર્વાદ તો આપણે સૌ કરતાં પહેલે જ વાંચીએ. એ જ સૂક્તમાં પતિપત્નીના રત્નદની ભાવના કેવી જાણી દશે એ સમજતા માટે પ્રકળ વચનો છે.

“ સપત્ની મે પરાણુદ । પતિ મે કેવલં કૃધિ ” “ મારી સપત્નીને પાછી પાડ, અને મારા પતિને મારી એકલીનેા કર ”—એવી પ્રાર્થના થતી સંભળાય છે.

“ યથા સિન્ધુર્નેદીનાં સામ્રાજ્ય સુપુત્રે વૃષા
પથા ત્વં સમ્રાજ્યેધિ પત્યુરસ્ત પરેત્ય ”—

એ પ્રમાણે સમસૂક્તમાં સામ્ર, સસરા, નર્ણુક અને દિપર ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવાના મંત્ર માથે નદીઓમાં સિન્ધુની માફક પતિને ઘેર લઇ જઇ સામ્રાજ્ય મેળવવનો મંત્ર ઉમેરાયો છે. પણ પતિને પોતાને વશ કરી લેવા માટે તથા સપત્નીને કાઢવા માટે જડીચુટ્ટી બોદવાનો અથર્વવેદમાં મેક્ષો મંત્ર આપેલો છે તેથી જણાય છે કે મૂળની ભાવનામાં યજ્ઞેસો ફેરફાર આનાયોની સંગતિનું પરિણામ દશે અમરતો હજી પણ તે માત્ર નીચ વર્ગના માણસો માટે જ સત્ય દશે.

બ્રાહ્મણ-આરણ્યક-અને ઉપનિષદ્ અન્થેના કાળમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા તત્ત્વજ્ઞાનની રીતિએ પ્રતિપાદન થતી જોવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે—

“ મિથુન ડ પયાયમાત્મા । અઙ્ગુષ્ઠા ઇતિ પુમાંસઃ । અઙ્ગુલય ઇતિ સ્ત્રિયઃ
કર્ણાવિત્તિ પુમાંસો મુવાવિત્તિ સ્ત્રિયો ઓષ્ઠાવિત્તિ પુમાંસો નાસિકે ઇતિ સ્ત્રિયો
દન્તાવિત્તિ પુમાંસો જિહ્વેતિ સ્ત્રી ”

આ આત્મા (શરીર) મનુષ્ય પોતે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયરૂપ છે: અંગુઠા એ પુરુષ, આંગળાઓ એ સ્ત્રી; કર્ણ એ પુરુષ, ભગ્મરો એ સ્ત્રી, હોઠ એ પુરુષ, નાસિકા એ સ્ત્રી; દાંત એ પુરુષ, જિહ્વા એ સ્ત્રી. ”—

પણી બ્રહ્મરણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

“ સ ચૈ જૈવ રમે તસ્માદેકાકી ન રમતે સ દ્વિતીયમૈષ્ટત્ સદૈતાયાનાસ
યથા દ્વોપુમાંસોસંપરિવ્યક્તો સ દ્વમમેવાત્માનં દેધાપાતયત્તતઃ પતિષ્ઠ પત્ની
ચામયતાં તસ્માદ્દિદમર્થં વૃગલમિયસ્યઃ । ઇતિ દ સ્માડ્ઽદ્ યાજ્ઞચલકયઃ ।
તસ્માદયમાકાશઃ સ્ત્રિયા પૂર્યતે યથ ”

અગ્નપતિ—પરમાત્મા—એકલા ગમ્યું નહિ (અને તેથી હજી પણ કાંઈ માણસને એકલા દોનું ગમતું નથી); અને તેથી એને બીજાની છત્ત્ર ચઢાવે એ સ્ત્રી અને પુરુષ રજાને જે એક આખું સ્વરૂપ યાચે છે તે તે પોતે દતા. પછી તેમણે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપના એ ભાગ પાડ્યા—‘ પાડ્યા ’ (‘ પત્ત-પૂઝ્યું ’) તેથી એક ભાગ પતિ અને બીજો ભાગ પત્ની કહેવાય છે. તેથી વિવાહ પૂર્વે, પુરુષ તે પોતાના અગ્ન સ્વરૂપનું ગાત્ર અડધિયું જ છે: આ ‘ આકાશ ’ કહેતાં ય-અક્ષર (સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ અમર તો આ સમસ્ત વિશ્વ) તે સ્ત્રી થકી જ પૂરાય છે. ”

કરુણેદના સમયમાં સ્ત્રીઓએ મંત્ર રચેલા આપણે જોઇએ છીએ; અને ઉપનિષદકાળમાં, પણ મૈત્રેયી માર્ગો જેવી બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રીઓ યજ્ઞેશી સુપ્રસિદ્ધ છે; અને પાછળના વખતનું શ્રીમદ્ભગવતનું પ્રમાણ સમજીએ તો આ પ્રાચીનકાળમાં વપુના અને ધારિણી નામની વચ્ચે પદ્મણે બ્રહ્મવાદિની યજ્ઞેશી સ્ત્રીઓ પણ યથ ગર્ભ છે. સૌ દેવતાં વિશેષ જાણવા જોત એ યથ પડે છે કે સારી માતા પિતૃ બ્રહ્મવિદ્ થયું અશક્ય છે એવો સિદ્ધાંત આ સમયમાં ૨૫૯ રીતે બહાર પડ્યો છે. બ્રહ્મરણ્યક જે સર્વ ઉપનિષદમાં જૂનામાં જૂનું

૨ “ દ્વમાં જ્ઞનામ્યોપધિ યોદધાં યલ્લયત્તમામ્
યથા સપત્ની યાચતે યથા સંચિન્દતે પતિમ્ ।

નિર્વચન આપતાં કહ્યું છે કે: “દીવ્યત્ત્વે:” સ્ત્રી દિવર સાથે બાળ રમે છે માટે (દિવ્ય-બાળ રમતી) દેવર: “દિવર” એવું નામ પાડ્યું છે—આથી કુટુંબના વિવિધજનો દિવર બોલનાર વગેરે પરસ્પર કેવો વિનાશ કરતાં હશે એનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. વળી એમાં એક ઠેકાણે પુત્ર અને દુહિતા બન્ને દાસાધિકારી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. બંને સરખા રીતે માતાપિતાનાં શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી બંને સરખાં અધિકારી છે એમ એક મત રાંક્યો છે, અને છેવટે એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે કે જે છોકરીને બાઈ ન હોય તેને દાસનો અધિકાર છે. બંનેના સરખા અધિકાર પ્રતિપાદન કરનારા એક મત હોય એ વસ્તુ જાતે જ જણવા લેખ છે. પણ દીકરીને વારસો શા માટે નહિ એવું જે કારણ વારકે બતાવ્યું છે તે ખુશી ઉપજાવે એવું નથી: “તસ્માત્ સ્ત્રિયં જાતાં પરાસ્યન્તિ ન પુમાંસમિતિ ચ છીણાં દાનવિક્રયાતિસર્ગાં ઘિષ્ણન્તે ન પુન્સ:” “દીકરીને ફેંટા દે છે; દીકરાને ફેંટા દેના નથી—સ્ત્રીઓનું દાન વેચાણ અને ત્યાગ થાય છે, પુરુષોનું નહિ.” આ રિયલિતે એક બેદર ઉપજાવનારી છે. દીકાકાર કહે તેમ આ દાન વેચાણ અને ત્યાગ તે જુદા જુદા પ્રકારના વિવાદ માત્ર જ હોય તો દિલગીર થવાનું કારણ નથી. પણ મને લાય રહે છે કે આ વાક્ય સ્ત્રીની હવે થવા માંડેલી અધમ ગણનાની સાખ્ય પૂરે છે. વળી દુહિતા શ્વશુરનું નિર્વચન કરતાં વારક કહે છે કે દુહિતા, કુરે દિતા, દોગ્ધેષાં: તેમાં કુરે દિતા (આથે મૂકેલી, દૂર દેશ કે પારકે ઘેર પરણાવેલી; અથવા તો દોગ્ધે: (દૂધે છે—દીકાકાર કહે છે તેમ માતાપિતા પૈસા દૂધે એમ પણ અર્થ થાય; અથવા તો ઓરિયન્ટલ રહીશો કહે છે તેમ ગાયોનું દૂધ દૂધે છે એમ પણ થાય.) એ બે નિર્વચનો તો દીક. પણ “દુહિતા (ખોટી મૂકાએલી, દુઃખરૂપ આવી પડેલી), અગર તો ‘કુરે દિતા’ (પારકે ઘેર જ સારી એ અર્થમાં) નિર્વચન ખેડકારક છે. માત્ર સાચરે દીકરીનું દુઃખ, ભેદ અનુકંપાથી આ વચન નીકળ્યું હોય તો માતાપિ ઉપર આપણને શરસો ન આવે; સંસારીમાં ઉપર તો તો પણ આવશે જ. વારકનો સમય વેદના સમયથી કેવો જુદો હતો તે આટલાથી જ સમજશે કે દીકરીના વારસાનો સવાલ જોગ વારકે ચર્ચ્યો છે તેમ ઋગ્વેદસંહિતાની કેટલીક ઋચાઓમાં પણ ચર્ચ્યો છે. પણ એ ઋચાઓમાં દીકરીને વારસો ન આપવાનું કારણ દીકરી સ્ત્રી હોઈ દીકરા કરતાં જીવરતી છે એમ બતાવ્યું નથી; પણ દીકરી ગર્ભમાં હોય ત્યારથી એ જન્માઈનું જ ધન (નિષેપ-dēposi) છે, અને એની માટે હોડરો હોય છતાં તે દીકરીને વારસો આપે તો વંશનું કલ્યાણ એક કરે અને દ્રવ્યનો ઉપયોગ બીજો કરે એવી વિષમ રિયલિતે પ્રાપ્ત થાય—એમ કહ્યું છે.*

વારકનો સમય ધર્મની બાબત પણ અસંતોષકારક હતો. વેદના અર્થમાંથી ધાર્મિક તેજ લીધે મૃત્યું હતું, અને તેથી સંસારની અભિદેવના—સ્ત્રી સંબંધી પણ એ સમયના વિચારો નિષ્કૃષ્ટ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? એ સમયની ધર્મહીનતામાંથી દેશનો નિસ્તાર બે રીતે થયો: જુદાંદેવ અને મદાવીરસ્તામીએ ફરી જગાવેલી વૈરાગ્યની ભાવનાદ્વારા, અને કૃષ્ણ ભગવાને પ્રવર્તીવેલી કર્મ ભક્તિ અને માનવી અદ્વૈત એકતાવાળા ઉપદેશદ્વારા. ગૌતમબુદ્ધના વિષયપરાધુષ્ય દહવને સંસારી સ્ત્રીનો ધણો કંટાળો હતો. આનન્દે એને પૂછ્યું કે આમારી

* ન જાણતે તન્થો રિફ્યમારેય્ ચક્રાર ગર્ભે મનિત્તુનિધાનમ્।

યદો માતરો જનયન્ત પદ્મિર્ન્યઃ કર્તા સુહૃતારન્યે પ્રાન્ધન્।

તો સંબંધ ધરાવતો ન હોય ? અને એમ હોય તો જેમ ફલજ્યોતિષના ઈંટલાક વહેમ આગિલોનમાંથી આવેલા કહેવાય છે તેમ આ ગણિકાની સંસ્થા પણ કદાચ ત્રીસમાંથી આવી હોય એમ સ્વાભાવિક કલ્પના હોય છે. આ વખતના મુચ્છકટિક નાટકમાં ચારુદત્તની સ્ત્રી ધૃતા અને ગણિકા વસન્તસેના તે ત્રીસની કુલાંગના અને વારાંગનાનો ખરાબર દાખલો છે. પણ વિશેષ પુષ્ટિદાયક પ્રમાણને અભાવે, તેમ જ એક જ સંસ્થા મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલાં ત્રિયુષ્ણાત્મિકા પ્રકૃતિનાં ગૃહ બાળેમાંથી અનેક સ્થળે ઉદ્ભવી આવે એ સંભવિત છે—એ કારણથી, હું આ સંબંધમાં વિશેષ આગ્રહથી કાંઈ પ્રતિપાદન નહિ કરું. વાતચાલન કાં સૂં જોતાં ગણિકા રાજપુત્રીઓ અને મહામાત્યની છોકરીઓ સવિશેષ કેળવણી પામતી એમ જણાય છે. કલાની કેળવણી તો વધારે સામાન્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે કારણ કે—

“તથા પતિવિયોગે ચ વ્યસનં દારુણં ગતા ।

દશાન્તરેऽપિ વિધામિઃ સા સુચ્ચેનૈવ જીવતિ ”

એમ કલાને-દુઃખના વખતમાં આશુવિકાના સાધન તરીકે પણ કહી છે. અત્રે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કલાની કેળવણી ખીલી છે પણ મહાભારતના સમયમાં “કુન્તી તે કૃષ્ણ અને વિદુરના જેવી જ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રમાણભૂત છે” એમ જે વર્ણન વાંચવામાં આવતું તે સમય હવે વીતી ગયો છે.

કન્યા વર કરતાં ત્રણ વરસ નાની હોય તો સારું એમ મનાયું, અને જે કન્યામાં મન અને આંખ ઠરે ત્યાં જ કલ્યાણ થાય; બીજીની દરકાર કરવી નહિ એમ એક મત દર્શાવે છે. સપત્નીનાં દુઃખ જામી ગયાં છે—અને પતિને કેવી રીતે વશ કરવો એનાં સુકુમાર પણ કુટિલ સાધનો (પણ તે અર્થવેદની માફક જૂઠીધૂનીનાં નહિ પણ માનસિક અને વ્યાવહારિક) યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે જડતા, ખરાબ સ્વભાવ, અકર્મીપણું, છોકરાં ન થવાં, ફરી ફરીને છોકરીઓ જ થવી, અને હેવટે ધણીનો સ્વચ્છન્દ—એટલાં સ્ત્રી ઉપર સ્ત્રી કરવામાં કારણ કલાં છે.

કાલિદાસના શાકુંતલ નાટકમાં એક સામુદ્રવ્યવહારી વણિક મરી ગયેલાની વાત આવે છે. તે પ્રસંગે કવિએ રાગ પાસે કહેવાયું કે વહુ ધનત્યાગ વહુ પત્નીકેનલગ્નમથતા માઝ્યમ્ આથી કાલિદાસના સમયમાં ધનિષ્ઠામાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે. વળી, લાજ અને પડદાનો રિવાજ—જે વેદકાળમાં તેમ જ ત્યાર પછી પણ લાંબા વખત સુધી નહોતો એમ માનવાને પુષ્કળ કારણ છે—તે કાલિદાસના વખતમાં થોડોક પણ હોય એમ દેખાય છે. સાધારણ રીતે પડદાના રિવાજની સઘળી જવાબદારી મુસલમાનોના ઉપર જ નાંખવામાં આવે છે. પણ કાલિદાસના મંથેમાં જનાના માટે શુદ્ધાન્ત અને અવરોધ શબ્દ વાંચ્યા પછી એ વિચાર ભાગ્યે જ ટકી શકશે. શુદ્ધાન્ત એટલે ધરતો શુદ્ધભાગ, જેમાં ઠોઈ જ આવ ન કરે તેવો સ્ત્રીઓને રહેવાનો ઝોડ; અને અવરોધ (રુદ્ધ to confine or to obstruct) એટલે જે લાગમાં સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવે, અગર તો : જેમાં પારકા માણસને પેસતો અટકાવવામાં આવે તે ભાગ. પડદાનો રિવાજ આખી પ્રજામાં તો તે વખતે નહિ હોય, પણ મને લાગે છે કે હાલ પણ જેમ પરદેશી રિવાજની અસર ઉઠ્યા વર્ગ ઉપર સૌથી પહેલી થાય છે તેમ કાલિદાસના વખતમાં પણ ત્રીસની અસર રાજ અને રાજા જેવા ધનિષ્ઠાને ત્યાં સૌથી પહેલી યંધ ચૂકી હશે—અને તેથી ત્રીસમાં જેમ કુલાંગનાઓ

સહગૃહસ્થો ! વિષય જાતે જ વિશાળ છે, અને આ લેખ તમે સહેલું કરી શકો તે કરતાં ઘણા લાંબો થઈ ગયો છે. છતાં, હજી તે ઘણા ભાગમાં અપૂર્ણ છે: હજી તો મેં મહાભારત અને રામાયણની ભાવનાનું વિવેચન કર્યું નથી. પહેલાનો તો ઉદ્દેશ્ય પણ કયો છે, ખીજનો તો સ્પર્શ કયો નથી: કારણ કે આ બે પુસ્તકોમાં જુદા જુદા સમયના યરો ચઢેલા છે, અને તેથી એના આધારે દલીલ ચરતા પહેલાં મારે આપની આગળ એ ધરાનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ—જે સાંભળવા જેટલી આપને આજ પુરસદ નથી. ખીજું—એ જ પ્રમાણે સ્મૃતિઓનું આખું વાડમય પણ મેં કેરાણે જ રહેવા દીધું છે અને તે પણ એમને કાલિક ક્રમમાં પ્રથમ ગોઠવવાની જરૂર હોવાથી—જે કરવા જેટલો અત્યારે વખત નથી.

ભવભૂતિ અને રાજશેખર પછીના સંસ્કૃત કવિઓમાં આ પ્રજા ઉપર અજવાળું પાડે એવી બહુ વ્રતનતા નથી. તથાપિ પ્રાકૃત અને પ્રચલિત દેશી ભાષાઓના અન્ધોમાંથી આ આખત ધણું કઢી શકાય એમ છે. તુલસીદાસ, તુકારામ આદિનો તીવ્ર વૈરાગ્ય અને તર્જન્ય શ્રી પ્રત્યેનો જોમનો અનાદર—એ મધ્યયુગનો ક્રિશ્ચિયન ઉદ્ધારો સાથે સરખાવવા જેવાં છે. અને તે સામે આપણા ગુર્જર મહાકવિ, પ્રેમાનંદે, અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં પ્રીતિથી ગાએલો ગૃદસ્થાશ્રમનો મહિમા મૂકવા જેવો છે. વિદ્યારણ્ય મુનિએ જીવન-મુક્તિવિવેકમાં સ્ત્રીને બ્રહ્મ-વિદ્યાનો અધિકાર આપ્યો છે, તે વિષે પણ કેટલુંક બોલવા જેવું છે. વાયસ્પતિમિશ્ર પોતાની પત્નીને છોડતું ન હતું તેથી તેના આત્મસત્ત્વ અર્થે “ભામતી” નામની શાંકર શારીરિક લાભ્ય ઉપર પોતાની સ્ત્રીનું નામ અમર કરતી દીકા લખી—અને સીતા, શિલાભટ્ટારિકા વગેરે બાંધઓએ કાવ્ય રચીને જે નામના મેળવી, તથા લીલાવતીએ ગણિતશાસ્ત્રની જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તે વગેરે ઘણી આખતો વિષે કહેવું રહી ન્તું. છે. બદ્ધે, કાલસંક્રાંત્યને લીધે (મારા લખવાના તેમ જ આંખના સાંભળવાના કાલસંક્રાંત્યને લીધે) રહેવા દેવું પડે છે.

છેવટે, હવે ઉપસંહાર કરતાં મારે જણાવવું જોઈએ કે મેં તો આપની સમક્ષ માત્ર આ મહાપ્રજ્ઞનાં ઐતિહાસિક સાધનો જ મૂક્યાં છે—એના ઉપર વિવેકબુદ્ધિ વાપરી દેશ કાલ અને મનુષ્યના સનાતન ધર્મને અનુસરી જે કર્તવ્યનો માર્ગ નક્કી કરવો જોઈએ એ તે વિષેનો વિચાર તો અત્યારે હું આપને જ સોંપું છું.

પ્રો. સીલિ એક ટેકાણે કહે છે તેમ

Politics without History has no root;

History without politics has no fruit.

ઇતિહાસ વિના નીતિશાસ્ત્ર નિર્મૂલ છે, નીતિશાસ્ત્ર વિના ઇતિહાસ નિષ્ફળ છે.

સ્થાનતર કરીએ તો વિચાર વિના આચાર નિર્મૂલ છે, આચાર વિના વિચાર નિષ્ફળ છે. અન્તે, માત્ર એક વિદ્વાનના શબ્દોમાં એટલું હમેશ માટે સ્મરણમાં રાખવા આપને વિનવીશ કે—

“ If a lesson is to be drawn it surely is that—as with individuals there is no place like home, so with a state there is no institution like home; that a community can be great only where

પણ જો સ્ત્રીઓ ગણતરી દત્ત કે એના જીવનમાંથી છૂટવું એ પ્રગ્નની (પ્રથમ ફરજ હતી, તો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીઓને ને દીકરાઓને ચરણતળ ચડાવત અને પુત્રની બીરતા છોડવી સ્વમાનની રક્ષા કરાવત, પણ આ દેશમાં અત્યારે સ્ત્રીવર્ગ પ્રગ્નના કલ્યાણની ખરી વાતોથી વંચિત રહે છે તેથી તેનાં મદદ થોડી જ મળે છે.

અગાઉ એમ ન હતું, સીતાજી રામચંદ્ર સાથે વનવાસમાં નીકળ્યાં ને તેમનાથી રામચંદ્રની પ્રશંસિની એક વાત અગળી ન હતી, દ્રૌપદી પાંડવોની સદચરી યશ ને તેની સાથે રાખડી અને ભારે તેની લાજ લૂંટવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તે પોતાના આત્મજનથી રક્ષા કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી એવું તેણે જગતની પાસે સિદ્ધ કર્યું. દમયંતી નળને પડખે તેની બધી પ્રશંસિમાં જોતી રહી એટલું જ નહિ પણ જિજ્ઞાસી એ નળની મૂર્છિત દશામાં તેની પાળક બની હતી.

આજે સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીએ કે સ્ત્રીપુરુષ વિરોધી દેશમાં જતાં ભાસે છે. સ્ત્રીને જે કરવું હોય તેમાં પુરુષ વચ્ચે પડતો નથી. તેનાં કેટલાક વહેમો દર થતા જાય છે, જો કે તેની આરથા હજી અચળ રહી છે. પુરુષ પોતાને કાંઈ તેમ વર્તે છે તેમાં સ્ત્રી વચ્ચે પડતી નથી.

એટલે પ્રથમ સુધારો તો એ થવો જોઈએ કે સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતાનો મહામંત્ર જાણી લઈ તેને ધર્મ જાણી સેવવો, અને જે સ્ત્રીને એ જ્ઞાન થયું છે તેણે તે બીજા બહેનોને આપવું, સ્ત્રીજાતિમાં મોટું કાર્ય તો સ્ત્રી જ કરશે. પુરુષની શક્તિને દબાવે છે. તેનાથી સ્ત્રીના જોડામાં જોડા બાવો ન જ વરતી શકાય.

સ્ત્રી પોતાનાં બાળકોનાં ચરીરને પોષે તેમજ તેમનાં મનમાં સ્વતંત્રતા, નિર્ભયતા, દરતા વિગ શુભો ઉતારે. આજીવિકાનું શું યશો એવા વિચારમાં ન પડતાં સમજે કે જો પોતે અને પોતાની પ્રગ્ન કામ કરનાર હશે તો આજીવિકા સહેલી વસ્તુ છે.

પોતાનાં છોકરાં સરકારી નિયામમાં જતાં હોય તો તેને નિયામોમાંથી છોડાડી ભેગાં એ સ્ત્રીઓનો તાત્કાલિક ધર્મ છે.

પણ સર્વથી મહાન કાર્ય-દમોચાને સારુ કરવાનું કાર્ય-તો સ્વદેશી છે. સ્વદેશી વિના પ્રગ્નનું ચરીર નમી જ ન શકે. પ્રગ્ન અન્નચક્ષત્રની બૂખે પીડાય છે તેનું કારણ મુખ્યપણે એ છે કે પ્રગ્નની પાસે દ્રવ્ય નથી. પ્રગ્ન પોતાનાં વસ્ત્રાદિ બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે તે છતાં બનાવવાને બદલે બદારથી મેચાવી પહેરે છે, તેથી પ્રગ્નનું લોહી પ્રતિ વર્ષ ચૂસાતું જાય છે. આ ખોડ સ્ત્રીઓના સાદસ વિના દૂર ચવાની નથી. સ્ત્રીઓ આ મુશ્કેલીમાં બનાવિકાળથી કાંતવાનું કામ કરતી આવી છે. તે ક્રિયા છોડી ત્યારથી દિલ્લુસ્તાનની આર્થિક અને આત્મિક રિયલિટીમાં સડો પેડો દિલ્લુસ્તાનની સ્વતંત્રતા સ્થરતા તાંતણા પર નિભરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જો દિલ્લુસ્તાન પોતાનું બધું સ્થાન પોતે જ ઝૂંપડીઓમાં બનાવી શકે અને તેનાં કપડાં વણી શકે, તો એટલી શક્તિ મેળવી લે કે એ જ શક્તિથી દિલ્લુસ્તાન પોતાની પરી સ્વતંત્રતા લઈ લે અને સ્વતંત્ર દિલ્લુસ્તાન બિહારને તેમજ પંજાબને ન્યાય-મેળવે જ.

આ લડતમાં વિધવાને કુમારી બહેનો બહુ કામ ન કરી શકે. વિધવાઓ પોતાનું પદ જીવ્યું કરવાનો વખત છે. ધન બહાર વગર લાભે પણ નીકળવાની તક છે રમણેવિકા થવું, લડાઈના મેદાનોમાં જવું, બધી જાતની અગવડો વેળી એક એક, કામને પહોંચી વળવું, ધાયલની સારવાર, સેનિકો માટે ખાનપાનની તૈયારી વગેરે અનેક કામો એવા છે કે જેમાં બહેન કે અભણ બધી જ વિધવા બહેનો અને કુમારિકાઓ પોતપોતાનો ફાળો આપી શકે.

સૌથી હલ્લો અને અગત્યનો કોણે લડત ચાલતી હોય તે દરમિયાન બહેનોને સંયમ કેળવવાનો છે. ઉપરાઉપરી સુચારુ અને અગત્યનો ઉછેર એ બહેનોનો એટલો બધો વખત મોકી લે છે અને એમની એમાં એટલી બધી શક્તિ ખર્ચાઈ જાય છે કે તેઓ એને લીધે ગમે તેટલું ઇચ્છતા છતાં લડાઈ માટે વખત કે શક્તિ જાળવ પાડી શકતી નથી. થોડો વખત સંયમ ધારણ કરવાથી એ બાળનેમાં સરળતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતે, ઉત્સાહી રહેવા ઉપરાંત પુરોગામે પણ ઉત્સાહી રહેવાની તક આપે છે. લડતની સિદ્ધિનો આધાર ઉત્સાહ અને મક્કમતા ઉપર છે. બહેનોનો સંયમ એટલે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો સયમ. સંયમ વિના ઉત્સાહ અને મક્કમતા રહી શકતા જ નથી. તપને નભાવવા માટે ઉત્સાહ અને મક્કમતા જ જોઈએ. આ લડત બહેનો પામેથી તપ માટે છે તેથી જેટલું બની શકે તેટલું સયમ તરફ પણ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ.

આતીઆઈ

નોંધ

આ સ્વરાજ્યની લડતમાં સ્ત્રીઓને જે જાહેર કામ કરવાનો અવકાશ મળ્યો છે તે તેનું પ્રથમ શુભ ફળ છે. આ કામ કરતાં સ્ત્રીઓને અનેક દુઃખ પ્રત્યક્ષ રીતે સહન કરવા પડે છે. પણ તેમાં વીરમગામની બહેનોએ જે દુઃખ સહન કર્યો તે પણ સહન કરવા પડે એમ લખવાની સેખિની ના પાડે છે. કારણ હિંસાતમક સુદમાં પણ દયાનું કામ કરનાર સ્ત્રીઓને કેાઇ કાર્ષ ધન્ય કરવું નથી. આ બહેનો પાણી પાવા ગઈ હતી તે એ સરકારી અમલદારથી સહન ન થયું—અને મનુષ્યત્વ જુવી જઈ—હિંદીપણુ તો બ્યારથી પરદેશી સરકારની નોકરી રવીકારી ત્યારથી જ તે જુવી ગયો હતો—તેણે આ સ્ત્રીઓ ઉપર થોડા દોડામ્યા અને બીજા ન કહી શકાય એવા અલખાચારો કર્યો. આ બહેનોને અમદાવાદે ભાંગી આપે જોઇ ત્યારે બાબૂતિની ઉક્તિ મગામજ કે પત્થર કેમ રડના દશે અને વજનું હૃદય કેમ ભાંગી જતું દશે? એ દશ્ય જોઇને ખરેખર

अपि प्राया रोदित्यपि दलति यज्ञस्य हृदयम् ।

સ્વરાજ્ય યુદ્ધમાં જે અનેક આહુતિઓ અપાય છે તેમાં કઇ વધારે કિંમતી અને કઈ ઝોપી એવા વિવેકને સ્થાન નથી. જે અદાથી અપાઈ છે તે બધી આહુતિઓ કિંમતી છે, કારણ તે બધી પવિત્ર છે, બધી 'મેષ્ય' છે. માટે આહુતિના પદાર્થનું વર્ણન કરવામાં આવે તો કેાઇ એમ ન સમજે કે તે આહુતિ બીજી કેાઇ એટલી જ અદાથી આપેલી આહુતિ કરતા વધારે કિંમતી છે.

* * *
'પ્રસ્થાન'ના બધા વાચકોને અધ્યાપક રામનારાયણ પાંડકરો રચૂપ પરિચય ન હોય પણ તેમના અધ્યક્ષેદનો તો સૌને પરિચય છે. એ પરિચય પણ દવે સરકાર છ માસ સુધી અટકાવશે એ જાણી જોઈ નથી થતો એમ કહેવું એ તો અત્યંત છે. એમની 'અદ્વિતિય રાજ્યપદ' ભારતી સેના એ એક રાષ્ટ્રપીઠ આનંદ દત્તો અને એ આનંદ કેટલાક સમય સુધી આપણને નંદિ મળે. પણ એ આનંદ પાછળ જે તરવદર્શન જોઈ છે તે સમજ્યા અને તે પ્રમાણે આપણા આત્માને સંસ્કારી કરવા પ્રયત્ન કરીશું તો છ માસ લાંબો કાળ નંદિ લાગે. એમનું અધ્યાર સુધી લખાણ આપણે એટલા સમયમાં પચાવ્યું દશે અને નવીનને માટે આપણે તૈયાર થઈ રહીશું.

'પ્રસ્થાન'ના લેખક બંધુઓને વિનંતી છે કે તેઓ 'પ્રસ્થાન' સાથેના તેમનો મદકાર

ખૂટે ઓ બાઈ!

કૃત્યમા દમ ના ખૂટે;

ઝીલતા ધાવ, જીતતા દાવ,

કોણ રે ધપશે, બાઈ ?
હો રે, કોણ રે ધપશે, બાઈ ?

(કોરસ)

ભારત વીર ! ભારત વીર !

લડવા અમે સૌ અધીર,

લડશું અમે ભારત વીર ! (૨)

કોણ રે પાછળ રહેશે ?
હો બાઈ ! કોણ રે પાછળ રહેશે ?

(કોરસ)

કાયર દિલ ! કાયર દિલ ! (૨)

(૩)

કોણ રે લડશે, બાઈ ?
હો રે, કોણ રે લડશે, બાઈ ?

જગત કેરે, સુદ્ધ અનેરે,
ઝેર દિશોના, વેર દેશોના,

વેર, ઓ બાઈ !

ઝેર દેશોનાં વેરે;

અખુટ બળે, એકલો બલે,

કોણ રે લડશે, બાઈ ?
હો રે, કોણ રે લડશે, બાઈ ?

(કોરસ)

ભારત વીર ! ભારત વીર !

લડવા અમે સૌ અધીર,

લડશું અમે ભારત વીર ! (૨)

કોણ રે ચાકી જશે ?
હો બાઈ ! કોણ રે ચાકી જશે ?

કાયર દિલ ! કાયર દિલ ! (૨)

(૪)

કોણ રે સહેશે, બાઈ ?
રે. કોણ રે સહેશે, બાઈ ?

હિંદી ચલણ અને ૧૮ પેન્સનું હૂંડિયામણુ

[દેશમાં અત્યારે ચારે બાજુએ સત્યાગ્રહનો વિગ્રહ ચાલે છે. તે વિગ્રહને અંગે અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને ભતભતનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે, આ બધું આપણે શા માટે સહન કરીએ છીએ તે આપણે જાણીએ છીએ છતાં તે હંમેશાં સ્મરણમાં રાખવું પડે છે.

આ સત્યાગ્રહનો વિગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં પૂર્ણસ્વારાજ સ્થાપવા માટે છે. પણ આ વિગ્રહ બીજાં દિસક વિગ્રહો જેવો નથી, એટલે તેમાં સત્યાગ્રહી વિગ્રહ કરનાર હંમેશાં સામાન્ય સમક્ષ પોતાની ઝાઝામાં ઝાંધી માગણીઓ રજૂ કરે છે; અને એ રીતે પ્રતિપક્ષીને પોતાની માણસાઈ પ્રકટ કરવાની તક આપે છે. ગાંધીજીએ તે ન્યાયે સત્યાગ્રહના વિગ્રહનો પ્રારંભ કર્યો તે પહેલાં વાઘસરોય સાહેબ આગળ હિંદુસ્થાન માટે અગિયાર માગણીઓ રજૂ કરી અને ‘ધુટણ નમાવી’ વિનંતી કરી કે આટલું તો આપો. ગાંધીજીએ રજૂ કરેલી આ અગિયાર માગણીઓનું આપણને ભરાબર ભાન હોવું જોઈએ. અમારા ઈરાદો ગાંધીજીની માગણીના અગિયાર મુદ્દાઓનો બને તેટલી સરદ રીતે ખ્યાલ આપવાનો છે. અંગ્રેજમાં ‘પોલિટિક્સ’ ‘બેઝને કૉનિક્લ’ માં આ વિષે લેખો આપ્યા છે. શુન્દરાતીમાં એ રીતે લેખો આવે તે ઈષ્ટ છે. આ કામમાં તે તે વિષયના બહુકારો અમને મદદ કરશે તો ઉપકાર માનીશું. નીચેના લેખ ગાંધીજીના બીજા મુદ્દા વિષે છે. તે આ પ્રમાણે છે: “હૂંડિયામણુનો દર રૂપિયાની ૧૬ પેન્સ થાય.” (નવચ્ચન તા. ૨, ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦)

તાંત્રી]

હિંદમાં અંગ્રાજી જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનું ચલણ હતું. કોઈ ભાગમાં રૂપિયાનું તો કોઈ ભાગમાં સોનાની મહોરો ચલણમાં હતી. સાથે તાંબાનાં સિક્કાનું ચલણ હતું. પરંતુ તેની કિંમત રૂપાનાં કે સોનાના સિક્કામાં ઠરાવેલી હતી. હિંદમાં રૂપિયાને મુખ્ય સિક્કા તરીકે ગણવાનું હિંદી સરકારે ૧૮૦૬ માં વિચાર્યું. અનેક સુરક્ષેલીઓ દૂર કરી સને ૧૮૧૫માં એ ઠરાવ અમલમાં આવ્યો. એક રૂપિયામાં ઝોણી કિંમતની માંદી વાપરવામાં આવે છે, પરંતુ કાયદા અનુસાર હિંદી સરકારે તેની કિંમત પૂરે એક રૂપિયો રાખેલ છે. અને ગમે તેટલી મોટી હદ સુધી એ રૂપિયાનો રિક્કો કાયદાસર ચલણ તરીકે સ્વીકારાયો છે. દુનિયાનું ચલણ

જગતના બીજા દેશોમાં એક જ સરખું ચલણનું ધોરણ રચાયાં હોત એટલે કે સોનાના સિક્કાને જ મુખ્ય ગણી, તેના ઉપર અસ્પરસનો વહેવાર નિભાવાયો હોત તો દુનિયાના ચલણમાં મોટો ફેરફાર થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો થઈ શકત. દાખલા તરીકે ઈંગ્લંડમાં સોનાના સિક્કાએને ચંદ્રણી નાણાં તરીકે અમુક હદ સુધી રાખવાનો રિવાજ છે, પરંતુ બીનમાં ચાંદીનું ધોરણ છે. એટલે પરદેશો સાથેના વેપારી સંબંધને અંગે નાણાંની આપ-લે કરવા-માટે હિંદીના વહેવાર દ્વારા દુનિયાના ચાંદીના ભાવ અને સોનાના નાણાં વચ્ચે સંબંધ બંધાયેલો રહ્યો છે. ચાંદી અને સોનાના ભાવોની વચ્ચે વારંવાર મોટું અંતર અને ફેરફાર થતા હોવાથી દુનિયાના દેશોના હૂંડિયામણુના ભાવોમાં પણ મોટો ફેરફાર થતો રહે છે.

હિંદનાં ચલણ ઉપર અસર

હિંદ પરદેશો ખાતે ઓખા, ઘઉં, અનાજનાં બીજાં, શણ, ચાહ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં

નહિ. દરમિયાનમાં મહાનયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે કોઈ પણ ભગ્નામણ અમલમાં આવી નહિ અને એ રિપોર્ટ ખોળખે પડ્યો.

યુદ્ધ દરમિયાન ચલણની સ્થિતિ

ચાંદીનાં ભાવ લડાઈ દરમિયાન ઘણા જ વધી ગયા અને રૂપિયામાં રહેલી ચાંદીની કિંમત રૂપિયા કરતાં વધી ગઈ જેથી રૂપિયા ગાળા ચાંદી વેચવાનું કાયદાકારક થઈ પડ્યું. પંદર વરસ સુધી રૂપિયો સોળ પેન્સની લગભગ સ્થિર હતો તે સ્થિરતા ચાલી ગઈ. હિંદી મોટી રકમનો માલ પરદેશ જતો હતો, પરંતુ આમદાની ઘણી ઘટી ગઈ હતી જેથી રૂપિયો મોંઘો થવા માંડ્યો. રૂપિયો ૨૮ પેન્સ જેટલી હદે પહોંચ્યો. મુંબઈની ટંકશાળમાં સોના-મહેરો પાડવાનું સરકારે શરૂ કર્યું.

બેલિંગ્ટન સ્મિથ કમિટિ

મહાયુદ્ધના પરિણામોથી ચલણ ઉપર થયેલી અસર તપાસવા ૧૯૧૯ માં બેલિંગ્ટન સ્મિથ કમિટિ નીમ્મણ. તેની મુખ્ય ભગ્નામણોમાં સોનાના સિક્કા પાડવા માટે મુંબઈની ટંકશાળ ફરી ખોલવાની ગોઠવણ કરવી; સોનું લખને પ્રગળે રૂપાનાણું આપવાની સગવડ કરી આપવી; અને રૂપિયાનું હંડિયામણ ૨૮ પેન્સ (બે શિલિંગ) માં નક્કી કરવું. આવડું જોયું હંડિયામણ રાખવા માટે કમિટિના સભ્ય શેડ દાદીખા દલાલે સખ્ત વાંધા લીધા અને તેથી હિંદને મોટું આર્થિક નુકશાન થવાની આગાહી કરી. પરંતુ સરકારે તેમની દલીલો લક્ષમાં લીધી નહિ.

બે શિલિંગ હંડીના ભાવથી થયેલું આર્થિક નુકશાન

આવા જોયા હંડિયામણથી હિંદની સરકાર અને પ્રગળે ઘણું નુકશાન થયું છે અને હિંદી સરકારે પણ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી છે. હિંદી નિકાશ ચતા માલ ઉપર મોટું નુકશાન ભોગવતું પડ્યું અને ખેડૂત વર્ગને અનહદ આજી ભાવો મળ્યા. હિંદની નિકાશ કુલ રૂપિયા ૩૬૦ કરોડની લગભગ ગણતાં પરદેશના વેપારીઓએ સોળ પેન્સના દિસાબે હિંદને ૨૪ કરોડ પાઉંડ આપવા જોઈએ. પરંતુ હંડિયામણ બે શિલિંગ થયું જેથી એ ૨૪ કરોડ પાઉંડના હિંદમાં ૨૪૦ કરોડ રૂપિયા માત્ર મળ્યા. અને ખેડૂતોને ૧૨૦ કરોડ રૂપિયાની ચોખ્ખી નુકશાની ગઈ. સોળ પેન્સના ભાવે એક વરતુના પંદર રૂપિયા ખેડૂતને મળે, તેને ખદલે ચોવીસ પેન્સના ભાવથી તેને માત્ર દશ રૂપિયા મળવા લાગ્યા. અને વિલાયતથી આવક માલવાળાને એક વરતુના સોળપેન્સના ભાવે રૂપિયા પંદર આપવા પડતા, તેને ખદલે માત્ર રૂપિયા દશ આપવા પડ્યા. અંગ્રેજ અમલદારોને પોતાની ખચત તથા અંગ્રેજ વેપારીઓને પોતાના નફાના અવેજને વિલાયત મૂકતાં હંડિયામણનો મોટો નફો થયો.

રીવર્સ કાઉન્સિલ બીલો

હિંદને નિકાશ વેપાર આમદાની માલ કરતાં હજેશાં વધારે હોવાથી યુરોપથી વધારાનાં નાણાં હિંદમાં મૂકવાના હોય છે. તેના માટે સ્ટેટ સેક્રેટરી લંડનમાં સોનું અથવા સોનાનાણું વિલાયતમાં બેંકો પાસેથી લખને ખદલામાં હિંદી સરકાર ઉપર હંડીઓ લખી આપે છે અને હિંદી સરકાર તેના ખદલામાં રૂપિયા બેંકોને હિંદમાં આપે છે. આ હંડીઓને કાઉન્સિલ બીલો કહે છે. પરંતુ ટુકાળ અથવા ખીજાં કારણોને લીધે હિંદને નિકાસ વેપાર ઓછો થતાં

સરકારે તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. પણ યુરોપિયન મંડળોએ જ્યારે એ વિષય ઉપર સરકારને કોઈ પગલાં લેવા સૂચના કરી ત્યારે સરકારે હીલ્ટન યંગ કમીશન નીમ્યું. એ કમીશનમાં સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકરદાસ સિવાય બાકીના સભાસદો પ્રગ્નનો વિશ્વાસ ધરાવતા નહોતા, તેથી જાહેર પ્રગ્ન તરફથી કમીશનના બંધારણ સંગ્રહમાં ઘણી સખ્ત ટીકાઓ થઈ. પરંતુ સરકારે તેના ઉપર કોઈ ધ્યાન આપવાની દમોશની રૂઢિ મુજબ દરકાર કરી નહિ. કમીશને પોતાનો રિપોર્ટ તા. ૪ ઓગસ્ટ ૧૯૨૬ના રોજ બહાર પાડ્યો.

હીલ્ટન યંગ કમીશનની ભલામણો.

દિદીપ્રગ્નના જાહેર મતે પ્રથમથી જ આશા બાંધી હતી, તેથી જ જાતનો બ્રિટીશ લાભોને જાળવનાર રિપોર્ટ કમીશને બહાર પાડ્યો. માત્ર સર પુરુષોત્તમદાસે દિંદના દિતને દેડે રાખી જુદી વિરુદ્ધમતની તપસીય જાહેર કરી. કમીશને, દમણી ૧૮ પેન્સને રૂપિયાનો દર ચાલે છે તેમાં ફેરફાર કરવાથી ભાવોનું સમતોલનપણું જાળવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે એ દલીલ આપી ૧૮ પેન્સના ભાવથી દૂડિયામણ નક્કી કરવા ભલામણ કરી. સર પુરુષોત્તમદાસે તેની વિરુદ્ધ પોતાની તપસીયમાં એનો રદીયો આપતાં જણાવ્યું કે લાંબા વખત સુધી ૧૬ પેન્સનો રૂપિયો દિંદમાં રહ્યો છે. એ મૂકીને જો ૧૮ પેન્સનો રૂપિયો દરાવશે તો ખેડૂતોને પોતાનાં કાચાં પદાર્થોનો ૧૨મા ટકા દેખાતો ઝોઝો ભાવ પરદેશના વેપારીઓ આપશે. પોતાની દલીલના ટેકામાં તેમણે જણાવ્યું કે ખેડૂતોનું કરજ લગભગ ૮૦૦ કરોડ રૂપિયા લેખવામાં આવે છે, જેનો મોટો ભાગ ૧૬ પેનીનો ભાવ હતો ત્યારનો લીધેલો છે. ૧૮ પેનીનો રૂપિયો મુકરર થતાં એમનાં કરજ ઉપર ૧૨મા ટકાનો બોજો વધશે.

સોનાનું ધોરણ (Gold Bullion Standard)

કમીશને સોનાનું ધોરણ અપનાવવાની ફાઉનરે કમિટીની વાત્રામણ મુજબની નીતિ પ્રદર્શ કરવા ભલામણ કરી. આ ધોરણ પ્રમાણે ચત્રણપ્રાતાના આધિકારીઓ લોકોને સોનું અથવા સોનાને બદલે બીજા દેશો ઉપર એક્સચેન્જ સુગમથી મુજબના ભાવો આપવા બંધાયેલ છે. સોનું ખરીદવાની હદ ઓછામાં ઓછી ૪૦૦ આઉન્સ રાખવામાં આવેલ છે. નોટોને ચાંદીના ચત્રણમાં ફેરવવા વિરુદ્ધ મત કમીશને જણાવેલ છે. દિંદની માગણી છે કે પરદેશમાં મુખ્ય ચત્રણ સોનાનું છે, જ્યારે દિંદમાં રૂપાનું છે. રૂપાના ભાવમાં પ્રુક્ષ્ણ વધપટ થતી હોવાથી દિંદને મોટું તુકસાન વારંવાર બોગવવું પડે છે જેથી પ્રગ્નપક્ષ સોનાના ચત્રણની મુખ્ય માગણી કરી રહ્યું છે. પરંતુ દિંદના લોકો છૂટથી સોનું હાથમાં આવતાં દખાવી રાખશે એ ભયથી બ્રિટીશ સરકાર સોનાનું ચત્રણ દિંદમાં ચાલવા દેતી નથી. જેથી દિંદમાં સોનાનું ચત્રણ સ્વીકારાઈ શક્યું નથી. તે સિવાય દિદી સરકાર ઉપર ઇંગ્લેન્ડના નાણાવટીઓની લાગવગ અને સત્તા એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે દિંદને સોનાના ધોરણને લાભ મેળવવામાં અત્રેની સરકાર દમોશ પજાત રહી છે.

વિસાધતમાં દિંદના દિસાએ રાખેલી જામીનગીરીઓ અને સોનું

સને ૧૯૨૬ ના ૩૦ એપ્રિલના રોજ દિદી સરકારની ચત્રણી નોટો રૂ. ૧૮૫ કરોડની ચત્રણમાં હતી. તેની સામે ૮૫ કરોડ રૂપાનાં, ૫૭ કરોડની અર્દોની લોનો, ૮૧ કરોડની વિત્રાપતી લોનો અને ૩૦ કરોડનું સોનું દિદી સરકાર પાસે મેળવેલ હતું. ચત્રણી નોટોની સામે આ રીઝર્વ રાખવાનો હેતુ છે. તે સિવાય દૂડિયામણ નિભાવવા માટે પણ

છે. ૧૯૨૭-૨૮માં અમેરિકન રૂની ચાર લાખ ગ્રાંસડી આયાત કરવી પડી હતી. ખાંડની આમદાની સાધારણ ચાર લાખથી પાંચ લાખ ટન જેટલી થતી હતી, પરંતુ હમણાં આક લાખ ટન જેટલી થાય છે. ગયા વરસે પાંચ લાખ ટન ઓસ્ટ્રેલિયન ઘઉંની આયાત આ દેશમાં થઈ હતી. દુકાળ જે વર્ષમાં ન હોય તે વર્ષમાં આવડી આયાત અગાઉ કાંઈ વખતે થઈ નહોતી. પરદેશી મશીનરી, કાપડ, મોટરકારો વગેરેની આયાત દુડિયામણના ટેકાને લીધે વધે છે.

હિંદની તરફેણમાં રહેતાં વધારામાં થતો ઘટાડો

આવક વેપાર કરતાં અડગતનો વેપાર હમેશાં હિંદની તરફેણમાં રહે છે. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬ સુધી ત્રણ વર્ષમાં ૧૪૮ કરોડનો વાર્ષિક વધારો થયો હતો. તે પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં સરાસરી માત્ર ૮૧ કરોડનો જ વધારો દેખાય છે. અને આ વર્ષે તો તેથી પણ ઓછો વધારો જોવામાં આવે છે: હિંદના અમલદારોના રાક્ષસી પગારો, બધ્યાં, લશ્કરી ખર્ચ પેટે મૂકવાનાં નાણાં, ચેન્સનો, અંગ્રેજ વેપારીઓનો નફો વગેરેના નાણાં મળી લગભગ ૧૦૦ કરોડ જેટલા દિદગાંધી દર વર્ષે વિલાપત જાય છે. તે મોટી રકમને પહોંચી વળવા માટે દર વર્ષે એવડી જ રકમનો હિંદને આવક કરતાં નિકાસમાં વધારો થવાની મોટી આર્થિક અગત્ય રહે છે.

હિંદી રાજ્યદારી અંદોળોની માગણી

એસેમ્બલીમાં અને શીડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એંબર્સમાં આવી દુડિયામણની તુકથાની માટે દર વરસે ચોકાર ઉઠાવવામાં આવે છે, પરંતુ બ્રિટીશ લાભોને લીધે હિંદી સરકાર તે પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. મુંબઈની ઇન્ડિયન એંબર અને શીડરેશન પોતાની ઉક્તો બેઠકમાં નીચે મુજબની માગણીઓ સરકારના નાણાસાસ્ત્રી સર જ્યોર્જ ફુરટર પાસે મૂકી હતી:—

પ્રજાના વિશ્વાસપાત્ર અર્ચસાસ્ત્રીઓની એક નાની કમિટિ ૧૮ પેનીના દુડિયામણના દરની અસર જેટલી થઈ છે તેની નીચે પ્રમાણે તપાસ કરવા નીમતી:

(૧) દેશના વ્યવસ્થિત મોટા ઉદ્યોગો જેવા કે કાપડ, પોલાદ વગેરે ઉપર અસર;

(૨) નાના ઉદ્યોગો અને ગૃહ-ઉદ્યોગો ઉપર અસર; :

(૩) નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો અવકાશ;

(૪) નાણાં જાગર ઉપર અસર;

(૫) આયાત-નિકાસ વેપાર ઉપર અસર;

(૬) ખેતીવાડી ઉપર અસર;

(૭) ખેતવર્ગ, મજૂરવર્ગ, મધ્યમ વર્ગની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિ અને ખરીદવાની શક્તિ ઉપર અસર;

(૮) વધતી જતી બેકારીનું કારણ;

(૯) નાનું દિદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારના જાજેટ ઉપર અસર;

(૧૦) સરકારની સામાન્ય નાણાવિષયક નીતિ ઉપર અસર.

અર્ધ ફેશનઆરી શીડરેશનની બેઠકમાં નાગદાર સરકાર પાસે ફરી એવી કમિટિ નીમવાની માગણી થઈ હતી. પરંતુ દિદી ખજાનચીએ જાર મૂકી જણાવ્યું હતું કે આવી કોઈ માગણી સરકાર કબૂલ કરતી નથી. ૧૮ પેનીના દુડિયામણના દરમાં કોઈ વાતનો ફેરફાર કરવાનો

હથિયારબંધીનો કાયદો

"My Lord, I respectfully submit that it is a cruel wrong to a whole people—one fifth of the entire population of the world—to exclude them from all honourable participation in defence of their hearths and homes, to keep them permanently disarmed and to subject them to a process of demartialization, such as has never before been witnessed in the history of the world. (Gopal Krishna Gokhale, Budget Speech 1906. Speeches of G. K. G. p. 135-36.)

ગાંધીજીનો અગિયારમો મુદ્દો આ પ્રમાણે છે : "ધારાસભાના અંકુશ તળે રહીને આત્મરક્ષણને માટે જેને અંકુશ જેવાં હથિયાર જોઈએ તેને તેવાં હથિયાર મેળવવાનો પરવાનો આપવામાં આવે." (નવજીવન. તા. ૨-૨-૩૦)

૧૮૫૭ ના આપણા સ્વાતંત્ર્યના પ્રયત્નને દાબી દેવા આ પરદેશી સરકારે જે અનેક અત્યાચારો આપણા ઉપર ગુન્યાં તેમાં આખી પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર બનાવવાનો અત્યાચાર સૌથી બૂઝો હતો. યુદ્ધમાં ન્યારે એક લશ્કર હતે છે ત્યારે તે સામેના લશ્કરનાં હથિયાર નમાવે છે, પણ તે લશ્કરનાં હંમેશને માટે હથિયાર પડાવી લેવાનું દિયકારું કૃત્ય કરતું નથી. પણ ૫૭ ના પ્રયત્નમાં જેમ જેમ હિન્દપક્ષી સેનાઓ દારતી ગઈ તેમ તેમ તેમની પાસેથી હથિયારો પડાવી લેવામાં આવ્યાં. આ વાત આત્મેથી અટકી નહિ. આ યુદ્ધના પ્રસંગે જે હથિયાર મુકાબાં તે ૧૮૭૮માં હથિયારબંધીનો કાયદો ઘડી આખી પ્રજા પાસેથી મુકાબાં, તે કાયદાની રૂએ પરવાના વિના હથિયાર રાખતા એ ગુન્હો ઠર્યો; અને પરવાનો મેળવે એ સાધારણ માણસ માટે લગભગ અશક્ય ચર્ષ પડ્યો. ૧૯૦૬ ના બેન્ડેટ ઉપર બાંધણી કરતાં ગોખલેએ કહ્યું હતું : "હથિયારબંધીના કાયદાનો અમલ વધતી જતી સખા-ધર્મી કરવામાં આવે છે, અને અત્યારે પહેલાં કરતાં પરવાના ઝોઝામાં ઝોઝા આપવામાં આવે છે."

આખી દુનિયાની પ્રજાઓમાં ફક્ત હિન્દુસ્થાનના પંતનીઓ સ્વરક્ષણ માટે હથિયાર ન રાખી શકે—એ આ કાયદાનું પરિણામ આવ્યું.

આ કાયદાનો હેતુ આપણું અપમાન કરવાનો અને આખી પ્રજાને હંમેશને માટે 'પરાધીન' રાખવાનો છે તે એ કાયદાના શબ્દો ઉપરથી અને તેમાં જે અપવાદો કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે. તેમાં હથિયાર શબ્દની આપેલી વ્યાખ્યા ઉપરથી આપણે કેટલા નિરાધાર છીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. "હથિયાર શબ્દમાં બંદૂકો, સંગીનો, તરવરો, ખંજરો, બાલાઓ, બાલાનાં ફળ, તીરકામાં, તોપો અને હથિયારોના ભાગ અને હથિયાર બનાવવાના સરંગમ" તે સમાવેશ થાય છે.

માણસ હથિયાર બે હેતુઓથી રાખવા ઇચ્છે: એક સ્વરક્ષણ માટે અને બીજો, બીજા

હથિયાર વિના નિરાધાર જેવા યથ જાણે છે; અને આ નિરાધારતા ઉત્સાહને હણી લખને પોષે છે. ઉત્સાહ આવેલા નોંધએ તેવા પ્રસંગે ભય થાય એ સ્થિતિ લાગ્યા કાળ મુધી અનેક પ્રસંગોએ પ્રજના જીવનમાં પોષાય તેનું પરિણામ એ આવે કે તે આખી પ્રજા પૌરુષલીન અને ભયભીત યથ જાય. હિન્દુસ્થાનમાં અંગ્રેજોએ કરેલાં પાપોના પૂરા અભ્યાસી ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ ૧૯૦૬ માં જાહેર ઉપર બાપણ કરતાં કહ્યું હતું કે “ એક આખી પ્રજાને—દુનિયાની વસ્તીના પાંચમા ભાગને—પોતાના ઘરના રક્ષણના કામમાં ભાગ ન લેવા દેવા, તેને હંમેશ માટે નિઃશસ્ત્ર રાખવી, લડાયાક વૃત્તિનો નાશ કરવાની યોજનાનો તેને બોગ બનાવવી!—સાહેબ, હું નમ્રપણે જણાવું છું કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં કદી નહિ બનેલું એવું કૃર અનિષ્ટ આ પ્રજાનું થયું છે. ” (જાહેરનું બાપણ ૧૯૦૬ પૃ. ૧૩૫)

આ કાયદાને અમાનુષ વિશેષણ મેં લગાડ્યું કારણ કે તે માણસની માણસાઈ હરી લે છે. માણસનું પૌરુષ દણાઇ જાય પછી માણસાઈ ક્યાં રહે ?

આ કાયદો ખીજી રીતે પણ અમાનુષ છે. હથિયાર રાખવાનો આદેશો સખ્ત પ્રતિબંધ હોવાથી દેશમાં ગુન્હાઓ વધે છે. કારણ જે લોકોમાં ગુન્હો કરવાની વૃત્તિ હોય છે તે એક અથવા ખીજી રીતે અમુક જાતના સાધારણ હથિયાર જેવાં કે ધારિયાં, છરા છત્તાદિ મેજરી હુંદકાટ કરવાની હિમત કરી શકે છે; કારણકે જે લોકો ઉપર તેમને આક્રમણ કરવાનું છે તેમની પાસે હથિયાર નથી હોતાં તે તેઓ સારી પેઢે જાય છે. આથી સાધારણ જનતા બહુ ક્યામશી રીતે આવા અત્યાચારોને વશ થાય છે. આ કાયદાની આ ખીજી અમાનુષતા છે.

ગાંધીજી જેવા અહિંસાના ઉપાસકે આ માગણી શા માટે કરી છે ? અહિંસા એ વીરનો ધર્મ છે, એ ખીકણનો ધર્મ નથી. શસ્ત્ર રાખવાની છૂટ હોય છતાં સ્વેચ્છાથી શસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરે એવા વીરનો ધર્મ છે. શસ્ત્ર રાખવાના પ્રતિબંધથી જોનામાં કૃત્રિમ રીતે બીરતા આવી ગઇ હોય, જોનામાં આવાં કારણોથી વીરત્વ, નીડરતા અને અનિષ્ટની સામે યવાનો ઉત્સાહ પોષાયાં નહોય તે માણસ ખરેખરો અહિંસક યથ શકતો નથી. અહિંસા અને ખીકણપણું સાથે રહી શકતાં નથી. ખીકણપણાનાં અનેક કારણોમાં મુખ્ય કારણ આ શસ્ત્રનો કાયદો છે એ ગાંધીજી જાણે છે, અને એમની સાચી અહિંસા દેશમાં વિસ્તરે તે માટે આ ખીકણપણું દૂર કરવા તેઓ આ કાયદામાં પણ ફેરફાર કરાવનાં છતાં છે.

ગાંધીજીની માગણીઓની જેમ આ માગણી પણ મદાસજા અને ખીન હિન્દુત્વજીઓ અનેક વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે. હથિયારજીનો કાયદો ફેરવવાનો ઠરાવ ટેક ૧૮૮૭ ની સાલમાં મદાસજાની મદાસમાં મળેલી ત્રીજી બેઠકથી આપણે કરતા આવ્યા છીએ. ૧૯૦૭ માં જાહેર ઉપર બાપણ કરતાં ગોખલેએ તે સમયની ફાઉન્ડેશનમાં કહ્યું હતું : “ હિંદી કેમોના બધા વર્ગોને એક સરખી રીતે નિઃશસ્ત્ર રહેવાની ફરજ પાડવી અને એ રીતે આખી પ્રજામાંથી ધીમે ધીમે પૌરુષને હણી નાંખવું—આ અનિષ્ટ સંભાગપૂર્વક પણ ચોક્કસ રીતે દૂર થવું જોઈએ. ” (જાહેરનું બાપણ ૧૯૦૭ પૃ. ૧૬૬)

સરકારના શબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખી અનેકવાર આપણે આપણાં દુઃખો નમ્રભાવે તેની આગળ રજૂ કર્યા છે. જવાબમાં સરકારે આપણને કેવળ મીઠા શબ્દો આપ્યા છે. એમના મીઠા શબ્દોમાં આપણે જ્યારે જ્યારે વિશ્વાસ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે આપણે થાપ ખાધી છે. જ્યારે કેટલું ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે જ ગાંધીજીએ આ ચિકટ સંગ્રામ ખેડવાનો નિશ્ચય કરી નેતૃત્વ લીધું.

આપણાં દુઃખો દૂર કરવાનો ખીજો ઉપાય ન હોવાથી આપણે સત્યાગ્રહ સંગ્રામ ખેડીએ છીએ.

રસિકલાલ

(" Resist the confiscation of salt from your hands even if blood is spilled. ") ૧૦ એપ્રિલના પેપરમાં ગાંધીજીનો ખુલાસો પ્રસિદ્ધ થયો કે " પોલીસ નિરાધાર લોકો પર હુમલો કરે તો એ મીઠું હાથમાંથી છોડશો નહિ કારણકે સવિનય લંગ કરનારાઓના હાથમાંથી આ રીતે મીઠું ખૂંટવી લેવું એને હું જંગલી રીત માનું છું. બલે પોલીસ એમ કરતા તમારા હાથમાંથી લોહી કાઢે પણ મીઠું છોડશો નહિ. " (He simply advised his followers " to hang on to your salt as long as possible, even if blood is drawn while the police are assaulting the defenceless victims. I regard this matching of salt from civil resisters as a price of barbarity. ") આના પર 'ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રીએ ઉમેર્યું કે : " It is fair to interpret his disclaimer as backing down. In fact, it is his first backward move since he left his seminary. " આ ગાંધીજીની પહેલી પિછેદ છે. " લંડન ટાઇમ્સ 'ના ખબરપત્રીનો હેવાલ આ હેવાલની સાથે શબ્દેશબ્દ મળતો આવે છે. તા. ૧૧ મી એપ્રિલનો ' લંડન ટાઇમ્સ 'નો એક આ જ શબ્દોથી ભરેલો છે અને એથી આ બે ખબરપત્રીઓ એક જ વ્યક્તિ નહિ તો જોડિયાભાઈ હોય એમ તો જરૂર લાગે છે.

પણ તે પછી તો જસાલપોરથી તા. ૧૩ મી એપ્રિલનો તાર (એ. પી.) પ્રસિદ્ધ થયો કે જો સ્વયંસેવકો અહિંસાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહેશે નહિ તો ગાંધીજી ' અનશન ' વ્રત ભેશે એમ ગાંધીજીએ સ્વયંસેવકોની મોટી સભા આગળ જાહેર કર્યું છે. [Jalalpure Apr. 13 A. P. speaking to a large meeting of volunteers Mahatma Gandhi today threatened to use " passive resistance " against his own followers if they caused any sort of violence during the present civil disobedience campaign. He declared he would observe " an eternal fast " if they did not live up to the spirit of his non-violence precept. "]

આ પછી તા. ૧૫ મી એપ્રિલના કલકત્તાના તારો પ્રસિદ્ધ થયા : " Rioting nationalists, Fire Engines burnt, Trolley cas wrecked, Overhead wires cut વગેરે વગેરે. (તોફાને ચઢેલા અનુયાયીઓ, આગના બંબા બાળ્યા, ટ્રામકારો ભાંગી, તાર કાપ્યા વગેરે વગેરે.)

આ સમાચાર વાંચી અમારું મન ખૂબ જ ખિન્ન થયું અને ગાંધીજી હવે શું કરશે ? તેની ચિંતામાં સૌ પડી ગયા. ત્યાં બીજો દિવસે તા. ૧૬ મી એપ્રિલના ' ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ ' માં કલકત્તાથી રેપેશનલ કેબલ આવ્યો : *

* તમે હવે ' Ponsonby's Falsehoods in War ' એ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય તો વાંચી લેશો. એ વાંચેશો એટલે આ ' નજરે જોનાર 'ની હકીકતનું સ્પષ્ટ દર્શન જ સમજાઈ જશે. એ હકીકત એટલી સચ્ચ છે કે તે આખી ટાંકે છે. યુદ્ધના સમયમાં આપણે ' નજરે જોનાર 'ની આવી હકીકતો ઘણી વાંચી હતી. આ તેવો જ એક પ્રયાસ છે.

થવાથી અંગ્રેજી અમલદારોની આંખમાં જે પુત્રસ વ્યાપ્યું હતું તે હજી સુધી ડાઘ બૂલ્યું તો નહિ જ હોય. સરહદ પરના તાયફાવાળાઓએ એક અંગ્રેજ ખાઈનું હરણ કર્યું તેને પાછી મેળવવા આપ્યું લશ્કરને લશ્કર. કામે લગાડ્યું તે પણ બૂઝાય તેવું તો નથી જ. અંગ્રેજોનું એ સ્ત્રી સન્માન તેમના પ્રસંગમાં આવનાર સહેજે સમજી શકે છે અને તેમના એ ગુણ પર મુગ્ધ થાય છે.

આપણી જાહેર સભાઓમાં અને પરિષદોમાં અંગ્રેજોના આ ગુણનું અનુકરણ કરી સ્ત્રીઓને આપણે અગ્ર સ્થાન આપીએ છીએ; પણ આપણા વરગોડાઓમાં આપણે સ્ત્રીઓને સૌથી પછવાડે રાખી છે, જોડતલા પરના જેવા તેવા પાથરણા પર તેમને બેસાડી ગાદીનકિયા આપણે પુરુષોને માટે રાખ્યા છે અને જન્મતી તેણા સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની અનુકૂળતા વિશેષ જળવાય છે. ટૂંકામાં, આપણા જાહેર જીવનમાં શુભ પરિવર્તન કર્યું છે તે આપણે આપણા સામાજિક વહેવારોમાં હજી દાખલ કર્યું નથી અને એનું કારણ આપણું કૌટુંબિક જીવન અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું આપણું દીન માનસ છે.

ઉપરના પ્રસંગમાં અતિશયોક્તિ કરનાર ખજરપત્રી બન્ને પ્રજા વચ્ચે વારે ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરે છે. ખાસ કરીને ન્યારે અંગ્રેજ ખજરપત્રી આપણું કામ કરે ત્યારે તેનો મુનો વધારે ગંભીર બને છે કારણ કે તે સારી પેઠે જાણે છે કે પોતાની પ્રજાને ઉશ્કેરવા માટે આના જેવું શસ્ત્ર બીજું કોઈ નથી. હજી સુધી દિલ્હીઆનનાં વર્તમાનપત્રો મને મળ્યાં નથી (' યંગ ક્રાન્ડિયા ' એ અઠવાડિયાંથી ગમે તે કારણે બંધ થયું છે) એટલે આ હકીકતમાં કેટલું સત્ય છે તે માપવાનું તમને જ સોંપું છું. *

આ પછી તો ચિતાગોંગ અને પેશાવરના ખૂનખાર સમાચારો માટે અક્ષરે દરેક પેપરના પહેલે પાને પ્રસિદ્ધ થયા છે અને અરવાલની બે રાજપૂત ટુકડીઓએ પેશાવરમાં ' અસંતોષકારક ' રીતે ફરજ જાળવ્યાથી તેના પર કામ ચાલે છે એમ પણ જણાવાયું છે. આજનું ' ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ ' જણાવે છે કે સિખોની ટુકડીઓ પણ બેફરમાન નીવડી છે અને સેન્સરને લીધે પૂરેપૂરા સમાચાર મળતા નથી, છતાં લશ્કરમાં બળવા જેવું લાગે છે એમ એ પત્રના લેખકનું અનુમાન છે.

એ. પી. ના ખજરપત્રી આગળ ગાંધીજીએ પોતાના અદિસક સાથીઓને સરકારે પકડી દિસામાં માનનાર પક્ષનો માર્ગ સરળ બનાવ્યો છે અને એથી દિસાની તમામ જવાબદારી સરકારને શિર છે એમ જણાવ્યું છે એવા સમાચાર છે અને એ. પી. એ ગાંધીજીને એક કોલમ જેટલો લાંબો ઇન્ટરવ્યૂ અર્દીનાં દરેક પેપરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં ગાંધીજી એમ જણાવે છે કે " પોલિસે અદિસક સત્યાગ્રહીઓના હાથમાંથી મીઠું લેવા કાંડાં લાંગી નાંખ્યાં છે, તેમનાં ગળાં દબાવ્યાં છે અને તેમના પર નિર્લજ્જ રીતે હુમલા કરી તેમને વિશુદ્ધ કરી નાંખ્યા છે અને આ સૌ દમ્બરોં લોકોના દેખતાં કર્યું છે-જેઓ એ અદિસાના વ્રતવાળા ન હોત તો એ મુકીબાર પોલિસેને પહોંચી વળે તેમ હતા પણ

* આપણે જાણીએ છીએ કે આખો પ્રસંગ કલ્પના છે; ન્યારે વીરમગામમાં અને અન્યથ થએલા સ્ત્રીઓ ઉપરના સરકારી હુમલા ઘણાંજે નજરે લેએલી બીના છે. તત્ત્વી.

મંડાલુ ક્યું છે તે ધણા થોડા સમજ્યા છે. સ્થળા તો 'ગોરટનની રહા'ની જેમ મીકાને પ્રતીક (symbol) માને છે અને આ રીતે ગાંધીજી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવા માગે છે એમ તેઓ માને છે; મીઠાવેરા ગરીબોને ત્રાસરૂપ છે એ તેમને ગળે ઊતર્યું જ નથી.

'નેશન', 'ન્યૂ રીપબ્લિક', 'યુનિટી' અને એવાં બીજાં પત્રો ગાંધીજીની લડતનું સ્વરૂપ સમજે છે અને 'નેશને' સારી દલીલો મેળવવા પોતાનો ખાસ ખજારપત્રી પણ રોકી દીધો છે. 'ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ' અસાર સુધી તટસ્થ હતું પણ આજે તેણે પૂંઠ ફેરવી છે અને શાન્તિનો કાષ્ટેસર રાહ છોડી, શાન્તિનો બિનકાષ્ટેસર માર્ગ લેનાર પક્ષને દાખી દેવાનું બીકું ઝડપનાર પ્રાર્થમ ભિનરસ્ટર રામ્સે મેકડોનલ્ડની જોરખર પીઠ યાખડી છે. ગાંધીજીની ગિરફતારીને તેના આજના અગ્રસેખમાં તેણે ટેકા આપ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે બ્રિટીશ સરકારની આગળ એ સિવાય બીજા માર્ગ રહ્યો નથી. સ્પોર્ગશીલકના રીપબ્લિકને હંભુ એ વિશે પોતાનો ચોક્કસ નિર્ણય જણાવ્યો નથી, છતાં ગાંધીજીની ગિરફતારી તેને ખૂંચે છે એમ તેનો અગ્રસેખ વાંચનારને લાગે. બીજા પેપરોનો અભિપ્રાય હંભુ હું મેળવી શક્યો નથી, છતાં હવે તો આ બાલુ કે પેશી બાલુ એ નક્કી કરવાની ધડી આવી પહોંચી છે.

બાકી નાશિકના અંત્યજનોના મત્યાગ્રહ, ચારદા બિલના અમલ પહેલાં યથેલાં લગ્નોની પડાપડી, હિંદુમુસલમાન વચ્ચેના કુસંપ—એ સૌ વિષયો પણ અહીંનાં પત્રોમાં ખૂબ ચર્ચાય છે અને તટસ્થ અમેરિકોના મનમાં વમવસો ઉત્પન્ન કરે છે. તેમને હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન ખૂબ જ ગુંચવાડા ભર્યો (Complex problem) લાગે છે. અનેક કોંગ્રેસ, જાતિઓ, ધર્મો, ભાષાઓ અને રામચોથી હરપૂર હિંદુસ્તાન અમેરિકાની માફક પ્રજાકીય શાસન (Federal Government) કેવી રીતે સ્થાપશે અને તે કાગળ પર સ્થાપે તો કેવી રીતે ટકશે તેના તેમના દિલમાં મોટો અંદેશો છે. ખાનગીમાં તેઓ તેમનો આ અંદેશો નિખાલસ રીતે બ્યક્ત કરે છે, કારણકે હિંદુસ્તાનને ધર્મ પહોંચાડવા કે કુખવાચની તેમની ઈચ્છા નથી. તેમને કદ છે કે ગાંધીજી કદાચ બ્રિટીશ સરકારના દાયમાંથી સ્વતંત્રતા ખૂંટવી લે છતાંયે એ સ્વતંત્રતા આંતરવિગ્રહ (Civil War), વિના હિંદુસ્તાનની જૂમિમાં કરે તેમ નથી અને એ આંતરવિગ્રહનાં પરિણામોથી તેઓ જેટલા વાકેફ છે તેટલા બીજા કોઈ નથી. ગાંધીજીના અહિંસામત્તે સુદના નવા અખતરાના તેઓ પ્રસંસક છે કારણકે એની ક્રતેદ પર તો જગતની નૂતન સુદપ્રણાલિકાનો અને શાન્તિનો આધાર છે. એ અખતરો હિંદુસ્તાનમાં સફળ થાય તો બીજા દેશો તે જરૂર અજમાવે અને પોતાનું નીકાળા અને સંવ્યવસ્થા ઓછું કરી કરોડો રૂપિયા બચાવે. ગાંધીજીની પ્રસંસા કરતી વેળા તેમની નજર આ કરોડો ડોલર પર પણ છે એ જૂલું જોઈતું નથી.

વિજ્ઞાપતનાં પેપરો મારે તો એટલું જ કહીશ કે—ગારડોલીના સત્યાગ્રહની લડતના ઇતિહાસની તેઓ પુનરુક્તિ જ કરી રહ્યા છે. પ્રારંભમાં તો તેઓ ગારડોલી વખતે ક્યું તેમ આ વખતે પણ ગાંધીજીની અને ગાંધીજીની ૮૦ માંજોની દુકડીની મળતક ઉડાવી રહ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના લોકોનો તેમને ટેકો નથી, તમામ મુસલમાનો વિરુદ્ધ છે, અંસજો વિરુદ્ધ છે, સિખરજો વિરુદ્ધ છે. અને તેઓ પગે યુસાફરી કરીને ચાલે છે; પણ જે ગામમાંથી જાય છે તે ગામ બદાર કોઈનું પ્વાન પણ ખેંચના નથી એવા એવા સમાચારો તેમના પર્ગાર આપીને રોકેલા ખજારપત્રીઓએ તેમને પૂરા પાડ્યા. એક એવું યુગજ્ઞાન પણ

પણ આ પેલા ત્રણને મુંઝાઈમાં પકડ્યા અને હુકમ કેમ ચલ્યું ? એ ત્રણ જણને સળ ચઢી અને કોરટની બહાર કાઢ્યા એટલે બહાર બિએલા ટોળાએ તેમને પોલિસના હાથમાંથી લગાવવા કોશિશ કરી (" attempted to release them ") અને એ કેમ સાંખી લેવાય ? પોલિસને એમના રક્ષણ માટે બેઠેલાં પગલાં દેવાં જ પડ્યાં. અને તે પછી મુંઝાઈના લોકોએ હડતાળ પાડી પણ એ તો હિંદુસ્તાનના લોકોની ટેવ છે; ગમે તેવા નજવા કારણસર તેઓ હડતાળ પાડી એસે છે. અને હડતાળ ન પાડે તો ગાંધીની ટોળીવાળા સ્વયં-સેવકો લાકી લેઇને તેમના પર હલ્લો કરે છે. તા. ૧૩ મી એપ્રિલે મુંઝાઈમાં જે હડતાળ પડાવી તે આ જ રીતે. લાકી લેઇને સ્વયંસેવકો રોન કરવા માંડે એટલે કયો દુકાનવાળો પોતાની દુકાન ઉઘાડી રાખે !

*

*

*

આવા આવા સમાચારોથી બ્રિટિશ ખજાનપત્રીઓએ બ્રિટિશ વાંચનારાઓને સંતોષ્યા છે. અને તેમણે આ બધું અત્યાર સુધી હજમ કર્યું છે. હવે કરાંચી અને કલકત્તા, ચિતા. ગોંગ અને પેશાવરનો જખરજસ્ત ધડાકો કયો લાગામાં આ ખજાનપત્રીઓ બ્રિટિશ પ્રજાને કાને પાડશે તે કલ્પના ધણી જ મીઠી મૂંઝવણ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. ખારડોલી વખતે તેમણે જે રીતે ગુલાંટ બાધી તેવી રીતે આ વખતે પણ ગુલાંટ ખાય તો જરાયે નવાઈ પામવા જેવું નથી.

ફ્રાન્સ, જર્મની અને બીજા દેશોનાં પેપરોએ પોતાના ખાસ ખજાનપત્રીઓ હિંદુસ્તાન મોકલ્યા છે. અરબીના લેટિન અમેરિકાનાં પત્રો, મીસર અને તુર્કીનાં પત્રો સૌ ગાંધી અને તેના અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહની વિગતોથી ભરપૂર છે. કોઈ પેપર મેં હજુ એવું નથી જોયું જેમાં ગાંધીનો ફોટો એકવાર ન પ્રસિદ્ધ થયો હોય. હવે તો કસ્ટુરબાનો ફોટો પણ પેપરોએ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યો છે અને કળાની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી કરતાં બાળો ફોટો વધારે સુંદર છે. નમણી ગૂજરાતણીનો નિશ્ચય બાળી અને આંખોમાં આવીને વસ્યો છે અને ફોટા પરથી ગાંધીજી ધરડાના જતા હોય એમ લાગે છે ત્યારે બાળમાં ફરી જોખનિયું આવ્યું હોય એમ લાગે છે. મુનશીની મંજરીને બાદ કરતાં રાજપૂતપણીઓની માફક ગૂજરાતણી સમરમાં લડી નથી. બાળે તેમને પહેલો સમર છે અને અત્યાચારમાં તો તેમણે દરિયાનાં પાણીનાં સ્વચ્છ ચિત્તે બેઠાં બરી અંગ્રેજોને પોતાનો હાથ જનાવી દીધો છે. ખારડોલીવાળીઓએ ખારડોલીના ટેકને ટકાવી રાખ્યો તેમ આ મુંઝાઈ-ગૂજરાતની ગૂજરાતણી ગૂજરાતના અને તે દ્વારા આખા દેશના ટેકને જરૂર ટકાવી રાખશે. તેમનામાં આવેલું આ અણધાર્યું નવજીવન તેમનાં પેટે જન્મ લેનાર કયા ગૂજરાતીને મગર નહિ કરે ? ધન્ય ગૂજરાત !

*

*

પન્ન ૨૧ એ

કેન્ડિશન મારા,

તા. ૭-૫-૩૦

સ્નેહી લાઈશ્રી,

જ્યા આવાડિયાની ધટનાઓથી એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં જે ' એકા બજાર 'નું મધન ચાલી રહ્યું છે એ મંથનનું સિરોનિદ્ધ (Boiling point) નજીક આવ્યું છે. ગાંધીજીની ગિરફનારી એની આજાદી કરે છે.

પણ પ્રતિભાશાળી શરીર નજરે પડ્યું. ગાડીમાં બેઠેલા ૫૦૦ હિંદુમુસલમાનોને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ તેઓ મ્હોં પહોળું કરીને નાની ગરદન પરના દિવ્ય મુખને જોઈ રહ્યા. ગાંધીજી સહેજ હસ્યા અને અંગ્રેજ ઓફિસરે તેમને મદદ કરવા જે હાથ લેવાવો હતો તે પકડીને નીચે ઊતરી પડ્યા. અંગ્રેજોના લાગણીશૂન્ય મુખ પર મહાત્માજીની આ ક્ષત્રિયોચિત (sportsman) રીતભાતથી આદરનું એક રિમ્ત ફરી વળ્યું, પણ તે થોડી જ વારને માટે. હજુ તેમને પૂના પહોંચાડવાના હતા અને પ્રભુ જાણે રસ્તામાં શું શું ન બને.

“તૈયાર છો, ગાંધીજી?”

“હા, તૈયાર છું.”

એક અંગ્રેજ ઓફિસરે ડીટ્રાઈઝ કરતું બારણું ઝાલી રાખ્યું અને ગાંધીજી કારમાં દાખલ થયા. સાથે મેડિકલ ઓફિસર ગોઠવાઈ ગયો અને જાણે નવવધૂનો રથ ન હોય એમ કાર પર પડા પડ્યા (pathetic little bridal party). અને કરતી આગળ સાદા પોશાકમાં બેઠેલા ડ્રાઇવરે કારને હાંકી મૂકી.

અને આ આખો અદ્ભુત પ્રસંગ કાંઈપણ ઘટના વિના પૂરો થયો.

આ પ્રસંગની અદ્ભુતતા બ્રિટીશોએ આ આખા પ્રસંગને જે ઠંડે ક્લેજે અને ચપળતાથી ઉઠેલ્યો તેમાં છે તેના કરતાં યે મહાત્માજીએ જે અત્રૌકિક ગૌરવથી (magnificent dignity) તેમના કાર્યમાં સદાય આપી તેમાં વિશેષ છે. જે પ્રસંગને લીધે હજારોનાં લોહી રેડાત તે પ્રસંગ જાણે કે મહાત્માજીને બ્રિટીશ ઓફિસરો નારતો કરવા માટે ન લઈ જતા હોય એટલી શાન્તિથી પૂરો થયો.”

આ ખચરપત્રી પોતાને ગાંધીજી સાથે જે વાતચીત થઈ તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

સાથે ટુલના કરે છે અને જણાવે છે કે “ ચેરિસને સાન્તિના (pacifism) બદોના નીચે ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે ગુલામો માટેની લડાઈ સળગાવી તેમ ગાંધી આજે અહિંસાના (Nonviolent resistance) ઓઠા નીચે દિંદુરતાને ક્રાન્તિના ખાપ્પરમાં હોમી રેલો છે અને એવી જાદુવારથળી સળગાવી છે કે સદીઓ સુધી એનો અગ્નિ નહિ હોલવાય. એમાંથી દિંદુરતાન આઝાદ થશે પણ લાખો માણસોનાં લોહી સિંચનથી. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનો આપણે આદર કરીએ છતાં તેમના કાર્યના આ પરિણામનો આદર કરી શકીએ તેમ નથી.”

અમેરિકામાં, આજે એક જ લાગણી છે કે ગાંધીજીને પકડ્યા વિના બ્રિટિશ સરકારને છૂટકો નહોતો. તેઓ એમ માને છે કે ગાંધીજીના પકડાવાથી વારે ખૂનરેણ થશે અને લડત અહિંસક મટી અમેરિકાની આઝાદીની લડતની જેમ દિસક બની જશે. ખુદ ગાંધીજી તેને અહિંસાની મર્યાદામાં રાખી શકત કે કેમ તેને વિશે ધણાના દિલમાં શંકા હતી. આજે તો તેમના પકડાવાથી એ શંકાને પણ સ્થાન રહ્યું નથી. અને સૌ કોણ, જાણે કે દિંદુરતાન અને છઞ્ચે વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થઈ શકે એની રાહ જુએ છે. દિંદુરતાનમાં લોકોની પાસે દયિયાર નથી, તેઓ એવી રીતે લડી શકે તેમ નથી એ બધી દલિલો તેમને ગળે જીતરતી જ નથી. પેશાવરમાં બે દિંદુ લશ્કરી ટુકડીઓએ ગોળાબાર કરવાની ના પાડી એ બનાવને તેઓ લશ્કરમાં મોટો બળવો જાણ્યો છે એવું સ્પષ્ટ આપે છે અને બધાં વર્ણનો જાણે ‘ અંગ્રેજો ’ અને ‘ દિંદુઓ ’ વચ્ચે racial fight ન હોય તે રીતે ચીતરે છે. આવી અતિશયોક્તિ બંને પ્રજા વચ્ચે જે થોડી ઘણી ગેરસમજ હોય તેને ઉદ્દીપન કરે છે અને સુલેદના માર્ગને મુશ્કેલ બનાવે છે.

આપણા ગૂજરાતમાં શું શું ચાલી રહ્યું છે તે અહીંના પત્રો પરથી જરાયે સમજાવું નથી. તેઓ માત્ર જણાવે છે કે ગૂજરાત ગાંધીજીનું નિવાસસ્થાન છે અને એથી ત્યાં અળ-વળ ખૂબ જોરમાં છે. પણ તે ઉપરાંત બીજાને કાંઈ ઉલ્લેખ તેમાં ગળતો નથી. આનું કારણ ગૂજરાતમાં ટોળાંઓ ગાંડા બની પથ્થરનો આથમ લેતા નથી અને પોલિસ ગોળાબાર કરતી નથી એ છે કે ? વર્તમાનપત્રોને ગૂજરાતની આ હંડી તાકાત જોઈએ તેટલી મસાલેદાર (sensational) નહિ લાગતી હોય ? દમણાં કરતુરખા અને ગાંધીજીના પુત્ર મણિલાલે ગાંધીજીના પકડાયા પછી નવસારીમાં મોટી મેદની આગળ નમજાઈ છોડી આઝાદીના જંગમાં ઝંપલાવવા સૌને આગ્રહ કર્યો તેનો ઉલ્લેખ છે. આથી કેટલાંક પત્રોએ મથાળાં કર્યા છે કે મિસિસ ગાંધી યુદ્ધનું કામ સંભાળી લે છે, અને લોકોને કહે છે કે આઝાદ થવાનો નિર્ણય કરો, નહિ તો ગાંધીજીનું મોઢું નહિ જુઓ. કદાચ ગાંધીજીને સરકાર છોડી મૂકે તો તેઓ તમારું મોઢું નહિ જુએ અને આની લોકો પર ખૂબ જ અસર થાય છે એમ એમનું માનવું છે.

આંટના લોકોએ ગાંધીજીની ગિરફતારી દરિઆકાંઠે મીઠું એકઠું કરી ઉગની એવો ઉલ્લેખ છે.

ટૂંકમાં, ગૂજરાત કરતાં બીજા પ્રાંતોની દરજ્જો, વિશેષ અહીં આવે છે કારણ કે તે વધારે તમતમતી અને લિજ્જતદાર છે. આથી પૂરેપૂરી દરજ્જો મોટો તો ગૂજરાતનાં વર્તમાનપત્રો અને ગિત્રોના ખાનગી પત્રો પર જ આધાર રાખવો પડે છે. એ વાંચતાં તો એમ જ લાગે કે આ આખી લડતનું ઉદ્દેશ્યવાન યાને હૃદય ગૂજરાત છે. અને નહિ ધારેલી

—કૂવારા—

[શિખરિણી છંદ.]

ધુમ્ પ્રહાંડે હું અતલ ગગને ઉર્ધ્વ નિરખુંઃ
દિગે ંયોમે તારી પરમ પ્રતિમા કેમ પરખું ?
બધે અંગે તેને રજંતદિપકો શા ઝંગી રહ્યા !
તહીંથી કૂવારા વિરલ રસભીના ઉડી રહ્યા !

અહો, એ તો કેવા શિખર શિખરે નૃત્ય કરતા !
પણ પેલા વૃક્ષે નદિ જળ મહીં નિત્ય ભમતાઃ
સમુદ્રે ને પુષ્પે સરવરતટે મહેલ—ઉટળે—
પંડે પૃથ્વી કેરા આણુ આણુ મહીં ચેતન—જડે.

રચી તેનાં ગીતો વિહંગગણ ગાતાં નભ ઉગીઃ
ખને એ ગીતોથી ઠકિન વસુધાયે જળ લીનીઃ
ઉગે એ ભૂમિમાં ફળપુલ અને ધાન્ય સરખાંઃ
જરા આધે લાધે અમર રૂપતા માનવ બધા.

સહા તેના ને જે જગત સઘળું ઉર્જીવળ હસેઃ
પ્રકાશે ઉગીને રવિ-શશિ-ઉવા-ચાંદની લસેઃ
તિમીરે ગાજંતા અગમ વિધિના શબ્દ-લખતાઃ
અરે, એ ના જોયા કનક નિધિમાં તેજ ભરતા ?

પ્રભો, એ કૂવારા-મુજ હૃદયની હર્ષ-પ્રભુતા-
વિચારો, કાર્યો, આ જીવન તનુની આત્મ-મમતાઃ
નમાવી સૌ અંગો ચરણ પડતો હું પ્રણયથી,
કૂવારમાં તારે વિમળ મુખ જોતો નયનથી.

એમ માનતો નથી. આ લડત વર્ષો સુધી ચાલશે. રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ઝોટ પશુ આવે એવો સંભવ છે, પણ મુક્તિનો માર્ગ જોઈ શકાય છે.

x x x

ખારડોલીની ચર્ચોપલી કરતાં આપણે ખૂબ આગળ વધ્યા છીએ. બે વર્ષ પર ખારડોલીમાં જખરી લડત ચાલતી હતી તે વખતની જનગતિ લગભગ સ્થાનિક હતી. આજનો ખૂદશો બળવો છે. ૧૮૫૭માં બિચારા સિપાઇઓને હરકેરી-માથો પણ જ્યારે જમીનદાર આગેવાનો મરી પરવાયો એટલે સિપાઇઓને દોરનાર કોઈ ન રહ્યું. આજે આજો આમવર્ગ જનગત થયો છે-એ આજો વર્ગ આત્મભોગ આપવાને તૈયાર નથી-ઘણાએ માણસો હજી તટસ્થ અથવા બેપરવાહ છે અને તેમની સહાનુભૂતિ મળે એમ નથી, પણ દરેક કોમમાંથી સૈનિકો મળી રહે છે. ખારડોલીની ચર્ચોપલીને “ચક્રમાંથી પોલી” કહેવામાં આવતી હતી તેમ આજની લડતને કહેવાય એમ નથી. ચક્ર સંગીન છે.

x x x

આવી લડતમાં વખતોવખત અથવા વખત અનુસાર લડતનું સ્વરૂપ બદલાય છે. જ્યારે શરૂઆતમાં લોકોને શરૂ મદાવવાની જરૂર હતી તે વખતે આગેવાનોએ નિઃસ્ત્રીઓને જોડમાં જવાની પહેલ કરવાની આવશ્યકતા હતી. આગેવાનો પહેલ ન કરે તો ‘ચક્ર જ બેટા ચંપી પર’ એમ કહેનારનું કોણ માને? પણ જ્યારે આગેવાનો અને તેમના અનુયાયીઓ જોડમાં ગયા, માર ખાધો, જૂને તરસે રહ્યા ત્યારે પ્રજા નિઃશ્ર બની. હવે લડતની નીતિ બદલવાની જરૂર છે. હવે આગેવાનોએ શાંતિથી વ્યવસ્થા કરવાનું રહ્યું. સૈનિકોની સંખ્યા અપૂરત રહે એ તપાસવાનું રહ્યું. જે લાઇઓ જોડમાં ગયા છે તેમની જ હુંદી સ્વીકારાશે અને બહાર રહેનારની નહિ સ્વીકારાય એ વિચારમાં બીરુતા છે. આપણે દેશને માટે મરવાનું છે એમ કહેવાને બદલે મરવાની તૈયારી રાખીને કામ કરવાનું છે એમ કહેવું વધારે ગોઝ છે.

x x x

આજની લડતમાં અહિંસાને મહત્વનું સ્થાન આપવાનું છે. જો પ્રજા સંયમી રહી શકે તો સરકાર હારી છે. તેને નમતું આપ્યા વિના છૂટકો નથી. આજે પોલિસના સિપાઇઓને પોતાની નોકરી વિશે અસંતોષ થયો છે. આપણા ગુજરાતી અમલદારો ખુલી રીતે શરમાય છે. કોઈ વધારા પડતો સ્વાર્થી, બેશરમ અમલદાર જોયે અલવાની આરાએ જાતી પુદાવતો દશે પણ ૯૦ ટકા જેટલા આપણા લાઇઓ નોકરીમાં શરમ જીએ છે. જ્યારે દેશને મુક્ત કરવા માટે અસંખ્ય લાઇઓને ખૂબ ભોગ આપી રહ્યા છે ત્યારે તેમના પર ત્રાસ ગુજારનાર શરમાઇ-મરે તેમાં શી નવાઈ? મેં મારા ઘણા નોકરિયાત મિત્રો જોયા છે કે જે મને મળે છે ત્યારે તેમની આંખ જમીન તરફ ઢળી પડે છે. બિચારા કુદાડાના હાથ પોતાની નળગાઇથી લગ્યાય છે.

x x x

આવા વર્ગનો તિરસ્કાર ન થવો જોઈએ. જેમ પછાત કોમને સુધારવા માટે પ્રયાસ કરવાનો છે તેમ આ લોકોની મનોદશા સુધારવાની છે, પણ બીજા કેટલાક એવા માણસો છે કે જે એમ માનતા જણાય છે કે અંગ્રેજ આપાવ વિના સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય શક્ય નથી.

ખરી સાચી શ્રદ્ધા નથી તેથી ક્ષણિક ઉત્સાહના જુરસામાં એવાઇ જતી વખતે પણ મનમાં શંકા હોય છે. કુંભારો આજે ધડીઆં અને પીપ કરવાનું છોડી દે છે પણ તેને એમ બીક છે કે રખેને એ ધંધો ખીખને હાથ આવ્યો ગય. તે પ્રમાણે તરવાડાની રિયતિ છે. અને આ દારૂ તાડીના ધંધાને પૈસા આપનાર તો બ્રાહ્મણ અને વાણીઆ છે; મોટાં દીધાં અને ટપકાં કેરનાર અદમાશો ! એવા મદન અને પૂજારી પણ જાણ્યા છે કે જે પીઠામાં લાગ રાખે છે અને પૈસા ધારે છે. આ આપણા હિન્દુધર્મની પ્રતિદ્વારી છે. -

x

x

x

ધર્મને નામે કેટલાં પાપ ઢંકાઇ ચકે છે ? ઇસ્લામમાં શરાબને તદ્દન હરામ ગણ્યો છે તેથી તે બાબત કોઇ બદમાશ અથવા હરામી મુસલમાનને અટકાવવાની કે સમજાવવાની જરૂર નથી એવી દલીલ પણ મેં સાંભળી છે. અને શી રીતે કાંઈ પ્રગટ કરીએ કારણકે અમારા ધર્મમાં તો એ હરામ છે. પણ ઉધારેચોંક એ પીવાય છે અને જ્યાં પીઠાવાળો પ્રભુમતને ઠોકરે મારીને બતાવેવા ઇચ્છે છે કે તમારી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ લોકો પીશે ત્યારે બિચારા શ્રોતા મુસલમાનને બાડે રાખે છે, તે છતાં તેમને કેમ કહેવાય ? આ જ પ્રમાણે બાળકના પ્રતિબંધના કાયદામાં થયું છે. મુસલમાનોની દલીલમાં કાંઈ વજૂદ નથી. અમારામાં બાળકના થાય જ નહિ. અને તેથી તમારે અમારા ધર્મમાં માથું મારવું નહિ. પણ ખુદો રીતે બાળકના થતાં હોય તેનું શું ? સરકાર તો કહેશે કે બહે જાઓ જહાનગમાં, અથવા જો એ માર્ગે બહિષ્કારમાં જવાનું હોય તો ત્યાં. આ પ્રશ્નનો ઉત્તરિ ઝડપથી શી રીતે થાય ?

x

x

x

પણ, હું માનું છું કે સાચી ધાર્મિક ભાવના વિના દારૂ કે સ્વદેશી, કે સ્વરાજની બાબતોમાં પ્રગતિ થવાની નથી. રાજકીય લડતના જુરસાની પછવાડે બુદ્ધિપૂર્વક અથવા શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાવના હોવી જોઇએ કે જેનાં બળથી ગતિ થયાં જ કરે, જે દરેક મુશ્કેલીને દૂર કરે, જે કદી હારે નહિ. એક કોમમાં એક સંસ્કારીએ આતુષોસ. ગાળ્યા દત્તા તે દારૂથી વિમુક્ત થઇ ગઇ છે એમ મારા જાણવામાં છે. એક જૈન સાધુએ પણ એ દિશામાં ઘોડો પ્રયાસ કરેલો તેનાં કુળ મીઠાં આવ્યાં છે. આપણા સિધ્ધિ થઇ ગયેલાં ધર્મોમાં કાંઈ બળ આવે તો સારાં પરિણામની આશા રખાળ. ધર્મ એટલે પોતાનાં કર્તવ્ય વિશે જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાવડે.

x

x

x

આપણા યજ્ઞરાતમાં અને ખાસ કરીને સુરત જિલ્લાનાં દારૂતાડીના ધંધામાં પારસીઓ ખૂબ મશગૂલ થઈ ગયા છે અને તેથી દારૂતાડીના પ્રશ્નને એમણે કોમી બનાવી દીધો છે ! જ્યારે પારસીઓ સંજીવ કે તેની પાસે જીતમાં ત્યાર પછી દારૂતાડી વેચવાનો ધંધો કરતા નહોતા, અને ઇરાનમાં પણ તે ધંધો કરતા નહોતા. પારસીઓએ પણ ખેતીનું કામ ઉપાડી લીધેલું. આજે એ લોકો એવી દલીલ કરે છે કે અમારો બાપદાદાનો ધંધો કેવી રીતે છોડીએ ? એ ધંધો બાપદાદાનો જ છે, એટલે કે બે પેઢીનો છે. જાડુ જૂનો નથી.

એ ધંધો અંગ્રેજ સરકારે ખીલવ્યો એ વાત ખરી. આપણી દિંદી પ્રજાએ વિરોધ ન કર્યો એ પણ ખરું, પણ આજે એ ધંધો દુષ્ટે ગણાય છે, કારણ કે તે પ્રજાનું મનુષ્યત્વ હણી લે છે. દુષ્ટ છે એટલે અટકાવી દેવાનો છે. પ્રજાજનોને સમજાવવાને બંધ કરવાનો,

શક્તિનાં પંચ એ રમવાના પાનાંના બનાવેલા અંગલાના જેવાં મજબૂત હોય છે. એક પવનનો સપાટો આવ્યો એટલે જમીનદોસ્ત. તેવી જ રીતે ગ્રામપંચની સંગીનતા વિશે મને બહુ બીક રહે છે. પંચ હોવાં જોઈએ એ વિશે મને શંકા નથી. રશિયાના સોવિયેટ જેવાં હોય તો સારું—અધાં અમુક વિચારનાં, હોવાં જોઈએ. 'મોટાં પાપકાંવાળા ડેસાઓ, જૂના વિચારના, પ્રગતિની વિરુદ્ધ, ડરકણ, ઠંડાગાર એકઠા થાય તેમાં ગામનું શું વળે ? પેસાદાર માણસો તો બધે પ્રવેશ કરશે પણ લામકાતની શરતો એવી હોવી જોઈએ કે જેને લીધે જીવાન, પ્રગતિમાન, નિઝર પંચોની ચૂંટણી થાય, જે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ બાબુએ મૂકે, જે ધનવાન અને ગરીબને સરખા ગણે અને જે ઉચ્ચ આદર્શ અને કામ કરવાની ધગશની ખરી કિંમત કરે.

આવાં પંચો નીમાય તો આપણે એક પણ કેસ કોરટમાં જવા ન દઈએ. એટલે સરકારી અમલદારોનો ભારે બદિષ્કાર થાય. એમ કહેવાય છે કે બોરસદ તાલુકાના એક ગામમાં ૮-૯ વર્ષ સુધી એક પણ કેસ કોરટે ચલ્યો નહોતો. પણ તે એક વ્યક્તિને લીધે. પંચને લીધે એવું થવું જોઈએ. જે પટેલોની જોડે તલાટી રાજનામાં આપે, જે આપણે જમીન મહેસૂલ ઉધરાવીને સરકારમાં એક જગ્યા ભરાવી દઈએ તો સરકાર ઉખાડી ગઈ સમજવી. આમ થયા પછી પણ સરકારી કચેરીનો કંપજો લઈ શકીએ. પોલિસનું રક્ષણ પણ આપણે આપીએ. શા માટે નહિ ?

ખારડોલીની લડત વખત એક સૂચના કરી હતી તે અહીં ફરી કરવાની જરૂર છે. આપણા સૈનિકોને અખાડાની તાલીમ આપવાની અત્યંત જરૂર છે. ધરાસણામાં આપણે જોયું કે ગાંધીજી કે સ્વલભભાઈ ગામડાનાં ગમે તેટલાં વખાણ કરે પણ અદિસાત્મક લડતમાં પણ અમદાવાદ શહેર અને મુંબઈના સૈનિકોએ ખૂબ બદાહરી બતાવી અને અમુક ગામડાંઓની પ્રજા પાછી ફરી. મને તો એમાં નવાઈ લાગતી નથી. આ બધો યશ અખાડાનો અને સરકારોનો છે. અખાડાની તાલીમમાં ધોરેસ્વારી, સાષ્ટકલીંગ, સીગ્નલીંગ અને રાંધવાની તાલીમ આવશ્યક છે. અને પહેરવેશનો પ્રશ્ન પણ અગત્યનો છે. આ બધી બાબતો પર ચોક્કસ ચર્ચા થાય અને આપણે ગમે તેમ (Slip-Shod) પ્રયાસો કરીએ તેનાં કરતાં વધારે બ્યવસ્થિત થઈએ એ જરૂરનું છે.

ગુજરાતમાં અખાડાનો પ્રચાર ઠીક થયો છે. હજી દસ ગણો વધારે થાય તેની જરૂર છે. એ પ્રચાર જેમ વહેલો થાય તેમ સારું, કારણકે સ્વાતંત્ર્યની લડત કોઈને માટે રાહ જોઈ શકશે નહિ. ધરાસણાએ આખ ઉઘાડી છે કે નહિ ?

આ વખતની સ્ત્રીઓની જાગૃતિ વિશે મેં લખ્યું છે. અમદાવાદ અને સુરત જિલ્લામાં બ્યવસ્થિત કામ થઈ રહ્યું છે. તેના વિસ્તાર થવાની બહુ જરૂર છે. આજે બહેનો મળ્યાં છે તેના ફરતાં સો ગણા વધારે ન થાય ત્યાં સુધી આપણે શું કરી શકીશું ? પણ તે છતાં ખેડા, લગણ અને પંચમદાલ જિલ્લાઓનું શું ? અને ગાંધીજી આશ્વાસન આપે કે આ પ્રવૃત્તિને લીધે ચરોતરનો મહાજને નાખફ થશે, પણ આપણે તેનાં ચિહ્નો જોઈએ છીએ ? અને આખો ઉત્તર ગુજરાત તેનું શું ? અને કાઠિયાવાડ ? જે કે આ બન્ને પ્રદેશો લગભગ દેશી રાજ્યોમાં આવી જાય છે. દેશી રાજ્યોએ ગુજરાતની સાથે રહેવાનું છે કે ખાડામાં પડી રહેવાનું ? જરૂર સાથે આશરો. પણ ત્યાંના આજેવાનોમાં જુરસો આવ્યો જણાતો નથી.

સુમન્ત મહેતા

“કોણે મહેને અજબ જીવનદાન દીધું ?
કોણે અહો અમરનું આદિ કાર્ય દીધું !
શું સ્વર્ગથી મુજ જની જગમાહિ આવી
લીધો કૃતાન્તમુખથી સુખને બચાવી ?”
“ખમાઓ વીર મહારાને ! સાંતિ અંતરમાં ધરો !”
આશ્વાસ એમ આપીને વનિતા વદતી અહો : ૧૩

“આ નેસ ચારણતણો, પુરવો અમારા
ફૂંલિફૂથી પણ વિદેશ લઈ ગયેલા;
વર્ષા વરે વ્યથિત અત્ય લઈ લહેને
આભો નિરામુખ વિષે અમ રંક ગેહે.
બાલ્યો માનવી કેરો એ ષકી ધર્મ માનવે:
સુશ્રૂષા સિદ્ધિને પામી, લાલ એહ મળ્યો મહેને.” ૧૪

ધીમે શરીરમહિ આખર રવારવ્ય આભું
ને પાંચનું દૃષ્ય સપ્તમણી તણાવું;
પ્રસ્થાનસંજ હથને કરથી કરીને
લેતો વદાય વદતો ઉરના ઉમંગે—
“આવજે બહેન ઓ મહારી તણાવે જાતને મહે !
જૂંપ હું એ ભૂમીકેરો નામ એલવ સૌ કહે.” ૧૫

વિષય :—“નિર્ઝરણી” માં એલલવાળા ઉપર કાવ્ય છે તેના એ ખંડ છે; ૧૬લા ખંડમાંથી આરંભની ચાર કડી અને વચ્ચે ઉપર કૌમનાં વાર્તાનું અનુસંધાન હુંકમાં જણાવ્યું છે ત્યાં એક એક કડી છોડી દીધી છે; છેલ્લી એક કડી પણ છોડી દીધી છે. એટલે બાવીસ કડીના પ્રથમ ખંડમાંથી ૧૫ ઉપર આપી છે. અતિદૃષ્ટિમાં શોધું સદા ગયેલા એલલ વાળાને એના જાતવાન ઘોડાએ ચારણોના નેસ આગળ આણ્યો, અને ત્યાં ચારણિયાણીએ અપૂર્વ ઉપચાર કરીને એને જીવાડ્યો, એ દંતકથા આ પ્રથમ ખંડનો વિષય છે.

ખાલાશંકર વિષે લખતાં કહેવાઈ ગયું છે કે નવાણું ટકા પ્રેરણાના એટલે ચિત્શક્તિઓની પ્રત્યક્ષ સપાડી તળેથી જીવીને ઉપર આવતા ધ્રુવારાના, તો સ્ટુટ વિચારણા શક્તિનો એક ટકો પણ નહોતો, એવી “લોકોત્તર” જાતનો એ કવિ હતો. કવિઓના વર્ગમાં ખાલાશંકર જેવા એક છેડે તો દામોદર જેવા સામે છેડે. ગદ્ય લખાણ વાંચતાં પણ કેટલીક વાર રસિક વાંચનાર જોષ શકે છે કે અહીં કશ્વમ પોતે ધુણી જાડી છે અને લેખકની “પ્રેરણા” લેખકે પોતે ગોડવણ ગોડવેલી તે કરતાં વધારે સજીવન અને અસરકારક ઘટના રચી આપે છે. પદકૃતિઓમાં આ પ્રમાણે વધારે અને એ કુદરતી છે કેમકે પદના લય, લયનાં વલણ, પ્રાસ આદિ બંધન મટીને, વારંવાર લેખકની પાંખો ખતી જાય છે. (અને બિહતમાન—સાઈ અપલાગદ જેવા લયહીન “લય” ની નિર્વિવાદ દુષ્ટતા આ છે કે એવા કૃત્રિમ લય પાંખો ખતી જ શકતા નથી,—શિવાય કે ઉપદાસકૃતિઓમાં !) પરંતુ પ્રજામાં પોંડિલ અને સુરુચિ અને કલાવ્યસંગ વધતાં પ્રેરણાતત્ત્વ લગભગ શૂન્ય એવા કવિઓ વધતા જાય છે. દામોદર સારો કવિ છે, પણ આ જાતનો. એની બધી કૃતિઓ ધ્યાનમાં લેતાં વિષય પરત્વે પણ એની કલાનું ક્ષેત્ર અપરિમિત અને અમુક વૈશિષ્ટ્યવાળું જ જણાય છે, પરંતુ અહીં જગની તંગીને લીધે દામોદરની કલાની એ મર્યાદાઓના વિષય આટલા અસ્પૃહ ઇચ્છાર સાથે જ પડતો સુકીયું.

* Walt Whitman. આ કવિને પૂરતો ન્યાય કરતાં હુંક વિવરણ આપ્યું, તો વાંચો સર હમન્ડ ઓસનો એ કવિ ઉપર નિબંધ.

૧૨. આખરુંડલ છદ્. આ એનું તપ એવું તો અત્રિતમ હતું કે તેથી ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રાસન પણ ડાહ્યું. પરંતુ એણે આ તપ કરવાની વૃત્તિએ કર્યું નહોતું, એને તો શુદ્ધિ પણ નહોતી કે આ તપ કરું છું; ભયંકર કસોટી અતિથિને જીવાડવાને માટે આવશ્યક છે તો તે ધીરજ દદતા અને પોતાના સતની શ્રદ્ધામાં સ્વીકારું છું એ જ એની વૃત્તિ.—માટે અચ્ચીત્ય, પશ્વિની (૧) પશ્વિની સ્ત્રી, ઉત્તમોત્તમ ગુણવાળા સતી; (૨) પાણીની સપાટી ઉપર, પાણીને આડકતું તથાપિ કોરું પદ્મ (=આત્મા, ચરિત્ર) રાખનાર પશ્વિનીનો છોડ.

૧૨. આ અતિશયોક્તિ અથવા વ્યતિરેકાલંકાર ખરેખર સુંદર છે. હે ચારણિયાણી, ધન્ય તહને ! તું સ્મરદહનથી ચડી ! તું નીલકંઠથી ચડી ! તું અગ્નિથી ચડી ગઇ ! મ્લેષ આલિંગન. પણ એ આલિંગન કેવલ કામિક હતું; એભલ વાળો ગાઠ મૂર્છામાં હતો; ચારણિયાણીએ સતની અનુપમ દદતાથી પોતાનું માનસ બંધ નિશ્ચેષ્ટ પાપાણવત્ત કરી દીધું હતું; વિશ્વકર્મની કુદરતી પ્રવૃત્તિ વગરનું જ્ઞાની દીધું હતું.

૧૩ દેવ જ વાળા શકે એવી મહારી ગાઠ મૂર્છા આ કયા દેવે વાળા ? જંની, માતા.

૧૪ ભાષ, હું દેવ કે દેવી નથી, માત્ર માનવ છું અને અતિથિ મરવાની અણી ઉપર હતો, તેને અને તો જીવાડવાનો માનવીનો ધર્મ, તે જ મેં જાન્યો છે.

૧૫ કરંથી, હાથે, પોતે જાતે જ.

પ્રતિભાસંપન્ન કવિએનો દુકાળ હોય એવા જમાનામાં સુરુચિ, કલાશોભ, અને આસક્તિબળે તથા અમુક સૈદ્ધાંતને વળગીને અને અમુક જાતના વિષયોને જ પસંદ કરીને અથવા તો કોઇપણ વિષયને અમુક ઝોક આપી દઇને સર્જશક્તિ, રચનાત્મક, કે કલ્પના-પ્રભાવ વગરનો માણસ પણ કવિ લેખે પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે, એ મતને દામોદર જેવા દાખલાથી સારો ટેકો મળે છે. ગેસક, ચારપાંચ સૈકાના કવિએને જોઇએ, ત્યારે તો સર્જશક્તિ, કલ્પનાપ્રભાવ, વિધાયકતા, અને કાન્તદર્શન અથવા તો સંદેશ પ્રગાણે જ કવિપદ આપવાનાં હોય, અને એવી ગણનામાં દામોદર જેવાનાં નામ ટચલી આંગળાને છેલ્લે વેઢે પણ ન આવે, એ હકીકત એવા કવિના વખાણનારાઓએ પણ સમજવા જેવી છે; પક્ષાપક્ષિથી તેઓ એટલા જિયા ચડી શકે તો તેમનાથી સમજાય એવી પણ છે.

૨૭

ભાનુશંકર ધીરજરામ ભટ્ટ:

સાંખ્યિક શ્યામિકા પછી વિશેષ

ખીલતી પ્રેમજ્યોતિ

આવાહી પાછલી રાતે ગોકુલે ગોપગોપિકા

૧ પોટેલાં રનેહશય્યામાં, જ્યૂંકે કાક તારિકા.

ધીમેધીમે અમઝમ ઝમે મેહુલો મેધમાંથી,

ઝીણુંઝીણું રવ સમસમે શરવના ગર્ભમાંથી;

ધેરુ ધેરુ મન ગરજતું આલ જાણામાથી,

મીઠીમીઠી રણુક ઉઠતી ધેનુના ન્દયમાંથી,

સૂતેલાં રનેહશય્યામાં રસગાઠ કરીકરી,

હેતની હુકમાં જાણે, નગે વ્યગ્ર વિભાવરી.

૩ એમાં આલ શીરી જળહળી વિજળી અંધકારે સમાય,

ધોરણી ધોર નાદે ધરર કરતી વ્યોમથી વૃષ્ટિ યાય;

ધોરી ધારા ધકેલી દશદિશ ધ્રુવતો જોરથી વાયુ વાય,

માયાની રૈદ્રલીલા નિરખી મનુજનો એસરી ગર્વ બચ,

૫ મેધનાં ગર્જને નગી ગોપ કંપ અનુભવે;

દીવાના હાલતા તેજ ગોપિકા પાસું ફેરવે,

યુવક અંચલ દીપશિખા વુલે

પ્રકૃતિનું પરિવર્તન ચિંતવે;

યુવતીના સ્વર સ્વપ્નપથી સ્વે,

શ્રુતિમનોહર મંજુલતા દ્રવે,

૭ “મોહન મીઠ માંડીને આમ શું નિરખી રહ્યા ?

માર્ગમાં મદોં માગીને પીવાનું વિસરી ગયા ?”

જેસે ઉઠી રાવનમાં સુણો રાખે ગોપ,

ગોપી મુખે સુભગ ભાવ રમે અનોપ;

૮ શંકામદોં યુવક-અંતરે ઝોક આય,

રોષે ભરાઈ ગૃહદીપ અલોપ યાય.

પડતાં, બેવશાઈ તો હોય નહીં, તો એ શું દશે તે વિશેની અજ્ઞાતામણ. ૧૦ ઝીણી ઝીણી
 ઝરમર સાથે વાયુની ઝીણી ઝીણી લહેરો. થોડા જ વખત ઉપરનાં (સખ્ત ઝડી સાથેનાં)
 ગાજવીજ દષ્ટિસીમાને છેક છેડે કે તેની પણ પેઢી પાર. ૧૨ ધન અને તિમિર ધીમે ધીમે
 આસરે છે આંદની ધીમે ધીમે વધે છે. ૧૪ સૃષ્ટિના સૌમ્ય સુંદરતા નયનો વાટે તેનાં અંતરમાં
 ઉતરે છે, અંતરમાં પણ શંકા અને તન્નન્ય વ્યગ્રતા આસરે છે. ગોપી પાછી પાસું ફેરવે છે એટલે
 તેના શરીર ઉપરના અલંકારમાંથી રહેજ રણકાર સંભળાય છે. અદિ સુંદરી માટે કનકવેશ શબ્દ
 સવિશેષ ઔચિત્યથી વાપર્યો છે. ૧૫ " નીંદરે " અને " દિલ્હોલે " ક્રિયાપદ છે. ૧૬
 " અધુકડી કસિ શી " - આપણા કવિઓને આમ લખવાની સૈકાઓથી આદત પડી ગઈ છે,
 કેમકે સૈકાઓથી આપણો દેશ બાળકગીતોનો દેશ છે. ૨૦ પ્રગ્ગરમણ કા'નાને જાણે વારતી
 ન હોય એમ લાલતો હાથ ઉંચમાં ને ઉંચમાં પિયુના કંઈનો ચોમ પામે છે. જગતા ગોપના
 ચિત્તમાં પ્રથમ પડેલો બાલસૃષ્ટિમાં એકદમ થયેલા ફેરફારથી થાય છે, બીજો ગોપીની ઉપ-
 માંજ થયેલી મુગ્ધ એટાથી થાય છે. ૨૨ તડિતભારવર : વીજળીસખી અજગણાણું.
 ૨૪ વિધવતી જેટલી મિતાક્ષર તેટલી સુંદર પૂર્ણાહુતિ

ઝમીનદારી અને ઝમીનદાર વર્ગોમાં સાચી ક્રાન્તિ

૧

વોલ્સ્ટેયર નામે અદારમા સૈકામાં એક નામીઓ લેખક થઇ ગયો. તેના જીવન-ચરિત્રમાં નોંધાયેલો એક બનાવ હુંકામાં આ પ્રમાણે બન્યો હતો.

એક રાતે એક લોકપ્રિય ખેડ જોવાને માટે તેણે ટિકિટો ખરીદી, અને મિત્રો તથા સખીઓ સાથે તે નાટકશાલામાં વચ્ચે હિતમ સ્થાને આવેલા એક ખાસગી ઝરખા (બોક્સ box) ની બધી ખુરસીઓ રોકીને સૌ ગોઠવાયાં. તે વખતનો એક બાણીતો ઝમીનદાર પોતાના મિત્રો અને સખીઓનાં મંડલ સાથે એ જ ખેલ જોવા ઇચ્છતો હતો, પણ એ મંડલ પાંચેક મિનિટ મોડું પડી ગયું. તપાસ કરતાં આખી નાટકશાલા ભરાઈ ગયેલી, અને માલેકે વધુ ટિકિટો વેચવાનું પણ બંધ કરી દીધું હતું. ત્યાં એ ઝમીનદારની નજર વોલ્સ્ટેયર બેઠો હતો તે ઝરખા પર પડી, અને તેણે માલેકને કહ્યું, “જો, પેલો કંગાલ કવિ બેઠો છે ને, એને ને એના મંડલને હાંકી કઢાડ! લે એ છતે બદલે આ આઠ ટિકિટોના પૈસા, અને બે વધુ ખુરસી મુકાવી અમને એ જ ઝરખો આપ જોઉં!” ઝમીનદાર ડયૂક...તે વખતના પારિસમાં એટલો તો મોટો માણસ ગણાતો કે માલેકને તેને રાજી રાખવાની ફરજ જ પડી, અને વોલ્સ્ટેયર બિચારો નીચી મૂડીએ પોતાના મંડલ સાથે પાછો ઘેર ગયો.

પછી એણે કોર્ટમાં એ ડયૂક ઉપર નુકસાની મેળવવા દાવો માંડ્યો. ડયૂકનો વકીલ કહે, “નામદાર ન્યાયમૂર્તિ સાહેબ, મહારા કુલના પ્રખિતામહ ડયૂક...એમણે લા રોશીલના ઘેરામાં લોહી રેડીને ડયૂકનું મહામોડું પદ મેળવ્યું હતું. મહારા કુલના દાદાજીએ યૂરોકટની જગદિશ્વ્યાત લડાઇમાં શત્રુની બાર તોપોનો બંગી મોરચો છૂટી લગામે ઝુકાવી સર કર્યો હતો. મહારા કુલના પિતાશ્રીએ ફ્રેન્ડનોયના મસહર યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સેનાના બે વાવટા.....”

વોલ્સ્ટેયર વકીલ પણ થયો હતો, એટલે પોતાનો દાવો ચલાવવા જાતે હાજર હતો, તે વચ્ચે જ બોલી બીઠ્યો: “પણ, ન્યાયમૂર્તિ સાહેબ, મહારો દાવો એ દેશભક્ત અને વીર પુરુષ ડયૂકોમાંના કેામની સામે છે જ નહીં. મહારો દાવો જેમની સામે છે તે નામવર ડયૂક સાહેબે મહારી ટિકિટો પડાવી લઇ મહારી બેઆબરૂ કરવા ઉચરાંત કશું જ પરાક્રમ કરેલું બાણીવામાં નથી. એમના પોતાના આ પરાક્રમને અને એમના વડવાઓની ‘બહાદૂરીને’ કશું ય લાગેવળગે ખરું, સાહેબ?”

૨

જગતના સમગ્ર ઇતિહાસનો એક મોટામાં મોટો સિદ્ધાન્ત આ છે કે

જેની સેઢ તેનો દેશ.

એકૂન વર્ગનો જેને ટેકો હોય તે જ રાજધણીના સિદ્ધાસને ટકી શકે. સિદ્ધાસનો ખાલી પડે છે, એક રાજકુટુંબનો પાંચસાત પેઢીએ અસ્ત થાય છે, નવું આવે છે, અને વળી થોડે દાયકે તેની જગાએ ત્રીજનો ઉદય થાય છે, એમ અનેક ઊચત્રપાચલ અને વારા-ફેરા પાછળ આ વ્યાપક સિદ્ધાન્ત જ પ્રવર્તેલો હોય છે.

રાજ સામે આસપાસના વધુ સમૃદ્ધ કે ઓછા સમૃદ્ધ મુલકમાંથી ચડાઇઓ થવાની જ. વધુ સમૃદ્ધ રાજ મહત્વાકાંક્ષાથી ચડી આવે, ઓછો સમૃદ્ધ વખાનો માર્યો કે લોભે

નહોં, - શા માટે વારે જે ! પરંતુ એનું કુદરતી પરિણામ થોડા દાયકામાં જ આવશે. આ, કે સ્વરાજ્ય ભોગવતા હિંદમાં પણ ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રગતિ સ્વાતંત્ર્ય નામનું જ હશે; ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રગતિ ખરી હાલત ખંડિયાં મુલક અને ખંડણી ભરતી પ્રગતિ જ હાલત ખની જશે ખેશક. ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રગતિ સ્વરાજ્યરક્ષક સૈન્ય અને નૌકાસૈન્ય ટકાવવાને માટે વર્ષોવર્ષ આપ્યા કરવાનો ફાળો વાર્ષિક વરાડના રૂપનો હશે, તે વરાડ બે પ્રકારનો સમઝી રાખવાનો છે: નાણાનો વરાડ, અને સાથે સાથે સ્નાયુશક્તિ તેમ સહનશક્તિમાં હિંદના ખીળ કોઈ પણ ક્ષત્રિયોથી ઊતરતા ન પડે એવા ગુજરાતો ક્ષત્રિયોનો પણ પૂરતો વરાડ. અને આવા ક્ષત્રિયોની પૂરતી સંખ્યા હિંદના ખીળ ભાગોને તેમ ગુજરાત કાઠિયાવાડને પણ ખેડૂતો, ગોવાળો, વનેચરો, માછીઓ, ખલાસીઓ, લુહારો, ખાણિયા, ખાટકીઓ, અને એવા એવા ઉદ્યોગોમાં જીવન ગાળનારા તથા એવા ઉદ્યોગો-માંથી ઉપજીવિકા ઉપરાંત પૂરતી સ્નાયુશક્તિ અને સહનશક્તિ કુદરતી રીતે કમાનારા વર્ગો-માંથી જ મળી આવશે. ખીળ વર્ગોમાંથી પણ સુદૃઢ શરીરો મળી આવે, ન મળે એમ નહોં; પરંતુ તે વિરલ અપવાદ રૂપે, કુદરતી ન્યાયે દરગીઝ નહોં, એ જ વક્તવ્યનો મુદ્દો છે.

૫

અને હવે આપણે આ વિચારણાને આરંભે મુકેલા વૉલ્ટેયરના જીવનમાંના એ બનાવને આપણી વિચારમાલામાં સાંધી લઈએ.

છુરછોન રાજવંશ ફ્રાન્સની ગાદી ઉપર સૈકાઓ લગી ટક્યો, તે અતિલાંબી અરસામાં બન્યું એવું કે ઝમીનદારી અને જાતખેડ વચ્ચે વંધારે વધારે અંતર પડતું જ ગયું. અત્યારે ફ્રાન્સની ઝમીનના માલિકો ધણા મોટા પ્રમાણમાં જાતખેડ કરનારા લાખો ન્દાના ન્દાના ઝમીનદારો છે. અને એમ હોવાથી જ ફ્રાન્સ અજેય છે, સનાતન સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવાની અમોઘ શક્તિવાળો આગેવાન દેશ છે, જેનું વજન આખી દુનિયાના મોટામાં મોટા રાજકારણના પ્રતીતોમાં પણ ખીળ કોઈ પણ દેશ કે સામ્રાજ્ય કરતાં જરાયે ઊતરતું નથી. પણ ફ્રાન્સમાં આ પરિસ્થિતિ, ફ્રાન્સની આ પ્રકારની, ઝમીન વહેંચણી, ફ્રેન્ચ રિવોલ્યુશન (French Revolution) નામે સૌખ્યથીતા ક્રાંતિના બનાવે જ ઉત્પન્ન કરેલી છે, અને એ બનાવથી જ એટલે ઇ. સ. ના અઠારમા શતકના અંતથી જ ચાલી આવેલી છે. તે પહેલાંની-હુઈ ખારમાથી હુઈ સોળમે ગાદીએ હતો ત્યાં લગીની ફ્રાન્સની સ્થિતિ છેક જુદી અને વધુવધુ રોગાવિષ્ટ થતી જતી હતી. એટલે મોટા દેશની ખેતીને પહેંચી વળવા લાખો ખેડૂતો ભેડાયે જ, અને પેઢીએ પેઢીએ લાખો ખેડૂતો ખેતી કરતા પણ હતા. પરંતુ તેમની હાલત આરંભમાં ધીમે ધીમે અને પછી વધતી જતી ઝડપે બગડતી ગઈ હતી. અંતે તો તેઓ શુભમ જેવા અને છેક કંગાલ ચર્ધ ગયા હતા. ખેતીનો બધો કસ જે વર્ગ ચૂસતો તે " ઝમીનદાર " કે અમીર ઉમરાવ વર્ગે રાજમહેલોની આસપાસ બાણબણતો અને ચહેરોમાં જ મોજશોખ કરતો, વગસગના અને કાયદેસર તેમ સામાજિક હક્કોના ભોગવટામાં એકલપેટા, તો સંખ્યા તેમ ખરી માનવતા અને ક્ષત્રિયવંદમાં નજરો ચર્ધગયો હતો. આખો દેશ ચૂસાતો હતો, અને જે એક ન્દાનું અંગ આ સર્વ પેાવણનો કાયદેસર અને લોકાચાર પ્રમાણે ધણીજારી બન્યો હતો, તે પણ આ " ભાગ્ય " થી ન્દોતો સુખી, ન્દોતો સસકત, કે ન્દોતો દેશને, રક્ષી વા તારી શકે એવા એક પણ સામર્થ્યવાળો.

ખેડૂતો પોતાની માણસાઈ પોતાની કલા પોતાની શુદ્ધિ પોતાની જનાનદારી અને પોતાનું મહેનતુપણું પણ ખોઈ દે છે, પોતે પડે છે અને સમાજ આખાને લેતા પડે છે, અને માનવ જેવા માનવમાંથી માનવતાનાં માત્ર ઓછાં જાતેલા એ વર્ગોમાં દેશભક્તિની જાગતી જ્યોતની આશા રાખવી, તે એમનાં ઘોરમાં દેશભક્તિની આશા રાખવા જેવું ખેડું છે.

પાછા આગલે છેડેથી જોઈએ. જે અમીનદાર વર્ગોને જાતખેડના કંઠથી પણ પોષક અનુભવ વગર અને જાતખેડના મીઠા સાર્વત્રિક પરિવેદ વગર અમીનની ઉત્પન્નતા મોટા ભાગ ભોગવવાની આદતો પડે છે, તેઓ શહેરી જીવનમાં ધડી જાય છે, શહેરી ભોગવિલાસ અને આશાનૃષ્યામાં તણાય છે, ખેડૂતો સાથે એમને ભાઇચારો કે કોઈ તરેહનો સમજાવ રહેતો નથી, શહેરી જીવનમાંનો કુદરતી લોભ પણ તેમના ઉપર ચડી ખેસે છે, ચૂસવાની આદત પડતાં તેઓ વધુવધુ ચૂસવા માડે છે, વધુવધુ ચૂસવાની રીતો રૂઢિઓ કાપદાઓ આદિનાં અટપટાં તંત્ર ખડા કૌશલથી ગુથે છે અને જામલમાં મુકે છે, અને સામી ખાલુએ એટલી જ ઝડપથી લરકરી જીવનને આવરપક રનાવુજલ સહનશક્તિ તપોગલ આદિથી રહિત ચતા જાય છે. સ્વરાજ્ય ખોધ ખેસતાં જે અમીનદાર વર્ગને સર્વનાશ જેટલું નુકસાન નિસંશય થવાનું, તે વર્ગ પણ આ રીતે સ્વરાજ્યરક્ષા માટે અશક્ત-અક્ષત્રિય-અની જાય છે. અને જે વર્ગને ચૂસી ચૂસીને આ પોતાના ભોગ ભોગવે છે, તેને તો એ કચરી કચરીને ઘોર જેવો કરી નાખે છે જ. એટલે આ “ અમીનદાર ” જશે અને બીજા આવશે તેમાં “ કાળી પરજ ” જન્મેલા બાપડાને શું ! — એ જ તેનું તો માનસ, તેવા કને સ્વરાજ્ય રક્ષાની વાત તેને પાતો ચકાવવાને પણ કરવી, એ બેસ આગળ ભોગવતપારાયણના જેવું જ વ્યર્થ છે.

મતલબ કે સુશીલીય ચિત્તકે જેને “ ગેરહાજર અમીનદારી ” (એબ્સન્ટી લેન્ડલોર્ડિઝમ absentee landlordism) નો મદારોગ કહે છે, તેની આ સ્થિતિ છે. આપણાં શાસ્ત્ર-પુરાણોની વાક્યાવલિમાં કહિયે, તો દાનિયત લગભગ જીડી ગયેલું જેમાંથી એવો જે સમાજ, તે આ ન-દાનિય સમાજ છે. અને જ્યાં વસ્તીમાં દાનિયો જ એટલા તો ઓછા થઈ જાય, કે આખા સમાજને ન-દાનિય કહીને વર્ણવવામાં અતિરાયોક્તિ થતી નથી, ત્યાં સ્વરાજ્ય ખાટવાની કે ટકાવવાની કે ભોગવવાખીલવવાની વાતો ડોહળવી, તે હવાઈ કિલ્લા ચથુવા જેવું છે.*

* કંઠલાક માને છે કે આપણી ખેતીને લાગુ પડેલા મદારોગ આ નહીં પણ બીજો છે. ખેતીનું એકમ પેટી દર પેટી વારસાના કાલદા પ્રમાણે ન્હાનું થતાં થતાં એટલું તો અણ માથ યઇ ગયું છે, કે તેના ઉત્પન્નમાંથી એક કુટુંબનું બરણપોષણ યાય જ નહીં. વળી એક એક ખેડૂતની માલેખી વા ખેડ કરવા પૂરતી માલેખીનું આ અણ જેટલું રહ્યું છે તેટલું પણ એક જથ્થે હોતું નથી, ચાર પાંચ જુદે જુદે ઠેકાણે આવેલી ખડીઓ મળીને જ આ અણ બને છે, જે બધી પડીએને ખેડવાની મન્ટરી અને બીજી તકલીફ એક જ જથ્થે આવેલ અણને ખેડવાં પડે તે કરતાં ચાર પાંચ ગણી વધારે થઇ જાય છે. વગેરે વગેરે.

આ દુષીકત ખરી છે. પરંતુ આ દુષીકત પણ પરિણામ માત્ર છે, નતે કારણ નથી. અને એનું પણ કારણ “ ગેરહાજર અમીનદારી ” નો મદારોગ જ છે. “ ગેરહાજર અમીનદારી ” મટે નહીં, ત્યાંલગી એના આ કે અન્ય પરિણામોનો ઉપાય પણ જરૂરનો નથી, પરંતુ બેરાક વિષય અતિ મોટો છે, તેની ચર્ચા બરાબર ઉપાડવાને માટે પણ ઘણી વધારે જગા લેવી જોઈએ. આ અતિ દુર્ભા નિર્ગમમાં બીજાનિર્ગમનો જ આશય છે.

“ આમંત્રણ ”

વાગ્ધાં જો રણુતૂર સિપાહી,
બાર તન ચેતન પૂર સિપાહી,
રાષ્ટ્ર નયનના નર સિપાહી,
કામરતા કર દૂર સિપાહી,

સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ, સાહસ, નિડરતા, બાર જીવન બારપૂર સિપાહી,
ઉઠ જાગ તજ અગાધ આજાસ, જો વાગે રણુતૂર સિપાહી.

રાષ્ટ્ર યદમાં આવ સિપાહી,
તું તુજ બળ બલલાવ સિપાહી,
આબો અમુક્ષ્ય દલાવ સિપાહી,
કીર્તિ જયેત ઝગકાવ સિપાહી,

આવ આવ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં વિજય નથી બહુ દૂર સિપાહી,
માત યુર્જરી આજ પૂકારે જ્યાં વાગે રણુતૂર સિપાહી.

બલે જાય તુજ પ્રાણ સિપાહી,
ડગ હઠવાની આણ સિપાહી,
મા માગે બક્ષીલન સિપાહી,
કર પૂરા અરમાન સિપાહી,

શા સુખમાં સુતો છે જાણુ ! જીવનમાં બરી ધૂજ સિપાહી,
ઉઠ, ઉઠ, હાકલ કર શરા ! વાગી રહ્યાં રણુતૂર સિપાહી.

અધામીનાં જંજીર સિપાહી,
લૂટી રહ્યાં તુજ હીર સિપાહી,
કરી કારમી રીંડ સિપાહી,
તોડી નાખ રણુતૂર સિપાહી,

શિર સાટે સ્વાતંત્ર્ય પામવા કસી કમ્બર થઈ દૂર સિપાહી,
ઝૂમ જોમ લાયો લાય ત્યાગી, વાગી રહ્યાં રણુતૂર સિપાહી.

મોહન કરે પૂકાર સિપાહી,
નવયુગ સર્જનદાર સિપાહી,
યુર્જરીના આધાર સિપાહી,
પટે ન ઝાઝી વાર સિપાહી,

એજ મોક્ષને દાર પ્લોચવા બન આવર બહાદૂર સિપાહી,
નિર્બળતા ક્યમ પાલવશે ? ન્યાં વાગી રહ્યાં રણુતૂર સિપાહી.

જમિયતરામ કૃપાશંકર પંડ્યા

જેવાની કુંડળામાં બન્ધનયોગ હોય તો એમ જ મનાય કે તમે મોંઘળી ભોગવશો-આ પણ સાહિત્યકારોનું એક લક્ષણ નથી ?

એક વાર મેં તમને કહેલું કે ઝોમણીસગી સદીનો રશિયાનો એક પણ એવો પ્રખળ સાહિત્યકાર ન હતો કે જેના ઉપર ઝારની સરકારની ખફા દૃષ્ટિ-ઊતરી ન હોય ! ડાર્ટોએક્સ્કી તો ચુલ્કુના મુખમાંથી પાછો આવ્યો હતો, અને સૈબીરીયામાં જીવતું નરક ભેદ આવ્યો હતો ! ટર્જનિયેન દેશ બહાર રહેવું પડ્યું હતું. કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયને પણ સારી પેઠે વીધું હતું ! પછી આપણે ગુજરાતી સાહિત્યકારોની વાતો કરવા માંડી ! શક્ય હોય ત્યાં વિચાર અને બીજો અધે 'દેહરખાપણું' ! રશિયામાં તો સ્વરાજ્ય હતું; બંધારણના ફેરફારનો પ્રશ્ન હતો. આપણે ત્યાં પરરાજ્ય છે, આપણું હિન્દુર ચૂસાય છે, આપણા ધનમાલ હુટાય છે-એટલે કે સુધરેલી રીતે હુટાય છે,—અનેક કુરિયાનેથી આપણે પીડાઈએ છીએ, પરદેશી સરકારની રાજનીતિ સમયકાં સાધન જેવાં કે રેલ્વે આદિ દ્વારા આપણા દેશના ગળે કાંસો ધાસે છે ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. રશિયા કરતાં આપણી રિયલિટી જળવાના વિચારો માટે વધારે ફાળુ, છતાં સાહિત્યકારો જાણે હિન્દુસ્થાનમાં રહેતા જ ન હોય, હિન્દુસ્થાનની રિયલિટી તેમના ચિત્ત-તન્ત્રમાં ઊતરતી જ ન હોય, પરાધીનતા જાણે જરા પણ અપમાનકારક ન હોય, અને 'રસની કે રસિકાની વાતરી' જ જાણે સાહિત્યનો વિષય હોય !—'ઇંગ્લીશનાં તેમની નીચે તારાં તનુજ કરે ગુસ્તાન'—આ વાત જ આપણા સાહિત્યકારોના જીવનનાં મૂલમાં હોય. એમ દેખાય છે; અને ભારતજનની અશ્રુમાળા માટે 'રૂઢિ રાક્ષસી' સિવાય બીજા કોઈ રાક્ષસો જાણે જવાબદાર જ ન હોય !

આનાં કારણો વિશે આપણે ચર્ચા કરી ! અંગ્રેજ સરકાર ઝારની સરકાર કરતાં ઘણી વધારે ઉચ્ચ છે. તેને પોતાનાં વાધનખ, વરનો પેન્ને, અને સિંદની દાદ બહુ મુવાળી રીતે વાપરતાં આવડે છે. આ વાત સાચી ! આ મુંઝવણો સ્પર્શ આ કૂર ભાવેનો છે એ વાત ન સમજે એટલા આપણા સાહિત્યકારો જડ ઇન્દ્રિયોવાળા છે કે સમજ્યા છતાં એટલા બેહોશ થઈ ગએલા છે કે એ જાગૃતોમાં એમનાં ગ્રાણ્ય સંગેતન ચતાં નથી, એમની ઇન્દ્રિયો તીવ્ર થઈ આ દકીકતો ભેદ શકતી નથી, એમની પ્રતિભા શિથિલ થઈ 'જળવાનો રસ' ઉત્પન્ન કરી શકે એવાં આવેખનો કરી શકતી નથી ? આપણે ચર્ચાના અન્તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે આપણું રાષ્ટ્રચિત્ત ધરડું થઈ ગયું છે ! તે દરેક દુઃખનું સમાધાન કરી લે છે ! દુઃખની સામે થવાની જીવાની, ઉત્સાદ સેકા જીના સમાજબંધારણે દીણ કરી નાંખ્યાં છે, જે રિયલિટી છે તે નહાતી રાખવી અને તેમાં સહીસત્તાગતીથી પેટ ભરવું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કર્યાં કરવી એ લગભગ આપણું ધ્યેય થઈ ગયું છે. યુરોપીય નવી સંસ્કૃતિના વિચારોએ અમુક અમુક જાગૃતોમાં જળવે કરવાનું ગત આપણામાં પેદા કર્યું. પણ અન્તે આ જળવે પણ ભોગવિલાસની છૂટમાં જ પરિણમી પામે છે.

ઉ. તં. જૂના વખતમાં જાગૃત્ય ચર્ચા પણ પરણતાર વરવહનો શારીર સંગોજ લગભગ પકવ ઉમરે થતો; આ-ઉમરનું તેઓ એક બીજા-સાથે વધારે વખત એકલાં રહેવા માટે જળવે નહોતા કરતાં. અત્યારે આપણે હોજની ઉમરમાં થોડાક વધારો કર્યો પણ એ થોડાક વધારો આપણને માનક નીવડતો છે. પાંચે સાત વર્ષનાં છોકરાં પરજે એની બહુ ગાદી અમર થતી નથી; પણ સોળ-વર્ષનો છોકરો ગારે-વર્ષની કન્યાને પરજે એની શારીરિક અને માનસિક અસર ઘણી ખરાબ થાય છે; આ ઉપરાંત પાંચ માત્ર વર્ષની

અનિર્મિતો ગમીરત્વાદન્તર્ગદ્યનવ્યયઃ ।

પુટપાકપ્રતીકાશો રામસ્ય કરુણો રસઃ ॥

તમે તમારી ઊંડી લાગણ્યોએ ઘણીવાર મરકરીથી ઢાંકી દેા છે તેના પશુ મને ઠીક ઠીક પરિચય થયો છે. પણ 'પ્રસ્થાન'નું પેલું 'હેલ્થ દર્શન' નામનું કાવ્ય, -હું જાણું છું કે તમારા જીવનનું કાવ્ય છે; અને એની હેલ્થી પંક્તિઓએ તમારા જીવનનો બનાવ છે, પણ કવિતા તરીકે મારા દીલમાં તો તેણે ઊંડી છાપ પાડી છે !

મન્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જ્ઞાંતં વિધે

કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ રુંદરી !

શ્રી હવે ચારણોના મુખે પ્રભાતમાં નળને કહ્યું કે પ્રિયતમાના મુખકમળના દર્શન કરતાં ખીજું કોઈ મંગલ ઉતુંગ, જામું નથી ! પણ તમારું મંગલ એનાથી અધિક ભવ્ય છે !

*

*

*

આ હું લખું છું ત્યારે જાણે મને એમ થાય છે કે હું તમારી ગેરહાજરીનો લાભ લઈ 'પ્રસ્થાન'માં તમે કરી ન જાપવા દેા એવું તમારા પ્રકાશક પાસે છપાવું ! પણ તંત્રીઓની સામે એવું તોફાન કરવામાં પણ મજા છે ને ?

વારું ! એટલે કે હું તો જાણતો જ દનો કે ગાંધીજીની વીર હાકલ વાગે ત્યારે જરૂર તમારા બન્ધનયોગ સાથે પકવાનો ! અને છતાંએ આશ્ચર્ય થાય છે !

આ આશ્ચર્યની લાગણી હું ખીજી રીતે તપાસું છું. આશ્ચર્ય થાય છે કારણ કે સ્વાભાવિક ક્રમમાં જે શ્રાક્ષણત્વના તમે, મદાદેવભાઈ, કે કાકાસાહેબ ઉપાસક છે તેના અને જેલનો સંયોગ મન કરી શકતું નથી. આવી અસ્વાભાવિક સ્થિતિ શક્ય થઈ છે એ બનાવ છે કે આપણી આખી સ્થિતિ અસ્વાભાવિક થઈ છે; અને આ અસ્વાભાવિકતાના પડ પછી પડ જામેલાં છેવટે પરરાન્યનું પડ આવી જીવું રહે છે; અને એક ક્ષણે મન ફૂંકેા મારે છે કે જે દેશમાં પરરાન્ય હોય તે દેશમાં સાચું શ્રાક્ષણત્વ જેમમાં હોય એ જ કમગ્રાસ છે ! જ્યાં સુધી આ મૌલિક અસ્વાભાવિકતા વૂરી નથી ત્યાં સુધી શ્રાક્ષણત્વની વાતો એ કાંઈ છે !

મારે લોકચર્ચા લખવી એવા આપના આગ્રહનો મેં અહીં સુધી દુરુપયોગ કર્યો ! પણ હવે હું મારી લોકચર્ચાનાં કેટલાંક નિવેદનો રજુ કરું છું; જે કે હું આપને જણાવવાની ઘટના કરું છું કે ઉપર મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે પણ લોકચર્ચાનો સર્જન ભાગ જ આપ ગણુશો ! કારણ મારી લોકચર્ચામાં આપનું નિરીક્ષણ આવી જાય છે. વારું.

યુગરાતના સાહિત્યકારો વિશેની આપણી ચર્ચાઓનો મેં નિર્દેશ કર્યો. આપણે કળૂક કરતું નેત્રએ કે સાહિત્યકારો અત્યારે જે તે સ્થિતિમાં હોય પણ 'લોક' તો અત્યારે અપૂર્વ રીતે પ્રાણવાન થઈ ગયો છે. આ 'કાન્તિ' એકદમ કેમ થઈ તે ચિન્તનનો વિષય છે પણ આ કાન્તિનાં પગલાં નેષ્ટ શક્ય એવાં છે.

મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વરાન્યનો દરખ કર્યો, મહાત્માજી આશ્રમમાં આવ્યા, અને અનેક વાતો થવા લાગી. આ વખતે કોઈ જાણતું ન હતું કે-શું થશે ? મહાત્માજી પણ કહેતા 'હું અંતરનો અવાજ શોધું છું.' મહાત્માજીએ એ અવાજ સાંભળ્યો, અને એમનો કાર્યક્રમ ઘડાયો. ત્યારથી જ લોકોમાં વિદ્યુતના પ્રવાહ ફેલાવા માંડ્યા. કેટલાંએ લોકો મારે ખીજું

સ્વરાજ્યની અદિસાર્થક ચળવળ જે ભાવનાના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં હતી તે જ્વલંત રીતે ગૂંતિમાન થઈ ગઇ. જેમણે ગાંધીજીને પહેલાં જોયા હશે અને જેઓએ નહિ જોયા હોય તે બધાએ એક અપૂર્વ સત્ત્વ જોયું. બધાના દીવ ભક્તિ ભાવથી નગ્ની પડ્યા! અનેકે તે સમયે જ પરદેશી કપડાને ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી! છુપાઇને જોતા સરકારી નોકરાને પણ જીવન આકારું સાગવા માંડ્યું.

વિચાર ફેલાવવાનું પ્રયત્નમાં પ્રબળ સાધન 'મહાન આચરણ' છે, અને એથી બીજા રચાને કળા છે એમ બર્નાર્ડ શીએ પણ કબૂલ કર્યું છે.

ગાંધીજી દાંડી પહોંચ્યા તે અરસામાં આખું લોકમાનસ ઉદ્દીપ્ત થઇ ગયું. પ્રજાના સૂતા પ્રાણ જાગૃત થયા. પ્રભુ નિષ્પ્રાણ થઈ ગઈ છે એમ કહેનારાનાં મ્હેણાં બંધ થઇ ગયાં;—એમાં આપણે પણ સમાવેશ કરી લેવાનો. હું વિચારું કરવા લાગ્યો કે કોઇ વ્યક્તિ પ્રાણવાન છે કે નિષ્પ્રાણવાન છે એનો ચિત્તશાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ કશો અર્થ છે કે નહિ? મને આપણી શ્રીકૃષ્ણીને એક જૂનો સિદ્ધાન્ત યાદ આવ્યો. આત્મા અનંત વીર્યવાળો છે. ફક્ત આ વીર્ય આચરણમાં કેમ આવે એ જ વ્યક્તિ તથા લોક માટે વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. ગદાન પુરુષ તેજ કે જે લોકોના આત્મામાં રહેલા ગૂઢ વીર્યનું ઉદ્દાપન કરે. આ ક્રિયામાં એક એવો નિયમ દેખાય છે કે પોતાના આત્મામાં જેટલું વીર્ય પ્રકટયું હોય તેટલું જ વીર્ય બીજામાં પરિરિયતિ. અનુકૂળ થતાં પ્રકટાવી શકાય. ગાંધીજીએ પ્રજાને વીર્યવાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો તે પહેલાં પોતે 'મહાત્મા' બન્યા, લોકોએ મહાત્મા તરીકે ઓળખ્યા. અને પછી એક દીવાથી જેમ અનેક દીવા સળગાવી શકાય એ રીતે પ્રવર્તિતો દીપ દ્વ પ્રદીપાત્ એ ન્યાયે એમના આત્માની જ્યોતે બીજી જ્યોતોને પ્રકટ કરી.

આવી કોઇ રીતે ઉદ્દીપ્ત થએલા લોકમાનસ આગળ છૂટી એપ્રિલથી મીઠાના કાચ-દાના લંબનો કાર્યક્રમ આવ્યો અને ગાંધીજીને પણ સંતોષ થાય એ રીતે લોકોએ તે કાર્યક્રમ ઉપાડી લીધો. ગાંધીજીની ગીરજતારી એ કાર્યક્રમને મંદ ન કરી શકી.

આ લડતનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે આ સુત્રાળી દેખાતી સરકારનું ખરું સ્વરૂપ આપણને દેખાયું.

આપણે સુદ્ધ કરતા હોઇએ ત્યારે સામા પક્ષ તરફથી દવાના આરા નથી રાખતા; પણ સુદ્ધતા નિયમોના પાલનની આરા રાખીએ છીએ. ગયા વિગ્રહમાં સાચી ખોટી રીતે અંગ્રેજોને જર્મનેને આવા નિયમોના લંગ માટે 'ફણ, જંગલી' એવી અનેક ગણા ભાંડના. આ સુદ્ધમાં અંગ્રેજ સરકારની નીતિને આપણે કેવી કહેવી? કેમકે જંગલી માણસો પણ દધિવાર વિનાના માણસો ઉપર હાથ કગામતા સંક્રમ્યાય છે; જ્યારે આ સરકારે તો દધિવાર વિનાના માણસો ઉપર, જેઓની મારનારની લાકડી પણ ન પકડવાની પ્રતિજ્ઞા છે તેમના ઉપર, હંડામાં હંડી રીતે વધારેમાં વધારે કેમ માર મારી શકાય એનું આખું શાસ્ત્ર ધડી કદાડ્યું છે. એક જ દાખલો, માણસોને પેટ ઉપર અને છાતી ઉપર—એવો માર મારી શકાય કે જેથી બાલ ચિન્દ નહવા હોય જ્યારે પરિણામે તે માણસ મરી જાય કે જિંદગી માટે નકામો થઇ જાય!

શુભ ભાગો દખાવ્યાની વાત સાંભળી કંઈક બિચારા ! ‘ એવો હુકમ થાય આપે ? એ તો વધારે વહાલા થવા કરતા દશે. ‘પણ ખખર પડશે’ ઈત્યાદિ.

આ રીતે તમારો સેવક જેમ શાન્તિના સમયમાં સામાજિક રિવાજોનું નિરીક્ષણ કરતો હતો તેમ આત્મારે અહિંસાત્મક યુદ્ધ માટે તૈયાર થતા લોકોનું પણ નિરીક્ષણ કરે છે.

હજી સુધી તો હિંસાદત્તાં લક્ષણો છે. એ ગારી લોકચર્યામાં કોઈ વાર પક્ષપાત કર્યો નથી પણ આત્મારે તો પ્રાર્થના કરવાનું મન યથા જાય છે કે

‘ હિતારોજી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ. ’

આ કાગળ તમે ક્યારે વાંચશો તે હું જાણતો નથી. પણ મારા કાગળો પ્રકાશકને પ્રકાશિત કરવા તમે કંઈ છે એટલે જેલમાં ‘ પ્રસ્થાન ’ આવતું દશે તો વાંચશો. પ્રકટ થયા પહેલાં તમારા વિવેચનનો જે લાભ મળતો તે નહિ મળે ! પણ તમે તમારા વિષે કેટલીક દહીકતો લખવા ન દો તે હું લખી શક્યો છું તે પણ એક લાભ જ છે ને ? તમે જેલમાં ગયા એટલે તમારા માસિકમાં તો તમારું ચરિત્ર આવે, એમ કદાપિ તમારા વાચકો આશા રાખશે. ‘ શુજરાતી ’ સાપ્તાહિકમાં તમારો જીવનવૃત્તાંત વાંચ્યો, પણ તમારા મિત્ર મંડળમાં તમારું કોઈ ચરિત્ર લખે એવો દેખાતો નથી. તો મને થયું કે તમારા વિષે મારા મનમાં જે કેટલીક છાપો પડી ગઈ છે તેમાંથી એકાદ આપું. આ કાગળની શરૂઆતમાં તમારા વિષે કરેલા અંગત ઉલ્લેખોનો કાગળને અન્તે આ ખુલાસો આપું છું.

ઠીક ! જય ! જય ! લખવા જેવું કાંઈક દશે તો વળી આવતા મહિને લખી મોકલીશ, પણ તમે મારો દરતલિખિત કાગળ વાંચનાર નથી એ દહીકત મારો અર્થો હિંસાદ દરી લે છે.

મારું તખ્તલુસ આત્મારના સમયમાં તો ચક્રારું થઈ ગયું છે; પણ એમ કાંઈ પડી બદલાયાય છે; નહિ તો કદાપિ પેટી તમારી ‘ કપિશ્રાય ’ ની વાતોના નાયા જેવું થઈ જાય માટે.

તેમજ પોતાના મતની પોષક દલીલો પણ વિસ્તારથી આપી નથી. આવી પ્રસ્તાવનામાં એ શક્ય પણ નથી એટલે એમણે ટૂંકામાં બીજા મતો દર્શાવી, પોતાનો મત આપી દીધો છે. એટલે બાલાંગ સંબંધી જ્યોતિકારનું વિવેચન આ વિષયના અભ્યાસીને માર્ગદર્શક થાય એવું કે નહીં દર્શિષિન્દુ આપે એવું નથી—પણ સામાન્ય માહિતી આપનારું છે. વળી એમણે ઘણા મતો ઉતાર્યા છે પણ જાતે એ મતોની પરીક્ષા નથી કરી. સામાન્ય વાંચનારને નીચેના દાખલાથી મારું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશે. એમણે લખ્યું છે કે “ચિંતામણ વૈદના મતે શ્રી કૃષ્ણ રાગના પછી ૭૮૦ વર્ષે થવાનું મનાય છે, અને શ્રી કૃષ્ણ અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની વચ્ચે ૧૩૮ રાજ્યોની પેઢીઓ યથા ગણ છે એવી ગણતરીએ દરેક પેઢીનાં વીસ વર્ષ ગણતાં ૨૭૬૦ વર્ષ થાય તો, તેમાં ચંદ્રગુપ્તનો નિશ્ચિત સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ વર્ષનો ઉમેરતાં શ્રી કૃષ્ણનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૭૨ નો થાય અને તેમાં રાગના કાળનાં ૭૮૦ ઉમેરતાં જનકનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮૫૨ વર્ષનો થાય. રામચંદ્રનો આવો કાળ વૈદને મતે ઉપરિચિત થાય છે. પણ પુરાણોમાં જ્ઞાતાવ્યા પ્રમાણે કાળની ગણના કરતાં શ્રી કૃષ્ણનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૮૦ વર્ષનો થાય છે, તેમાં ૭૮૦ ઉમેરતાં ૨૯૬૦ વર્ષનો રામચંદ્રનો કાળ થાય.” (પ્રસ્તાવના પા. ૩.)

આ ૧૩૮ રાજ્યોની પેઢીઓ કયાંથી કાઢી? વાસુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ વગેરે પુરાણોમાં આપેલી વંશાવુળાઓ પ્રમાણે; તો કે જેથી ૩૫ પેઢીઓ થાય છે. (જુઓ તે તે પુરાણો, પાર્શ્વદેવના તદ્વિષયક ગ્રંથો, કે કાલેનું પુરાણ નિરીક્ષણ.)

પણ જ્યોતિકારને ‘આ સંબંધી બહુ ચોક્કસ અનુમાનો કરવાની કઠાકટમાં અત્યારે પડવા જેવું’ લાગ્યું નથી અને બહિરંગ પરીક્ષણ આ ગ્રંથોનો મુખ્ય વિષય ન હોવાથી આપણે પણ એની ચર્ચા નથી લંબાવવી.

આ ગ્રંથો ઉપનિષદોના શુજરાતી અનુવાદ શુજરાતી વાંચનાર વર્ગને આપવા માટે લખાયો છે, અને અનુવાદ તરીકે સરલ, સુબોધ અને મૂળના લગભગ સાચા પ્રતિબિંબરૂપ છે એમ મને તો લાગે છે.

ઉપનિષદોનાં દાર્શનિક, ધાર્મિક કે સાહિત્ય સંબંધી મૂલ્યની અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. આવા ગ્રંથોના એક નહિ પણ અનેક અને દાયકે દાયકે અથવા પેઢીએ પેઢીએ નવા અનુવાદો ચલાવે છે એટલું, હું ધારું છું નિર્વિવાદ છે. ત્યારે શુજરાતીમાં તો જ્યોતિકારના કહેવા પ્રમાણે ઉપનિષદોના ભાષાન્તર માટે આ પહેલાં ફક્ત બે જ પ્રયાસો થયા છે (બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના પા. ૪૭). એ બે ભાષાન્તરો છતાં અધ્ધરશઃ અને ચોક્કસ ભાષાન્તરની આવશ્યકતા હતી એ આ ગ્રંથથી પૂરી પડી છે એમ જ્યોતિકારનો દાવો છે અને જો કે એ આગર્વા ભાષાન્તરો સરખાંવી જોયાં નથી પણ એમનો દાવો સાચો છે એમ મને લાગે છે.

ઉપનિષદો જેવા સંસ્કૃત ગ્રંથના ભાષાન્તર માટે વ્યાકરણ, કાવ્ય, અને ભાષ્યો, ટીકાઓ વગેરે જે પરંપરાપ્રાપ્ત સાધનો છે તેનો ઉપયોગ તો આગળના ભાષાન્તરકારોએ

જ આ વૈદના મહાસારન રામાયણ સંબંધી ગ્રંથો આપણે ત્યાં ખૂબ લોકપ્રિય થયા છે અને ૩૬ મનને રોકી આપનાર હોવાથી કે આ વિષયમાં સ્ફુર્ત પરીક્ષારક્તિ વિરલ હોવાથી બહુમાન્ય ગ્રંથો છે પણ મને તો વૈદનાં ધણાં લખાણોમાં ઐતિહાસિક તટસ્થતાનો અભાવ અને મતામદ સારી રીતે દેખાય છે. દોષદાર તો તદન છીછરાપણે એમના પ્રસાવત્ત વિષયક લેખોમાં મને લાગ્યું છે.

ધ્વજાનો અસંભવ છે ' એ શંકરાચાર્યના વાદની દલીલથી શંકરનો અર્થ બરાબર છે એમ કહે છે. (જીએ. ભા. ૧. પા. ૨૬૩)

પણ આમ જોયું પડે એવાં રચના જ ઉપનિષદોમાં જોઈ છે કારણકે ઉપનિષદ વચનોનો મોટે ભાગે યોગ અને ઉપાસનાની જાંટવાળાં કેવલાદિતને અનુકૂળ છે. એટલે આ ભાષાંતર મૂળનું મોટે ભાગે સાચું પ્રતિબિંબ છે.

જ્યોતિ શું છે ? જ્યોતિ મોટે ભાગે મૂળના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા તથા સમાન શ્રુતિ વચનો કે કવચિત્ ગીતા વચનો દર્શાવવા કે મૂળમાં અધૂરું રહેલું કથન પૂરું કહેવા લખાયેલી ટિપ્પણીઓ છે. કવચિત્ એ ટિપ્પણીઓ ભાષ્યનું રૂપ લે છે, કવચિત્ પાશ્વર્ય દાર્શનિક વિચારોમાંથી સમાન ઉદાહરણો ટાકે છે, પણ આ તુલના જોડી કે વિસ્તારવાળી નથી.

પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં જ્યોતિકારે રજુ કરેલી કેટલીક માન્યતાઓ જેવી કે માયા શબ્દનો અગ્રવેદમાં વિવર્તવાદના અર્થમાં પ્રયોગ થયો છે (જીએ. પ્ર. પા. ૩૦) અથવા રાજર્ષિઓનું જીવન કર્મયોગયુક્ત અને જ્ઞાતાણુ સંન્યાસીનું કર્મભ્યાગયુક્ત (પ્ર. પા. ૫૦, ૫૧) વગેરે ગળે જતરતી નથી, પણ એ ગૌણ વાતો છે. સમગ્ર રીતે આ અનુવાદ એકે આવશ્યકતા પુરી પાડે છે. આવા સારા અનુવાદ તૈયાર કરવાની ખીજી કોઈ મહેનત લેત કે કેમ એ શંકા છે અને જ્યોતિ અનુવાદને ઘણી સદાચક છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-જ્યોતિ-લેખક: મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, બી. એ. એલ.એલ. બી. ગેરિસ્ટર એટ લૉ. અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે ભગવદ્ગીતાનું આદ્ય સર્ગ ભાષાંતર આપ્યું છે. આ ભાષાંતર સાદું અને સરળ છે, અને મુખ્યત્વે મૂળના શબ્દોમાંથી જ ઉતારેલું છે. આ ભાષાંતરની નીચે શ્લોકોને અનુસરીને ટીકા આપી છે, જેને તેઓ જ્યોતિ કહે છે. આ જ્યોતિને લાલ લોકોને આપવા માટે જ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. આ ઉપરાંત આરંભમાં પ્રસ્તાવનાનાં અઠ્યાશી પાનાં લખ્યાં છે; જેમાં ગીતાના સમય વગેરે વિશે સામાન્ય ચર્ચા પછી ગીતાના પેલે ગાનેલા તાત્પર્ય વિશે વિસ્તૃત વિવેચન કરેલું છે, અને ભાષાંતર પૂરું થયા પછી ગીતાના મૂળ શ્લોકો જાપેલા છે.

ગીતાનાં ગુજરાતીમાં કેટલાં ભાષાંતર છે એ ગણત્રા જતાં પાર નહિ આવે. છતાં આ ભાષાંતર સુચમ્ય છે. ગુજરાતી શબ્દોની પસંદગી સારી થઈ છે, અને મોટે ભાગે મૂળનો ઠીક અર્થ જીત્યો છે એટલે માત્ર ભાષાંતર તરીકે ઉપયોગ કરવા જેવો ગ્રંથ છે. પણ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા તો એની 'જ્યોતિ' માં છે. 'જ્યોતિ' એક રીતે જૂના વખતની ટીકાઓનો પ્રકાર છે. અને એ 'જ્યોતિ' લખવાનું યોજાન સમજાવવાનો 'જ્યોતિ' કારે પ્રસ્તાવનામાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગીતાના સમય વિશે જે સંક્ષિપ્ત ચર્ચા ગાળે, તેલંગ અને તિલકેનાં મતો ઉતારીને કરી છે તેમાં કાંઈ વિશેષ નથી. 'જ્યોતિ' કાર તેલંગ તિલકેને અનુસરી ગીતાને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ પહેલાં મૂકે છે, પણ એમણે પોતાના મતના સમર્થનમાં કે ગાળે વગેરેના મતના ખંડનમાં કાંઈ પુરાવા આપ્યા નથી.

'જ્યોતિ' કાર ગીતાનું પ્રતિપાદ્ય રાજયોગ છે એમ કહે છે અને રાજયોગનો અર્થ કરતાં કહે છે કે " આવા યોગદર્શનમાં જીવેશ્વરના ઐક્યને સાક્ષાત્કાર એ જ પરમ સત્વ,

ગીતા પછીના સગમાં વિકાસ પામેલાં તરવો ગીતામાં ન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ 'જ્યોતિ' કારે તો ભાગવત ધર્મ-ભક્તિ માર્ગ સંબંધી કલ્પના શ્રીરામાનુજદેવના ગ્રંથોમાંથી નહિ પણ એમના કોષ "બહુ શ્રુત અને વેદાન્તાભ્યાસી (પણ કદાચ ભક્તિમાર્ગના સાહિત્યથી અપરિચિત) મિત્ર" પાસેથી લીધી છે અને પછી એ કલ્પિત ભાગવત ધર્મ ગીતામાં નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે. (જુઓ પ્રસ્તાવના પા. ૧૧ થી ૧૫). પણ શરણાગતિ, શ્રવણ, કીર્તનાદિ ભક્તિ માર્ગના આચાર્યોએ સ્વીકારેલાં ભક્તિનાં સાધનોનો ગીતામાં ઉલ્લેખ મળે છે. ભક્તિ શબ્દ એકાદ વખત ઉપનિષદમાં મળે છે ખરો પણ ઇશ્વર ઉપર પ્રેમરૂપ ભક્તિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ ગીતા પહેલાં ક્યાંય મળતું નથી, એ બધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ્યોતિકારના ધ્યાનમાં કેમ નહિ આવી હોય? અને 'મનુષ્ય દેહધારી કૃષ્ણના શરીરને જ ભગવાન ગણીને ઉપાસવાનું ભાગવત ધર્મમાં કહ્યું છે' એમ 'જ્યોતિ' કાર શા ઉપરથી માને છે? ગીતાના (૭-૨૪-૨૫) જે વચનોના આધારથી ભાગવત ધર્મની પોતે કલ્પી લીધેલી માન્યતાનું તેઓ ખંડન કરે છે તે શ્લોકો ઉપરનું થી મધવનું કે થી રામાનુજનું ભાષ્ય જુઓ. કૃષ્ણનું મનુષ્યદેહ ધારી શરીર તે ઇશ્વર એવી ઇશ્વરની વ્યાખ્યા ભક્તિમાર્ગના કોષ આચાર્યના ગ્રંથમાં, મારા જોવામાં આવી નથી.

ગીતામાં ભાગવત ધર્મના ઉપદેશ પેઠે સાંખ્યયોગનો ઉપદેશ નથી એમ 'જ્યોતિ' કાર કહે છે. આ વિધાન પણ અર્થસત્ય છે. સાંખ્યકારિકાદિ ગ્રંથોમાં કહેલું સાંખ્ય કે યોગ સૂત્રદિમાં કહેલો યોગ ગીતામાં નથી એ જરાખર છે, ન જ હોય. પણ ગીતાના સમયમાં પ્રચલિત સાંખ્યના તથા યોગના વિચારોનો સંગ્રહ ગીતામાં જરૂર મળે છે. યોગ શબ્દ કર્મ યોગના તથા ચિત્તનિરોધ લક્ષણ યોગના એમ બે અર્થમાં ગીતામાં વાપરેલો મળે છે; વર્ગી પાછળના યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી આસન, પ્રાણાયામ, વગેરે પ્રક્રિયાઓ પણ ગીતામાં કહેલી છે. (જુઓ ગીતા અ. ૪ શ્લો. ૨૮ થી ૩૦ તથા અ. ૬ શ્લો. ૧૦ થી અધ્યાયના અન્ત સુધીના શ્લોકો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ). પાતંજલિએ કહેલો યોગનો ચિત્તવર્તનનિરોધનો અર્થ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગીતામાં કહેલો છે. (અ. ૬-૨૦ વગેરે)

ટુંકમાં કહું તો ગીતામાં એ વખતમાં પ્રચલિત કલ્યાણના સર્વ માર્ગોનો સંગ્રહ અને સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે. સમન્વય તો માનવજીવનની સંકુલતાને લીધે મહેલો નથી પણ સંગ્રહ જરૂર થયો છે અને એમાંથી પોતાને અનુકૂળ રીતે માણસ સમન્વય પણ કરી લે છે. છતાં 'જ્યોતિ' કારે ગીતામાં બે જ નિષ્ઠાઓ કહી છે એમ જે માન્યું છે તેમાં જલણે અગ્રણ્ય સંકરાચાર્યનું અનુસરણ થયું લાગે છે. 'જ્યોતિ' કારે ભક્તિ શબ્દનો અર્થ અદ્વૈતવાદનું એક સાધનો યોગ (અર્થાદિ અદ્વૈતવાદનું એક એટલે શું? અદ્વૈત અને એક્યમાં શો ફેર?) એવો કાંઈક કહ્યો છે (જુઓ પ્રસ્તાવના પા. ૮૬). સંકરાચાર્ય પણ ગીતાના છેલ્લા અધ્યાયના

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ

શ્લોક ૬૬.

જે શ્લોકમાં "સર્વ કર્મ સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ભગવાને ઉપસંદાર કયો છે;" એમ કહે છે, પણ એ જ શ્લોક ઉપર ટીકા કરનાં મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે 'જો કે ભાષ્યકારે (સંકરાચાર્ય) જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ઉપસંદાર કયો માન્યો છે પણ અગે ભગવા

યોગ્ય લાગે તે માર્ગે વાળવું અને ગીતા કે કોઈ પણ ગ્રંથના ઉપદેશની ફિકર ન કરવી એ જ ગીતાના ઉપદેશકને એટલે કે સત્યને અનુસરવાનો સાચો માર્ગ છે. આપણે ભૂલતા હશું તો પણ આ જ રસ્તે જવાથી ભૂલ સુધરશે.

અમુક અર્થનો આગ્રહ રાખવા જતાં ન્યૌતિકારે કવચિત્ મૂળના સમ્બંધની ખેંચતાણ કરી છે પણ ખેંચતાણ થોડી જ છે અને આવા દાખલા યે એટલા થોડા છે કે મને એની નોંધ લેવાની જરૂર નથી લાગતી. સામાન્ય રીતે બાબાનંતર સારું છે, એના ઉપરની ન્યૌતિ મોટે ભાગે પ્રકાશક છે, અને કાગળો છપાઈ પાંધણી વગેરે પણ સારું છે. ગીતાના શોખીનોએ, ગીતામાંથી જીવનનો માર્ગ શોધનારાઓએ આ ગ્રંથ વાંચવા વિચારવા જેવો છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

× ગીતાના રાજવિદ્યા રાજગુહ્ય નો કેટલાક પાશ્વર્ય પંડિતોએ ચલાવેલી ભ્રમણાને અનુસરી "રામચોરું ગુહ્ય જ્ઞાન" એવો અર્થ 'ન્યૌતિ' કરે કર્યો છે. જૂ. ઉપનિષદમાં અમુક વિદ્યા ક્ષત્રિયો પામે જ દત્તી એવું વચન આવે છે, અશ્વમતિ વગેરે કેટલાક ક્ષત્રિયો વિદ્યા વિષયમાં બ્રાહ્મણોની દરીદ્રી કરતા એ વાત મનુ સાચી છે, મરુદ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે કોઈ જનનો વિરોધ એ કાળે ન હતો, (બ્રહ્મ ક્ષત્ર સાથે મળ્યા) અને બ્રહ્મવિદ્યા કે કર્મચાનનો ચોખ્ખો ક્ષત્રિયાએ જ કર્યો એ કલ્પનાને ક્યો આધાર નથી. ઉપનિષદોમાં એ તાર ક્ષત્રિય ઉપદેશો મળે છે તેમ અનેક અને તે જન્મ માદવલક્ય જેવા સમર્થ બ્રાહ્મણ ઉપદેશો મળે છે. ખરી રીતે એ કાળ માટે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો ૬૬ બેદ મારવા એ જ અનૈતિકાસિક છે, ક્રીષ્ણ જેવા આચારી પાશ્વર્ય પંડિત પણ અમક ક્ષત્રિયોની જ વિદ્યા હતી એ કલ્પનાને બાળ ગણે છે.

ધર્મ

હિંદુ	૨૧૬૭	લાખ	આશરે ૭૦ ટકા.
મુસલમાન	૬૮૭	"	" ૨૨ "
શીખ	૩૨	"	"
જૈન	૧૧	"	"
ખૌદ	૧૧૫	"	"
ખ્રિસ્તી	૪૭	"	"
જૂત પ્રેતને માનનારા	૯૭	"	"

સામાજિક સ્થિતિ

પુરુષો	૧૬૪૦	લાખ	પાંચ વર્ષની નીચેની ઉમ્મરની
સ્ત્રીઓ	૧૫૪૯	"	વિધવાઓ ૧૫૧૩૬
કુંવારા પુરુષો	૮૦૬	"	પંદરથી પાંત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરની
કુંવારી સ્ત્રીઓ	૫૪૮	"	વિધવાઓ ૩૩,૫૪,૬૮૪
પરણેલ પુરુષો	૭૧૦	"	બ્રિટિશ હિંદમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ
" સ્ત્રીઓ	૭૧૬	"	ની સંખ્યા ૧૦૫૮ લાખ
વિધુર	૧૦૩	"	હિંદુ વિધવાઓની સંખ્યા ૨૦૨ લાખ*
વિધવાઓ	૨૬૮	"	વેસ્તાઓ ૬,૬૭૦૦૦

અશક્તો

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
ગાંડા	૪૪,૦૦૦	૨૮,૦૦૦
મૂંગા બહેરા	૯૩,૦૦૦	૬૨,૦૦૦
આંધળા	૧,૮૦,૦૦૦	૧,૮૬,૦૦૦
સ્તબ્ધતા	૬૨,૦૦૦	૨૩,૦૦૦

ધંધો-શાળાગર

ખેતીવાડીથી ૨૨૪,૦૦૦,૦૦૦ માણસનું ભરણપોષણ થાય છે. આનો અર્થ એ, કે આખી વસ્તીના ૭૧ ટકા ખેતીવાડી પર નભે છે.

ઉદ્યોગ	૧૦ ટકા.
વેપાર	૬ "
નિકાસનો ધંધો	૨ "
અવરથા તથા રક્ષણ	૧૬ "

* એટલે પાંચ સ્ત્રીઓ એક સ્ત્રી વિધવા !-લેખક.

યતો તે તેના મનથી મહત્વની વસ્તુ નહોતી. પરિણામ એ આવ્યું કે મોટી રકમો ખર્ચવામાં આવતી અને હું ધારું છું (પુસ્તકોનો આધાર મારી પાસે મોજુદ નથી) કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે કંપનીને માઇલ દીઠ ૩૦,૦૦૦ પૌંડ (૪,૫૦,૦૦૦) રૂપિયા ખર્ચ થયો. મને લાગે છે કે આનાથી ઉડાઉ ખર્ચ બીજા કોઈ કાર્યમાં થયો નહિ હોય.

—રોબર્ટ એન. માર્શે. ૧૮૭૨

દિલ્હી રેલ્વેએ અંગ્રેજ લોકોને પૈસો મેળવી આપવામાં સફાવ કરી. તેનાથી દિલ્હી ધણા પ્રાચીન ઉદ્યોગોનો નાશ થયો છે અને તેથી લાખો લોકો મુશ્કેલી તથા ગરીબાઈમાં આવી પડ્યા છે. પણ તેથી શાસક પ્રજા શ્રીમંત થઈ છે અને તેના અમૂલ્ય પરાધીન દેશ પર લશ્કરી કાશ્ત્ર મજબૂત હોવાથી, બીજાનું ગમે તે થાય તો પણ તેને માટે પૈસા તો મળી રહે છે.

—રેવ. સંડરલેન્ડ

રેલ્વે કંપનીઓને અપાતા અનુચિત લાભોથી બંધાણના બધા જળપ્રવાહોનો નાશ થાય ત્યાર પહેલાં દિલી સરકાર આ બાબત પર ધ્યાન આપશે એવી આશા છે.

—'ડેઇલી ન્યુઝ' ૧૯૦૫

મહારાજાના નહેરવાળા ધણા ભાગોમાં કુષ્કાળ કદી ગેરહાજર નહોતો તેમ જબ્બાઈ આવશે.

—ડિગ્બી

નદીના ધણા ભાગોમાં છેલ્લાં સત્તેર વર્ષ થયાં જે બંધકર ફેરફાર થઈ રહ્યા છે તે માટે મોટે ભાગે રેલ્વે બેન્કમદાર છે તે સાબીત કરવાને ધણા પુરાવા છે.

—ડૉ. સી. એ. એટલી ૧૯૨૫

દિલ્હીમાં માત્ર જમીનને પાણી પાવા માટે ૨૧૨૭૫ માઇલની નહેરો છે. પાકની જમીન ૨૨૫૮ લાખ એકર છે અને નહેર વાટે મળતા પાણીવાળી જમીન ૪૭૫ લાખ એકર એટલે કુલ હેત્રફળના માત્ર ૨ છે....બંધાણની મોટી નહેરોમાં માઇલોના માઇલો સુધી કચરો બરાબા દીધો છે અને તેથી તેનો નાશ થયો છે.

—સર વિલિયમ વિલ્કિન્સ

એલીના મજૂરો

દિલ્હી એલીના મજૂરોની રિયાત પોતાને સુધરેલા કહેવડાવતા કોઈ પણ દેશને કલંકરૂપ છે.

—ડબ્લ્યુ. આર. રોબર્ટસન

સરકારી કર, ખેડૂત પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું આંખું વર્ષે બારણુપોષણ કરી શકે તેટલું અનાજ રહેવા દેતો નથી.

—સર વિલિયમ હંટર

એલીમાં રાકાથેલ દિલ્હી અર્ધી વસ્તી અર્ધી વરસ સુધી તો પેટ ભરીને શું ખાઈ તે આજે જાણતી નથી.

—સર ચાર્લ્સ ઇલિયટ

ખાંડ

દિલ્હીમાં દર માથા દીઠ, ખાંડની વાર્ષિક વપરાશ ૨૪.૭ રતલ છે; ત્યારે અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલિયામાં અનુક્રમે ૧૦૩.૫ રતલ તથા ૧૨૬.૬ રતલ છે.

ધરાસણાનું રેલુકેન

વીરમગમ ધોલેરા આદિના પોલિસે કરેલા ગંદા અત્યાચારોથી ભુથપા પામી ગાંધીજીએ સરકારને શુદ્ધ રીતે લડવા-ગોળી ચલાવવા-ની તક આપવા ધરાસણાના અગરોને પ્રજ્ઞના ખનાવવા ઘોષણા કરી. ગાંધીજી પોતે ગોળી ઝીલવા સૌથી આગળ રહેવાના હતા. પણ આ સરકારની ક્ષત્રિયની માફક સીધી રીતે લડવાની હિંમત જ નથી.

ગાંધીજીને કેદ ક્યાં !

પછી ગાંધીજીના નાના મોટા જૂના અને નવા બધા અનુયાયીઓની કસોટીનો પ્રસંગ આવ્યો. આ કસોટીમાં અબ્બાસ સાહેબ, સરોજિની દેવી, ઇમામ સાહેબ, નરહરિભાઈ, અને બીજા અનેક યુવકો. કેવી રીતે પસાર થયા તેની વીરકથા આખા ગુજરાતને જાણીતી થઈ ગઈ છે; અને આખી દુનિયા ન દેખે એ માટે સરકારે હિંદુસ્તાન ઉપર નાંખેલો અંધાર-પછેડો જ્યારે સરકારી જશે ત્યારે એ વીરકથા આખી દુનિયા જાણશે. એક પરદેશી અંગ્રે-રિકને એ વીરકથો જોયાં છે, અને જો તેની તે સમયની લાગણી તે પોતાના દેશ જરો ત્યાં સુધી ટકશે તો જગતને જણાવશે.

અનેક વીર યુવાનોએ પોતાની નિંદગી જોખમમાં નાંખી ગાંધીજીની નેમ પાર પાડી. મોઈ એમ ન હશે કે મીઠાના અગરો આપણા કબજે ન આવ્યા માટે ગાંધીજીની નેમ પાર

ન પડી. ધરાસણાના અગરો ઉપર આક્રમણ લઈ જવામાં ગાંધીજીનો હેતુ સરકારને પોતાની બંધી તાકાત ખતાવવાની તક આપવાનો હતો. આ તકનો ઉપયોગ સરકાર સીધી ગોળી ચલાવી શુદ્ધ રીતે ન કરી શકી. એમાં ગાંધી-જીનો દોષ ન હતો. સરકારે બીકણ માણસો જેવી કૂરતા ખતાવે છે તેવી કૂરતા ખતાવવી પસંદ કરી; અને એમ કરી તેનું રાક્ષસી સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી ખતાવ્યું. બહુ લોકો આ સરકારનું સૌમ્ય સ્વરૂપ જોઈ ભુલાવામાં પડી ગયા હતા. તેઓએ ધરાસણાની વાતો સાંભળી પોતાના રાષ્ટ્રીય આત્મામાં જે એક નવું કૌતવ અનુભવ્યું તેની સાથે જ સરકારની કમકમાટી ઉપખાવે એવી નીતિ પણ જોઈ લીધી.

ધરાસણાએ હિંદુસ્તાનને નવું એક જ અનુભવવાનો પ્રસંગ આપ્યો, અદિસક યુદ્ધ કેમ થઈ શકે છે એનો જગતને પાઠ આપ્યો.

***

સાચા નેતૃત્વનો ધન્ય પ્રસંગ

આ દુનિયામાં દરેક માણસને પોતાને જમે એવા પ્રસંગો કામ કરવા નથી મળતા. પોતાની ધારણા પાર પડે એવી તક મળતી એ પણ એક સદ્ભાગ્ય છે. ગાંધીજીની ગોળી ઝીલવાની ઉમેદ હતી પણ એમને એ પ્રસંગ ન મળ્યો. મહાદેવભાઈ જેલમાં ગયા ત્યારે એમને દુઃખ થયું કે એમને પણ માર ખાવો-ગોળી ઝીલવાનો પ્રસંગ ન મળ્યો. એવી દુઃ-યાદ બીજા અનેક જેલમાં ગએલા વીરોએ કરી.

રીતે એ લડતમાં ઝંપલાવાનો પોતાનો નિશ્ચય ગાંધીજી સમક્ષ રજુ કર્યો. આથી ગાંધીજી ઘણા પ્રસન્ન થયા પણ તેમને જાહેરને મીઠાના કાચ-દાના ભંગમાં પુરુષો તૈયાર હોય ત્યાં સુધી ન ઝંપલાવા સમજાવ્યા; અને દારૂ અને પરદેશી કાપડની ચોરીનું કામ સોંપ્યું. આમ કરવામાં ગાંધીજીનો હેતુ પોતાની લડાઈને લડાઈની સામાન્ય નીતિની મર્યાદામાં રાખવાનો હતો. સ્ત્રીઓને દાખલ કરી તેઓ પ્રતિપક્ષી ઉપર અનુચિત લાભ લેવા ધ્વજતા ન હતા. આમ છતાં કેટલીક જાહેરનારો તેમાં સીધી રીતે ઝંપલાવ્યું. અહોઆ એ જણાવવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ જે એમ ધારેલું કે આ બ્રિટીશ સરકાર સ્ત્રીઓને જોઈ આપણી સામે બરાબર લડશે નહિ એ જોડું પડ્યું છે. પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓને પણ લાડી મારવામાં, તેમની ઉપર ઘેડા દોડાવામાં અને તેમને જોલમાં પૂરવામાં સરકાર પાછી પાની કરી નથી.

હવે નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. સરકારે દારૂની અને પરદેશી કાપડની ચોરીને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યા છે; એટલે કે અત્યારે એ જાતની ચોરી કરવી એ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવા બરાબર છે. આ કામમાં હવે સ્ત્રીઓને જવા દેવી કે નહિ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ગાંધીજીની પ્રારંભની દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી નિર્ણય આપવો હોય તો એમ કહી શકાય કે હવે પુરુષોએ જ આ ચોરીનું કામ ઉપાડી લેવું જોઈએ, અને જાહેરને ચોર્ષા જોખમવાળાં કામો લેવા સમજાવવાં જોઈએ.

આલુ પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજી પોતે શા નિર્ણય આપે એ કહેવું કઠિન છે. અમને

એમ લાગે છે તેઓ હજી પણ સ્ત્રીઓને કદાપિ સવિનયભંગમાં ન પડવા વિનવે; જો કે પરિસ્થિતિમાં એ ફેરફાર થયા છે. એક એ કે સ્ત્રીઓએ ચોરીનું કામ સ્વીકારેલું તે તેઓ જોલ આદિના ભંગ આવતાં છોડી દે એમાં એક જાતની ભીરુનાનો આરોપ થાય ! અને બીજું એ કે સરકાર સ્ત્રીઓ તરફ ખાસ આદર-શ્રદ્ધા બતાવતી નથી અને તેથી અનુચિત લાભ લેવાની દૃષ્ટિ પણ વળતી રહે છે. આમ છતાં અમને એમ લાગે છે કે જાહેરને આપણે જોખમમાં ન પડવા સમજાવીએ એ ઠીક છે.

જે જાહેરનારો હિંમત કરી તેમાં ઝંપલાવ્યું છે તેમને તો ધન્યવાદ જ થતો છે.

* * *

‘પરદેશમાં ફેલાવેલું’ જૂઠાણું

શ્રી. નંદલાલના હેત્તના પત્ર ઉપરથી વાંચકો સમજી શકશે કે હિંદુસ્તાન વિષે કેટલાં જૂઠાણાં અમેરિકા આદિ દેશોમાં ફેલાયા છે. અનીતિ અને અસત્ય સાથે જ રહેલું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં પોતાનાં અપકૃત્યો છુપાવતા આ પરદેશી સરકારને કેટલી હદ સુધી નીચે જવું પડે છે તેનો એ પત્ર ઉપરથી ખ્યાલ આવશે.

* * *

સ્વાગત

‘પ્રસ્થાન’ ના તન્ત્રી મંડળના એ સભ્યો લાઈ શ્રી નંદલાલ તથા ત્રિકમલાલ અમેરિકાથી પોતાનું કામ પૂર્ણ કરી યોગ્ય અવસરે. પાછા આવ્યા છે. તેમને અમે સ્વાગત આપીએ છીએ. આશા છે કે તેઓ તેમના સમૃદ્ધ અનુભવનો લાભ ‘પ્રસ્થાન’ને આપશે.

ર. છા. પ.

બટુક શેતાન : જુઓ, કેવો સરસ માણસ છે. ઈશ્વરનું જ નામ લીધા કરે છે ! પણ યાર જરા યંબી જા. થોડા વખતમાં જ તું શેતાનનું નામ લેતો યર્ષ જમશ. એનો રોટલો હું લઈ લઉં છું ! થોડા જ વખતમાં રોટલા વિના હેરાન થઈ જશે અને આમનેમ શીખ્યા કરશે. બૂખ લાગશે એટલે શપથ લેવા માંડશે અને શેતાનને ખોલાવશે.

[રોટલો લઈ લે છે અને ઝાડી પાછળ સંતાઈ જાય છે. પછી ખેડૂત શું કરે છે એ તપાસ્યા કરે છે.]

ખેડૂત : [થોડાને ઊડી નાખે છે] ઈશ્વરની મહેરબાની ! [થોડાને છૂટા મૂકી દે છે અને એનો ડગલો જ્યાં પડ્યો છે ત્યાં જાય છે.] ખૂબ બૂખ લાગી છે. ઘરવાળાએ રોટલો તો મોટો કરી આપ્યો છે; પણ જુઓ તો ખરો, કે હું આખો ખાઈ જાઉં છું કે નહિ ! [ડગલાની પાસે આવે છે.] ઝૂમ ! મેં ડગલાની નીચે મૂક્યો દરો. [ડગલો જાયો કરે છે.] નહિ, અહીંયાં પણ નથી. શું થઈ ગયું ? [ડગલો ખજેરે છે.]

બટુક : [ઝાડની પાછળથી] હવે ખોળો બચ્ચા, ખોળો. અહીંયાં આ મેં સાચવી રાખ્યો છે. [રોટલા ઉપર ખેસે છે.]

ખેડૂત : [હળ હલાવે છે અને ડગલો ફરીથી ખજેરે છે] આ તો અજાયબી ! ભારે અજાયબી ! અહીં કોઈ હતું તો નહિ, અને છતાં મેં રોટલો ગૂંચ થઈ ગયો ! પંખીઓએ જો ખાધો હોત તો આમનેમ થોડાક ટુકડા તો પડ્યા હોત ને ? પણ અહીં તો એકે ટુકડો નથી. અહીંયાં કોઈ આવ્યું નથી અને છતાં મેં કોઈક લઈ ગયું !

બટુક : [બોલો યાય છે અને ડોકિયું કરે છે] હવે એ શેતાનને ખોલાવશે.

ખેડૂત : વારુ, એનો કાંઈ ઉપાય નથી. કાંઈ ફિકર નહિ. એથી કાંઈ હું બૂખે મરી જવાનો છું ? જો કોઈકે લીધો છે તો કોઈકે તો લીધો છે ! એ ખાંધને એનું ભણું થાઓ !

બટુક : [ચૂંકે છે] આહ ! કમજખત ખેડૂત ! આ તો શપથ લેવાને બદલે કહે છે કે ભણું થાઓ. આવા માણસનું કેમ કરવું ?

[ખેડૂત આરામ લેવા ચૂઈ જાય છે. કુસની સંજ્ઞા કરે છે, બચાડું ખાય છે અને લાંબી જાય છે.]

બટુક : [ઝાડી પાછળથી બહાર આવે છે] ઉપરી સાહેબ મારે બોલવું સહેલું છે. સાહેબ કહ્યા કરે છે કે 'તું નરકમાં પૂરતા ખેડૂતો નથી લાવતો. જો ને દરેકજા કેટલા બધા વેપારીઓ, શિષ્ટ લોકો અને જાત જાતના માણસો સંખ્યાબંધ આવે છે અને કેટલા થોડા ખેડૂતો !' પણ હવે આ માણસને કેવી રીતે ફસાવો ? એને પકડવાની કોઈ પદ્ધતિ રીત નથી. મેં એને ઉપત્તો રોટલો એળેઈ નથી ? આનાથી વધારે હું શું કરું ? છતાં એ એજે શપથ ન લીધો ! શું કરવું એ મને સૂઝતું નથી. હીક. મારે જમને નિવેદન તો રજૂ કરવું જોઈએ ને ?

[જમીનમાં અદરય થાય છે.]

મદદ કરે છે. અને તેઓ એમનાં કામમાં એટલી બધી જહેમત ઉઠાવે છે કે જ્યાં કશું થે ન હોય ત્યાં થે પણ આખો કેસ ઊભો કરી આપે છે. વજીસો અને અમલદારો મળી તે લોકોને એટલી સારી રીતે ફસાવી શકે છે કે આપણે શેતાનો પંથ એવી રીતે તેમને ન ફસાવી શકીએ !

મુખ્ય શેતાન : વારુ. પછી હું એમને જોઇશ. તું હમણું જા.

વજીસોનો શેતાન જમણી બાજુએ જાય છે.

મુખ્ય શેતાન : [દરવાનને] ઉઘાટને ઢાખલ કરો.

એડ્વોકેટોનો બટુક-શેતાન પ્રવેશ કરે છે. તેના હાથમાં રોટલો છે. છેક જમીન સુધી વોકો વળીને સલામ કરે છે.

એડ્વોકેટોનો શેતાન : આ રીતે હું લાખો વખત રહી શકીશ નહિ ! મને બીજું કામ સોંપો.

મુખ્ય શેતાન : બીજું શું કામ ? શેનો બડબડાટ કરે છે ? શું ખચે છે ? ઊભો થા, અને કાંધક સમજાય એમ બોલ. તારું નિવેદન લાવ. ચાલુ અઠવાડિયામાં તે કેટલા એડ્વોકેટોને પકડ્યા ?

એડ્વોકેટોનો શેતાન : [રડતો] એક પણ નહિ !

મુખ્ય શેતાન : શું ? એક પણ નહિ ? તું શું કહેવા માગે છે ? તું શું કરતો હતો ? ક્યાં રખડતો હતો ?

એડ્વોકેટોનો શેતાન : [ગજબજાટ કરતો] હું રખડતો ન હતો. દરેક વખતે થાય એટલી મહેનત તો કરી છે; પણ કશું વળ્યું નહિ. આ જુઓ, મેં જ્યાં એક એડ્વોકેટની ફાજરીમાં એનો છેવટનો રોટલો લઈ લીધો. ત્યારે એ ચપચ લેવાને બદલે ઊલટું મારું બધું થાય એમ બોલ્યો !

મુખ્ય શેતાન : શું... ? શું... ? શું મડબડાટ કરે છે ? જા, નાક સાફ કરી આવ અને અક્કલ ઠેકાણે રાખીને બોલ. તું શું બોલે છે એ કાંઈ સમજાતું નથી.

એડ્વોકેટોનો શેતાન : સાંભળો ! એક એડ્વોકેટ એડ્વોકેટો હતો. મને ખબર પડી કે તે તેની સાથે ફક્ત એક રોટલો લાવ્યો છે અને તેની પાસે બીજું કાંઈ ખાવાનું નથી. મેં રોટલો ચોરી લીધો. નિયમ પ્રમાણે એણે ચપચ લેવા જોઈતા હતા, પણ એના બદલામાં એણે શું કર્યું ? એ કહે છે કે "જેણે લીધું હોય તે જલે ખાય. એનું ભણું થાઓ !" આ રોટલો હું મારી સાથે લઇ આવ્યો છું. આ રહ્યો.

મુખ્ય શેતાન : વારુ. અને બીજાઓ વિશે શું દર્શાવતો છે ?

એડ્વોકેટોનો શેતાન : એ બધા એકસરખા છે ! એમનામાંથી એક પણ હું લારી શક્યો નથી.

મુખ્ય શેતાન : તું ખાલી હાથે મારી આગળ આવવાની દેખત કેમ કરી શક્યો ? અને ખાલી હાથે આવ્યો એ જાણે બસ ન હોય એમ વળી આ ગંધાતો દુકડો લઇને આવ્યો ! તું મારી મરઠરી કરવા માગે છે ? તારે જહાનમમાં રહેવું છે અને આજસુધી ખાવું છે ? બીજાઓ થાય એટલું કરે છે, સખત મહેનત કરે છે. જો, તેઓમાંના દરેકે [બટુકો વધે-વતાવતાં] દસ હજાર, વીસ હજાર અથવા બે લાખ સુધી માણસો આપ્યા છે. અને તું ખાલી હાથે આવે છે. અને આ ગંધાતો દુકડો લઇને આવે છે ! અને નકામો લાંબું લાંબું

છો જ કે, ધીરવું એ ટેકરી ઉપરથી નીચે ગળગળવા જેવું છે; જ્યારે દેવું વસૂલ કરવું એ ટેકરી ઉપર લાઇ જવા બરાબર છે. ધરડિયાંની એ કહેવત છે.

ખેઠ : ચિંતા ન કર. આ પછી પાસે પુષ્કળ અનાજ છે.

મઠ : હા, પણ તેથી શું ?

ખેઠ : આપણી પાસે પૂરતું છે, આવતા પાક સુધી ચાલે એટલું છે; એટલું જ નહિ પણ આગળ બે વર્ષ સુધી ચાલે એટલું છે. આટલાં બધાંનું આપણે શું કરીશું ?

મઠ : આપણે એનું શું કરીશું ? અરે ! આ અનાજમાંથી તો હું કાંઇક એવું બનાવું ન કે જેથી તમે આંખી જિંદગીભર આનંદ કરો !

ખેઠ : શું ? તું એમાંથી શું બનાવવાનો છું ?

મઠ : એક જાતનું પીણું. અને એ પીણું એવું થશે કે જ્યારે તમે નજીક દરો ત્યારે તમને તે તાકાત આપશે; તમે જ્યારે જૂખ્યા દરો ત્યારે તમને તૃપ્તિ આપશે; બાંધ નહિ આવતી હોય ત્યારે બાંધ લાવશે. તમે ઉદાસીન દરો ત્યારે તમને લહેરમાં આણશે; તમને બીક લાગતી દરો ત્યારે તમને દિમત આપશે-એવું પીણું હું બનાવી શકું એમ છું.

ખેઠ : ગપ્પાં !

મઠ : ભલે ગપ્પાં ! મેં જ્યારે તમને પેલા કળાણમાં વાવવાનું કહ્યું અને પછી ટેકરી ઉપર વાવવાનું કહ્યું ત્યારે એમ જ હતું ને ? ત્યારે તો તમને મારામાં વિશ્વાસ નોનો; તો પણ હવે તો તમને ખાત્રી થઇ છે ને ? આ પીણું પણ તમને એમ જ થશે.

ખેઠ : પણ એ પીણું તું શેનું બનાવીશ ?

મઠ : કેમ ? આ જ અનાજનું.

ખેઠ : પણ એમાં પાપ નહિ લાગે !

મઠ : સાંભળો તો ખરા ! એમાં પાપ શેનું ? દુનિયામાં દરેક ચીજ માણસના આનંદને માટે જ તેણે આપેલી છે !

ખેઠ : નશુ, આ બધું કદાપણ તું ક્યાંથી શીખી લાવ્યો ? અથવા તું દેખાય છે તો સાદો અને મહેનતુ માણસ ! આ બે વર્ષથી તું મારી સાથે રહે છે, પણ કાંઈ દિવસ મેં તને જોડા ઉતારતો યે જોયો નથી. અને છતાં યે જણે તું બધીએ વિદ્યા માણતો હોય એમ લાગે છે ! ક્યાંથી શીખ્યો એ બધું ?

મઠ : દુનિયામાં બહુ ફર્યો છું.

ખેઠ : ત્યારે તું એમ કહે છે કે આ પીણું તાકાત આપે એવું થશે, ખરું ને ?

મઠ : એક વાર વાપરી જોજો. અને પછી કહેજો કે એમાંથી કેટલો ફાયદો થાય છે ?

ખેઠ : ત્યારે એ બનાવાય કેા રીતે ?

મઠ : રીતની ખજર પડે, પછી કંઈ નથી. ફક્ત એક તાંબાના અને બે લોડાનાં વાસણની જરૂર પડશે.

ખેઠ : એનો સ્વાદ સરસ આવે છે ?

મઠ : મધ જેવો મીઠો ! એક વાર આખશો કે પછી કદી છોડશો જ નહિ.

ખેઠ : એમ કે ? હીક. ત્યારે હું પાડોસીને ત્યાં જાઉં છું. એને ઘેર તાંબાનું વાસણ હતું, અખતરો કરી જોઇએ !

અંક ત્રીજો પૂરો

ખેઠ : જો સમજીને ! તું કહેતી હતી ને, કે નીક અને હું અનાજ બગાડીએ છીએ ! પણ જો, અમે હવે કેવી રીતે તૈયાર કરી છે ? એહ ! સરસ છે, નહિ ?

સ્ત્રી : અલખત ! જો એ ઘરઘાને ફરી જુવાન બનાવે છે તો એ સરસ જ છે. જો ને ! આનાથી તું કેટલો હહેરમાં આવી ગયો છે ? અને હુંએ હહેરમાં આવતી હઉં એવું મને લાગે છે ! ખસ, ત્યારે ચલાવ ! આ ... આ ... [ગાય છે]

ખેઠ : હાં ! બરાબર છે ! આપણે બધાં મ જુવાન થઈ જઈશું ! બધાં મ જુવાન !

સ્ત્રી : સાચુજીને બોલાવીએ ! તે હમેશાં ઉદાસીન રહે છે. અને બડબડવા કરે છે ! એમને જરા તાળું થવાની જરૂર છે ! એ જુવાન થશે એટલે એણે કંઠાસ કરશે !

ખેઠ : [મદમાં] હાં ! માને બોલાવ ! એમને અહીં બોલાવો, એમને દાદાને પણ બોલાવો. એહ ! મેરી, હું કહું છું કે તારા દાદાને અને દાદીને બોલાવી લાવ ! ન દોડ ! એમને કહો કે હવે ચૂલા પાસેથી આમ આવે ! આપણે એમને ફરીથી જુવાન બનાવીશું ! હવે ત્યારે દોડ ! એક, બે, ત્રણ ! ચાલ દોડ ! તીરની માફક જ ! [છોકરી દોડતી જાય છે] [સ્ત્રીને] આપણે એક બીજો ખાલો ઉડાવીએ.

મજૂર ખાલા બરે છે અને બન્નેને ગાયે છે.

ખેઠ : [પીએ છે] પહેલાં આપણે માથે જુવાન થયા, પછી એ આપણા હાથમાં હોતરું; હા, હવે એ આપણા પગે પહેાંચું છે ! મને મારા પગ જુવાન થતા લાગે છે. એ એમની મેજે જ ચાલવા માંડે છે.

સ્ત્રી : [પીએ છે] નીક, તું બડો હંસીઆર છું. હવે ત્યારે કાંઈક વગાડ.

[મજૂર તીનતારો* લે છે અને વગાડે છે. ખેડૂત અને તેની સ્ત્રી નાચે છે.]

મજૂર : [હરથના આગળના ભાગમાં બેસી બેસી વાદ્ય વગાડે છે. અને ખેડૂત અને તેની સ્ત્રીની સ્થિતિ જોઈને હસે છે અને આંખો મચકાવે છે. પછી તે વગાડવાનું બંધ કરે છે; પણ પેલાં તો નાચ્યાં જ કરે છે.]

પેલા રોટલાનો તારે પૂરેપૂરો હંડ આપવો પડશે. મારાં દોસ્તો ! હવે તમે તો પકકાઈ ગયાં છો ! આ જળમાંથી તેઓ હવે કદી નહિ નીકળી શકે. સરદારને લલેને હવે આવવું હોય ત્યારે આવે !

એક તંદુરસ્ત દેખાતી ડોશી અને એક અતિશય ઘરડો સફેદ વાળવાળો ડોશો પ્રવેશ કરે છે. આ ડોશો ખેડૂતનો દાદો થાય છે.

દાદા : શું છે ? તમે ગાંડાં ચઢ મયાં છો ? બીજા બધાં કામ કરે છે ત્યારે તમે નાચવા બેઠાં છો !

સ્ત્રી : [નાચે છે અને તાળાઓ પાડે છે.] આ...આ...આ...[નાચે છે]

પાપ કરું છું કબૂલ જ છે પણ

ધંધર બીન અપાય ન કો જન.

ડોશી : અરે દલકટ ! દજી ચૂરો તો સાફ ક્યોં નથી ને અહીંનાં નાચવા માંડી છું !

* Balalayka એ ત્રણ તારનું તંત્રવાદ્ય છે, અને રસાયન ખેડૂતો એ વાપરે છે. 'એકતારો' શબ્દ ઉપરથી તીનતારો એ શબ્દ બનાવ્યો છે.

અંક પ મો

સૂપડીની અંદરનો લાગ. મનુર એકલા તેનાં શીંગડાં અને ખરીઓ દેખાય છે.

મ૦ : અનાજ તો પુષ્કળ છે ! રાખવાની જગ્યા છે તેનાં કરતાં યે વધારે છે. અને એને પેલાનો સ્વાદે લાગ્યો છે ! ફરીથી અમે એ ગાળ્યો છે. એક પીપ બારીને એ સંતાડી મૂક્યો છે. અલગત, હવે અમે એ કોઇને કામ વિના પાવાના નથી. પણ જ્યારે અમારે કોઇની પાસેથી કાંઇ કામ કરાવવું હશે ત્યારે અમે એને એની લહેજત ચખાડીશું ! આજે મેં એ જ ગામનાં મોટેરાંઓને નિમંત્રણ આપવાનું અને બધાંને તે પાવાનું કંઈું છે. એટલા માટે કે તેઓ તેના દાદાની અને તેની વચ્ચે મિલકતની વહેંચણી કરી આપે. અને બધું યે એને મળે અને દાદાને કશું યે ન મળે એવું કરે. મારાં ત્રણ વર્ષ આજે પૂરાં થાય છે. અને મારું કાર્ય પણ પૂરું થાય છે. બન્ને સરદાર હવે આવે અને જાતે જ જુઓ. એ પોતે એવા આવશે તોપણ મારે હવે કાંઇ શરમાવા જેવું નથી.

મુખ્ય શેતાન જમીનમાંથી બહાર આવે છે.

મુખ્ય શેતાન : મુદત પૂરી થઇ છે. પેલી શેટલાની બૂલ સુધારી છે કે નહિ ? મેં તને કંઈું હતું ને કે હું જાતે જ આવ્યાને જોવાનો છું. કેમ, ખેડૂત કબજે થયો ?

મ૦ : પૂરેપૂરો. આપ જાતે જ જોઇ લ્યો. હમણાં એમનામાંથી કેટલાક આવશે ! પેલા ચૂલામાં પેસી જાઓ અને તેઓ શું કરે છે તે જુઓ ! આપને સારી પેટે સંતોષ થશે !

મુખ્ય શેતાન : [ચૂલામાં પેસતાં] અમે જોઇએ છીએ !

ખેડૂત અને ચાર ડોસાઓ પ્રવેશ કરે છે. પાછળ સ્ત્રી આવે છે. પુક્રમે મેળની આજુબાજુ બેસે છે. સ્ત્રી હાથમાં પાથરે છે અને ખાવાના પદાર્થો મૂકે છે. ડોસાઓ મનુરની સાથે સલામની આપ-લે કરે છે.

૧ લો ડોસો : કેમ ? પેલું પીણું વધારે જનાબું છે ને ?

મ૦ : હાથ ! અમારે જેટલી જરૂર હતી તેટલો ગાળ્યો છે. એટલી કીમતી ચીજને શું કરવા બગાડવી ?

૨ જો ડોસો : બરાબર તૈયાર થયો છે ?

મ૦ : પહેલા ધાણુ કરતાં ઘણો સારો !

૨ જો ડોસો : એ જનાવતાં તું ક્યાંથી શીખ્યો ?

મ૦ : હુનિયામાં ફરવાથી ઘણી વસ્તુઓ શીખ્યા છે !

૩ જો ડોસો : હા, હા. તું તો ખરો જાણુકાર દેખાય છે !

સ્ત્રી દાર અને ચાલા લાવે છે.

મ૦ : જરા જરા લ્યો.

સ્ત્રી શીશામાંથી રેડીને ખાલા બારે છે.

સ્ત્રી : અમારું માન રાખો !

૧ લો ડોસો : [પીએ છે] તમારા માનમાં ! વાહ, સરસ છે. સાધેસાધામાં બાપી જાય છે. આનું નામ તે ખરું પીણું !

તો, મારાં માથાપ કરતાં યે વધારે છે. અને-આ માઉકેલ સ્ટેપેનિક તો આમારા એક જૂના મિત્ર જ છે !

૧ લો ડાસો : [ખેડતને] સારા માણસ સાથે વાત કરવામાં ફાયદો જ છે. જ્ઞાન મેળવવાની એ રીત છે. તમે પશુ એવા જ છો. તમારી તોલે આવે એવું પશુ કોઈ નથી !

૨ જો ડાસો : તમે કહ્યા અને મમતાળુ છો. એથી જ તમે મને ગમેો છો.

૩ જો ડાસો : મારી તમારા તરફ પૂરેપૂરી લાગણી છે. હું એ શબ્દોમાં કહી શકતો નથી. આજે જ હું મારી ધરવાણીને કહેતો હતો કે.....

૪ થો ડાસો : વા'કેશરી ! ખરા વ્હાકેશરી !

મ૦ : [મુખ્ય શેતાનને કાણી મારે છે] સાંભળ્યું ? આ બધું જૂઠું છે. એકબીજાની પાછળ તેઓ એકબીજાને ગાળો જ દે છે. પશુ અત્યારે, જુઓ, જેમ શિયાળવાં તેમની પૂંછડી હલાવે તેમ તેઓ એકબીજાની ખુશામત કરવા મંડી પડ્યા છે. આ બધું તે પેલા પીણાનું પરિણામ છે.

મુ૦ શ૦ : એ પીણું અસરકારક છે, બહુ અસરકારક છે. જો તેઓ આ પ્રમાણે જૂઠું બોલતા યર્થ જાય તો તો બધા યે આપણા જ કબજામાં આવી જાય. બહુ સારું ક્યું. મને સંતોષ થયો.

મ૦ : હજી જરા જુઓ ! તેઓ જ્યારે બીજો શીશો પૂરો કરશે ત્યારે આત્મીયે થે સરસ થશે.

સ્ત્રી : [રડે છે] બીજો એક પ્યાલો લ્યો.

૧ લો ડાસો : બહુ નહિ પડે ? તમારા માનમાં. [પીએ છે] સારા માણસની સોખતમાં પીનાં આનંદ આવે છે.

૨ જો ડાસો : પીધા વિના કેમ ચાલે ? તમારાં ઘણીઘણિયાણીનાં માન ખાતર !

૩ જો ડાસો : દોરતો ! તમારાં માનને ખાતર.

૪ થો ડાસો : આ સાચી જાનનું પીણું છે. ચાલો લહેજત ઉડાવીએ. અમે તમારે માટે બધી સગવડ કરી આપીશું; કારણકે એ બધાનો આધાર મારા ઉપર જ છે ને ?

૧ લો ડાસો : તમારા ઉપર ? નહિ, તમારા ઉપર નહિ. પશુ તમારા મોટેરા કહે એના ઉપર.

૪ થો ડાસો : મારા મોટેરાઓ મોટા મૂરખા છે. જેમાંથી આવ્યો ત્યાં જ !

૨ જો ડાસો : અરે એવકુફ, આ તે શું કરવા માંડ્યું છે ?

૩ જો ડાસો : એ કહે છે એ સાચી વાત છે. કેમ જે-આ ગૃહસ્થ આપણી નકામી મહેમાનગીરી નથી કરતા. અને કામ કરાવતું છે. [ખેડતને] અને એ કામ કરી સફાઈ એવું છે. ફક્ત તારે અમને મિજગાની આપવી જોઈએ અને અમારા તરફ યોગ્ય માન જતાવવું જોઈએ. કારણકે તને મારી ગરજ છે, મારે તારી ગરજ નથી. તું તો ભૂંડનો સગો ભાઈ છે.

ખે૦ : અને તું ? શાનો ખરાડા પોડે છે ? તમે મારા પર દલોલો કરવા માગો છો ? તમે એકલું પેટ ભરવામાં જ સમજ્યા લાગો છો !

પીયેલ માણસો જૂંપડીમાંથી લથડિયાં ખાતાં બહાર આવે છે, બૂમો પાડે છે અને ઠાકરીઓને પકડે છે.

ઠાકરીઓ : ટાંગ બાંધુ, ઠાકી લો; આ શું કરો છો ?

ઠાકરીઓ : ચાલો આપણે શેરીની અંદર જતા રહીએ. અહીં રમાય એમ નથી.

કુંડાળામાંથી રમતા બધા ન્યથે છે.

ખેડૂત : [દાઘ પાસે ન્યથે છે] હવે તમારી પાસે શું રહ્યું ? વડિલો બધું મને જ આપનાના છે ! [દાઘની સામે આંગળીના ટચાકા ફેરવે છે] આ તમને મળશે ! ખાતા જાઓ, હવે તો બધું મારું છે અને તમને કંઈ નહિ મળે ! વડિલો ગાવાને પોતે જ તમને કહેશે.

ચારે વડિલો બધા એકી સાથે બોલે છે.

૧ લો વડિલ : કારણ કે બધું શું છે તે હું જાણું છું !

૨ જો વડિલ : પહેલા મને સાંભળવો પડશે; કારણ કે હું ધરકું પંખીકું છું.

૩ જો વડિલ : દોરત ! વહાલા દોરત ! જિઅરમન દોરત !

૪ થો વડિલ : જૂંપડી તરફ જાઓ, પથારી તરફ જાઓ, ધરવાળાને બિના રહેવાની ક્યાંય જગા નથી. હવે ત્યારે આમ આવ !

પરંતુઓ એકબીજાના હાથ પકડે છે અને બબ્બેની ભેડીમાં એકની પાછળ બીજે એની રીતે લથડિયાં ખાતા ન્યથે છે. ખેડૂત જૂંપડી તરફ પાછો ફરે છે, પણ ત્યાં પહેાંચે એ પહેલાં લથડિયાં ખાતો પડે છે. અને ન સમન્ય એવા અવાજો કાઢે છે. દાઘ અને તેમની સાથે બીજા ને હતા તે બેઠે છે અને બહાર ન્યથે છે. મજૂર અને મુખ્ય શેતાન પ્રવેશ કરે છે.

મ૦ : તમે જોયું ને ! હવે કુછરોનું લોહી એમનામાં બિછળ્યું છે. અને વરમાંથી તેઓ કુછરો જાન્યા છે. [ખેડૂત તરફ આંગળી કરે છે] પેલો એ ધૂળમાં પડ્યો પડ્યો બૂંડની માફક ખરાડા પાડે છે.

મુ૦ શે૦ : તું સફળ થયો છે ! પહેલા સિયાળ જેવા, વર જેવા અને હવે બૂંડ જેવા. એ ખરું પીણું છે ! પણ મને કહે તો ખરો તે જનાબ્યું શી રીતે ? હું ધારું છું કે તે સિયાળ, વર અને બૂંડના લોહીનું મિશ્રણ દરીને જનાંબ્યું દશે !

મ૦ : ના, ના. મેં તો ફક્ત એને વધારે પડતું અનાજ જ આપ્યું. ત્યાં સુધી એની પાસે જરૂર જેટલું અનાજ હતું ત્યાં સુધી એ એનો છેવટનો દુકડો આપતાં પણ અચકાતો નહતો; પણ જ્યારે એની પાસે એટલું ગધું યધ ગધું કે એનો શો ઉપોગ કરેલો એની એને સઝ ન પડવા લાગી ત્યારે તેનામાં સિયાળ, વર અને બૂંડનું લોહી જામતું થયું. પશુનું લોહી તો એનામાં પહેલેથી જ હતું. ફક્ત પશુના લોહીનું કંઈ ચાલતું ન હતું !

મુ૦ શે૦ : હીક, તું હોશિયાર છે. તે પેલા રોટલાની બૂલનું પૂરેપૂરું પ્રાચલિત કરી દીધું છે ! હવે ફક્ત ખેડૂતોને દાર પીવાની જ જરૂર છે. અને દાર પીશે એટલે તેઓ પૂરેપૂરા આપણા જ છે !

મિલો ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીમાં પણ છે. મિલમાં ૩૭૦૦૦ ત્રાક (રિપન્ડલ) છે અને ૧૦૦૦ શાળ છે. શાળ કેપર હોપડેલ (Hopdale, Mass) ની બનાવેલી છે અને plain, automatic છે. તેઓ મોટે ભાગે પ્રુસ્ટકોનાં પૂંદાં માટે જોડવું કાપક કાઢે છે અને તેની માગ પ્રબળ છે. આ મિલની મૂઠી લગભગ એક કરોડ રૂપિયાની હશે.

આ મિલમાં કામ કરનાર મજૂરોની સ્થિતિ જાણવા જેવી છે. દરેક મજૂરને કામ કરવાનો વખત સવારના ૬-૪૫ થી સાંજના ૫-૧૫ સુધીનો છે. વચ્ચે દર અડધા કલાકે મજૂરને પાંચ મિનિટનો પોરો લેવાની રજા અપાય છે. આવી પોરાની મજૂરને દરરોજ એક કલાક ને પાંત્રીસ મિનિટ મળે છે. આ રિવાજ વિશે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે મજૂરને નિયમિત રીતે પોરો આપો કે ન આપો પણ તે પોરો લાઇ જ લે છે. કારણ કે મજૂર એ ઑટોમેટિક મશિન નથી પણ માણસ છે. આવી રીતે પોરો આપવાથી તે બાકીનો અડધો કલાક ધ્યાન દઇને કામ કરે છે અને દમણાં પોરાનો વખત યશો તેના ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં તેનો અડધો કલાક અપાટાબંધ ચાલ્યો જાય છે.

આ ઉપરાંત પિસાજપાણી માટે તેને દિવસનો અડધો કલાક આપવામાં આવે છે ("away from work") અને અડધો કલાક બપોરના લંચને માટે આપવામાં આવે છે: એટલે કે ૧૦૬ કલાકમાંથી આશરે ૮ કલાક મજૂર કામ કરે છે અને બાકીના રહે કલાક આરામ અને ખાવાપીવામાં ગાળે છે.

આ ઉપરાંત મજૂરને સનિવારે પણ પૂરેપૂરી છુટી હોય છે એટલે કે અઠવાડિયાના તે પાંચ દિવસ જ કામ કરે છે. સાધારણ રીતે કારખાનાનું અઠવાડિયું ૪૮ કલાકનું હોય છે, પણ આ મિલમાં એ નિયમને ચૂસ્ત રીતે વળગી ન રહેતાં જરા છૂટછાટ મૂકી છે અને એનું પરિણામ એના સંચાલકોના કહેવા પ્રમાણે સરસ જ આવ્યું છે.

સાધારણ રીતે દરેક મજૂરને આ પાંચ દિવસના કામ બદલ સરેરાશ ૨૫ ડોલર અથવા તે ૭૦ રૂપિયા મળે છે. આપણે ત્યાંના ૨૫ રૂપિયાની જરાબર તેની કિંમત અંદાજે ગણી શકાય. પણ આપણે ત્યાંના મજૂરને જે રાહતો નથી મળતી તે અહીંના મજૂરને સહેજે મળે છે.

દાખલા તરીકે, દરેક મજૂરને સહકુટુંબ રહેવા માટે એક જુદો બંગલો માલિક તરફથી મળે છે. આ બંગલાનું બાડું નામનું જ એટલે કે અઠવાડિયાના ૭૫ સેન્ટ (૨ રૂપિયા) થી માંડીને ૫ ડોલર (૧૪ રૂપિયા) સુધીનું હોય છે. ગામમાં તે જ જાતના બંગલાનું બાડું સહેજે ત્રણથી ચાર ગણું બેસે. બંગલામાં આશરે છ ચોરસાચો હોય છે અને દરેકમાં શિયાળામાં ઠંડી ન લાગે તે માટે દવા ગરમ કરનાર વરાળની નળીઓ ગોઠવી હોય છે. પાણી ઠંડું અને ગરમ બોલીસે કલાક મળે છે અને દવા અજવાળાની સોષ ઠંડા સુલકને અતુલ્ય હોય છે.

આ ઉપરાંત દરેક બંગલામાં વિજળાના દીવા હોય છે અને રસોડામાં રાંધવા માટે જેસની સોઈ હોય છે. ન્દાવા માટે પાણી ગરમ કરવું હોય તો તે પણ આ જેસથી દશ મિનિટમાં ગરમ થઇ જાય છે અને સંગેરગર જેવા સ્વચ્છ બાથ-ટબમાં બેસી મોગલોના વિલાસસ્થાનને યાદ કરાવે તેવા પુવારાની જલધારાઓ વડે મજૂરો મિલમાંથી યાકયા પાકયા આવી જ્યારે સ્નાન કરે છે ત્યારે તેમનો બધો યાક બીનરી જાય છે. બાથ-ટબમાંના

પણ વધારે અને વળન પણ સ્વાભાવિક રીતે ખૂબ જ વધારે છે. બહારના કરતાં આવી ઇસ્પતાલમાં આવતાં વધારે તરસ અને ખૂબ જ સંસ્તું મળે છે એ એક કારણ હશે, તો બીજું કારણ નર્સનો ખુશમિત્તળ પણ છે. તેઓ પોતે આજે ઇસ્પતાલની બહાર છે છતાં નર્સોને નિયમિત મળવાનું ચૂકતા નથી અને નર્સો તેમને આપસકીમ કે કુટ કે કેમક કે એવી બીજી કોઈ તેમને લાવતી ચીજ ખવરાવાનું ચૂકતી નથી. નર્સો અને દર્દી વચ્ચે આ દેશમાં એવો નિર્મળ અને પ્રેમાળ સંબંધ છે કે રાત્રી માણસોને પણ આવા માંદા (૧) માણસોની મુલાકાતોની ઇચ્છા થઈ આવે !

સ્ત્રીઓની સુવાસ માટે ઇસ્પતાલો જુદી હોય છે અને તે શહેરની સિટી કૌન્સિલ યાને મ્યુનિસિપાલિટી નબાવે છે. અંગ્રા મિલોની ઇસ્પતાલો કરતાં ભાવ સહેજ વધારે હોય છે પણ વર્તોચ એટલો જ પ્રેમાળ હોય છે.

દરેક મિલમાં હવે નાનકડી ટેસ્ટિંગ લેબોરેટરી ગોઠવવામાં આવે છે. આ લેબોરેટરીમાં સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રો અને બીજાં ટેસ્ટિંગ મશિન હોય છે અને કોથી ૩ અને માલતી જાત પારખવામાં આવે છે.

કાપડા તરીકે M. I. T. ની ટેસ્ટિંગ લેબોરેટરી મેં જે જોઈ તેમાં નીચે પ્રમાણે મશિનો હતા:—

Henry L. Scott નું Cord Tester, Tensile Tester Twist Counter, Parks Cramer નું Psychrolat અથવા તો Automatic Humidity Regulator, Revolving Rack, Balance with a Venier, D. E. Shunt Motor, 115 volts, 1200 r. p. m. 2½ H. P. વગેરે.

મને તે જાતના સૂતરનો વળ નક્કો કરવા માટે (single or plied or cable) Twist Counterનો ઉપયોગ થાય છે. સૂતરમાં Corkscrew હોય અથવા તો કાંઈ ખામી હોય તો તે માપવા અને ફર કરવા માટે અથવા તો તેની મજબૂતી (tensile strength) કેટલી છે તે માપવા માટે જુદાં જુદાં યંત્રો છે, જે ઉપર જણાવ્યાં છે.

કાપડ અને રૂની બગીદી વળનથી થાય છે અને તેથી તેમાં ભેજ કેટલો છે તે માપવું થતું જરૂરનું છે. ધારો કે એક નમૂનો લઈને તેને જોખ્યો. Christian Bricker Co., New York ના કાંટામા એનું વજન ૧૫ ગ્રેઈન થયું. (એક પાઉન્ડના ૭૦૦૦ ગ્રેઈન થાય) ફોઈ ગ્રેઈન માપવા માટે નાનકડું માપ એ'કાંટા પર જ હોય છે તેને વર્નિયર (Vernier) કહે છે. આ જોખ્યા પછી એ નમૂનાને ભટ્ટીમાં નાંખી bone-dry કરે છે (સૂકાવે છે) અને તે પછી તેને ફરી જોખે છે. ધારો કે ફરીને જોખતાં તેનું વજન ૧૨ ગ્રેઈન થયું. તો એનો ભેજ $\frac{15-12}{15} \times 100$ એટલે કે $\frac{3}{15} \times 100 = 20$ ટકા ગણાય. અહીંઆ કાપડા પ્રમાણે રૂમાં આં કાપડામાં ૬ ફેં ટકાં સુધીના ભેજની છૂટ છે. એથી ભેજ વધારે હોય તો તેના વળનના પેસા ગળતા નથી, કાપી લેવામાં આવે છે.

ભેજ અથવા moisture ની ચાર કાપડની જાત પર ઘણી જ થાય છે. આથી કેટલા ટકા ભેજ સૌથી સરખ છે તે નક્કી કરવા તેઓ ચક્રકોળ જેવા ફરતા સળીઆ (Revolving Rack) પર કાપડના નમૂના ગોઠાવે છે. ચક્રકોળને ઇલેક્ટ્રીક મોટર સાથે જોડેલું હોય છે એટલે તે કલાકના ૧૦૦૦ કે ૧૨૦૦ ચક્કર નિયમિત ગતિએ ફરે છે.

કાન્તની આખરી ભેટ

સંવત ૧૯૭૧ ની એ શ્રાવણી પુનેમ. ત્યારે અમે યજ્ઞોપવીતની દીક્ષા લીધી. હું પંદર વર્ષનો હોષશ. એ જ સાલમાં અમે શણિકાવાળા મકાને આવેલા.

કંઈ જ લાખો કમ નહિ. પ્રાતઃકાળે કાકાએ- ગૌરી રવરે અમને ગાયત્રી મંત્ર સંભળાવ્યો, સમજાવ્યો અને હૃદયસ્થ કરાવ્યો. દિવસની અમારું બાલમાનસ ઝીલે એટલી રૂપરેખા સમજાવી, અને ખરોખર મધ્યાહ્ને અમે

ઔ અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેઘ મૃત્વિજં

હોતારં રત્ન ધાતમમ્ ॥

પણ કંઈક કયો. છેલ્લે આપવરણ પ્રાર્થના પણ સમજ્યા.

‘આ પુનિત પ્રસંગ, અમને દિવસ અર્પનાર એ કાન્ત,’ અને મારો ગુરુભાષ જયન્તકુમાર મારી જીવનશૃંખલા સાથે ઘેરી ગુંચાઈ ગયેલી અત્રૂટ કડીઓ છે.

*

*

*

ધ. સ. ૧૯૨૦ ની સાલ. અમરેલીની ખુશનુમા ચાંદની રાતોઃ જયન્તકુમારના લગ્નના એ મનોરમ દિવસો. એ વખતનું કાન્તનું પ્રિય કાવ્ય—

“ચરદ પૂનમની રઢિયાળી સદા મને સાંભરે આપણી રાત સખા !”

રા. મગનલાલ કાઝિયાની અતુનાસિક દલક, જીતુભાઈનો મોહક મીઠો કંઠ, અને કાકાનો ધીરો, ઘેરો સ્વર આ ત્રણે અનુક્રમે, ચરદની રસાળી સિકતાના, પૂનમનું રઢિયાળું ચંદ્રિકા-દારક, અને રાત્રિનાં ગદન ગાંભીર્ય આજે જે નજર સમક્ષ ખડાં કરે છે.

લગ્ન અને લગ્નની સાર્યકે યા નિરર્થક ધમ્માલો પુરુષપક્ષે મુ. ભટ્ટ સાહેબ અને સ્ત્રીપક્ષે અ. સૌ. મુ. દુર્ગોબહેન પાર પાડતાં. મુનિભાષ આજર દત્તા, અને સેવક વરપક્ષે વરાયેલો. પણ કાકાનું કામ તો અનેરું જ હતું.

કાકા પ્રાતઃકાળે વાડીએથી શેરડીના સાંઠા અને ફૂલો લાવતા, અને દરેકેદરેક બાલકને અંકેઝી કાતળી અને ફૂલ આપતા. લગ્નની ધમાલમાં વહેરાંએતે સવારે સવારે બાલકોને ધમકાવતાં તો ઘણાં જે જોયાં—સાંભળ્યાં દરો, પણ પ્રભુના આ પપગમ્બરોને આગ, કાન્તની પેઠે, કેટલાં જે સંભાળ્યાં છે તે કાઠ કહેશે ? આ મૂર્તિર્મત પ્રવચન જ ને ?

*

*

*

પણ બાલ્યાવસ્થા જેની શીળી છાંય નીચે જાણે સ્વપ્નવત્ પસાર થઈ ગઇ તેનાં સંરમ્ભરણો-મારે મન અતીથ મીઠાં તો જે-કયાં સુધી નોંધના ખેસું ? માટે જના દહ. એમની આખરી ભેટ (જેનો સુયોગ એમના બાલક તરીકે, કુટુંબી તરીકે યા એક ગુજરાતી તરીકે મારે સુભાગ્યે જ અંકાયેલો તે જ) નોંધીય.

૧૯૨૪ ના એપ્રિલની ૧૬ મી તારીખે હું દિંદી પહોંચ્યો. અને લાગલો જ રહેશનેથી રા. રા. ગજનન પાઠકને ત્યાં ગયો. એમણે કહ્યું કે મામા તો દરદાર ગયા. તે જ રાત્રે

અવકાશ જ મળ્યો નહતો. અવકાશ મળ્યો હોય તો ચે હું કોણુ જાણુ કેમ મીન જ હતો. કાકાએ સ્વયંહી અનુમાન કરી લીધેલું લાગ્યું. કુટવાળાએ અમે જવા લાગ્યા એટલે મને સોદો થયા વગર જ કેટલાંક ફોળા આપ્યાં. તેણે આવી હિદારતા મારા પ્રત્યે શા માટે દાખવી દશે તે પૂછવાનો વખત જ નહોતો. એટલું તો ચોક્કસ કે એ ધરડા કુટવાળાનો હું ભત્રીજો તો નહોતો જ (સિવાય કે 'એક કુટુંબી આપણે એક પિતા પરિવાર'—એ ન્યાયે).

કાકાને ઉતારે હું એમને અનુસર્યો. એ જ કાળીકમળાની ધર્મશાળા, પણ પ્રવેશદ્વાર પાછળનું—રેશન તરફનું. કાકાને મેં આ કહ્યું. ગામમાં અનેક ધર્મશાળા અને અનેક દરવાજા, એટલે એમણે તો જે મારે રેશનથી આવી કાળીકમળામાં પ્રવેશેલા તે જ માર્ગ કાયમ રાખેલો. મારાં આ સ્થાનવર્ણન (topography) ના સ્પષ્ટીકરણથી કાકાને ય આશ્ચર્ય થયું. બોલ્યા: "હોહુ! હું આટલો એકમાર્ગી હોઈશ તે મનેય માલુમ નહિ!"

ઝોરડો જેટલો બની શકે તેટલો સ્વચ્છ હતો. લગભગ ૧૨ x ૧૬ ફૂટનો દરો. ખૂણામાં "શીખધર્મ"ની પુસ્તકમાળા, તથા અન્ય ધર્મોનાં બીજાં જે ત્રણ પુસ્તકો દાર-બંધ ગોઠવેલાં. બાજુમાં પથારીના આકારમાં રમઘ અને એસીકું બિજાવેલાં. બીજા ખૂણામાં એક નાનકડો ગોખસો અને ગોખલા ઉપર જાજલી હતી. ગોખલાની લગોલગ ખાળ હતી. ગોખલામાં થોડાં વાસણો, સગડી, કાલસા વગેરે હતું. જાજલી પર શાકનો મશાલો અને રસોઇને લગતી અન્ય ચીજો હતી. ખાળની એક બાજુ છોટા બેવડી ગોઠવી ગોઠડીનો આકાર આપેલો. ખાળ પર એક બહુ જ નાની બારીમાં પાણીનો કુંજો હતો. નીચે પાદ, પ્યાલા ૪૦ હતું. ત્રીજા ખૂણામાં, કાળી ટ્રંક અને ચોથે ખૂણે બારણું હતું. બારણું બંધ હતું. ખાળની બાજુએ દોઢેક ફૂટ, અને દરવાજાની બાજુએ એકાદ ફૂટ છોટી દઇ, ખાકીના બધા ભાગ પર ગજબ બિજાવેલી હતી. જ્યાં મેં પથારી કરી ત્યાં બીજી ગજબ હતી.

કાકાને મેં વાત કરી—મારે કરવાની હતી તે બધી વાતો કરી અને પછી વાતો સાંભળી. ગંગાનું જલ પવિત્ર છે, મીઠું છે, એટલું જ નહિ પણ વયો સુધી ના બગડવા વાસ્તે મચ્છર છે. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ થયું કે એમને એ જલ માફક આવ્યું. લાંનાં દવાપાણી અને પ્રકૃતિસાંદર્ભ સમજવા, અને એમની ચિંતા ન કરવા કાકાએ મને મનાવ્યો; અને મને એમની સાથે કાસ્તીર આવવા કહ્યું—ફર વિધિ! કેવું સારું થાત જો હું એમની સાથે ગયો હોત તો!

* * *

આશા છે વાચક મને માફ કરશે અને આગળનું થોડું વર્ણન હિપોક્રેસથી મેં જ્યન્ત-કુમારને લખેલા પત્રમાંથી ઉતારવાની છૂટ આપશે:—

"આપ્રા કાકાને ઘણું જ ગમ્યું અને ત્યાંથી સૌને માટે કંઇ કંઇ સુંદર બોટો લીધી છે. કેટલીએક હું આવીશ ત્યારે સાથે લેતો આવીશ. બીજી કાકાની સાથે આવશે. આ બોટો બરીદવામાં—આટલા વયોથી આપણે અનુભવતા આવ્યા છીએ તે પ્રેમલ લાગણીની જ પ્રેરણા છે. નાનાં નાનાં રમકડાં—જેની કદર ડાહજળદેન આપણાથી ચે વિશેષ કરશે—અથવા "વઠુઓ" માટેનાં આરસનાં અત્તરદાન, કે તમારે માટેનાં સુંદર paper-weights લાગણીની દૃષ્ટિએ અણમૂલાં છતાં અપાએલી કિંમત જોનાં અણમૂલાં છે. હું છાતી ઠોપીને કદં હું કે તમે કે દ દોષએ તો આકર્ષણના આવેશમાં જરૂર કપિયોડો વધારે આપી દઇએ.

કદાચ કાકા થીનગર જશે. એ બાવાએ કાકાને ઉપરોક્ત દિવસે પોતાની છત્રી કને બિછાવું કરી આપેલું. કાકા બેઠા બેઠા ઉપનિષદ વાંચતા હતા. એવામાં એક બાપ આવી બિછાનો પર એક આનો નાંખી ગઇ. ધડીભર તો કાકાને થયું કે એ બાપને કહું કે હું કોઇ બિલ્લુક નથી. પણ વસ્તુતઃ એ બિલ્લા નહોતી જ, કારણ કે એમાં ચાચનાનો અંશ સરખોયે નહોતો. એ આનીએ બીજી એક પાપ આકર્ષા. થોડી વાર પછી કાકા તો બિડી ગયા, પણ એમને થયું કે એમની પાસે રાખેલા પૈસા એમના નહોતા-એમની ખરી તો એ તેર પાપ જ હતી. એમણે એ દિવસ એ તેર પાપ પર ગુજરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને મુસાફરી પૂરતા (એટલે કે ડોળા અને રેલભાડા પૂરતા) પૈસા રાખી બાકીના કમીએ આપી દેવાનું એમણે કરાવ્યું. બ્રહ્મનારાયણ તરફ જતાં રસ્તામાં એક વેંકળું આવે છે. તેની પર પાકા પૂલ નહોતો, અને વર્ષોમાં યાત્રીઓને બહુ જ અગવડ પડતી. આ બાબત એમણે મંદત સાથે મસલત કરી, પૂલને માટે એક ખરડો થયો અને આ ખરડામાં કોનો ફાળો કેટલો હતો તે ગંદત અને કાકા જ ભણે છે. હવે મેં તે તમેય બણ્યું. પૂલનું કામ ચોલુ થઈ ગયું છે.

“ આ વાત સાંભળતો મારો કંઠ રવાબાવિક ભરાઇ આવ્યો. વડોદરા-ભાવનગરની નહોજલાક્ષી પાછળની મનોવૃત્તિ આજે જ, જાણે, હું સમજ્યો. મને ગળગળો બેઠ કાકાની આંખોએ પણ આંસુ સાર્યા. પણ મને એમણે શું પ્રવચન કર્યું તે લખું ?

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्पञ्च जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विक्रान् ।

કાકાએ એ તેર પાપ પોતાની લેખી. અને એમની કેનેના રૂપિયા બીજાના આપ્યા !

“ કાશ્મીર જવાનો ધરાદો તો કાકાનો પહેલેથી જ છે ને ? કરસનદાસ ચિતલિયા સાથે આવી શકે તેમ નથી. શિવાભાઈ કદાચ આવે. કાશ્મીર એકાદ માસ રહેશે. બાદ પ્રથમ મુંબઈ જશે. ડોલરને ઘણીયે વાદગીરીઓ આપશે. ત્યાંથી કાઠિયાવાડ આવશે અને જૂનની મધ્યમાં, ૧૫ મીએ, ઘેર પહોંચી જશે. દરમિયાન ગ્રીષ્મનો તાપ મટી વર્ષાની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી હશે. ”

*

*

*

જય-તક્રમાર ! સુરભાઈ ! બિરાદર ! સખા ! મને માફ કરજો. અદૃષ્ટ કોણે દીકું છે ? અદૃષ્ટ કોણે કદમ્બ છે ? કાકા જૂનની મધ્યમાં (અને ૧૫ તારીખ જોટલી જ ૧૬ મી પણ જૂનની મધ્યે છે ને ?) ઘેર પહોંચ્યા; પણ એ ઘર દેહનું નાદ-દેહીનું. એ ઘેર ગ્રીષ્મનો તાપ નથી. સદૈવ વર્ષાની શીતલતા જ છે. એ ઘેર આપણેય એક દિવસ જશું અને કાકાને મળશું.

*

*

*

હેજે એક પ્રસંગ તોંધી આ લેખ સમાપ્ત કરીશ. કાકાએ મને એક દિવસ વધુ રોક્યો, અને રાત્રે રામાશ્રમ તરફ જવાનું કરાવ્યું. ચાર રૂપિયામાં જાતવળતનો ટાંચો ઠેરવી અમે સાંજે આઠ વાગે નીકળ્યા સાડા નવે-દશે ગંગાતટે રામાશ્રમ આગળ પહોંચ્યા. કાકાને ચાર રૂપિયા છૂટા નહોતા અને ટાંચાવાળાને રાત્રે હુપિકેશ પાછા જઈતે જ ચુકવવા એમ મારો મન હતો. જ્યાં કાકાએ તો ટાંચાવાળાને પાંચની નોટ આપી રોકાવા કહ્યું ! મને તો ખાતો જ હતો કે ટાંચાવાળો રોકાય તો ટાંચાવાળો જ નહિ.

છેલ્લી આશ

(ખંડ શિખરિણી)

૧

અહા મારી આશા !

હવે છેલ્લી આશા

.. ક્ષુધિત જનનિદ્રા શું સરશે ?
જહાલે ડૂબેલાં પર જલ નિરાશા શું તરશે ?

ઉદધિ અળખાયો ગરજશે,
ભરીને ગોઝારું ધનિક જન શું પેટ હસશે ?

૨

અમે તેવે ટાણે
ભરી સાતે બહાણે

અમર સફરે સૌ જોપડિયા,
અહા કેવા કેવા શિશુદિલ વિષે કોડ ભરિયા,

મગન મનડે હંસ જોડિયા,
મળે મોતી ચારો, નિત નિરખવા દિવ્ય દરિયા.

અને ગાતા બશું,
સદા ગંગા નહાશું,

અમિત બળ હૈયે ભરી ભરી,
વિપત્તિ ઝંઝાના પવન કંઈ બશું તરી તરી,

વિજય મધું ખીશું દિલ ભરી,
મહા પ્રેમોર્મિથી જગકલહ ચૂસીશું જોભરી.

સંન્યસ્ત

રાવજદાદુર પ્રીતમલાલ આજ સવારથી ખિન્ન બની ગયા હતા; અને અમુક કલાકો પીત્તા હોવા છતાં જે આધાતનો પ્રસંગ એમને દુઃખી કરી રહ્યો હતો તેને એ યાંત ચિત્તે, સ્વરથ બની-નિદ્રાળી શમ્યા નહોતા. અધોરની ગરમી અસહ્ય હતી. એમના શરીર પર પરસેવાના ઝેમ ઊતરતા હતા છતાં એમના શરીરમાં અંતરની વ્યથાને લઇને ઠાઠ તપતો હતો.

પ્રસંગ આ હતો. સવારે દમેચની રીત પ્રમાણે એ વ્હા પીતા હતા. અને એમનો સૌથી નાનો પુત્ર ચરદ આજે વ્હા પીવા મોડો થયેલો; અને રાવજદાદુર એ માટે કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે મીન સેવ્યું હતું. પણ એમણે અધીરા બની ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ચરદે કહ્યું: “હું રાત્રે મોડો ઘેર આવ્યો હતો. તમને મીટીંગની ખબર નહોતી? પાંચ દજાર માણસ એકું થયું હતું. અને—ની બોલવાની શી છટા? મેં એવો વખા સાંભળ્યો નથી.”

રાવજદાદુર જરા ખિન્ન થયા: આ આધાત પહેલો હતો.

“ચરદ! આજે ભસે મયો પરંતુ દવેથી એવી મીટીંગમાં ભાગ ન લેતો. હું સરકારી નોકર છું, અને એવી દિલચાસો તો દૂધના ઉગરા ગારકે આવી શમી જાય, એમાં તારે ભાગ ન લેવો.”

“કેમ? આપ્ર! પ્રે...નું લાપણ તમે નથી સાંભળ્યું, નહિ તો તમને ખબર પડત કે જેની નોકરી તમે કરો છો તેને તમારી જ લાત મારી કાઢી મૂકવા જોઇએ.”

“ખસ! ચરદ! આટલા મારે જ હું કહું છું—નું યુવાન છે.....નાનો છે, માટે લાગણીવશ મધ ગમે તે રસ્તે દોરાઇ જાય છે. યુવાનોએ અવ્યાસમાં જ પ્યાન આપનું જોઇએ. જોયું. ૧૯૨૧ માં દજારો—લાખો—વિદ્યાર્થીઓએ શાળાનું છોટી દષ્ટિ જીવન ધૂળધાણી કર્યું. મારે તારે એમાં કશો લાગ ન લેવો એવી મારી સલાહ છે.”

ચરદના મગજમાં સ્વાતંત્ર્યનો સંચાર થયો હતો. એ સ્પર્શથી એની કુદ્દિ અને લાગણી જાને વિશાલતર વિપયોને સ્પર્શવા અને અનુભવવા અધીરાં બન્યાં દનાં. એની હિતચેત્તા જાગ્યો હતી. ચોક્કસ સમયમાં જ એની આજ્ઞા વિસ્તાર પામી હતી. રાવજદાદુરનાં વચનો એને કુદ્દિ અને સંકુચિત લાગ્યાં. એથી એને કોશ થયો અને સહેજ ગુસ્સો પણ આવ્યો.

વ્હાનું પ્યાલું લઇ એણે નીચે મૂક્યું.

“આ વ્હા કેણે બનાવી છે? મદારાજ! આજ આવો. આટલી યુમારી તમ છતાં તમે આને વ્હા તરીકે પીવા આપો છો?... ”

મદારાજ આવી, ‘ખીંચ જનાવી લાનું બાહ!’ એમ કહી પ્યાલું લઇ ગયો. ચરદે ત્યાં બેસી રહ્યો. એનો ગુસ્સો વધ્યો હતો.

રાવજદાદુરે ફરી વાત ઉપાડી.

“ચરદ! મારી ઈચ્છા—બધી જુની ઇચ્છા—છે કે મારે તને આઇ. સી. એમ.

નહોતું. એમના ઝમાનામાં અમલદારોનો જે દમામ અને લાપકો એમણે જોયાં હતાં એનું દર્શન એમને પોતાના જીવનમાં બહુ જ થોડું થયું હતું. એમના જાત્યકાળના મનોરથો થોડા ધણા ભૂલાયા હતા. પરંતુ આ બધી અતૂઠ મહેઝાઓ, - મનોરથો-એમણે તૂટ કરવી ધારી હતી. તેથી એમનું અપૂર્ણ જીવન પૂર્ણ થશે એવી એમને શ્રદ્ધા હતી. તથા દીકરાઓ સ્વતંત્ર થયા પછી એમનો રનેદ-પાત્ર શરદ હતો. શરદના જીવન પર એમની નજર હરી હતી. રાવબદાદુરની નેમ હતી કે પોતાના અપૂર્ણ જીવનને શરદનું જીવન પરિપૂર્ણ કરશે. એમના જીવનનો ખંડિત ભાગ શરદનું જીવન પૂરશે. એથી એમના રનેદના બધા પ્રયત્નો શરદનું જીવન એ રીતે લડાય એ તરફ જ હતા. પિતા આ રીતે પુત્રના જીવનમાં પોતાનું અધુરું જીવન જીવવા આતુર હતા. પણ આજનો પ્રસંગ-અને એની પહેલાનું શરદનું 'બદલાતું વર્તન-એમની અગ્રણી મહેઝા પર સખત ફટકો લગાવી ગયાં. રાવબદાદુરને પોતાનું જીવન ભાંગતું જણાયું-જાણે એમના જીવન-ફૂર્ણ પર દવે કરાં એદિક આક્રમણો સહવાં એ તૈયાર નહોત. અને એને લક્ષને એમને બીક પેડી કે એમનું જીવન દવે નીરસ, ભયપૂર્ણ, અગિત્ર અને એકલું છે. જ્યારે એમની મહેઝાઓનો ભૂલો યંચો હતો ત્યારે જીવન ચામાં રહેલું છે ? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિચિત થયો. એમને કોઈ રથજે આશ્રય મળતો ન જણાયો. એમણે કપાળ પર હાથ ધરી, આંખો વધુ જોરથી દાબી. અને ગદો પર કંટના ચિહ્નો ખતાવ્યાં.

પણ એમના ચિત્તમાં ધણીવાર રમુજમાં તો ધણીવાર માત્ર ધાર્મિક ફરજરૂપે આવિષ્કાર પામેલ એક વૃત્તિ જોડાણમાં રહેલી હતી. અને એ અત્યારે બહાર તરી આવી. એ વૈરાગ્ય-વૃત્તિ હતી. પર્વતીસી પૂર્વના ઝમાનાનાં માણસોનાં ચિત્તમાં એ વૃત્તિ વ્યાપક હતી. અને ખાસ કરી અર્ધ દગ્ધ જનાં પાંડિત્યનો શોખ ધરાવનાર મનો આ 'વેદાન્ત-વૃત્તિ'ને શોખ રૂપે અને યાનના પરિણામ રૂપે ખનાવવાનો ડોળ કરી સંપરતાં. શુદ્ધિથી 'વેદાન્ત-વિષયનો ગ્રાહ ધણો અલ્પ હોવાથી માત્ર લાગણીને જ એ વૃત્તિ જ્યારે ત્યારે સ્પર્શ કરી શકતી. આવી પરિચિતિ ભણેલ અભણ બધામાં હતી. પણ ઉપર કહેલ શોખ અને ડોંગ, કોણ નજીક શા કારણે, પણ જાણે હોદ્દો ધરાવનારા માણસોમાં બહુ જ જણાતાં. રાવબદાદુરનું ચિત્ત આ પ્રકારનું હતું. એ વૃત્તિએ તુર્ત અસર કરી અને રાવબદાદુરનું મન સચેતન થયું. એમનામાં ટ્રેરણા જન્મી હોય તેમ લાગ્યું. દમેચાં જેમ એમણે ગર્વ લીધો હતો એમ અત્યારે પણ એ ગર્વ પામ્યા. એમનું રૂઢિ-ગ્રસ્ત અંતઃકરણ (traditional conscience) બોલી જાક્યું: "આ કુનિયા ફાતી નથી ? એનો ગોદ શો ? આ ઉદ્ગમમાંથી વહેસો છું એ સારું નથી ?" રાવબદાદુર એ અવાજ સાંભળી રહ્યા. એમણે અનુભવ્યું કે એ લામણી સાચી હતી-અત્યાર સુધીના અનુભવથી તો ચડિયાતી જ જણાઈ. રાવબદાદુરે એને એનો દોર જમાવવા દીધો. એમનું મન વૈરાગ્ય પામતું હતું. એમને થયું કે સંસ્કરતમાં એમનું જીવન પૂર્ણતા પામશે. એમણે બધું છોડી ત્યાં જ જવું જોઈએ. એમાં જ એમને ખરી મુક્તિ, જીવન-શોખનું પરિપૂરણ, લાસ્યાં.

આથી તેમની સ્વ-મમ, અભિમાની વૃત્તિઓને પુષ્ટિ મળી અને દર્પ થયો. રાવબદાદુરનું ચિત્ત પ્રજ્વલ્ય થયું. આ વૃત્તિ ઉદ્ગાવતાં જ રાવબદાદુરની કલ્પના નંમત મધ. કલ્પના પણ ફરમાવને દવે ધણી અલ્પ રહી હતી. પણ એમણે એક બાલક માફક સ્વપ્ન જોવા માંડ્યું.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૨૮

હરિ હર્ષદ ધ્રુવ :

શાંત સ્વસ્થ કેસરી : વિકરાલ વીર કેસરી

લાંબા પદોળા પ્રસારી કર, અરધ મિચી આંખ, માથું વચાળે,
ફેલાતી કેશવાળી, ચળકતી સોં જ્યે દેહ દેહીયમાને !
સંકોચે લે છુટે કૈં નિકટ નિજ વશા, બાલ સ્વચ્છંદ ખેલે,
મુદ્રા શૃંગાર-વાત્સલ્ય-અતુલ બલની ! કેસરી કાણુ હેલે ?
બેઠે કુંભરપલો ને મદકલ ગર્જનાં વજ્રસાક્તી સમી છે;
આપે ગર્ભો ગર્ભે રે વિકલ મૃગલોના, ગર્જના ને ખમી છે;
જવાળા ના તે જણાયે ધખતી અસહના, તમ અંગાર ઝરતી,
પંજા કઠે દગે શ્રી હવનવિભુતિમાં સુમશી સૌમ્ય સ્ફુરતી !
અગ્ની ચેત્તેર વર્ષે, ગિરિ પશુ ટરતો વૃક્ષમુદમાદિ હાથ
આપે આપે અમાપે ! ઝરણુ જલકલે લીન શી હલેર વાય !
ના કોઇ દ્વારપાળો, સમિપ અનુચરો, રાજમર્થદંતો થે :
બહી બહી વાણુ વહે ત્યાં ઉતર રથ કહી ! શાંતિસામ્રાજ્ય સોઢે,
ભાતિ ને ત્રાસ સ્થાને મોંઘડી મોંઘડીએ પ્રીતિએ વાસ પૂર્યો;
સંતાપોત્તાપબાધા કરુણુ અવધિમાં દૂરનાં દૂર રે રૂહો !
નિર્ભ્રાંતે ને સ્વહૃદે પદસપર વળી પ્રાંતસીમા બચાવી,
ખેલો આનંદી જુદો હરિણુ ગજકુલો, મોજમાં ભાવોં ભાવી.
એ એ ઝીણાં સલૂણાં તમ તમ તમશં સાદથી હલેર લાલે,
ધૂંટ ધૂંટ હલ્લકી છુપોંઆછુપોં ઝરે કાકિલા કેલિલાલે;
ધૂ ધૂ હોલોલો હલહારો, કપ કપ ચકવીરોર, ના ધોર ભારો;
કંઠે શુંજી ગફાએ, નદજલપમળે, નાદ ધૂમે વિદ્યારો.

*

*

*

ધુધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી મહન ગિરિ શુક્રા કાનને ગાળું જોઢે
પ્રહારો એ ત્રાડ તેટલી ગગન ધુમોં જતી, -આબના ગાલ ફૂટે !
લભી છે પિંચલાશી ઘટપટિત સટા, પુચ્છ શું વીજ વાંચે !
સ્વારી એ કેસરીની ત્રિભુવનજયિની ! ચંડિકા એયોં રોચે !
એ તે શું નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ઘેષ આક્રાંત પ્રદ્યો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવનદળતો એળી ગોળો વણ્ણયો !
વલ્લિ વર્ષે શું કરરો નયન પ્રજ્જળતાં ! વજ્ર પડે અગંઠે !
હા હા શું રંજ ! અંજે દ્વદશ ! ભડકતા શરના ચૂર ભંજે !
જંઝાવાતે ધુમાવી અતલ વિનલ સૌ એક આકાશ કીધું !
હલકાપાતે ધુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરોંએ ઘોળોં પીધું !
શસ્ત્રાપાતે ચઘાણું રત-વહનિ-ઝરે લોહીનું સ્રોત સીધું !
ગોલું સિંહાસને રે નૃપમુકુટ પડયો ! કાન્તિએ રાજ્ય લીધું !

કવિની લેખનશૈલી—“ચંદ્ર” માસિક અને “કુંજવિહાર” નામે હ. દ. મુવની કવિતાઓનો સંગ્રહ બંનેમાં મુદ્રણશૈલી ભેદુભાર-ભેદામાં આવે છે. કવિ પ્રકૃતિએ અતિ ચંચલ અને અધીર, પારાની માફક ઠરી જ ન શકે એવા. એમની કાષ્ઠક જ કૃતિમાં આદિથી અંત લગી એકાગ્રતા ટકેલી ભેદામાં આવે છે. અને એમને જ્યાં ત્યાં જ્યારે ત્યારે આશ્ચર્યોક્તિઓ આવી જાય એવા જાણે સ્વભાવ પડી ગયેલો, એટલે એવાં સ્થળોમાં આપણને વિચારણા તુટતી અને અપૂર્ણ લાગે, પણ એમને તો પોતાનું લખાણ જેટલું સચોટ તેટલું અનુપમ પણ લાગે. આ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલી એમણે વાક્યરચના અને શબ્દો સાથે લીધેલી અતિ છુટથી પડે છે. આ વિષય જાતે લઘુ વિષયોમાં પણ ઉચો ગણાય એવો છે, પરંતુ આવા આવા દોષોને લીધે આ કૃતિઓ તો સ્થળે સ્થળે લંબગાય છે.

અર્થ—ઝલે: શોભી રહે છે. દેદીપ્તમાનેમાં ઉવટનો એ=પણ. એટલે દેહ અને કેશવાળા બંને ઝલે છે. પાસેની એની સિદ્ધિ કંધક છૂટ લઈ શકે છે, પણ મર્યાદા-જાળવીને જ. કેસરી કાણુ હેલે: જટિલની ટીકા ઉપરથી જણાય છે કે આ શબ્દોનો અર્થ—આવા કેસરીને છોડવાની (તેની હેલના કરવાની) મજદૂર કોની હોય જે!—એવો છે. આટલી બધી મિતાક્ષર અને અસ્પષ્ટ વાક્યરચના દ્વપણ જ કહેવાય.

૨ તે વજ્રશક્તિ વજ્ર સમી શક્તિ અત્યારે શાંત છે. તે ગર્જના અત્યારે ખમી છે, (ચોરી પાર) શાંત રહેલી છે. અસદ્ગતા નેત્રજાળ ધનધનતા અંગારા ઝરતી નેત્રજાળ પણ એની આ રિચતિમાં નથી જણાતી. એ શ્રી એ પ્રતાપ એ અતુલ બલ અત્યારે તો હવનની વિશ્રુતિમાં હવનનો હુતવદ સંકેલાષ જલ સૌમ્ય રૂપે રહે છે તેવા સૌમ્ય રૂપમાં જ, માત્ર ઝળકાટ અને આંશ દેતા તેજરૂપે પંચ કેશવાળા કંઠ દગ મુદા અને આખી દેહમાં સ્ફુરે છે.

૩ મધ્ય ઉન્હાળે ધોમ ધળી રલો છે, પણ આ સિદ્ધરાજને આ પોતાના સ્વામીને કુદરત છાયા હંક શાંતિ આદિ બનતા પ્રમાણમાં પોતાની મેળે ધરી રહે છે.

૪-૫ પ્રતાપ વાત્સલ્ય શૃંગાર અને નિર્દોષ આનંદ ચારેમાં રાત્રિધિરાજ અત્યારે તો પહેલા ગુણની અભિવ્યક્તિનો પ્રસંગ જ ન હોવાથી બાકીના ત્રણ ગુણમાં વિદર છે.

કરુણ અત્રિધિમાં: આ બે શબ્દોનો અર્થ નથી ખેસતો. અત્રિધિ મર્યાદાના અર્થમાં હોય, તો પણ કરુણ મર્યાદા એટલે શું? લગ્નલગ્નલગ્ન એમ પંક્તિ પૂરી કરી લાકને પછી એ ખાલી જગામાં ગમે તે શબ્દ અડાવી દીધા લાગે છે. અર્ધમાત્રેથી મીટને ગ્રેમ અને આનંદની દર્શિ ગણી છે. એ દર્શિ—એ અવસ્થા—છે ત્યાંજગી ભય-વિકરાલતા-સ્તતાપ-કિતાપ, આદિ બાધાઓને અવકાશ જ નથી. તો આવા સૌમ્ય સિદ્ધરાજની મર્યાદા પાળાને-અ-યો-ન્ય મર્યાદા પણ પાળાને—દરિણુદો મજકુલો લાગે તદને યથેચ્છ ખેલો અને આનંદો. લાવી લાવી પણ બડ તાણું પડે છે.

તમ તમ સાદર્થી તમસં એમ શબ્દવ્યવય કરીને અન્ય કરો. ઘૂટે ઘૂટે: આસે આસે, એટલે વારંવાર. કેસિભાવે: (૧) કેસિભાવમાં, (૨) કેસિભાવ પણ, (૩) વળી. કેસિભાવ કેસિભાવ જરે છે, એમ ત્રણમાંથી મને તે રીતે લોતાય. છુપીઅછુપી કોક્ષલાનું વિશેષણ ચક્રવીઓના કરચિત અવાજ, હોલાઓના ધૂ ધૂ, શાંતિમાં જરાય ભંગ કરતા નથી. અને નાદ પોતે કુંજમાં, ગુફામાં, નરજલવમજમાં, ગુંથ ગુંથ વિલાસે ધમે. છે. “ધૂમી વિલાસે” વર્ણિયે, તો વિલાસે=વિલાસે છે. છટામેજનને પોને એવા સ્વસ્વજનની પસંદગી અને ગુંથણીમાં ઉચી કલચતુરણ જણાય આવે છે.

ગજેન્દ્ર ગુલાબરાય ખુચ :

ગિરનારની યાત્રા

ક્ષિતિજમાં કંઈ મેઘ સમે રમે, નગર માંડી જહો દિનરાત મેં;
 અદિ ઉભો પડકંદ પહાડ એ-નમન હો ગરવા ગિરનારને ! ૧
 મેં સ્વપ્નમાં સુંદર આજખ્યોતો, ને મોહમાં મેરુ સમે ગણ્યો 'તો;
 એ અપ્સરાકીડનરૌલ કયાં, ને આ આભને ચે બરતો ગિરિ કયાં ! ૨
 પિપ્પીલિકાના ગણુ જેમ જાય, અનંત લોકો-ઉરમાં સમાય;
 પાતાલ ભેદે પદ, ભર્વમૂર્ખો, -વિરાટનાં દર્શન આજ લીધાં ! ૩
 ને પ્રેરિતાંડવરાસ આંહો, જે માનવીના ઇતિહાસ આંહો;
 આ પત્યરે પત્યર પ્રાણુવંતો આ એક સાક્ષી સુગ કેં રમરતો. ૪
 પડળ આંખ થકી ઉતરી ગયાં, અમર દર્શન આજ મહને થયાં;
 પણ પ્રેમો, ચડતાં કયમ દોભ આ ? હવન શુ મુજથી જિવવાય ના ? ૫
 અગર શું કંઈ કાળ રહ્યો છતાં વિરલ યોગ થતાં જન યંભતાં ?
 દાક્ષિક દોભ: હવે ખમલું નહોં; ગિરિ ઉભે: જાળે રામલું તહોં. ૬
 ચડી જાણ હવે બર મોદમાં, રામોશ હું મુજ માતની ગોદમાં;
 ગહન સાદ હવે પ્રવળે પડ્યા, પરમ ઉત્તમ પંથ મહને જાડ્યા. ૭
 કહીશતાં પંખોં મહને વધાવે, ને વાદળીઓ મુજ સંગ આભે;
 ના પુણ્ય આભે પણ આ ફરીને, ચડું હવે ફાળ બરી બેરીને. ૮
 ધડિધડી ધન હુમ્મસ ચેરતાં, ધડીકમાં ગિરિશુંગ ગળી જતાં;
 ઉપડતાં ધનયોર ઉડાણુ જ્યાં કયમ ઉભાય અગાધ જ આભમાં ? ૯
 અવનિધી કદિ ઉચ્ચ બૂમિ ફે ? નગર આવરતાં ધન હુમ્મસો;
 જરિક જાંખોં ચતી નહોં ચતી, તુરત ત્યાં રમ્ભતિમાત રૂઢે જતી. ૧૦
 દાક્ષિક આવરણે નવ હું ટરુ, તિમિર પાર જવા ડગ મેં ભર્યો;
 ધડિકમાં ઉગરો રવિરાજ જ્યાં તિમિર ઓસરો મુજ પંથનાં. ૧૧
 ના, ના, દરો સ્વાગત આ ગિરિનાં, છટાય જોને મુજ પંથ જ્યાંત્યાં;
 ને પંથ યાક્યો અણીં પાઠગ્યાં ના શું સ્નાન આ અદ્ભુત સિંચનોનાં. ૧૨
 'સદામતો' સ્વાગતનાં નિસર્ગે, એ મંત્ર ગૂઢ્યો ગિરિનાર શૂંગે :
 ને કૈક સતો મત-એ લીલીને ચાત્રાણુને સ્વાગતથી નિમંત્રે. ૧૩
 અધવચે શિર ઉપર આ ઉભો ખડક ભૈરવનો ભય પ્રેરતો;
 તદિ ચડી પડતું મુકતાં મળે નૃપતિનું પદ: લાવના ફળે. ૧૪
 પ્રકૃતિપૂજનમાં પણ વાસના: - મનુજને હટવા અવકાશના,
 પતન પામરતા કયમ લે વરો ? પ્રભુ, પ્રભુ, જનતા જડ કાં કરી ? ૧૫
 નૃપતિનાં પદની પરવા નથી; ફરિ ફરી તપ આદરવાં નથી;
 નૃપતિ ચે અદિ આખર આવિયા, -અમર સનૃહરિ તર્જો આ શુદ્ધા. ૧૬
 ચડી ગયો મુજ મૂન મહો કહોં, ફફરતી ધ્વજ કોટનોં ને રહી !
 બવનયો બરચક કોટ એ, નગર ને ગિરનાર તણું દિરો. ૧૭
 અખૂટ હકમી, સધળે સમૃદ્ધિ, ને સિદ્ધિઓની બહુ સૂકમ છુલ્હિ:
 એ જૈન કેરાં ધનમંદિરો આ, ચાચો અદો એન મહને પડે ના. ૧૮

કવિ—જીવીશમા વર્ષમાં ટાઇફાઇડથી વિદેહ થયેલા આ ઉગતા કવિની ઇ. સ. ૧૯૨૫ થી થયેલી કૃતિઓ મોટે ભાગે સિદ્ધસ્ત છે. “અધૂરું” એ સોનેટ (ગર્ભદ્રમૌકિતિકો, પૃ. ૬૫) આપણી ગણતરી સારી સોનેટમાં મુકાય એવી છે. રા. રા. રામનારાયણ પાઠક પંક્તિ ગુજરાતમાં જન્મેલા કવિઓમાં કલાસિકલ શૈલીના લેખકોમાં એમનું સ્થાન ઉચું છે. કૃતિ-સમૂહ નહોં તેટલું ગુણવત્તાએ.

કૃતિ—આ કૃતિ પાંચતાં જ ધણીને રા. રા. ન્હાનાશાહની “ગિરનારને ચરણે” સાંભરશે. એ આની સાથે સાથે પાંચી જેવા બલામણ કહું છું. “ચરણે” અશોકના શિલાલેખ અને બૌદ્ધ ધર્મમાંથી જ રાવણની લંકા તર્ફ ઉડી ગય છે. વળી એમની બીજી કૃતિઓમાં, તેમ આમાં પણ પ્રથમ દર્શને જે લાભ લાગે છે તે (જરાક જ તપાસી જોતાં) બબ્બાભાસ નીવડે છે. પ્રથમ દર્શને જે હંચી કવિતા લાગે છે, તે (જરાક જ વિચારી જોતાં) શબ્દાર્ધર (હેટરિક rhetoric) નીવડે છે. જે જ કડી જુવો:—

નહોતી સૌમા ગજનનીય રચર્તીબાધા, નહોતી સૌમા જગન કે જગબાધનોની;

નહોતાં સંકલન કો રથલકાલનાં ત્યાં, નિર્બંધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪

જેવું અમે ગિરિકણ રચ્છની શિલામાં, એવું અમે જ ઉંડું અદ્ભુત માંહિં દીકું;

તે એક શૈલકણુ' લર ભેદોં જોતાં, ઇતિહાસવાહોં લૌક દર્શન ત્યાં પ્રભુનું. ૮

૪ થી કડીમાં એ સ્થાન અનંત હતું. એટલું નકારક્યન જ છે. ૮ મી કડીમાં એ વસ્તુ શી લભ્ય ! એટલું જ છે. પણ ‘આ લભ્ય છે’ એમ કહેવું વા એવે ઉદ્દગાર માત્ર, તેને જ લભ્ય આલેખન કે લભ્યનું આલેખન કાણ ગણી શકે વારુ ? અને આવી કવિતા-ભાસી પદાવલિ (ઓપેટિક ડિફ્યુઝન) ની શબ્દાલુતા (વર્બોસિટી Verbosity) રા. ન્હાનાશાહની રચનાઓમાં ઠેકઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

પ્રો. ધ્રુવની કૃતિ ૪૯ કડી લાંબી છે, તેમાંથી ૨૪માંથી ૧૩ જ રાખી છે. અહીંના આંક પ્રમાણે ૧૪મીથી ૩૮મી કડી તે મૂલ કૃતિની હેતુની પર્યાય કડી છે.

છંદ—ઈદ્રવજા, ઉર્ણવજા, અને એ જેનું ઉપગતિ, એ ત્રણે છેદ ત્રિષ્ટુપ (૧૨ વર્ણો ગતિ) ના ભેદ છે. આ કૃતિમાં સૌથી વધારે ૧૨-વર્ણી જંગતી ગતિનું દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત છે. આની ૧૫ કડી છે. ઇદ્રવજાની ૯ છે, ઉપગતિની ૮ છે, ત્ર્ય પંક્તિ ઇદ્રવજાની અને એક વંશસ્થની એવા ઉપગતિની ૧ કડી છે, ન જરૂર એ આપના ત્રિષ્ટુપ ગતિના વૃત્તની ૧ કડી છે (કડી ૨૨ મી), અને આ તથા દ્રુતવિલંબિતના મિશ્રણથી થતા નવા ઉપગતિની ૪ કડી છે. આમ ત્રિષ્ટુપ-જંગતી ગતિનાં એક બીજને મળતાં પાંચ સાત વૃત્તોની કલાગ્રથિત ફેરબંદલી પ્રવાહનું અક્ય સાધે છે, સાથે સાથે વિચારલહરીના વૈવિધ્યને પોષે પણ છે.

અર્થ:—૧ ગિરનાર કાર્દિયાવાડમાંથી જ્યાં જ્યાંથી દેખાય છે તે તમામ શહેરા અને ગામડાંનાં માણસ છેક ગયપણથી એના બણી અનેકાનેક વાર નજર માંડે છે. પડછેદ પ્રચંડ. ૨ આજખ્યો: આલેખ્યો. ગિરનાર નજીક જતાં માણસને એટલો તો મહાન લાગે છે કે એ વિષેનાં તેનાં સ્વપ્ને અને તરંગો દબાઈ જ ન્યય છે, ગમે તેવાં સુંદર અને અદ્ભુત હોય તથાપિ. ૩ ત્રીજી પંક્તિ અમર ધવાયોગ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ રત્નની જેમ સદાજ્યોતિમય દીપાવી રહેતી એવી પંક્તિઓ ગુજરાતી કવિતામાં કેટલી હશે વારુ ? સાચી જીવતી વિરાટમૂર્તિ તું જ. ૪ જો: જુવો. તાંડવ: અતુલ શક્તિનાં ૪ પત્થર શબ્દને પથ્થર

વેદની પ્રાર્થનાઓ

વેદને વિસારીને આપણે ઘણું ગુમાવ્યું છે. આર્યજાતિનો અમૂલ્યો આદિમ વારસો આપણે ભૂલ્યા છીએ. અને પરિણામે એ કાશના જીવંતની પ્રકૃષ્ઠતા, તેજસ્વિતા, બલિષ્ઠતા અને નિર્દોષતા આપણામાંથી ચાલી ગઈ છે. આપણાં પૂર્વજોના આપણે કપૂત પાડ્યા છીએ, અને એમણે પ્રદીપ્ત કરેલા વેદાગ્નિને આપણે અખંડ ઉપાસનાથી સતત ત્રાજવે રાખવાને બદલે, વેદના જીવનઅગ્નિને ફરી ફરી સંકેારીને, નવાં કાષ્ઠ ઉમેરીને પ્રદીપ્ત રાખવાને બદલે આજે વિસ્મૃતિ અને પ્રમાદની રાખ હેઠળ ઠારી દીધો છે. એટલે જ આપણાં જીવન નિષ્પ્રાણ થયાં, આપણી ધર્મભાવના વહેમાદિથી કલુષિત થઈ, આપણું સૌંદર્ય શુષ્ક અને પરાનબોધ થયું. આપણે જે મૂળદ્વારા જીવનપોષક રસ પ્રાપ્ત કરતા હતા તે મૂળનો સંબંધ કાપી નાખ્યાથી આપણા સમાજવૃક્ષની શાખાપ્રશાખાઓ શુષ્ક, પત્તહીન બની. અને જે આપણા વર્તમાન જીવનમાં જાગૃતિ, ઉદ્ધાસ અને ચેતનનાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં છે, તે તે વેદની ભાવનાઓને એક યા બીજી રીતે અપનાવવાથી જ આગ્યાં છે.

વેદની જીવનભાવના આજે ફરીથી જાગૃત કરવાની આપણે માટે ઘણી જરૂર છે. કારણ આપણા આજના એકે એક પ્રશ્ન ઉપર વેદને કંઈક કહેવાનું છે; વેદ આપણને એ દરેક પ્રશ્ન વિષે કંઈક મદદ આપી શકે તેમ છે. વેદનો સમાજ, વેદના મંત્રદ્રષ્ટાઓ આ જીવનને જ સંપૂર્ણતયા ભોગવવા ઇચ્છે છે, આ જીવનની પરમ ઉત્તિ પહેલાં માગે છે; જીવનથી એ ભાગી જવા, તેનો ત્યાગ કરવા નથી માગતો, પણ તેના બધા પ્રશ્નોનો સામનો કરી, વિધોનો પરાભવ કરી, વિજયલક્ષ્મીને હસ્તગત કરી આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યા છીએ એનો જ વિચાર સૌથી પ્રથમ કરવો જોઈએ. આ ઇશ્વરજીવનની સંપૂર્ણતાની કામનાને બળે માનવજાતિના ઉષ્કાળમાં પ્રગટ થએલાં આ મંત્રકાળ્યો પ્રાતઃકાળની લાલીમાંથી, નવચૈતન્યથી, ઉદ્ધાસથી, તરવરે છે. ક્યાંયે વિવાદ નથી, નિરાશા નથી, વૈરાગ્ય નથી. આ જ જીવનને સર્વતોભદ્ર જેવા ઇચ્છિતો ઋષિ જીવનના અંગેઅંગને સમૃદ્ધ કરવા પ્રાર્થે છે. ગીતા કહે છે: યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ યવ સઃ । જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો માણસ.

વેદની આ ભાવનાઓની આછી ઝાંખી કરાવવાનો એક નાનો સરખો આ પ્રયાસ છે. નીચે ઉદ્ધૃત કરેલા મંત્રોના જેવા અસંખ્ય મંત્રો વેદમાં પડેલા છે, અને અત્રે અત્રાવેશ મંત્રો ઉપરાંત અનેક પ્રકારનાં વિચારપ્રેરક અને ઉત્સાહપ્રેરક તત્ત્વો વેદના મંત્રોમાં વેરાયેલાં છે. વેદના રસને ચાખીને વાંચનાર એ મૂળ મહાનદ તરફ વળે એ જ કામના છે. કંઈ નહિ તો આટલી ભાવનાઓને પણ જે જીવનમાં ઉતારાય તો યે ઘણું છે.

જાણે સર્વ પ્રાર્થનાઓનો એક મંત્રમાં નીચેાડ આપતો હોય તેમ ઋષિ એક રમણે માગે છે:—

ઓશ્વમ્ પ્રજાપતે ન ત્વદેતાન્યન્યો વિશ્વા જાતાનિ પરિતા બંધૂવ ।

યત્કામાસ્તે જુહુમસ્તનોઽસ્તુ વંયં સ્યામ પત્તયો રયીણામ્ ॥

કલ્યાણની વિજયયાત્રાએ. નીકળેલો વેદમનુજ સ્વાર્થો નથી, લક્ષ્મણની નીતિનો સમર્થક નથી. એની યાત્રા ખીખને હણીને, ખીખને ચૂસીને પોતે તાગ ખનવા માટે નથી. તેથી પ્રકૃતિની તમામ વિભૂતિએને તે પોતાની યાત્રામાં મદદ દેવા, કૃપાદષ્ટિ દેકવા વીનવે છે.

શંનો દેવઃ સવિતા ત્રાયમાણઃ શં નો ભવન્તૂપસો વિભાંતીઃ ।

શં નેઃ પર્જન્યો ભવતુ પ્રજામ્યઃ શં નઃ ક્ષેત્રસ્ય પતિરસ્તુ શમ્ભુઃ ॥

(ઋ. ૭. ૩૫. ૧૦)

અહનિ શં ભવન્તુ નઃ શશ્વ રાત્રીઃ પ્રતિધીયતામ્ ।

શં નં દ્યુદ્રાગ્રી ભવતામવોમિઃ શં નઃ દ્યુદ્રાવરુણા રાતહવ્યા ।

શં નં દ્યુદ્રાપૂપણા વાજસાતૌ શમિન્દ્રા સોમા સુવિતાય શંયોઃ ॥

(યજુ. ૩૬. ૧૧. ૧૬)

શં નઃ પ્રજામ્યઃ—અમને અને અમારી પ્રાંતઓને શાંતિદાતા બનો, કાણુ કાણુ ? ત્રાયમાણઃ સવિતા દેવઃ—રક્ષણ કરતા સર્વોત્પાદ પરમેશ્વર, વિભાંતીઃ ઉપસઃ—બિજળી ઉપાઓ, પર્જન્યઃ મેધ, ક્ષેત્રસ્ય પતિઃ—જગત્રણી ખેતરનો—પ્રકૃતિના પતિ, શમ્ભુઃ—સુખદાતા, અહનો—દિવસો, રાત્રીઃ—રાત્રિઓ, દ્યુદ્રાગ્રી—ધન્વ-વિદ્યુત અને પ્રત્યક્ષ અગ્નિ, રાતહવ્યા દ્યુદ્રાવરુણો—સુખ આપનારાં વિજળી અને પાણી. વાજસાતૌ દ્યુદ્રાપૂપણા—અજને માટે થતા કૃપિના સંગ્રામમાં જરૂરનાં વિજળી અને પૃથ્વી, દ્યુદ્રાસોમા—વિજળી અને ઔષધિઓ એ બધાં અમને શાંતિ બક્ષે.

ધન્વ-વિદ્યુતનો યોગ અગ્નિ, પાણી પૃથ્વી અને વનસ્પતિધાન્ય સાથે કર્યો છે, એ ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે. અને આ કલ્યાણ અને શાંતિની કામના ખીણ રીતે સુંદર મંત્રોમાં મૂર્ત થયેલી જુઓ.

મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ । માત્વીર્નઃ સન્વોપધીઃ ॥

મધુ નક્ષત્રોપસઃ મધુમ્પાર્થિવં રજઃ । મધુ ધૌરસ્તુ નઃ પિતા ॥

મધુમાત્રો વનસ્પતિર્મધુર્મા અસ્તુ સૂર્યઃ । માત્વોર્ગાવો ભવન્તુ નઃ ॥

(ઋ. ૧-૧૦-૬, ૭, ૮,)

ઋતાયતે—સત્યવાનને માટે, ઋતયી યુક્ત આદમી માટે, નદિ કે જૂઠા, દુધ લેકો માટે, સિન્ધવઃ વાતાઃ—નદીઓ અને વાયુઓ મધુ ક્ષરન્તિ—મધુર રીતે વહે છે. એ સત્યમયતા અમે ધારણ કરીએ અને તેથી અમે ઇચ્છીએ કે સૌવધોઃ ધાન્યો, નક્ષત્ર-રાત્રિ, ઉપસઃ—બિજળી, પાર્થિવં રજઃ—પૃથ્વીની ધૂળ, નઃ ધૌઃ પિતા—અમને વરસીને છવાડનાર ઘુલોક ચનસ્પતિઃ, સૂર્યઃ, ગાવઃ—ગાયો એ બધાં માધુર્યયુક્ત બનો.

• આજ રીતે પ્રકૃતિની દરેક રીતે યાચના કરી છે, પણ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માનો પરવાનો મેળવીને તે ગમે તે કર્મ કરેલા સ્વતંત્ર છે—એમ નહિ. આખી યાત્રામાં એ ઇશ્વરથી છૂટો પડવા નથી ઇચ્છતો. કારણ એ હશે તો જ બધું છે. માટે માગે છે.

મા નો અગ્નેઽમતયે, માવીરતાયૈ રીરધઃ ।

માઽગોતાયૈ સહસસ્પુત્ર મા નિદેઽપ દ્વેપાંસ્યાકૃષિ ॥

(ઋ ૩. ૧૬. ૫)

અગ્ને-હે તેજ્નેભ્ય દેવ ! સહસ્રઃ પુત્ર-હે સુધોદિ તેજોરક્ષક ભગવન્ મા. નઃ રીરધઃ અમને તું ન કર, અમતયે-અર્થાતવાળા, શુદ્ધિદીન, અવીરતાયૈ-વીરતા વગરના, અગોતાયૈ ગાય વગેરે પશુ વિનાના અમને તું ન કરી મૂકતો. નિદે મા-નિદોકોના હાથમાં અમને ન હોડતો. દ્વેપાંસિ અપાકૃષિ-જગતના રાગમાંથી જન્મતા દેશેને દૂર કર.

અભય મહ્યું; અવીરતા, અગતિ હોડી; પશુધન રહ્યું. હવે દુનિયાની બૃહસ્પતિનાગાં, વિદ્વોનો પરાભવ કરવામાં, અસત્યનો નાશ કરવામાં કાલે ને પગલે જોઈતી તીમ મેધાશક્તિ તેજસ્વી શુદ્ધિ માગે છે.

યાં મેધાં દેવગણીઃ પિતરથોપાસતે ।

તદા મામથ મેધયાગ્ને મેધાધિનં કુરુ ॥

(ય૦ ૩૨-૧૪)

યાં મેધાં-જે ઉત્તમ શુદ્ધિને દેવગણાં-વિદ્વાનોનો સમૂહ અને પિતરઃ-રક્ષકગણ ઉપાસતે-ઉપાસે છે, તદા મેધયા ને શુદ્ધિથી માં મેધાધિનમ્ મને શુદ્ધિશાળી અગ્ને કુરુ હે તેજસ્વી પ્રથુ ! કરે.

યાં મેધામૃભયો વિદુઃ યાં મેધામસુરા વિદુઃ ।

ઋપયો મદ્રાં મેધાં યાં વિદુસ્તામધ્યા વેશયામસિ ॥

(અ૦ ૬. ૧૦૮. ૨)

જે જાત્ર શુદ્ધિને મૃભયઃ-રાત્રી લોહા, અસુ-રા-પ્રાણવિદ્યાના નિષ્ણાત લોહા અને ઋષિઓ જાણે છે તેને હું મારામાં ધારણ કરું.

આ શુદ્ધિના આદેશોને કાર્યમાં પરિણત કરનાર ઇન્દ્રિયો ઠરી હોય તે જુઓ.

વાઙ્ મ આસન્નસૌઃ પ્રાણથશ્ચુરક્ષ્ણોઃ શ્રોત્રં કર્ણયોઃ ।

અપલિતાઃ કેશો અશોણા દન્તા બહુ જ્ઞાદ્ધોર્વલ્મ્ ॥ ૧ ॥

ઝવૈરોજો જંખયોર્જિવઃ પાદયોઃ ।

પ્રતિષ્ઠા અરિષ્ઠાનિ મે સર્વાંગા નિમૃષ્ટઃ ॥ ૨ ॥

તન્નૂસ્તન્વા મે સદૈ દત્તઃ સર્વમાયુરશીય ।

સ્થોનં મે સીદ પુરુઃ પૃણસ્વ પવમાનઃ સ્વર્ગે ॥ ૧ ॥

(અ. પા. ૧૯, સુ. ૬૦. ૬૧. ૬૨)

દરેક ઇન્દ્રિયની અને અવયવની શક્તિ માગે છે. મે આસન્ન વાક-મારા મુખમાં વક્તૃત્વશક્તિ, નસોઃ પ્રાણઃ-નાકમાં પ્રાણ, અક્ષ્ણોઃ ચક્ષુઃ-આંખમાં દષ્ટિ, કર્ણયોઃ શ્રોત્રમ્-

ક્ષયઘ્નોર-ધર્મવીર પરમાત્મન ! તે ગોદ્રમ્ પૂરુષપદ્મમ્ તારા બનાવેલા-તારા જગતમાં રહેલા ગોદત્યારને અને માણસને મારનારને આરે-દૂર કર. અસ્મે-અમારામાં તે સુન્નમ્ અસ્તુ-તારે સુખમય દ્રવ્ય હો, ન: ચ મૃત્યુ અને અમને સુખી કર. ચ અધિષ્ઠુદિ-અમને બોધ આપ. દેવ અધિ ચ ન: શર્મ યચ્છ અને અમને કષ્ટાણુ દે, દ્વિવર્હા:-આપ બંને લોકના પતિ છો.

यदि नो गां हंसि यद्यश्च यदि ,પૂરુષમ્ ।

તં ત્વા સીસેન વિધ્યામો યથા નૌઽસો અવીરહા ॥

(અ. ૧-૧૬-૪)

ને અમારી ગાયને કે ઘોડાને કે માણસને મામો છે તો તને સીસેન વિધ્યામ:- સીસાની ગોળાથી મારીશ, જેથી કરીને ન: અમારે લા અવોરહા:-વીરોનો નાશ કરનાર કોઇ ન રહે.

અને છેવટે આખા રાષ્ટ્રનું બજેટ ઈશ્વર પાસે સ્વીકારવા ન મૂકતો હોય તેમ અધિ અપ્ય રીતે માગે છે—

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् ॥ दोग्ध्री धेनु वेदाङ्गनाशुः सतिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्टाः समेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु । फलवत्यो न औपधयः पच्यन्ताम् ॥ योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

(ય: ૨૨-૨૨)

બ્રહ્મન્- હે સર્વ મહાન ભગવન ! રાષ્ટ્રે-આ દેશમાં બ્રહ્મવર્ચસી-બ્રહ્મતેજ્વળા, બ્રાહ્મણ: આજાયતામ્-આહુ બધે જ-એ. સૂર: હપ્તય:-આણવાળી, અતિવ્યાધી-કષ્ટોને ગભરાવનાર, મહારથ:-મહારથી, રાજન્ય:-ક્ષત્રિયવર્ગ હો. દોગ્ધ્રી-દૂધથી ધેનુ: -ગાય, વોદા અનજ્ઞાન-ભાર વહેનાર જાદુ, આશુ: સત્તિ:-વેગવાન ઘોડા, પુરન્ધિ: ચોપા-દાર્પશીલ ગૃહણી હો. અસ્ય યજમાનસ્ય પુત્ર:-આ યજ કરનારનો પુત્ર, સમેય: -સલામત કામમાં નિપુણ, કુશળ મંત્રી કે પ્રમુખ, જિષ્ણુ:-જયશીલ, રથેષ્ટા:-રમણીય સાધનવાળો, વીર: જાયતામ્-વીર જ અને. નિકામે નિકામે-જ્યારે લેઇએ ત્યારે ન: પર્જન્ય: વર્ષતુ-અમારે માટે વરસાદ વરસો. ન: ઔપધાય-અમારા ધા-યો ફલવત્ય-પચ્યન્તામ્-કળવાળાં બનો. ન યોગક્ષેમ કલ્પતામ્-અમારો યોગક્ષેમ આપઅપ ઠીક ઠીક આપો.

રાષ્ટ્રના આ સુંદર આદર્શ ઉપર લાખ્ય કરવાની જરૂર નથી. એ આદર્શ જેમણે પ્રસન્ન થયો દશે કે કરવો હોય તેને પરમાત્માનો શ્રી બોધ છે તે હવે જુઓ.

संगच्छष्यम् संवदष्यम् सं वो मनांसि जानताम् ।

દેવા ભાગં યથા પૂર્વં સંજાનાના ઉપાસતે ॥

(ઋ ૧૦-૧૧૧-૨)

હિન્દ સુક્ત માગ

અમર અસુર વૃન્દ વૃન્દ, નિરખી નિરખી થાય દગ,
થંભે ગગન સુરજચન્દ, અંજળ રંગ આળે.
કુંગવો ભય સુદ્ધર દ્વર, જગવો એક જ ધૂન ઊર,
ગજવો માતૃમુક્તિ સૂર, ભરતગોત્ર . રાજે;
જી ય લીરુ આજ, ભાગે.

ધડકડ ધડ લાઠી પડે, સનનન સન ગોળી સરે,
 વિષના વંટોળ ચડે, જુલમ જુવાળ બાગે,
 ધરતો કંઠ મુંડમાળ, કરતો ધોર અટ્ટહાસ,
 વરતી વસમા વિલાસ, ચંડી આજ નાચે,
 જી ય લબ્ય લોગ માગે.

પ્રલય પવને ઘોર ઘોર, હસહ હમને છોળ છોળ,
સિતમ સાયર ઉછળે જ્યોર, ઘોર રૂપ ધારે;
વિકસી મેહોં કરાળ કાળ, હસત હસત ખડખડાટ,
ડગલે ડગલે ધમધમાટ મચવી ધાણુ વાળે.
જી ચંદિશ દિશ દા' લાગે.

વિસરી સહુ આનખાન, વિસરી મનમોહમાન,
કરવા કુરખાન જાન, હિન્દ તો ય જાગે;
સુરજ તેજ નેણ નેણ, સિંહબાદ વેણ વેણ,
ધૂન ચોક દિવસ રેણ, હિન્દ મુક્તિ માગે,
હી ય નિન્દ આજ ત્યાગે.

મન:સુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

પ્રસ્થાન

ઇ. સ. ૧૮૫૭ પછી અંગ્રેજોનો અમલ હિન્દુસ્થાનમાં સ્થિર થયો. ત્યારપછી આ અર્થ કેવી રીતે વધવા લાગ્યું તેનો ખ્યાલ નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી આવશે:—

ઇ. સ.	કરોડ રૂ.	ઇ. સ.	કરોડ રૂ.
૧૮૬૦-૬૧	૧૬	૧૯૦૦-૦૧	૨૩
૧૮૮૫-૮૬	૧૮	૧૯૨૦-૨૧	૪૭
૧૯૯૪-૯૫	૨૦	૧૯૨૯-૩૦	૫૫

૧૯૨૯-૩૦ માં જે ૫૫ કરોડનું અર્થ ખતાવ્યું છે તેટલું જ કાંઈ લશ્કરી ખર્ચ નથી. એપ્રિલ ૨૬ મીના 'બ્રાઉને કોનિકલ'માં 'પોલિટિક્સ' કહે છે તે પ્રમાણે તેમાં લશ્કરી રેલ્વેની ખોટો, બહાઈઓનાં દેવાનાં વ્યાજ ઇત્યાદિ બીજી રકમો પણ લશ્કરી ખર્ચમાં જ ગણાવી જોઈએ. આ બધી રકમોનો જો ઉમેરો કરવામાં આવે તો હિન્દુસ્થાનનું લશ્કરી ખર્ચ રૂ. ૮૩ કરોડ જેટલું થવા જાય! એટલે કે કુલ ઉપજના ૬૦ ટકા કરતાં વધારે ખર્ચ થાય! સરકાર આપણી પાસેથી સો રૂપીઆ લે છે; તેમાંથી સાઠ રૂપીઆ લશ્કર પાછળ ખર્ચે છે. એટલે કે હિન્દુસ્થાનને હમેશાં દાણેલું રાખવા માટે—પરતંત્ર રાખવા માટે ખર્ચે છે!

અધ્યાપક ખુશાલ ત. સાહુ લશ્કર માટે બીજા દેશો પોતાની આવકના કેટલા ટકા ખર્ચે છે તેના આંકડા આપે છે તે વિચારવા જેવા છે:—

	ટકા		ટકા
હિંદ	૬૩.૮	કેનેડા	૨૪.૨
બ્રિટન	૫૩.૭	ફ્રાન્સ	૨૦.૦
જાપાન	૪૬.૦	સ્પેન	૧૭.૬
આસ્ટ્રેલિયા	૪૮.૩	ઈટલી	૧૭.૩
અમેરિકા	૩૮.૨		

તો સાથે જ આપણી ગરીબાઇનો ખ્યાલ આવે માટે સરેરાશ માંચાદીઠ આપણી વાર્ષિક આવક કેટલી છે અને બીજા દેશોની કેટલી છે તે પણ વિચારવા જેવું છે.

	પાંડ.		પાંડ.
હિંદ	૩	સ્પેન	૧૧
બ્રિટન	૫૦	ફ્રાન્સ	૩૮
આસ્ટ્રેલિયા	૫૪	ઈટલી	૨૩
કેનેડા	૪૦	અમેરિકા	૭૨
		જાપાન	૬

આ રીતે દુનિયાનો ગરીબમાં ગરીબ દેશ લશ્કર પાછળ વધારેમાં વધારે ખર્ચ કરે છે! પરતંત્ર હોવાનાં જે અનેક મોટાં દુ:ખો છે તેમાંનું આ એક છે!

ગાંધીજી કહે છે—મહેરબાની કરી આ ખર્ચ અડધો કરો! સરકાર જો માગણીના જવાબમાં ગાંધીજીને અને તેમના અનુયાયીઓને જેલમાં પૂરે છે અને જેમને જેલમાં નથી પૂરી શકતી તેને લાકીઓ મારે છે!

આટલું આટલું ખર્ચ કયો પછી પણ હિન્દુસ્થાનને રાષ્ટ્રીય લશ્કર મળ્યું હોત તો હિન્દુસ્થાન કાંઈક આશ્વાસન મેળવી શકત! પણ સરકારે લશ્કરની ઘટના એવી રીતે કરી છે કે આનાથી બિંધુ જ પરિણમ આવે.

પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે આ વિષયને જે સચોટ ખ્યાલ આપ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

૧. હિન્દુસ્થાનનો પૂરેપૂરી રીતે નિઃશસ્ત્ર રાખવો.

બાલકેળવણી

[ટાલ્સ્ટૉય]

[નિમ્ન અનુવાદિત પત્ર ટાલ્સ્ટૉયે સને ૧૯૨૦ માં રશિયન સમાજના અમીરવર્ગના એક કુટુંબીજનને લખેલો. આ વર્ગના બાળકો સામાન્યતઃ હાઇસ્કૂલોમાં લાવેતાં હોય છે. ત્યાં ખાસ કરીને તો પરીક્ષાઓ પાસ કરી શકાય અને વિશિષ્ટ હકો (જેવા કે લશ્કરી નોકરીમાં કંઈક સહત અને સમવડ) પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા પ્રકારનું જ્ઞાન એમને ઠાંસી ઠાંસીને આપવામાં આવે છે. જે ગૃહસ્થનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તે જે જામને ટાલ્સ્ટૉયે પત્ર લખ્યો છે તેમના પતિ છે.]

બહાલાં—

બાળકોના શિક્ષણ વિષે શ્રી...સાથે એક મનનીય વાતચીત કરવાનો સુખદ પ્રસંગ મને સાંપડેલો. તેઓ અને હું જે એક બાળકમાં એકમત યથાએ છીએ—જે કે એ જાણતો તો નકારાત્મક જ છે—તે એ છે કે, બાળકોને જેમ અને તેમ જોવામાં આવે (પુસ્તકિયા) શિક્ષણ આપવું.* સામાન્યતઃ સૌ બાળકોના સંબંધમાં, પણ વિશેષતઃ તો જે માતાઓ પોતાનાં બાળકોને કયા કયા વિષયો લખવાના છે તે વિષે અત્યંત છે તેમનાં બાળકોના સંબંધમાં, જે જનવા પામે છે—એટલે કે તેમને શિક્ષણને અપયો થાય છે અને પરિણામે તેઓ કેળવણીને જ તિરસ્કારવા મંડે છે—તે કરતાં તો બાળકો અમુક અમુક વિષયો લખ્યા વગર જ મોટાં થાય તો જરાય ખોટું નથી. બાળકો શું કે મોટા શું સૌ કોઈ સારે જ જાણી શકે કે જ્યારે તેને લજ્જનરની બૂખ લાગી હોય છે. બૂખ વગરનું લાજનર એવું તો ભયંકર અનિષ્ટ છે કે તેથી પ્રાણમાં માનસિક અપંગતા આપી જાય છે. બહાલાં..., જે તમે મારી સાથે એકમત ન થઈ શકતા હો તોપણ પરમાત્માની ખાતર મારામાં એટલી શ્રદ્ધા રાખો કે આ બાળક આટલી બધી મહત્ત્વની ન હોત તો હું તે વિષે તમને લખત જ નહિ. કંઈ નહિ તો તમારા પતિમાં તો શ્રદ્ધા રાખજો જ, કારણકે એ પોતે આ વસ્તુનો ભૂદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરે છે.

હવે હંમેશાનો પ્રશ્ન ઉપરિયન થાય છે કે, જે છોકરાને ભણાવીએ નહિ તો ઘેર તેમની પાસે કામ શું કરાવીએ ? શું તેમને ગામનાં બાળકો સાથે ગ્રામ્ય રમતો રમવા દઈએ અને દરેક જાતની ચૂપ્પાઈ અને ચારત્વ ટેવે શીખવા દઈએ ? આપણા અમીરી ગર્લ્સ'મંત જીવન તરફ જોનાં આ પ્રશ્ન વચ્ચે વિનાનો નથી લાગતો. પણ (મોટા પ્રશ્ન તો એ છે કે) આપણાં બાળકોને અમીરી જીવન જીવતાં શીખવવું—એ જીવનની ટેવ પાડવી—એ આવશ્યક છે ખરું ? વળી તેમને એમ લાગે કે, તેમની જરૂરિયાનો ગમે તે માણસે ગમે તે રીતે—તેઓ

* આ શિક્ષાત્મક ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિયા ન વિચારતાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિયા વિચારવો અથવા સમજવો. બીજે એક કેટલાકે ટાલ્સ્ટૉય એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, એક બાળક રોજ આડ કલા પોતાનો અજ્ઞાસ કરે તોપણ વાંધા જેવું નથી; સાથે સાથે પોતે એ પણ રપટ કહ્યું છે કે બાળકને જે શીખવાની ઇચ્છા ન હોય તે એને બળાકારથી તો ન જ ભણાવવું જોઈએ.

એડેલ્સ જેવી બધી ઉત્તમ શાળાઓ સ્વીકારે છે કે, બાળકોએ પોતે જ પોતાની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને પોતાનાં પેશાબ વગેરેનાં વાસણો પણ પોતે જ સાફ કરવાં જોઈએ. એડેલ્સમાં તો શાળાનો સંચાલક પોતે જ આવાં કામમાં પોતાનો સક્રિય ફાળો આપતો હોય છે.

એટલું ખસૂસ માનજો કે, આ સરતનું પાલન કર્યા સિવાય નથી નૈતિક શિક્ષણની શક્યતા કે નથી ધાર્મિક શિક્ષણની શક્યતા; તો પછી વિશ્વબંધુત્વ અને સમાનતાની ભાવનાની શક્યતાની તો વાત જ શી? એક કુટુંબનો પાલક-પછી તે શરાર હોય કે સુનાર હોય, કળાકાર હોય કે ઓવરસિયર હોય, ગમે તે હોય—પણ એ પોતાની મહેનતમગ્નૂરીથી આખા કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતો હોય છે. એવો પાલક-પિતા પોતાના ધધાને અંગે ઘરનાં નાનાંનાના કામોમાં પોતાનો ફાળો કેમ નથી આપી શકતો, એ વાત તે તે કુટુંબનું બાળક મગજ શકે છે, પણ એક સંસ્કારી અને કશું પણ કામ કરવાને અશક્ત એવું બાળક પોતાની જાતને કેમ કરીને સમજાવી શકે કે જે કામ પોતે રાજ્યાધિકારી રીતે કરવું જોઈએ તે કામ તેને માટે બીજાઓ કરે છે !

એની પાસે તો માત્ર એક જ ખુશ્ખોશ છે અને તે એ કે, લોકોના (મુખ્ય) બે વર્ગ છે: એક વર્ગ શેડીઆ લોકોનો અને બીજો વર્ગ યુક્તમ માણસોનો. દરે તેની સમક્ષ આપણે સમાનતા અને વિશ્વબંધુત્વની ગમે તેટલી વાતો કરીએ તોપણ સવારના બિલવાથી માંડીને તે સાંજે વાણુ કરીને સૂવા સુધીની બધી જ ચર્ચા તેને બિનકામ રીતિનું લાગ કરાવતી હોય છે, એટલે એ ઉપદેશની તેના ઉપર શું અસર થાય ?

તેના વડીલો તેની પાસે નીતિની જે કંઈ વાતો કરે છે તેમાં તે શ્રદ્ધા રાખતો બંધ થઈ જાય છે; એટલું જ નહિ પણ તેના આત્માના બિડાણમાં તે જોઈ શકે છે કે આ બધા ઉપદેશો જીજ્ઞાસુ છે અને તેથી ને પોતાનાં માતપિતા તેમ જ યુરુવર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી અને પછી તો એ એટલી દદ સુધી પહોંચે છે કે એને મન કોઈ પ્રકારની નીતિની મુદ્દલેય આવરયકતા જણાતી નથી.

દલ્લુ એક વધારે વાત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે: મેં કહ્યું તે બધું કામ શક્ય ન લાગતું હોય તોપણ ઓછામાં ઓછું આટલું તો જની જ શકે કે, બાળકોને એવું કામ સોંપવું કે જે બીજું કોઈ તેમને ન કરી આપે તો તેના ઝેરફાળ તરત જ તેમના સમજવામાં આવે. દાખલા તરીકે, બદાર કરવા જવા માટેનાં જેવાં કપડાં કે જોડા સાફ નહોય તેનું ફરજી જવાનું બંધ; પાણી ન ભર્યું હોય કે કામ ન માંડ્યાં હોય તો તેનું પાણી પીવાનું બંધ. સૌથી વધારે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે, કોઈ ઉપદાસ કરે તો તેથી કરવું નહિ. દુનિયાની જૂઠું ખરાબ બાજો તો એટલા જ હેતુથી કરવામાં આવે છે, કે જે તે નથી કરવામાં આવતી તો તે માટે ઉપદાસ કરવામાં આવે છે.

અનુવાદક

અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

લોક ચર્ચા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રચાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણે માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નવજીવાયોગ્ય અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તન્ત્રી]

મુરુખી પાઠક સાહેબ,

મારા મયા કાગળ પછી અનેક મોટા બનાવો બન્યા છે. પણ હું એ બનાવોનો અહેવાલ આપવાનો નથી. બધાએ છાપાં એ બનાવોનું વર્ણન કરે છે. અને તમને કંઈ નહિ તો 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' વાંચવા મળતું દશે એટલે મોટા બનાવોથી તમે વાકેફગાર દશો. નાના સૂચક બનાવોની અને વિગતોની નોંધ લેવા એટલાં આપણાં છાપાંઓ વધ્યાં નથી એટલે એવી બાબતો ઉપર હું વધારે લક્ષ આપું તો આપને હીક લાગશે! આથી હું મોટા બનાવોનો બહિષ્કાર કરું છું એમ ન સમજતા!

બહિષ્કાર! બનાવોનો બહિષ્કાર-એ તમને વિચિત્ર શબ્દસંયોગ નથી લાગતો? બાપા ઉપર ચાલુ બનાવોની કેટલી અસર થાય છે, બનાવોથી બાપા કેવી રીતે ધડાય એ મુદ્દો જો કે બાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમમાં નથી આવતો તોપણ એ વિચારવા જોયો છે, એ તમે બાપાશાસ્ત્રી તરીકે કળ્પ કરશો! આજકાલ 'બહિષ્કાર' શબ્દ એટલો બધો દવામાં છે કે સાદો નિષેધ સ્વાભાવિક પણ એ શબ્દ વપરાય જાય છે! જેમ પહેલાં કોઈને કંઈ ન કરવું હોય કે તરત 'અસહકાર' શબ્દનો ઉપયોગ થતો અને પહેલાં અને હજીએ કોઈને અડિયલ થયું તો 'સત્યાગ્રહ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે! ગાંધીજી બિચારા એક સાચા શાસ્ત્રીની જેમ એમના શબ્દોની ખૂબ ચોખવટ કરે છે પણ એમના અનુયાયીઓ શાસ્ત્રીઓની અને શબ્દના ઉપયોગમાં ધ્યાન આપનારની એટલી બધી મરક-રીઓ, એટલી બધી અવગણના કરે છે કે લોકો ગાંધીજીના શબ્દો વાપરતાં પણ ગાંધીજીને મૂંઝવણ ઉત્પન્ન કરે એટલી બધી ગેરવર્ણન જતાવે છે! પણ આનો ઉપાય નથી! એક વાર શબ્દ બોલાયો કે લખાયો પછી તે 'સાધારણ મીઠકત' બની જાય છે; અને તમે એક વાર સ્વૈરવિદ્યારમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, બગાડવાનો દુક એ મર્લીકીનો અર્થ છે એ ન્યાયે શબ્દને બગાડવામાં લોકો પોતાનું શબ્દ ઉપરનું પ્રભુત્વ (!!) જતાવે છે. સાંભળવા પ્રમાણે વિદ્યાપીઠ ગુજરાતી બાપાનો એક શાસ્ત્રીય શબ્દકોશ બનાવે છે! આ શબ્દકોશમાં 'અસહકાર' 'સત્યાગ્રહ' આદિ શબ્દો જરૂર આવવાના. હવે જો આ શબ્દોના શાસ્ત્રીય અર્થો આપવા દશે તો તેઓ શું કરશે? લોકોના પ્રયોગો ઉપરથી અર્થ તારવવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તો આ શબ્દોની શી દયા થાય? પણ જવા દો! 'બહિષ્કાર' શબ્દ ગાંધીજીનો નથી; એ જરા દિસક શબ્દ છે, અને ગાંધીજી રાજામુશીથી એ શબ્દ વાપરવાનું પસંદ ન કરે!

એ કહ્યું કે બહિષ્કાર વાતાવરણમાં છે; એટલે મારાથી પણ બનાવોનો બહિષ્કાર એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ ગયો! આ બહિષ્કાર એ ખરેખર પ્રયત્ન શસ્ત્ર છે; અને પ્રયત્ન શસ્ત્રોનો

સ્વરાજ સ્થાપીએ? મરિ કબૂલ કરવું જોઈએ કે આપણે ત્યાં વ્યવસ્થાની એટલી ખામી છે કે આ બંનેનો પ્રશ્નો લાગ વેડફાઈ જશે!

આપણા જે નાયકો કહેવાય છે તે ગામડા વિષે વાતો બહુ કરે છે; ગામડાનાં વખાણ કરવાં-અને શહેરની નિંદા કરવી એ આજે એક ફેશન છે! મરિ-અભિપ્રાય તમે બહો છે! માણસો ગામડામાં કે શહેરમાં રહે તેથી કેટલાક બહારના તફાવતો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જરાકે જાણ બળે તો ગ્રામવાસ કે નગરવાસ ઉપરથી બહુ અનુમાનો યર્ષ શકતાં નથી! દાખલા તરીકે ગામડાના લોકો ખાસ સારા છે અથવા તો શહેરના લોકો ખાસ સુધરેલા છે, એમ હું માનતો નથી! વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જ્યાં જ્યાં લોકસમુદાયોમાં ઉત્સાહ આવ્યો હોય ત્યાં ત્યાં આ ઉત્સાહને સંગઠિત કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા કરનાર મગજનો આપણે ત્યાં અભાવ છે! આની આખી તાલીમબદ્ધ પરંપરા હોવી જોઈએ. આયણો બળવા અહિંસાત્મક છે, પણ તેથી જ હિંસાત્મક બળવા કરતાં આપણને વધારે વ્યવસ્થાની જરૂર છે! વ્યવસ્થાપકોની પરંપરા ઉત્પન્ન નહિ થાય તો મને લાગે છે કે લોકબળ વેડફાઈ જશે!

શહેરોમાં સભાઓની પરંપરા દંછ ખરાબર ચાલે છે! અને હવે તો સરકારે સાંઘવંની વાણીના ચાળખા શરૂ થયા છે. એમના ચાળખા બંને બાજુએ વાગે છે! એક બાજુએ સરકારને વાગે છે, બીજી બાજુએ લોકોને વાગે છે! એટલે સભાઓમાં નવીન આંકડાં ઉત્પન્ન થયું છે! પણ દુહાંએ મારે તો દંછએ સભાની બહાર જ આંટા મારેવા પડે છે! પણ એ તક(!)નો મેં સદુપયોગ કરી લીધો છે! વલ્લભભાઈ જોડતાં કેટલા 'ચાંજો' કરે છે એ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું છે? તમારે ન એમને એક માસ કરતાં વધારે સંદેશ વાસ થયો હશે પંજું. અડધા કલાકમાં દૂરંથી એ કેટલાં 'ચાંજો' કરે છે તેનો જોડેલો મને ખ્યાલ આવ્યો છે તેટલો તમને નહિ આવ્યો હોય! અને એનું કારણ છે! બાપું મુંદલ ન સંભળાય અને છતાં શરીર માયાથી પગ મુધી આપું દેખાય એવા રથને હું જોએ હતો. હું જોતામાં અને સાંભળવાના વ્યર્થ પ્રયત્નમાં રોકાયો હતો! ત્યાં મારા મનમાં વિચાર આવ્યો—'આ વલ્લભભાઈની કોઈક શીઘ્ર પાઠવી જોઈએ!' એમનો સપ્તેનો અર્થ સમજ્યા વિના કેવળ એમના હાથના અને મોંઢાના ચાળા ઉપરથી એ શું કહે છે તે હું ખરાબર સમજતો હોઉં એમ મને લાગતું હતું. કોઈક તોફાની છોકરો એકાદ જાડા ગંધેલો છાંડ જમીનમાંથી જીખાડી નાખવા પ્રયત્ન કરતો હોય અને તેના શરીરને જેમ વળદે, તેમ આં બાપણુકતો તેમના આખા શરીરને વળ દેતા હતા! કોઈક કહેતું હતું કે વલ્લભભાઈની 'નવેજ' બહુ બેડ છે, એમને બહુ લાગતું નથી ઈત્યાદિ. પણ મેં જ્યારે જ્યારે વલ્લભભાઈને જોડતાં જોયા છે, ત્યારે ત્યારે હમેશાં એક અતિશય લાગણીથી ડહોળાઈ જતાં પણ એ લાગણી-એને દંજાવી દેવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતાં માણસની છાપ મારો મનમાં પડી છે! એ કોઈ દિવસ મને શાન્ત લાગ્યા જ નથી. બાપણુ કરતાં એમનું શરીર જે રીતે વળ ખાય છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે! એ પહેરણુની જાથો ચઢાવે છે, અને જાણે કે મુકાબાએ માટે તૈયારી કરતા હોય તે તો ધણુના ધ્યાનમાં આવી ગયું છે! પણ જે રીતે એ હાથમાં રહેલી વસ્તુને—મોટા ભાગે એકાદ કાગળનો ટુકડો—ચોળી નાખે છે તે ઉપરથી કોઈને જે જૂની ભાટાઈની રીતે તેમનું વર્ણન કરવું હોય તો કહે કે વલ્લભભાઈ જાણે આ સરકારને આ કાગળની ચિટ્ટીની જેમ ચોળી નાખવા માગે છે! પંજું જોડતાં જોડતાં જે

મારે છે તે પહેલાં બધા બહિષ્કારો બોલી જાય છે. જેમકે આજ સવારે તે બોલતો હતો તે પ્રમાણે : ગૂજરાત કોલેજ બહિષ્કાર પ્રત્યાદિ. અને પછી વિવિધ ચાલુ ગીતોમાંથી એની મરજીમાં આવે અથવા એની જીભમાં આવે તે પ્રમાણે લીટીઓ બરાડે રાખે છે ! આમાં એક નિયમ ને સાચવે છે ! જે રીતે, જે ક્રમે, અને જે દેહકાથી સરઘસવાળા બોલે છે, તે જ રીતે, ક્રમે અને દેહકાથી તે બરાડે છે ! ફક્ત શબ્દો અને લીટીઓની ગોઠવણમાં ને મૌલિકતા બતાવે છે ! ' આઝાદી ઘર આવે ' નું ગીત બોલે છે ત્યારે છાતી ધ્રુણવી કહે છે ' હમ ગોલી ચલાને વાલે, કયા હે તાકાત તેરી ' પ્રત્યાદિ. ' ટાઇમ્સ ' નો રિપોર્ટર જે એને ગાતાં સાંભળે તો જરૂર આખી દુનિયામાં તાર જાય કે અહિંસાના નામ નીચે ગાંધી બાળકોને હિંસાના પાઠ આપે છે !

પણ હજી ચિ.—વાનર સેનામાં જવા લાગક થયો નથી. પણ એની ઉમ્મરના બધા છોકરાઓ ઘેર વાનર સેના બનાવી દે, છે ! અને ઘણી વાર એમના વાંદરાવેડાનાં ફળ એમનાં માથાપર પછુ ચપ્પાડે છે !

હવે મધ્યમની વાત લખું ! એ તકલી કાંતે છે, અને એકંદરે ઠીક કાંતે છે ! મારા કરતાં એ સારી કાંતે છે ! એ તકલી કાંતતો હોય છે અને ગીતો મજાગણે છે ત્યારે મને લાગે છે કે વાણી અને અર્થનો આટલો સુભગ સંયોગ વિરલ થાય છે ! જેમકે ' યુવકો છોકરાઓ રે ભારત આઝાદી જંગમાં ' ' જંગ માંડ્યો છે મહાતમા ગાંધીએ ર ' ' ચાલો મારા બાપુની સંગમાં ' ' તકલી કાંતો તો બેડો પાર છે ર ' પ્રત્યાદિ ! આમાંની પ્રત્યેક ક્રિયા ખાસ આકર્ષક છે એમ નહિ કહું ! પણ જપારે કાંતવાની અને ગાવાની ક્રિયા સાથે મળે છે ત્યારે આપણા સ્વાતંત્ર્યનું એક સુભગ સ્વસ્તિક (Symbol) હયાતીમાં આવવું હોય તેમ મને લાગે છે !

અને એની ઉમ્મરનાં બાળકો ઘેર ઘેર આવું કરે છે !

આવા નાનાં મોટાં બનાવે ઉપરથી તમને થોડું લાગે એવું અનુમાન કરજો ! વિધાન પમાડે એવા બનાવોની પણ જોટ નથી ! જે રીતે પરદેશી કાપડના વેપારીઓ છળ બાજી કરે છે, જે રીતે ગીધમાલેડો મોટરો ઉપર અને મીલ ઉપર રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ચડાવે છે છતાં ગીલો બધા સામાન રકુચી શરૂ કરી શાળા સુધી સ્પ્રિટમાંથી મગાવે છે અને છતાં સ્પ્રિટિશ માલ બહિષ્કારની ચળવળનો લેવાય તેટલો લાભ લે છે—પ્રત્યાદિ ઘણી શોકજનક વિગતો પણ મારા ધ્યાનમાં આવી છે ! મને ઘણી વાર થાય છે કે ભગવાને આ ધનિકોને આત્મા આપ્યો છે કે નહિ, કે એમના આત્મા એમની મીશીના સાંચા જેવા જ થઈ ગયા છે ! પણ તમે જેઠમાં આ કાગળ વાંચશે એટલે તમને વિધાન પમાડે એવું મારે બહુ લખવું ન જોઈએ ! પણ સાથે સાથે મારે એ પ્રજા તમને જણાવવું જોઈએ, કે એકંદરે વેપારીઓએ અને ધનિકોએ સારો સાથ આપ્યો છે ! ફક્ત છુદ્દ ભગવાનના એક ઉપદેશનો લાપર્યાય તેઓ યાદ રાખે તો સારું-દેશનું અહિંત કરી કમાએલા પૈસા સ્વરાજ્ય ફક્તમાં આપવાથી દેશનું હિત યથાનું નથી !

વારુ, પણ મારું કામ ઉપદેશ આપવાનું નથી. આપના નમ્ર સેવક તરીકે મારી ચર્ચામાં જે જણાવવા જેવું હોય તે આપને જણાવવું એ મારું કામ છે ! તે આપ જેઠમાં છો ત્યાં સુધી મારે ખાસ નિયમિત રીતે, કરવું એમ આપની આજ્ઞા છે તે પાળવા હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું. એજ.

લે. આપનો નમ્ર સેવક -

સુસચરની સલામ.

ખનીજની વેદાશ

કિંમત

કોલસા	૧૯૯૮ લાખ ટન	૧૨,૧૦,૦૦૦૦૦ રૂપિયા.
મીઠું	૧૨ લાખ ટન	૭૬ લાખ રૂપિયા.
સોનું (આખા હિંદમાં)	૩૬૨ હજાર ઓંસ	૨૨૨ લાખ રૂપિયા.
કાચું ત્રાણું	૮ હજાર ટન	૩૪ લાખ રૂપિયા.
કાચું લોહું	૧૫ લાખ ટન	૪૫ લાખ રૂપિયા.
મેંગેનીઝ (કાચી ધાતુ)	૮૩૯ હજાર ટન	૪૪૮ લાખ રૂપિયા.
રૂપું	૪૮૫૬ હજાર ઓંસ	૯૩ લાખ રૂપિયા.

મીઠું

હિંદ એક જ એવો દેશ છે કે જ્યાં હરકોઇ બહાને મીઠા પર કર નખાય છે. કરોડો ગરીબ દિંદીઓના અનાજના દરેક કોળિયા પર આ રીતે કર નખાયેલ હોઈ તેઓ બૂખે મરતાં તેમનાં ઢોરો સાથે તેમની કંચાળ કુપેડીમાં કુદશામાં જીવન વીતાવી રહ્યાં છે.

પ્રો. વિલિયમ ફોસ

મરકતે અંગે થતું ઢોરોનું મોઢું તુકશાન, હું માનું છું કે, મીઠાની તંગીને અંગે યાચ છે.

લોડ્સ લોરેન્સ

હિંદમાં ૧૭૩૭ થી ૧૭૬૭ ના સંક્રાંતિ કાળ સિવાય મીઠાપર કદી કર નાખવામાં આવ્યો હતો તેવું સાખીત કરવા માટે કાંઈ પુરાવા નથી. તે વખતે પણ અમુક જ વિસ્તારમાં તે નાખવામાં આવ્યો હતો.

વિલ્ફ્રેડ હાન્ડ

બ્રિટિશ હિંદમાં આયાત થતું મીઠું

ખ. સ. ૧૮૪૭	૭,૨૧,૧૧૨ મણ.	ખ. સ. ૧૯૦૯	૧,૩૯,૫૬,૫૪૪ મણ.
ખ. સ. ૧૮૫૧	૧૭,૨૭,૯૦૮ મણ.	ખ. સ. ૧૯૨૫	૧,૭૨,૩૯,૫૪૪ મણ.

મીઠાની આવક

ખ. સ. ૧૯૦૭	૪,૮૦,૮૬,૬૭૦ રૂપિયા
૧૯૧૬	૬,૮૪,૩૨,૪૬૦ "
૧૯૨૪	૧૦,૦૧,૫૦,૮૭૦ "

હુન્નરઉદ્યોગ

અંગ્રેજ વેપારીઓનાં ટોળાંએ તાર્તર વિજેતા કરતાં દેશને વધારે લૂંટ્યો છે. તેઓનો વેપાર, વેપાર કરતાં લૂંટતે વધારે મળતો આવતો હતો. આમ પરદેશી વેપારીઓના બંધકર લોભથી આ ગરીબ દેશ વેરણછેરણ થઇ ગયો.

ખડ્ડ

સામાન્ય સિદ્ધાંત એ હતો કે છગ્લક બળજેરીથી પોતાની બધી ચીજો હિંદમાં ઘુસાડતું હતું, અને બદલામાં હિંદ પાસેથી એક પણ ચીજ લેતું નહિ.

ટીની

હિંદની નિકાસ

જીવનાં જીવનર (મુખ્યત્વે આલ તથા ગેટાં) ૩૪ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં

૧	૯,૫૨૫	"	"	"
ગોખા	૩,૯૬૭	"	"	"
૫૩	૩૧૦	"	"	"
૫૩ અને આરો	૧૫૬	"	"	"
૪૫	૩,૭૯૪	"	"	"
૪૫નો તૈયાર માલ	૫,૮૮૩	"	"	"
બોગ	૨૧૦	"	"	"
તેરો	૧૭૯	"	"	"

અનાજની કિંમત

(એક રૂપિયાનું દેડછું ?)

વર્ષ	ગોખા મ. રો.	૫૩ મ. રો.	સાધન તેજ રો.
૧૭૩૮	૨-૩૦	૨-૨૦	૧૨ "
૧૭૫૦	૨-૧૦	૧-૧૦	૧૦ "
૧૭૫૮	૧-૩૦	૧-૩૫	૮૩ "
૧૭૮૨	૧-૫	૧-૫	૭ "
૧૮૨૫	૦-૩૦	૦-૩૨	૬ "
૧૮૫૧	૦-૧૫	૦-૧૮	૫ "
૧૮૮૦	૦-૧૨	૦-૧૧	૪૩ "
૧૯૨૫	૦-૫	૦-૪૩	૧૩ "

(૦૪૨૮ દરિયા કંપનીના અપ્રમિત રેકર્ડમાંથી)

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ

દસકક્ષાની કિંમત

મિલ, દારખાતાં વગેરે

વર્ષ	સખા	ગોલ માલુમેની સંખ્યા
૧૫૫ની મિલ (સાંત્રા તથા વજરા વગેરેની)	૨૭૮	૩,૩૧,૦૦૦
૦૪૫ની મિલ	૮૦	૩,૪૨,૦૦૦
૧૧૪ની મિલ	૭	૫૦૦
ગોખાની મિલ	૧,૧૧૫	૧૦,૦૦૦
તમાકુ	૧૭	૭,૦૦૦
દીવ, મુલ્લી	૨૦	૫,૦૦૦
તેજની મિલ	૧૮૦	૮,૦૦૦
મ. ધુ	૭	૨૦૦
મહાદેવ	૨૩	૩,૦૦૦

હિંદીઓને કેળવણીનો લાભ તમારે શા માટે આપવો? તેઓના દેશને તમે લાંટયો છે, લોકોને પાલખા કયાં છે, તેઓના રાજ્યોની હત્યા કરી છે; અને અલખત, તમારા રક્ષણ માટે તમારે તેમને હેતરાયેલ, અચાન તથા બ્રમમાં રાખવા જોઈએ.

સંસ્કૃત ટોમસ રૅટન (૧૮૧૩ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં)

હિંદીઓ ૧૮૧૬ ના મેની ૧૪ મી તારીખે મારે ઘેર મળ્યાં અને કેળવણીની માંગણી કરી. બહુ વિચાર અને ચર્ચા પછી તેઓએ ફક્ત શરૂ કર્યું અને ત્યાં ત્યાં ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા મેળવ્યાં. હું કોમકાળ જોઈ રહ્યો.

વરિષ્ઠ અધિકારીના મુખ્ય જનજ (૧૮૧૪-૧૮૨૭) સંસ્કૃત ઓફ હાઇડ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મેમ્બર્સમાં અક્ષરજ્ઞાને

	પુરુષ	સ્ત્રી		પુરુષ	સ્ત્રી
ઇંગ્લેન્ડ	૯૩૦૪	૯૧૦૫	બંધાન	૯૮	૯૬
યુનાઇટેડ રૅટ્સ	૯૫૦૫	૯૩	હિંદુસ્તાન	૫૦૨	૧૦૫
ડેનમાર્ક	૧૦૦	૧૦૦	બંગાળી	૯૫	૧૦૫
જર્મની	૧૦૦	૧૦૦			

* * * નિશાળે જતા કુલ વસ્તીના ટકાં * * *

જર્મની	૩૯.૫	ડેનમાર્ક	૩૫.૪
ઇંગ્લેન્ડ	૨૯.૨	બંધાન	૩૭.૫
યુનાઇટેડ રૅટ્સ	૩૭.૫	ચિદિલ હિંદ	૩૦.૨
ક્રાન્સ	૨૮.૫		

કેળવણીની સગવડ

	વસ્તી	પ્રાથમિક શાળાની સંખ્યા
યુનાઇટેડ રૅટ્સ	૧૦ કરોડ	૩ લાખ ૧૭ હજાર
ઇંગ્લેન્ડ	૪૪૨ લાખ	૮૬ હજાર
બંધાન	૧૬ કરોડ	૧ લાખ ૭૬ હજાર
હિંદુસ્તાન	૩૨ કરોડ	૬ હજાર

* * * ધર્મ પ્રમાણે અક્ષરજ્ઞાન * * *

હિંદુ	૬.૬૩	ખ્રિસ્તી	૨૪.૨
મુસલમાન	૪.૫૭	જૈન	૩.૨
શીખ	૫.૯	પારસી	૭૩.૨
બુદ્ધિસ્ટ	૨૮.૮		

* હિંદની વિશાળ જનસંખ્યાની અભણતાનો હું તમારે તમારે વિચાર કરું છું તમારે અને કાલોઈલના કરજારસિંહ શબ્દો યાદ આવે છે: “જ્ઞાનનો અધિકારી માણસ અંતર રહે તે મારા મનથી દુઃખદાયક બનાવ છે.”

દા. રી. હલ

વાઘસરોય સાહેબનો ઉપદેશ

વાઘસરોય સાહેબ અમુક અમુક સગવળા અંતરે પ્રાપ્તિ ઉપદેશો આપ્યા કરે છે. આ ઉપદેશો પ્રાપ્તિ ઉપર કાંઈ અસર કરે છે કે નહિ તે શંકાનું સમાધાન જે જોરથી પ્રાપ્તિ લક્ષ્યે ચાલુ રાખે છે તે ઉપરથી દેખાય છે. વાઘસરોય સાહેબ પોતે ભક્ષા માણસ છે, એમ આપણને અનેક વાર અનેક સ્થાનેથી કહેવામાં આવ્યું છે. વાઘસરોય સાહેબની અંગત ભક્ષમનસાઈ વિશે શંકા કરવાનું કારણ નથી. પણ જે યંત્રના વાઘસરોય સાહેબ ગુપ્ત ચક્ર છે તે યંત્ર એવું છે કે કોઈ પણ માણસ—પછી તે ગમે તેટલો ભક્ષા ન હોય—કાંઈ કરી શકે નહિ ! (આપણી લગાઈ તે યંત્રને તોડી પાડવાની છે; કારણ તે આપણા દેશનું મૃત્યુવંત્ર છે !) આથી વાઘસરોય સાહેબનું છેલ્લું ભાષણ પ્રગ્નના 'ક્ષત ઉપર ક્ષાર' નું કાગ કરે છે ! આખા ભાષણમાં જે આપણે ખાસ તરી આવે છે. રાજાદી અધી પોલીસને, અને દોરો અધા ગાંધીના અને મદાસલાના !

જે માણસને પોતાની સત્તાનો મદ હોય છે, જે માણસને પોતાની લોદમુદિમાં શ્રદ્ધા હોય છે, તેઓની દલીલમાં દબેશમાં બેપરવાઈ અને પ્રતિ-પક્ષીની અવગણ હોય છે ! વાઘસરોય સાહેબની દલીલોમાં આ જન્મે જાણતો જણાઈ આવે છે ! તેઓ જાણે છે કે સાચું કે ખોટું તેઓ જે કાંઈ કહેશે તે લશ્કરી જગથી કરી જતાવાશે ! આથી તેઓ દિન્દુસ્તાનના ચાલુ પ્રવ્રનને બાંધી રીતે મૂકી શકે છે !

ચાલુ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદારી કોની ? ગાંધીની કે વાઘસરોયની ? વાઘસરોય કહે છે ગાંધીની ! ગાંધીની કષ્ટ રીતે ? વાઘસરોય સાહેબ જે પ્રામાણિક હોય તો તેમને કબૂલ કરવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ હૃદયપરિવર્તનનાં ચિદ્વનો જોવાં માગણી કરી હતી. વાઘસરોય સાહેબને છુંદણે પડી ગાંધીજીએ આજીજી કરી હતી કે અમને આ અગ્રીઆર મુદ્દાઓમાં આવે છે તેટલું તો આપો ! વાઘસરોય સાહેબે જવાબમાં પોતાના કારકૂન મારફતે ત્રણ ચાર લીટીઓમાં દિલગીરી દર્શાવી ! જે પ્રિન્ટિંગ સરકારનો પ્રતિનિધિ દિલ્લી પ્રગ્નના પ્રતિનિધિની આટલી ઓછી અને આટલા નમ્ર ભાવે કરેલી વિનંતિને પણ માન ન આપે તો દિલ્લી પ્રગ્નના પ્રતિનિધિએ શું કરવું ? અત્યાર સુધી દુનિયાના ઇતિહાસમાં ચુંદું છે એ જ કરવાનું પ્રાપ્ત ચાલ છે ! પણ ગાંધીજીએ, દુનિયાએ અત્યાર સુધી કંઈ છે તેના કરતાં વધારે સૌમ્ય માર્ગ લેવાનો પક્ષ કયો ! સુનાઈટ સ્ટેટ્સે No taxation without representation—મનાધિકાર વિના કર નહિ મળે—એ તરવને જે રીતે અમલ માં મૂક્યું તે રીતે દિન્દુસ્તાન પોતાની માગણી, ગાંધીજીના ઉપદેશથી, અમલમાં નથી મૂકતી; જે રીતે ઇંગ્લેન્ડે પોતાના એક રાજ્યને મારી નાખ્યો અને બીજાને કાઢી મૂક્યો તે રીતે દિન્દુસ્તાન અખતિવાર નથી કરતો; જે રીતે ક્રાન્સે પોતાના જુલમી રાજ્યો અને અખતિવાર દૂર કર્યા તે રીતે દિન્દુસ્તાન નથી રીતીકારતું; અને જે રીતે રશિયાએ ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે મદદ કરી તે દિન્દુસ્તાન નથી

રાખે છે ! તાત્પર્ય કે, અદિસક બળ જેવું કોઈ તત્ત્વ નથી ! અને જો એવું તત્ત્વ ન હોય તો આણુ ચળવળ દિસામાં ઉદ્ભવી છે અને દિસામાં પરિણામ પામી છે ! ઇતિ સિદ્ધ ! . . .

આપણા ઉપર રાજ્ય કરવા ખિટન જે ગવર્નરો મોકલે છે તે કેળવણી અને સંસ્કારી હોય છે એવી સાધારણ માન્યતા છે. પણ મુંઝવણ ગવર્નરનું ભાષણ વાંચી ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે, કે તેઓ સાહેબ કોઈ સુધરેલી સંસ્કારી પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે કે જેની વિચાર-શક્તિ જંગલી દિસક ધોરણોથી મુક્ત આગળ નથી વધી એવી પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે ? જુલમી કાયદા તોડતી વખતે વાપરવાનું બળ અદિસક ન જ હોઈ શકે, એવું વિધાન એક ખિસ્તીના મુખમાંથી નીકળે છે એ આશ્ચર્યની વાત છે ! સરકારના અમલદારોએ ઉઘાડી આંખે શું એ નહોતું જોયું કે બળવાન સ્વયંસેવકો હસના મોઢે લાડીઓના માર ખાતા હતા ? કેટલાક શ્રી. નરંદરિભાઈ જેવા ધાએ ધાએ રામનામ લેતા હતા અને મારનાર તરફ પ્રેમથી હસતા હતા ! પણ જેને જોવું નથી, જેને સમજવું નથી અને જેનો આત્મા એટલો જડ છે કે અદિસક બળ જેવું તત્ત્વ છે કે નહિ તે પણ ન સમજી શકે તેને શું કહેવું ?

ગવર્નર સાહેબ કહે છે કે, સાધ્યની દૃષ્ટિએ સાધનોનો ન્યાય ન કરવો જોઈએ ! સ્વાતંત્ર્ય સાધું ધ્યેય છે, પણ એ મેળવવા

આપણે એમણે યોગ્ય માનેલાં સાધનોનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ ! પણ આ દલીલ આપણા માટે જ છે ! લો એન્ડ ઓર્ડર (કાયદા અને વ્યવસ્થા) ના ધ્યેય માટે નિશ્ચય માણસો ઉપર મોળા ચલાવી શકાય : જેમ કે પેશાવર, કાયદા અને વ્યવસ્થાના ધ્યેય માટે, દારૂ પીવાના સ્વાતંત્ર્ય માટે, પરદેશી કાપડ વાપરવાના સ્વાતંત્ર્ય માટે સેંકડો નિશ્ચય માણસો ઉપર લાડીઓ ચલાવી શકાય, તેમના ગુલ્લ ભાંગે દયાની શકાય, સ્ત્રીઓ ઉપર ઘોડા દોડાવી શકાય અને પ્રજાના ચારિત્રશીલ માણસોને જેલમાં પૂરી શકાય, - જેમકે આખું હિન્દુસ્થાન ! અથવા ગવર્નર સાહેબની જુદી શું એમ માનતી દરી કે મોળા મારવી, લાડી ચલાવવી, ગુલ્લ ભાંગે દયા પત્ર, જેલમાં પૂરવા આ બધાં મુંદર પવિત્ર સાધનો છે અને તે કાયદા અને વ્યવસ્થાના સુંદર-પવિત્ર સાધ્ય માટે વપરાયાં છે !

ખિટન આપણા ઉપર રાજ્ય કરવા કેવા જુદિયાળા માણસો મોકલે છે ! .

સાચી વાત એ છે કે સત્તાનો મદ સત્ય જોવા દેતો નથી.

આપણે વાઘસરોય સાહેબની પ્રાર્થનામાં સંમિલિત થઈ કહીએ કે, ઈશ્વર સરકારને સદ્જુદિ આપે !

ખતાવી દેવા દત્તા (એક મોટી તકલી ચિતરવામાં આવી દની) કે, બહિષ્કાર તો તકલી જ સિદ્ધ કરી શકશે.

આઝાદ બમરમાં આ પ્રમાણે એક પ્રકારની બે વિરોધી વસ્તુઓ જોવામાં આવતી હતી. એક બાણ કાપડની કરકસર કરવાનું કહેવામાં આવતું હતું; અને બીજી બાણ એ મિલવાળાઓની દુકાતોમાં દબરો રૂપિયાનો માસ વેચવામાં આવતો હતો. જેનાં ઘરોમાં કબાટો ને પેટીઓ ભરેલી હોય, જ્યાં ચાર સાડીએ ચાલતું હોય ત્યાં કપડાંના ગાંસડે ગાંસડા બરવામાં આવતા હતા. આ વસ્તુ ખરું જોતાં હૃદયવેધક હતી.

હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૬૦૦ કરોડ વાર કાપડની ખપત છે. તેમાંથી લગભગ ૨૫૦ કરોડ વાર કાપડ પરદેશથી આવે છે, ૨૫૦ કરોડ વાર મિલોમાં બને છે, બાકીનું દાય. દેતામણ અને દાયવણાટનું કાપડ ઉત્પન્ન થાય છે.

જો પરદેશનું ૨૫૦ કરોડ વાર કાપડ બંધ કરીએ, અને દેશમાં ઉત્પન્ન કરીએ તો તેને માટે એક જ રસ્તો છે. દરેક માણસે દાયે કાંતી કંતાવીતે આ ખોટ પૂરી પાડવાની છે અને કરકસર કરીને કાપડ વાપરવાનું છે. યુરોપના મોટા વિશ્વ વખતે બરતખંડમાં કાપડ બદલ જ મોંઘું થઇ ગયું હતું. તે વખતે આપણે ૪૦૦ કરોડ વાર કાપડથી ચલવ્યું હતું. કાપડનો જૂઠો વાપર વધવાને લીધે આટલું બધું કાપડ જોઇએ છીએ. દરેક માણસ જરૂર પૂરતાં જ કપડાં લે તો ખૂબ બચાવ થાય. તલંગર લોકો સીંચી ના મૂકે તો મરીબને સસ્તે બાવે કાપડ મળી શકે.

મિલો દ્વારા કાપડનો બહિષ્કાર સંપૂર્ણ સિદ્ધ ન થઇ શકે એ મંદાતમાણ્યે ૨૫૪ કદી લીધું છે:—

“ ખાદીની બદલ જઇને વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સાધવાનો વિચાર કરવો એ ટૂંકી શુદ્ધિની નિશાની છે. જો દેશી મિલોથી જ તે બહિષ્કાર સિદ્ધ થવાનો હોત તો આજ લગીમાં એટલે પચાસ વર્ષમાં મિલોએ તે સિદ્ધ કર્યો હોત. દા, મિલો ખાદીની સાથે લાળીને બહિષ્કારને સરસ મદદ કરી શકે છે. x x x હિંદુસ્તાનની મિલોના કાપડનું સ્વદેશી એ નિરર્થક છે; એટલું જ નહિ પણ નુકસાનકારક છે. કેમકે તેથી ખાદી અને મિલના કારખાને સરખું સ્થાન મળે છે. એ તો લાંબા અને ટૂંકાની દોસ્તીવાળા વાન થઇ. લાંબાને સરખા દડ એટલે ટૂંકાને કંઇ જ નહિ. ટૂંકો લાંબાની દાર કદી બિખી ન જ શકે એ નરી આંખે દેખાય એવી વાત છે. તેથી લાંબો જો ટૂંકાને ન્યાય આપવા ઇચ્છે તો તેણે ટૂંકાને દબેશમાં આગળ મૂકવો જોઇએ, ટૂંકાને જો જોઇએ તેનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઇએ. x x x બરોબર એ જ રીતે મિલના કાપડ અને ખાદી વચ્ચેનો સંબંધ છે. મિલનું કાપડ તો ચાતે જ છે. ખાદી તો દંડ રીખનાં થીખી નથી. ”

“ જો ખાદીને નિરંતર નજર આગળ ન રાખીએ તો પરિણામ એટલું જ આવે કે દેશની મિલોના કાપડના ગાવ વધવાના અને બહિષ્કાર કદી સિદ્ધ ન થાય. ”

(૧) આપણા યુગમાં ગમે તેવા પ્રપત્તે પણ આપણી મિલો હિંદુસ્તાનને જોઇતું કાપડ પેદા ન જ કરી શકે;

(૨) મિલોનું ખ્યાન સામાન્ય રીતે પેલાના નફા ઉપર જ રહે છે અને રહેવાનું;

લોકો નરો શા માટે કરે છે ?

[નિમ્ન અનુવાદિત લેખ ડૉ. પી. એસ. એલેઝીયેક્ઝાન્ડ્રીત 'નરો' (Drunkenness) નામના યુરતકની પ્રસ્તાવનાતરીકે કાઉન્ટ ડૉલ્ફરેઈચે ૧૦ મી જુન ૧૮૯૦ માં લખેલો; તે આજની દારૂનિષેધની ચળવળમાં આપણને ઉપયોગી થાય એવા હોવાથી નીચે આપીએ છીએ. લંડન]

૧

દારૂ [ગમે તેનો—દ્રાક્ષનો, વરીઆળીનો, મદ્યકાંતો કે રાષ્ટ્ર- (રશિયામાં પાકતું એક જાતનું ધાન)-નો], ભાંગ, અરીણુ, ગાંજો, ચરસ, તમાકુ અને એવી જ નરો ચડાવનારી કેશી ચીજોનો ઉપયોગ લોકો કરે છે એનો કંઈ ખુલાસો છે ખરો કે ? એવી ચીજો વપરાવાનું શરૂ જ કેમ થયું ? આટલી ત્વરાથી એનો ફેલાવો કેમ થવા પામ્યો અને જંગલી શું-કે સુધરેલા શું સૌ લોકોમાં એકસરખી રીતે એનો બહોળો ફેલાવો દલ થયા જ કરે છે એનું કારણ શું ? ત્યાં કોઈ જાતનો દારૂ ગળાતો નથી, અથવા મળતો નથી, અથવા વપરાતો નથી, ત્યાં એને બદલે અરીણુ, ભાંગ, ગાંજો વગેરે જેવું કંઈક તો હોય જ છે અને તમાકુ તો જાણે દલે સર્વવ્યાપક થઈ ગઈ છે. આનું કારણ શું હશે બન્ના ?

લોકો નરો કરવાનું શરૂ છે જ શાને ?

રસ્તે જનાર કોઈ દારૂડિયાને પૂછો કે “ ભાઈ ! તે શા સારુ દારૂ પીવા માંડ્યો ? હમણાં તું શા સારુ પીએ છે ? ” તો તે એમ જ કહેશે કે “ વાહ ! એમાં તો મજા આવે છે; વળા જુએને, સૌ કોઈ પીએ છે ! ” સાથે સાથે એમ પશુ કહેશે, “ કે એથી તો મારામાં સ્મૃતિ આવે છે. દારૂ પીવાથી લાભ છે કે હાનિ એ વિચારવાની જોણું, કદી તકલીફ લીધી જ નથી એવા કેરલાક તો એમ પશુ કહેશે કે દારૂ તો તંદુરસ્તીને કાયદોહતો છે, એનાથી તો ચક્તિ વધે છે; એટલે કે એવા લોકો તો તદ્દન બીનપાયાદાર જ વાત કરશે.

એક બીટી પીનારને પૂછો કે “ ભાઈ ! તું શા કારણથી બીટી પીવા લાગ્યો અને હમણાં પશુ તું શા કારણથી પીએ છે ? ” તો તરત જ એ કહેશે કે “ વખત કાઢવા માટે; બીટીઓ તો સૌ કોઈ પીએ છે ! ”

લગભગ એવી જ જાતનો જવાબ અરીણુ, ભાંગ, ગાંજો, ચરસ વગેરે વાપરનારા તરફથી પણ મળવાનો.

“ વખત વિનાવવા, સ્મૃતિ ગ્રામ કરવા, સૌ કોઈ એમ કરે છે ” વગેરે કારણો બેઠા બેઠા આંગળીના ટગાકા ફેડવા માટે, મોટેથી ધીમે ધીમે અવાજ કર્યા કરવા માટે, ગજનપવા કરવા માટે, વાંસળા વમાડવા કરવા માટે કે એવું જ બીજું કંઈ કર્યા કરવા માટે દૈનંદ્ય ગણાય. એટલે કે જે કરતાં કુદરતની સંપત્તિનો લવચેચ દુરુપયોગ કરવાની જરૂર ન પડે, જે પેદા કરનાં ધણી મહેનત કરવી પડી હોય, એવું કશું જે કરતાં કંઈ ખર્ચવાનું ન હોય, તેમજ જે કરનાં બીજાને કે પોતાની જાતને કશું જ નુકસાન થઈ ન હોય તે જનું જ દૈનંદ્ય ગણી શકાય. પણ તમાકુ, દારૂ, ભાંગ, અરીણુ વગેરે ઉત્પન્ન કરવા માટે તો લાખો માણસોની મહેનત ખર્ચાય છે; અને (ધણી વખત તો જ્યાં

કે જે જ્યારે બંને છેડા ઉત્તર દક્ષિણ હોય ત્યારે બિલકુલ દેખીય જ નહિ પણ દિશામાં જરાક સરખો પણ ફેર પડે કે તરત જ તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે.

બરાબર એ જ રીતે જેને આપણે સામાન્યતઃ અંતરાત્માના નામથી ઓળખીએ છીએ તે દેખતું આત્મિક સત્ત્વ પોતાની એક છેડા સત્ય તરફ રાખે છે અને બીજી છેડા અસત્ય તરફ રાખે છે; અને જ્યાં સુધી એણે બતાવેલા માર્ગે-અસત્યથી સત્ય તરફ-આપણે ચાલીએ છીએ ત્યાં સુધી એ બિલકુલ દેખાતું નથી. પણ આ આત્મિક સત્ત્વની ઓળખ કરવા માટે એક જ કામ કરવાની જરૂર છે અને તે એ, કે અંતરાત્માએ બતાવેલા રસ્તેથી અવળા ચાલવું; એમ કરશે કે તરત જ તમે તેણે બતાવેલી દિશાથી ફેટલા આગ ચાલી નીકળ્યા છો. તે તમને એ (સત્ત્વ) બતાવી દેશે. અને એક બલાસી એક વખત જાણી જાય કે પોતે અવળે રસ્તે ચડી ગયો છે તો પછી હોકાકર્ત્રની સોય જ્યાં સુધી બરાબર સાચી દિશા ન બતાવે ત્યાં સુધી, અથવા તો પોતે અવળે રસ્તે ચડી ગયો છે એ જાનને તદ્દન દબાવી દે નહિ ત્યાં સુધી, એની એ ખોટી દિશામાં તો પોતાનું વફાણુ જરા પણ આગળ જેમ નહિ ચલાવી શકે; તે જ પ્રમાણે જે માણસને પોતાની પાર્થિવ પ્રવૃત્તિ અને અંતરાત્મા વચ્ચેના દિશા ભાવનું જ્ઞાન યદ્ય ચૂક્યું છે તે માણસ પોતાની પ્રવૃત્તિ કાં તો અંતરાત્માના આદેશ અનુસાર જ રાખશે અથવા તો પાર્થિવ જીવનની અસત્યતાના જ્ઞાનને પોતાથી તદ્દન ગુપ્ત રાખીને જ પોતાની પ્રવૃત્તિ ધપાવે રાખશે.

એમ કહેવાય છે, કે મનુષ્યજીવનમાં આ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ: (૧) એવા પ્રકારનું જીવન કે જેમાં પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ અંતરાત્માના અવાજને પૂરેપૂરી અનુસરે છે અને બીજું: (૨) એવા પ્રકારનું કે જેમાં પૂર્વવત જીવન ચાલુ રાખી ચકાચ એટલા ખાતર અંતરાત્માના આદેશોને પોતાથી ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે.

ફેટલાક પહેલા પ્રકારનું જીવન ગાળતા હોય છે, જ્યારે બીજા લોકો બીજા પ્રકારનું જીવન ગાળતા હોય છે. પહેલાની પ્રાપ્તિ અર્થે માત્ર એક જ ધડાજ છે અને તે નૈતિક પ્રકાશ-પોતાના અંતરાત્મામાં પ્રકાશની (જ્ઞાનની) અસિદ્ધિ ક્યો કરવી અને તેણે બતાવેલ માર્ગે ધ્યાનપૂર્વક ચાલ્યા કરવું; બીજાની પ્રાપ્તિ માટે-અંતરાત્માના આદેશોને ગુપ્ત રાખવા માટે-બે ધડાજ છે: એક બાહ્ય અને બીજો આંતરિક. અંતરાત્માના આદેશો તરફ આપણું ધ્યાન ન ખેંચાય એવો કામધંધો ક્યો કરવો એ બાહ્ય ઉપાય છે અને અંતરાત્માને જ અજ્ઞાનના આવરણથી તદ્દન ગુપ્ત દશામાં રાખવો એ આંતરિક ઉપાય છે.

પોતાની આંખ આગળ પડેલી વસ્તુ ન જોવી હોય તો તેના બે રસ્તા છે: કાં તો એ વસ્તુ કરતાં વધારે આકર્ષક વસ્તુએ તરફ દૃષ્ટિ રોકી રાખવી જોઈએ અથવા તો પોતાની આંખની જોવાની શક્તિ જ તેણે બંધ કરી દેવી જોઈએ; તેવી જ રીતે અંતરાત્માના આદેશો પોતાથી છુપાવવા માટે પણ બે ઉપાય છે: કાં તો પોતાનું ધ્યાન અનેક-વિધ કામધંધામાં, ચિંતામાં, આત્મોદ્દાગ્રમાં અથવા તો રમતગમત જેવી કેાઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં રોકવું જોઈએ; અથવા તો ધ્યાન આપનારી આંતરિક ઇદ્રિયને જ તેણે બંધ કરી દેવી જોઈએ. તેઓ જે પ્રકારનું જીવન ગુજારી રહ્યા છે એ ખોટું છે, એવો અંતરાત્માનો આદેશ તેઓ ન જાણી શકે એ માટે મંદ અને મર્યાદિત નૈતિક લાગણીવાળા

કામ કરતાં એને જરાય શરમ નથી આવતી, અને તેથી કરીને જે કામને પોતાનું અંતઃકરણ વખોડી કાઢતું હોય છે, તે કામ જ્યારે જ્યારે એને પોતાને કરવું હોય છે, ત્યારે ત્યારે એ નશો ચઢાવે છે.

મને યાદ છે, કે મારી એક સગી વૃદ્ધ જાણના રસોદધિએ તેનું ખૂન કરવા બાબતના મુકદ્દમા વખતે જે જુખાની આપેલી તે સંબાળીને હું તો ખરેખર ચકિત જ ચર્ધ ગયો હતો. તેણે જણાવ્યું, કે કામ કરનાર છોકરી-જેના પ્રેમપાશમાં તે ફસાયે હતો તે-ને વિદાય કર્યો પછી (તે ધીર) કૃત્ય કરવાનો વખત થયો ત્યારે તે જાણનાં સવાનાં એરકામાં જરી લપ્પને પ્રવેશ કરવાની તેને ઈચ્છા થઇ. પણ તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે જ્યાં સુધી મારી શુધ્ધ થઈ ઠેકાણે દરો ત્યાં સુધી તો આ (કાણું) કૃત્ય મારાથી નહિ જની શકે. બાનમાં હોય ત્યારે તો શરમ આવે જ. એ પાછો ફર્યો. અને પહેલેથી જરી રાખેલાં દારનાં ખારસાં બે ટમચર ગટગટાવી ગયા. આ કંઈ એટલે એને લાગ્યું કે હવે પોતે તૈયાર છે. અને એ ઝુનો તેણે કર્યો !

જેવું ઝુના આ રીતે જ ચતા હોય છે:-દિગત ટકાવવાની ખાતર દાર પીએ.

પતિત સ્ત્રીઓમાંની અર્ધીચર્ધ તો દારની અસરથી જ તે સ્થિતિમાં આવેલી હોય છે. કૃદજુખાનામાં જનારા લગભગ બધા જ લોકો દારના નશામાં હોય છે. અંતરાત્માના અવાજને ગૂંચળાવી નાખવાની શક્તિ દારમાં છે, એ હકિકત લોકો સારી રીતે જાણે છે. અને તેથી એ હેતુ ખર લાવવા માટે જ તેઓ ધરાદાપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરે છે.

પોતાના અંતઃકરણને તો ગૂંચળાવી મારવા ખાતર લોકો દારનો છૂટથી ઉપયોગ કરે જ છે, પણ દારની કેવી અસર થાય છે એ જાણતા હોવાથી, જ્યારે જ્યારે અંતઃકરણ વિરહનું કંઈ કામ ખીખ પાસે પણ કરાવવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે ત્યારે તેઓ તેમને ધરાદાપૂર્વક નશામાં ચકચૂર બનાવી બાનરિહોણા કરી મૂકે છે એટલે કે લોકોને લાગણી-શૂન્ય કરી મૂકવા માટે તેમને દાર પાવાની ગોઠવણ કરે છે. યુદ્ધમાં જ્યારે સામસામે લડવાનું હોય છે ત્યારે સૈનિકોને દાર પાછને મત કરી દેવામાં આવે છે. સેવારોપોલ પર હુમલો કરતી વખતે બધા ફ્રેન્ચ સૈનિકોને દાર પાવામાં આવ્યો હતો.

કોઈ કિલ્લો સર કરવામાં આવે, અને પછી સૈનિકો તે લૂંટવાની અથવા તો નિઃશસ્ત્ર નિરાધાર વૃદ્ધો અને બાળકોની કતલ કરવાની ના પાડે તે વખતે તેમને દાર પાવાનો હુકમ છાડવામાં આવતો; અને પછી તો એમની પાસે ધાર્યું કામ કરાવી શકાતું.

સૌ કોઈ એવા લોકોને જાણતું જ હોય છે કે જેઓએ પોતાના અંતઃકરણ વિરહ કંઈ કામ કર્યું હોય ત્યારે તેના ડંખની વેદનામાંથી બિગરી જવા ખાતર દાર પી લીધો હોય છે. જેમનું જીવન અનીતિથી બરેલું હોય છે તેવા માણસો કેરી વસ્તુઓનો આશ્રય લેવા

• ધરાસણમાં શિવિસ સરકારના અધિકારીઓની આજ્ઞાથી જે સિપાઈઓ સત્યાગ્રહી સૈનિકો પર છૂટે હાથે લાકી ચલાવતા હતા તે બધાને પહેલેથી જ દારવા નશામાં ચકચૂર કરી મૂકવામાં આવતા એવું એક ધાયલ સત્યાગ્રહી સૈનિક પાસેથી સાંભળ્યું છે. (અનુવાદક)

× " સેવારોપોલ અને બીજાં વાતો " નામના પુસ્તકની આટ રીચર્ડની, ૭ થીનીવાની આવૃત્તિમાં ઈસ્ટર્ડેયે પ્રસ્તાવનામાં એઓએ આજળ રોકોબેલ્કના વર્તનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે જાણો. (સંપાદક)

લેવાનું મન યદ્ય જાય છે, અને જ્યાં સુધી નચાનો અમલ હોય છે ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ કાષ્ઠ માણસ પોતાના દરજ્જાનો કે પોતાની હાલતનો વિચાર કરી શકે છે. કવચિત વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી જેવી અસર શરીર ઉપર થાય છે તેવી જ અસર નિયમસર હમેશાં તે વસ્તુનું સેવન કરનાર ઉપર પણ થાય છે, એ સૌ કોઈનો અનુભવ છે. તોપણ જે લોકો દારૂ અને તમાકુનું માપસર સેવન કરતા હોય છે તેમને એમ લાગે છે, કે તેઓ હૃદયને લાગણીશૂન્ય જનાવવાની ખાતર આવી માદક વસ્તુઓનું સેવન તો નથી જ કરતા, પણ કેવળ સ્વાદની ખાતર અથવા ધૃતીક આનંદની ખાતર એનું સેવન કરતા હોય છે.

પણ હવે આ વસ્તુ ઉપર ગંભીરતાથી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે. કોઈને કોઈ જાતનું બદાનું જોણી કાઢીને પોતાનો જવાબ કરવાનો પ્રયત્ન ન થવો જોઈએ. સૌથી પ્રથમ તો એ કે, જે વધારે પ્રમાણમાં માદક પદાર્થો લેવાય તો હૃદય લાગણીશૂન્ય બની જાય. તો પછી તેનું સતત સેવન-પછી તેનું પ્રમાણ ચોક્કસ હોય કે ઝાઝું ગમે તેટલું હોય-પણ એ જ જાતની અસર ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય રહી જ કેમ શકે ? (સરચાતમાં માનસિક પ્રવૃત્તિનો વેગ એકદમ વધી જશે અને પછો એકદમ મંદ પડી જશે.) આ બાબત સમજવાની પ્રથમ જરૂર છે. કહે બીજી વાત એ સમજવાની છે, કે એકેએક માદક પદાર્થમાં હૃદયને લાગણીશૂન્ય કરી મૂકવાનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. માદક પદાર્થના કેદની અસરને લીધે જ ખૂન, લૂંટફાટ અને વ્યભિચાર ચંચા પામે છે અને એની જ અસરને લીધે તો એવાં વચનો બોલાય છે, એવા વિચારો કરાય છે, અને એવી લાગણીઓ અનુભવાય છે કે જે વચનો, વિચારો કે લાગણીઓ તે તે માદક પદાર્થો ન સેવાયા હોય તો કદી ન બોલાય કે ન વિચારાય કે ન અનુભવાય. અને ત્રીજી વાત એ સમજવાની છે, કે ચોર લોકોનાં, ધાડપાકુઓનાં તેમજ વ્યભિચારી લોકોનાં હૃદય લાગણીશૂન્ય કરવા માટે માદક પદાર્થો જરૂરી જણાય છે, તો જે ધંધો કરતાં પોતાનું હૃદય કંપ્યા કરતું હોય-ભણેને લોકો તે ધંધાને ધણો માનનીય અને આજરવાળો લેખતા હોય-તે મંધાર્યા રચાપચ્યા રહેવાની ઈચ્છાવાળા માણસો માટે પણ એ માદક પદાર્થો એટલા જ જરૂરી છે.

દૂકમાં, માદક પદાર્થોના સેવનનું કારણ-પછી તે સેવન થોડા પ્રમાણમાં થતું હોય કે ઝાઝા પ્રમાણમાં થતું હોય, પ્રસંગોપાત થતું હોય કે દરહંમેશ માપસર અને નિયમસર થતું હોય, દલકા લોકોમાં થતું હોય કે શ્રીમંત, શાદુકાર ઊંચ લોકોમાં થતું હોય પણ તેનું કારણ-તો માત્ર એકમેવ છે અને તે એ જ કે પોતાના જીવન અને પોતાના અંતરાત્માના આદેશ એ જે વચ્ચેનો વિસંવાદ પોતાની જાણમાં ન આવે એટલા માટે હૃદયને જ તદ્દન લાગણીશૂન્ય બનાવી મૂકવાની જરૂરિયાત.

૩

તમામ કેદી પદાર્થોનું આટલા બધા બહોળાં પ્રમાણમાં જે સેવન થાય છે તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તે એક જ છે. પણ એ બધામાં તમાકુ તો અતિ જ સામાન્ય યદ્ય પડેલી વસ્તુ છે અને કદાચ વધારેમાં વધારે નુકસાનકારક પણ તે જ છે.

એમ માનવામાં આવે છે, કે તમાકુ તો માણસને પ્રોત્સાહિત કરે છે, વિચારોને સ્પષ્ટ કરે છે અને બીજી કોઈ પણ સામાન્ય વસ્તુની માફક જ આકર્ષે છે, અને છતાં દારૂની માફક હૃદયને-અંતરાત્માના અવાજને તે જરાય મારી નાખતી નથી. પણ કયા સંસ્થામાં માણસને

અને ધાર્યા કરતાં વધારે શુભારી બેસું છું-એટલે હું ધૂમ્રપાન કરું છું. મેં પોતે જ મારી સ્થિતિ કફાડી કરી મૂકી હોય છે, ખોટું કામ કર્યું છે, ભૂલ કરી છે, અને હવે જે કમર મેં કરી હોય તે મારે સ્વીકારી લેવી જોઈએ અને તેમ કરું તો હું તેમાંથી છુટી પડું શકું તેમ છું; પણ એ કબૂલ કરવાનું જ મને ગમતું નથી, એટલે એ (ની જવાબદારી) બીજાઓ ઉપર હું ઢોળી પાડું છું, અને ધૂમ્રપાન કરું છું. હું કંઈક લખું છું અને પછી મારા લખાણથી મને પોતાને જ સંતોષ થતો નથી, એટલે (ખરી રીતે તો) મારે એ કામ પકડું જ મૂકવું જોઈએ, પણ મારી યોજનાનુસાર એ પૂરું કરવાનું મને મન છે-એટલે હું ધૂમ્રપાન કરું છું. હું કળિયો કરું છું, અને સમજું છું કે હું મારા સામાવાળાઓને સમજતો નથી અને એ મને સમજતો નથી. પણ હું મારો મત પ્રગટ કરવા ઇચ્છતો હોવાથી હું મારી મેળે બોલવાનું ચાલું જ રાખું છું, અને હું ધૂમ્રપાન કરું છું.

બીજા માદક પદાર્થો કરતાં તમાકુ ધણા લોકોને ગમી જાય છે તેનાં કારણો ધણાં છે. એક તો એ, કે તેનો કેફ ખૂબ સહેલાઈથી ચઢે છે. બીજું એ, કે બાહ્યદષ્ટિએ તમાકુ જરાય તુક્કસાનકારક લાગતી નથી; પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનું સવિશેષ કારણ તો એ છે, કે દરેક ઠેકાણે એ લાઇ જઈ શકાય છે, અને જ્યારે જ્યારે કોઈ એકાદો નાનો સરખો પણ પ્રસંગ મંત્રબુધના હૃદયને વશોવતો હોય છે અથવા જરા સરખો પણ ડંખ દેતો હોય છે તે વખતે તેનો તરત જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. અરીજી, ભાંગ કે દારૂ લેતી વખતે બીજું કેટલાંક સાધનોની અપેક્ષા રહે છે એ વાત અત્યારે ન કરીએ, પણ સૌ કોઈ બીડી પીનાર તમાકુ અને પાંદડાં અથવા કાગળ (સીગારેટ બનાવવાના) પોતાના ખિસ્સામાં જ રાખીને ગમે ત્યાં ફરી શકે છે. (હવે જ્યાં જોઈએ ત્યાં, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે, બીડીઓ તથા સીગારેટ તૈયાર મળ્યા કરે છે, છતાં પણ ગામડાના માણસો ખનતાં સુધી બીડી વેચાતી ન લેતાં તમાકુ અને પાંદડાં ખિસ્સામાં રાખીને જ ફરતા હોય છે અને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તરત વાળીને પીએ છે.) વળી ગંજેરી તથા દારૂડીઆ તરફ તો સૌ કોઈને અણુગમેો હોય છે પણ તમાકુને માટે એમ ચનાય છે કે તે અણુગમેો નથી ઉપજાવતી. બીજા માદક પદાર્થો કરતાં તમાકુમાં ખાસ લાભ એ છે કે ભાંગ, ગાંજો, અરીજી, કે દારૂનો નશો ઝાઝો વખત ટકે છે અને તે નશા દરમિયાન યતાં સધળાં કામમાં અથવા તે દરમિયાન પ્રગટ થતી સધળી લાગણીઓમાં તેની અસર જણાયા જ કરે છે; જ્યારે તમાકુથી ચઢતો નશો તો માત્ર જે કોઈ એકાદા પ્રસંગ વખતે બીડી પીવામાં આવી હોય તે પૂરતો જ રહે છે. તમારે જે નથી કરવાનું એ જ તમે જ્યારે કરવા ઇચ્છો છો, ત્યારે તમે એક બીડી ફૂંકી લ્યો છો અને પરિણામે તમારે હાથે જે ન થયું જોઈએ એ કરવા પૂરતા તમે લાગણીથી જની જાઓ છો; તે પછી પાછા જેવા હતા તેવા થઈ જાઓ છો; એટલે કે એ નશાની અસરથી મુક્ત રહીને જેવું વિચારો તથા બોલો તેવું વિચારી શકો છો, બોલી શકો છો. અથવા તો તમારે હાથે જે ન થયું જોઈએ એ થઈ ગયું છે એમ જ્યારે તમને ભાન થાય છે ત્યારે પણ તમે ધૂમ્રપાન કરો છો, અને પરિણામે તમારા બોટા અને વિચિત્ર કામનું જે અરુચિકર ભાન તમને થવા લાગ્યું હોય છે એ એકદમ હુમ્મ થઈ જાય છે. એટલે પછી તમે બીજા કામમાં રોકાઓ છો અને એ વાત વિસરી જાઓ છો.

પણ બીડી પીનારાઓના છુટાછવાયા વૈયક્તિક પ્રસંગો જવા દો-જો કે એમાં વખત વિતાવવાનો કે એક ટેવને સંતોષવાનો સવાલ હોતો જ નથી, પણ પોતે જે કામ કરતા

પીનારા પુખ્ત ઉમરના માણસો તમાકુના ધૂમાડા સામે વાધો ન લે (એમ માની લઇએ), પણ હાકરાને તો એ જરાય ન ગમે એ નિર્વિવાદ છે; પણ એમને તો બિચારાને પૂછે છે જ કાણ? છતાં ગૃહસ્થ અને બધી રીતે દયાળુ (ગણાતા) લોકો જ નાના નાના ચારામાં જમતી વખતે જ બાળકો સમક્ષ ધૂમ્રપાન કરે છે અને તે ધૂણીથી બધી હવા બગાડી મૂકે છે. તોપણ તેમનાં હૃદયને જરાય દુઃખ થતું નથી.

સામાન્યતઃ એમ કહેવાય છે (અને હું પણ એમ જ કહેતો) કે, ધૂમ્રપાનથી માનસિક કામ ઘણું સરળ થઇ જાય છે. અને માનસિક શ્રમથી સધાતા કામના જ્યાં તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તો એ વાત સોએ સો ટકા સાચી લાગે છે. જે માણસ ધૂમ્રપાન કરે છે તે પોતાના વિચારોના સારાનરસાપણની ચોગ્ય કિંમત કે તુલના કરી શકતો નથી. અને તેથી એને એમ લાગે છે કે તેને એકદમ એકસામટા ખૂબ વિચારો આવે છે; પણ આનું ખરું કારણ તો એ હોય છે, કે તે પોતાની વિચારશક્તિ પરનો કાણ જ શુભાવી ભેડો હોય છે.

જ્યારે માણસ કામ કરતો હોય છે ત્યારે એ ગણતો હોય છે, કે એનામાં બે જથ્થા કામ કરે છે. એક જથ્થા કામ કરે છે અને બીજો જથ્થા એ કામ કેવું થાય છે એની સારા-સારતાની કિંમત આકે છે. જેમ એ કિંમત આંકવાનું ધોરણ વધારે જાણું, તેમ કામનો વેગ મંદ થશે, પણ એ કામ જાગી ઠાટિનું જ યશે; અને એથી જલકું, જ્યારે એ કિંમત આંકનાર ઉપર કોઇ એવી જ ચીજની અસર થઇ હોય કે જેથી તેની તે શક્તિ છુટી બની ગઇ હોય તો કામ વધારે થાય ખરું, પણ ઉતરતી (સલકી) ઠાટિનું થાય.

‘ જે હું ધૂમ્રપાન ન કરું તો મારાથી લખી ન શકાય. હું આજળ ચાલી જ ન શકું. હું ચરૂ કરું અને પછી આગળ માણુ ન રાખી શકું, ’ આવી જાતની (લેખકોની) સામાન્ય ફરિયાદ હોય છે. હું પણ એમ જ બોલતો. આનો વાસ્તવિક અર્થ શું હોઈ શકે? એનો અર્થ એ જ હોઇ શકે, કે કાં તો તમારી પાસે લખવાનું જ કશું (વિષય અને વિચાર) નથી અથવા તો જે વિષય ઉપર તમે લખવા ઇચ્છો છો તે ઉપરના તમારા વિચારો તમારા પોતાના દિલમાં જરાજર પકડ થયા નથી, પણ માત્ર ઝાંખા ઝાંખા તમને દેખાયા છે અને તેથી કમોટી કરનારે આત્મિક વિવેચક તમાકુના નરામાં સપડાયો નથી હોતો ત્યાં સુધી એમ કહે છે, કે એમાં કંઈ લખવા જેવું નથી. જે તમે ધૂમ્રપાન ન કર્યું હોત તો કાં તો તમે જે ચરૂ કર્યું હોત તે ત્યાંનું ત્યાં જ પડતું મૂકત અથવા તો જે વિચાર રજુ કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય એનું જરાજર સ્પષ્ટીકરણ તમારા પોતાના મનમાં ન થઈ ગયું હોય ત્યાં સુધી એ લખવાની તમે જરાય ઉતાવળ ન કરત; તમને જે ઝાંખું ઝાંખું દેખાય છે તેને જરાજર સ્પષ્ટ સમજવા માટે તે વિચારમાં તમે ઘણા જ જાડા જાનરતાનો પ્રયત્ન કરત અને જે જે વાધાઓ તમારી સમક્ષ રજુ થાત તે તે ઉપર તમે પૂરતો પાકો વિચાર કરત અને તેથી તે વસ્તુનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ એગવવા તરફ તમે તમારી બધી શક્તિઓ એકાગ્ર કરત. પણ તમે તો ધૂમ્રપાન કરો છો, એટલે અંદરનો વિવેચક ઘેતમાં ઘેરાય છે અને તમારા કામમાં જે આડખીલી નહીં દની તે દૂર થાય છે. તમાકુનો નરો મદના પહેલાં તમને જે વસ્તુ તદ્દન શુદ્ધ લાગતી હતી તે જ વસ્તુ ફરીથી અમલગતી લાગે છે. વાંધા માત્ર અદૃશ્ય થઈ ગય છે અને તમારું લેખનકાર્ય (અપ્રતિદન) ચાલે છે. તમે ખૂબ લખો છો; ત્રપાટાબંધ લખો છો.

જ્યારે રાસકોલનીકોઈ તે વૃદ્ધ બાઈની બહેનને મળ્યો ત્યારે તે સાચું જીવન નહોતો ગાળતો, પણ જ્યારે તેણે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને ઠાર કરી નહોતી, ત્યારે તેણે આગવપણ માણસના ધરમાં ખૂન કરવાના ઇરાદાથી પ્રવેશ કર્યો નહોતો, જ્યારે તેણે કુઢાડી લીધી નહોતી અથવા તો કુઢાડી લટકાવવાનું ગાળિયું પોતાના ઢાંચા કગડામાં ભરાવ્યું નહોતું, જ્યારે તે પોતાના ઓરડામાં પોતાની ખાટ ઉપર સૂતો સૂતો તે વૃદ્ધ બાઈ વિશે જરાય વિચાર નહોતો કરતો અથવા તો આ દુનિયામાંથી કોઈ બીજાજરૂરી અને નુકસાનકર્તા વ્યક્તિને સદાને માટે શ્વાસ લેતી બંધ કરી દેવી એ કોઈ એક માણસના તર્કને આધીન હોઈ શકે કે કેમ, એ બાબતનો પણ જ્યારે એ વિચાર નહોતો કરતો; પણ એણે પીટર્સગર્ગમાં રહેવું કે કેમ, એણે એની માતા પાસેથી પૈસા લેવા કે કેમ, અને એવી જ મતના તે વૃદ્ધ સ્ત્રી સાથે જરા પણ સંબંધ ન હોય એવા પ્રકારના અન્ય વિચારોમાં જ્યારે એ ગુંચાએલો હતો ત્યારે રાસકોલનીકોઈ સાચું જીવન જીવતો હતો. અને તે જ વખતે-સારીરિક પ્રવૃત્તિથી તદ્દન નિરાળા ક્ષેત્રમાં જ-એણે એ સ્ત્રીને મારવી કે ન મારવી એ પ્રશ્નનો ફક્તો આગ્યો હતો. એ પ્રશ્નનો ફક્તો-જ્યારે એક સ્ત્રીનું ખૂન કરીને બીજી સ્ત્રી સમક્ષ કુઢાડી લંછને ઊભો હતો ત્યારે-નહોતો આવ્યો; પણ જ્યારે એ કર્યું જ કામ નહોતો કરતો પણ માત્ર વિચાર જ કરતો હતો ત્યારે એ પ્રશ્નનો ફક્તો આવ્યો હતો. જ્યારે માત્ર એની આંતરજીવિ કામ કરતી હતી અને તેથી ધણું જ સૂક્ષ્મ પરિવર્તનો યદ્ય રહ્યાં હતાં ત્યારે એ ઉવટનો નિર્ણય થયો હતો. આવે વખતે જ ઉપરિચિત થયેલા પ્રશ્નો સંબંધી સાચો નિર્ણય કરવા માટે જીવિમાં નિર્મળતાની આવશ્યકતા હોય છે; અને એ જ વખતે દારૂની એક જ પ્યાસી, કે એક જ બીડી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ યતું અટકાવી દઈ શકે અથવા તો એ નિર્ણયને મુલતવી રખાવી શકે, અથવા તો અંતરાત્માના અવાજને ગુંગળાવી શકે, અથવા તો એ નિર્ણયને મનુષ્યના પાંચવી અપરજીવનને અનુકૂળ કરી શકે, જેમ રાસકોલનીકોઈના પ્રસંગમાં બન્યું તેમ.

સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ પરિવર્તનો ઉપર તો ભારેમાં ભારે, ભયંકરમાં ભયંકર પરિણામો અવલંબે છે. નિર્ણય થયા બાદ તેને આચારમાં મૂકતાં મૂકતાં ધણા ધણા રથૂળ ફેરફાર થાય છે: લોકોનાં ધરખાર, રિવાજો, વનમાલ ફના થઈ જાય છે; પણ મનુષ્યની જીવિમાં જે ગુપ્ત સ્વરૂપમાં હોય છે તેના કરતાં જરાય વધારે અગત્યનું કંઈ પણ બની શકતું નથી. સૂક્ષ્મતાની દૃઢ, જીવિમાં મર્યાદિત થઈ ચૂકી હોય છે.

પણ જીવિપ્રદેશમાં યતાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તનોથી આકસ્મિક અગત્યતાવાળાં અસંખ્ય પરિણામો આવવાનો સંભવ ખરો. (એમ સારી રીતે કહી શકાય.)

જે કંઈ હું કહું છું તે ઉપરથી કોઈ એમ ન માની બેસે કે, મારો કથનની સાથે સ્વતંત્ર મત્થા તો Determinism સાથે કોઈ પ્રકારનો નિરંતર છે. એ પ્રશ્ન ઉપરની મર્યાદા તો મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે દષ્ટિએ તો તદ્દન નિરર્થક જ છે. મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે વર્તી શકે કે ન વર્તી શકે-એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન આપનાં હું તો માત્ર એટલું જ કહું છું, કે મનુષ્યની પ્રતિભા બધો આધાર તેની જીવિમાં થતા અતિ સૂક્ષ્મ ફેરફારો પર રહેલો હોવાથી વજન કરવાના કંટાળા બાબતમાં જેમ આપણે ખૂબ ચોક્કસાધુપૂર્વક ધ્યાન આપીએ છીએ, તેવી જ રીતે જે મનઃસ્થિતિમાં એ સૂક્ષ્મ પરિવર્તનો થતા પામતાં હોય તે મનોદશા ઉપર ખાસ ચીવટપૂર્વક ધ્યાન આપવાનો જરૂર છે. આપણા હાથની વાન હોય લાંસુધી તો આપણે આપણી જાતને કે બીજા કોઈને એવી પરિસ્થિતિમાં

આવી રીતે જીવિને લાગણીશૂન્ય કરી નાખવાના પ્રયત્નનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજવા માટે દરેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં જે જે વખતે ધાર્મિક ગૂંચવણો ઊભી થઈ હોય તે વખતની પોતાની મનસ્થિતિ બરાબર યાદ કરવાની જરૂર છે. સૌ કોઈ એટલું તો કહેશે કે તેના પોતાના જીવનમાં અમુક વખતે એવા (કૂટ) નૈતિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા હતા કે જેનું નિરાકરણ તેણે પોતે શાંધે જ છૂટકો હતો. કારણ કે એ નિરાકરણ ઉપર તો તેના જીવનના કલ્યાણનો પૂરેપૂરો આધાર હોય છે. આ નિરાકરણ કરવા માટે એકાગ્રતા અત્યંત આવશ્યક છે. આવી એકાગ્રતા (એક પ્રકારની) મહેનત તો છે જ. દરકોઈ મહેનતના કામમાં—ખાસ કરીને શરૂઆતમાં—એક સમય એવો હોય જ છે કે જે વખતે એ કામ ખૂબ અધૂરું અને દુઃખદાયક લાગે છે અને બરાબર તે જ ટાંકણે માનુષિક નબળાઈ એ કામ પડતું મૂકવાની ઇચ્છાને પ્રબળ બનાવે છે. શરૂઆતમાં શારીરિક શ્રમ દુઃખદાયક લાગે છે; અને માનસિક શ્રમ તો એથી પણ વધુ દુઃખદાયક લાગે છે. લેસીંગ કહે છે કે :—ત્યાં વિચાર કંઈ પણ લાગવા માટે છે ત્યાં જ લોકો વિચાર કરવાનું માંડી વાળે છે પણ હું એટલું ઉઘેરીશ કે એ જ વખતે વિચાર કરવાનું કામ ફળદાયી થવા માંડતું હોય છે. પોતાની આગળ જે જે (કૂટ) પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો ફક્તો લાવવા માટે દુઃખદ શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર પડે છે એ વાત માણસ ગણ્યો હોવાથી, એ વસ્તુને જ ટાળવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. (દવે) એની પાસે પોતાની માનસિક શક્તિએને બહેરી કરી નાખવાનાં સાધનો જે ન હોય તો એની સમક્ષ જે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા હોય તેને એ તરછોડી ન શકે અને પરિણામે અવશ થઈને પણ એનો ફક્તો લાવવાની તેને ફરજ પડે. પણ લોકોને ખબર પડી ગઈ છે કે એક એવું સુદર સાધન છે કે જેની મદદથી જ્યારે જ્યારે એવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ત્યારે તરત જ તે દૂર રાખી શકાય એમ છે અને તેથી એ સાધનનો લોકો ઉપયોગ કરે છે. કૂટ પ્રશ્નો એમની જીવિને પીડાવતું શરૂ કરે છે ત્યાં તો લાગલો જ આ સાધનનો તેઓ આશ્રય લે છે અને હેરાન કરનારા આ પ્રશ્નોને અંશે પ્રાપ્ત થતી અસાંતિમાંથી બચી જાય છે. જીવિ એનાં નિરાકરણ માગતી બંધ થાય છે અને ફરી પાછી જીવિ સતેજ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નો એની એ જ અનિરાકૃત અવસ્થામાં પડ્યા રહે છે. પણ ત્યાં ફરી પાછો એ વખત થાય છે—નિરાકરણ લાવવા સંબંધી વિચાર કરવાનો—કે તરત જ એ જ ઉપાય ફરીથી અજમાવવામાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે એ નૈતિક પ્રશ્નો એમને એમ જ અનિરાકૃત રહેવા દબને મહિનાઓ, વરસો અને કેટલીક વખત તો આખી જીંદગીની જીંદગી પસાર થાય છે, છતાં એક તસુ જેટલી પણ—નિરાકરણની દૃષ્ટિથી—પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. છતાં જીવનની સારી પ પ્રવૃત્તિ જીવે તો આ નૈતિક પ્રશ્નોનાં નિરાકરણમાં જ મળશે, બીજા કયાંય નહિ મળે.

આ તો એના જેવું છે કે કોઈ માણસનું કીમતી મૌતી ડહોળાયેલા પાણીમાં પડી ગયું હોય અને પછી તે કાઢવા માટે એ પાણીમાં પડતું મૂકવાની તો જાણે તેની દિમત ન આસતી હોય પણ પાણી આસતે આસતે સ્થિર થઈને ઠરવા માટે કે તરત જ તે બધું પાણી ડહોળી મારે અને પરિણામે એકાંત યવાની તેથી પર આવેલું પાણી ફરી પાછું ડહોળાયેલું થઈ જાય. ઘણાં લોકો આખી જીંદગી ફરી વીજોનું સેવન કરી કરે છે, અને પરિણામે જે અચાનક અને આત્મવિરોધી દૃષ્ટિબિંદુ તેમણે એક વખત રચીકું હોય છે એને જ તેઓ ચૂસ્તપણે વગગી રહે છે. કારણ કે જ્યારે જ્યારે યાનોદય યવાનો સમય આવે છે ત્યારે ત્યારે દશ

એટલે અંતરે આપણા સંમાજમાં જે બધું ચાલી રહ્યું છે તેમાંથી ધણુંખણું તો એ કામ કરનારાં નર્મીયે ગંભીર નથી હોતાં ત્યારે જ કરવામાં આવતું હોય છે. પછી એ કામ ભલેને ગમે તેનું હોય-નરજકતાઓનું હોય કે બીજાંને શિક્ષણ આપનારું હોય, શાસિત પ્રજાનું હોય કે શિક્ષા લેનાર શિષ્યોનું હોય.

અને આ વસ્તુને મરકરી કે અતિશયોક્તિ નહિ સમજતા. આપણા જીવનમાં અવ્યવસ્થા અને બધાયને માથે ચઢી બેસે એવી નિર્માણતા આવવાનું મુખ્ય કારણ જ ધણાખરા લોકો કાયમ માટે કેદમાં પડી રહે છે એ છે. આપણી આસપાસ જે કામ થઈ રહ્યાં છે-ઈશીલ ટાવર બાંધવાથી માંડીને તે લરકરી નોકરી કરવા સુધીનાં તમામ કામ નરો ન કરનાર માણસો કરી શકે ખરા કે ?

કેઈ જાતની જરૂર ન હોવા છતાં પણ, એક મંડળી ભભી કરવામાં આવે છે. મૂડી એકઠી કરાય છે, લોકો મજૂરી કરે છે, ગણતરી કરીને યોજના તૈયાર કરી નકશો આકાશમાં આવે છે; એક મિનારા વારતે લાખો દિવસો અને હજારો ટન લોખંડ ખરચાય છે; અને લાખો લોકો એ મિનારા પર ચઢવું, ત્યાં થોડું બેસવું અને પછી નીચે જતરી જવું એને પેતાના કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. અને આ મિનારાનું મગન ચઢી જતરવાથી તેમના મનમાં આવા અથવા આથી પણ મોટા મિનારા ચણાવવા સિવાય બીજા કોઈ વિચાર કે ધ્યેય હિંમત નથી. ગંભીરતાથી વિચાર કરનારા લોકો એ પ્રમાણે કરે ખરા કે ? અથવા બીજા પ્રસંગ લાંબા, બધીય યુરોપીય પ્રજાઓ હેત્યાં કેટલાંય વર્ષોથી લોકોને મારી નાખવાનાં ઉત્તમોત્તમ સાધનો યોજનામાં ગુંથાએલી છે. અને બંને તેટલા વધારે યુવાનોને, પુખ્ત ઉંમરના યતાં વેત જ ખૂન કેમ કરવું એ શીખવવામાં ગુંથાએલી છે. સૌ કોઈ જાણે છે કે જંગલી લોકો તો હુમલો ન કરી શકે; પણ આ બધી તૈયારીઓ તો જુદી જુદી સુધરેલી અને ખિરતી પ્રજાઓ એક બીજાની સામે કરતી હોય છે! બધા બરાબર સમજે છે કે આ બેભાન-રૂપ છે, દુઃખદાયક છે, અગવડભર્યું છે, વિષાતક છે, અનીતિવાળું છે, ધર્મ વિરોધી છે,

બીજાં સેવન કરનારા લોકો માનસિક તેમજ નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચતમ શ્રેણીના પરિચય કરાવતાં હોય છે તેનું શું કારણ હોઈ શકે ?

એનો જવાબ એક તો એ છે કે દાર અને બીજી પીનારા તેમ ન કરતા હોત તો કેટલી બધી ક્ષાએ પહોંચ્યા હોત તે આપણે કહી શકતા નથી. બીજા જવાબ એ છે કે કરી પદાર્થોની મારી બસર થવા છતાં પણ જે લોકોનું જીવન-પરિચય હોય છે તે લોકો મહાન કાર્યો કરે છે, તો પછી તો આપણે બેમ જ અનુમાન પર આવી શકીએ કે જે તેમણે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કર્યું હોત તો તેમને હાથે ફળું વધુ મહાન કાર્યો થવા પામ્યાં હોત. એક મિત્રે મને કહ્યું હતું તેમ એવું અનુમાનો સંભવ છે કે ફ્રેન્ડ એટલી બધી બીજી ન પાતે હોત તો તેના ગ્રંથો આવી વિચિત્ર અને ખરાબ શૈલિમાં લખાયા હોત. અંતમાં, એટલે અંશે માણસના માનસિક અને નૈતિક વિકાસ આજે થયા હોય તેટલે અંશે તેના જીવન અને અંતરાત્માની વચ્ચેના કલહનો અનુભવ તેને એક જ થવાનો, અને તેથી તેનામાં નરો કરવાની ઇચ્છાનું પ્રાબલ્ય પણ એવું જ હોવાનું; અને તેથી ભલે એવું જ કારણ આપણને સમજાવે છે કે જેનો સ્વભાવ અતિરાય લામણીપ્રધાન છે-એટલે કે જેમને જીવન અને અંતરાત્મા વચ્ચેના કલહનું જ્ઞાન તરતજ ડગલે ને પગલે તરત જ થયા કરે છે તે લોકો વખતોવખત માદક પદાર્થો લેવામાં મગા માણે છે અને તેમાં જ (જેવટે) વિનાશ પણ પામે છે.

માતૃવિપ્રલેષ

શાને આ ગાત્ર મારાં ચરચર ગજતાં ? સ્વેદથી અંગ બીજે ?
શાને મૂંઝાય મારું હૃદય ? સુખદ રે ! કલ્પના કેમ સીએ ?
થીજે કાં બાવનાનાં રસમદભર એ પૂર આજે અચિત્તાં ?
આજે બ્હીલાય શે આ ઉરસરવરનાં પદ્મ સર્વે ખોલેલાં ?
અચિત્તું કેમ આ હૈયું કાતરી બાવ ધારતું ?
રસપૂર આંખાં હેલે કાણુ આ આમ ખાળતું ?

અગોચરે શે મુજ જીવ જાય ?

કણે બને બધિર ને જડ ચક્ષુ યાય ?

શાને દિલે દુઃસહ દાહ જગતા ?

કેને સ્પર્શે કરમઈ જતી આશ લજ્જામણી આ ?
અચિત્તું ઉરમાં જાગે, માતૃવિપ્રલેષ શબ્દ એ;
સ્મૃતિસાન જુલી હૈયું ચિત્તને દીર્ઘ શું રૂએ ?
વર્તમાન જુલી, મીઠા, ભાવ્ય એ ભૂતકાળને,
આંગણે રમવા દોડે, ચિત્ત આ મુજ મુગ્ધ રે !

*

રનેહેશીળાં શેરવે, પાપહીણાં,

ધૂળેજાયાં અંગ અંકે રનેટયે;

મીઠી મીઠી ચોડતા ચૂમિઓ, એ

દાદાજીની નયન તરતી મૂર્તિ સોહનત સરવે.
ભાવ્ય, ઉત્તત, તેજસ્વી, ગૌરવે ગૌર મૂર્તિ એ,
ક્ષણ એક રહું પેખી, આંસુબીની હું આંખથી.
એ ચિત્ર દષ્ટિ પાંસેથી સરી તત્ક્ષણ જાય છે;
હૈયામાં વેદના જાડી એથી હા ! ઉભરાય છે.

ત્યાં ચિત્ર એક વર્ણો અન્ય તરી રહે છે;

ને વેદના ઉર વિશે વધતી રહે છે;

હોશે ભર્યું, વિમલ, ભાવિ યકી અર્જુન,

નિષ્પાપ આદ્ય સ્મરતું, ઉર ભેદનારું.

અને આદ્ય જતાં આવ્યું, જીવને આકાશોગ શું,

મીઠું કૌમાર્ય કોડીલું, શુદ્ધ પદ્મ-વૃત્તિનું.

અને ત્યાં ક્ષિતિજે દીસે, રમ્ય ને ભવ્યદર્શના,

વનરાષ્ટ્ર પડી આધે, વિશ્વના વ્યવહારની.

ઠર ઠર અંકલપ્યું ને અન્નપ્યું નંજરે તરે,
 પરમાનન્દના ચેલા પ્રસંગી સ્વમશા સરે.
 પીમાયે કામંતું હૈયું વજ્રસંસાર ચક્રમાં,
 જગન્નાથ તણું વાકયો સ્મરતાં મર્મ છેદતાં:—
 ‘પહેલાં સારસપદ્મદાવલિ વિંટયાં, પક્ષોની રેણુ ભર્યા;
 મોંઘાં માનસનાં જળે, વય ગયું જોનું રતિકીડમાં;
 તે હા ! તે જ મરાલનો કુલપતિ, દ્વરના ઘોષથી
 ઘોરતાં જળમાં રહી કપમ શકે, ફેરો પસ્વલે પંકમાં ?’

કૈતવે કરમાયે આ માનસી પદા ખીલતાં,
 શોષાયે દુઃખના દાહે, અમી જામિ પ્રવાહનાં.
 જીવને જડતા વ્યાપે, ટવળે ઉર રાંકડું;
 આકાશે જીઠનારું એ ફફડે અંધી આપડું.
 વર્ષાકાળે, ધન નલ ચડયે, વીજથી આંખ મીચી,
 ઝીણાં ઝીણાં, દમ દમ પડયાં, ફારલાં ઝીલી, ઝીલી;
 જેને જોળે રસભર રમ્યો, તેહ સંજીવિની શી,
 શાને આજે વિમુખ જનતી દીસતી માતૃભૂમિ ?
 જેણે મીઠાં, વિમળ પમથી, દેહના પિંડ ચોખ્યા,
 જેની કુંજે, મદભાર ભરી, પ્રાણમાં પ્રેરણાઓ;
 જ્યાં જોસીને, મધુરપ ભર્યા, ચન્દ્રનાં ગીત ગાયાં,
 માઠી મારી અમર જનની એ, નમેરી થતી કાં ?

“રસદીન ધરા ચાતી, દયાદીન થતો નૃપ”
 કવિતા કરમાતી ને અમેતન થતું ઉર.

મારાં ગૃહે અમરવેલ સમી પ્રિયાની,
 સંજીવિની કર સુધાય થતી નકામી;
 તો આ જળું જળું થતાં ઉરની વ્યથાને
 દારી શકે કવણુ આ નરલોક માંહે ?

સ્વજનની સહુ હું અવહેલના,
 મશકતે પણ ના ધરું જોવના;
 શકું સહી વધજન્ધનની વ્યથા,
 પણ વિયોગ સહી ન શકું જરા.
 ક્યંદિ મળે દુજ અંતરનાં અમી ?
 દુજ વિના હરું ક્યાં, મુજ આવડી ?
 દુજ વિના નહિ જીવી શકાય તો,

દુજ.

ઉછંગ વિશે.

મરું કાં નહિ ?

એ સામ્રાજ્યોનો સૌથી પૂર્વે આવેલો પ્રાન્ત હિન્દુ-પ્રાન્તને નામે ઓળખાતો. પછી એ પ્રજાઓનું અને એમની જગ્યાએ એ જ રથાને જે પ્રજાઓ આવી તેમનું સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા આપણા દેશનું નાનું વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ આખા ભારતખંડને હિન્દુ-મંડલ, હિન્દુ-દેશ, હિન્દુસ્થાન, હિન્દોસ્તાન નામે જ ઓળખતા ગયા. અને છેક અવીઓન કાલ સગી એમની પણ પશ્ચિમે આવેલા યુરોપના લોકોને આપણા વિષે માહિતી થોડી હતી તથા જે કંઈ હતી તે એ વચ્ચે આવેલા લોકો ભારતને મેળવેલી હોવાથી, એમણે જે નામ આપણને આપેલું, તે જ યુરોપીય દુનિયામાં આપણા દેશનું અને આપણું નામ છપાઈ ગયું.

ત્યારે હિન્દી-હિન્દવી ભાષા એટલે સિન્ધુથી પૂર્વે આવેલા અને ખીજી સીમાઓ અનિશ્ચિત એવા પ્રદેશના લોકોની ભાષા. અને ભાષાનું આ નામ પરદેશીઓનું પાડેલું. એનું એ ભાષા બોલનારાઓનું પોતાનું નામ તો “ભાષા” અથવા “પ્રાકૃત”.

પરંતુ અવીઓન હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી, ગુજરાતી આદિમાંથી કોઈ પણ ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત છે એમ કહેતાં કે સ્વતંત્રતાની સાથે જ સવાલ ઊઠે છે:—કઈ પ્રાકૃત? અને આમ થતું ફરતી છે. આર્ય પ્રજાની પ્રાકૃતોના લાંબા અતિ લાંબા અત્યન્ત લાંબા ઇતિહાસનો આદિકાલ કોઈના જ જાણવામાં નથી. સંસ્કૃત ભાષા પણ બ્રાહ્મણો અને પોશ્વિનિના સમયથી જૂની છે; કેટલા સૈકામાં જૂની તે કોઈના જાણવામાં નથી. અને એ સંસ્કૃત કરતાં વેદની સંહિતાઓમાંની વેદભાષા અને તેની સાથે સામાન્ય લોકો વ્યવહારમાં “બોલી” લેખે ચાલતી “પ્રાકૃત” વળા વધારે જૂનીઓ છે. વેદભાષા અને સંસ્કૃતની જમ્મેના સમયનો ગણો એટલે તો લાંબો નિર્વિવાદ છે, કે સંસ્કૃતને વેદભાષાની ન્હાની બહેન કોઈ ગણવું નથી, વેદભાષાની પુત્રી કે પુત્રી જેવી જ સી ગણે છે. અને યજુર્વિદ્યોમાંના મારેનાં સૂકોતોની વેદભાષા ત્યારે જીવતી ભાષા હતી, ત્યારે સાથે સાથે સામાન્ય વ્યવહારની “બોલી” જે પ્રાકૃત તે પણ સજીવન હતી. વેદભાષા અને આ આદિ-આર્યોની પ્રાકૃત એ બે બહેનો.

ઈ. પૂ. બારમા-આઠમા સૈકાથી સંસ્કૃત બંધાઈ અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, તો ગૌતમ બુદ્ધના સમય પહેલાના સૈકાઓમાં પ્રાકૃતના જે રૂપને પાલી ભાષા કહે છે તે બંધાઈ, અને એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ લેખે ઓળખાવા લાગી, બે કે એનું નામ પાલી તે પછી બહુ એક સ્વીકાર્યું. જેમ સંહિતાઓ વેદભાષા છે તેમ બોધ ધર્મના સૌથી જૂના ગ્રંથો આ પાલી ભાષામાં છે. પ્રાકૃત એટલે આર્ય “બોલી”નું સૌથી જૂનું શિષ્ટ રૂપ તે પાલી. પ્રાકૃતોમાં સૌથી મોટી બહેન પાલી. આ ગ્રંથો ઘણે મોટે ભાગે ગદ્યમાં છે. અને પાલીમાં ધર્મવિષયક નહીં એવું ગદ્ય લખાણ પણ બહુ થોડું છે.

પાલી તો બંધાઈ ગદ્ય, પણ પ્રાકૃત બોલી વહેતી રહી, બદલાતી ગઈ, વ્યવહારના ગદ્યપદમાં વિશેષ વપરાવા લાગી, એમાંથી એ પ્રાકૃતોનાં પ્રાન્તભેદ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં રૂપો પણ બંધાયાં. પાલી પછી સૌથી પહેલી બંધાઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત. એની કવિતા આખા આર્યવર્તમાં એકસરખો ફેલાવ પામી તે એટલે સુધી કે ઇસવી-સનના આરંભ પછીના વૈવાકરણીમાં પ્રાકૃત એટલે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એવા સંકુચિત અર્થ યંત્રણ્યા.

આ મહારાષ્ટ્રી પાલી પછી બહુ થોડા સમયમાં બંધાઈ શિષ્ટ બનેલી લાગે છે.

x અહીં બ્રાહ્મણો એટલે બ્રાહ્મણ જાતિઓ નહીં પણ “બ્રાહ્મણ” ગ્રંથો, બ્રહ્મવિષયક ગ્રંથો, જે ગ્રંથોનાં ઉપરનાં પ્રકરણો “કવિવિદ્યા” કહેવાય છે તે.

આર્યભાષાઓમાં મધ્યકાલીન કુલ આ છ પ્રાકૃતો અને તેમની સાથે સંલગ્ન બીજી બોલીઓ. આર્યભાષાઓમાં અર્વાચીન કુલ—આપણા હિન્દુસ્થાનના આર્ય વિભાગમાં હાલ બેઠી ભાષા—સરિતાઓ. આમાંની કેટલાંક પણ અર્વાચીન ભાષાને પ્રાચીન કરતાં મધ્યકાલીન ભાષાઓ સાથે વધારે લાગેવળે છે. આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં સંસ્કૃત અંશ છે—તત્ત્વમ શબ્દો, તે કરતાં તદ્વચ અંશ—પ્રાકૃત દ્વારા આવેલો અંશ વધારે છે. ભાષામાં શબ્દો કરતાં વિભક્તિઓ અને તેમના પ્રત્યયો, વાક્યોમાં વિભક્તિ વિના જૂદા જૂદા સંબંધ સાંધનાર શબ્દો અને શબ્દકણો, અને ક્રિયાપદોનાં જૂદા જૂદા કાળો, ભેદો, ધ્રુવો, વચનો, અથોનાં ૩૫ તેમ જ તે ૩૫ સાધી આપતા પ્રત્યયો સદાયકે આદિ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું વધારે મહત્વનાં છે; જે આ અર્વાચીન ભાષાઓમાં મોટે ભાગે પ્રાકૃતો દ્વારા જ આવેલાં છે. અને છેવટ આપણી દરેક અર્વાચીન આર્યભાષામાં તત્ત્વમ નહોં તેમ તદ્વચ પણ નહોં એવો ત્રીજો અંશ પણ જોવામાં આવે છે, જેનાં વળી બે પેટાં પડે છે:—(ક) દેશ (વ) વિદેશી.

આપણી આ અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આજકાલની નથી. આજકાલ કરતાં ચારસો-પાંચસો વર્ષની તો ચર્ધ ગયેલી છે. એ એમના પોતાના વિકાસેતિહાસ તર્ફ હવે જરા નજર નાખીએ તો એમના પ્રાકૃત સાથેના સંબંધને આપણે જરા વધારે રુદ્રતાથી વર્ણવી શકીશું. અને આપણો મુખ્ય વિષય તો હિન્દી ભાષા છે, એ હકીકત દબાઈ ન જાય એમ આ વિવરણ આગળ ચલાવીશું.

સુલસી રામાયણ આદિ હિંદી સાહિત્યને એક કોમતી જયો “પૂરવો” અથવા “અવધી” છે. આમાં માગધી પ્રાકૃતની અસર વધારે છે.

સુરદાસ આદિ અષ્ટ સખાઓ અને તેમના અનુયાયીઓનાં લખાણને એવો જ કોમતી બીજો જયો છે, તેમાં વ્રજમંડલની એટલે શૌરસેની પ્રાકૃતની અસર વધારે છે.

કંબીર, કાદ્દ, અને પદ્માવત ગ્રંથના મહાકવિ મલિક મહમદ જામસી અને તેમના અનુયાયીઓના સાહિત્યને એવો જ કોમતી ત્રીજો જયો છે: રાજપૂતાના મોલવા આદિમાં પેદા થયેલું ઉત્તમ કાટિનું હિંદી સાહિત્ય તેમ મુસ્લિમ અસર તથા આવેલા હિન્દી ગ્રંથકારોનું સાહિત્ય પણ આ ત્રીજા જયામાં પડે, કેમકે એ નથી વ્રજ “ભાષા”નું, નથી અવધી “ભાષા”નું, છતાં “હિન્દી” છે. અને અંગ્રેજી અસર શરુ થઈ અને વધતી જાય છે તેની સાથે હાથકે હાથકે હિન્દીમાં વ્રજ અને અવધીના પાશ અને રંગ ઘટતા જઈ આ “ખડીબોલી”ની વિશિષ્ટતાઓ જ સર્વત્ર બાપતી જાય છે, થોડાપૂરને વેગે.

૨: હિન્દીભાષાને જન્મ

આ પ્રમાણેના વિશાલ મિશ્રણથી જન્મેલી અને ખીલતી આવતી હિન્દી ભાષા ક્યારે જન્મી વારુ ?

જલવિભાજક (waterparting) ધારની ઉંચામાં ઉંચી ટોચમાંથી નીકળતું કેટલાંક પણ એક અરણ્ય પરિણામે જે નદીમાં પડે છે, તે અરણ્યને તે નદીનું મૂલ કદી શકતું નથી. એવાં કંધક અરણ્યો મળી જઈ બેઠેલિયું અને, કંધક બેઠેલિયાં મળીને શાખા અને, અને અને બાજુની જલવિભાજક ધારોમાંથી આવતી શાખાઓ ન્યારે સંગમ પામતી પામતી ખીણની મોટી નદી બની રહે છે, ત્યારે તે નદીના મૂલ લેખે તેની મુખ્ય શાખાના મુખ્ય બેઠેલિયાં કે બેઠેલિયાં—જૂથને જ ગણવામાં આવે છે. અધ્યક્તાદોનિ મૂતાનિ એ સૂત્રનો નદી જેવો

ઐતિહાસિક બનાવને લઈને-શિષ્ટ દેહ દેહ પામવા માંડે અને ખેડાતી ભય, વ્યવહારોપયોગી લખાણ, જ્ઞાનસંચય, સાહિત્ય આદિ એ નવા ઢાળામાં વધતાં ભય, અને પછીની પ્રજા એ ભાષાનો જન્મ (તેના ખોલી લેખના પ્રચારના આરંભકાળથી નહીં, કારણ તે તો અનિશ્ચિત જ રહે, પણ) આવા કોઈ બનાવના વર્ષ કે દાયકા કે અર્ધશતાબ્દીમાં થયેલા ગણે. ભાષાની જન્મ-તિથિનો શાસ્ત્રીય નિર્ણય આથી અન્ય પ્રકારનો સંભવે પણ નહીં.

પ્રજામાં વિદ્યા અને પુરાવસ્તુઓની શોધખોળ ભળવણી અને ઊકેલણી વધે, પ્રજાએ વચ્ચે અન્યોન્ય જ્ઞાનવિચારવિનિમય વધે તેમ તેમ ઘણી અદ્યતન અને હુમ્મં થઈ ગયેલી અસલી યીજો નવી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આપણા ભૂતકાલના જ્ઞાનમાંનાં સૈકાઓનાં ગાળડાં પૂરાતાં આવે છે. અને આમ બનતાં જે પ્રવાહને આપણે આપણા દેશની ભરજીન્ડાળાની નદીરે જે ઝોળખતા હતા, તથા દરિયા (એટલે વર્તમાનકાળ) થી જમાં લગી એ પ્રવાહ સળંગ દેખાય તેટલો જ એને ગણી તેને આગળનાં ઝીલ, ઘૂના, ધરા, પાટ, આદિ સ્પૃટિત વિખરાયલાં જલાશયોને અવગણ્યતા હતા તેને બદલે તેને વધારે લાંબી ગણવા ગણાવવાનો પ્રશ્ન પેણ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોમાસામાં એ ને એ નદી જેમ ઘણી વધારે લાંબી સળંગતાવાળી બને છે, તેમ વિદ્યા અને શોધખોળનાં પૂર ચડતાં ભાષાપ્રવાહનાં પણ પ્રાચીન દટાઇ ગયેલા ખંડ આમ પાછા દેખાવા માંડે છે, એટલે કેટલાક વિદ્વાનો એવા જૂનામાં જૂના ખંડથી આજ લગીના પ્રવાહને એક આખો સળંગ પ્રવાહ માનવામનાવવા માટે રહે ચડે છે, અને અજબ હકવાદ કરતા કરતા દાયકાઓ લગી ઝબડે છે. અથચ આપણા દેશમાં તો સૂત્રકારોને જેમ કોઈ સૂત્રમાં એક માત્રા બટારી શકે તો પૂત્ર જન્મ્યા જેટલો આનંદ થાય, તેમ આર્યપ્રજા અને આર્યસંસ્કૃતિની પ્રાચીનતામાં ઇ. પૂ. ૧૨૦૦ થી પાછળ જેટલા સૈકા જવાય તેટલી ભણે સાચેસાચી માતાઓ જ મળ્યાનો આનંદ થતો જણાય છે. શુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, આદિ ભાષાઓની બાબતમાં તો એટલી બધી પ્રાચીનતાની વાત જ નથી, પણ એ વિષયમાં થે કોઈ વિદ્વાન પોતાની માતૃભાષા ઈ. જહા સૈકાથી તો કોઈ પાંચમા સૈકાથી ચાલી આવેલી માનવા-મનાવવા મથે છે, એ જોઇને કયા સમતોલ વિદ્વાનને પુરાવિદ્યાની આ ઝબડાઝબડીની તુચ્છતા ઉપર દયા આવ્યા વગર રહે વારુ ? કેમકે આ પણ નિર્વિવાદ છે આપણા વાસ્તવિક ઇતિહાસનું સૌથી મોટું સૌથી જડું સૌથી વ્યાપક વિશેષ લક્ષણ છે, -કે આપણા દેશ અને આપણા પ્રાન્તપ્રાન્તમાં માયાંઓના પિરામિડો અનેકાનેક વાર રચાયા છે, લોહીની નદીઓ મહાનદીઓ અનેકાનેક વાર વહી છે, ચહેરો અને પરગણાં આખાં ને આખાં અનેકાનેક વાર ભોંભેમાં થયાં છે, હજારો અને લાખો કુટુંબોએ અનેકાનેક વાર ડિયાળા ભરી જન્મશૂંમિની ધૂળ ખંખેરી નાખી જેમ બને તેમ આઘી અને લાંબી દોડ કરી દોડ ચૂકીને અનેકાનેક વાર ખીળ પ્રાંતોમાં વાસ કર્યો છે સુરોપના ઇતિહાસમાં ઇટાલિ અને જર્મની નામે ઝોળખાતા પ્રદેશોએ જ આટલા બીધણ અને ક્રાન્તિકારક વારાફરો જોયા હશે; અને કયાં આપણી એક આગળીના માપનો ઇટાલી, કયાં આપણી એક હાથેળીના માપનો જર્મની, અને કયાં આપણો અતિકામ ભરતખંડ ! એટલે સમતોલ વિદ્વાનોને મન તો સ્વતઃસિદ્ધ છે કે વચ્ચે વચ્ચે આપણા સંસ્કૃતિપ્રવાહમાં જે ક્યારેય વાગી છે, તૂટે પડી છે, પાતાળજોડા ગર્ત પડ્યા છે, તે જ વાસ્તવ દર્શક છે. એટલે ઘણા આગલા કાળનું કંઈ મંજી આવે તેટલા જ બનાવથી, તેને સમર્થક ખીળ વચગાળાના પુરાવા વગર પણ, એ મંજી આવતી વસ્તુની તારીખથી આજ

નામોના ઇતિહાસ દિગ્વિજયના વાઙ્મય અને બૌદ્ધ તંત્રોના સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપરથી દાકતર બી. પી. લક્ષ્મણે નક્કી કર્યો છે તે પ્રમાણે એ મહાધીશો, તાંત્રિકો અને નાથ સંપ્રદાયની શાખાઓમાં થયેલા મહાપુરુષો વધારે પ્રાચીન છે, પરંતુ એમણે મૂળ લખેલાં પદો એમના શિષ્યોમાં ઉતરતાં ગયાં તેમ પેઢીએ પેઢીએ બાષાના ફેરફાર સાથે ફરતાં ગયાં અને જે રૂપમાં આપણને મળ્યા આવ્યાં છે તે રૂપમાં જે બાષા જોવામાં આવે છે, તેના સમય બારમા સૈકાથી બહુ જૂનો નહીં, એ નિર્ણય જ શાસ્ત્રીય જણાય છે.* બાષા પ્રવાહી રૂપમાં હોય છે ત્યાં લગી એક બે સૈકામાં તેમાં ઘણો ફેર પડી જ જાય છે. નરસિંહ અને મીરાંતી કૃતિઓ આપણને મૂલ ભાષામાં નથી જ મળ્યા, એ આપણને વધારે જાણીતો દાખલો આ જ પ્રકારનો છે. ગોપીચંદને લગતાં આપણે ત્યાં હજી ચાલતાં પદો મૂલ ખંગાળાથી અને નર્મદા-પર્યટન કરનારી તેમ જ્યોતિર્લિંગની જગ્યાએ કરનારી બાવાઓની જમાતો દ્વારા આવેલાં એમ જણાય છે.

દાકતર ટ્રીવર્સન, દાકતર હર્નલી, વગેરેની એક-કલ્પના કેટલાક બાષાશાસ્ત્રીઓમાં આવકાર પામી હતી તે પ્રમાણે આર્યસંસ્થાનિકોનું એક મોટું ટાણું મોડું અને નેપાલ સિકિમ-માંથી હિંદમાં આવ્યું, તેમણે આગળથી આવેલા આર્યોને આધા ધક્કેલ્યા, અને આથી કરીને આર્ય વસતી બે વર્તુલે ગોઠવાવા પામી; (૧) અંદરનું વર્તુલ-કોસલ મધ્યદેશ આદિ મોટા પ્રદેશમાં વિખ્યાત્યલ લગી; (૨) બહારનું વર્તુલ એથી પણ મોટા પ્રદેશમાં-આસામ, ખંગાળા, ઉડિસા, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, સિંધ, પંજાબ, કારમીરમાં. બહારના વર્તુલની આર્યભાષાઓમાં અન્યેન્ય નિકર્ટતા અને અંદરના વર્તુલની બાષાઓથી વિભિન્નતાનું મૂલ કારણ આનું પણ હોય. તથાપિ આ એમની કલ્પના માટે વાસ્તવ આધાર નહોં જોવા જ છે, અને તે હવે કોષને બહુ સંતોષકારક જણાતી નથી. અને ખંગાળા, મહારાષ્ટ્રી, તથા અપભ્રંશની શૌરસેની અને માગધીથી વિભિન્નતા આવી કોષ કલ્પના વગર ના જ સમજી શકાય એમ પણ નથી. અપભ્રંશ (બાષાબેબે-પાલી, શૌરસેની, આદિની ભ્રષ્ટતા લેખે નહોં) પણ આઠમા નવમા સૈકાથી બેહોલી જન્મેલી નથી, અને નેના સારા જૂનામાં જૂના નમૂના આપણને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાં (અગિયારમો પારમો સૈકો) અને ‘પ્રાકૃત પૈત્રલ’ નામે ચૌદમા સૈકાના ગ્રંથમાં જ મળે છે. હા, મુસ્લિમ ઇતિહાસકર્તાઓ નોંધ્યું છે કે આઠમા નવમા સૈકામાં સિંધમાં મુસ્લિમ હાકેમોના હુકમથી કુરાને શરીફનો હિન્દી કવિએ “હિન્દી બાષા” માં ઉત્તમ પવાનુવાદ કર્યો હતો અને મુસ્લિમ ફિલસૂફી અને નીતિનો અસરકારક મોઢ કરે એવાં કાવ્યો પણ રચ્યાં હતાં. મસઉદ સાદ સમ્માન જેવા શાયરે પણ “હિન્દી બાષા”માં ‘દિવાન’ રચ્યું હતું; વગેરે. આ નોંધો ઉપરથી કેટલાક હિન્દી-ઉર્દૂ વિદ્વાનો આપણે બેને હાલ “હિન્દી” અને “ઉર્દૂ” ને નામે ઓળખિયે છિયે તે બાષાઓને નવમા અને આઠમા સૈકા લગી એંચવાના મતના જણાય છે ખરા. પરંતુ એવા સર્વ મત પણ અનેતિહાસિક અને અશાસ્ત્રીય છે. એ એકે ગ્રંથ અત્યારે ઉગયો નથી, અને ઉગ્યો હોત

* જુઓ S. K. Chatteji: (Origin and Development of the Bengali Language vol. I: Grierson : ‘Gorakhnath in the Cyclopaedia of Religion and Ethics; Ganapati Sastri: ‘દીકાસર્વસ્વ’ (Commentary on The અમરકોષ by the Bengali સર્વાનંદ-Trivendrum Sanskrit Series); વગેરે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પુત્રના અદ્ધ સખાઓની સુંદર કૃતિઓ સોળમી સદીની છે અને તે ખેડાયેલી ભાષાની એવી પરિપૂર્ણ દશા દર્શાવે છે કે તે પહેલાં બે ત્રણ સૈકાથી એ ભાષાનું ખેડાયું શરુ થયેલું હોવું જ જોઈએ, જો કે એમાંનું કશું અત્યારે હાથ લાગતું નથી. વ્રજભાષા ભાષા લેખે હિંમાચાર્યના સમય પછી જ જાણીતી થવા પામી એમ માનવાને એક મોટું કારણ આ પણુ છે, કે જે એનો જન્મ હિંમાચાર્ય પહેલાં થવા પામ્યો હોત તો એ અદિતીય વૈયાકરણ તેની કાંઈ ને કાંઈ ટેકાણે નોંધ કર્યા વગર રહેત પણ ખરો વારુ ? અને હિન્દીની અવધી શાખામાં પણ 'ખડી બોલી' કરતાં બેલો કાઈ મોટો અમર લેખક થયેલો જણાતો નથી. એટલે હિન્દીની મુખ્ય શાખા જે ખડી બોલી, હિન્દીભાષા પ્રવાહ જે-દિવસે નહીં એટલો રાતે અને રાતે નહીં એટલો દિવસે-વધારે "ખડી બોલી"-મધ્ય થતો જાય છે, થવાનો અને એ જ એનું ભાવિ દવે નિર્ણીત છે, એ જો સાચું-તો શાસ્ત્રીય અન્વેષકે એના આદિકવિ લેખે અમીર ખુશરોને સ્વીકારવો પણ પ્રાપ્ત થાય છે : નહીં ચંદ ખારોટ, નહીં જગનાથક પરમાર, નહીં યુરુ ગોરખ કાનફડે, નહીં બીજે કોઈ હિન્દુ, જૈન, ખૌદ, કે શૈવ. અથવા માહો તો કહો જે આપણા મુસ્લિમ ગિરાદરોએ અહીં પોતાનો સમાસ કરવામાં અને "હિન્દી" બનવામાં જે અનેકાનેક ભાંગફોડ અને ખગાડ વિનાશ કરી નાખ્યા, તેમાં આપણી ભાષાના જૂના કવિઓ અને લેખકોને પણ ઊગાવી દીધા, ન રહ્યાં નામ ન નિશાન, એટલે હવે તેમના ગ્રંથ દખાડી શકાય એમ નથી રહ્યું, તેમાં દોષ આપણા ભાવિને જ છે. "જે જીતે છે તે સર્વેજ જીતે છે, જે હારે છે તે કુલકુલાં હારી જાય છે (Nothing succeeds like success : nothing fails like failure)". યુધિષ્ઠિર પાણ્ડવ દ્રૌપદીને પણ હાર્યો હતો, તો ઉત્તર હિન્દી પ્રજા પોતાની સરસ્વતીને પણ હારી ગઇ.

૩: હિન્દી સાહિત્ય

મિશ્ર બન્ધુઓ હિન્દીને જેમ બને તેમ પુરાણી ગણાવવા મથે છે તેની સાથે સ્વીકારે પણ છે કે "હિન્દી"નો ૭૦૦ થી ૧૩૦૦ લગીના હાસકાળે કાલ "પૂર્વ પ્રારમ્ભિક કાલ" હતો, જે દરમિયાન એ "પ્રાકૃત પ્રધાન" હતી તેમાંથી ધારે ધારે પોતાનું વ્યક્તિત્વ મેળવતી ગઇ, પણ તોય "પ્રાકૃત મિશ્રિત" તો ૧૩૦૦ લગી રહી જ હતી. એક દોઢ

અંચાની મજેલી પ્રતમાંની ભાષા એટલે જૂની નથી. પ્રતોમાં "દંખ્યા સાહ" ના હોય, તો એ કાગળ શાહી અને અક્ષરના મરોડથી જે સમય નક્કો થાય તે સમયની એટલે તેરમા-ચૌદમા સૈકાનો એ ભાષા; જેથી જૂની નહીં. ગોરખનાથ મહાપુરુષ હતા-એવા કરી જ છાપ એમના મળી આવેલા ગ્રંથ ઉપરથી વાચકના મન ઉપર પડે એમ નથી.

● વલ્લભાચાર્યે વ્રજભાષાને જ સર કરી લીધી; શકરાચાર્યે ચાર નોક પર ચાર પીઠ બાંધી; બન્ધુલેશચાર્યે નાથ, નાગ, પુરી આદિ સંન્યાસીઓનાં દળ બાંધ્યાં; તે પહેલાંના કાંઈ આચાર્યે જ્યોતિર્લિંગો સ્થાપ્યાં. આ આચાર્યો અને યુગપ્રવર્તકોમાં કાંશે મરચદેશ કે ઉત્તર હિન્દના કેટલા વાર ફેરવતું હતુએ ઉત્તર હિન્દનું "હમ ભાર્યાવર્તીકા મત્યા !" એ શુભાન ઓસરતું નથી. મધ્યાને મેષ અંશ ઝીલેલા અપનાવેલા સૂદૃઢ સૂદૃઢને પ્રકટ કરનારો અંશ-વાગ્ધાહાર. તો ભાષા લેખે હિન્દી હૃદ્દે અને ફરતી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતીના જેટલી પર્ચાઈત અણાય કે ઉતરતી, તે ભાષાભાષીઓને પૂછી જોરો જરા ? હિન્દી-હૃદ્દે બે છે એ જ કારણથી એની શક્તિ દ્વિધાવિષ્કત નથી થઇ જતી શું ?

★ નાગરી લિપિ પણ ઈ. સ.માં સૈકાથી ૧૩મા સૈકા લગીમાં રિયત થઇ બધે પ્રસરી છે.

જેટલી સ્વતંત્રતાથી તરાસે છે અને સારાસારવિવેક દષ્ટિએ પોતાની બાષા અને પોતાના સાહિત્યને એ મધ્યકાલીન દૂધણો અને ખામીઓથી મુક્ત કરવા મંથી રહ્યા છે, x તેનું પુરુષાર્થ વલણ હિન્દી ભાષાભક્તોમાં પૂરતા જોરમાં દેખાતું નથી. આપણા પૂર્વજો ન્યાય ઉપરાંત સહાનુભૂતિ અને તદ્દુપરાંત પૂન્યભાવના પણ અધિકારી છે. પણ “રહેટો આપણા દોસ્ત, બદલે આપણા ઉસ્તાદ, તથાપિ આપણો ઉપાસ્ય દેવ તો સત્ય”, એ જ ન્યાયે કવિતાકલા અને સાહિત્યની જે ભાવના અર્વાચીન હુનિયા અને તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિના સંસર્ગથી આપણે જોવા પામ્યા છિયે, તેનું વાહન આપણી માતૃભાષાને પણ બતાવવી એ જ આપણું ઉચ્ચ અને અનન્ય કર્તવ્ય; ખીજી બધીયે વફાદારીઓ એનાથી ગૌણ. પૂર્વજોના દોષ જોતાં આપણું હૃદય ચીરાય તો પણ એ દોષ આપણે પોતાને હાથે પાછા ધર્ષ ન જાય એટલે દરજો તો આપણે સૌએ જોયે બતાવ્યે સાખીત કરી આપ્યે અને પ્રજા કેને છોડાવ્યે જ છુટકા છે. આનું વલણ અર્વાચીન હિન્દી કવિઓ અને વિવેચકો અને અભ્યાસીઓમાં પૂરતું જોવામાં નથી આવતું તેનું કારણ અર્વાચીન હિન્દી લખાણ મહારા જોવામાં બહુ ઓછું આવે છે, -હું આ પ્રદેશમાં હજી અજાણ્યો છું” એ પણ હોય. અને વસ્તુસ્થિતિ એવી હશે તો મહારી આ અંશાનમૂલક દીકાથી કેમકે કશી યે હાનિ થવાની નથી.

૪: ભાષિ

લિપિ: અને હિન્દી-ઉર્દૂ. હિન્દી અને ઉર્દૂ બે ભાષા છે કે એક જ? દાક્તર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી માંડીને એક પછી એક ભાષાપંડિતે આ સવાલ તપાસ્યો છે અને ઘણાખરાએ ચોક્કસ જણાવ્યું છે જે ભાષાશાસ્ત્રની દષ્ટિએ આવા સવાલ પૂછનાર પોણું ગભારમાં ખચે એવું છે. સંસ્કૃત-પ્રધાન અને નાગરી લિપિમાં લખાય તે હિન્દી અને અ-સંસ્કૃત (ખાસ કરીને કારસી-આરબી)-પ્રધાન તથા મુસ્લિમ લિપિમાં લખાય તે ઉર્દૂ, એ શિવાય વ્યાકરણની કે રચનાની કોઈ પણ દષ્ટિએ બેમાં કશો ભેદ જ નથી. સર સૈયદ અહમદે-હિંદુ-મુસ્લિમ બંધુજોને માદરે હિંદનાં બે નેત્ર કહ્યાં છે. પરંતુ પ્રજાસ્મિતાના જીજાળાના આ સૈદ્ધાંતમાં આ બે નેત્રો પોતપોતાની ભાષાના વિષયમાં એક બીજા સામે એવું તો ઝેર વર્ષાવે છે, કે આપણા જેવા ત્રાહિત તેને વધો લગી જોવા કરે તોપણ તેના કાનિલપણોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ભાગ્યે પામી શકે. મુક્તાપ્રાન્તોની નિશાળોમાં ત્રીજી ચોપડીથીજ હિન્દી પાઠ્યપુસ્તકો ને ઉર્દૂ પાઠ્યપુસ્તકો જુદાં. અને જે રાજકારણી વિષ છે પણ એવું કે તે જમ ફેલાય તેમ વધુ ધાતક બને. ખ્રિસ્તી પંડિતો બીચારા જોળે ભાવે સૂચવે કે ભાષાઓ, તદ્દમે પોતપોતાના કહ્યો. છોડતા નથી, સામાનો કહ્યો અપનાવવા કરતાં તો સારા દેશને અભણતાના અંધકારમાં રાખવો બેહતર એમ ખરેખર માનો છે, તો જુવો આપણે એ બંને કહ્યા છોડીએ, તદ્દારો નાગરી નહીં, તદ્દારો કારસી નહીં, યુરોપનો ઇટલિક કહ્યો ચલાવિયે અને તદ્દમે બંને એક નિશાળે એકઠા એક જ પાઠ્યપુસ્તકો વાંચો, એક જ છાપાં વાંચો, એક જ ગણ અને કવિતા વાંચો, તદ્દમારા બંનેની સમૃદ્ધિ બેવગ્રહ જાય, અને તદ્દમે એક બીજાને વધુ પિછાનતાં, તદ્દમારાં સામસામાં ઝેર પણ કંઈક જોાયરે.

વધારવું બેહતર છે. ફૂલા અને સમતોલતાની દૃષ્ટિએ પણ બેહતર આ રીત કે સામાન્ય લેખકની વિવેકબુદ્ધિને અંકુશ દારસીઅરણી બરણાને અત્યંત વધી જતાં જેટલો આપોઆપ અટકાવશે, તેટલો તે વધારે અપરિચિત અંગ્રેજી બરણાને નહીં અટકાવી શકે. એને એ જ પ્રમાણે, ઉર્દૂ માટે અંગ્રેજી બરણા કરતાં તો હિન્દી અને સંસ્કૃતવું બરણું ઓછું ખીચડિયું નીવડશે બેશક.

કવિતામાં કેવલ શાબ્દિક લાલિત્ય, પ્રાસાતુપ્રાસ, અને સંગીતને જ કવિતાના લય માની લેવાનું વલણ હિન્દી-ઉર્દૂ બંનેમાં હજી અતિશય છે. કવિતા છે વિચારપ્રવાહઃ કવિતામાંના વિચાર કદ્દમનામય અને લાગણીરક્ત હોવા જોઈએ તે સ્વીકારીને પણ આપણા દેશની કવિતાના સૈકાઓના ઇતિહાસ સામે સ્થિર નજર રાખીને વહેતા વિચારના અંશ ઉપર બને તેટલો બાર દેવો અત્યંત આવશ્યક છે. ઝાડોનાં જેટલાં નામ કેશમાં મળી આવે તે સર્વને વર્ણુસગામ્યએ છંદોબદ્ધ ગોઠવવાં એ નથી વનવર્ણન અને નથી કવિના. ઉર્દૂમાં કડીએ કડીએ વિચાર તુડી જાય, તવી કડીએ નવો વિચાર, એમ છૂટા છૂટા બુદ્ધાને પ્રાસથી અને છંદમાં અને એવા કેષ્ઠ ખાલ ઉપાધિથી સાધીને અમુક કડીઓની આખી કવિતા બનાવવામાં આવે તે કવિતા નથી કેમકે તે પોતાની સજીવન પ્રવૃત્તિએ વહેતો વિચાર પ્રવાહ નથી. “પડી દેવ તે તો ટળે કેમ ટાળા ?” આવા એક અંશ ૩૫ મેરુમાં જુદા જુદા દૃષ્ટાન્તોના મણુકાઓ ગોઠવીને રચના કરવામાં આવે, એ દૃષ્ટાન્તો બ્યવહારુ હોય, ચોટવાળાં હોય, એ રચનામાં ભાષાશક્તિ અને પદ્યશક્તિ સારી હોય, તથાપિ એ રચના કવિતા નથી. કેમકે એ વિચાર-પ્રવાહ નથી; અથવા તો બહુ નીચી પંક્તિની જ કવિતા ગણાય એવી છે. હિંદી અને ઉર્દૂ બંને કવિતાસમૃદ્ધિ કવિતાભાવનાના આપા આપા અર્વાચીન અંશોને સમજાવવામાં અને અપનાવવામાં હજી પછાત છે.

નવલ અને નવલિકામાં પણ જે ખામીઓ હિન્દીમાં છે તે ઉર્દૂમાં જોવામાં આવે છે, જે ખામીઓ ઉર્દૂમાં છે તે હિન્દીમાં પણ દેખાય છે. સર્જકતાનું સ્વાતંત્ર્ય, અને સર્જકતામાં ન્યાય અને સમભાવની, વિધિ અને ચારિત્રની એકરસતા, સિદ્ધ કર્યો હોય એવી નવલો કે નવલિકાઓ શું હિન્દીમાં કે શું ઉર્દૂમાં થોડાં જ જણાય છે.

દુકામાં અને છેવટે બંને ભાષાઓને બંને સાહિત્યોને બંને બન્ધુઓને-હિન્દના મધ્યદેશો તથા મધ્યકાલીન આ યમલને મ્હારે અત્યંત નમ્રતાથી એક જ કહેવાનું છે, અને તે હું એકને પરિચિત શબ્દોમાં જ લઈ શકું છું-કુરાને ધરીદમાં એ લાવ આથી પણ તેજસ્વી રૂપે અને મનોહર શબ્દોમાં લશે, પણ તે શબ્દો હું જાણું નહીં એટલે આપી શકું નહીં, એટલી મ્હારી અસંસ્કારિતા માટે મુરિદમ ભાષ્યોની મારી આગળથી માગી લઇને કહું છું:-

હૈં સદ્ગા । વચતુ ।

સદ્ નૌ । મુનક્તુ ।

સદ્ ધીર્ય । કરવાવદ્દે ।

તેજસ્વિ નાવધી । ત મસ્તુ ।

ના વિદ્ધિ । પાવદ્દે । ॥*

જેલમાં જે જે યુનાસર માણસોને મોકલવામાં આવે છે તે બધા યુના પશુ મનુષ્યના અમુક વખતના વક્ત્રુ અને ઉશ્કેરણીના પરિણામરૂપે જ હોય છે. ખૂન કરનાર માણસને ગાડો મારૂંમ પડ્યો હોય તો એમ કહેવામાં આવે છે કે તે તો ગાડો છે. તેના મગજનું ડેકાણું નથી. તેવા માણસે ખૂન કર્યું હોય છે છતાં તેને સુધારવા પ્રયત્ન થાય છે. પણ જે તે ખૂન કરનાર ગાડો ન હોય તો તેને કડકમાં કડક શિક્ષા કરવામાં આવે છે, ફાંસીની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. તે માણસ કે જેણે તેના ક્ષણિક યુસ્તમાં ખૂન કર્યું હોય છે, જેને ખૂન કર્યા પછી પસ્તાવો પણ થાય છે અને જે પ્રસંગ મળે તો પણ ફરીથી તેવું નહિ કરવાના અને ભવિષ્યમાં સુધરવાના નિશ્ચય કરે છે—તેવા માણસને તેના કૃત્ય માટે ફાંસી દેવામાં આવે છે ! આ એક ભયંકર પક્ષપાત—નાશ ! જે સુધરી શકે તેમ છે તેને સુધરવા માટે જરાયે અવકાશ આપવામાં આવતો નથી અને જે સુધરી શકે તેમ ન હોય તેને પાળી પોષી મોટો કરવામાં આવે છે.

સમાજ આવું ઇચ્છે છે ? કદી નહિ. સમાજને મન તો જે એક નિશાળ સમાન છે. નાનું છોકરું માને છે કે નિશાળે જવામાં દુઃખ છે છતાં માજાપ તેને મોકલે છે. કારણ ? તેમાં તેનો વિકાસ રહેલો છે. માંદું માણસ દવાથી કંટાળ્યું હોય છે છતાં તેનાં સર્ગાવલામાં તેને આગ્રહપૂર્વક દવા પાય છે; કારણ, તેમાંજ તેના સુધરવાની આશા રહેલી છે. તેમજ સમાજ, યુનેગારને જેલમાં મોકલે છે; કારણ, ત્યાંથી જ તે સુધરીને આવરી એમ તે માને છે. સમાજ તેનો સુધારો ઇચ્છે છે અને માને છે કે તેને સુધારવા માટે જેલ જ ઉત્તમ જગ્યા છે.

પરંતુ આપણી જેલો તેવી છે ? જે પ્રકારની નિશાળ, હૅન્ડ્રિપટલ અગર સુધરવાનું સ્થાન સમાજ કહ્યે છે અગર માને છે તેવું સ્થાન તે છે ? ત્યાં જન્મ આવેલો માણસ સુધરી હોય તેવા દાખલા કેટલા છે ? જેલમાં જન્મ આવેલો જુગારી અને ચોર, જુગાર અને ચોરી છોડી દે છે ? ના, તે જુગાર છોડતો નથી અને ચોરી પણ છોડતો નથી. ઉલ્ટો તેમાં આગળ વધે છે તેવા સમાજનો અનુભવ છે. જુગારી સદાઝખંધ જુગાર ખેલતાં રીપે છે, અને ચોર ઘણી જ ચાલાકીથી ચોરી કરે છે. ઘર ફાડતો અટકે છે તો ધૂતારો બને છે, એટલે જેલમાં યુનેગારને મોકલવાનો, સમાજનો જે હેતુ હોય છે તે જરાયે સચવાતો નથી.

આનાં શું શું કારણો છે ? શા માટે જેલો, યુનેગારને સુધારી શકતી નથી ? શા માટે અંદર ગયેલો માણસ સુધરી કરતાં બગડીને આવે છે ?

આનું મોટામાં મોટું કારણ તો એ કે જેલો, કાયદા અને વ્યવસ્થા ખાતાના તાબામાં છે; જેલો તેમના દાયમાંથી લઈ લઈ કેળવણી ખાતાને સોંપવી જેમજે જેલો નિશાળ છે. તેમાં રહેતા કદીઓ નિશાળાઆઓ છે. તેમને ઘણું શીખવાનું હોય છે; સત્ય, અહિંસા, દયા, ધર્મ, પ્રેમ વગેરે બાજતો તેમના ખાલી અગર યુવવાયેલા મગજમાં નાખવાની હોય છે. તેમને સીધા રસ્તે ચલાવવાના હોય છે. તેમની સાથે જરૂર કરતાં વધુ બળ વાપરવાની જરૂર નથી. તેમને સતાવવાની જરૂર નથી. તેમને સુધારવાની જરૂર છે, તેમને કેળવવાની જરૂર છે. અને તે તો પોલીસખાતું નજર કરી શકે તે વાત નિર્વિવાદ છે; તે તો, કેળવણી-કારજ કરી શકે. મનુષ્યને સુધારવો હોય તો તે કેળવણીકારજ કરી શકે. પોલીસને તે ન આવડે.

કેટલીક જેલોમાં અઠવાડિયામાં એક દિવસ ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપવા માટે માણસો

વચ્ચ પછી રહેવાનું રથાન. કેટલેક ઠેકાણે મોટી બેરેકઃ હોય છે અને કેટલેક ઠેકાણે ઓરહીઓ હોય છે. આ ઓરહીઓ એક માણસ માટે નિર્ણીત હોવા છતાં તેમાં ત્રણ ત્રણને પૂરતાં કોઇ કાંઇ વિચાર કરવું નથી. અને તે બધી ઓરહીઓ સાંજના પાંચ વાગે વાસી દેવામાં આવે છે અને રવિવાર તથા તહેવારના દિવસોએ ત્રણ વાગે વાસી દેવામાં આવે છે. તે પહેલાં, બધા કેદીઓને અંદર પૂરાઇ જવું પડે છે. આ ઓરહીઓ અને બેરેક સવારે છ વાગે ખોલવામાં આવે છે. રાતમાં પાણીપેશાજ, બધું અંદર મૂકેલાં કુંડામાં જ કરવાનું હોય છે.

કેદીને સવારમાં કાઢવામાં આવે છે. બધાને હવાડા પાસે બપોળેની દારમાં લઇ જવામાં આવે. ત્યાં અમુક વખતમાં જ દાતણ પાણીથી પરવારવું પડે છે. પછી કાંઈ આવે ત્યાં સુધી અંદર હોવા પગે બેસી રહેવાનું. કાંઈ આવે તે લઇ તેજ સ્થિતિમાં બેસી પી લેવાની અને તરત કામે અઢવાનું. નજર પ્રમાણમાં ધણું ઓછાં હોય છે, તેની આગળ કેદીઓની દાર ગોઠવવામાં આવે છે. વળી નજરમાં રહેવાનો વખત પણ નક્કી કરેલો જે પૂરો થાય કે તુર્તજ પોલીસ જાદાર નીકળવાનું કહે.

કદાચ વહેલી પણ બૂમ મારે તો કોઇ કાંઇ કહી શકે નહિ. નજર થયો હોય કે નહિ પણ અંદર ગયેલાને નીકળવું જ પડે. બપોરે જમતી વખતે પણ અંદર જ બેસી રહેવાનું. સાંજે પણ તેમજ. ખોરાકનું પ્રમાણ પણ નિર્ણીત કરેલું. વધુ ખાઇ શકાય નહિ, માગે તો મળે પણ નહિ અને ખાવાનું બીજાને આપી શકાય નહિ. આમ કરવું તે જમમાં શુનો ગણાય છે, અતે તેમને શિક્ષા થાય છે.

નવો આવેલો કેદી આવા સંયોગોમાં અઠવાડિયું તો રહેજ છે. પછી ચેટમાં ખાડો પડે તેમ આ અખાલ ખોરાક પણ આંખો મીચીને ખાય છે. અને મનમાં ને મનમાં ગાળો, લાડતો જાય છે. તેના તરફનું વર્તન સવારથી સાંજ અને સાતે દિવસ એકસરખું નિષ્કૂર હોય છે. તે કોઈની સાથે વાત કરી શકે નહિ, તે ફરિયાદ કરી શકે નહિ, અને કરે તો તેને દાઢ મળવાને બદલે ઘણુંખડું શિક્ષા જ થાય. સ્વમાન જેની તો ચીજજ હોઇ શકે નહિ.

રાત્રે વાંચવું હોય પરંતુ દીવો મળે નહિ. જેલમાં કોઈની પાસે દીવો હોઇ શકે નહિ. નાહવાનું અઠવાડિયામાં એક દિવસે; જ્યારે નાહવાની પણ કવાયત હોય છે. અમુક કેદીઓને હોજની આજુબાજુ બેસાડે; પછી પોલીસ કહે ત્યારે જ અંજુમ બોળવાનો, પાણી ભરવાનું અને શરીરપર રેડવાનું. તે કહે ત્યારે જ અને તેટલો વખત શરીર બોળવાનું. સાથુનું તો નામ જ નહિ. દળમત અમુક નક્કી કરેલે દિવસે થાય, દળમત પણ કેદી જ હોય અને દળમત કરાવનારને અપરંપાર વેદના થાય. ધણે ઠેકાણે, વાગીને લોદી નીકળે તે પ્રમાણે દળમત થાય.

“સોગંઝ ખાવા માટે જેલોમાં એકાદ લાયબેરી હોય છે. આમાંથી સારામાં સારી ચોપ-હીઓ તે કેદીને મળીજ શકતી નથી. અને જે રહે તે કચરો. તે પણ દીવો તો હોતો જ નથી, એટલે સખ્ત મજૂરીવાળો કેદી રવિવાર અગર તહેવાર સિવાય આડે દિવસે વાંચી શકતો નથી.

દર અઠવાડિયે એક વખત બધા કેદીઓને જોવાની અને સુખદુઃખ પૂછવાની મુખ્ય

* બેરેક એટલે એક મોટો ધણી જાણવાલો ઓરહો

* નજર જવાના બદના જેવું વાસણ.

જેલમાં બનતાં સુધી બહારથી કાંઈ વસ્તુ લાવવામાં આવતી નથી અને જેલનું બધું કામ કેદીની પાસે જ કરાવવામાં આવે છે. જેલમાં કારખાનાં પણ હોય છે અને તેમાં વણવાનું, શીવવાનું, ગાંધીયા ભરવાનું વગેરે કામ શીખવવામાં આવે છે; સખ્ત મજૂરીવાળાઓ પાસેથી કામ તો લેવું જ નોંધ્યે એટલે આતું કામ પણ તેમની પાસેથી લેવામાં આવે છે. કેદીને આ શિક્ષણ ઉપયોગી થઈ જવા સંભવ છે અને આખા જેલજીવનમાં જો કોઈ પણ ઈચ્છવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તો તે આ છે. પરંતુ ત્યાં કેદી જે કામ કરે તેં પેટે તેને તો કાંઈ મળતું જ નથી. જો તેના કામ પ્રમાણે તેને અમુક રોજ આપવામાં આવતો હોય અને તે પૈસા તેના ખાતે જમા થાય તો જ્યારે તે કેદી છૂટીને બહાર જાય ત્યારે સમાજમાં કિંમ્મત રહેવા માટે તેને કાંઈક આધાર મળી રહે છે. અત્યારે તો સમાજ છૂટીને આવેલા કેદી તરફ હંમેશાં ધુણાતી જ નજરે જુએ છે. પણ પકડાયેલા અને લૂંટારો અગર સફાઈ બંધ ચોરી અને લૂંટો કરનારો, આ સમાજમાં પોષાય છે; તે સમાજમાં રહે તેમાં સમાજને કાંઈ હરકત જણાતી નથી. પણ પકડાયેલા ચોર અગર લૂંટારો સમાજમાં આવવા છડે તો સમાજ તેનો બહિષ્કાર કરે છે. તે સુધયો છે કે નહિ તે જોવા જાણવાની તેને દરકાર નથી. જેલમાં ગયો એટલે તે માણસ સમાજ માટે નાકાચક છે તેમજ તે માને છે.

વળી ધણી વખતે તો લાંબી સજા ભોગવીને લૂંટનાર કેદીનું ધર ભાંગી ગયેલું હોય છે. સંયુક્તકાલે કોઈ હોતું નથી, અને સમાજ તેને સંધરતો નથી. આવા સંયોગમાં લૂંટનાર કેદી પાસે કાંઈક મૂડી હોય તો તે પોતે તેમાંથી કાંઈક ધંધો વેપાર કરી ગુજરાન ચલાવી શકે, આ કારણસર તેની પાસેથી જે પ્રકારનું કામ લેવામાં આવ્યું હોય તેના પ્રમાણમાં તેને કાંઈ પણ રોજ આપવો નોંધ્યે.

એટલે, હાલના જેલખાનામાં ઓછામાં ઓછા નીચેના સુધારો તો કરવા જ નોંધ્યે—

૧. જેલ પોલીસખાતાના હાથમાં નહિ હોતાં કેળવણીખાતાના હાથમાં હોવી નોંધ્યે

૨. જેલનો આદર્શ, કોઈને સુખ અને હોંશિયાર બતાવવાનો હોવો નોંધ્યે—જેલમાંથી તે સુધરીને બહાર જાય તે હોવો નોંધ્યે.

૩. નં. ૨ માં જણાવેલા આદર્શને પોષવામાં જે જે ઉપાયો લેવા નોંધ્યે તે તાકીદે લેવા નોંધ્યે

(ક) કેદી તરફના વર્તનમાં સુધારો થવો નોંધ્યે

(ખ) ખોરાકમાં સુધારો થવો નોંધ્યે

(ગ) મહેનતાણું અપાતું નોંધ્યે.

સ્વરાજ્યમાં આપણે આપણી જેલો આ નિયમો પ્રમાણે જ ચલાવીશું.

બુદ્ધિ અને જીવન વચ્ચે લોહ

સ્તવન-ઉપાસના અને સદજ-ઉપાસનાની વીગતવાર ચર્ચા કર્યા પહેલાં વાંચકને હું એક બાબતની ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. સામાન્ય રીતે જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી દરેક બાબતમાં એ ચેતવણી ઉપયોગી છે, પણ આધ્યાત્મિક વિષયમાં પ્રામાણિકપણે શ્રેય માટે પ્રયત્ન કરનારે એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. એ બાબત તે બુદ્ધિ અને જીવન વચ્ચેનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાની.

વધારે રજપણે સમજાવું.

બુદ્ધિથી જેટલું આપણે સમજી શકીએ છીએ તેટલું બધું આપણે દુરતજ જીવનમાં ઉતારી શકતા નથી. સારામાં સારો સત્તામહી પણ જીવનને બુદ્ધિના નિર્ણયો પાછળ ખેંચવાનો માત્ર પ્રયત્ન જ કરે છે; બુદ્ધિને સાવ બંધબેસતું થાય એવું જીવન ધડી શકતો નથી. આમાં બુદ્ધિનો હોય નથી. પણ જે પરિસ્થિતિ અને સંસ્કારોમાં પૂર્વજીવન વીસું છે તે માણસની પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત કરે છે, અને તેથી જીવન બુદ્ધિની દોષ કરતાં પાછળ રહી જાય છે. કર્તવ્યશક્તિ કરતાં બુદ્ધિ વધારે વ્યાપક ક્ષેત્રમાં વિહાર કરી શકે છે, પણ બુદ્ધિને અનુરૂપ પુરુષાર્થ કરવામાં શરીર, છત્રિયો, સંસ્કારો, ટેવો, સમાજ, વાતાવરણ વગેરે અનેક અંતરાયો સાથે અવરોધાનું હોય છે, અને તે અટકાવ નિવારી શક્તિઓ નથી. આથી “ધર્મ શું છે તે જાણું છું, પણ તે પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી; અધર્મ શું છે તે જાણું છું, પણ તેમાંથી અટકી શકતો નથી,” એવી કુયોધન જેવાની જ નંદિ, પણ આપણામાંથી હજારે હજારે ની રિયતિ હોય છે.

આ કારણથી, બુદ્ધિથી એક વિચારસરણી કે સિદ્ધાંત સમજાઈ જાય, ત્યારબાદ પણ એક વાત વિચારવાની હોય છે, અને તે ચોતાનું વારતાયિક જીવન અને બુદ્ધિ વચ્ચેનું અંતર. જે આ વાત ધ્યાનમાં રાખે નહિ તેની રિયતિ નીચે કહેલા મજબુરના જેવી થાય.

વાત આ પ્રમાણે છે :-*

એક મજબુર લોટરીની ટિકિટ લીધેલી. બાર ઉંચકવા માટે જે કડિયાળો વાંસ એ રાખતો તેના પોલાણમાં તેણે એ ટિકિટ રાખી મૂકી હતી. પરિણામને દિવસે એની ટિકિટનો નંબર પહેલો ખેંચાયો. આ વાત સાંભળતાં જ એ હર્ષમાં આવી ગયો, અને ‘હવે મજબુરના વાંસનું શું કામ છે ?’ એમ વિચારી તેણે એ નદીમાં ફેંકી દીધો. વાંસ ખેંચાઈ ગયા પછી એને ખ્યાલ આવ્યો કે ઈનામના આધારરૂપ ટિકિટ તો વાંસની સાથે જ ગઈ ! પછી તે પોતે મૂકીને રડ્યો.

પરિણામ બહાર પડવાથી, ઈનામ પણ જાણે હાથમાં આવી ગયું એમ માનવાની મજબુર બૂલ કરી. સ્તવનોપાસના અને કર્મયોગી-ઉપાસનાના વાદમાં જે આવી બૂલ થવાનો સંભવ છે. બુદ્ધિ ફેરવાતાં જીવન ફેરવાઈ ગયું એમ બનતું નથી.

આથી, લિસ્ટા પ્રકારની બૂલ પણ યથા શકે છે. એ ઉપર ચોખ્ખું ટેકાણું ધ્યાન ખેંચીશ.

આટલી સચના કરી, હવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

* આ વાત ચીનના પ્રભુસત્તાક રાજ્યના રથાપક ડૉ. સુન-ચાટ-સેનના એક બાવણમાંથી લીધી છે. આ વાત આગળ છે. એમ એમ... ૨૨૨

એસવાનો, કોઇનું અલંબન શોધવાનો, જે સ્તવન કરવાની પોતે શક્તિ યુમાવી છે તે શક્તિ હોત તો કેવું સારું થાત એમ ધ્રુવજા કરવાનો પ્રસંગ આવે એમ સંભવિત છે.

નાસ્તિક તરીકે પોતાને ઝોળખાવતા માણસો આવે પ્રસંગે ગ્રહોનાં અનુદાન કરવા એસે એટલા વહેમીપણે શ્રદ્ધાળુ થઇ ગયેલા જેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે કર્તવ્ય કર્મોમાં જ નહિ પણ કામ્ય કર્મોમાં આસક્તિ, કર્તવ્ય કર્મમાં યે રાગદ્વેષનું જોર, અને ચાનનો અભાવ એ સદૃજ રિચિતમાં કોઇને ટકવા દે એ શક્ય જ નથી.

(૪)

ત્રણ શરતોની વધારે ચર્ચા

આ ત્રણ શરતોની વધારે ચર્ચા નિરર્થક નહિ થાય. કારણ, જે આ ત્રણ શરતો બરાબર સિદ્ધ ન થાય, તો સદૃજ અથવા કર્મદ્વારા ઉપાસના એ ઉપાસના નહિ પણ કર્મ-જડતા, જડચાલિત અથવા તીવ્ર અસંતોષ નિમોણ કયાં વગર ન રહે. વળી, એનું આપું પરિણામ આપવું શક્ય હોવાથી એ શરતો સિદ્ધ કરવાના માધનતરીકે સ્તવન-ઉપાસના શું મદદ કરી શકે એમ છે, એ પણ આપણે એ રીતે તપાસી શકીશું.

ત્યારે, પહેલાં, પ્રથમ શરતની બાબતમાં

આપણે અસામાન્ય મહાત્માનો વિચાર નહિ કરીએ. પરંતુ સામાન્ય, છતાં વિચાર-શીલ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવા પ્રયત્ન કરતા માણસોને જ દષ્ટિ આગળ રાખીશું.

આવો માણસ પોતે કર્તવ્ય કર્મો સિવાય બીજાં કોઈ કર્મો કરતો જ નથી- એમ ભાગ્યે જ કહી શકશે. ઊંચડું, સારું પૂછીએ તો, જેમને ઈર્ષ્ય અને જેમના તરફથી આ વાલિવાદો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બંધા આપણે આપણું જીવન તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડ્યા વિના રહેતું નથી, કે આપણે હાથે રોજ રોજ ઘણાં એવાં કર્મો થાય છે કે જે કર્તવ્યરૂપ નથી હોતાં એટલું જ નહિ, પણ ચોખ્ખાં અકર્મ (ન કરવા જેવાં) પણ હોય છે અને તેમ જાણતા છતાં આપણે તે કરતાં, અટકી શકતા નથી.

" સંભાળે તોય, કૌન્તેય, વિચારીયે મનુષ્યના

" ચિત્ત ને ઇદ્રિયો મસ્ત, ભોગોમાં ખેંચતી બળે;

" ભમતી ઇદ્રિયોમાંથી મન જેની પૂઠે ભામે,

" વાયરા ઘસડે નૌકા, તેમ તે જુદિને દરે. "x

ત્યાં સુધી હકીકતમાં આ પ્રકારની આપણી જીવનસ્થિતિ હોય, ત્યાં સુધી આપણી સર્વ કર્મપ્રવૃત્તિ ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. આપણાં કેટલાંક કર્મો વિશે આપણે કદાચ એવાં દાવો કરી શકીએ, પણ સર્વ કર્મો વિશે એમ ન કહી શકીએ. જે કર્મો વિશે તે ઈશ્વરોપાસનાના સ્વરૂપનાં છે એમ આપણે નથી કહી શકતા, તે

x યતતો ભવિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપથિતઃ । દન્દ્રિયાણિ પ્રમાધીનિ હરન્તિ પ્રસન્ન મનઃ ॥
દન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મોડનુવિધીયતે । તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવિમિવામ્મસિ ॥

(ગીતા)

“ જેને અધીન થઈ કર્મનું ચક્ર ચાલે, ” એ નિયમને તે ન સમજતો હોય, કમોનાં પરિણામ વિષે ભુલાવામાં હોય, શું કામ કર્મનો ખટાટોષ છે તેની ગમ ન પડતી હોય, તો સર્વે કમોનું યથાર્થ પાત્રન કરતાં છતાં માણસ શાંતિ કે સમાધાન મેળવી શકતો નથી.

કોઈ ચતુર કવિએ બ્રહ્માને ‘ કર્મજડ ’ કહ્યો છે. સવારથી રાત સુધી બસ ઉપગમવું, ઉપગમવું-ઉપગમવું એજ બ્રહ્માનું કામ કહવાયું છે. કુદરતમાં લાખોએ જીવો કેવળ બીજજ દ્વારા મરવાને માટે જ ઉપજતાં જણાય છે. જેને બચાવી શકાતાં નથી તેવાં અસંખ્ય જીવોને ઉપગમવામાં શો હેતુ છે એ વિષે શંકા યવી સ્વાભાવિક છે. અને, તેમ કરનાર કોઈ બ્રહ્મા જેવી વ્યક્તિ હોય તો, તે ‘ કર્મજડ ’—વિચાર્યા વિના માત્ર ઉપગમવી બાજુનાર જ હોવી જોઈએ એમ લાગે.

કર્મ પરત્વે જડતા ત્રણ પ્રકારની સંભવી શકે છે.

એ પૈકી બે જાતની કર્મ-જડતાનું કવિવર રવીન્દ્રનાથે તેમના ‘ અવધાનન ’ માં સરસ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. શોણપાંશુઓને કર્મ સિવાય બીજું કશું સૂઝતું જ નથી. ખાખરા ભૂતની માફક સદૈવ કાંધ તે કાંધ કરવાને જોઈએ જ. કામનું હો, નકામું હો, હિતકર હો, અહિતકર હો, નીતિયુક્ત હો, અનીતિયુક્ત હો—તે જોયા વિના ‘ કાંઈ કામ જોઈએ ’ એજ એમને સ્વભાવ. કામ વિના શાંત બેસી શકાય જ નહિ. કર્મમાં ક્યારે પ્રવૃત્ત થવું અને ક્યારે એમાંથી નિવૃત્ત થવું એ બંનેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે; પ્રવૃત્તિ જેમ આવશ્યક છે, તેમ પરાવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પણ ક્યારેક આવશ્યક છે. શોણપાંશુઓને પહેલીજ બાજુનું જ્ઞાન છે.

ઉપનિષદકારના શબ્દોમાં તેમનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે:—

અવિષાયાં યદુષા વર્તમાના યયં કૃતાર્યાં હત્યધિમન્યન્તિ થાલાઃ ।

યત્કર્મિણો ન પ્રવેદયન્તિ રાગાસેનાતુરાઃ ક્ષોણલોકાઋચયન્તે ॥*

(મુળદ્રવ્ય. ૧. ૨. ૯)

‘ અવધાનન ’ ના રથવિરો એ બીજી જાતના કર્મજડ છે. એ લોકો નિવૃત્તિમાર્ગોએ નથી, પણ કાલ્પનિક કર્મકાંડમાં મરાયુદ છે. એમને શોણપાંશુઓના સામાન્ય કર્મયોગમાં રહેલી એકાંગિતાનો ખ્યાલ છે, પણ તેને લીધે તેમાં રહેલા આવશ્યક લાગનો એ તેમણે નિરાદર કર્યો છે, છતાં સુખની વાસના શોણપાંશુઓ કરતાં ઓછી ન હોવાથી કાલ્પનિક કર્મકાંડ નિર્માણ કરી બેઠા છે. એમનાં હૃદય શોણપાંશુઓથી એ વધારે શું છે, એટલે શોણપાંશુઓની સ્વાભાવિકતાએ એમનામાં નથી, તો દર્બકોની સરળતા તો ક્યાંથી જ હોય ? એ રીતે તેઓ શોણપાંશુઓ કરતાં એ વધારે જડ છે.

ત્રીજી જાતની કર્મજડતા તે એકાંગી નિવૃત્તિની. કર્મમાર્ગે સંકટોથી બચેલા છે, કર્મશોક નાશવંન છે, દરેક કર્મ શુભ-અશુભ બંને દ્વેષો આપનારું હોય છે, એમ વિચારથી બળ્હી એ કર્મમાત્રોને બળાટકારે ત્યાગ કરે છે. આ પણ એકાંગી વિચાર છે. જેમ કોઈ તોફાને ચડેલા વદાણનો કપાન હોટીમાં ઉતારવામાં જોઈએ, અથવા બધાંને નહિ બચાવી

* અનેક જાતની અવિદ્યામાં મગી રહેલા એ અજ્ઞાનીઓ (ભાજકો) ‘ અમે કૃતાર્ય’ છીએ ’ એવું અભિમાન રાખે છે. રાત્રે વરા દેવાથી એ કર્મમાર્ગોએ અજ્ઞાન છે; આથી, કુખી યદ સર્વ પ્રાણિઓ બોઈ બેસી નીચા પડે છે.

ઐતલે તે તરફ અણુગમે યવો સહેલો થઇ પડે છે. વાસ્તવિક રીતે, સાંસારિક કર્મ હોવાથીજ કોઇ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી થતી, અને સ્તવનાદિની હોવાથી કૃત્રિમ નથી થતી. સાંસારિક કર્મોમાંજે કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓનો ટોટો નથી હોતો. જ્યાં જ્યાં બીજાઓને આજી નાખવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાં ત્યાં કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ જ હોય છે. ધર્મપ્રવર્તકો મંદિર, મરજીદ, હોમ, પૂજા વગેરેના આડંબરયુક્ત વિધિઓ રચી જેમ ધર્મને કૃત્રિમ કરે છે, તેમ રાજપુરુષો પણ ભગ્ય દેખાવોના આડંબર રચે છે. દિલ્હી દરબારનો ભગ્ય આડંબર અને કોઇ આચાર્યની પધરામણીનો ભગ્ય આડંબર બન્ને એકજ કોટિનાં છે.

આથી, સ્તવન-ઉપાસનાને તે સ્તવન છે માટે જ કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિ કહેવી બરાબર નથી. દરેક માણસ ક્યારેય પણ સ્તવન કરે છે જ; કાંઇક કારણસર સ્તવન કરવાની ચક્તિ સ્તવનની ઇચ્છા કરે છે, અને કરવાની ચક્તિ ખોઈ છે તે માટે દિલ્લગીર થાય છે. કૃત્રિમતાની પાછળ પણ આધાર તો સ્વાભાવિક જ હોય. ઐતલે સ્તવન-ઉપાસના ઉપર કૃત્રિમતાનું બહુ મોટું ચણતર ધણી વાર કરેલું દેખાય છે, એમ કોઇ કહે તો તે આક્ષેપ સ્વીકારવો પડે. આવાં બિન-જરૂરી અને આડંબરી ચણતરો તોડી પાડવાં ઘટે છે, અને એને ન તોડવા દેવાનો આગ્રહ જ સ્તવન-ઉપાસના પ્રત્યે અણુગમે ઉપગમવી એનાં આવશ્યક તત્ત્વોના યે અસ્વીકાર કરવાનો પ્રત્યાગ્રહ નિમોણુ કરે છે, એ પ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

આથી, આપણે આટલી વાત પહેલાં સ્વીકારવી જોઇશે, કે આપણે સ્તવન-ઉપાસના સ્વીકારીશું, પણ એને શુદ્ધ કરવા માટે એના સ્વરૂપમાં જે ફેરફાર જ્યારે જ્યારે કરવો પડે તે કરનાં અચકાઇશું નહિ. સામુદાયિક ઉપાસનાને આ ખાસ લાગુ પડે છે. કારણ કે ખાનગી ઉપાસનામાં ફેરફાર કરવા અડચણ આવતી જ નથી. એ ફેરફાર જૂની પરંપરાઓને તોડી નાખનારા લાજે તો પણ નિરુપાય. ને આ સ્વીકારવાને આપણે તૈયાર ન હોઇએ, તો સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસના લગી જ રહેવાની, અને કેવળ યોગ દિવસનાં ધન, જુવાની કે સત્તાના મદમાં આંધળા થયેલાને જ નહિ, પણ અતિ પ્રામાણિક આસ્તિકોને પણ અસ્વીકાર્ય કે અનાકર્ષક રહેવાની.

વળા, કર્મયોગનું જે મદત્ત ઉપર દ્વંદ્વોનું છે, તે પરથી એ પણ કલિત થાય છે કે સ્તવન-ઉપાસના કર્મયોગને વિરોધી કે વિસંગત ન હોવી જોઇએ, પણ કર્મયોગને શુદ્ધ કરનારી અને કેવળ-કર્મયોગમાં રહી જતી ઉણપને પૂરવાવાળા હોવી જોઇએ.

(૬)

સ્તવન ઉપાસનાની 'ધૃતિ'એ

કોઇપણ ધર્મ કે સંપ્રદાયના વિધિઓ વગેરેને અગ્રગ પામે, તેની ઉપાસનાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં પણ ખાખતો રહેલી જણાશે અથવા જણાવી જોઇએ: (૧) પરમાત્માની સાથે અથવા જે ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક વ્યક્તિ વિશે પરમેશ્વર-શુદ્ધિ હોય તેની સાથે અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન, (૨) ચિત્તમાં સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા લાવો ઉપગમવાનો પ્રયત્ન, અને (૩) પરમાત્મા વિશે, જગત વિશે, જીવન વિશે કે ધર્મોધર્મ વિશે વિચાર-શુદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન.

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાના પ્રયત્નમાં ઉપાસક પરમાત્માની કાંઇક સમીપ થવા, જેને પોતે જાણતો નથી છતાં જાણે, ઉપગત અથવા અનુસિદ્ધ શુદ્ધિથી (instinctively).

ટૉલ્સ્ટૉયની એસર તથે આવેલા જતાં માંધીજી સામુદાયિક ઉપાસના પર બહુ ભાર મૂકે છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. મહંમદ પેર્ગંજર પણ એને બહુ મહત્ત્વ આપતા હોય એમ લાગે છે; બે કે ખાનગી ઉપાસનાને પણ તે આતિથ્ય આવરણ ગણતા એમ મારી સમજ છે.

આથી, આપણે કોઈના મતને પ્રમાણભૂત ન ગણતાં સામાન્ય અનુભવ અને તાર્કિક રીતે જ આનો વિચાર કરશું.

‘જીવન શોધન’ના પહેલા ભાગના ‘પરમાત્માનું અનુસંધાન તથા શ્રદ્ધા નાસ્તિકતા’ એ પ્રકરણમાં મેં આ આગનની કેટલીક ચર્ચા કરી છે, તે બધી અહીં ફરીથી કરવા ધારતો નથી, પણ તે વિષયને વિસ્તારવા ચાહું છું. એમાં આ વિષયમાં ઉપયોગી એવા બે મુદ્દાઓ મેં રજૂ કર્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે—

“૧. અનુસંધાન કેટલેક અંશે એકાદી ચિંતનની અપેક્ષા રાખે છે: એકાદી એટલે મનુષ્ય-સમાજથી દૂર નિવાસ કરીને એમ નહિ, પણ કાંઈક શાંતિભર્યા સ્થાનમાં બીજા કોઈ વિષય ન કરે તેવી રીતે: અને,

“૨. અનુસંધાન કેટલેક અંશે સત્સંગની ચે અપેક્ષા રાખે છે: સત્સંગ એટલે પોતાથી વિશેષ પવિત્ર જનોનો સહવાસ તથા સમાન પ્રવૃત્તિવાળા એવાર્થી સાથે અનુસંધાનમાં સદ્કારિત્વ.”

દહીકત એ છે કે પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની જેને વૃત્તિ ઊઠે છે તેને તે વખતે નિરુપાધિકતા—બીજા કોઈ કામોનું કે માણસોનું વિચન ન હોવું એ—આવશ્યક લાગે છે. ગડગડ, ઘોંઘાટ, કામની કે માણસોની ખસેલ રુચિકર થઈ શકતી નથી. એ વૃત્તિની તીવ્ર સ્થિતિમાં—ટૉલ્સ્ટૉયના શબ્દોમાં—“ઉચ્ચતમ વ્યાધ્યાત્મિક મનોદશાને સમયે”—એ પોતાની ઉપાસનાને એકાંતમાં જ કરવા હચ્છે છે. પણ એટલી ‘ઉચ્ચતમ મનોદશા’ ન હોય, ત્યારે અધમ મનોદશા જ હોય એવું કાંઈ નથી. મોટામાં મોટા ભક્તોને પણ, અને સામાન્ય માણસોને નો એટલે ભાગે, ‘ઉચ્ચતમ મનોદશા’ સિવાયની મધ્યમ મનોદશા આવતી હોય છે. તેવે સમયે પરમાત્માનું અનુસંધાન ન કરી શકે, તો યે તે સ્થિતિમાં પહોંચવામાં પગથિયા જેવું યામ એવું તેનું રમરણ, તથા ભક્તિ આદિક કામજી ભાવો અને ધર્મોધર્મ તથા તત્ત્વવિચાર કરવાની વૃત્તિ હોય છે. એ સ્થિતિમાં એ પોતાના જેવી રચિના બીજા માણસોનો સદકાર શોધે છે. આમ સદકાર શોધનાર મને તેને બેળા કરવા નથી હચ્છતો. હચ્છાએ કે અનિચ્છાએ મને તેવા માણસો આવે, તે, કરતાં તો પોતે એકલા હોવું પસંદ કરે.

મનુષ્યોનો કેટલેક ભાગ આવી વચલી સ્થિતિનો હોય છે. એટલે કે માત્ર એકાંતમાં જ પ્રપત્ન કરી શકે એવી તીવ્ર વૃત્તિવાળા યે નહિ, અને કેવળ સમુદાયમાં જ એવો પ્રપત્ન કરવા હચ્છે એવો યે નહિ; પણ કાંઈક એકાંતમાં યે અનુસંધાન કરવા હચ્છે, અને સરખી રચિવાળા બીજા સાથીઓ મળ્યા આવે તો તેમનો સહવાસ પણ હચ્છે. પણ તો સામુદાયિક જીવનમાં ભાગ લેતાં લેતાં ખાનગી ઉપાસના કરતા યથેલા હોય છે. જેમ જેમ એવા માણસ પોતાના પ્રપત્નમાં વધતા જાય છે, તેમ તેમ એકાંત પ્રપત્ન તરફ વધારે ઢગતા જાય છે, અને સમુદાયમાં બેસે તો ધીમે ધીમે પોતે મધ્યમિનું તરફ આવતા જાય છે, પરિધ પર રહેતા નથી. સાદી ભાષામાં તે પોતાની પાછળ મંડળ જમાવતા જાય છે અને પોતાની

વિચારી લેવાં હીક થશે, જેથી શક્ય હોય તેટલું, આપણે તેમાંથી ઉત્તરવા પ્રયત્ન કરી શકીએ અને તે પ્રત્યે અગ્રત રહી શકીએ.

એક વાર સામુદાયિક સ્તવનની ઉપયોગિતા તથા આવશ્યકતા જણાઇ, એટલે માણસમાં રહેલી સમાવશ્રિયતા એને સમુદાય એકઠો કરવાની પ્રવૃત્તિમાં ઉતારે છે. એકાદી ઉપાસના કરનારને ખીજો કોઇ સો ટકા સમાન રચિવાલા સાથી મળે એટલે 'એક કરતાં હો ભક્ષા' એ ન્યાયે મનમાં સારું લાગે છે. ત્રીજો સાથી સો ટકા સમાન રચિતો ન હોય; પણ ૯૦ અંશે મળતો હોય તો ચે ચાલે. એ રીતે ધીમે ધીમે સંખ્યાનું મદત્ત વધતું જાય છે. પોતાની સાથે ઉપાસનામાં હવે દસ ભગ્યા, સો ભગ્યા, હજાર ભગ્યા, લાખ ભગ્યા, એવું જોઇ સમુદાયનિર્માતા અને તેના મૂળ સાથીઓને એક જાતની કૃતાર્થતા લાગે છે. જેમાં કૃતાર્થતા લાગે તેનું અભિમાન પણ લાગે જ. જેમ જેમ સંખ્યા માટે રચિ વધતી જાય, તેમ તેમ રચિની સમાનતાનું ધોરણ ધટતું જાય; અને જેમ વિજ્ઞાત્ય તેમ અવિજ્ઞાત્ય આંકડાઓનો દટભાજક એક જ થાય, તેમ આ સમુદાયમાં રચિની સમાનતા જે આંકડામાં આંકડી થઇ શકે તે જ રહે છે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે સદેશમાં સદેશી 'સારી ગમ' અને સદેશમાં સદેશ તાવમાંથી મળતો આનંદ પારખી શકનાર અને તેને માટે રચિ ધરાવનાર માણસ ધણું ખરું આ સમુદાયનો દટભાજક થાય. સામાન્ય રીતે સંગીતની આટલી બહીસ અને અસિરુચિ હટ થી વધારે ટકા માણસોમાં હોય છે.

સમુદાયનિર્માતા સાથીઓ શોધવામાં અને મેળવવામાં જે હેતુ સમાવશે હોય છે, તે સાથીઓમાં પૂરેપૂરો નથી હોતો. તેથી, સંખ્યા વધારવા માટે સૌથી વધારે મહેનત કરે છે. એ મહેનત સમુદાય અને સ્તવનને આકર્ષક કરવાના સ્વરૂપની. આ વૃત્તિમાંથી જ આકર્ષક મકાન, આકર્ષક સંગીત, ધૂપ, દીપ, આરતી, ઘંટ, ચિત્રો, ફૂલોનો શણગાર ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયપ્રસોષકોનો ઠાંડ રચાય છે.

આ એક હોય. હવે ખીજો હોય વિચારીએ.

પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની ઇચ્છામાંથી સાધક કે સાધકોનો સમુદાય કોઈક જાતનાં સ્તવન, ભજન, પૂજન વગેરેના વિધિઓ નિર્માણ કરે છે. સાધક એકાદી હોય ત્યારે પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે પોતાની ઉપાસનાપદ્ધતિમાં એ જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે ગમે તેવો ફેરફાર કરી શકે છે. એમાં એને કોઈ ખીજની સુગવડ-અગવડ કે વૃત્તિનો વિચાર કરવો પડતો નથી. પણ સમુદાય થતાં જધાની રચિ અને અનુકૂળતાઓ જોતી પડે છે, જટ જટ ફેરફારો કરી શકતા નથી. સ્તવન, ભજન, પૂજન ઇત્યાદિના ચબ્દો, રાગો, વિધિઓ વગેરે નિષ્પન્ન કરવા પડે છે. માનવ સ્વભાવ એક રીતે ઇચ્છળતા જેવો છે. જેમ પોતાના વિકોસ માટે જ ઇચ્છળ પોતાની આજુગાજુ કોશિયો રચે છે, પણ પછી પોતે અંદર એવી સપમાર્થ જાય છે કે કોશિયાને કાપે તો જ બહાર નીકળી શકે; તેમ માણસ પોતે નિર્માણ કરેલા વિધિઓમાં જ એવો બંધાર્થ જાય છે કે એમાંથી સરળતાથી છૂટી શકતો નથી. પણ ઇચ્છળને કોશિયાને કાપવાની દિમત અને જ્ઞાન હોય છે; માણસ એટલી દિમત અને જ્ઞાન ક્વચિત જ દાખવે છે.

અતિ પરિચિત થવાને લાંબે, મૂળ પ્રયોજન વ્યાપ્તું ગયું હોવાને લીધે, બદલાયેલી રિવાજો લીધે, અથવા ખીજ કોઈ દારણ્યી કેટલોક સમય ગંધા બાદ આ વિધિઓ ભાવે.

સ્તવન સામુદાયિક હોય કે ખાનગી હોય, એ કેવળ બાધિતાનુવૃત્તિના સંસ્કાર બની રહે તેથી ઉપાસકને વિશેષ લાભ થતો નથી. સ્તવનનું કર્મ બ્યારે કરી શકે એવું બાવ નિમોણું કરતું બંધ થાય, અને તેને ન કરવાથી કાંઈક ચૂક્યા જેવું લાગે એટલું જ થાય, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે એ ઉપાસક માટે એ સ્તવનવિધિ ક્ષેત્ર નિરુપયોગી થઈ છે. સ્તવન-ઉપાસના પ્રાણુવાન અને જીવન રહે, એની અસર એના આખા દિવસનાં કામોમાં એને કાંઈક પણ માદમ પડે, એનામાં સાસ્ત્રિક બાવોને ધેરવાવાળી, વિચાર જાગ્રત કરવાવાળી, અને બળ આપવાવાળી થાય તો જ એ સફળ ઉપાસના થાય.

આ જ હોયના પેટામાં આવી શકે એવો, પણ એની વિશેષતાને લીધે ખાસ જણાવવા જેવો હોય તે બાબતી ઉપજતી બાધિતાનુવૃત્તિના છે. ઉપાસના સફળ થવા દેવી હોય તો તેનું પ્રયોજન, તેની વિધિના અર્થ અને ઉદ્દેશ, અને તેમાં આવતા શબ્દોનું રહસ્ય ઉપાસકને સમજાય અને તેની લાગણીને જગાડે એવું જોઈએ એ અત્યંત જરૂરી છે. જે બાબા ઉપાસક અરાખર સમજતો ન હોય, અથવા એવી સમજતો ન હોય કે ઉચ્ચારણ સાથે એનો કાંઈક અર્થ એના મન પર છોડી શકે, તેવી ઉપાસના બાધિતાનુવૃત્તિના સંસ્કાર જ નિમોણું કરે.

“જેમ બાળક અકારણ જ ‘મા’ કહીને બોલી ઊઠે છે, અને એમ બોલવામાં જ અશ્રુતના જેવું સુખ બોળે છે, તેમ બાબા કે જ્ઞાન કે અર્થ કરાવેલા વિચાર કયાં વિના, હે અનંત, હું તારું નામ બોલ્યા કરું છું.”

આવા આશયનું શ્રી. રવીન્દ્રનાથનું એક ગીત છે. મેં ઉપર જે હોય બતાવ્યો તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે આવી દલીલ કરવામાં આવે છે.

વાસ્તવિક રીતે પ્રસ્તુત ચર્ચાને અને આ ગીતમાંના બાવને સંબંધ નથી. ચોતાના પ્રયત્નમાં વધતો જતો ઉપાસક જેમ સમુદાયની આખતમાં પરિધમાંથી કેન્દ્ર તરફ, અને સમુદાયમાંથી એકાંતમાં દળતો જાય છે, તેમ એની ઉપાસના પણ ત્રિવિધતા અને વિસ્તારમાંથી એકવિધતા અને ગાદતા તરફ પ્રગતિ કરે છે. સરખાતમાં એની ઉપાસનામાં બાવો અનેક હોય છે, શબ્દો અનેક હોય છે, બજનો અનેક હોય છે, ધરીક સ્તોત્ર બોલે છે, ધરીક ધૂન કરે છે, ધરીક સ્વાધ્યાય કરે છે, ધરીક પ્યાન ધરે છે. એનાં બજનો અને પ્રાર્થનામાં

એ બોલેલું કાપી નાખ્યું. શિશુ એને પ્રથમ પૂછે, ત્યારે એના પગ ઉપર ચઢીને હાથ બોરિયા તરફ વળ્યા. હાથને તે જડયું નહિ તેથી એ એટલો મૂંઝાદ ગયો કે ઉત્તર આપી રાક્યો નહિ, અને રજાકે ઉપર ચઢી ગયો.

એની જ એક વાત એક પ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટરની બાપણ આપવી વખતે થાનાની ટોળી સાથે રમત કરવાની ટેવને લગતી છે.

જે વૈષ્ણવને દિશા જઈ આવ્યા બાદ નાદવાનો ટેવ પડેલી હોય છે, તેને તે એવી કૃદ થાય છે કે સખત મંદવાડમાં થે એ નાદો ન શકે તો કાંઈક ખટકો લાગ્યા કરે છે. આવું બાધિતાનુવૃત્તિના સંસ્કારોનું બળ હોય છે !

બાધિતાનુવૃત્તિથી થયેલું કર્મ વિશેષ લાભ જમન કરતું અટકી ગયું હોય છે, પણ તે ન થાય ત્યારે કાંઈ ચૂક્યા જેવી મૂંઝવણ કરાવે છે. અમે તેવી જુની ટેવ હોય છતાં એ કાર્ય કરતાં અટકી જવાથી યોગ્ય વખતમાં મૂંઝવણનું લાન ઉપજતું બધ થાય છે.

• ગીતાંજલિ ગીત ૨ નં.

કલામય કે કલાહીન રચનાથી સુધારવા કે બગાડવા પ્રયત્ન ન કરો. આથી, એવે ઠેકાણે તો ન ઘટે મંડપ કે તોરણ, ફૂલ કે ફળ, યમની વેદી કે હોમ, ન કોઈ ખીર્ન પૂતળાં સાધનો, ન તંબુરા કે મંજરાં; સુંદર ભાવવાહી સજ્જો લખેલા પડદા કે ભાવવાહી ચિત્રા કે મૂર્તિઓ પણ ત્યાં રાખેલાં ન હોય. માણસ પોતાના કંઠમાં જેટલો ભાવ ભરી શકે તેટલાં જ સંગીત અને ભાવને લખે ત્યાં આવે, અને તેટલાંથી જેટલા માણસો આવવા પ્રેરાય તેટલા છે આવે.

“જ્યાં વનશીની શોભાથી જ બેઠેલાને બેઠવું ન બને; જે ભેતાં જ વૈરાગ્યનો પાનો ચહે; જે રચાનનો વાસ સંતોષનો સહાયક થાય અને મનને ધૈર્યનું કવચ પહેરાવે; જ્યાં અભ્યાસ (ઈશ્વરચિંતન) થવા ભતે જ આગળ આવે, અને દૃઢપણે અનુભવ પ્રગટે એવી રમ્યતા જ્યાં અખંડ વસતી હોય; જેની પાસે યદને જતાં તપશ્ચર્યાના ચનોરથો (બેઠણે) અને પાંખડીમાં જે આરથા મૂળ ધાલે; સહજ અથવા અકસ્માત્ જે માળે જતાં જે સકામ મનુષ્ય પણ પાછા-ફરવાનું ભૂલી જાય; જે રીતે જે રચાન ન રહેવા ઈચ્છનારને જે રોજી દે, ભમનારાને જે બેસાડી દે, અને વૈરાગ્યને ઠંડાળાને જમોડી દે, જેને ભેતાં કોઈ વિદ્યારીને જે એમ થાય કે ભોમ વૈશવ છોડી દઈ આહો શાંત યદને બેસીએ; જે આવું સુંદર તેમ જ અતિ શોખી રચાન દેખાતું હોય (તે ઉપાસનાને ચોખ્ય રચાન કહેવાય).”

(જ્ઞાનેશ્વરી)

વાચક કદાચ ઉપરની વાતનો વિરોધ નહિ કરે. પણ માણસનું વર્તન એ પ્રકારનું નથી રહ્યું એ વાદ રાખવાની જરૂર છે. ઠેર ઠેર માણસે પોતાનું કહાપણ કહોળા કુદરતને બગાડવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે. પર્વતનાં ભવ્ય શિખરોએ, સમુદ્રની નિશાળ ચોપાડીઓએ, નદીઓના કિનારાએ માણસને પહેલાં આકર્ષ્યો. પણ માણસે ત્યાં બેસી સ્તવન કરવામાં જ સંતોષ નથી માન્યો. એણે કોઈ ઠેકાણે દહેડું કરી, કોઈ ઠેકાણે શુશ કોરી, કોઈ ઠેકાણે ઘાટ બાંધી, કોઈ ઠેકાણે ફૂડ બાંધી રચાનને પહેલાં બગાડ્યાં. પછી બગડેલાને સુધારવા માટે છૂટે દાથિ પેસા ખર્ચો એને પોતાની કળાથી શોભાડવા પ્રયત્ન કર્યો. કાશી જાઓ, નાસિક જાઓ, મથુરા જાઓ કે આણં જાઓ, નદીના કિનારા, અને પર્વતનાં શિખરો પર ઇંટ-ચૂનાના ટગધાઓની દારો રચી દીધેલી દેખાશે. જાણે કોઈ સ્તવન ચોગ્ય ઠેકાણે રહેવા જ ન હતું એવો આશય હોય તેમ દાનવીરો અને કળાકારોએ કુદરતને બગાડી છે.

પણ, સામુદાયિક ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી કે સાવ કુદરતને બાળે રહેવું શક્ય જ નથી, એ વાત પણ ખ્યાનમાં રેવાની જરૂર છે. હાલે, ઉપર વર્ણવ્યું તેવું કોઈ રમ-ભીમ રચાન સામુદાયિક ઉપાસના માટે ચુકર કરીએ. ત્યાં બેગા થવાનું નહીં થતાં જ જે પ્રયોજન માટે બેગા થવાનું છે તે સિદ્ધ કરી શકાય એવી સગવડો કરવી નહિ પડે? બેસવાની જગ્યા સાફ કરી નાખવી, જેટલા આવનારા હોય તેટલી જગ્યા ખુલ્લી કરવી, પ્રવચનકારને બધા જોઈ-સાંભળી શકે એવી વેદી રચવી, એ બધાથી કુદરતની સુંદરતામાં વિશેષ આવશે, પણ તેમ કર્યા વિના કંઈ છૂટકો છે? વાત, આટલું ક્ષમ્ય મળે, તો વરસાદના દિવસો માટે ત્યાં ડાપરું હોય તેમાં શું અયોગ્ય છે? ડાપરું બાંધવાનું સીકારો એટલે કુદરતને મરડ્યા વિના ચાલે જ નહિ, અને કુદરતને માણસે બગાડવી અનિવાર્ય જ હોય તો, તેને બગાડવાના પાપના ગદહાતરીકે કહે, માણસે પોતાની કળાથી એને શોભાડવા જે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ.

ચોગાસા માટે રક્ષણ કરી લેશે, એવી શ્રદ્ધા હશે તેની જ એકાદ જમી લાવીને ચૂકેશે; ચાર પૈસાની દીવીથી કે એકાદ ફાનસથી ચલાવી લેશે; હોંશ થશે ત્યારે પાંદડાંનાં તોરણો બાંધશે, અને કામચલાઉ માંડવો કરશે. કોઈક ઉત્સાહી ભક્તને દર વર્ષે નવો એકતારા અને કરતારની બેઠી વસાવી દેતાં કચવાટ નહિ થાય.

આમ ઉપાસનાના રચાનની વ્યવસ્થા થાય.

એજ રીતે ઉપાસના કેવળ બાધિનાતુટ્તિનો સંસ્કાર બની ન જાય એ માટે એક જ સ્તવનપાઠને ન વગમવાનો નિયમ કરવો યોગ્ય થાય. વર્ષમાં એક વાર કે બે વાર પણ આખો પાઠ ફેરવી નાખવામાં આવે. એ અમુક પાઠ દ્વારા જ ઈશ્વરસ્તવન કરી શકાય એ મૂદાગ્રહ હોયવામાં ઉપયોગી થઈ શકે, તેમજ પરિચિત પાઠથી ભાવો ઉપજતાં અટકી ગયા હોય તો તેને પાછા જાગ્રત કરી શકે.

અદ્યત્ન, નવા પાઠનો અર્થ એમ નહિ કે જુના પાઠનો ભાવ પણ નવામાં ન આવે. એ વિષે તો આગળ કહીશ તેમ, ભાવ અને પૂજ્યતા એક જ હોય, ભલે સ્તવનની ભિન્ન અને કાલ્ય જુદાં હોય, તથા પ્રશ્ન-રચના જુદી જાતની હોય.

આ ભાવની વાંત ઉપરથી સામુદાયિક સ્તવનમાં શું શું ન હોવું જોઈએ તે પણ વિચારી લઈએ.

(૧) વ્યક્તિએ અંગત ઉપાસના પોતે સકામ કરશે તો કામના માટે અને શ્રેયાર્થી હશે તો નિષ્કામ થવાની ઈચ્છાથી કરશે. પણ સામુદાયિક ઉપાસના વ્યક્તિઓની કે સમુદાયની કામનાઓની સિદ્ધિ ઇચ્છાથી થાય એ અયોગ્ય છે. ઘણાખરા ધાર્મિક સંપ્રદાયોએ સકામ ઉપાસનાનું પાખંડ એટલું બધું વધારી દીધું છે, કે ટાઈસ્ટોલ જેવા સત્ત્વશીલક એથી કંપી જોઈ એમાં નવાઈ જ નથી. “હે પ્રભુ, અમારા શહેરમાં મરણી ફાટી નીકળી છે, તેનો નાશ કર; અમારા રાજ્યને લગ્નમાં વિગ્ન્ય આપ; અમારા રાજાનો સંહાર કર; અમને રવરાજ્ય આપાવ” વગેરે જનોની રાગદેવાત્મક પ્રવૃત્તિઓ, તથા ઐહિક તૃષ્ણાઓ માટે સામુદાયિક ઉપાસનાનો ઉપયોગ કરવો, એ સામુદાયિક ઉપાસના-એટલે સત્સંગ-ને વિરોધી છે.

“હે પ્રભુ, અમારાં કર્મો અને રાગદેવથી રહિત પ્રપ્ત કરીએ, અમારાં કર્મો દ્વારા અમારી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, અમારાં કર્મોમાં અમે જ બંધાઈ ન જઈએ, અમારાં કર્મોથી કાષ્ટનું અદિત ન થાઓ, અમારાં કર્મો અશુદ્ધ હોય તો અમને પણ ન મળે, અમારાં કર્મો શુદ્ધ હોય તો તે દુઃખરૂપ હોય છતાં અમે ન છોડીએ એવી શુદ્ધિ અને શક્તિ આપ” — એ વ્યક્તિગત નિષ્કામ ઉપાસનાનું મુવપદ હોઈ શકે, અને સામુદાયિક ઉપાસનામાં તો એ જ મુવપદ હોવું જોઈએ. ભલે સમુદાયનો હક ટકા માત્ર રાગ-દેવથી બરેશે હોય, અને સકામ ઉપાસનાને જ પ્રામાણિક્યજ્ઞે કરી શકતો હોય, પણ સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ એ સમુદાયને સત્સંગ આપવાનો હોવાથી ઉપાસના દાણે એના રાગ-દેવોને ખાતર પૂરું પાડવાનું કામ ન મળું જોઈએ, પણ રાગ-દેવોને ગ્રામ્યરુના હોડ માફક ગણી ઉખાડી નાખવાનો જ પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

“હે પ્રભુ, તારા સ્વરૂપની મને નિઃસંશય પ્રતીતિ કરાવી દે; તારા મહિમાના માનું સહિત તારી ભક્તિ મને આપ; તારી ભક્તિમાં કાષ્ટ સદાયતાતાં દોષ ન રહે એવું કર; તારો કે તારા ભક્તોનો હું દ્રોહ ન કરું; તારા સંતોનો સમાગમ આપ; તારું અખંડ દર્શન આપ; તારા ઘસેનો ઘસ જનાવ — આ સમ્પત્ત મારી માયનાઓ છે, તે આપ” — એ

સામુદાયિક ઉપાસના જુદા જુદા દેવોને ઉદ્દેશીને થે ન થવી જોઈએ. જાહતી વખતે આત્મ-તત્ત્વની કે પરમાત્માની, નાદીને રામ કે કૃષ્ણની, કાર્યના આરંભમાં ગણપતિ કે સરસ્વતીની, ઉદ્યોગ મંદિરમાં જતાં વિશ્વકર્માની, ભોજન વખતે અન્નપૂર્ણા કે વૈશ્ણવરતી, વ્યાયામ સમયે હનુમાનની, હોળીને દિવસે હોલિકાની, નાગપાંચમને દિવસે નાગની અને દુર્ગાષ્ટમીને દિવસે કાળિકાની, લગ્નમાં નવ ગ્રહોની અને મરણમાં પિતૃઓની-એવી એક જ સમુદાયમાં થતી સામુદાયિક ઉપાસના ઉપર જણાવેલા દોષોવાળી જ છે. સમુદાય કે વ્યક્તિ બંને પ્રત્યેક જુદું કાર્ય કરતાં ઉપાસના કરે, પણ તે બધી થે એકજ દેવના નામનિર્દેશ સાથે થવી ધટે છે.

‘જેમ બધી નદીઓનું પાણી એકજ સમુદ્રમાં જાય છે, તેમ બધા દેવોની પૂજા એકજ દેવને પહોંચે છે’-એ વેદાંતીએ કરેલો સમન્વય છે, અને એ સાચો પણ છે. પણ એ મૂળ વસ્તુ જ બ્રાહ્મ છે, અને એ જરૂર એક સમુદાયમાં છે જ નહિ. એ સમન્વય પરમતસદ્વિષ્ણુ થવા માટે જ ઉપયોગી છે.

એકજ દેવનાં જુદાં જુદાં નામોત્તરો રતવનો પણ કેવી જાતની બ્રમણ્યો ઉત્પન્ન કરે છે તે ખતાવવા નીચેનું ઉદાહરણ ટાંકું છું:—

મારા એક પૂજ્ય હિતેશ્વર એક વાર પ્રવાસ કરતાં એક નદી ઓળંગવા માટે હોડીમાં બેઠા. એમની જોડે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પણ ચઢ્યો, અને એમની જોડાનેડ બેઠો. એ બ્રાહ્મણ હોડીમાં ચઢતાં જ કાંઈ ગણગણવા લાગ્યો એમ જોયું. ‘માન દષ્ટને સાંભળતાં, ‘જલેષુ માં પાતુ મારસ્યમૃતિ:’ કે એવાજ કાંઈ કવચનું ચરણ એ બોલતો હતો એમ જણાયું. બીજે પાર હોડીમાંથી ઉતરતાં સુધી એના એ ચરણનો પાઠ ચાલુ જ હતો. હોડીમાંથી સદીસલામત ઉતર્યા બાદ એ પ્રાર્થના સદૃશ થઈ જવાથી એની જરૂર ન રહી, એટલે એ મૂગો થયો. જમીન પર ચાલતાં એને આત્મવિશ્વાસ હતો એટલે એણે દેવની સદાય ન માગી; જળપ્રવાસ દરમ્યાન આત્મવિશ્વાસ ન હોવાથી જળવાસી ભગવાનનું રક્ષણ ઇચ્છ્યું.

જે પુરુષાર્થી નથી અને સકામ છે તેની એવી સ્થિતિ હમેશાં જ રહેવાની. બંને જે ગરુડપતિ છે તે જ મત્સ્યમૃતિ હોય, પણ એ વિમાનમાં મત્સ્યમૃતિનું નામ દષ્ટ રક્ષણ નહિ માગે અને જળમાં ગરુડપતિનું નામ દષ્ટ સુરક્ષિત થયો એમ નહિ માને. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ આવા સર્વ બાબુથી ભયમાં પડેલા જીવોની રક્ષા માટે શક્ય તેટલાં નામોનો આધાર લઈ ઠવ્યો. રમ્યા આપ્યાં એ બંને તેમની ઉપર મદાન ઉપકાર થયો એમ માનીએ. સકામ ભક્તોને અંગત ઉપાસનામાં એવી મનોદશાને ઉત્તેજન મળે એવું ન જ હોવું જોઈએ.

આનો અર્થ કાંઈ એમ ન કરે કે હું કાંઈ એકજ પરમેશ્વરવાચક નામનો ઉપયોગ જોઈએ એમ સૂચવું છું. પણ એકેશ્વરવાદી હોઈને થે કાંઈ ઉપાસના એવું કરાવે કે એ એકેશ્વરની પ્રભાતમાં પરમાત્માને નામે જ, જમતાં વૈશ્ણવરતે નામે જ, શાળામાં ભેગા થતાં યાનધનને નામે જ, ઉદ્યોગમૃદમાં પેસતાં કર્મોધિષ્ઠતાને નામે જ, અને સતી વખતે શાંત સ્વરૂપને નામે જ ઉપાસના કરાય, તો તે અનેક દેવની ઉપાસના જેવું જ થઈ જવાનું. અર્થાત્ આટલું કહ્યા બાદ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી જ નથી કે જ્યાં જનતાને જુદાં જુદાં નામો સાથે જુદા જુદા દેવોનો ખ્યાલ રહેલો છે, ત્યાં એવો ઉપયોગ ત્યાજ્ય જ સમજવો જોઈએ.

દેવોનાં નામો અને અવતારોનાં નામો વચ્ચેનાં ચોડાક બેઠ સમજવાની જરૂર છે.

આ પરદેશી સરકારના ભંગ માટે છે-હતી ! પરદેશી સરકારનો ભંગ સ્વરાજ સ્થાપવા માટે છે. ગાંધીજીની યાત્રા સ્વરાજયાત્રા હતી !

આ બધું આપણે જાણતા હતા. પણ તે યાત્રા જોનાર કેમ એમ કહી શકશે, કે તેના મનમાં તે સમયે આવા વિચારો હતા ? ગાંધીજી ચાલતા હતા તે સમયે એમની યાત્રાનું લોકમાનસ માટે શું રહસ્ય હતું ? ગાંધીજીને જોયા પછી જે લોકો એમણે રજુ કરેલા કાર્યમાં ઉત્સાહિત થઈ ગયા તેઓ શું આવા તર્કના પગથિયાં ચઢી ઉત્સાહિત થયા હતા ? અને છતાં ગાંધીજીનું કાર્ય ખોટું સાબિત થોત, તેની વાસ્તવિકતા વિશે અશ્વદ્ધા હોત તો શું તેઓ તેમના કાર્યક્રમમાં આટલું વીરત્વ બતાવત ?

માણસો વ્યક્તિરૂપે કે સમુદાયરૂપે ક્યારે જોખમ ખેડવા તૈયાર થઈ જાય છે, એ સમાજચિત્રશાસ્ત્રનો એક દૃઢ પ્રશ્ન છે. એમાં જ્ઞાન કેટલા અંશે જવાબદાર છે અને લાગણી કેટલા અંશે જવાબદાર છે તેનું પ્રમાણ કાઢવું પણ કઠિન છે. પણ જ્યારે જ્ઞાન અને લાગણી પરસ્પરનાં પોષક ન હોય ત્યારે કાંઈ ખોટું પરિણામ આવતું તથી, એ વાત ચોક્કસ છે. જ્ઞાન જ્યારે લાગણીમાં પરિણામ પામે છે ત્યારે જ તેમાંથી કાંઈક નીપજે છે ! પરંતુ શરમરૂપ છે એ જ્ઞાન તો ધણીને હતું, પણ એ તોડી નાખવાના પ્રયત્ન માટે જે લાગણી જોઈએ તેનો અભાવ હતો. દુઃખ સહન કરતી વખતે તર્ક કામમાં નથી આવતો. લાગણીનું જળ જ દુઃખને સલા બનાવે છે. સ્વરાજ મેળવવા જે દુઃખ સહન કરવું પડે તે માટે પૂરતી લાગણીની જરૂર હતી !

પણ લાગણી ઉત્પન્ન શી રીતે થાય ? વળી લાગણી પણ અનેક ક્રોટિની હોય છે. દૂધના ઊભરાની જેમ શરીર જતી લાગણીની અવસ્થાથી માંડી મરણાન્તે પણ ધ્યેયને ન મૂકતી પરાકાષ્ઠા સુધીની લાગણીની અવસ્થાઓ હોય છે. દૂધના ઊભરા જેવી લાગણી દુઃખ સહન કરી શકતી નથી, અથવા સહન કરે છે તો તે અસ્પષ્ટાંગ માટે. એટલે પ્રશ્ન એ છે કે, પેલી અંતિમ ક્રોટિ તરફની લાગણી ઉત્પન્ન શી રીતે થાય ?

લાગણીઓનાં છીછરા રૂપ તો અનેક રીતે દયાતિમાં આવે છે. પણ અંતિમ ક્રોટિ તરફની લાગણીની અવસ્થાઓ એમ સહેલાઈથી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે વિષય માટે માણસોને લાગણી થાય છે તે વિષયની મદત્તા પણ લાગણીના બળનું એક કારણ છે. પણ દેશની સ્વતંત્રતા એ એવું ખોટું ધ્યેય છે કે તેના વિશે ગમે તે સ્થિતિની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ શકે. એટલે તે પ્રશ્ન ઉભો થતો નથી !

બીજી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો આવી મદદાન ભાવના અન્યમાં તેનું દર્શન કરવાથી થાય છે. આપણે સાચાં ગણેશાં ધ્યેયો માટે જ્યારે બીજા કોઈને જોડી લાગણીથી કામ કરવો જોઈએ છીએ, જ્યારે તેને સંસ્કારનાં સાધારણ સુખદુઃખ વિશે ઉદાસીન અતે દેહાન્ત માટે નૈવાર જોઈએ છીએ ત્યારે તે લાગણી આપણામાં વિસ્તરે છે. લાગણી સ્વભાવે ચેષી છે, અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તે સૂકા ઘાસમાં અગ્નિની જેમ વિસ્તરે છે !

બીજાની લાગણીનું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી, પણ લાગણી માણસ પાસે જે અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે તે ઉપરથી આપણે તેની લાગણીનું અનુમાન કરીએ છીએ. એટલે કે મદદાન ભાવના કે લાગણી કેમ મદદાન કાર્યથી જ વિસ્તરી શકે ! કાર્યપરિણામ ભાર કે

• લાગણીનું દર્શન જોનારમાં કાર્યપરિણામી લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે. અન્ય રીતે જોએલી લાગણી એટલું પ્રબળ રૂપ ધારી શકતી નથી.

છએ આ સમયે લંબાણથી લોકોને પોતાનો સંદેશો આપ્યો. આ બે દિવસનાં પ્રવચનો ઉદ્બોધન અને વંસિયતનાં એ નામોથી 'નવજીવન'ના વાચકોને જાણીતાં થઈ ગયાં છે. આ જનને અધ્યાસયોગ્ય છે. (વાંચો 'નવજીવન' તા. ૧૬, માર્ચ ૧૯૩૦) પણ આમાંનાં કેટલાંક વાક્યો હમેશાં તાજાં રાખવા જેવાં છે:

“ખાદી પહેરીને આપણે હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ સાથે સંબંધ બાંધીએ છીએ. અને ખાદી પહેરીને આપણે સદા સ્મરણ કરીએ છીએ, કે એ પહેરીને હિંદુસ્તાનના ગરીબમાં ગરીબ સૂતર કાંતનારને આપણે થોડી મદદ કરીએ છીએ.”

x

x

“હું આશા રાખું છું કે આ સડત ઓછામાં ઓછે પૈસે લકારશે.”

“આપારે હિંદુસ્તાનમાં મારું આદરેલું કામ પાર ઉતારનારા પડ્યા છે. હું માનનારો છું, કે આપણો કેસ સાચો છે. આપણાં સાધન શુદ્ધમાં શુદ્ધ છે. અને જ્યાં શુદ્ધ સાધન છે ત્યાં પરમેશ્વર છે. એમ ત્રણ વસ્તુને જ્યાં મેળાવ થાય છે ત્યાં હારવા જેવી વાત હોય જ નહિ.”

ગાંધીજીની આવી શ્રદ્ધા કોનામાં એ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન કરે? ગાંધીજી 'મને સામાન્ય માણસને એમનું કામ પાર પાડનાર મળે' એ લાગણી કોને મગર ન બનાવે!

તારીખ બારમીએ પ્રાતઃકાળે ૬-૩૦ વાગે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી કૂચ શરૂ કરી. આ પ્રસંગનું સુરેખ વર્ણન થી. મદદદેવભાઈએ તા. ૧૬ મીના 'નવજીવન'માં આપ્યું છે.

અને એ આખું દરમિયાન સંભારતાં એક ઝંઝા યાદ આવે છે. ઘાઘ્રા રૂબ ધનેષઃ સ્વપ્નદમાના મજ્ઞઃ સમુદ્રમણ્જમુરાર્પઃ । ભાંભરતી ગાયેની જેમ છૂટાં ચપેલાં પાણી સમુદ્ર તરફ ધરતાં ! અમદાવાદની જનતાનો આવેશ ખીજ કંઈ રીતે યુગ્મવેલો ? પાછળથી જોનારને જાણે એમ જ લાગે કે માનવીનાં પૂર સમુદ્ર તરફ જ નહોતાં ધસતાં ! 'દરિયાની રાણીએ' દરિયામાં સંતાડેલું સ્વરાજ દરિયાકાંઠેથી જ લેવાનું હતું.

પણ આ આખા દરમિયાન ગાંધીજીના હૃદય ઉપર જે અસર થઈ તે પણ વિસરવા જેવી નથી. ગાંધીજી લખે છે:

“મારી આસપાસ રહેલા મનુષ્યો અને માલિકોને મને વોટગા રહેલા જોષ આનંદ થયા વિના ન રહ્યો. 'એ' તો ન આવ્યા. અને મારેલે ચોખ્ખાં, પારેલી પળે ઈશ્વરે અમને રવાના કર્યાં. ચંડોળા તળાવ લગી વળાવવા આવેલા લોકોની દાર નચ્ચેથી અમે પસાર થયા. આ દરમિયાન હું કદી બૂઝી શકું તેમ નથી. મારે સારૂ આ ઈશ્વરના આશીર્વાદે દત્તા. આવા દરમિયાન છતાં હું કેમ માનું કે આ યુદ્ધને વિશે જીત નથી ? ધનિક અને નિર્ધન જનને પોતાના પ્રમાણમાં જ દાગર દત્તા. જે આ દરમિયાન કંઈ અર્થ હોય તો તે એ છે કે, તે આટલો તો છે જ, કે જ્યાં લોકોને સ્વાધીનતા નેમ્પ્રેએ છે, ને એ સ્વાધીનતા તેઓ રાન્તિને માર્ગે ધિરે છે. આશ્રમથી એલિસબ્રિજ લગી દારબંધ જિલાં રહેલાં સૌ પુરોનો આંખમાં મેં ઝેર નહિ પણ અમૃત જોયું. તેમની આંખમાં અંગ્રેજ રાજ્યની ઉપર કે અંગ્રેજ રાજ, કતોની ઉપર મેં ગુસ્સો ન જોયો, પણ પૂર્ણસ્વરાજ્ય દેવે તો આવે જ છે એ વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો આનંદ જોયો.”

અને આની સાથે જ વળી પાછું આપણે યાદ રાખવાનું કે

રાસના સખ્દો હૃદયમાં ખચીત કરવા જેવા છે :

“મારો શુનો રાજદ્રોહનો છે. આ રાજ્યનો દ્રોહ કરવો એ મારો ધર્મ છે; અને એ ધર્મ પ્રગટે શીખવી રહ્યો છું. જે રાજ્યની અંદર જીવમતી પરંપરા બંધાઈ રહી હોય, જે રાજ્યની અંદર ગરીબ અને તવંગર ઉપર મીઠા જેવી વસ્તુને વિષે એકસરખો કર નાખવામાં આવતો હોય, જે રાજ્યમાં દરવાન, પોલીસ, લશ્કરનો લખણૂટ અર્થ થતો હોય, જે રાજ્યનો મોટો સખો રૈયતની આવક કરતાં પાંચહજારગણો - પગાર લેતો હોય, જે રાજ્યમાં રંપ કરોડ રૂપિયા અશીષુ દારૂમાથી મેળવાતા હોય, અને ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ પરદેશથી આવતું હોય, અને જ્યાં કરોડો માણસો બેકાર રહેતા હોય એવા રાજ્યનો નાંશ કરવો, એનો દ્રોહ કરવો અને પ્રતિક્ષણ પ્રાર્થના કરવી કે એ રાજ્યનીતિ બળો એ ધર્મ છે.”

ધારાળાએને રવિચંદ્ર મહારાજે તેમના જીવભરેલા માથેથી ધર્મને રસ્તે વાળ્યા છે. તે ધારાળાએને અહિંસાનું રહસ્ય સમગ્રવત્તાં માંધીજી બોલ્યા :

“તમારે ધારિયાં ન વાપરવાં. તમારે માટે રામનામ એ જ ધારિયાં, તલવાર, દારૂગોળો છે. એ રામનામ આગળ સરકારનો તમામ દારૂગોળો ધૂળ થઈ જવાનો છે. આ રાજતંત્ર ચલાવનાર પણ આપણા જેવા જ છે. તેમને કાંઈ વધારાનું પૂછું કે શિંગડું નથી.”

રાજનામું આપનાર સુખીએને પણ માંધીજીએ પરખાવી દીધું કે,

“સુખીને ભંગી દબાવે એવું સ્વરાજ્ય તમને ન જોઈતું હોય, એવો પૂર્ણસ્વરાજનો અર્થ તમને ન ગમતો હોય, તો હજી પણ તમે તમારું રાજનામું પાછું ખેંચી શકો છો.”

માર્ચ તા. ૧૯ મીએ કંકાપુરમાં પોતાની યાત્રાને ધર્મયાત્રા કહી માંધીજીએ તેને નીચેના સખ્દોમાં સમગ્રવી છે :

“આ ધરડેધડપણ પગપાળો ખુસારી કરી રહ્યો છું તેનું કારણ જાણું છે. કારણકે મારે સારું આ ધર્મયાત્રા છે, જીવનની છેલ્લી યાત્રા છે; તેથી ગમે-તેટલું દુઃખ સહન કરવું પડે તો પણ સહન કરવા તૈયાર થઈ ગયો છું. યાત્રાએ વાહનનો સહંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ એ પરંપરા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે, તે હાલ આપણે ખોલ બેઠા છીએ. વિમાનમાં બેસી પાંચ મિનિટમાં ડોકોરમાંથી રણછોડજીનાં દર્શન કરી એક-એ દિવસમાં હિંદુસ્તાનનાં તીર્થસ્થાનોમાં ફરી યાત્રા કરી ચૂક્યા એમ ભલે કેષ સમજવું હોય, પણ ઇશ્વર આને યાત્રા કરી એમ કદી નહિ કહે. યાત્રામાં ધીરજનો પાઠ શીખવો હોય, ધીરજથી પ્રજનું નામ લેવું હોય, લોકોની સેવા કરવી હોય, સુખદુઃખ જોવાં હોય તો તે મોટર, રેલ્વે કે ગાડામાં પણ યાત્રા કરનાર કદી નહિ કરી શકે. એ પગપાળા ચાલે ત્યારે જ યથં શકે. આ વસ્તુનો બચપણમાં મેં અનુભવ લીધો છે અને આજે એકસાંમે વળે પણ જાણું છું.

“હિંદુસ્તાનના ૩૦ કરોડ લોકો દુઃખથી ઘેરાઈ ગયા છે, આ રાજતંત્રથી પાશમાં બંધાયા છે અને જે તંત્રનો રાક્ષસી પંજે રૂંકથી રાખ સુધી પહોંચી વળ્યો છે તે રાજતંત્ર અને તે પાશનો સંહાર કરવા માટે આ ધર્મયાત્રાનું નિર્માણ થયું છે.”

કંકાપુર એ ખેરસદ તાલુકાનું અને ખેડા જિલ્લાનું ગામ. મહી નદી ઓળંગી માંધીજીએ ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો.

મહીસાગર ઓળંગતા યાત્રીઓની શારીરિક કસોટી ખૂબ થઈ. ‘દોઢ માઇલ પાણી ડાહોળાં’ અને ‘દોઢ માઇલ કંકાખૂડ કાઢવ ખૂંદી મહીને પેલે પાર પહોંચ્યા.’ તે સ્થાને તેમનાથી પણ વધારે કાઢવ. ખૂંદી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ માંધીજીને મળી ગયાં.

“મને તો લાગે છે કે આ સ્વરાજની લડતની અંદર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનો ફાળો વધારે હશે.”

તા. ૫ મી એપ્રિલે આખો સંઘ ઘાંડી પહોંચ્યો. ગાંધીજીએ પોતાનું ધ્યેય કેટલે દૂર છે તે બતાવ્યું:

“આપણે જ્યાં જવું છે તે ખુલ્લું દૂર છે. આપણી યાત્રાનું ધામ હાલ તો ઘાંડી થયું છે. પણ ખરું ધામ તો સ્વતંત્રતાદેવી છે. તેનાં જ્યાંસુધી દર્શન થયાં નથી ત્યાંસુધી આપણાં મનમાં અશાન્તિ રહેવાની, અને સરકારને પણ શાન્ત રહેવા નહિ દેખાયે.”

આ લડત કોણ લડશે અને સ્વરાજ કોનું થશે તે પણ તેમણે જણાવી દીધું:

“આ લડત એક માણસની નથી પણ કરોડોની છે. બેચાર માણસ લડીને જો સ્વરાજ જીતી શકતા હોય તો દેશની હકૂમત પણ એ બેચાર માણસો અઘરાવતા થઈ જાય. તેથી આ સ્વરાજની લડતમાં તો કરોડો માણસોએ પોતાનો ભોગ આપી કરોડોને લાભદાયી થાય એવું સ્વરાજ મેળવવાનું છે.”

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી સવારે ગાંધીજી તેમના સૈનિકોની ટુકડી સાથે દરિયાકિનારે ગયા, સમુદ્રસ્નાન કર્યું, અને પછી તેમણે કિનારા ઉપરથી મીઠાની એક ચપટી ઉપાડી સવિનય ભંગેને આરંભ કર્યો.

ચાલુ-વિગ્રહની આ સાદી તોંધ ‘નવજીવન’ના શબ્દોમાં જ આપી છે.

એ નાનકડી મીઠાની ચપટીએ આખા બ્રિટીશ સમ્રાજ્યને પાયા ડોલાવ્યા !*

વિષય.—શિવાજી અને સમર્થ (રામદાસ સ્વામી) વિષે ઘણી આખ્યાયિકાઓ ચાલે છે, તેમાંની એક. આ હિંતકથાઓ ઘણી ખરી મોટી ઉદ્ભવેલી અને નિરાધાર છે, પણ એ વિષયાન્તર માટે અહીં જગા નથી.

છંદ—કડી ૧૦ અને ૧૨ અંત્ય પ્રાસવાળા અનુષ્ટુપ. બાકીની કડીઓ ઉપગતિ છે, તેમાં પ્રાસ પંક્તિ ૧ લી સાથે ૪ થીના અને વચ્ચેની બેના એમ સાધ્યા છે. લગાન્ત પંક્તિઓ વંશસ્થ કે ઇંદ્રવંશા છે. કડીની ચારે લીટીને લગાન્ત નથી થવા દીધી.

અર્થ ૧ સાચત બ્રહ્મચારિણી હોવા ધીમે સરી આવી બગવી પ્રભાને પ્રસારે છે. પ્રભાને જાણીને ભગવી કહી છે, વિપવસયન માટે. કર્મફળતા: કર્મપરાયણતાના અર્થમાં લેવું. એના સુમાન્નિમત ૩૫, એતન જગાડવાનો, દંડ ધારતી.

૨ લોક: લોકો, વ્યક્તિઓ. પોતાનાં કર્મોમાં પરાયણતા ૩૫ દંડ ધારતા દંડી સ્વામી રામદાસ જે સમર્થ નામે પણ ઓળખાય છે. સ્વરાષ્ટ્ર મેળવવા ફેલાવવા ૩૫ મહા મુક્તિ-પર્વ તેના પ્રેરક. શિવાજીને પ્રેરણા આપનારાઓમાંનો એક રામદાસ, એ મત માટે પણ પૂરતો પુરાવો નથી.

૩ ચોથી લીટી નબળા. ૧૨ મી કડીમાં પણ ચોથી લીટી નબળા.

૪ અમિની પ્રખરતા બહુવચનના પ્રયોગે પણ સૂચવી છે. છેલ્લા ત્રણ શબ્દો સ્વામી ત્રિકાલગ્ય છે એમ સૂચવવા માટે હશે. ૫ સાંઠ: સાંઠા. ૬ પ્રસેવ: પરસેવાના અર્થમાં વાપર્યો છે. ૭ એનો માલેક ખેડુત ઘરો હતો તથાપિ ધડીક તો જોઈ રહે છે.

૮ નવ લીધે ન્યાસ: શિષ્યો આવતા આવતામાં તો ઉપસાઉપર એટલા માયાં કે— ૯ શુદ્ધાસ: સોળ પડ્યા તેમાંથી. લોહીની તસરા કુટતાં જાણે વાંસો શુદ્ધાસ બન્યો, વાંસે શુદ્ધાસ—છંદકાવ યથ રહ્યો. શિષ્ય: શિષ્યો પણ. ખેડુતનો હાથ પણ જાલશો મા, એને કશી ધમ્મ ન કરશો. ૧૦ શિવ: શિવાજી ૧૩ શિવાજીનો ક્રોધ માતો નહોતો; તથાપિ રામદાસને સોટા લગાવનારને સજ્જ કરવાનો અખતિયાર તો એમનો એટલો એમનાં ચરણમાં માથું મુકીને—૧૪ હુવા: થવા. ૧૫ હરામભક્ષક: અર્થશાસ્ત્ર (ઈકોનોમિક્સ economics) માં ક્રિંકર એટલે અ-સર્જક (unproductive અ-પ્રોડક્ટિવ કહે છે તે સૌ હરામનું ખાનારા છે; જેટલું સ્થૂલ દ્રવ્ય ખાઈ જાય તેટલું ઉત્પન્ન કરી દેતા કે જરાયે ઉત્પન્ન કરી દેતા નથી. હરામભક્ષક 'છે તો સમાસ, પણ એવો સમાસ વર્ણસંકર, તેથી બંને શબ્દ છૂટા. રાખી વિકલિત ઉમેરીને અર્થ કરવો. કેટલાક જૂના વર્ણસંકર સપાસ એટલા રૂંદ યથ ગયા છે કે તે પણ અશિષ્ટ ગણવા એટલી બધી શુદ્ધિ માટે જિંદર યોખલિયાપાણું ગણાય. પણ નવા વર્ણસંકર સમાસ જનતાં લગી ન કરવા. અહીં પ્રસેવ, કર્મફળતા એ પણ બાપાશુદ્ધિ માટે અપૂરતી કાળજીનાં ચિહ્ન છે. હુવાનો પ્રયોગ એવો કે કોઈ પ્રકારનો દોષ ન ગણાય, બલકે એ અણધાર્યો શબ્દથી રાગની રતબધતા કેટલી બધી હતી તે વગર વર્ણને એકદમ પૂરેપૂરું કવેદાર્ઠ જાય છે, અને "હુવા અવાક" એમ બેવડો વા અર્થકારણ છે. ચાર શિષ્ય પાસે જ હતા તો ય ડર્યો નહો, મ્હને વડો ચોર ગણી મ્હને જ ગપાટયો, એવા સ્વરાજ્ય-રક્ષક તો ત્હારી પ્રજામાં એટલા થોડા હશે, કે જે કોઈ મળ્યા આવે તેવા દરેકને સન્માન દેજે. પોતાના દક્કના એવા રક્ષકો ત્હારા ઉદ્દેશ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ અને રક્ષા માટે ત્હારે તો સેંકડો

અને હાનરો જોઈએ.

આ ચોપડી માટે લીધેલા ઍશી-પંચાશી 'વર્ષના' અરસામાં અમદાવાદનો ગરબો, વડોદરાનો ગરબો, ભરૂચનાં સતીનો ગરબો, સુરતનાં સતીનો ગરબો, કડીના સૂખા મહારાવનો ગરબો, એમ અનેક "લોકગીત (folk-song ફોલ્ક-સોંગ)" રચાયાં છે; રાજિયા, રાસડા, આદિ પથ્ય રચાઇ લોકોમાં ફેલાયા છે; તેમાંથી ધણીખરાનાં કતોનાં નામ અત્યંત જ રહ્યાં છે. પંજળની સતી રતનબાના આ ગરબાના કતોનું નામ જાણિયે છે, આ વીરામી સદીમાં આપણે યુરોપ અને અર્વાચીન માનસની નિશાળ ખેંચી એટલા વૈવક્તિક (Individualist ઇન્ડિવિડ્યુઅલિસ્ટ) થયા છે તેથી.

જે ખનાવ વિષે ગાંધી કમિશને રિપોર્ટ કર્યો, હંટર કમિશને રિપોર્ટ કર્યો, પંજળ સરકારે સત્તાવાર અહેવાલ લખ્યા, પાર્લમેન્ટમાં ચર્ચા અને ઠરાવ થયા, જેને માટે સરકારે ડાયરને સજ્જ કરી, અહીંના તેમ ઇંગ્લાન્ડના એના પ્રદેશકોએ ડાયરને થેલીઓ બેટ ધરી, તે ખતાવને લગતી ન્હાની મોટી વિગતો ચોકસાઈથી જાણવાના જિજ્ઞાસુએ એ સર્વ રિપોર્ટ અહેવાલ લાપણુ ઠરાવ આદિ જાણી જે જે પુરાવા પડ્યા છે તે બધા સાથે તેને મેળવી જોધને પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોખતી. અને એવા સત્યપ્રેમી વિદ્વાને દુઃખી રાંકડી ફેલતા આ જેવા તેવા હાલમાં, કોઇ ટેકાણે કડી બે કડી કંઈ બેજવાબદાર રીતે લખાવણી લાગે, તો તે તર્ફ દરોહાટિ રાખવા જેટલા હદાર તેમ શાસ્ત્રીય પણ થવું. ફોલ્કસોંગમાં ઐતિહાસિક વાચાર્થ જેવાનું હોય જ નહીં એ જાણીતું છે. "ખન્દકો" જ કતોએ જણાવી છે; મૌકિસમ-ગનનો પ્રકારો પણ નથી કર્યો, એ એની મોટી કસૂર પણ દેખીતી છે.

છંદ. છેક સાદો તાલ અને "રતનબા" જેવા છેક સાદા ટેકથી સંધાતી ઢુંકી ઢુંકી પંક્તિઓ, દરેક પંક્તિનાં અર્ધપ્રાસે સાંધેલા, એટલું જ આવશ્યક છે. તાલ જળવાય તો માત્રાઓ ક્યાંક વધે કે ઘટે તેની દરકત નહીં. રસોય બોલીના અમર કવિ રોબર્ટ બર્ન્સેનો એક દાખલો ટાંકીને મેં લોકલાપાની સાદાઈ અને તળપદા લાલચમાં રહેલી દૈયાની વરાળ નિરૂપવાની અનુપમ શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો હોતો જ અહીં પણ એ સાદાઈ એ લાલચ અને ટેકની પુનરુક્તિ તથા તાલની પુનરાશ્રિતિ વડે ઠરુણ રસની ઝડી વર્ષે છે. પચાસ પાંચસો સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે આ ગરબો મયાગોગ્ય ગવાતો જુવો, અને મેળાવડામાંથી કેટલી તો ઝોણી આંખ આંસુની ધારા વગરની રહી શકે છે તે પણ જોજો.

અર્થ. ૪ પરદેશી ધંધા. ૮ જનો આવો આધુનિક ઉપયોગ આ જૂની જાતની કવિતામાં ખૂંચે છે; વળી એની જરૂર પણ અહીં નથી, ઉત્તરાર્ધમાં એક માત્રો ઝોણી હોય તોપણ વાંધા નહોં એવું આ છેક સાદું "ગીત" છે. ૯ ઢાગી દાઢ (દાવાનળ) લાગતાં તોપો આવે જ ફટકા લાગી ("The guns went off of themselves"). ૧૨ હિન્દ વિશેષનામ નરખનિમાં જ વાપરવું સારું : જાચો-રાંચો. ૧૭ એક માં એ લણ પણ હોય, એ છૂટ પ્રાકૃત કવિતામાંથી ચાલી આવે છે. ૧૮ ઉત્તરાર્ધ નખજો. ૨૦ જે દેશને દરે તેવા કેંકને સરકારે જોરે પકડ્યા અથવા ઉપલી પંક્તિ પ્રમાણે આ પણ એકલા ગાંધી વિષેની ગણાય. ૨૬-૨૮ સભા કોણે બોલાવેલી નહીં; ઉકેરાયલો આપો દેશ એક ખપારે હજારી જાય એવા આશયે અમૃતસરના અમલદારોએ એક તર્ફ ડાયર અને તેની ટુકડીને

અર્થ. પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાણે પૃથ્વીનાં બે પડખાં: પશ્ચિમનાં “ કાજળકાળાં ” પૂરમાં હુબેશેા પૂર્વ હવે જાગે છે; પ્રથમ ભારતી જાગે છે, પછી તે પૂર્વને દીવડે દીવડે ચેતનવાટ જગાડે છે. આથી પૂર્વમાં નવો યુગ ઉગે છે, આખો પશ્ચિમ-પશ્ચિમે દાક્ષ ચાલતો યુગ—સળગી ઉઠે છે. પૂર્વના નવા યુગમાં પ્રકાશ વધશે અને પૂર્વ ચૂસનારો પૂર્વોપજીવી આજ લગી પ્રવર્તતો પશ્ચિમનો યુગ ખળી ખાખ થઈ જશે, એવો ધ્વનિ છે, જો કે કર્તાએ તે આવા ચોકખા શબ્દોમાં કહેવાની દરકાર રાખી નથી. શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ ભારત જાગે છે એ કથન ઇતિહાસ વિરુદ્ધ છે: પ્રથમ જાગ્યો જાપાન. બીજો પણ જાગ્યો અને ફ્રાન્સો તુર્ક (Turkey): અને આ બે ફ્રાન્સા છે ‘ પશ્ચિમ ’ની ચોગ્ય કદર કરીને, ‘ પશ્ચિમ ’ નેવા બનીને, ‘ પશ્ચિમ ’ને ‘ કાજળકાળું પૂર ’ ગણીને નહીં. પ્રજા વાસ્તવ દર્શનમાં નજાળી અને કૂચલુચ જોવી હોય. તેના કવિઓ પણ મોટે ભાગે એ જામીવાળા હોય. ધુધરા, છુટા, એવું કર્તાનું જોડખીવેચિત્ર છોડી દીધું છે, કોષ્ઠક શબ્દ પણ ફેરવ્યો છે.

રાસ સમુદાયપ્રયોગ્ય નૃત્યગીતન (ડાન્સિંગ સોંગ Dancing Song)ની એક જાતિ છે. જૂના રાસોમાંથી કોષ્ઠ કોષ્ઠમાં અતિ ગંભીર અર્થ સૂચનરૂપે અને ઘેરા રાસ છાંટરૂપે જોવામાં આવે છે ખરા, અને આ રાસ અહીં પ્રસંદ કરવાનું કારણ એ છે કે આ નમૂનો જૂની પ્રણાલિકાની મર્યાદામાં રહી તેની ખૂગીઓ અને પદ્ધતિઓનો સારો ખયાલ આપે છે. પરંતુ રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ અને બીજા કેટલાક રાસને છે તે કરતાં વધારે ગંભીર જાતિનું કાવ્ય બનાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, કાવ્યમાં આવે તે બધી થે દ્વિલક્ષ્મી મુંઝવણ ગેખી સૂચન અજળ પ્રેરણા સંગીત ચિન્તન કલ્પનાકૃત્યન આદિ એ જૂની અને હળવી જાતિમાં પણ રેડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તે સાચી દિશામાં હોય એમ મઢને તો નથી લાગતું. રાસ, ગરબી, ગરબા વગેરે ઉપસાદિત્ય છે, સાદિત્ય ખરું પણ હળવું (લાઇટ લાઇટ): પર્વે પર્વે સ્થલે સ્થલે પ્રસંગે પ્રસંગે ક્ષણેચિત નવતરતાને પોતામાં વણી લઇને પણ જૂના ઢાળામાં પરિચિત પદાવલિઓ અને સુપરિચિત ભાવોને વહેવડાવતું, નિર્મલ અને સર્વભોગ્ય ગીત નૃત્ય લાગણી અને સૌની સમગ્રમાં એકદમ ઉનરી જાય એવી વિચારણાની આક્રી વણાટ સજીવન રાખતું, ફેલાવતું, દાયકે દાયકે નવાં ઉછરેલાં કિશોર કિશોરીને તેનો ચટકો લગાડતું, શેરીએ શેરીએ, લગભગ ઘેર ઘેર એવા શુદ્ધ અને ઉદ્દીપક સંસ્કારો પહોંચાડતું, અને કૃતકૃત્ય થતું. એ જાતિનું સાચું પરમ્પરા પ્રાપ્ત સ્વરૂપ આ છે અને તેને ન વીસરવામાં, તેને ઈજા ન પહોંચાડવામાં કહાપણુ છે; ઉચ્ચ આશયે ‘પણુ એને ઈજા ન થઇ બેસશે, તો આપણી સંસ્કૃતિના એક સર્વભોગ્ય સુન્દર વિચિષ્ટ અંગનો આજ સુધી ઊતરી આવેશેા વારસો આપણે ગુમાવી બેસીશું. સાહિત્ય અને કલાના પ્રદેશોમાં સુધારણાનો જુરસો સૂક્ષ્મ તલસ્પર્શી વાસ્તવિક જ્ઞાનની મર્યાદાઓમાં રહીને જ ન વર્તે, તો-આશય સુધારણાનો બેશક, તથાપિ—હાનિકારક જ નીવડે. કલા અને સાહિત્યના પ્રદેશ આટલી વધારે રૂઢિખોતિ અને વારસાવકાદારીના અધિકારી છે.

રાસ ગરબી ગરબા આદિના સંગીતને શાસ્ત્રીય અને ઉન્નત રાગરાગણીવડે “ સંસ્કારવા ”ના પ્રયત્નને પણ દિશાબુદ્ધ ગણું છું. શાસ્ત્રીય ઉન્નત રાગરાગણીની સંગીતકલાનો વિરોધી છું એટલા માટે નહીં; હું ઝીલી શકું છું તેટલો એ મહાકલાનો હું પણ ભોગી હોવાનો દાવો નમ્રપણે અહીં નોંધી રાખું છું; પરંતુ રાસ ગરબી ગરબામાં બધાં સ્ત્રીપુરુષ આખો થે આમર્ષજ ભોગવી શકે ઝીલી શકે અને સાચવી શકે એવું સંગીત જ હોય. સંગીત કલાનાં ઉસ્તાદી વિદારો એમાં અસ્થાને છે.

જેટલી જ મદદનું અંગ ગણે છે, અને સૂક્ષ્મતમથી ઘેરામાં ઘેરા, ક્ષણિકથી સનાતન લગીના, અતિતરલથી લગભગ નિશ્ચલ, બધા માપના બધી જાતના ભાવ-ભૂમિ-લાગણી-આન્દોલન-સ્પન્દ તેમનાં અ-ચોન્ન સમન્વયોમાં જોઈ રહેવામાં જ એને સુંદરતાનાં દર્શન થાય છે, એને મોહ આશ્ચર્ય બળ્યતાના અનુભવ મળે છે, એની કલ્પના સર્વક જની રહે છે. કવિતા-કથાના જે ભગતોને તેની આ સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ છે, અને તેના ઉપભોગસુખનો અનુભવ છે, તેઓ પછ કે સંગીતનાં કેવલ જોડકણને, આલતા પૂરને અનુકૂલ અર્થ હોવાથી કે ખીજા કોઈ નિમિત્તે, કવિતામાં દાખલ કરાવવાના પ્રયત્નો વારંવાર થયા કરે છે તેથી જરાયે ક્ષુબ્ધ થતા નથી, એવા પ્રયત્નો જ્યાં સુધી અમ નિષ્ણાલસતાના અને બૂલ ભરેલા તોય શુદ્ધ આદરભાવના હોય છે ત્યાં સુધી.

૩૪

ભીમરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા

ગરબે ફરતી ગુજરી ગોરી

ગરબે રમવા તે ગોરી નીસરી રે લોલ—ટક.

તાળી દેતાં તે વાગે રુમરુમ રૂમખાં રે લોલ
તેજ કાટિ ચંદ્રનો પ્રકાશ માસ પૂર્ણિમા રે લોલ:
ગરબે ૧

દીપતે કપાળ પ્રાતીસેરડી રે લોલ:
કંકુચંદ્ર શોભતો રસાળ કાળી બંમરો રે લોલ:
ગરબે ૨

કર્ણમાંલ વાળી વળી વાંકડી રે લોલ:
અધર નેગ કાટિ અમૃત ખાણ મધુર મૂખડું રે લોલ:
ગરબે ૩

કહળીકેરા ખંડ સમી રોક છે રે લોલ:
આસપાસ છાતીને ભરાવ ભાવ શું બળું રે લોલ:
ગરબે ૪

કારીગરે કાતરેલી પૂતળી રે લોલ:
એમ કારિ કહાડિયા આવેવ દેવઅંગના રે લોલ:
ગરબે ૫

રંગમાં હુણેલી નવજોખના રે લોલ:
વાસ કેસરી બર્ણી સુવાસ કારી કંચુકી રે લોલ:
ગરબે ૬

પુષ્પહાર શીષ ગળે હસ્તમાં રે લોલ:
હાડતે સોહાય ખેડ ખાય વાળે ધૂધરી રે લોલ:
ગરબે ૭

ફાગણુ શુદીની રડી રાતડી રે લોલ:
ખીલતો બર્ષો મદે વસંત સંત ડાલતા રે લોલ:
ગરબે ૮

ગાય સંગ ત્યાં મુદંગ વાગતો રે લોલ:
જેલતો ખીલ્યા શુદાખી ગાય હીરો પ્રલય રે લોલ:
ગરબે ૯

દેખી શરમાય પ્રિય પાસ છે રે લોલ:
કળશ હોય ને ન મોલ જોડે મોલ એટલી રે લોલ:
ગરબે ૧૦

ગરબે રમે તે ગોરી જંદમાં રે લોલ:
કામિની મળી કરી પ્રદીપ લીન સહ જુવે રે લોલ:
ગરબે ૧૧

તાળી દેતાં તે વાગે રુમરુમ રૂમખાં રે લોલ:
તેજ કાટિ ચંદ્રનો પ્રકાશ માસ પૂર્ણિમા રે લોલ:
ગરબે ૧૨

છંદ—ગરબી “પ્રાસની જરૂર ન દેખાયાથી મેળવ્યા નથી” એ નોંધ (“કુસુમાં-જલિ”માંની) નોંધકર્તાની જ લાગે છે. પ્રકાશ-માસ, કપાળ-રસાળ, અંગના-જોખના ભરાવ-ભાવ એમ તો પ્રાસ ધણેખરે છે, દીવે દીવો પ્રકટે એમ એવા આંતર પ્રાસે પંક્તિ અને કંડી રચાઈ જાય એમાં આ જાતની રચનાઓની શોભા છે, જે એવા-સ્પષ્ટસ્પષ્ટ પ્રાસો અવ્યંત અને છેક અર્થહીન ચર્ચા ના જન્ય તો એવા પ્રાસોમાંય નવીનતા અને સાચે સ્મર્યોપાયક ચોટ હોય, તે આવી રચનાઓમાં ઉત્તમ અલંકરણ છે.

કવિ અને વિષય—ભીમરાવની ધણીખરી કૃતિ કાચી છે. કવિતાની એકથી વધુ

હાલ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી :

ચમેલી

પાસે નથી તો પણ, ચમેલી ! કલ્પના નયનો યજી
મૂર્તિ મધુરી તાહરી જોડે હરખે હું તો છડી;
દેખું ત્હને એકાન્ત માંહિ ધ્યાન મહારું ધારતી,
એકે પળે નહિ, પ્રાણ ! મુજને હું ઘણી વિસારતી. ૧

નયનો મિચી હું મુજને મળી છે જ એમ વિચારતી,
મલકાવી મુખ કોઈ મંત્રબળથી મૂળને ચ હસાવતી:
ફરકે અલી ! તુજ અંગ, નજવે રૂપસી મુજને હું રહી,
વાંકી થતી બે આ ભ્રમર કહે શું, સખી ! સુચવી રહી ૨

વળિ કાં વિલાસું મુખ ? મીઠી, દુઃખ આવી શું પડવું ?
રે માનસિક મળવું તથાપિ નિષ્ન વચ્ચે કાં નડવું !
આ રોષ લાગે છે પ્રણયનો, વહાલિ ! આતું દોષ નહીં,
સારો નહીં પણ દાસ ત્હારો, કાં હું સામું જોય નહીં ? ૩

જોઈ ત્હને હું જાગી ગયલી સુખદ રચન થકી અલી !
રે ચિન્તતી મુજને મધુર પ્રીતી અનુભવતી અલી.
શો માનસિક મેળાપ ? જોઈ ત્હને નયણું ભરી,
ભવજલધિમાંથી તારનારો થાગ આવો સુન્દરી ! ૪

કહે શાં દુઃખ મોતી સમાં આ અધુ રમકાને રહાં,
હું હું ન પારો જાણીને શું નયન બહુ બ્યાકુલ થયાં ?
હું હરખે હાજર ખરો છું, દેખો દુઃખી બળો મરું,
મહારી ચમેલી ! પ્રાણ ! ત્હારે કાળ કહે શું શું કરું ? ૫

કશા જ વિવેચનની જરૂર નહીં એવી સરલ પરિચિત અને નાજુક લહરીઓમાં
લહરતી કવિતા. જોડે (પંક્તિ ૨), કોઈ (પંક્તિ ૬), ત્રણ માત્રા
નથી, બે જ ગણવી. ચકોરું (પં. ૩૯). ચંદ્રપ્રેમી ચકોર પંખી. ' ચમેલી '
કાવ્ય પંદર ખંડનું છે, છેલ્લામાં ૬ કડી છે, બીજી દરેક ૫ કડીના છે, તેમાંથી ઉપર ખંડ
૭ મો, ૮ મો લીધા છે. કર્તાની બેપરવાહ બે રથે જરા સમારી લીધી છે.

૩૬

ચતુરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ:

વહાણે નગરપાહરે બહુલરૂપ કરી પદા,
વિરાલ, મન રજતો, આતલ મેમવાપી જ્યહાં
ગણીર વળી બળ્ય (કિંતુ રમણીને એની છાં),
ઉમો જ ગત કાલના અમર રોષ જેવો મહા. ૪
જલાય ' પુરસ્થવતી ગણ સદારથકાકંઈ
તાણાઈ આલિ. આપતો; મચત ગોઈ ગુંજરવ,
અને રસ યુવંત કુંદગજરા શું સીમંટલ
રહે જ હૂં પંદરઃ મહિં અનેડ લીલામુરી ૮

શો થાગ આવો દૃઢયો ? ક્યાં હું અને ક્યાં હું, અલી
ક્યાં હું નરુણિ થાગ્ય નહીં ? ક્યાં હું ચમેલી બહુ અલી
ક્યાં કરૂં હું—લગવતી હું રતિરૂપ ક્યાં અલખેલી
છાને શું હુંને રાંકને બેમૂલી મહારી ચમેલી

ભરિયો ઘણા અવશ્યુલ્યકી, શુભલક્ષણી શુભધામ હું
આ માહરા જર્જરિત હૈયાનો સુખદ વિશ્રામ હું
હું તો અલી રસપૂર હું રસવિષે સમજું જ નહીં
હું એક જાણું છું ખરે કે જોગ ત્હારે હું નહીં

દોષે ગમે ત્યમ તોય પણ આ દાસજનને ધારવો
કુમળી નજરથી, પ્રાણ ! એને આ જો ઉદ્ધારવો
જેવા ન જરિયે અવશ્યુલ્ય એના કદાપિ લાગ છે
ધરીયાદ તુજ પહાનાતણી નીલાવ બે અલિલાગ છે

મુખઅન્દ ત્હારો જો ખિલે મુજ મનહું પણ ખીલી રહે
હેરે વરે તુજ જો દયા, મુખ મુજ દૃઢ રહી રહે
સોજે કળા શોભે દિમાંત્ર વદનનો ન્યારે સખી
હસિતે રુપેરી શો જગત આ નાહકું લાગે નકી

મટિ સદા રહે પ્રણિમા ત્હારા મુખેન્દુની સહી
કળાં કુટિલ કુન્વાદળાં કો ટી ઘણિર છાઓ નહીં
તલ્લીન પ્રેમે બની ચકોરું મહારું મન હરખી રહે
' મધુરી ચમેલી અમોદકી ' એ જ નિત્ય જીવી રહે

અજળ તાર ખેંચ્યાં અહા !

બળે પણ જુદી તરે ગુલજરી સૌ મહારી સખી.
મહુણે શિતળ ચોતરે અવનવાં જ તોફાનમાં
અમે પુરકિશોરજન્ય વરસાગની છાયમાં
રમી અજળો કુંજ શોર કિડિયારી કેં કેં કરી ૧
વિવાદી મધુ સાંઝ ચાકી થઈ શાંત આલ્યા નવા.
છતાં રમતમાંય મહારું મનહું કુલે દોડતું,
જ્યને નયન શોધતાં ફરિકરીજ મહારી સખી.
બરેલ આવેલ ધરો કનક પહેલે નામતાં ૨

“ફરી જુવાની ?”*

ફેચ ડૉક્ટર, વોરોનોફ અને પધાર્થી છે. એ જુદોને ફરી જુવાન બનાવે છે અને વાંદરાની ગાંઠો મનુષ્યોના શરીરમાં મૂકી આપે છે ! ઈદારના સર અને લેડી હકમચંદના પર એમણે એ પ્રયોગ કર્યો. મુંબાઈમાં થોડાંક “ઓપરેશન” કર્યા અને સંભવ છે, કે ફક્ત પચાસ સાંઠ લાખ રૂપિયામાં એ સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને ફરી યૌવન આપશે !

એમનું કહેવું એમ છે, કે પીજળીના દીવાઓમાં એક બેટરી ખસાસ થઈ જતાં બીજી બેટરી મૂકીએ છીએ અને શુદ્ધ થઈ જતો દીવા ફરી હશે એવા ને એવા બળે, તે જ પ્રમાણે આ જીવનક્રિયા પણ મંદ પડે કે બંધ થવા માંડે એટલે વાંદરાની કે બીજાં જુવાન તંદુરસ્ત માણસના શરીરની અંદરની અમુક ગાંઠો શસ્ત્રક્રિયાથી ગોઠવી દેવાય એટલે શરીરની વિક્રિયાઓ બંધ પડે છે; જીવનનો એટલ પલટાઈ જાય છે; તમામ રેસા અને કોષો જીરસામાં આવે છે !

આ પ્રયોગને માટે ડૉ. વોરોનોફ ઉરાંગઉટાંગ વધારે પસંદ કરે છે અને એક ઉરાંગઉટાંગ કે ચીપ્પેન્ઝીનું ખર્ચ ૫૦૦ રૂપિયા થાય છે. ઘણા બાવાલીખારીઓ આ દેશમાં એવા ભટકે છે કે એમાંના કેટલાકને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી ત્યારે એમણે પોતાના શરીરની ગાંઠો ૫૦૦ રૂપિયા મળે તો આપવા ખુશી બતાવી છે એવું પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે !

ડૉ. વોરોનોફ કહે છે : “આ પ્રયોગોમાં હિંસા કરી નથી, વાંદરાને પ્રાણીસંમહાસભ્યોમાં પાછાં રાખી રાકાય છે; કારણ ખરસી કરેલા બળઃ ફરે હરે છે એમ એ વાંદરા પણ સંગ્રહાલયમાં સુખથી રહી શકે છે !”

વૈદક શાસ્ત્રે આમ છતાં આ પ્રયોગોને હજી વધારી નથી શીખ્યા. સામાન્ય લોકોમાં ડૉ. વોરોનોફ અને એમના પ્રયોગો બહુ પ્રસિદ્ધ થયા છે અને યુરોપ અમેરિકામાંનાં કેટલાંક છાપાંઓમાં તો વિજ્ઞાનના આ કહેવાના ચમત્કારને અદ્ભુત ગણાવવા લાગ્યાં છે !

યુરોપના ધર્મોચાર્યોની એક પરિષદે તેમ છતાં નીતિનો નાશ કરનારી આ શોધને તિરસ્કારી કાઢી છે. આને પરિણામે હવેની પ્રગ વાંદરાં જેવી યશો એવું ભવિષ્ય લાખ્યું છે અને ધર્મને માટે કે ઉચ્ચ જીવનને માટે જેને આદર હોય તેમને આવા રચરચંદની દૂર રહેવા આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી છે.

વળી હમણાં જ ડૉ. આલ્ફ્રેડ રકૉટ વરધીન નામના એક અમેરિકાના મીશીગન વિદ્યાપીઠના પેથોલોજીના પ્રોફેસરે “ધડપણ” ઉપર લેખ લખી આ વિષયને બહુ નિદતાભરી રીતે ચર્ચ્યો છે. “પેથોલોજી” એ રોગોથી શરીરની ઇન્દ્રિયો અંદરના અવયવો, રેસા અને કોષો સુદ્ધમાં, શાશા ફેરફારો થાય છે તે વિગતવાર સપ્રયોગ મિદ્ધ કરી આપે એવી વિદ્યા છે. ડૉ. વરધીને, વૈદક શાસ્ત્રની આ શાખામાં બહુ ગદનતા મેળવી છે, એટલું જ નહિ પણ

સ્વભાવ છે. કોષોને ઉર્મરની અસર ન લાગે એવું કરવું એ તો નેવનાં પાણી મોઝે ચઢાવવા જેવું સમજવું.

રતીનાક કે વોરોનોફનાં ઑપરેશનથી બહુ તો નાશ પામતી વિયવવાસના જરાક પ્રદીપ્ત થાય છે અને એને અંગે શરીરનું જમેઉધાર જરા જોરથી ચાલે છે. સામાન્ય મેટા-બોલિઝમને જરા વેગ મળે છે. એ પોતે પણ દસ વર્ષથી તો વધારે અસર એક ઑપરેશનની રહે એમ માનતા નથી. હોર્મોન્સ^૧ પર જે ક્રિયાઓનો આધાર છે તેના પર અસર થતી હોય એવો સંભવ છે, પરંતુ નવા મૂકેલા વૃષણથી નવું વીર્ય ઉત્પન્ન થાય કે વાસડેફરન્સને ગાંઠ ગારી લેવાથી નવી શક્તિ આવે એ તો ખોટું જ છે.

આમ ફરી જીવાની મેળવવાની આશા એક વાર પાછી નાશ પામે છે. યુગે યુગે આવા ચમત્કાર કરનારા આવે છે અને લોબીઆના દેશમાં ધૂવારા ફાવે છે. ડૉ. વોરોનોફને સર હકમચંદે જે લાખ દસ હજાર રૂપિયા આપ્યા પહેલાં ડૉ. વોરોનોફ કહેતા કે, હું હિન્દુ-સ્તાનમાં ઑપરેશન્સ કરવાનો નથી પણ હવે એમણે એ વિચાર ફેરવ્યો છે.

આપણો દેશ વિરાળ છે અને પાછા સ્વદેશ સીધાવતાં સુધીમાં ૫૦-૬૦ લાખ રૂપિયા ડૉ. વોરોનોફ અહીંથી લઈ જાય તો નવાઈ નહિ. એટલા મૂર્ખોઓ તો અહીં જરૂર મળી રહેશે. પરંતુ ધસાધ ગયેલાં અંગવાળા વૃદ્ધ પુરુષોને માટે આ કંઈ સોભાભરેલી વાત ના કહેવાય ! જીવાનીમાં એણે બહુ મેળજોખ કર્યો. ધડપણમાં તો હવે એણે જંપીને ખેસવું જોઈએ. ધરડી ધોડીને લાલ લગામ શી ? જીની શીશીઓમાં નવા દારૂ ભરવાથી ધણી વાર શીશીઓ તૂટી જાય છે ! આવાં ઑપરેશન કરાવનારા કેટલાએ છુટ્ટાઓ કામંધતામાં ને કામંધતામાં ઓચિંતા મરી ગયા છે !

વાસડેફરન્સને ટેલા મારી દેવાથી ડૉ. રતીનાકના ઑપરેશન પ્રમાણે ઈન્ટરસ્ટીસિયલ સેલ્સ^૨ જે હરમોન^૩ રાસાયણિક રસ પેદા કરે છે તે વધતું હોય કે બીજા શીધોનાં ધારવા પ્રમાણે વીર્યના કોષોનું અસ્તર પાછું શરીરમાં ઓગળી જતું હોય એ બેમાંથી જે થતું હોય તે જાણી શકાય; એનો નિર્ણય લવિષ્યમાં થશે. પરંતુ અત્યારે એટલું તો નક્કી છે કે, ખુદ વૃષણની દિવાલો કે એનાં અસ્તરના વાણાતાણાના કોષો એ કંઈ વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર કોષો નથી. પણ એ તો રેડીક્યુલર એન્ડોથીલિયલ સેલ્સ^૪ છે અને એનું કામ લીપોઈડ મોટા-બોલિઝમને મદદ કરવાનું—ચરબી જેવા પદાર્થોનો શરીરમાં યથાયોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનું છે. એમનું કદ ને સ્થાનનો વિચાર કરતાં પણ વીર્યોત્પત્તિનું કાર્ય અને આ કાર્ય એકબીજાથી દેખાઈ આવે છે.

આથી પણ ખાત્રી થશે, કે છુટ્ટાને ફરી જીવાની મેળવવાની આશા મિથ્યા છે. એ પુરાણા

૧ પુરુષના વૃષણ અને સ્ત્રીનું રજ ઉત્પન્ન કરનાર ગ્રંથોમાંથી ને વીર્ય અને રજ બને છે તે પ્રજોત્પત્તિના કામમાં આવે છે. પરંતુ આ ગ્રંથોએ અંદર પણ રાસાયણિક રસ સતત બનાવ્યાં કરે છે, આથી ફરી બીજા જમેઉધારની ક્રિયાઓમાં મદદ થાય છે. આ અંદરના રસ પ્રવાહને Hormones કહેવામાં આવે છે.

૨ ખાલી જગામાં આવેલ વણાટના પડના કોષો. ૩ રાસાયણિક પ્રવાહી જેની અસર બીજા ગ્રંથોના પર થાય છે. ૪ નળી નળી જેવા બંધારણનો અને પેદાણ કોષોના મેડાજીથી બનેલા અસ્તર જેવા કોષો.

ધીમે પશ્ચિમ તરફ જાય છે તે પછી અસ્ત પામે છે. અદલાખડકી, હેરદેર અને ધીમે ધીમે સરવું એટલે સંસાર, સંસારની વસ્તુઓ ચંચળ છે. વ્યક્તિઓ તો ખડલાતી જ જાય છે. જાતિ અમર રહે છે.

ગેટી કહે છે કે “શોકા ભરેલી રીતે ધરડા થવાય એટલે ખસ છે.”

મહાભારતમાં યયાતિનું વર્ણન આવે છે તે તો આપે વાંચ્યું હશે. યયાતિ રાજા પોતાના પુત્ર પૂરુના યૌવનને ધારણ કરી, પ્રસન્ન થઇ ઇષ્ટ વિધ્યોનું સેવન કરવા લાગ્યો. હજાર વર્ષનું આયુષ્ય પામેલો એ રાજર્ષિ મૃશોક્તિ નંદનવનમાં વિદ્યાથી અમ્સરાની સાથે ક્રીડા કરતો હતો. કોઇ વાર કુબેરની અલકા નગરીમાં, તો કોઇ વાર ઉત્તરમાં આવેલા મેરુપર્વતના શિખર ઉપર રમણ કરતો હતો. તેમ છતાં યૌવન હજાર વર્ષ જ છે, એમ સ્મરણ થતાં તેને ખેદ થતો હતો.

વીર્યવાન, સિંહના જેવો પરાક્રમી તથા કાલગ એવો તે રાજા, ક્ષણ તથા નિમિષ જેટલા કાલની પણ ગણતરી કરી “અરેરે ! આ સુખ ફક્ત હજારજ વર્ષમાં પૂરું થવાનું” એમ જાણી ચિંતાવુર રહેતો હતો.

આખરે હજાર વર્ષ પૂરાં થયાં. પુત્રને કોલ પ્રમાણે પાછું યૌવન આપવું પડ્યું; પણ તે વખતે એણે જે વચન કહ્યાં તે સદાકાળ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

યયાતિ—હે પુત્ર ! તારા યૌવનથી મેં મરેષ્ટ ઉત્સાહપૂર્વક ઋતુ ઋતુના ભોગ ભોગ્યાં છે; પરંતુ કામનાઓ, કામિત વિધ્યોના ઉપભોગથી શાંત થતી નથી. ઘી નાખવાથી અંધિ જેમ વધે છે, તેમ વિધ્યોના સેવનથી અભિલાષાઓ વધ્યા જ જાય છે. પૃથ્વીમાં જે અન્ન, સુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ એકને મળે તોપણ તેને તે પૂરતાં લાગતાં નથી. માટે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો. જેને દુર્લ્લભિવાળા ત્યજી શકતા નથી, જે ધણપણ આવતાં પણ ધરદી થતી નથી અને જે પ્રાણ્વૃત્તિ રાગ છે તે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનારો સુખી થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી, ચોપડીઓ વાંચવા લાઈ જાય અને મોતીભાઈ તેમને છતર વાચનનો શોખ લગાડે. અમને પણ વાચનની સારી એવી ભૂખ. આ વખતે હું પાંચમી અંગ્રેજીમાં હોપરા.

અખાડેથી લટાર મારતો મારતો હું મોતીભાઈની દુકાને જઈ ચઢ્યો અને એ ચોપડીઓ વાંચવા માગી, જે એમણે ધણી હેંશથી આપી. આ અમારા પ્રથમ પરિચયનો દિવસ. અમારો સંબંધ દિવસો જતાં ગાઢો થયો. આ નાના પુસ્તકાલયને મોટું કરવાના મનોરથ ધડયા અને તે પાર પણ પડયા. આ પુસ્તકાલયદ્વારા મોતીભાઈ અનેક યુવાનોના પરિચયમાં આવ્યા, અને ધણાનું ઇકતર એના દ્વારા જ થયું, એમ કહું તો જરાય અતિશયોકિત નથી.

દિવસો જતાં મોતીભાઈની દુકાન અમારો વાચનનો અખાડો બની. આ દુકાને ખેસી દિંદ અને ધિટાનિયા, ગોખલેનું ચરિત્ર ભા-૧; એવાં જાત ગણાતાં પુસ્તકો છંડે ચોક અને વાંચતા અને સ્વદેશસેવાની અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ કેળવતા.

આવા વાચન ઉપર જેમ જેમ અમે વિશેષ ચઢ્યા, તેમ તેમ મોતીભાઈએ ધાર્મિક જીવન ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો; એની એકાંગી ધાર્મિકતામાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ ઉમેરાયું એમ કહું તો ચાલે. આજ સુધી એ એકલા ધાર્મિક વિચારોમાં જ પડ્યા રહેતા. હવે તેમના જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલી. અમારું વાચન જેમ જેમ વધતું ગયું, તેમ તેમ એમને એક વસ્તુ સાલવા લાગી: કે આપણે વાંચ્યા જ કરીએ તે ઠીક નથી. કાંઈક કર્તવ્યમાં મૂકીએ તો જ વાચન સાર્યક થયું ગણાય.

આ વિચારથી એમની સાથે સેવાનાં નાનાં નાનાં ક્ષેત્રો અમારા માટે ખુલ્યાં થયાં. પુસ્તકાલય એકલાથી સંતોષ ન માનતાં અમે એક કરતું પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. એમાં આઠ દશ સ્વયંસેવકો. દરેક જણ પાસે વીસ વીસ પુસ્તકો હોય. આ પુસ્તકો લઈ અમે ગામના લતામાં જઈએ. સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય શહેરીઓને વાચન તરફ દોરીએ. આ સમયમાં વઢવાણમાં વાચનનો એટલો શોખ વધ્યો કે ન પૂછો વાત. અમારા પુસ્તકાલયમાંથી આ વર્ષોમાં દરરોજ સોથી દોઢસો પુસ્તકો જતાં અને તે ઉપરાંત કરતાં પુસ્તકાલયોનો ઉપયોગ થતો તે જુદો.

સાંજના પાંચ વાગ્યાના ટકોરા વાગે કે મોતીભાઈનો સંચો બંધ થાય. પાંચના ટકોરા પછી એક પણ ટાંકો એ મારતા નહિ, લગતું જેટલું અધુરું રહ્યું હોય તેટલું રાખીને જલદી દુકાન બંધ કરીને નદીની રેતમાં ફાડતા. આજથી પેદર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે, કે ન્યારે કાઠિયાવાડમાં અને તેમાં પણ ખૂણે પડેલ વઢવાણમાં અખાડાનું નામ તે વખતે નહિ આવેલ એવા સમયે અખાડાના અનેક મનોરથ મોતીભાઈએ સેવ્યા. શરૂઆતમાં અમે પાંચ જણ. અમે હતા જીવોના. મોતીભાઈની ઉંમર અમારાથી બમણી. સળેકડી જેવું શરીર, નાનપણથી દરજીનો બેઠાકું ધંધો કરેલો, કદી રમેલ નહિ કે રખડેલ નહિ; છતાં હોશી હોશી અમારી સાથે ફરતીમાં ઊતરે, દોડે, રમતો રમે. અખાડાના સમય દરમિયાન વાતો તો ચાલુ હોય જ. એમની એક જ ભાવના હતી અને તે આ યુવાન સૈન્યનું ઇકતર કરવાની. વખત જતાં પાંચમાંથી અમે પંદર થયા, પચીસ થયા, અને પછી તો સાંજ પડ્યે નદીની રેતમાં પોણેસો પોણેસો જીવાનિયાનું જૂથ જામતું.

કયા ટાંડે ચઢ્યો છીએ અને મોતીલાલ તે આ શા ખેલ રોજ કરાવે છે ! પરંતુ એકવીસની સાલમાં જ્યારે અમે વીસ વર્ષના હતા ત્યારે અને અત્યારે એ બધી પાંડેલ ટેવ કામ આવી ગઈ ત્યારે એની કિંમત જણાઈ.

મોતીલાલ અમારી નાની મંડળી બહાર જણીતા નથી. એમને પ્રસિદ્ધિનો મોહ પણ નહોતો. પણ એટલું કહેવું જોઈએ, કે એમને પોતાની શક્તિ અને અભિલાષા પ્રમાણે કાર્યક્ષેત્ર મળે, તેઓ પોતા માટે એવું કાર્યક્ષેત્ર પેદા કરી શકે, તે પહેલાં તેઓ ગુજરી ગયા.

આજે જો એ જીવતા હોત તો ખરેખર ગુજરાતના સમર્થ કાર્યકર્તા નીવડ્યા હોત. ગાંધીજી એકવીસની સાલ પછીથી જે જે વિચારો આપ્યે જ્યાં છે, તે દરેકે દરેક વિચાર જાણે કે મોતીલાલને સૂજી ગયો હતો એમ લાગે છે. અને એના સોળની સાલના એ વિચારોનું સામ્ય જ્યારે બાપુજીના વિચારો સાથે જોઈ છું ત્યારે ધડીબર એમ થઈ આવે છે, કે ખરેખર મોતીલાલ એક મહાન પુરુષ હતા.

‘ઘેર ઘેર જો ગાય પળાય તો જ ધી દૂધ ખવાય’ એ એક સૂત્ર વિચારોના સેવન પછી એમને જડ્યું અને તેનો અમલ પણ ટુંત જ કયો-કોઈપણ વિચારનો જાને અમલ કર્યો પહેલાં તે ખીજાને ઉપદેશ આપતા નહિ.

કામઘંઘી મૂકીને ઘેર ગાય ન બંધાય ત્યાં કુધી અજ દરામ કરીને એ ગાય ખરીદવા નીકળ્યા. ઉનાળાના ધીમ ધખતા બપોરે ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે એ ગામેગામ રખડ્યા અને આઠમે દિવસે ઘેર ગાય ખાંધીને એમણે અન્ન લીધું. પોતાની રહેવાની સાંકડી જગ્યામાં ગાયને પોતાના બાળક માફક જ રાખી. ગાય પરત્વેની એમની પ્રીતિ એ દાખવતા.

એક શિયાળામાં પોષ માસની કડકડતી ઠંડીના દિવસોમાં ગાય માટે ઠંડીના રક્ષણાર્થે એમનાથી કાંઈ તૈયારી ન થઈ શકી. અનેક વ્યવસાયના લીધે આ કામ રહી ગયું. ગાયને રાત્રે ઠંડીમાં ઢૂંલતી જોઈ મોતીલાલએ એમનો પોતાનો આટલો ખુદમા મેદાનમાં ગાય પાસે જ નંખાવ્યો. ઓઢવાનું પાસે ન રાખ્યું. આમ જ્યાં સુધી ગાય માટે કાંઈ તૈયાર ન થઈ ત્યાં સુધી એમણે પણ ગાયની સાથે જ ઠંડી સહન કરી. પોતાનાં ટોર માટે એમને આટલી પ્રીતિ હતી.

ઘેર ગાય બંધાઈ એટલે તેમણે પોતાના સહવાસમાં જે જે આવે તેને ગાયના મહત્વનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. દરેક ઘેર ગાય હોવી જ જોઈએ, એવો આગ્રહ તેઓ સોને કરતા.

એના મગજમાં આવેલ એક પણ સુવિચારને એણે અમલમાં ન મૂક્યો હોય એવું નથી બન્યું. એ વખતે રાષ્ટ્રીય સાળાઓ તો નહોતી. આં સાળાઓથી બાળકોનાં જીવન રહેંસાય છે એની એને પ્રતીતિ થઈ ગઈ. ત્યારથી જ પોતાનાં બન્ને બાળકોને નિશ્ચયે નહિ મોહલવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછીથી એમનાં બાળકોને એ રોજ ઘેર શિક્ષણ આપતા.

પોતાની સ્ત્રી અબણ છે એ વસ્તુ જ્યારથી એમને સાલવા લાગી ત્યારથી એમણે તેને પણ શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે એનો વ્યવસાય ઘણો જ બધી મથેસો હતો, છતાં જીવનની મિનિટે મિનિટનો દિસાજ રાખી એ એમની સ્ત્રીનાં શિક્ષણ માટે હમેશાં રોજ અંધી કસાઈ કાઢતા અને એક વર્ષે એમનાં ધર્મનાં પત્નીને એમણે વાંચતાં પણ કરી દીધાં.

પોતાનો નિશ્ચય પાળી શક્યા. આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કે મોતીબાઈ એક સુધારક પથ હતા.

વઢવાણમાં પાણીની સામાન્ય રીતે તંગી છે. ગામડાનો અને વઢવાણ ટેમ્પનો વ્યવહાર સીદી સાથે ધણો. બર ઉનાળામાં વટેમાર્ગીઓને વઢવાણ આવતાં સીમાડામાં પાણીની ધણી તંગી ભોગવવી પડતી. મોતીબાઈને આ વસ્તુ ખૂબ સાલતી. એની પોસે પૈસા તો હતા નહિ કે નવાણુ ગળાવી શકે. એવા વગદાર સંબંધીઓ નહોતા કે એવી ઓળખાણો નહોતી કે જેથી પૈસા મેળવી નવાણો ગળાવી શકે. પ્રચારકામે એમને આવડતું નહોતું અગર તો સેવાનાં કાર્યોમાં બીજા ભાગવાની એને શરમ હતી, એટલે એની નજર એના સાથીઓ ઉપર પડી. અખાડાના પદા લુવાનો એની પડખે હતા એટલે મજુરાની એને જરૂર ન હતી. પાવડા, સુંડલા, હોંલવા, અને બે ત્રણ કોરા, એ એક સવારે લઈ આવ્યા અને એમને કહ્યું, કે ચાલો—કાનેદીનો કૂવા ખોદવા. એ કૂવાનાં પાણી જોડાં ઉતરી છે અને વટેમાર્ગીઓને એ બાણુ પાણીની બારે તકલીફ પડે છે. મોતીબાઈનું વેણુ અમારે તો હુકમ સમાન હતું. એ અમારા સેનાપતિ, અને એના સૈનિકો. અને તો કોદાળાઓ—પાવડા—સુંડલા વગેરે ઓળંગે લઈ જીપડયા. રમ્મનો દહાડો હતો. ઘેર કોઈએ કાંઈ વાત ન કરી કે ક્યાં જઈએ છીએ. જિંદગીમાં કદી ખોદેલું નહિ. તેમાં વળી કૂવા ક્યાંથી ખોદો હોય ? છતાં તરસ્યાને પાણી મળશે એ એક જ ભાવનાથી 'કહોટા વાળી વાળાને અને આખો દિવસ જે ઉત્સાહથી કૂવા ખોદો તે પ્રસંગ જિંદગીમાં કદી બૂલાતો નથી. સાંજ પડ્યે અને એ હાથ જેટલો કૂવા ખોદી નાખ્યો અને ઈશ્વરને કહ્યું, ને અમારું સદ્ભાગ્ય—(પીનારનું નહિ) તે એક ઝરણું પુટ્યું અને એ નપાણીઓ કૂવા સાંજ પડ્યે ટોપરા જેવા મીઠા પાણીથી ભરાઈ ગયા.

મોતીબાઈના અને અમારા જીવનની આ ધન્ય ક્ષણ ! અમારા આનંદનો પાર ન હતો. આખા દિવસની સખત મજૂરી પછી દાળિયા અને ઝાંણ ઉપર ઝપટ મારી ઝાલર ટાણે અને જ્યાં ધર તરફ વળીએ ત્યાં તો ઘેર ઘેર અમારા પરાક્રમની વાર્તા ફેલાયેલ. પણ અમારાં લગભગ દરેકનાં મોટેરાં અમારા આ સાહસથી ખીન્નયેલાં. અને દરેક મોતીબાઈના સદવાસ પછીથી અમારા વડીલોની દૃષ્ટિએ બગડી ગયેલા હતા. એટલે સૌને મોતીબાઈ ઉપર થોડી થોડી દાઝ તો હતી જ. તેમાં આ બન્યું, અને બધાય દુર્ગમિયા થયા ભેગા. ઝાઝા દહાડાની દાઝ આજે તો મોતીબાઈ ઉપર કાઢવાનો સૌએ નિશ્ચય કર્યો. ગામના લુવાનિયાને આમ આ દરજ્જો બગાડે તે કેમ માલવે ? એક ભાઈ કે જેને છેડકેરો અમારી સાથે જ હતો તે એની રાંપની ધાર કઢાવવા જતો હતો ત્યાં એણે અમારા ગામ બધી વળવાના સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે લુવારને ત્યાંથી એ દરવાજા તરફ પરભાપો વળ્યા. અમારા ચીડાયેલા કેટલાક વડીલો પણ સાથે. ટોણું આવ્યું દરવાજા અને અને પણ પેઠા દરવાજામાં. મોતીબાઈ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો—અને તો એમને ત્યાંના ત્યાં જ મૂકીને રસ્તો માગ્યો. મોતીબાઈ અને એક ખીન્ન ભાઈ, બે જણા રહ્યા એકલા. વડીલોએ એમને લીધા-ઉધડા. પેલા રાંપવાળા બાઈને એવો ક્રોધ ચઢ્યો કે રાંપ ઉગામીને તાડકપો કે અલ્યા 'ચુંકણ', એક વેણુ હવે જે કાઢ્યું છે તો એક ધા ને બે ફેટકા કરી નાખીશ. મોતીબાઈ અડગ રહ્યા, એના મુખની એક પણ રેખા ન બદલાઈ. એ બોલ્યા તમારે કશું હોય તે બંધે કરજો.

ગણ્યાતા તે વખતના શહેરીઓ સાથેનો અમારો ખાસ સંબંધ નહિ તેમ જ તેમની સાથે પરિચય પણ ઓછો. મતલબ કે, અમારો ઓજ પ્રગ્ન ઉપર નહિ. એમ એ કશાયનો ખ્યાલ કર્યો વિના મહાત્માજી જેવાને વટવાણુમાં નોતરવાનો નિશ્ચય અમારી મંડળાએ કર્યો. આપુજી રાજકોટ જતા હતા તે વખતે જ્ઞકશન રોડને અમે મળ્યા. તેમના જીવનની ઘણી વાતો વાંચેલી. એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી અમે કૃતકૃત્ય થયા. મહાત્માજી સાથેનો આ પ્રથમ પરિચય. મોતીબાઈ અને આપુજી વચ્ચે વાતો ચાલી. મોતીબાઈએ રાજકોટથી વળતાં વટવાણુ ઉતરવાનું નોતરું આપ્યું. આપુજી સમજ્યા, કે ગોખલે સ્મારકમાં મને કંઈક મળે એવું હશે માટે જ આ જીવાનિયા મને લઈ જતા હશે. એ લાલચે એમણે તો પટ દબને હા પાડી દીધી. અને અમે તો અમારી કશીય જવાબદારી સમજ્યા વિના મહાત્માજી વટવાણુને પાવન કરશે એ એક જ વિચારથી ખૂબ ઉદ્ધાસમાં આવી જઈ અમારી જાતને ધન્ય થયેલ માની વટવાણુ તરફ વળ્યા. મોતીબાઈનો ઉત્સાહ અજબ હતો. તે દિવસથી તે આપુજી ત્રણ ચાર દિવસે વટવાણુ આવ્યા ત્યાં સુધી અમે ઉભયરા કર્યો. હાથે લપ્પી લપ્પીને જાહેરનામાં શહેરમાં ચોટયાં અને મહાત્માજીની પધરામણીની તૈયારીઓ કરી. ગામના કેટલાકે અમે કંઈ પણ તૈયારી વિના-અમે કોઇને પૂછ્યા વિના મહાત્માજી જેવાને નોતરું આપી આવવા માટે મોતીબાઈને ઠપકો પણ દીધો.

બે દિવસ સુધી તો અમારી સાથે કોઇ ન બાજ્યું. કેટલાકે વિરોધ દર્શાવ્યો. ગામના કોઇ સહકાર નહિ આપે તો આપણામાંથી કેઇના ઘેર મહાત્માજીને ઉતારી આપણી મંડળામાંથી જે બે પાંચ રૂપિયા થશે તે ભેટ ધરી તેમને વિદાય આપીશું એમ નક્કો કર્યું, પણ મહાત્માજીને વટવાણુ લાવવા એ તો નક્કી—

મહાત્માજીને આવવાને એક જ દિવસ બાકી રહ્યો અને મહાજનના વેપારીઓને થયું કે આ-છોકરાઓ તો પહેલા જ નોતરું દઈ આવ્યા છે અને ગામમાંથી એ કોરેકાંટ જશે તો આપણી આખર જશે. મહાજને પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. નગરોહને ત્યાં આપુંજીને ઉતારો મળ્યો. રોટે ફૂડમાંથી સારી રકમ આપી. મહાજને થેલી આપીને આપુજીને નવાજ્યા. એ આખા ગામે પૂર્ણ ઉત્સાહથી તેમનું સ્વાગત કર્યું.

આપુજીએ મોતીબાઈના પુસ્તકાલયની મુલાકાત પણ લીધી. તે વખતે અમે એ સંસ્થાને 'શ્રી લાઇબ્રેરી' કહેતા. આ અંગ્રેજી નામ તરફ તરત આપુજીનું ધ્યાન ગયું. તેમણે બે ત્રણ નામોના વિચાર કરી છેવટે આ પુસ્તકાલયને માટે 'ધર્મ પુસ્તકાલય' નામ પસંદ કર્યું. ત્યારથી એ જ નામે એ પુસ્તકાલય ઓળખાય છે. આપુજીએ ત્યાંની 'મુલાકાત પોથી'— ('વિજિટ્સ' માટે આ શબ્દ આપુજીએ પસંદ કર્યો)માં કંઈક લખ્યું છે. બરાબર મતલબ યાદ નથી, પણ તેના કાર્યકર્તાઓ માટે તેમણે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

મોતીબાઈની શુભેચ્છા સર્વ રીતે ફળી. એણે કદેલ નિશ્ચય પાર પડ્યો. આ પ્રસંગથી મહાત્માજી અને મોતીબાઈનો પરિચય વધ્યો. ત્યાર પછી તો મોતીબાઈ આશ્રમમાં પણ રહી આવેલા અને એમનો સંબંધ વધેલો. એ સંબંધને લીધે જ આપુજીએ દેવીદાસભાઈને વટવાણુ હવાફેર માટે મોકલેલા. આશ્રમમાં એક વર્ષ આતોના સખત વા હતા ત્યારે આશ્રમમાં ઘણા માંદા પડી ગયેલા અને સેવા કરનારની જરૂર હતી. તેની ખતર વટવાણુ પાડતાં

નક્કી કરેલ સૂત્રોની એક હારમાળા એમણે તૈયાર કરેલ. એમનું આ સાહિત્ય કેટલાંક વર્ષો સુધી સચવાઈ રહ્યું, પણ પાછળથી શી ખબર ક્યાંક ગૂંમ થઈ ગયું છે.

સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક, એમ ત્રણે દિશામાં એમના વ્યવસાય વધતા ગયા, તેમ તેમ એમને અવકાશ ઓછો મળવા લાગ્યો. એમને થયું, કે જો મારે હલુ વધુ કામ કરવું હોય તો અને જીવનની કાલો સેવાના ક્ષેત્રમાં વધુ વીતાવવી હોય તો જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ, ધરનું ખર્ચ કમી કરી નાખવું જોઈએ, જેથી કમાવાની ચિંતા ઓછી રહે, તેની પાછળ ઓછો વખત માગવો પડે. આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો, કે એક દિવસમાં આઠ કે દસ આનાનું કામ થાય એટલે પછી સીવવાનું છોડી દઇને સેવાના કાર્યમાં વખત વીતાવવો. સીવવાની એમની ચાલાકી એવી હતી, કે સાંજ પડ્યે એ અડી રૂપિયાની કમાણી કરી ચકતા. આ કડપે આઠ દસ આનાનું કામ તો એ બહુ થોડા વખતમાં પૂર્ણ કરી નાખતા અને બાકીનો વખત સામાજિક સેવાનાં કાર્યોમાં માગતા. કમાણી ઓછી કરી એટલે એમણે ધરના ઘણા જરૂરી ખર્ચો ઉપર પણ કાપ મૂક્યો.

મોતીબાઈની સેવાની બુખ આટલેથી મટી નહિ. એમને થયું, કે આવી રીતે છૂટાં છવાયાં કામ કરવા કરતાં કેઈ એક સંસ્થા જેવું કર્યું હોય તો સાઈ. આ વિચારની સાથે એક આશ્રમ સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો. આ આશ્રમની એમની કલ્પના એમ હતી, એ જીવ્યા હોત તો જરૂર અમલમાં મૂકત. એમને હિંમત તથા રાષ્ટ્રીય શાળા, ટોર માટે અવરોડ, પાસે નવાણુ—વગેરે સહિત સ્વાશ્રમ આશ્રમ સ્થાપવાના એમના વિચાર હતા. આ વિચારોનો અમલ કરવા માટે જમીન તો જોઈએ જ. વડવાણી તરે બાણુ કરીને નદી-કાંઠે જડેશ્વરની પાસેનો સરસ ખેાટ આશ્રમ માટે મેળવવાને એમણે નિશ્ચય કર્યો. દરબારમાં અરજ કરી. નામંજુર થઇને અરજ પાછી આવી. તે વખતે વડવાણમાં સરકારનું એકમિનિસ્ટ્રેશન હતું, અને કાદરી સાહેબનો અમલ ચાલુ હતો. એ કાદરી સાહેબને પીગળાવી એ જ ખેાટ લેવાનો દર નિશ્ચય મોતીબાઈએ કર્યો. અમને તો આ વાત આજ સાથે બાય બીડવા જેવી લાગે.

મોતીબાઈનું મનોજન ભારે જખડ હતું. વળી એને પ્રાર્થનામાં અજળ વિશ્વાસ હતો, એ આ કિસ્સા પરથી માલૂમ પડે છે: મોતીબાઈ રોજ સવારે નારદભાઈની વાવે નહાઈને સીધા આ જડેશ્વરના ખેાટ ઉપર આવતા. જમીનની મધ્યમાં જિભા રહી પ્રજ્ઞપ્રાર્થના કરતા “હે પ્રજ્ઞ! આ જમીન મને આશ્રમ કરવા અપાવ.” પ્રાર્થના કરી ઘેર જઈ કપડાં પહેરી કેટલો સમય યતાં “દરબારગઢમાં જતા. રાજાતમાં તો અરજદારતરીકે જઈ અરજ કરતા, પણ કાદરીએ એ અરજ પણ ધૂતકારી કાઢી ત્યારથી નાસીપાસ થયા વિના કે જડાય હોશ પામ્યા વિના કે હું હડધૂત થઇશ અને મારી આખર જશે—પદાવાજો ધક્કા મારશે તો માણસો મારા માટે શું માનશે—તે કટાવની પરવા ક્યાં વિના એણે દરબારગઢમાં જવાનું જારી રાખ્યું. હવે એ અરજદારતરીકે નહોતા જતા. રોજ કચેરીએ જાય, બારણા પાસે જ પાંચ મિનિટ જિભા રહે. કાદરી સાહેબ કચેરીની અંદર પુરથી ઉપર વિરાજમાન થયેલા હોય તેની નજર એમની ઉપર પડે તેમ જિભા રહી પાંચ સાત મિનિટ થોભી તે પાછા ડુકાને આવતા રહે. અમને એમના આ કાર્યથી કેટલીક વખત નવાઈ લાગતી. અમે કહેતા, કે એ કાદરી એમ પીગળવાનો નથી. આ ભદ્રંભદ્રપણું

એમની નિયમિતતા તો ઘણી જ હતી. ધરાકને જે સમયે કપડું આપવાનું કહેલ હો તે સમયે આપ્યું જ હોય. પાંચના ટકોરા થતાં કામ નહિ કરવું તે નક્કી ક્યાં પ્રહ પાંચ વાગતાં કામ ચૂકી જ દીધું હોય, સભાનો સમય થતાં ફલાણા બાઇ આવ્યા કે ન આવ્યા તેની રાહ જોયા વિના જે હોય તેનાથી સભા શરૂ કરી જ હોય.

સંખ્યાબળથી તે કદી મલકાતા નહિ અને ઓછી સંખ્યાથી હિંમત દારતા નહિ. કેટલાંક કામની શરૂઆતમાં અમે ત્રણ ચાર જણ જ હોઈએ તો પણ મોતીબાઈનો ઉત્સાહ-ઉદ્દાસ-આનંદ તો એમાં ને એમાં જ હોય. આવે વખતે અમને બહુ નવાઈ લાગતી.

કેટલીક વખત એમ લાગતું, કે આ તે અવધાનો કરે છે કે શું? એક બાળુથી સંચો ચાલતો હોય, બીજી બાળુથી ધરાકને લેતા હોય, ત્રીજી બાળુથી એમના પુત્રને શિક્ષણ આપવાનું કામ તો ચાલુ જ હોય, ચોથી બાળુથી પેલું સમૂહવાચન ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય પુસ્તક તો ચાલુ જ હોય. આમ ચાર પાંચ કામ ચાલુ જ હોય, છતાં એક બેમાં એનું ધ્યાન ન હોય એમ ન બને. વાગનમાં શું ચાલ્યું તે એ બરાબર કહી દે. એમ કેટલીક વખત તો સમજ્યા વિનાનું ચાલ્યું જતું હોય તે બીજાની સાથેની વાત પૂરી થતાં ફરી વંચાય.

એક નાની ખાસિયત પણ પ્રસ્તુત હોવાથી લખું છું. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રીએ લેખ સાથે સદ્ગતના ફોટાની માગણી કરી છે. પણ મોતીબાઈ પછવાડે ફોટો મૂકતા ગયા નથી. તેમણે કદી ફોટો પઝાવ્યો જ નથી-તેઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. આ બાબતમાં પણ તેઓ મહાત્માજીને મળતા આવે છે. મહાત્માજી કદી ફોટોગ્રાફરને બેઠક આપતા નથી, અને તેમને કેમેરાનો કંટાળો છે.

મોતીબાઈનો દેહ આજે આ દુનિયામાં નથી, છતાં એના ગાઢ પરિચયમાં આવેલ એના કેટલાક મિત્રોમાં એના બાળક સમાન, એમણે રચાયેલ 'ધર્મ પુસ્તકાલય' માં અને એની હાટલી સામેના એમના ગામ પાછળ વહવાણે એમના રમરણચિહ્ન તરીકે રાખેલ મોતી-ચોકમાં એ હજીય જીવતા છે, એમ હું માનું છું.

ધોડાંએક વર્ષો ઉપર અમદાવાદમાં રેશમનો ધંધો સારો ચાલતો હતો. કડવા પાટીદારો એ ધંધામાં લાગ્યા હતા. રેશમનું કપડું બનતાં ૧૧ દારીગરોના હાથમાંથી રેશમ પસાર થતું હતું: (૧) ખોલનાર (Reeler) (૨) છણનાર (Sorter) (૩) કાંતનાર (Spinner) (૪) તાણનાર (Warper) (૫) ગિચડનાર (Raiser) (૬) રંગનાર (Dyer) (૭) પાનાર (Sizer) (૮) સમ ભરનાર (Heald filler) (૯) સાંધનાર (Joiner) (૧૦) કાંજણી ભરનાર (Thread arranger) અને (૧૧) વણનાર (Weaver). આ બધા કામોમાં પાટીદારો જ લાગેલા હતા. પહેલા અને બીજા કામમાં તો ખાસ પાટીદારોની ઓછો અને છોકરીઓ લાગતી હતી.

તે વખતે અમદાવાદમાં તારકસબનો ધંધો પણ ખૂબ ચાલતો હતો. તેમાં પણ કડવા પાટીદાર કામ અગ્રેસર હતા. (જુઓ 'ગુજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ' પ્રકરણ ૨૫ સુ. પૃ. ૫૦૫-૫૨૨.)

દાસમાં રેશમ અને કસબના ધંધા પડી લાગ્યા છે તેથી તે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થયેલા મિત્રોમાં લાગી ગયા છે. કેટલાક જાપખાનામાં લાગ્યા છે. કેઈ નોકરી કરે છે. તો રેલર સંસ્થાપરનું કામ પણ કોઈ કોઈ કરે છે.

અમદાવાદમાં જાપખાનાં ૮૫ વર્ષથી ચાલુ થયાં છે તેમાં કામ કરનારાઓમાં કડવા પાટીદારનો હિસ્સો ૮૫ ટકા જેટલો છે. એનું કારણ કદાચ એ હોય, કે અમદાવાદમાં પહેલું જાપખાનું (શિલા) તે કામના ગૃહસ્થે કાઢ્યું હતું. (જુઓ 'ગુજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ' પાનું ૪૨૧)

અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલું (શિલા) જાપખાનું બાજબાજ અમીચંદ પટેલે કાઢ્યું હતું. એમણે "વર્તમાનપત્ર" નામનું અઠવાડિક પણ ચલાવ્યું હતું. એ ગૃહસ્થ કડવા પાટીદાર હતા.

એ જ પુરતકના પાને ૫૦૮ ઉપર બીજી નોંધ આ પ્રમાણે છે:—“આજે પરદેશી રેશમના તૈયાર તાણાવાણાના મોટામાં મોટા વેપારી શેઠ સોમનાથ રૂપજીવાસ અમદાવાદના છે.” એ સદ્ગૃહસ્થ કડવા પાટીદાર છે અને દાસ દયાલ છે.

તક, વિભાગ અને ધોળ તે આ ઝાતિમાં આવેલ છે. અરસપરસ કન્યાવહેવાર નથી, એટલું જ નહિ પણ તક, વિભાગ કે ધોળ બદાર કન્યા આપનારનો દંડ કરવાના ઠરાવ હોય છે. એમાં જખરો અન્યાય થાય છે. ગરીબનો દંડ થાય છે, અગ્રેસરોને કોઈ પૂછતું નથી. પંચની વ્યવસ્થા જ સદી ગયેલી હોય છે. એક તાલે દાખલો આપું. મહેસાણામાં એક યુવક દાકતરે કડવા પાટીદારના ‘ચેનન’ માસિકમાં “અગ્રેસરો (ચીદશીઆ) શું નથી કરતા?” નામના લેખમાં તેમની પોલ ખુલી કરી. તેનો રહીઓ આપવાને બદલે ત્રાસપાટી કામગીરી મામે એમાંના પાંચ સાત જણા એકઠા થઈ એ યુવક દાકતરને નાત બદાર ધૂંકવાનો ટોલ વગાડ્યો છે. એ યુવકનો ખુલાસો પૂછ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ પંચ મળવાની બજાર પણ તેને આપી નહોતી. ગામડાનાં ધણા ધોળોમાં પંચના ન્યાય આજે જ થાય છે.

કડવા પાટીદારમાં શાસ્ત્રીય અટકો નથી. બધા પોતાને પટેલ અટકથી લખે છે—સંબોધે છે. એકેકે ટેકાણે સ્થાનિક અટકો હોય છે, અમદાવાદમાં તાવડી, બઘાડી, કુતરી,

અમદાવાદમાં આદિયા (અમુક જગ્યાનું નામ છે અને તેઓ કુળવાનોમાં પણ શ્રેષ્ઠ મનાય છે) પોતાની દીકરીને પોતાના જગ્યાની બહાર આપના નથી. પણ આંધ્યાની સાલચથી બહારથી કન્યા લાવે છે. તેથી ખરી રીતે તેઓ પોતાની દીકરીઓ ઉપર શાક્યો લાવે છે; પણ દિલગીરીની વાત છે, કે તેનું તેમને લાગ નથી. તેમની દીકરીઓ દુઃખી થાય છે, તેમનાં ક્રોધે મરણ પણ થાય છે.

કડવા પાટીદારના સગન સંબંધમાં એક વિચિત્ર રિવાજ હતો અને હજી પણ છે. દર ૨૨ વર્ષમાં એક જ વખત એક જ દિવસે આખી યાત્રાનાં નાનાં મોટાં બધાં ઊઠારાં—ઊઠારા અને ઊઠારી—પરણાવાતાં હતાં. એ સગનદિવસ ઊઠારામાં હિમિયામાતા-કુળદેવીના, મંદિરમાંથી નક્કી થતો હતો. એ દિવસ નક્કી કરનારા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા હતા. એમાં એમને દ્રવ્યલાભ થતો હોવાથી તે રૂઢિને ભાંગનારા ઉપર ધણા ખીજતા હતા—ખીજાય છે. પણ હવે તેમના દિવસ જરાઈ ગયા છે.

એ રૂઢિ સંવત ૧૮૮૬ થી ચાલુ છે એનું ઊઠારામાં પા. બાજી ચોલણને ત્યાં ચોપડામાં જોયેલું મને યાદ છે. એ સગનદિવસ નક્કી કરવા ઊઠારા અને તેની આસપાસનાં ૧૧ ગામના પાટીદારો-અગ્રસરો-પાટલાવાળા (અરીછીઆઓ) માતામાં એકઠા થતા હતા. માતામાં કેટલાક બ્રાહ્મણોને જપ કરવા બેસાડતા હતા. જપ પૂરા થયા પછી ઠાગળમાં અમુક અમુક તિથિઓ લખી તથા એક ઠેર ચિટ્ટી રાખીને એક બાજક પાસે તેમની એક ચિટ્ટી ઉપડાવવામાં આવતી. ઠેર ચિટ્ટી આવે તો ફરીથી બીજા બાજક પાસે બીજી ચિટ્ટી ઉપડાવવામાં આવતી હતી. તિથિ લખેલી ચિટ્ટી આવે ત્યાં સુધી એ ક્રિયા થયા કરતી હતી. ચિટ્ટીમાં જે તિથિ લખી હોય તે સગનદિવસ મનાતો હતો. એ પ્રમાણે સગનદિવસ નક્કી થયા પછી કંઠોત્રીઓ લખાતી અને કંકુના પડમાં ચુકાતી હતી. તે પડા જ્યાં જ્યાં કડવા પાટીદારની વસ્તી હોય ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મણોની સાથે મોકલવામાં આવતા હતા. તે ગામના લોકો એ કંઠોત્રીના પડને વધારી લેતા હતા. એ કંઠોત્રી વધાવનારની પ્રતિષ્ઠા ગણાતી હતી. તેની ખુશાલીમાં ગાળ વહેંચાતો અને સર્વ સમક્ષ તે પડને ખોલીને તેમાંથી કંઠોત્રી કઢાડીને વંચાતી હતી.

અમદાવાદમાં એ કંઠોત્રી પટેલ કુટુંબવાળાને ત્યાં આવતી હતી. વસંતપંચમીને દિને અસાદવા મુકામે માતરજવાનીની વાવ આગળ મંડપ બંધાતો ત્યાં કંઠોત્રી વંચાતી હતી. સંવત ૧૯૨૭ ની સાલથી એ કંઠોત્રીવાળો પડો લરકરી બેચરદાસને ત્યાં આવવા માંડ્યો હતો. લરકરીની સામગ્ર અને ધનસંપત્તિ આગળ પટેલવાળા ચું કે ચાં કરી શકતા નહોતા. સ્વ. બેચરદાસ અને તેમના ચિ. સ્વ. શંભુપ્રસાદ સંવત ૧૯૬૬ માં દેવાત નહોતા, ત્યારે પટેલવાળા જગ્યા, અને હિમિયામાતામાંથી સગન કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વખતે ઊઠારાના પટેલ સામળ બાજને (બાજી ચોલણના પુત્રને) લરકરી તરફથી અસંતોષ થયો હોવાથી (કુમોપ્રસાદ લરકરી તે વખતે સગીર હતા) તે પટેલવાળા સાથે બાળ્યો. અને કાળેશ્વર મહારેવમાંથી લગ્ન કાઢ્યાં. કારણ ગયા ૪ દસકાથી ગાયકવાડીમાં લરકરીનો લગ્ન કાઢવાનો દંક નોંધાયેલો હોવાથી હિમિયામાતાજીના મંદિરમાં સગન કાઢવાની ક્રિયા કરવાને પટેલવાળાને અને સામળ બાજને પેસવા દીધા નહોતા. લગ્ન કાઢવાની ક્રિયા માતામાં લરકરીવાળા દી. સહ્યા અને તેમજો પણ લગનદિવસ નક્કી કર્યો. એટલે આ વખતે એકને બદલે બે

ખાંદાવર અને ફૂલના દડા સાથે લગ્ન કરાવનારા બ્રાહ્મણો જ હોય છે. ધણે ભાગે તેઓ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો જ હોય છે. એવાં અસાધ્ય લગ્ન કરાવવામાં કાંઈ દોષ હોય તો-દોષ છે જ-તે દોષના ભાગી બ્રાહ્મણો છે. કડવા પાટીદાર તો અગાન હતો અને હજુ પશુ અગાન જ છે. ઇશ્વરેચ્છાએ ખાંદાવર અને ફૂલના દડાનાં લગ્ન અને હવે નાખૂડ થયાં છે, દૂર દૂર ગામડામાં કંઈક કંઈક છે એવી પ્રાંતિ છે.

કડવા પાટીદારો સંબંધી કેટલાક કાયદાઓ પશુ થયા છે. ગુજરાતની કેટલીક કોમોમાં દીકરીને જૂ-પીતી કે દૂધ-પીતી કરવાનો રિવાજ હતો. આ અટકાવવા સને ૧૮૭૦નો ૮ એ એક્ટ લેવા પાટીદારો અને બીજી કેટલીક રાજપૂત કોમોને લાગુ કરેલો હતો. સ્વ. બહેચરદાસ લક્ષ્મી જેઓ મુંબઈની ધારાસભામાં સભાસદ હતા, તેમણે નાતના દિતથી પ્રેરાઈ, આ કાયદો કડવાઓને પશુ લાગુ કરાવ્યો. આ કાયદા પ્રમાણે વિવાહ તથા જન્મ-મરણની નોંધ રખાતી અને તેને માટે રૂ. ૨ અને આના ૪ શી અનુક્રમે લેવાતી આ કાયદો સને ૧૮૮૦ (સં. ૧૯૩૬)નાં લગ્નો વખતે અમલમાં આવ્યો હતો.

કડવા પાટીદાર યાત્રિમાં દીકરીને જૂ-પીતી કરવામાં આવતી જ નથી, એવી ક્ષીક વેપારોમાં થઈ. સ્વ. બેચરદાસ કે સરકાર એવો એક પશુ દાખલો આપી શકે નહિ. પરિણામે એ કાયદાનો અમલ અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના પાટીદારો ઉપર થતો બંધ થયો હતો. આ કાયદા પ્રમાણે નોંધવાની શીના રૂ. ૮૦ દબાર એકઠા થયા હતા. તેમાંથી ઇન્ડિસાઈડ રજીસ્ટરશીપો અપાય છે.

તે પછી એ જ ગૃહસ્થે ૧૮૮૯માં આ કાયદાની કલમ ૩ પ્રમાણે ખાસ લગ્નખર્ચો વગેરેનાં ખર્ચોની બાબતના ધારા તે વખતના કમિશનરના પ્રમુખપદે સભા કરાવી નાત પાસે પસાર કરાવ્યા. તેમાં ૧૮૯૦માં સુધારો થયો હતો. આ કાયદા પ્રમાણે તસાદી લગ્નની તારીખ પર કન્યાનું નામ ઠામ અને ચાંદાની રકમ, વગર શીએ લખતો. કલમો તોડવા માટે ૭ માસની કેદ અને ૧૦૦૦નો દંડ ફરાવેલો હતો. સને ૧૮૯૦નાં લગ્નોમાં આ કલમો સખ્તાઈથી અમલમાં મૂકાઈ હતી. ચાંદાની રકમ છાની રીતે વધારે અપાઈ હતી તે તો સાબીત થઈ શકી, પણ દસોમાં વધારે માણસો જમાડવા બદલ દંડ થયો હતો અને તેવા આ દંડ આ લખનારને પશુ ભરવો પડ્યો હતો.

આ કલમોનો અમલ સને ૧૯૦૧ (સંવત ૧૯૫૭) નાં લગ્નોમાં મોજો થયો હતો. ત્યારપછી શેઠ સંજુપ્રસાદ લક્ષ્મી ગુજરી ગયા અને તેમની પછી કોઈ આ બાબતમાં આગ્રહ ધરાવતું નથી; તેથી સને ૧૯૧૦ (સંવત ૧૯૬૬) નાં લગ્નોમાં આ કલમોનો ખિસકુલ અમલ થયો નહિ. તપાસ કરાવતાં આ કલમો હજી કાયદામાં છે, રદ થઈ નથી, પણ તેને માટે કોઈને લાગણી નથી.

કડવા પાટીદાર નાતમાં એક જીવતાં બીજી પત્ની કરવાનો રિવાજ બહુ જ પ્રચલિત ન્હો. ગામડાંમાં એ રિવાજ છે તે દેશનાં સહેરોમાં વિશેષ છે, ખાસ કરીને મુંબઈનાં એક દેશનાં વધારે ઓછો હોય છે. અમદાવાદમાં આડિયા ગણાતામાં ધણીને બે પત્નીઓ-છે. વડોદરામાં નાનની પરિવદ બરાઈ હતી અને આ તેમ જ મરણ પછવાડે વરા કરવા વિરુદ્ધ ફરાવો થયા હતા, પણ તેના પ્રમુખે જ તે તોડ્યા હતા.

હતભાગી હિંદ*

૩

નૈતિક અધઃપતન

દેશની અંદર યુરોપિયનો આવવાથી તથા દેશી સાથેના તેમના સંબંધથી હું ધારું છું કે એક સામાન્ય પરિણામ એ આવશે કે દેશીઓના ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ બનાવ્યા સિવાય સામાન્ય યુરોપિયન ચારિત્ર્યની ગણના દલકી પાડવાનું વજ્રણ ઉત્પન્ન થશે.

સર જહાંગીર શેર

પણ આટલેથી બસ નથી. દિલના દેશી ખારવાઓ જે મુખ્યત્વે મુસલમાનો છે તેઓને આહી આવતાંવેત એવા દેખાવો નજરે પડે છે કે દિલમાં યુરોપી પ્રજાના ચારિત્ર્ય માટે જે આદરમાન ઉત્પન્ન થયાં હોય, તે દુરત જ નષ્ટ થાય છે, અને આપણા રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય પર કલંક બેસે છે. તેઓની થોડીધણી મિલકત લૂંટી લેવામાં આવે છે અને શ્રાવણ કષ્ટાં. ભર અનાથ રિયતિમાં શેરીમાં તેમને રખડતા મૂકી દેવામાં આવે છે.....

(ધરત ઇડિયા કંપનીના ચોથા રિપોર્ટની પુરવણી)

કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ જ્યાં યુરોપિયનો મુખ્યત્વે કરીને વસે છે તે બાદ કરતાં યુરોપીય સહવાસથી દૂરનાં શહેરોમાં દિલ્હી અને મુસલમાનોમાં બહુ ઓછી ચારિત્ર્યપ્રજ્વળતા છે તેમ કબૂલ કરતાં હું આચાર્ય ખાતો નથી.

ફેરિશ વેસ્ટ એટક

સામાન્ય સત્ય તરીકે એમ જણાયું છે કે દેશીઓનો અંગ્રેજો સાથે જેમ વધારે સહવાસ થાય છે, તેમ તેઓ વધારે ચારિત્ર્યહીન તથા દરેક રીતે વધારે ખરાબ થતા જાય છે.

સર જહાંગીર શેર

અરીજનો ઉપયોગ દાખલ કરવા અને જિગતી પ્રજામાં તેને માટે રસ ઉત્પન્ન કરવા બંગાળના એજન્ટો તરફથી બ્યવસ્થિત પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

કમિશનર મી. ડાઇનડ

વારના ઈન્સપેક્ટરોના કાર્યને અંગે નર્મદાના પ્રદેશમાં આ પ્રતિ ઉજ્જવળ થવાની મને ખબર પડી છે. આ ગરીબ નિર્દોષ લોકોને ચળાવીને તેમનું અધઃપતન કરવા માટે તેઓ આખા દેશમાં માણસો મોકલતા અને ધરખાર વગેરે દત્તમરોની સંખ્યામાં તે નાસી ગયા.....

સર મેક્લાઈડ

આપણી કાયદાની, કેળવણીની તથા રાજવહીવટની પ્રથા દેશીઓને આસાક, અધર્મ અને કળિયાખોર છુટ્ટા બનાવવાનું વજ્રણ ધરાવે છે.

મી. ફેરિશ

ફેરિશ-ઈન-ચાંર્

* આગલા બે હપ્તા માટે નુઓ અકા નેક અને અપ્રાપ્ત.

મુરાદાબાદ શહેર લંડન જેટલું વિશાળ, વસ્તીવાળું તથા પૈસાદાર છે. તદ્વાત આન એટલો છે, કે લંડનના કોઇ પણ શહેરી કરતાં મુરાદાબાદના રહેવાસીઓ અત્યંત અધિક દોષતવાળા છે. ત્યાંના રહેવાસીઓની સંખ્યા લાખોની હશે. અને જે તેઓની ઇચ્છા મુરાર્પિ-મનોના નાશ કરવાનો થાય તો તેઓ લાકડી અને પથરાથી તેમ કરી શકે.

લૉર્ડ ક્લાઇવ

સિરાજુદ્દૌલાના મૃત્યુ પછી જેઓ બંગાળમાં ગયા તેમના પુરાવાથી અને કહીએ છીએ કે, તે વખતે તે દેશ જગતભરમાં સૌથી શ્રીમંત, વધારે વસ્તીવાળો તથા ઉત્તમ ખેતીવાળો દેશ હતો. અમીરો અને વેપારીઓ ધન તથા મેળાજોખમાં આળોટતા હતા. હલકા બાફતો તથા કારીગરોને પણ સંતોષ તથા આરામ હતો.

૩૧વે ૧૮૭૧

કંપનીના શાસન દરમિયાન

બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસાના પ્રાંતો ન્યારથી (૧૭૬૫) તમારી સત્તા નીચે આવ્યા ત્યારથી તે પ્રાંતો તેના પ્રાચીન મહત્ત્વમાંથી પૈસામાં, વસ્તીમાં તથા કારીગરીમાં નીચે ઊતરતા ગયા છે.

વ્યુ ઍન્ડ ઍંગાલ—વૅરેલસ્ટ

દેશની અંદરના ધંધામાંથી મેળવેલ અદળતક ધન કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સમયમાં ન સંગ્રહાયેલી અત્યંત જીલમી તથા ધાતકી રીતે મેળવવામાં આવ્યું છે એમ કંપનીના ડિરેક્ટરોએ પણ કબૂલ કર્યું ત્યારે તેનાં કાળાં કામ કેવાં હશે તેની કલ્પના કરી લ્યો.

સોરથલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ-પહેલી આવૃત્તિ, પૃ. ૩૬૭

ઇંગ્લંડના ઉપશોગમાં બંગાળ તથા કણીટકના અમૂલ્ય ખજાના આવ્યા તેને અંગે ઔદ્યોગિક બાબતમાં તે સરસાઇ બોમ્બે છે. ખાસીની લડાઈ લડાયા અને જીતાયા પહેલાં, અને ધનનો પ્રવાહ ઇંગ્લંડમાં વધ્યા પહેલાં, આપણા દેશનો ઉદ્યોગ તદ્દન પડતી દશામાં હતો.

ડિગ્બી

x

x

x

x

સહિલી ગણતરી મુજબ ખુશીયા કહી શકાય, કે ખાસી અને વૉટલુંની લડાઈ દરમિયાન હિંદમાંથી એક અજબ પૌંડ ઇંગ્લંડ ગયા હશે.

મેજર વિન્ગેટ

આ રીતે અદળતક પૈસો કલકત્તામાં સત્તર બેગો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ત્રણ કરોડ મનુષ્યો તદ્દન કંજાળ અવસ્થામાં આવી પડ્યાં હતાં.

લૉર્ડ ક્લાઇવ પર મફાલેનો નિષ્પંધ

રામનેાએ જેવી રીતે-ગ્રીસને તથા પોન્ટસે ઇટલીને લૂંટ્યું હતું. તેવી રીતે કરોડો મનુષ્યોની સૈકાઓની ખચતનો આ સંગ્રહ અંગેજીને ઝુંટાવીને લંડન લઇ ગયા.

બ્રૂક્સ એડમ્સ

આજુર્તુ હિંદ

ઇંગ્લંડના જગમગદાર સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવા માટે કુખાળપણિત હિંદનું લોહી ચૂસી શેવામાં આવે છે.....

સર હેન્રી કેમ્પબેલ બેનરમેન

હિંદ, મન પર ગરીબાઈની તથા વિધાઈની છાપ પાડે છે. દેશ કરતાં સામાન્ય લોકો વધારે દિલગીર દેખાય છે. તેઓ કૃષ્ણ તથા યાકેલા દેખાવના છે અને કપડાં થોડાં હોય

મુરાદખાદ શહેર લેંડન જેટલું વિશાળ, વસ્તીવાળું તથા પૈસાદાર છે. તકાવત માત્ર એટલો છે, કે લેંડનના કેાઇ પણ શહેરી કરતાં મુરાદખાદના રહેવાસીઓ અત્યંત અધિક રોકતવાળા છે. ત્યાંના રહેવાસીઓની સંખ્યા સાબોની દરી. અને જો તેઓની ઇચ્છા મુરાદખાદનો નાશ કરવાનો થાય તો તેઓ સાકડી અને પથરાથી તેમ કરી શકે.

લૉર્ડ ક્લાઇવ

સિરાજુદ્દૌલાના મૃત્યુ પછી જેઓ બંગાળમાં ગયા તેમના પુરાવાથી અમે કહીએ છીએ કે, તે વખતે તે દેશ જયતબરમાં સૌથી શ્રીમંત, વધારે વસ્તીવાળો તથા ઉત્તમ ખેતીવાળો દેશ હતો. અમીરો અને વેપારીઓ ધન તથા મોજશોખમાં આળોટના હતા. દલકા બારૂતો તથા કારીબરોને પણ સંતોષ તથા આરામ હતાં.

૩૧વે ૧૮૭૧

કંપનીના શાસન દરમિયાન

બંગાળ, બિહાર અને આરિસાના પ્રાંતો જ્યારથી (૧૭૬૫) તમારી સત્તા નીચે આપ્યા ત્યારથી તે પ્રાંતો તેના પ્રાચીન મદત્તમાંથી પૈસામાં, વસ્તીમાં તથા કારીગરીમાં નીચે ઊતરતા ગયા છે.

વ્યુ ઍન્ડ બેંગાલ-વેરેસર

દેશની અંદરના ધંધામાંથી મેળવેલ અડગક ધન કેાઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સમયમાં ન સંભળાયેલી અત્યંત જુલમી તથા ધાતકી રીતે મેળવવામાં આવ્યું છે એમ કંપનીના ડિરેક્ટરોએ પણ કબૂલ કર્યું ત્યારે તેનાં કાગાં કામ કેવાં હશે તેની કલ્પના કરી શ્યો.

સોશયલ રેકોર્ડિસ્ટ્સ-પહેલી આવૃત્તિ પૃ. ૩૬૭

ઇંગ્લેન્ડના ઉપયોગમાં બંગાળ તથા કહોટકના અમૂલ્ય ખનિના આવ્યા તેને અંગે ઔદ્યોગિક બાજતમાં તે સરસાઇ ભોખે છે. પધાસીની લગાઈ લગાવા અને છતાં પહેલાં, અને ધનનો પ્રવાહ ઇચ્છામાં વધારે પહેલાં, આપણા દેશનો ઉદ્યોગ તદ્દન પડતી દશમાં હતો.

ડિગ્રી

x

x

x

x

સહેલી ગજુતરી મુજબ ખુશીથી કહી શકાય, કે પધાસી અને વૉટલુંની લગાઈ દરમિયાન હિંદમાંથી એક અજબ પૌંડ ઇંગ્લેન્ડ ગયા હશે.

મેજર વિન્ગેટ

આ રીતે અડગક પૈસો ડલકતામાં સત્તર ભેજો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ગજુ કરોડ મનુષ્યો તદ્દન કંઠાગ અવશ્યામાં આવી પડ્યાં હતાં.

લૉર્ડ ક્લાઇવ પર મેકાલેનો નિબંધ

રોમનેએ જેવી રીતે ગ્રીસને તથા પોન્ટસે ઇટલીને લૂંટ્યું હતું. તેવી રીતે કરોડો મનુષ્યોની સેવાઓની ખચતનો આ સંમદ અંગેજી એંગ્લોની લેંડન લઈ ગયા.

અડ્ડસ એડ્ડસ

આજનું હિંદ

ઇંગ્લેન્ડના જયમશહર સામ્રાજ્યને ટકાવી રાખવા માટે કુખ્તજીવીત હિંદનું લોહી ચૂસી લેવામાં આવે છે.....

સર હેન્રી કેમ્પબેલ બેનરમેન

હિંદ, મન પર તરીખાઈની તથા વિષાદની ઝાપ પાડે છે. દેશ કરતાં સામાન્ય લોકો વધારે દિલગીર દેખાય છે. તેઓ દુઃખ તથા યાદો દેખાવાના છે અને કપડાં યોડાં ઢોપ

પૃથ્વીરાજ અને અકબર

પૃથ્વીરાજ બિઠનેરના રાજ્ય રાજસિંહનો ભાઈ હતો; અને તે અકબરના દરબારમાં રહેતો હતો. કહેવાય છે, કે એની રાણી કિરણમયી અત્યંત સુંદર હતી, જેને નવરોજનાં દિવસે અકબરે એક દૂતી દ્વારા એક કોટડીમાં પુરાવી દીધી અને પોતે એ કોટડીમાં જઈને જગાત્કાર કરવા ચાલ્યો હતો. પરંતુ કિરણમયીએ ભારતના એ રાહેનસાહેને ઉઠાવીને પૃથ્વી પર પહોંચ્યો અને કટાર કાઢી એની ગરદન પર ધરી. અકબરે ત્યારે એને માતા કહીને હાથ માગી ત્યારે જ એના પ્રાણ બચ્યા.

પ્રસિદ્ધ વીર મહારાણા પ્રતાપસિંહ અકબર સાથે વિદ્રોહ કરીને રાજ્ય છોડી વનમાં ધૂમતો હતો, ત્યારે એક દિવસ એની દીકરીના હાથમાંથી એક જંગલી ખિલાડો ધાસની રોટી ને તે ખાતી હતી-જીનવી લાઇ ગયો. આ ઘટનાથી રાજાના હૃદય પર એવો પ્રભાવ પડ્યો કે એણે અકબરની પાસે સંધિનો કરાર લખી મોકલ્યો.

ટાંડ સાહેબ લખે છે કે “પ્રતાપને પત્ર મળતાં જ અકબર અત્યંત પ્રસન્ન થયો ને એણે રૂમમાં કાદયું, કે સમસ્ત રાજ્યમાં નાચગાન શાય અને આનંદ ઉજાવ્યો. હર્ષભર્યો એણે એ પત્ર પૃથ્વીરાજને જતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ બિઠનેરનરેશ રાજસિંહનો નાનો ભાઈ હતો, જે કુશીએ મુઝસોને ત્યાં કેદ હતો. તે અત્યંત વીર, સાહસીક અને સ્વદેશપ્રેમી હતો. વીર જ નહિ, સાથે સાથે સારો કવિ પણ હતો. તે પોતાની કવિત્વશક્તિ દ્વારા માનવહૃદયને વશ કરી શકતો હતો; અને અવસર આવ્યે તત્કાલ લખી યુદ્ધમાં વિજય પણ કરી શકતો હતો. બાળપણથી જ પ્રતાપસિંહની વીરતા, ઉદારતા અને સ્વદેશપ્રેમ પર મોહિત થયેલો હતો અને એનામાં અત્યંત શ્રદ્ધા રાખતો હતો. પ્રતાપે અકબરને એવો પત્ર લખ્યો હશે એવો એને વિશ્વાસ ન હતો. આથી સ્વાભાવિક નિકરતાથી એણે અકબરને કહ્યું: “હું પ્રતાપને સારી રીતે ઓળખું છું. આ પત્ર એનો નથી. બીજું તો શું, આપ આપનો તાજ પણ આપી દો તોયે તેજસ્વી પ્રતાપ તમારે વશ નહિ થાય.” ત્યાર બાદ અકબરની અનુમતિથી તેણે પ્રતાપસિંહને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર કવિતામાં હતો. એ કવિતા હજુયે કદિકે કદિકે રાજપૂતો આનંદપૂર્વક ગાય છે.

પત્રની મૂળ પ્રત ક્યાંય મળતી નથી. એના કેટલાક દૃઢ પ્રસિદ્ધ છે એમાંનાં થોડા અહીં આપ્યા છે.

ધર ઝાંકી દિન પાધરા, મરદ ન મૈં માણ:

ધરૂં નરિન્દા ચરિયો, રહે ગિરિન્દા રાણ. ૧

[જેની બ્રૂમ અત્યંત વિકટ છે અને દિવસ અનુકૂળ છે, જે વીર અભિમાન નથી ધોડતો, તે મહારાણો ધણાં રાજવીઓથી ધેરાએલા પદાદીઓમાં વસે છે.]

પાતલ રાણ પ્રવાહ મત્ત, ઝાંકી ધણ બિલાહ:

ઝૂંદાં કુણ હે ખુરૌ, તો ઊંઝાં મેવાહ: ૨

[૨ વિકટ સેનાઓના વિધ્વંસ કરનાર અને યુદ્ધમાં મદદ રાજા પ્રતાપ! તું જીવતાં મેવાહને ધોડાની ખરીએ ખુલાવનારું રાણ છે!]

માઈ એહા પૂત જણ, જેહા રાણ પ્રતાપ:

અકબર મૃતો એધકે, જાણ સિરૌપે સૌપ. ૩

[ચિત્તો ચમરો છે: પ્રતાપ એનો સુવાસ છે. અકબરશાહી સમરો એની પાસે આવી શકેલા નથી (ચમ્પાના ફૂલ પર બમરો કદી બેસતો નથી)]

પાતલ બે મતસાદ, બોલે મુખ હતા બચણ:

મિદુર પદ્મ કિંચ મોહ, ઊગે કાંચ રાવવત. ૧૩

[મદરાણા પ્રતાપસિંહ ને બારણાને સ્વમુખે બારણાદ કહે તો કમ્પચન બજવાન સૂરનારાયણ પશ્ચિમ દિશામાં જાય]

પટ્ટે મૂઠો પાણ, કે પટ્ટે નિજ તન કરે:

દીકે સિખ દીવાણ, ઈલ રા મહસી બાત ઈ. ૧૪

[હે દિવાન ! હું મારી મૂઠ પર હાથ ફેરવું અથવા તો નિજ શરીરને તલવારથી કાપી નાખું: આ બેમાંથી એક વાન લખી આપજો.]

*

રાણાશીર પૃથ્વીરાજની કવિતા વાંચીને પ્રતાપમાં એટલું આદસ આવ્યું કે મલ્લે એને દસ દમર રાજપૂતોની સહાયતા મળે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા વધુ દઢ થયે. પતના કિતરમાં પ્રતાપે નીચેના ફુલ મોહતા દત્ત—

તુરક કહાસી મુખ પતો, ઈલ તનસે કંકલિઃ

ઊગે જાદો ઊગસી, પ્રાચી બીચ પનંગ. ૧

[બજવાન એકલિંગના રૂપ છે; આ શરીર અર્થાત્ પ્રતાપના મુખે બારણાદ તુરક જ દેવાશે અને સૂરોદય ત્યાંથી થાય છે ત્યાંથી, પૂર્વમાં જ થશે.]

ખુસી હૈ પીધલ કમ્પ; પટ્ટો મૂઠો પાણ:

પહરણ હૈત જેત પતો, કમ્પા સિર કેવાણ. ૨

[હે વીર પૃથ્વીરાજ ! તું પ્રસન્ન થકને મૂઠો પર હાથ ફેરવજો. ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહ છે ત્યાં સુધી તલવાર ધરનાના સિર પર જ મળુજો.]

મોગ મેડ સહસી સેકો, સમ જસ જહર સવાદ:

સડ પીધલ છતો લલો, બેણ તુરક મે બાદ. ૩

[રાણો પ્રતાપ સિર પર લાલો સદન કરશે; કારણ કે સમોત્ક્રિયાનો વચ વિપ સમાન હોય છે. હે શત્રુ પૃથ્વીરાજ ! તમે તુરક સાથેની વાતોના મુદ્દમાં વિજય પામે.]

અકબરની સાથે વિવાદ થવાની બજર પૃથ્વીરાજની રાષ્ટ્રીને પરી તારે એવે નીચેના ફુલો લખીને પૃથ્વીરાજને મોકલ્યા:

પતિ નિદ દી પતસાદ મે, યદે મુછી મે આગ:

કહો પાતલ અકબર કહો, કરિયો બરી અકાન.

['હે પ્રણયનિ ! મે આજે આંખ-ચું કે આપે મદરાણાના સંબંધમાં અકબર સાથે વિવાદ કર્યો છે. ત્યાં અકબર અને ક્યાં પ્રતાપ ! આપે મદા અનર્થ કીધો.]

એના કિતરમાં પૃથ્વીરાજે નીચેનું કવિત લખી મોકલ્યું—

જળ તે મુને હૈ બેન તાબ તે ન મોકો ચેન ગાતી પદિ નેઃ સો

બિલંબ ન લગાવેગો:

સેકે જમદન મે સમદન રાજપૂત આગ આગરેમે આઠો

ચામ હીધમ મયાવેગો:

[અર્થાત્ હે અગ્નિ ! હું તારો સંપ્રેક્ષક કોઈ પદાર્થ નહિ ખાઉં. તે મારી સન્મુખ જ લાલદેને જલાવી દીધી અને એનાં દાડ જ બાકી રહ્યાં.]

એ દિવસથી તે અગ્નિએ બનાવેલી કોઈ ચીજ નહોતો ખાતો. તે બહુ દુર્લભ થઈ ગયો ત્યારે લોકોએ સમગ્રવીને એનું લગ્ન જેસલમેરના રાવ લક્ષ્મીરાજની પુત્રી ચમ્પાદે સાથે કરાવ્યું. ચમ્પાદે લાવણ્યમયી અને પ્રસન્નમુખી હતી. લાલદેથી થે રૂપયુગ્મમાં એ વધી જતી હતી. પૃથ્વીરાજ એને બહુ ચાહતો હતો. પતિ સંગાથે રહીને ચમ્પાદે પણ કવિતા કરતાં શીખી ગઈ હતી.

એક દિવસ પૃથ્વીરાજ વાળ ઓળી રહ્યો હતો. ચમ્પાદે એની પાછળ ઊભી હતી. પૃથ્વીરાજે દંદીમાંથી એક સફેદ વાળ કાઢીને ફેંકી દીધો. ત્યારે ચમ્પાદે મુખ ફેરવીને હસવા લાગી. પૃથ્વીરાજે આપનામાં એનું પ્રતિબિંબ જોઇને પાછળ જોયું. અને પછી લલિત થઈ કહ્યું :

પીથલ^૧ ધોલા^૨ આરિયો,^૩ બહુલી લાગી ખોડ;

પૂરે જોબન પદમણી,^૪ ઊલી^૫ મૂંઢ મરોડ.—૧

પીથલ પલી^૬ ટુકિયો,^૭ બહુલી લગ ગઇ ખોડ:

સ્વામીના^૮ હાંસા કરે, તાલી દે ગ્રખ મોડ.—૨

પીથલ પલી ટુકિયો, બહુલી લાગી ખોડ:

મરવણ^૯ મત ગયંદ નયોં ઊલી ટુકખ મરોડ.—૪

આ સાંભળી ચમ્પાદેએ પૃથ્વીરાજના મનની ગર્જના દૂર કરવાને સારુ કહ્યું:-

પ્યારી કહે પીથલ મુણી, ધોલાં દિસ મત જોખ:

નરોં, નાલરોં, ડિગમરોં, પાંદો હી રસ હોય.

ખેડજ પક્ષો ધોરિયો, પંથજ ગઉયો પાવ:

નરોં, તુરંગોં, બન ફેલોં, પક્ષો પક્ષો સાવ,

આ પ્રકારે બંનેનાં હૃવન આનંદમાં વીતતાં હતાં. પૃથ્વીરાજે ડિંગલ બાધામાં રુકિમણી મંત્રલ કામ્ય રચ્યું છે. *

રમણીકલાલ કીશનલાલ મહેતા,

* * *

ગોચર-ભૂમિ.

મહાભારતમાં કથા છે કે યુદ્ધ પૂરું થયા પછીથી શોકથી વ્યાધૂળ યક્ષેશ્વરે કુંતાજી રજુભૂમિ ઉપર આવી શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યાં કે—

“વાસુદેવ જરા કણ્ઠ કણ્ઠ નિર્ધનસીવનમ્ ।

પુત્રશોકો મદાકણ્ઠ કણ્ઠાત્ કણ્ઠતરં શુષ્કા ॥”

“હે વાસુદેવ ! મહાપણ, દરિદ્રતા અને પુત્રને શોક તો કષ્ટદાયક છે; પણ એ સૌથી મોટું કષ્ટ તો ભૂખ છે.” ભૂખથી પ્રાણીઓનું હૃવન કષ્ટમય થઈ જાય છે. ખોરાકની તાણને લઇને દુઃખાગનું તાણવન્ય આગ્રી રહ્યું છે અને સેંકડો ભારતવાસીઓ અલ સિવાય કાળને કાળાઓ બની રહ્યા છે. આ વાત પશુઓને પણ લાગુ પડે છે. પાસની તંગીને

૧. પૃથ્વીરાજ ૨. સફેદ ૩. આભ્યાં ૪. હતી ૫. સફેદ વાળ ૬. ચમણી આભ્યા ૭. સ્વામીની ૮. કામિની ૯. ૧૦. ૧૬મજર ધોળી, યતી.

* મૂળ સંપાદક: શ્રી રામનરેશ ત્રિપાઠી. “કવિતા કૌમુદી” ભા. ૧ માંથી.

લોભથી પાટની ખેતી કરે છે. ધર્મ, જ્ઞાન, જીવાર, મકાઈ, ચણા, મગ વગેરેમાંથી બૂમું નીકળે છે, કે જે પરજીવના દાણના કામમાં આવે છે. પરંતુ પાટની ખેતીમાંથી તો એવી કંઈજ પેદાશ થતી નથી. જે આ પ્રમાણે બેભાવમાં પાટની ખેતી થાર રહેશે તો એક દિવસ એવી આવશે, જ્યારે ગાયોના અભાવ માલમ પડશે આજથી બે વર્ષ ઉપર બંગાળમાં જે કુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે 'મારવાડી રિસીફ ફૂડ' તરફથી ગએલા મારા એક મિત્રે કહ્યું હતું કે "બંગાળની ગાયો અત્યંત ખૂટી હાલતમાં છે. ત્યાંની ગાયો ખૂબ જ નાની હોય છે. મુરગેલીથી અડધો શેર દૂધ દે છે. ત્યાંના ખેડૂતો તેને દળે જોડે છે અને એની પાસેથી ખેતીનું કામ લે છે. વગેરે—" જે આ વાત સત્ય હોય તો એ અત્યંત કુખની વાત કહેવાય. જે બંગાળમાં પુનિયા, માલદહ અને દિમાજપુર વગેરે પ્રાન્તને પ્રામીન વખતમાં 'ઉત્તર ગોશુલ' અને ગેદિની વગેરે પ્રાન્તોને 'દક્ષિણ ગોશુલ' કહેતા હતા, તે જ બંગાળમાં પરજીવની આવી રિયાત બેઠાને ચિત્તને કુખ થયા સિવાય રહેતું નથી.

ભારતવર્ષ, જ્યાં ગાયને માતા કહેવામાં આવે છે ત્યાં ગાયોને માટે નામમાનની જ ગોચર-ભૂમિ રાખવામાં આવી છે અને બીજા દેશોમાં જ્યાં ગાયને પૂજ્ય માનવામાં નથી આવતી ત્યાંના રહેવાસીઓ ગોચર-ભૂમિ માટે ખાસ જુદી જમીન રાખે છે. ન્યુઝિલેન્ડમાં કુલ ૧૭૦૪૦૬૪૦ એકર જમીન છે, જેમાંથી ૨૮૦૦૦૦૦૦ એકર જમીન ખેતી માટે વપરાય છે અને ૨૭૨૦૦૦૦૦ એકર જમીન ગોચર માટે છે, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝિલેન્ડ, હોલેન્ડ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા વગેરે દેશોમાં ગોચર જમીન રાખવામાં આવેલી છે.

વેસ્ટ દેશમાં ૪૭૩૮૪૪૮૧ એકર જમીનમાંથી ૧૨૨૭૫૩૪ એકર ગોચર-ભૂમિ છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાંથી કુલ ૧૯૧૩૯૩૭૭ એકર જમીનમાંથી ૧૧૧૨૨૬૯ એકર ગોચર જમીન છે. માનવ-હીપની ૧૮૦૦૦ એકર જમીનમાંથી ૧૧૧૬૦ એકર જમીન રચાયેલી ગોચર ભૂમિ માટે સુરક્ષિત રાખવામાં આવેલી છે—

સમસ્ત ભારતનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૧૭૦૦૦ વર્ગમાઇલ છે, અને ૧૧૧૨૯૧૯૦૦૦ એકર જમીન છે. આમાં દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. નીચે એક કોષ્ટક આપવામાં આવે છે, જેમાંથી બિલીય રાજ્ય અને દેશી રાજ્યોમાંથી કેટલી જમીન ખેતી માટે, પડતર, ઉત્તર, જંગલતરીકે છે તે બતાવે છે—

જમીનનો નકશો—એકરમાં

	ખેતી	પડતર	ખેતીને માટે અયોગ્ય.	ઉત્તર	જંગલ
બિલીય રાજ્ય (૧૯૨૩-૨૪)	૨૨૨૪૮૫૨૭૭	૧૫૪૧૦૨૨૯૭	૧૫૧૮૪૧૬૧૭	૪૯૬૧૯૭૦૩	૮૫૯૧૯૩૧૨
દેશી રાજ્ય (૧૯૨૨-૨૩)	૧૪૧૧૬૪૨૮	૧૫૦૦૧૭૬૫	૨૩૨૧૯૦૩૦	૧૩૬૩૫૦૦૮	૧૭૫૯૨૮૨૧
કુલ	૨૮૬૬૫૧૭૦૫	૧૬૯૧૦૪૦૬૨	૧૭૫૧૧૫૬૪૭	૬૩૨૫૪૭૧૧	૧૦૩૫૭૨૧૮૮

આ વખતે ૨૮૬૬૫૧૭૦૫ એકર જમીન ખેતીના કામમાં લેવાય છે. અને બાકીની, ૭૩૨૧૭૨૯૫ એકર જમીન—આજાદી, મામ, નગર, મકાઈ, રેશ, તળાવ અને નદી

કરોડની સંખ્યામાંથી દર વર્ષે લાખો ગાયો માંસ, દાડકાં અને ચામડાં માટે કસાઈખાનામાં કપાય છે. સર જનકેડરે કહ્યું છે કે—“ ૬૦ લાખ સુધી તો ગાયો અને બળદ માંસને માટે જ કાપવામાં આવે છે. અને સૂકા માંસ માટે જ ગાયો અને બળદો મારવામાં આવે છે. તેના આંકડાનો હલુ પથુ પતી નથી. માલમ પડે છે કે આ ભારતવર્ષમાં એક કરોડ માથ અને બળદ મારી નાખવામાં આવે છે અને કુદરતી મોતથી મરી જાય તે જુદાં.”

જો હલુ પથુ ગોચર જમીનનો અભાવ દૂર થાય તો કસાઈખાનામાં કપાતાં પશુઓની સંખ્યા જરૂર ઓછી થાય. ગોવંચની રક્ષા માટે સૌથી પહેલાં અને આવશ્યક પ્રશ્ન હોય તો તે ‘ગોચર-ભૂમિ’ નો પ્રશ્ન છે. જો આ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન આપવામાં નહિ આવે અને ગોરક્ષા માટે હિપાયો લગાડવામાં આવે તો પથુ ગોરક્ષા કરવી તદ્દન અસંભવિત છે.

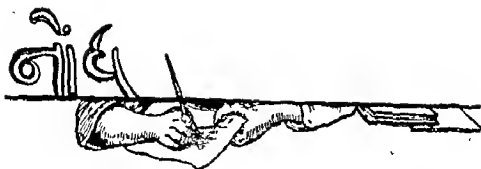
હવે દેશમાં ગોચર માટે કેટલી જમીન હોવી જોઈએ તે વિશે વિચાર કરીશું. પરંતુ એ ઉપર વિચાર કરતા પહેલાં આ દેશમાં ધાસ ચરનાર બધાં પશુઓની સંખ્યા જાણવાની જરૂર છે; તેથી નીચેનું કોષ્ટક આપીએ છીએ:—

ચારે ચરનાર પશુની સંખ્યા

	મેડ	બકરાં	ધોડા-ધોડી	ઉટ	ખચર	ગાય	કુલ-જોડ
બ્રિટિશ હિંદ ૧૯૨૩-૨૪	૨૨૩૮૯૯૬૧	૨૬૦૧૭૪૦૮	૧૬૭૧૪૬૪	૪૩૯૧૫૮	૭૫૫૧૮	૧૩૭૯૪૨૦	૫૧૯૨૨૯૨૯
દેશી રાજ્ય (૧૯૨૨-૨૩)	૧૧૧૯૯૩૦૩	૮૩૯૮૬૧૫	૪૯૨૭૬૨	૧૨૧૭૦૪	૫૧૬૮	૩૫૪૯૩૧	૨૦૫૭૨૪૮૩
જોડ	૩૩૫૮૯૨૬૪	૩૪૪૧૬૦૨૩	૨૧૬૪૨૨૬	૫૬૦૮૬૨	૮૦૬૮૬	૧૭૩૪૩૫૧	૭૨૪૮૫૪૧૨

ઉપર કોષ્ટકમાં ગોવંચની અને મહિપવંચની સંખ્યા કુલ ૧૭૯૪૪૮૬૪૩ બતાવવામાં આવી છે. એ સંખ્યામાં જો ધોડા-ધોડીની સંખ્યા ૨૧૬૪૨૨૬ અને ખચરોની સંખ્યા ૮૦૬૮૬ જોડે જોડે ઉમેરવામાં આવે તો કુલ ૧૮ કરોડ, ૧૬ લાખ, ૯૩ હજાર ૫૫૫, ધાસ ઉપર ગુજરાન કરનાર પશુની સંખ્યા મનાય છે. ઘેટાં બકરાં ઉટ અને ગધેડાંની સંખ્યા ઉપર ઉમેરવામાં નથી આવી. કારણ કે આવાં પશુઓ તો જાડનાં પાન ઉપર પથુ ગુજરાન ચલાવે છે.

અહીંયાં હવે જોવું રહ્યું, કે અદાર ઓગણીસ કરોડ ધાસચારા ઉપર ગુજરાન કરનાર પ્રાણીઓ માટે કેટલી ગોચર જમીન સુરક્ષિત રાખવી થશે? એનાથી અલગ ‘વન-પથુ’ પથુ ધાસચારા ઉપર નીભાવ કરનાર હોય છે. જેવાં કે મૃગ, મોલનાય, વારહસિંહા, ચીતલ રજેરે. અરુઠ માણીની સાથે સાથે આપણે અહીંયાં તજુમોજ પશુઓનો પણ વિચાર કરવો રહ્યો; કારણ કે ગોવંચને માટે જ જો ગોચર જમીન સુરક્ષિત કરવામાં આવે તો તેની ઉપર ૧૮-૧૯ કરોડ તજુમોજ પશુઓ ચરશે કે જેથી ગોવંચને માટે ધાસચારાનો પ્રશ્ન ઉભો જ રહેશે. ગોચર-ભૂમિને માટે દાહના સમયમાં એક પશુ દીઠ ૩૩ વીધાં જમીન રાખવી જોઈએ. આ દિસાજ પ્રમાણે પદ્ કરોડ પદ્ લાખ ૨૭ હજાર ૪૨૨ વીધાં અર્થાત્ ૩૭ કરોડ ૨૪ લાખ, ૫૪ હજાર ૬૫૨ એકર જમીન રચાવી ગોચર માટે બદ્ જ જરૂરની છે. આટલી જમીન પ્રાપ્ત કર્યાં સિવાય ગોવંચની રક્ષા કે તેની શુદ્ધિ સારી રીતે થઈ શકે.

રાણપુર તપાસ સમિતિ

આજ સરકાર સત્વથી કેવી બંદીએ છે અને સત્યને દબાવી દેવા કેવી બળજબરી વાપરે છે, તેનો તાજો દાખલો રાણપુર તપાસ સમિતિ પરત્વે બન્યો છે.

રાણપુરમાં પોલિસની વર્તણૂક વિશે ત્યાંના લોકોની ફરિયાદ ઉપરથી ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ એક તપાસ સમિતિ નીમી. આ તપાસ સમિતિની પ્રામાણિકતા અને તટસ્થતા નિઃશંક રહે તેટલા માટે ગુ. પ્રા. સમિતિએ પ્રામાણિકતા અને તટસ્થતા માટે પ્રસિદ્ધ શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરના પ્રમુખપણા હેઠળ તપાસ સમિતિ નીમી. શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર એટલા બહોરા ધારાસભી તરીકે જાણીતા છે તેટલા જ પોતાને સાચું લાગે તેને લોક-મતની વિરુદ્ધ જમને પણ વળગી રહેવા માટે જાણીના છે. તપાસ સમિતિના બીજા સભ્યોની પણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા એટલી જ નિઃશંક છે. શ્રી. ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના રનાતક છે અને તેમની પ્રામાણિકતા વેપારીઓ તેમજ વિદ્વાનોમાં સુપરિચિત છે. શ્રીમતી સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈની સુજનતા લોકોમાં જાણીતી છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા સરકારમાં પણ ખૂબ છે અથવા દલી. કારણ કે તેઓ જેવસુધારણા કમિટિ આદિ અનેક સરકારી

સંસ્થાઓમાં પણ સભ્ય હતાં. પણ રાણપુરની પોલિસની તપાસ કરવા માટે સરકારને તે અયોગ્ય લાગ્યાં. શ્રી. બાલભાઈ જમનાદાસ એક પ્રતિષ્ઠિત અને સુશીલ વેપારી તરીકે જાણીતા છે. ગુજરાતના જાણીતા સેવક શ્રી. ઈશ્વરભાઈ બ્યાસ તે સમિતિના મન્ત્રી હતા.

આ સમિતિ ઉપર સરકારે મનાઈદુક્રમ કાઢ્યો. પોલિસની તપાસ કરવી એ ગેર-કાયદેસર ઠરાવ્યું, પણ સમિતિને એમ લાગ્યું કે સરકારનો આ દુક્રમ પ્રજાના એક સાધારણ હક ઉપર ત્રાપ મારનારો હતો; તેથી તેમણે આ દુક્રમનો અનાદર કરવાની પોતાની ફરજ સમજી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. સરકારે સમિતિને અને સમિતિના કામમાં મદદ કરવા આવેલ શ્રી. સોનું બહેનને તથા શ્રી. કશીભાઈને અગે સમિતિની કચેરીમાં આકરિમક આવી એટલા શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહને પણ પરહેજ ક્યો! પોલિસથી પ્રજા ઉપર અત્યાચાર થયા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે જાણે બાઈઓને ૨ માસની સખ્ત સજા અને રૂ. ૫૦૦ દંડ અથવા દોઢ માસ સખ્ત સજા અને બન્ને બાઈઓને રૂ. ૫૦૦ દંડની સરકારે સજા કરી!

વેપારમાં અત્યાચારો થયા તેની તપાસ માટે પોલીસ સમિતિને સરકારે કાંઈ સમજ ન આપી, પણ તેને ગેરકાયદેસર ન ઠરાવી; બીજે

શ્રી. જ્યકર અને સર તેજ સમુચ્ચ સમાધાનીનો પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાયા નેતૃ કારણ તો પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ હતા. દરેક લગાઇનો નાશક પોતાના દેશની દાઝથી તેને ઓછામાં ઓછું તુકસાન થાય અને વધારેમાં વધારે લાભ થાય એવું ધ્રુવે છે; તેથી જ્યારે મિ. સ્લોકોએ કઈ શરતોએ નેઓ સમાધાની કરવા તેષાર થાય એમ પૂછ્યું કે તરત જ તેમણે પોતાની શરતો જણાવી; અને મી. સ્લોકોએની પ્રેરણાથી શ્રી. જ્યકર અને સર તેજ સમુચ્ચે સમાધાનીનો પ્રયત્ન આદર્યો !

આ શરતોના પાયા ઉપર શ્રી. જ્યકર અને સર સમુચ્ચે વાઇસરૉયની સાથે વાત કરી અને વાઇસરૉયની શરતો સાથે વૃદ્ધ અને યુવાન નહેરૂઓની અને ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી.

દેશની માગણીને નેતાઓએ આ રીતે મૂકી: મરજીમાં આવે સારે સ્વતંત્ર યજ્ઞ સકીએ એવી છૂટ સાથેના સાર્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ અને સંક્રમણકાળની મુશીબતો વિચારવાં હોય તો અમે 'પરિષદ' માં આવીએ ! વાઇસરૉય સાહેબ એના જવાબમાં એમના બાપજીના શબ્દોનું અથવા શબ્દનનનું પુનરાવર્તન કરે છે. આ આખા પત્રવ્યવહારમાં તેઓ એના એ શબ્દોને જ વળગી રહ્યા છે એટલે તે અહીંઆં ઉતારીએ.

".....to assist the people of India to obtain as large a degree of the management of their own affairs as can be shown to be consistent with making provision for those matters in regard to which they are not at present in a position to assume responsibility.

જે બાબતોમાં જવાબદારી લેવાની દાક્ષમાં રિયતિ નથી ને બાબતો સંભાળવાની જે ગાંઠવણ

કરવી પડે ને ગાંઠવણની સાથે નેમના પોતાના કારભારનો વહીવટ જેટલે અંશે બંધબેસેના દર્શાવી શકાય તેટલો અંશ મળે તે માટે હિન્દુસ્થાનના લોકોને મદદ કરવી."

વાઇસરૉય સાહેબનું આ શબ્દજાળું જેવું અંગ્રેજીમાં છે તેવું ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે, આ શબ્દજાળા વિશે આપણા નેતાઓ ધર્માર્થ કહે છે કે તેનો મને તે અર્થ થઇ શકે. એકવાર એ જાળામાં ફસાયા પછી અર્થ જળવાનની મરજી પ્રમાણે થાય, અને હિન્દુસ્થાનના નસીબમાં 'દાવ' જરૂરે ! આના કરતાં એ જાળામાં ન જવું, અને સરકારને એ જાળામાંથી જદાર કઢાડવો પ્રયત્ન કરવો એ ગોચર છે !

પણ વાઇસરૉય સાહેબના આ શબ્દોમાં જે દંભ છે તે ધ્યાનમાં આવવો જોઇએ ! અમુક બાબતોમાં આપણી જવાબદારી લેવાની રિયતિ નથી—જેમકે લોકર અને હિન્દુસ્થાનના સંરક્ષણની બાબતમાં. પણ આ બાબતમાં હિન્દુસ્થાનની યોગ્યતા નથી એમ જે સ્વીકારીએ તો એને માટે જવાબદાર કેણુ છે ! બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ ! જ્યારથી તેઓએ હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય શરૂ કર્યું ત્યારથી હિન્દુસ્થાનની આ સંરક્ષણયોગ્યતા લઇ લેવાની યોજના સાબિત્રાય તેઓએ લીધી છે ! તેના પરિણામે આજે હિન્દુસ્થાનમાં નિરાધારતા આવી છે ! હિન્દુસ્થાનની આ નિરાધારતામાં બ્રિટિશ સરકારની સક્ષમતા છે, એટલે તે બાબતમાં હિન્દુસ્થાનને કાંઈ કરવા દેવા ધ્રુવતા નથી; અને તે બાબતમાં જે રાજબંધારણ લગાય તેમાં પણ આ વિષયમાં હિન્દુસ્થાન નિરાધાર રહે તે માટે એ ખાતા-ઓની વ્યવસ્થા તો બ્રિટિશોના જ હાથમાં રાખવાનો વાઇસરૉયનો આમ્રદ તેમના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ ગતતી સત્તાને આંધ્ર ન આવે, આ ગતતી સત્તા સાથે બંધ બેસે એટલી અથવા એટલી બધી સત્તા હિન્દુસ્થાનને

હોત અને ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યવાદીઓની બાજુ રમતા ન હોત તો તેઓ જરૂર આ ન્યાયી માનવીઓ કબૂલ કરી વિન્દુરયાનમાં સાર્વી શાન્તિ રચાવી શકત ! પણ જવાબમાં તેઓએ અપમાનભરક રીતે 'impossible-અશક્ય' તો ઉચ્ચાર કર્યો છે !

સાચી વાત, આપણા નાથકો કહે છે તે પ્રમાણે, એ છે કે હજી આપણું તપ સ્વરાજ માટે પૂરતું થયું નથી ! જૂની વાતોમાં સાંભળાએ

છીએ તે, પ્રમાણે તપસ્વીઓને ફોમલાવવા ઇન્દ્ર અંસરાઓ મોકલતો તેમાંથી જેઓ પાર જિંતરતા તેઓ આગળ જતા. આપણે આ એક જગમાંથી છૂટવા તે માટે ઉશ્વરનો પાઠ માનવો જોઈએ ! અને હમેશાં પ્રાર્થના કરીએ કે 'અમને સાચી સુશ્રેષ્ઠ સેવા જ સોમાવજે, આવી મોંઘાંમોંઘી જમાવજે, અને દુઃખ સહન કરવા અળ આપજે' !

: ભ્રમણ :

ભગ્યો જગત-ન્યાળવા, જગત કાવ્યને ચાખવા,
 લોલ મનસ્વમને નગરથી- સગી પેખવા,
 બૂલી દિવસ રાત હૃદયતોષ માટે ક્યો :
 અગાધ ઉદરે મહાન ધનવાન રેનાકરે,
 સમૃદ્ધ શિખરી તણી ફલવતી ખીણોમાં, અને ૨૫
 પ્રમુદ્ધ ધન ચૂમતાં નભવિહારો અગ્રા પરે,
 મહા રસવતી પ્રપૂર્ણ સરિતાકુલોનાં જશે
 વિહાર કરતો ક્યો મુખ સુધી જ આમૂલથી;

મરુદ્ગલ્ય શું જીડણો અનુભવી બધા ખપડમાં;
 લલ્લા કુસુમસાગરો ઉછળતા જંગોદાનમાં ૩૦
 સુખ્યાં ભમર ગાન, કોકિલ તણા ટહુકા મીઠા;
 ક્યો મનુજ વાસમાં : વિકસતાં લલ્લા બાણુડાં,
 કુમાર સુકુમારીઓ જગત ખેલતાં આગણો,
 કિશોર દિલમુગ્ધતા, નવ રસે રસી સૃષ્ટિને ૩૫
 મુવાન મન ખેલતાં સમરમાં, બશે તોડતાં
 ક્યો - વિજયનાં મીઠાં કલગોદારથી દીપતાં;

બતી વિજયપ્રોઢ તે જગત કહાપણો ડાળતા;
 પરી હૃદયમાં નવી પ્રણયજીર્મિઓ રાંચતા,
 સુપુત્ર પ્રકટાવી સૃષ્ટિ સરણી દિપાવ્યે જતા,
 લલ્લા જ મુજ બે દડા, બચપણેથી જહો પતા; ૪૦

વળી નવવિવાદિતા પ્રણયિનીતણી જીર્મિઓ
 સહેજ નજરે લહી સરિત મૂક બલિદાનની,
 પહંતી કહો વેગમાં, મધુર મંદ કેપે કહો,
 પ્રકુસી ફળ પાંગરી ઉદધિમાં સમાતી લહી.

અને વિકટ સાગરે સફર ખેડતા નાવિકા; ૪૫
 બની બળદ સાયમાં બળદશા, અમે હાંફતા,
 વિદારી ધરતીતણું ઉદર અજ સર્જવના
 દિસાન મથતા લલ્લા દિવસ રાત; એવી જમે

મગી મનુજમેદની વિકટ જિન્દગી વિમ્મલે,
 વળી જગતસાગરે મનુજમતન આન્દોલને ૫૦
 જીર્ણ જલ્પિ-કુઓ ઉછળાને કમે આકમે
 બનાવી નવરંગપૂર્ણ પડદો ચિદાકાશમાં
 રમે અપર સૃષ્ટિ ધન્ય અધિકીય આ રથસથી.

વિદ્યાપુત્ર એ બધા, કુટિલતા ભર્યા સર એ,
 ચતાં સહન ઉચ્ચતા અવરની ન તારાચકી
 પુકાર કરતી તું તીવ્ર કરી કણક. જિયો જિયો.
 અને નિકળતાં પછી રવ ન યાકીને ચોબતી.
 વરાળ પુજ ગીત આ ધધકતી અદેખાઈની.
 અને કુટિલતાતણી અવધિ તારી આંહિ નહીં,
 મહેનત તું લાંટતી અવરે બોલુકાં પ્રક્ષીની,
 કરી કપટ સંતતિ પરચકી ઉછેરાવતી,
 રહું જગતમાં રહ્યા જન પરાપણવી સમી.
 ખરે કુટિલ આદમી કુટિલતા વખાણી શકે.
 સરો મુજ દિલેથા એ સ્વર હવે ન સૂણું કદી.

: મધુર :

ભરો ગગન ગૂંછને સભર તીવ્ર કેકારવો
 ત્રિભંગ કરી ડોક, મુન્દરરવા મધુરો ! અહો
 શું એ મધુર રાગ, રંગભર પિચ્છની શી કલા !
 ભરી પ્રકૃતિએ કલા શી તવ અંગ અંગે રહી !

અરે જગતમાં તુથી અધિક કોઈ દુઃખી નહિ.
 ગણે જગત જે તને પરમ દેવી બક્ષીસ તે
 સુપિચ્છ તવ માત્ર ભાર જકડે જમીને તને;
 ન જીવનમહી કદી ગગનરહેલ તારે સિંચે.

વળા જલદ દર્શને ઉભરતા જ કેકારવો
 નહીં દરખબોલડા, અહહ ! માત્ર રૂઢકાટ એ
 ભાયે ધડકતા ક્ષણેક્ષણ અશક્ત હૈયાતણા.

ન જાણું તવ જીવને ધડી જ છે શું આરામની ?
 સદા ભય ધરી દિલે ભડકીને રહેવું જગે.

વળું રજ વને જહીં વિહરના જીવો મુક્ત સૌ
 સ્વતંત્ર પશુપક્ષીઓ, હૃદયનો દિલાસો જરા.
 અરે કુટિલ જીવનાર્ય કલહો મહાં કારમા,
 સદા ટકવું મૂઝવું જ બલવાનથી જીવવા.
 કહો અરથ શાં પછી મૃદુલ કણક રંગો બધા ?

વગો હૃદય આંદિથી જ પ્રતિજીવ લાં બિહરે
 ભયે, બલમદે, પ્રલોભવમળે, અદેખાઈએ.
 નહીં ક્ષણ વિરામ, આ પ્રકૃતિ રક્તવકત્રા સદા.

બને! મલિન આપણી જ કૃતિઓ લઘુ કોડતાં.
છે મન સવાલ : સર્વ શિશુઓ શું મોટાં થઈ
નિર્કૃષ્ટ અમ સૃષ્ટિમાં જન્મ પુરા વધારે જશે
નિચાર બસ આટલો જ મૃદુ સ્વપ્નને તોડવા-

...
પછી કલહ એ વંધે દિનદિને થતો બેવડો,
બને શિશુ કિશોર, ને રમત ખેલ આરંભતા,
પ્રવાન બનતા દિલે વિજય સ્વપ્નને સેવતા,
છતાંય નહિ શાન્તિ, ચિત્ત ગભરાટ વધતો ક્રમે
તડે કંધક વિધન જળ અટવોય, ઊઠે, પડે,
'હશે સુખ તહો હશે,'—મન મનાવી આશાબલે
બઢ્યો મનુજ નય છવનપથે, વહી અન્તમાં
વિરામ સદૃશ જાંઝવાં જળ તણી બને મૃત્યુના
મહા મૃગજલે પ્રપાત અણુબેધ અંધારમાં.

: સ્ત્રી :

તહો તિમિર વર્તુલ કિરણ એક જાગે જરા,
ધમ્ તલસતો હું આરાજલ માટ તેણી ગમે.
'ખરે, સદય ધરા! આ વહન સુંદરી સ્નેહનું
વહાવ્યું અમ કાળ, આન્ત પથિકો વિરામો જરી
કરી મધુર પાન સ્નાન, અમને વિસારો, રહો
વિદાર કરતા અહીં, કમળ ખીલતાં ચૂંટીને
ઓંઓ વિમલમાત્ર કણક જગતાત કેરો ધરો.'

ધરો વિમલ માલ, સ્નાન કરતાં રખે સંચરો
જલે ગહન ગર્ભમાં, તલતણી પછી રમ્યતા
ધરી ન ટકશે, યશે વિલસ ઓત એ સ્વપ્નશો.
નમું સુખગ સુંદરી! પ્રણય જે ધરો તું પ્રતિ
કરે વિકટ તે જ કાર્ય જ કહ્યેરું મહા.

કોર ધટમાળમાં પ્રકૃતિ કેરી તું કુદરે શો,
બની રહી જ માત્ર એક અદની પ્રજ્ઞેત્પાદિકા.
વળા વિવયજીવડા સમવવા ક્ષુધા દેહની
સુશોભિત તને કરે, મધુર શબ્દથી આવરે,
લગ્નો પદવિષે પડે, કરગરે સ્તવે કાવ્યમાં,
અને સ્ફુલિતણાં અગમ્ય શિખરે ચઢાવે તને.

પ્રયેષ જલપૂરથી ઉભરતી નહીં એની એ
 વૃક્ષાની પવનો જ એ, ઉદ્ધિ એ જ માંડો થતો,
 ધરા રસભરી જ એ થયરતી શું રૂઢા બની,
 મુગ્ધા જગ, દેતી અમિરસરેલ રેલાવતી.
 જહો રસમુગ્ધસાગર ભર્યો જ તે ફૂલડાં
 સુકાય રસવેલ, જુદા મુરઝાય, ધુળ ના પાંગરે,
 કરેલ ધર રોગ, કીટ ચુભતા વિલે કામળે
 અને કરેડી કોરતાં હૃદય ને પછી મોતના
 પદોથી કચડાય, એ જ નિરમી દશા સર્વની ?
 દશા પ્રકટ આ સદા વિભવની, મહારૂપની,
 સમર્થતણી શક્તિની, સદ્યદર્શના સૃષ્ટિની.

: ભૂતદર્શન :

ધુપાવી મુખ વિશ્વથી સરતું કાવ્ય મારું હવે
 બામે જ્વલનિકાતલે પદ અદર્ય ચિત્સૃષ્ટિના;
 તજ નિરખવી ક્રિયા જગતકેરી, ફેંદાળ રૂં
 મદા ઉદર ભૂતનું : ' નિરખું લાવ ત્યાં શું પડ્યું ? '
 ચતાં કડકભૂસ કાલઉદરે મહારાજ્ય કે,
 સિકન્દર, અશોક, મૌર્ય-મુગલાઇનાં તખ્ત એ
 ગયાં ગડગડી, પડે નજર આગળે એથી થે
 સમુજ્જ્વલ-પ્રતાપી રાજ્ય પડતું ખરી જુદા શું !
 પ્રતાપી જન, ક્રાંતિને શિખર રાજતા રાજવી
 વિલીન સદુ ભૂતના જ્વલન અંધકારે ચયા.
 કુકાર ફરતી મદા સમયની બુધાની પરે
 સદાય નિરપેક્ષ એ મદદ હુદને નાગલે.
 અને કદમ મન્દ તે પતિગૃહે ફેરું નમ્ર થે,
 મદાન ગુરુઓતણા ચરણ સેવિયા બક્તિથી,
 લખ્યું પદ વિષે, પ્રણામ કરતું ભગ્યું વાડીએ,
 ફોલો મનનનાં, જલો હૃદયજીમિનાં આખિયાં,
 સમાનદિત મિત્ર શું બચભરી રમ્યું કેટલું !
 દરમ્યું ગમત ખેલમા, રમસરે કરી પાન ત્યાં
 વિરામ કરિયો પછી, નયનધેન જ્યાં બિનધું,
 પ્રભુદલિત સાંભળે : " ટકવું લાં ન લાજિમ, દાં !
 સરો નિજ ધરે દવે, મૃનતણીજ આ સૃષ્ટિ તો.
 ધરો નજર આંદી તોય પુન તો તમારા રહે
 મદા જગત્સમિમે, વિચરતા જ રમ્યું જગે,

કેસરી દળનો નાયક

નાના હોકરાને સખ્ત તાવની જિભારીમાં મૂકીને આવ્યા હોય તેથી, કે પછી બીજી વારનાં નાનાં વઢ પાસેથી ઊઠીને આવવું પડ્યું હોય તેથી, ગમે તેમ, મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના મોં પર કંટાળો હતો. વધારે ઝીણવટથી તપાસી જોતાં વખતે માલુમ પડે કે આજના દિવસ માટે કે અકસ્માતને લીધે આ કંટાળો નહિ હોય; પણ આ કંટાળો જ એમનો પ્રિય જીવનસંગ્રાથી બન્યો દર્શો. હંડું પુચ્છનુમા પ્રભાત હતું અને બહારના મેદાનમાં આંખ ઠેર તેવી લીલાતરી દૂર દૂર સુધી દેખાતી હતી. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે, આવી દીધેલા પુતળાની પેઠે કેટલાં પ્રવેશ કર્યો ને બહાર નજર ફેંકવાની પણ તસ્દી લીધા વિના, ‘અજવાળું રોકો-નહિ’ એમ બારી આગળ ઉભેલા લોકો પ્રત્યે બૂમ પાડી. એ બૂમનો અવાજ ઝીણો, ચીડિયો ને ચાકથી ભરપૂર હતો. વધારે ઊંડાણથી જુઓ તો એ અવાજ દર્શિના લાગે: દર્શી જાણે બૂમ પાડતો હોય- ‘વધારે અજવાળું! વધારે અજવાળું!’-ને અજવાળું આવે તો પણ વર્ષોનાં વર્ષો અંધારામાં રહેવાની ટેવને લીધે તેને દહા બૂમ પાડવાનું મન થાય કે: ‘વધારે અજવાળું!’

સસ્તનત ઉપેદી નાખનારા જીવાનેને પકડી પાડ્યા હોય તેમ બહાર ભરી બંદ્ર કે પોલીસ આંટાફેરા કરતા હતા: કેટલાકને એ આંટાફેરાને લીધે પોતાનું મદત્ત વધ્યું હોય તેમ ઊંડા સંતોષ થવાથી, ચહેરા પર અભિમાનભર્યો રાફ આવી ગયો હતો; અને એવા ખોટા ‘રાફ’નો વેવ વારંવાર ખુલ્લો ધધ જાય છે એ ખાતથી ક્રોધ પણ ચડ્યો હતો. બે-ચાર પોલીસ અફસરો પણ, મદત્ત કપડાંમાં છે, માથુસમાં નથી એવો ખુલ્લો એકરાર કરતા હોય તેમ, અક્કડ ને અક્કડ આમતેમ આંટા ભારી રજા હતા.

મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે ડોકું ઊંચું કર્યું. આખી કેટ ચિંતાર ભરી હતી. બીજાને જોવાના ન હોય તેમ તેમણે અપરાધી પર આંખ ઠેરવી.

એ આંખ તદ્દન ભાવવિહીન હતી. હાસ્ય કર્યું પણ તે લુપ્ત ને ચામડી પર પરાણે કાઢેલા લીસોટા જેવું હતું.

‘તમારું નામ ?’

‘મારું નામ.....’ જવાબ મળ્યો.

‘ઉમર ?’

‘ખાલીસા’

‘વતન ?’

‘સાહેબ મારે ધર નથી !’

‘ક્યાં જ-આ ?’

‘શુનેશ્વરે ગામનું નામ આપ્યું. ।

‘તાતિ ?’

‘બાલક’

પ્રેક્ષક; અપરાધી, પોલીસ અફસરો સૌ દસી પડ્યા. કદાચ, અત્યાર સુધીના જારેખમાં વાતાવરણમાં માણસો બેઠાં છે—એક બીજાની સાથે હમેશના રહેવાવાળા, એ બાંન હમણાં જ સોને થયું હોય તેમ લાગ્યું.

લઘુમનસિદ્ધ મેનિસ્ટ્રેટના છોકરાને લખતે ચાલ્યો, પણ છોકરાના મનમાં અપરાધ જેવું કંઈ વસ્તું ન હતું, ને આવી રીતે અપરાધીની પાછળ સિપાઈ ચાલે છે, ત્યારે 'મન્ડીલાય ઝીન્દાબાદ' ની ખૂમો, તેણે સાંભળ્યા હતી, એટલે તે તો પગથિયાં જોતરતાં 'મન્ડીલાય' એમ જુરસાથી બોલી કહ્યો ને હમેશા લોકોએ 'ઝીન્દાબાદ' પોકારી તેની ખૂમ ઝીંકી લીધી.

વાતાવરણમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે આનંદ ફેલાય છે, તે જોઈને મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ એકદમ કંટાળેલો ચહેરો કરીને 'અજવાબું આવવા દો' એમ ખૂમ પાડીને, બીજા અપરાધીઓને ઠંડે કસેળે નિયમિત પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા:

'તમારું નામ ?'

'આપનું નામ ?'

'વતન ?'

'ઉંમર ?—'

'ધંધો ?—'

અને એ ને એ-વકીલ સાહેબો જે ચાર પાંચ પ્રશ્નોના જ સાચાં જવાબો અસીલો પાસેથી અપાવે છે તે-ક્રિયા ચાલી. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ પોતાના છોકરાનો વિચાર કરતા હતા, છતાં જ્યારે અપરાધીએ કહ્યું કે, "મારું નામ મન્ડીલાય, આપનું નામ ઝીન્દાબાદ વતન જ્યાં જ્યાં અન્યાય હોય ત્યાં. ઉંમર અમરચીવન. અને ધંધો જૂનાં ખોખડાજી હોયો. ના આપે તેવાં ઝાડવાં પાડવાનો." ત્યારે મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ પણ કંટાળાભરેલું હાસ્ય ક્યો વિના રહી શક્યા નહિ.

આટલી ક્રિયા પૂરી થઈ કે તરત જ હાથથી ચરમો સરખા કરતા, હુંડી મૂંછવાળો, ઝૂલણ દાથી જેવા સરકારી વકીલ ઊભા થયા. પોલીસ અફસરને સવાલ પૂછ્યો:—

'આ જે ચલવલ ચાલી છે તેથી તમારે ત્યાં શાંતિ છે કે અશાંતિ ?'

'અશાંતિ સાહેબ.'

'બદ્દ છે કે ચોટી ?'

'બદ્દ.'

'બદ્દ એટલે શું ?'

'બદ્દ એટલે ધણી.'

'ધણી શબ્દથી તમે શું કહેવા માગો છો તે બરાબર સમજાવો.'

અને તરત જ પોતાનો ચરમો સરખો કરી, અપરાધીઓ તરફ એક નજર નાખી, સરકારી વકીલ પાછા ઝૂલવા માંડ્યા.

હવે મહાભાષ્યકાર પણ મોંમાં આંગળી નાખે તેવી ચતુરાઈથી પોલીસ અફસર 'ધણી' શબ્દના વ્યાખ્યા કરવા લાગ્યો:

• 'ધણી અશાંતિ છે. એટલે બદ્દ જ. અશાંતિ છે.'

‘ના, અમે જરૂર જોટલું જ બળ વાપરેલું-’

‘તમે આ નાખુશ દેખાવો દાણી દીધા ન હોત તો શું ચાત ?’

‘તો લોકો ઉશ્કેરાઇ જાત, ને પતંગિયાની પેઠે મરી જાત !’

‘લોકો ઉશ્કેરાવાથી શું ચાપ ?’

‘તોફાન ચાપ.’

‘તોફાન શી રીતે ચાપ છે ?’

‘લોકોના ઉશ્કેરાવાથી.’

‘લોકો ક્યારે ઉશ્કેરાય છે ?’

‘આવા નાખુશ દેખાવો જોવાથી.’

‘આવા નાખુશ દેખાવો કોણ કરે છે ?’

‘ચોલીસ અફસરે એક પછી એક નામ દબને અપરાધીઓને ગણાવ્યા.’

‘ઠીક વારુ, ત્યારે આ અત્યંત જ અશાંતિ, આ અત્યંત જ નાખુશ દેખાવો કરનારા, આ અત્યંત જ અશાંત લોકોને આભારી છે એ સાચું કે ખોટું ?’ સરકારી વકીલ ‘જ’ ઉપર ખૂબ સાર દેતા ગયા. બિચારો ‘જ’ !-એ ચાર વર્ષમાં તદ્દન સાફ થઇ જશે-બહુ બાર આવવાથી દેખાવ વિનાનો સપાટ બની જશે.

‘સો ટકા સાચું !’ ચોલીસ અફસર પુલાઇને બોલ્યા. સો ટકા બોલતાં તેમને સો દય સોનાના સ્પર્શ જોવા આનંદ થયો.

અત્રે સરકારી વકીલે પોતાની તપાસ પૂરી થયાનું જાહેર કર્યું. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ તરત ઊભા થયા ને પોતાની ‘એમ્પર’માં ચાલ્યા ગયા.

ચોલી ચાર પછી બહાર આવ્યા ત્યારે એમનો જીવનભરનો સંગાથી કંટાળો સાથે જ બહાર આવ્યો.

‘અપરાધી નં. -’ એમ ધીમેથી બોલી, અપરાધીઓને સજા કરમાવીને જરાક સ્મિતભર્યું મોં અપરાધીઓ સામે ફેરવી, મોટા કામની મુશ્કેલીમાંથી છૂટ્યા હોય તેમ તે તરત રવાના થઇ ગયા. બિચારા ! વહનું મોં આ અશાંતિના સમયમાં સવારે સાડાઆઠ વાગે જોતા, અને પછી છેક સાંજે સાડાત્યારે ! પછી જીવનસંગાથી કંટાળો જ સાથે ફર્યા કરે એમાં શી નવાઇ ?

*

રાત્રે મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ વાળુ કરીને સૂતા હતા. ત્યારે, અચાનક કોણ જાણે કેમ, પણ કદાચ ફરેક નરમ વસ્તુ બહુ ઝુંવાળી હોવાથી ઘણી જ સહેલાઇથી કંઠણમાં કંઠણ પદાર્થ સાથે પોતાનો મેળ સાધી શકે છે તેથી કે ગમે તેમ, પણ મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબના અંતઃકરણમાં પેલા જીવાન અપરાધીનું સાચું નિર્દોષ સ્મિતભર્યું મોં જોગી નીકળ્યું. ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા પોતાના નાના બન્ધા સાથે વાતો કરતા કરતા તે બીજા અનેક આવીઅવળી વાતો કરવામાં પડ્યા, પણ કેમે કરીને પેલા જીવાનનાં ઝુલકાંવાળો, ખુશનુમા ચહેરો તેની નજરમાંથી ખસે નહિ.

‘લજમનસિહ !’ તેમણે જૂઝ મારી. એ જીવાનની વિશેષ હકીકત જાણવાની ઇચ્છાથી તેમણે લજમનસિહને જૂઝ મારી. પણ લજમનસિહ ત્યાં હતો નહિ.

‘આને બિચારા કેટલા જીવાનોને તમે સજા કરી ?-એમને માખાંપ કાંઇ નહિ

હાથિયારબંધ સિપાઇઓએ સલામ કરી અને તેમની વચ્ચે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વંદ્વમથ જીવાનને ઉભેલા બોલ્યા.

સિપાઇઓને સૂચના આપી વિદાય ક્યો અને મેજિસ્ટ્રેટ પાછા ઘરમાં આવ્ય.

‘આપણે આ છોકરો હણાઈ જશે ?’—મેજિસ્ટ્રેટનાં પત્નીએ નાના છોકરાનો હાથ પકડી રાખી ગળગળે અવાજે પૂછ્યું.

મેજિસ્ટ્રેટ છોકરા તરફ દેખીને : ‘શંકર ! તું મોટો થઈને મારા જોડે મેજિસ્ટ્રેટ થાય તારે શું કરીશ ?’

છોકરો જવાબ આપે તે પહેલાં લજ્જમનસિંહ અંદર આવ્યો.

‘લજ્જમનસિંહ, હમણાં વાંસળા કોણ વગાડતું હતું ?’ મેજિસ્ટ્રેટનાં પત્ની બોલ્યાં.

‘અધ્યા તું ?’

‘હા હા.’

‘લાવ, મને વાંસળા દે’ કહીને શંકર તેને ત્રણગ્યો, તે ખીસામાંથી વાંસળા કાઢવા જતાં નિલક મદારાજનો ચાંદ નીચે ઢળી પડ્યો. વધારે જોર કરીને શંકરે વાંસળા ખેંચી ને શિવાજી મદારાજનો ચાંદ નીચે પડ્યો.

મેજિસ્ટ્રેટ જોષ રહ્યા : ‘અધ્યા તું નોકરીમાંથી નીકળી જશે હો !’ લજ્જમનસિંહે શંકરના હાથમાં વાંસળા જવા દીધી : તે સળંગ નેને બોલી ઊઠ્યો : ‘સાહેબ ! હું પણ મરાઠો છું. આટલું તો કરું ? જેમણે મારા દેશને છવન આપ્યું તેનું નામ તો પાસે રાખું !’

‘અધ્યા, પેલો આજવાળો જીવાન કોણ હતો ?’

‘પેલો જુદાંવાળો ?—’ શંકર બોલ્યો.

‘પેલો,—જેની પાસે બહુ રસાઈનાં ચણ હતી તે—’ મેજિસ્ટ્રેટનાં પત્ની બોલ્યાં.

‘સાહેબ, એ મિથ્રો જીવાન તો કોઈ અજ્ઞાત માણસ છે. આપણા ફાજદાર સાહેબે એક વખત એક બાઈ પર હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે એકલે હાથે પાંચ જણને રોખા દતા. એવો નરમ દેખાય છે પણ કયાંય અન્યાય દીઠો કે તરત પતંગિયાની પેઢે પડે છે.’

‘અરે, જીવાને કેદમાં શું કરતા મોકલો છો ?’—મેજિસ્ટ્રેટનાં પત્ની બોલ્યાં. શંકરે તેની માનો હાથ પકડ્યો.

‘મા હું, કહું તને—મારા બાપુએ પૂછ્યું કે હું મોટો થઈને શું કરીશ ?—હું કહું તને !’

‘હા, કહે.’

‘હું મોટો થઈને ઇન્ડીયાન ઝીન્દાબાદ કરીશ. પછી મારા બાપા અને સગાં દુરમાવશે. પછી તું રોજો. પછી હું કહીશ કે રૂઓ છો શું ? પછી તમે સૌ બોલજો.’ ઇન્ડીયાન ઝીન્દાબાદ. ‘લજ્જમનસિંહ તું પણ બોલજો—તને સગા નહિ થાય—તું પણ બોલજો—’

મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ દસી પડ્યા અને તરત જ તેમના અંતઃકરણમાં એક ઊંડો મર્મબેદી બા પડ્યો : ‘આ છોકરો દસ વર્ષ પછી જોણાએ વિધારો—અરે !—’

‘સાહેબ, આ એક આપું ?’ લજ્જમનસિંહ તક જોઈને બોલ્યો.

‘શું છે ?’

‘આ ગુલામનું ફૂલ પેલા જીવાન કેદીએ શંકરભાઈને માટે આપ્યું છે.’

મેજિસ્ટ્રેટ ગંભીર બની ગયા : ‘લજ્જમનસિંહ, પેલી બારી ઉઘાડ, ને દીવો કર’ હમેશની ટેવ પ્રમાણે તેનાથી કુમેરાઈ ગયું : ‘અજવાળું આવતા દો.’

શંકરે ઠેકડો મારીને ગુલામનું ફૂલ લઈ લીધું.

ઉદારતા આદિ ગુણો હતા. આ સર્વ ગુણો એમની હાસ્યવૃત્તિનાં કારણો હતાં કે પરિણામ એ શીઘ્રત્વ કહેણ છે. કારણ કે એવા પ્રકારનું માનસિક ઘડતર હોય તો હાસ્યવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે, જ્યારે હાસ્યવૃત્તિથી આ સર્વ લક્ષણો પોષાય છે, અને ખીણે છે. ઝીણી ઝીણી આખતોમાં જુલો કાઢવાની ટેવ કે મતભેદને લીધે ક્રોધ પામવાની પ્રકૃતિ એમનામાં નહોતી એ મુખ્યત્વે એમની હાસ્યવૃત્તિને લીધે જ. જિંદગીમાંથી વિનોદ મેળવવાની એમની આ શક્તિને લીધે મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઇઓનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ એમને હતો અને એવી ઉણપો પ્રત્યે એમને તિરસ્કારની નહિ પણ સહાનુભૂતિની લાગણી હતી. જે નિખાલસપણે હસી હસાવી શકે છે એનામાં અહંકાર કે આમજ્ઞાન હોતું નથી. રમણુબાઈ પણ જીવનનાં ગૌણ મતભેદો અને કુદ્ર અટપટો, નાની ગેરસમજૂતીઓ અને તુચ્છ ઝગડાઓને ગણકારતા નહિ. આ એમની હાસ્યવૃત્તિને પરિણામે.^૧

ગાંધીજીએ રમણુબાઈના અવસાન સમયે "નવજીવન"માં જે સહૃદય અને સુંદર અંજલિ અર્પી હતી એમાં કહ્યું હતું કે "રમણુબાઈનો વિનોદ તેમનાં પુસ્તકોમાં નીતરી આવે છે, પણ તેમણે જિંદગીને વિનોદરૂપ નહોતી જોઈ. જિંદગીને તેમણે કર્તવ્યપરાયણ કરવામાં તેની સાર્થકતા માની." આ સ્થિતિમાં કંઈ વિરોધાભાસ નથી. ધણા વિનોદપ્રિય ભોંકો તથા હાસ્યરસિક ભેખકો ખરેખર બહુ ગંભીર હોય છે. હાસ્યના આચ્છાદન વડે જે વસ્તુઓને ઢાંકે છે એ વસ્તુતાઃ ધણીયે વાર કુઝબકારક હોય છે. "ભદ્રંભદ્ર"માંના વિનોદની પાછળ રહેલી દિનંદુસમાજની કૂરતા અને અન્યાય કેટલાં અસભ્ય છે! પરંતુ કૂરતાની આ અસભ્ય સ્થિતિમાંથી જ હાસ્ય શુદ્ધી ગોઠે છે. એ કૂરતા સદન ધષ્ટ નથી શકતી એટલે ઈલાછ રહેલી લાગણીઓનું નિર્ગમન હાસ્યદ્વારા થાય છે. જે સામાજિક અન્યાય કુઝબકર છે એટલું જ નહિ પણ નિરર્થક અને મૂર્ખતાથી પૂર્ણ છે, એનું જ્ઞાન રમણુબાઈને પોતાની હાસ્યવૃત્તિને લીધે હતું. સમાજના અન્યાયના જ્ઞાનને લીધે એ હાસ્યરસિક ભેખક થયા. એક બાજુએ પ્રચાર અને દર્શન વડે, તો બીજી બાજુએ કટાક્ષના તીક્ષ્ણ બાણ વડે પોતાનું લક્ષ્ય સાધવા મથ્યા. આમ એમની વિનોદશક્તિ અને કર્તવ્યપરાયણતા વચ્ચે અસંગતિ નથી. એમનામાં પ્રમાણનું ઉત્કટ દત્ત એથી બનતો સમન્વય થતો હતો.

પરંતુ એમની હાસ્યવૃત્તિનો ઉપયોગ માત્ર સાહિત્યમાં જ ન થયો. જીવનમાં પણ એમને તેનો આધાર લેવો પડતો. રા. બળવંતરાય કાંધેરે કહ્યું છે એમ "આ શક્તિને લીધે જ એ નાણુંક નબળા કાયા આટલું ટકી શકી." હાસ્યરસને એમણે પોતાના જીવનમાં એવો ઉતારી દીધો હતો કે એમનામાં ધણાં વિરોધી લક્ષણોનો સમન્વય થયો હતો. તેઓ શાન્ત છતાં દૃઢ હતા, પોતાના વર્તન અને આચરણમાં સ્થિર છતાં ઉદારવૃત્તિવાળા હતા. પોતાના

૧ એમની આ વૃત્તિ "હાસ્યરસ" વિશેના એમના નિબંધમાં સિદ્ધાન્તોદયે પ્રગટ થયેલ છે. હાહાકાર તરીકે :

(ક) "જ્યાં અભિમાન હોય છે ત્યાં હાસ્યરસ દોતો નથી." (હાસ્યમંદિર પૃ. ૬)

(ખ) "મારી ખામીઓથી કુટુંબ ઉદ્ભવે છે અને તે કટખૂરસનો વિષય બને છે; પરંતુ નાની ખામીઓ હાસ્ય વ્યવસ્થા છે." (હાસ્યમંદિર પૃ. ૨૬)

(ગ) "વાસ્તવિક હાસ્યરસમાં કંઈક જંભીરતા, કંઈક રંગીલાપણું અને દરંગીપણું હોય છે. (હાસ્યમંદિર પૃ. ૫૨)

Christian Churches broke into gargoyles. In one sense truth alone can be exaggerated; nothing else can stand the strain."*

રમણભાઈની અત્યુક્તિઓ પશુ આવા સત્યસંશોધનના પરિણામરૂપ હતી, આદર્શના ચિત્રરૂપ હતી અને સુધારા માટે પ્રબળ સાધનરૂપ નિવડી એમાં શો સંશય?

થોડા દિવસથી હાસ્યરસનો એવી રોગ આપણી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ફાટી નીકળ્યો છે અને એક ઉપદ્રવ સમાન થઈ પડ્યો છે. પરંતુ આમાંનો ઘણો હાસ્યરસ કૃત્રિમ છે, જ્યારે રમણ-ભાઈનો હાસ્યરસ નૈસર્ગિક હતો. માત્ર પશ્ચિમના હાસ્યરસિક લેખો કે પુસ્તકો ઉપરથી એ ઉદભવેલો નથી; સમાજના વિચારશીલ અવલોકન અને દુનિયાના અનુભવમાંથી એ ખીલી નીકળે છે. પાશ્ચાત્ય કૃતિઓમાંથી કેટલીક બાબતોમાં એમણે પ્રેરણા મેળવી છે ખરી, પરંતુ પોતાની નૈસર્ગિક હાસ્યમયતા વડે રંગી એને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવા રૂપમાં જ અર્થિત કરી છે. ડિકન્સના 'પિક્વિક્-પેપર્સ'ના કેટલાક અસંગ ઉપરથી "ભદ્રંભદ્ર" નું કેટલાંક મુકદ્દમાનું દરમ્ય એમણે સરજ્યું હોય એ સંભવિત છે. છતાં 'પિક્વિક્-પેપર્સ' વાંચ્યું ન હોય અથવા તો ડિકન્સનું નામ પશુ ન સાંભળ્યું હોય એમને પશુ આ અસંગમાં પ્રુક્કળ રસ પડે છે તેમ જ ઠેરઠેર એ જાણવાય છે. કારણ કે મૂળનો એમાં પ્રતિધ્વનિ નથી, એ એક નવી અને સ્વતંત્ર કૃતિ જ છે. એ જ પ્રમાણે "ભદ્રંભદ્ર"માંનું દરજીવનનું પાત્ર "પિક્વિક્"ના મિ. જિંગલ (Mr. Jingle) પરથી રચ્યું હશે એવી કલ્પના કરી શકાય, પરંતુ એ પશુ અપૂર્વ સર્જન જ ગણી શકાય એવું છે. આટલું તો સ્વતંત્ર કૃતિ વિશે. રમણભાઈના અનુવાદો પશુ તરજુમિયા નથી. "બોમિયાને દીધેલી બૂલચાપ" માર્ક ટવેનના Innocents Abroad ના અનુવાદરૂપ છે, છતાં એમાં ઘણી નવીનતા અને વિશિષ્ટતા છે. અને ઉત્તર દિન્દુરાનના બોમિયાનો લાક્ષણિક ઉપહાસને લીધે એ નવીન કૃતિ જ બની જાય છે. ખીજા પુસ્તક કે લેખ પરથી માત્ર મૂળ વિચાર રચુરે અને બાકીની બધી મટના અને રચના પોતાની સર્જેલી હોય એવા એમના અનુવાદો છે. પરંતુ એમાંનો હાસ્યરસ બહુધા સ્વતંત્ર અને નૈસર્ગિક હોય છે.

રમણભાઈનો હાસ્યરસ મર્મિક, હાલોકા, શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે. એમાં સ્પષ્ટતા અને સરલતા હોવા છતાં અર્થબર્યો ઊંડો કટાક્ષ હોય છે. એમાં સૂક્ષ્મતા તેમ જ વેગ છે. એમાં તીવ્રતા અને મૃદુતા બંને છે. એમાં એમની જ વ્યાખ્યા પ્રમાણેનાં નર્મ અને મર્મ છે.

એમના હાસ્યરસની વિવિધતાનાં કેટલાંક દર્શાવે નેહ્યે. પ્રથમ તો હાસ્યરસિક વર્ણન કરવાની એમની શક્તિ વિરલ છે. માધવબાગની સલાના, નાતની સલાના કે નાતના જમણનાં વર્ણનોમાં આ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. દાખલા તરીકે નીચેનું વર્ણન લ્યો:

"ઉમેલા પડી જવા લાગ્યા. પડી ગયેલા ઉભા થવા લાગ્યા. ... કચરાયેલા ખૂંચે પાડવા લાગ્યા. નહિ કચરાયેલા તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. પાસેના હસવા લાગ્યા. આંધેના ધસવા લાગ્યા." x

†

આવા પ્રકારનાં વેગવાળાં વર્ણનો આપણા સાહિત્યમાં જૂજ છે.

એમનાં મનુષ્યનાં વર્ણનો પશુ અદ્ભુત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે "ભદ્રંભદ્ર"ના

* Charles Dickens by G. K. Chesterton p. 134.

x "ભદ્રંભદ્ર" પૃ. ૪૫. આ સર્વે પૃષ્ઠો "ભદ્રંભદ્ર"ની ખીજી આવૃત્તિને ઉદ્દેશીને છે.

મૌનભંગ કરતા હોય, રાત્રિ પૂરી થયે કૂકડા નિદ્રામાં અચાંતિ દાખલ કરતા હોય, પત્રાળી પીરસાઈ રહે બ્રાહ્મણો 'ભો' ભચ્ચાર કરીને છુલ્લુકાનો પરાભવ આર્દ્રભતા હોય તેવા શોભતા દોહતચકર બોલ્યા." (ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૨-૩)

(ખ) "સ્વાભાવિક વિશ્વનિયમ એવો છે કે, એક મોઝી બે કાલખૂટનો ધણી હોઈ શકે, પણ એક કાલખૂટના બે મોઝીઓ ધણી હોઈ શકે નહિ. તે જ પ્રમાણે એક પુરુષને બે સ્ત્રીઓ હોઈ શકે પણ એક સ્ત્રીને બે પુરુષો હોઈ શકે નહિ." (ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૧૧૮-૧૧૯.)

(ગ) "આપનો ધંધો વાચાળતાનો છતાં આપ વાચાળતાની વિરુદ્ધ છો એથી બ્રાહ્મણુ બોજન વિરુદ્ધ હોય એવું આશ્ચર્ય થાય છે." (ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૨૫૭)

(ધ) "પાશ્ચાત્યો ગટરમાંથી દુર્ગન્ધ નીકળી જવા લુંગળાં મૂકે છે તો એવા જડ પદાર્થોને જે ઇન્સાફ મળે છે તે આચાર્યજી પામેલાં હૃદયોને 'લાલખલ'ની છૂટ રૂપે ન આપવો ?"

(ચ) "સીતાને રાવણુ ઉપાડી ગયા પછી તેની ખોળ કરતાં રસ્તામાં સીતાનું ઝાંઝર પડેલું જોઈ રામનું ચિત્ત ઉમરાઈ આવ્યું હતું તેવી વૃત્તિ ગંગાપ્રસાદની આ નિદાની જોઈ અમને યદ્ધ." (ભોમિયાને દીધેલી બૂલથાપ-હારયમંદિર પૃ. ૧૪૪)

આ ઉપરાન્ત અમુક સંજોગોનો હાસ્યરસ ઉપજાવવાની પણ રમણુભાઈમાં શક્તિ હતી. "ભોમિયાને દીધેલી બૂલથાપ"માં કે "નવાળ સાહેબની મુમાકાત"માં આ કલા રસદેખાય છે. ભદ્રંભદ્ર પોલીસ ચોડીમાં બેઠા તથા જોડમાં પુરાવા એ દરથોમાં આરો પ્રસંગોનો હાસ્યરસ જણાય છે. * સૂચનાત્મક હાસ્યમયતા ધણે રથળે છે. દરજીવનનું પોલીસ-ચોડીનું વર્ણન એવું બમ્બ છે કે એ પોલીસને ઉદ્દેશીને છે એ મૂળ હડીકત ન સમજાય તો એની અંદરનો વિનોદ ગ્રહણુ યદ્ધ ચંકતો નથી. વળી કાર્ટૂનનાં અને કેદનાં દરથોમાં, "રસોા, રસોાં અને ભદ્રંભદ્ર" એ પ્રકરણમાં તેમજ ભૂતલીલાના વૃત્તાન્તમાં સારો હાસ્યરસ પ્રગટ થાય છે.

ચપ્પેની રચનાથી ઉપજતો હાસ્યરસ પ્રમાણમાં થોડો છે, છતાં ઠેરઠેર જણાય છે. "માનપત્ર વિષે પદાર્થપાઠ" આનું એક સરસ દર્શાવ છે. "ભોમિયાને દીધેલી બૂલથાપ"માં "ગંગાપડશાદ" વિષેની રમુજોમાં તેમજ હિન્દી બોલવાના પ્રયોગોમાં આ પ્રકારનો હાસ્ય-રસ આવે છે. "ભદ્રંભદ્ર"માં એના ધણા દાખલા છે.

(ક) "એક ચાકર કહે 'આ લાકુ જોછને તો રંગોમાં પાણી આવે તેમ છે.' બીજો કહે, 'પાણી શું કામ આવે, લાકુ જ ન આવે ?'" (ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૧૩૭)

(ખ) "પહેલું કામ નીકળ્યું તે જમનાપુરી ઉર્ફે લહમીચંદ ઉર્ફે શિવપરસાદ ઉર્ફે ગંડુમલ ઉર્ફે પ્રીતમસિંહ ઉર્ફે બંસીધર ઉર્ફે હરદલાલ નામના કંઈ ભાગે બાવા કંઈ ભાગે પુરબીઆ કંઈ ભાગે તાલીમખાજ અને ધણે ભાગે ઉઠાઉગીર જણાતા." (ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૨૫૭-૨૫૮)

* ખાસ કરીને "ભદ્રંભદ્ર" પૃ. ૧૦૭ અને પૃ. ૩૧૩ જુઓ. ભદ્રંભદ્ર સૂતા હતા અને વજીરે કણ કે "સુદત પડી" અને ભદ્રંભદ્ર સમજ્યા કે "વિજળી પડી" એ પતાકારયાનમાં પણ પ્રસંગની જ રમુજ છે.

છે. કાલની કલા પર આટલી અસર અનિવાર્ય છે, પરંતુ જીવન પ્રતિની દૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતો હાસ્યરસ વધુ રચાયો અને સંતોષકારક હોય છે અને રમણુભાષનો હાસ્યરસ પણ એવો છે.

હાસ્ય કે ભદ્રંભદ્ર એ એક વ્યક્તિ નથી, એક દષ્ટિ છે. સમાજનું એ એક દરદ છે. "ભદ્રંભદ્ર"ના વિનાશની પાછળ એક સામાજિક ફિલસૂફી છે. આંખણા સહેલા સમાજને સુધારવાનો માર્ગ ઉપદેશ નથી કે ટીકા પણ નથી, પરંતુ હાસ્યરસકટાક્ષ છે.* હાસ્યરસ શ્રદ્ધાનાં બંધનોથી વિમુક્ત છે, પ્રાચીન સંપ્રદાયોથી સ્વતંત્ર છે, પ્રચલિત રિવાજોની તેને પરવા નથી. મૃગજળ સમા મિથ્યા ખ્યાલ અને ભ્રમને બેદી નાખી શકે એવો સમર્થ છે.† આ હાસ્યરસને રમણુભાષાએ સુધારાનું શસ્ત્ર બનાવ્યો. એના વડે એમણે જૂના રીતરિવાજો, કૂટતા અને ઢોંગ, મૂર્ખતા અને અન્યાય ખુદશો પાડ્યા. શ્રીયુત કાલેશ્વરે કહ્યું છે એમ સમાજશુદ્ધિ માટે એક પ્રકારનો એસિડનો એ પ્રયોગ હતો. હિન્દુ સમાજના અન્યાય જેટલી જ એની શિથિલતા અસહ્ય છે અને એના પર પ્રહાર કરીને રમણુભાષા એનો અમુક અંશે નાશ કરી શક્યા એ કુંઠ સાધારણ વિજ્ય કહેવાય નહિ; અને એ સંહાર કેવળ એને હાસ્યજનક રીતે વર્ણવીને જ કરી શક્યા. હાસ્યરસિક કોષક તરીકે આનસિક મૂર્તિઓ સરજીને એને ભુદ્ધિબળે એમણે ખંડિત કરી. નિશ્ચેતન શિક્ષાઓ અને જડ રિવાજોએ એમની હાસ્યશક્તિને સતેજ કરી અને હાસ્યને જગાડ્યું. "સનાતન" કહેવાતા સત્યોમાં કેટલું અસત્ય સમાજોહું છે એ એમણે જોયું અને કટાક્ષ વડે એ સત્યનો આભાસ એમણે દૂર કયો. ‡ અન્યાય વિરુદ્ધના વિગ્રહમાં કે સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં હાસ્યનો હમેશા ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. વિવાદમાં અને વાગ્યુદોમાં હાસ્ય એક તીક્ષ્ણ અને અતુલ શસ્ત્ર બની શકે છે. શુદ્ધિનું એ એક અમૂલ્ય સાધન છે. રમણુભાષના હાસ્યરસમાં આ સર્વ તરંગો પ્રગટ થાય છે. એ ફિલસૂફી હતા, પરંતુ એમનો સ્વાભાવિક આનન્દ, વિદ્વાતાની દિવાલો તોડીને બહાર ધસી આવતો. હાસ્ય સર્વો પ્રાપ્ત કરવાની સરણિ છે, પરંતુ એનો દાઢ તરીકે નહિ પણ તરવાર તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અને એ પવિત્ર ખડ્ગ છે. જિજ્ઞાસુ સંપ્રદાયોના કસદ વિશે આખ્યાન કરતાં એક વાર મિ. બર્ટ્રાંડ રસેલે નિરાશા પામીને કહ્યું હતું:

"The best hope, though a faint one, was that people might become bored with platitudes and turn to the humourists; from

* સરખાવો : "જે હોય, દુષ્ટાણ કે મૂર્ખતા જનસમાજને કંટકરૂપ થઈ પડે છે તેને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવા. જે જાતના માણસોમાં એવા અનિષ્ઠ અંશ હોય તેમને હાસ્યપાત્ર બનાવી તેમના પર કટાક્ષકથનના પ્રહાર કરવા એ જનસમાજની સેવા છે." (હાસ્યમંદિર પૃ. ૮૦); "જનસમાજમાં પ્રવર્તતા અનિષ્ઠ અંશ સુધારવા માટે જ કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેથી કટાક્ષકથનનો ઉપયોગ કરનારના અતઃકરણમાં એવા સુધૈર્મ્ય માટે ખરી વલકેશ હોવી જોઈએ." (હાસ્યમંદિર પૃ. ૮૪)

† "જે ભ્રમ બહુ વિસ્તાર પામ્યો હોય અને લોકોના પક્ષપાતને પાત્ર થયો હોય તે એ મારણુથી હાસ્યપરપટતાથી મુક્ત થઈ શકતો નથી, પણ, તે ભ્રમ દૂર કરાવવા સાર તેની હાસ્યપરપટતા દર્શાવવાની ખાસ જરૂર પડે છે." દૈવલિટ કહે છે કે Ridicule is the test of truth (ઉપ-હાસ એ સત્યની કસોટી છે) (હાસ્યમંદિર પૃ. ૮૩-૮૪)

‡ "બીજા બધા રસમાં જ્યાં ગુંચ પડે છે ત્યાં હાસ્યનું મર્મ હાથ આવતાં એ ગુંચ છોડવાની કૌશલ્ય હોય આવે છે." (હાસ્યમંદિર પૃ. ૧૧૬)

રાગ ગૌડ મલ્હાર-ત્રીન તાલ.

રે રે સા | નિ ધં. સા સા રે રે પ મ ગ મ ||
શૂ ર ના | સા . થ સૌ આ . વે - - ||
૨ ૧ ૨ ૩

મ પ | ધ ય નિ પ ગ રે મ પ મ ગ મ રે રે સા ||
સૌ આ | વે આ . જા . દ ધ વા - - શૂ ર ના ||
૨ ૧ ૨ ૩ ૨

મ પ પ પ ય ની ધ ની ની સા સા સા સા |
મુ ક થ વા નો - અ વ સ ર આ વો |
૧ ૨ ૩ ૨

૧ ધ ની ધ ની સા સા ૧ નિ રે સા સા નિ ધં. પ. ય
ત રુ ણ પ ણા નો લ્હા . વો . છે . વા
૧ ૨ ૩ ૨

મ મ પ પ ધ નિ સા ધ પ ગ રે ગ મ પ રે રે સા ||
જુ ગ જુ ગ માં - - ફ રિ ના - - વે - - શૂ ર ના ||
૧ ૨ ૩ ૨

સ્વરાંકનની સમજૂતી :-

સા — મધ્ય સ્વર,

સાં — મંદ્ર સ્વર

સા — તોર સ્વર

સા = પૂરી એક માત્રા

સા = અડધી માત્રા

સા = પા માત્રા

૧ = અડધી માત્રા વિશ્રાન્તિ

સા° પોણી માત્રા

એક તમા બે એક ઉપર તાળી. ત્રણ ઉપર કાલ.

જો વ્યવસ્થાપક આપી વૃત્તિવાળો હશે, તો એ વિદ્યાર્થીઓ માટે નહિ પણ પોતાના અબ્બુદાદા માટે ચિંતા કરતો રહેશે, અને પોતાની ઉપાસનામાં બીજા સત્પુરુષોને વારંવાર બોલાવતો રહી, તેમનો લાભ લેવા ઇર્ષ્યા રાખશે.

જો વ્યવસ્થાપક શ્રદ્ધાવાન હશે, તો તેની અસર સરળ ચિત્તના અને સ્વભાવતઃ જ પૂજવાની વૃત્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ વિના નહિ રહે. ઉપાસના ફરજિયાત હોવી જોઈએ કે મરજિયાત એ પ્રશ્ન તીવ્રપણે નહિ ઉઠે.

વિદ્યાર્થીઓએ ખાવું જ જોઈએ એવો નિયમ ઘડવાની ભાગ્યે જ કોઈ સંસ્થાને જરૂર પડે છે; પણ ખાવું હોય તેમણે અમુક સમયે હાજર રહેવું એવો નિયમ કરવો પડે છે. ઉપાસના જો અજના જેવી તૃપ્તિ આપનારી થાય તો તે પણ એ જ નિયમને અનુસરે.

એટલે, ઉપાસના એ ઉપાસકોની શ્રદ્ધાથી નિર્માણ થયેલી હોવી જોઈએ, અને તેમાં સત્પુરુષોનો સમાગમ મળવો જોઈએ-એ સામુદાયિક ઉપાસનાનું પ્રથમ આવશ્યક તત્ત્વ છે.

૨ વિવિધતા

સામુદાયિક ઉપાસના એક જ અંગવાળી હોય તો ઉપાસકોને સંતોષ નહિ આપે. જુદી જુદી રચિવાળા ઉપાસકોની જુદી જુદી ભાવનાઓને પોષે એવી વિવિધતા સામુદાયિક ઉપાસનામાં સધાવી જોઈએ. ઉપાસનાને મોહક, રમ્ય કે અતિશયોક્તિભર્યા મદિમાના ભારથી ભવ્ય બનાવવામાં ન આવે, એને સકામ ભક્તિનાં વિવિધરંગી ફૂલોથી શણગારવામાં ન આવે તો વિવિધતાથી ડરવાનું નથી કે એમાં નુકસાન નથી.

જેમ અનેક ખાનારાઓની ત્યાં વીણી ચાલતી હોય ત્યાં કેટલોક ખોરાક દરેક ખાશે એમ માની લીધું હોય છે; પરંતુ બીજી કેટલીક વાનીઓને ખાનારની રુચિ અનુસાર સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાની છૂટ હોઈ શકે છે; અને જો એ બધી વાનીઓ જિંદગાને લક્ષ્યાવવાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ પથ્ય ભોજનને પણ રુચિકર કરવાની દૃષ્ટિએ જ હોય તો તે વાનીઓ ભોજનમાં દોષરૂપ નહિ પણ ગુણરૂપ જ ગણાય, તેમ ઉપાસનામાં સાધેલી એવી વિવિધતા વિષે સમજવું જોઈએ.

આવી વિવિધતા દ્વારા ફરજિયાત-મરજિયાતનો ગ્રહણ પણ ઘણે અંશે પતી જશે. જેમ રોટલી કે ભાત જેવા ખોરાકના મદરતના પદાર્થોમાં સર્વેનો હિસ્સો હોય જ, જેમ સ્વભાષા જેવા શિક્ષણના મદરતના વિષયમાં સર્વેનો ભાગ હોય જ, તેમ ઉપાસનાનાં મદરતનાં અંગેમાં સર્વેનો ભાગ હોય; પણ જેમ અયાણાં કે શોકો વગેરેમાં ખાનાર રુચિ પ્રમાણે વર્તે, જેમ પરભાષા શીખવી-ન શીખવી એમાં વિદ્યાર્થીની રુચિને માન આપી શકાય, તેમ ઉપાસનાનાં ગૌણ અંગેમાં ઉપાસકોની રુચિને માન આપવું ઘટે.

એવાં મદરતનાં અંગે કયાં અને ગૌણ અંગે કયાં એનો નિશ્ચય કરવો જરૂરી છે. ઉપાસનાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતો આપણે (પરિચ્છેદ ૬ ક્રમાં) જેવું હતું કે એમાં ત્રણ પ્રયત્નો થાય છે. પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાનો પ્રયત્ન, સાત્ત્વિક ભાવ નિર્મોહ કરવાનો પ્રયત્ન, અને તત્ત્વ કે ધર્મવિચારનો પ્રયત્ન.

મારી દૃષ્ટિએ, આ પૈકી, અનુસંધાનના પ્રયત્નને સમુદાયમાં ગૌણ સ્થાન છે. જેમ મોટા સમુદાયમાં સંગીતની કેવળ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકાય; કેાદને નિષ્પ્રાત્ન કરી શકાય, તેમ સામુદાયિક

લાગે, ત્યારે એ સફળ બન્યાં એમ કહેવાય. જે આલી રજી હોય તેની સ્પષ્ટ અસર શી થઈ તે ઉપાસના પૂરી થયા બાદ ૨-૪ કલાકે માલમ પડે, અને તે વખતે એક પ્રકારની ચાંત પ્રસન્નતા લાગે ત્યારે એ ઉપાસના સફળ થઈ એમ કહેવાય.

પહેલાંની અપેક્ષાએ સામુદાયિક ઉપાસનાનું આ વધારે મહત્ત્વનું અંગ છે. છતાં, જેમ દાળ કે કઢી જેવી વસ્તુઓને રોટલી કે બાત સાથે ધણીખરા સેનારા હોય જ, તો પણ એમાં અપવાદ હોઈ શકે અને કેટલાક કેવળ દૂધ, ઊંચ કે મીઠાથી ચલાવી સેનારા હોય, તેમ કેટલાકને આવા સમુદાયમાંથી સાર્વિક ભાવ પોષવાની જરૂર ન લાગે એમ બને. આવા અપવાદને માટે સામુદાયિક ઉપાસનામાં અવકાશ હોવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે એવો અપવાદ સેનારા થોડા હોય એમ માનવાને દરકત નથી.

પણ સામુદાયિક ઉપાસનાના ધર્મ-ઓખા તો એ સમુદાયમાં થતો ધર્મવિચાર અને તત્ત્વવિચાર છે. એ વિચાર કોઈ સત્પુરુષના ચરિત્રવાચનદ્વારા થાય, પ્રજ્ઞોત્તરીદ્વારા થાય, કોઈ મેથના અધ્યયનદ્વારા થાય, પ્રત્યયનદ્વારા થાય, સંતવાણી કે વાજન મારફતે બીજા કે કોઈ ભક્તકીર્તનકાર કીર્તનદ્વારા કરાવે-એ જ એનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જે વિચારશક્તિ માણસ પોતાની મેજે જ કરવામાં હંમેશાં કાવતો નથી, અને તેથી સત્પુરુષ, સત્જાત્રી કે સદ્મંથનો આશરો શોધે છે, તેની સગવડ કરી આપવી એ જ સામુદાયિક ઉપાસનાનું મોટામાં મોટું પ્રયોજન છે. અલખત, જેટલે અંશે ઉપાસનાના સંસારક જાત્રત, વિચારશીલ, વિચાર દૃષ્ટિવાળા, કર્મયોગી પુરુષો દશે તેટલે જ અંશે એ ઉપાસના કેવળ શ્રદ્ધામત નહિ હોય. પણ ઉપાસના શ્રદ્ધામત હોય કે નહીં દૃષ્ટિબિદુષ્ટ હોય, ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની જેમાં સદાશી થતી હોય તે જ ઉપાસક સમુદાયને શ્રેયાર્થી શોધતા હોય છે.

એ પણ ખરું, કે આ ધર્મ કે તત્ત્વવિચારની ચર્ચા શ્રોતાઓની ભૂમિકાને અનુસરીને દળવી કે ભાર, સીધી કે કયાઓદ્વારા હોવી જોઈએ. પાંચ કે પંદર વર્ષના શ્રોતાઓ આગળ ઉદાત્ત અને શ્વેતકેતુની ચર્ચાનું વિવેચન ન કરી શકાય, પણ દેવો કે યક્ષો, કે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ વર્ણવી શકાય ખરા; સૂક્ષ્મ ધર્મોની ચર્ચા ન કરી શકાય, પણ જીવનના વ્યવહારોમાં જે સફળ ધર્મોનું પાલન થતું જોઈએ તેની ચર્ચા કરી શકાય ખરી. વળી, એમાં સીધી ચર્ચા કરતાં કયાત્મક ચર્ચાને વિશેષ સ્થાન હોય.

બીજી ભૂમિકાના મિત્ર શ્રોતાઓમાં સંચાલકને ચર્ચાની વધારે છૂટ રહે; કોઈ વાર સીધી ચર્ચા હોય, કોઈ વાર કયાત્મક હોય; કોઈ વાર દળવી હોય તો કોઈ વાર ગંજીર હોય.

આમાં સંચાલક રસને ખાતર કે મનોરંજનને ખાતર સત્ત્વને ન છોડે, પાંચિત્વને ખાતર મૂંઝવી નાખનારી રક્ષીલજાજામાં ન પડે, વક્રત્વને ખાતર વાગાડંજરમાં ન પડે, વસ્તુના સ્વરૂપને પ્રગટ કે વધારે સ્પષ્ટ કરનાર નહિ પણ વધારે શુભ અને અગમ્ય કરી મૂકનાર શાસ્ત્રચાતુર્યમાં (જેવું ધીરો, કળીર વગેરેનાં કેટલાંક ભજનોમાં હોય છે તેમ) ન પડે, પોતાને ઉપયોગી નથી પણ બીજાને આપતું છે એવા બાનથી નહિ, પણ પોતાને જે કાંઈક મજે એમ છે, પોતાને મજા આવતું છે તે બીજા સાથે વહેંચી શેવું છે એવા આશયથી ઉપાસનાના સંચાલક આમાં ગ્રાહકોની સક્રિયતાને ધ્યાનમાં રાખી વિવિધતા મોજવાનો વિચેક કરે, તેમાં કશું ખોટું નથી.

રહેલી જ છે, તેમને યે શાંતિ અને ગંભીર વાતાવરણ જાળવવા જે વધારેમાં વધારે કરી શકાય અથવા ઝોઝામાં ઝોણું કરવું જોઈએ, તે જણાવ્યું છે.

ચિત્ત પ્રસન્ન હોય ત્યારે માણસમાં વિનાદ સહજપણે જણાય છે. એ વિનાદ ખીજને રમુજ કરાવવા શોધીને યોગ્યથેલો નથી હોતો, પણ પોતાની મેળે ઉપજી આવે છે. ઉપાસનાનાં ભજનોમાં કે પ્રવચનોમાં એ એમ કોઈ વાર તરી આવે તેની સામે રીસ કરવાપણું ન હોય. પણ, જ્યારે શ્રોતાઓનાં મનોરંજન માટે વિનાદી કાર્યક્રમ, શ્રેષ્ઠ વગેરેનાં શબ્દચાતુર્ય વગેરે ધરાવાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે છે, જ્યારે પ્રવચનકારોને એમના એવા ચાતુર્ય માટે પસંદ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ ઉપાસના નથી રહેતી, પણ ભવાઈ ખની જાય છે.

૧૧

ઉપાસનાની યોજના અને સંચાલના

ઉપાસનાના નિત્યપાઠ અને ભજન-ધૂન વગેરેની પસંદગીમાં કરવા જોઈતા વિવેક વિશે પણ થોડું કહેવા ચાહું છું.

નિત્યપાઠનો અર્થ એ છે કે, એમાં રહેલી વસ્તુ રોજ મનન કરવા યોગ્ય લાગે છે. એમાં કેટલુંક પરમેશ્વરસ્તવન હોય, કેટલુંક વંદનીય પુરુષોનું સ્મરણ હોય, કેટલુંક ધર્મનાં અને જીવનના આદર્શોનું ચિંતન હોય, કેટલીક ક્ષમાયાચના કે કૃતજ્ઞતાની બાવના હોય, કેટલીક ચિત્તશુદ્ધિ, કર્તવ્યપાલન વગેરે વિશે રોજ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય બાબતો હોય.

આવા નિત્યપાઠમાં એ સમુદાયમાં રહેતી કોઈ વ્યક્તિને ખટકે એવું કશું ન હોવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, સનાતની અને આર્યસમાજના મિશ્ર સમુદાયના નિત્યપાઠમાં લક્ષ્મણ મદાકાચ જેવો શ્લોક આવતો હોય તો તે આર્યસમાજને ખટકયા વિના ન રહે, અને મૂર્તિપૂજાઽધમાઽધમા વાળો શ્લોક રોજ બોલવા માટે રાખ્યો હોય તો સનાતનીને ખટકયા વિના ન રહે. એની દર્શનવિષયક એકંદર વિચારસરણીને એ એટલા બધા આઘાત પહોંચાડનારો અથવા અજીવતો લાગે કે એને તેઓ નિત્યપાઠ તરીકે સ્વીકારતાં અચકાય જ.

આજ પ્રમાણે જે નિત્યપાઠમાં પરમેશ્વરને કચ્છરણ વિનાનો નિર્ગુણ, નિરાકાર કલો હોય તેને રોજ બોલતાં સ્વામિનારાયણનો સાસંગી અચકાયા કરે, અને તેથી ઊલટું, જેમાં એને દિવ્ય સાકાર કલો હોય તેને રોજ બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં વેદાંતી કે આર્ય સમાજને આંચકો લાગે. ઉપર તેમજ અદો બનેતી દષ્ટિનો સમન્વય કરવો શક્ય છે, પણ રોજ રોજ શુદ્ધિની સમન્વય કરી નિત્ય પાઠ બોલવામાં કોઈ ભક્તને રસ ન આવી શકે. ભક્ત પોતાની સમજણને અતુરપ સહેજે બોલી શકે એવા પાઠને ઇચ્છે, રૂપક યોગ અથવા કોઈ નાંખી કે શુદ્ધિવાદ દોઝવી પાઠ પોતાની સમજણને અતુરપ જ છે એવા પ્રયત્ન રોજ કરવા ન ઇચ્છે.

આજ રીતે હિંદુ, મુસલમાન, ઇસ્લામ વગેરેના મિશ્ર સમુદાયોમાં જે નિત્યપાઠ યોજવામાં વિવેક કરવો ધરે છે.

મિશ્ર સમુદાયનો અર્થ એ નથી કે, મહેમાનની જેમ આવી પહોંચનાં માણસોને યે. સંતોષી શકે એવી રીતે પાઠની યોજના થી જોરજોરે પણ જે સમુદાય કોઈ રૂઢ સંપ્રદાયને

કર્મોથી નિવૃત્ત થઇને બેસવું એ ઇષ્ટ છે. એવાં કર્મો તે નમસ્કાર કરવા, માળા ફેરવવી, (મૂર્તિપૂજક હોય તો) પ્રદક્ષિણા કરવી વગેરે હોઈ શકે. એમાંનું કાંઈ કરવું જ નોંધ્યે એમ હું કહેતો નથી. શાંત ચિત્તે, એકાસને, સ્થિર બેસવું એ હું બસ અને શ્રેષ્ઠ ગણું છું; પણ ચંચળ ઇન્દ્રિયોને એમ કહ્યું પડતું હોય તો અર્ધ અને કામ સાથે સંબંધ ન રાખનારાં કર્મોમાં એને નોંડવી એ વધારે ઠીક છે.

‘મનુવા તો ચતુ દિશ ફિર’, છતાં આખો દિવસ માળા હાથમાં રાખવાનો ગિર્યાચાર એ જેમ એક જાતની કર્મજડતા છે, તેમ કાંતવું એ યજ્ઞકર્મ છે માટે સ્તવન માટે આમદપૂર્વક રાખેલા સમયે પણ કાંતતા બેસવું એ બીજી જાતની કર્મજડતા છે. જ્યાં ‘એક પંથ દો ઢાળ’ કરવાની વર્ણિતશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં તત્ત્વમાર્ગે ગાય છે એમ કહેવાને દરકત નથી.

એક શિષ્ય વિશે વાત છે કે, એક વાર એ પોતાની તુંબડી ઓસરી પર બૂરી પૂળ કરવા બેસી ગયો. પૂળ કરતાં તુંબડી બૂરી ગયાનું યાદ આવ્યું, અને તે કૂતરું બગાડશે એવી ધાસ્તીથી ધડી ધરી એની વૃત્તિ તે તરફ દોડવા લાગી. પરંતુ, પૂળ કરતાં ન ઉઠાય એવા નિમિદ્ધથી તે ઊઠી શકે શક્યો નહિ. આ જોઈ ચુરુએ પૂછ્યું:—

“દેવત તુંબી પાત્રમેં, કિવા દેવત ધ્યાન ?

“દેવત તુંબી મેં અધિક, કિવા દોઉ સમાન ?”

જો તુંબડી ઊંચી મૂકવી વધારે મદસ્તવની હોય તો તે પહેલું કરવું નોંધ્યે, જો પૂળ વધારે મદસ્તવની હોય તો તુંબડીની ચિંતા હોડવી નોંધ્યે. એ જ પ્રમાણે જો કાંતવામાં વિશેષ સત્કર્મ લાગતું હોય તો સ્વસ્થાને નીરાંતે બેસીને કાંતવા કરવું નોંધ્યે અને સ્તવનની જંગલ કોરાણે મૂકવી નોંધ્યે. જો તે સમયે સ્તવનમાં શામિલ થવું વધારે મદસ્તવનું હોય તો કાંતવું યજ્ઞકર્મ હોય છતાં બંધ કરવું નોંધ્યે.

છેવટે, ઉપદ્રાં બધાં દષ્ટિબિન્દુએતે ધ્યાનમાં રાખી સમગ્ર તથા કાર્યક્રમની વહેંચણી કેમ થઈ શકે તેની એક યોજના આપી દઉં છું.

આ દાખલામાં મેં એવી અપેક્ષા રાખી છે કે એ સમુદાયની દરેક વ્યક્તિ એમાં ઓછામાં ઓછી વીસ મિનિટ અને સ્થિતિ હોય તો વધારે વખત ભાગ લે. કાર્યક્રમના જુદા જુદા ભાગોનું સંચાલન એક જ વ્યક્તિ કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ કરવું તે સમ્ભવ અને લાભકારી વિષય છે. જે વ્યક્તિઓને જે ભાગમાં શામિલ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તે શાંતપણે જીમ્નને દરકત કર્યા વિના ચાલી જઈ શકે, અને પાછળથી દાખલ થનારા એ જ પ્રમાણે આવી રીતે એવી વ્યવસ્થા હોય. એક વાર બેસી ઊઠી ગયા બાદ, વળી બીજા કાર્યક્રમ માટે આવે અને ઊભી જાય, લંબજ કાર્યક્રમ આમતો હોય તે દરમિયાન ઊભી જાય-એવો અવિનય કોઈ ન કરે એમ માન્યું છે.

સામાન્ય રીતે શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પહેલો ઘંટ બજાવે એકત્ર કરે છે, અને બીજો ઘંટ થતાં જ નિવૃત્તિ દર્શાવે છે. એને બદલે હું એમ સૂચવું છું કે, બીજા ઘંટ સાથે કે તે પહેલાં જ ભજન ગાડી પોતાનાં ભજન અને ત્યાર બાદ ધૂત શરૂ કરી દે, અને ઉપાસકો દરમિયાનમાં મૂંઝા મૂંઝા આવી ગોઠવાના જન્ય સમયની વહેંચણી નીચે મુજબ કરાય:—

એ જ પ્રમાણે, સ્તવન-ઉપાસનાનો કેટલોક ભાગ કોઈ ખાનગી રીતે કરવા માટે, અથવા કેટલોક ભાગ પોતાને મિત્રજરૂરી લાગતો જણાવે તે મિત્ર્યાભિમાની છે એમ માનવું એ ખરાબર ન ગણાય. કેટલીક નિશાળોમાં બાળકોએ દરેક પાડો અમુક વખત બોલવો જ એવો નિયમ હોય છે. મોટે ભાગે એની પદ્ધતિ સામે બાળકો તકરાર કરતાં નથી. પણ કોઈ બાળક એમ કહે કે 'હું એક એકાનો, દસ એકાનો, અને દરેક પાડાનો એક અને દશનો ગુણાકાર ગોખીશ નહિ', તો તે બાળક શુદ્ધિ વાપરે છે કહી એને છૂટ આપવું, કે એને જડ નિયમના સાંચામાં બંધાઈ જ રહેવું જોઈએ એમ કહેવું? આજ ન્યાય સામુદાયિક, ઉપાસનાના કેટલાક ભાગને લાગુ પડી શકે.

વળી, સ્તવન-ઉપાસના આવશ્યક છે, માટે ગમે તેવી સ્તવન-ઉપાસના ચાલી જ શકે એ પણ દુરાગ્રહ ગણાય. ઉપાસકનાં શુદ્ધિ તેમજ હૃદય બંનેને સંતોષકર થાય તો જ એ ઉપાસના ખોરાકરૂપ ગણાય. જો તેમ ન થાય, અને શ્રદ્ધાળુ ઉપાસક એમાં ફેરફાર ઇચ્છે તો તેવો ઉપાસક એક જ હોય અને બીજા ઉપાસકો એની અપેક્ષાએ ઓછા શ્રદ્ધાળુ ન હોય પરંતુ ઓછા વિચારનિષ્ઠ હોય, તો બીજાને અસંતોષ ઉપજાવ્યા વિના એ એકને વધારે સંતોષ રાખનાર ફેરફાર કરવામાં જ સંચાલકે કહાવણ માનવું જોઈએ.

એ જ પ્રમાણે, સ્તવન-ઉપાસના સામુદાયિક તેમજ ખાનગી બંને પ્રકારની હોવાથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનાનો હેતુ છેવટે ખાનગી ઉપાસનાને પોષવાનો હોવાથી, કેટલીક બાબતોમાં, અથવા સંપૂર્ણપણે પણ, કોઈ વ્યક્તિ ખાનગી ઉપાસના જ કરવા ઇચ્છે તો તેને તપાસી તેવી સગવડ કરી આપવી એમાં સમુદાય-સંચાલકોને સંકોચ ન હોવો જોઈએ.

ટુંકામાં સંચાલક, વ્યવસ્થાપક, ગૃહપતિ, આચાર્ય વગેરે પોતાને ઉપાસનાની કવાયત કરાવી લેનાર ક્ષિત્ર-માસ્તર સમજે તો તેઓ તેને ફરજિયાત કરી તેમાં 'અંદોજસ્ત' જળવાય એવું સાધી શકશે ખરા; એક જ સમૂહમાં, એક જ સૂરમાં, તાલ અને વેગને ખરાબર જળવી, ઉચ્ચારણની શુદ્ધતા પણ એ ચાલી શકશે. એ કવાયત-ઉપાસકોને કંટાળાભરી ન લાગે એવું થે યત્ન શકે; અને કંટાળો ચાલી જાય એટલે એની બાધિતાનુવૃત્તિ સહેજે નિર્મોણ થઈ શકે. છતાં એ ઉપાસના ન કહેવાય. એ કવાયત જ છે.

પણ જો સંચાલક પોતાને નરસિંહ મહેતા કે તુકારામના જેવો શ્રેયાર્થી સમજે, અને પોતાના શ્રેય માટે બાળ કે મોટા હરિજનોનું મંડળ જમાવવા ચાહે, અને એવા ભક્ત મંડળનો પોતે એકતો કે એ ચાર સહાયક સાથીઓ સહિત મુખી બને તો એમાં સાચી ઉપાસનાનાં તત્ત્વો દાખલ કરી શકશે. એની સાથે ઉપરના જેવી વ્યવસ્થિતતા હશે, તો તે ખેવડી દીપરી. એ પોતે મહેતા કે તુકારામ બની ન શકે, છતાં એ સમુદાય માટે એની એવી ભક્તિ-નિષ્ઠા હશે તો તેમાં સાચા નરસિંહ મહેતાને જોડાઈ જવાનું મન થશે.

આશા છે કે આ લાંબો નિબંધ કંટાળાભર્યો કે નકામો નહિ લાગે અને વિચારવામાં મદદરૂપ થશે.

ગાંધીજીનું વાણિજ્ય

‘ગાંધીજી મહાત્મા કહેવાય છે. કેટલાય તેમને સાધુ, સંત અને ફકીર કહે છે. ધણકો અવતાર તરીકે પણ સ્વીકારે છે. આમ તેઓશ્રીનું ધાર્મિક જીવન બેતાં જગદ્ગુરુ સુધીનું પદ મળે એમાં કંઈ નવાઈ નહિ, અને જેઓનું જીવનકાર્ય ધર્મમથ હોય તેઓને એવા ઉપનામથી જગત ઓળખે જ.

આપણે જરા ઇતિહાસ ઉકેલશું તો માલુમ પડે છે કે, આજ સુધી કોઈ પણ પ્રચલિત ધર્મ કે પંથના સાધુ, ફકીર કે ગુરુને વેપાર અને વ્યવહારની વાત કરતાં ભાગ્યે જ જાણ્યા છે. કદાચ એ દિશા ખતાવવાનું કહેશે, પણ જેનું જીવન વાણિજ્યક્ષેત્રથી રંગાએલું હોય છતાં તે અવતાર મનાય એવા તો એક ગાંધીજી જ.

અત્યારના પ્રચલિત ધર્મ-પંથના કોઈ પણ સાધુ ફકીર પાસે આપણે ખાદીઉપાદન, ખાદીવાપર અને ખાદીપ્રચારની વાત કરીશું અથવા અમુક સમય મચાએ તકલી ચલાવવાનું કહીશું તો તુરત જ કદાચ આંખને જરા લાલ ખૂણે કરી કહેશે: ‘અમે તો ધર્મગુરુ રહ્યા, અમારી પાસે તો ધર્મની જ વાત હોય, અમારે તે ખાદી તકલી સાથે શું લેવા દેવા ? અમે તો ત્યાગી, મળે તો ખાધએ પહેરીએ !’ આમ કહી આપણને શરમાવે છે. જ્યારે ગાંધીજી તો ધર્મમૂર્તિ ગણાયા છતાં, ખાદી અને તકલી સિવાય વાત જ કરતા નથી. દુકામાં, ગાંધીજી હોય ત્યાં ખાદી હોય અને ખાદી હોય ત્યાં ગાંધીજી હોય. એ બન્ને એવા એકત્રિત થયા છે કે ભાગ્યે જ જુદા પાડી શકાય.

ત્યારે શું ખાદી એ કંઈ ધર્મની ચીજ કે સોદો છે ? ખાદી જેવી બગદર અને સંસારની વ્યવહારુ ચીજને મારફતે મહાત્મા, અવતાર અને જગદ્ગુરુનાં ઉપનામો કાં મેળવી શક્યા ?

ધણ વેપારીઓ, પ્રભુની મૂર્તિનો વેપાર કરે છે; ધણાઓ માળા, આસન અને એવાં પ્રભુભક્તિનાં સાધનોનો વેપાર કરે છે; તોય આપણે તેને મહાત્માનું પદ નહિ આપી શકીએ. એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞ સાધુઓ ચોંકા મુંડવામાં મંડી પડ્યા છે તેનેય આપણે જગદ્ગુરુ નથી કહેતા; જ્યારે નિત્ય ખાદી-રેંટિયાનું નિયતન કરતો આત્મા આજ જગતમાં પૂર્ણાય છે તેનું કારણ શું ? ખાદી-રેંટિયામાં એવી તે કંઈ શક્તિ ભરી છે કે આજ સારો દિંદ એ પાણકોરાની પછેડીને લેદે છે અને રતવે છે !

કારણ ? કારણ ગાંધીજીને હિસાબ કરતાં આવડે છે. ગામડે જાય કે ત્યાંની વસ્તીનો આંકડો જુએ, ત્યાં કપાસ કેનાકે થાય છે અને રેંટિયા, ચરખા અને વણકરોની સંખ્યા કેવીકે છે એ જાણે. હકી ફૂચ વેળા અસલાલી પહોંચ્યા કે પહેલાં હિસાબ માંગ્યો. ગામને સમજાવે કે ભલા, ખોટો વેપાર કાં કરો ? દસ રતલ સુતર એક જથ્થા પેદા કરે અને વધારાનું સુતર કે ખાદી કરીને વેચે તો ગામને એક વરસે કેટલો નફો થાય ?-એમ કહે, આજસ ઉડાડવાનાં વ્રત દે, મગના બાવમાં મરી ન આપવાનું શીખવે. આમ દરેકને સાચો વેપાર બતાવે, લલચાવે, અને ધણી વેળા ખાદી-કાર્યનો આરંભ કરાવી દે. આટલું થતાં તો ગામમાં કોણ જાણે કયાંથી બળ પેદા થઈ જાય. લોકો ઉઘમી, સ્વચ્છ, સ્વાસ્થ્ય અને પ્રભુભક્ત બનવા લાગે અને લગભગ સાર્થાનિક-સ્વરાજ્ય સ્થપાયું હોય એવા દેખાવ અને સંગઠિત બળ પેદા થાય.

સાક કરોડ બચાવશે તો તેના પાછળ અનેક કરોડ બચશે, એટલું જ નહિ પણ પરા-ધીનતાની બેડીઓ તૂટશે એવું કહેનારો આ વાણિયો સાચો જ એક પ્રમાણિક વાણિજ્ય-નીતિ શીખવે છે. ધર્મ, અર્થનો વિરોધી ન હોઈ શકે એ બતાવે છે અને દલાલીમાંથી બિગરી સાચા વેપારમાં પડવા સાને નોતરે છે.

છે કોઈ એવો વાણિજ્ય ખેલનારો વણિક આત્મા ?

લાલચંદ જયચંદ વોરા

દેશનું નામ	કુલ ઉપજના કેટલા ટકા લશ્કરે પાછળ ખર્ચે છે.	કુલ ખર્ચના કેટલા ટકા લશ્કરે પાછળ ખર્ચે છે.
હિંદુસ્તાન	૭૦.૭	૬૩.૮
ગ્રેટબ્રિટન	૪૫.૦	૫૩.૭
આસ્ટ્રેલિયા	૫૦.૦	૪૮.૩
કેનેડા	૨૦.૦	૨૪.૨
દક્ષિણ આફ્રિકા	૪.૫	૫.૨
સ્પેન	૨૨.૮	૧૭.૬
ફ્રાન્સ	૨૨.૪	૨૦.૦
ઇટલી	૨૦.૦	૧૭.૩
અમેરિકા	૩૫.૯	૩૮.૨
જાપાન	૪૯.૦	૪૯.૦

ઉપજ અને ખર્ચના પ્રમાણમાં તો હિંદુસ્તાન સૌથી અતિ ઘણું વિશેષ ખર્ચે છે. પણ ઉપજખર્ચના આંકડાઓ સાથે સરખાવ્યા વિના દેશ દેશના કુલ ખર્ચના આંકડા પણ જાણવા ન્હેવા છે. એક તરફ યુરોપ અમેરિકા અને એશિયાનાં સમૃદ્ધ, શસ્ત્રપદ્ધ અને સ્વર્તત રાજ્યો અને બીજી બાજુ આપણે ગરીબ નિઃશસ્ત્ર અને પરાધીન દેશ. એ દૃષ્ટિથી નીચેના આંકડાઓ વાંચો. આ આંકડાઓ સાધન રિપોર્ટમાં મિ. લેટને આપ્યા છે.

અમેરિકા	૪૪૫૩	ગોલ્ડનક્રાંક	મીલીઅન (દશ લાખ)
ગ્રેટબ્રિટન	૨૯૦૦	"	
રશિયા	૨૪૪૦	"	
ફ્રાન્સ	૨૨૮૩	"	
ઇટલી	૧૩૩૩	"	
જાપાન	૧૨૧૫	"	
હિંદુસ્તાન	૧૦૬૯	"	
જર્મની	૯૪૨	"	

બીજા દેશોને તો પોતાનાં સામ્રાજ્યોની ભાવના છે. પોતાને ત્યાં અનર્ગળ સમૃદ્ધિ ભરી છે. આપણે તો ખરું પારકા માટે રાખવાનું છે. છતાંયે દુનિયામાં આપણે નંમર સાતમો.

દુનિયા બધીને લડાઈ લડવી હતી. એટલે એણે તો ગદાન યુદ્ધ દરમિયાન પોતાના લશ્કરી ખર્ચો વધાર્યો અને લડાઈ પૂરી થતાં પાછા ઘટારી દીધા. પણ આપણી દૃષ્ટા તો જુઓ. આપણે લડાઈ લડવી નહોતી; છતાં લશ્કર વધાર્યું અને એમાંના મોટા ભાગ કાયમ રહ્યો. આ વર્ષ સમજવા માટે લડાઈ લહેલાંનું વર્ષ એટલે સને ૧૯૨૩ અને છેલ્લું વર્ષ એટલે સને ૧૯૨૮ નું વર્ષ એ જે લશ્કરે એ જેમાં ઘણું ખર્ચના આંકડા તપાસીએ. આ આંકડા અને કોઠા પણ સાધન કંમીશનવાળા મિ. લેટને આપ્યા છે:—

દેશનું નામ	સને ૧૯૧૩ની સાલનું લશ્કરી ખર્ચ	૧૯૨૮ની સાલનું લશ્કરી ખર્ચ	કેટલા ટકા વધારા
ગ્રેટબ્રિટન	૫૩૩-૩ ૭૭.૨	૧૧૫.૦	૪૮.૯
હિંદુસ્તાન	" ૨૨.૦	૪૪.૦	૧૦૦.૦
ફ્રીમિનિયો	" ૯.૦	૧૨.૦	૩૩.૦

મહાત્માજીને

(પૃથ્વી)

૧

અહિંસક પ્રજ્ઞાલિપ્તામય કૌંધાં બધાં જીવનો,
પરિગ્રહ સહુ ત્યજી, વિરલ ત્યાગ દીક્ષા દૌંધી;
જગેજગ શૌંખ્યાર્વો તે અતુલ આર્ય પ્રાણોન્નતિ,
અહોનિશ જીવી રૂંકયો જીવનમંત્ર તે સેવનો.

૨

પ્રચારક પૂરો, જગે ગહન તત્ત્વ તે સ્થાપિયાં,
અનાસક્તિ, સત્ય ને, અભય, ત્યાગ, વૈરાગ્યનાં;
અહો ! ગુણ વિશાલતા ! હૃદયભાવ ઓજસવિતા,
અજીત, પણ જીવમૌના જીવનભાર તે જીતિયા.

૩

રંગેરંગ સ્વતંત્રતા રુધિર પૂર ઉજાળતો,
અચેતન ધરામહો પ્રબલ ચેતના પૂરતો;
કર્મકલુ લઈ ભોંખું ફરોર ભેખ તું સેવતો,
દારદ્ર જનતા મુખે નવહોંથ લીખ તું રેડતો.

૪

મહાનુભવ ! પોતોંકું જગત ક્યારનું તે કોંધું,
સ્વકીય પર ભેદને ભૂંલી બન્યો મહા-આત્મ તું.

ગાંધી જયંતિ

નારાયણ વળામે

જ બાલુઓને સહી લેવાની ઉદારતા હોય છે; પંથમાં એમ નથી હોતું. તેમાં દષ્ટિ સંત્યા-
જાસની હોવાથી તે એક જ પોતાની બાલુને સર્વ સત્ય માની ખીજી બાલુ જેવા બાલુવા
તરફ વલણ જ નથી આપતી અને વિરોધી બાલુઓને સહી લેવાની કે સમજી લેવાની
ઉદારતા પણ નથી અર્પતી.

ધર્મમાં પોતાનું દોષદર્શન મુખ્ય, અને બીજાઓના ગુણનું દર્શન, મુખ્ય હોય છે;
ન્યારે પંથમાં તેથી જીલકું છે. પંથવાળો માણસ બીજાના ગુણો કરતાં દોષો જ ખાસ
જેવા કરે છે અને પોતાના દોષો કરતાં ગુણો જ વધારે જેવા તેમ જ ગાવા કરે છે,
અથવા તો એની નજરે પોતાના દોષો ચઢતા જ નથી.

ધર્મગામી કે ધર્મનિષ્ઠ માણસ પ્રભુને પોતાની અંદર જ અને પોતાની આસપાસ જ
જુએ છે તેથી તેને બૂલ અને પાપ કરતાં પ્રજા, જોષ જશે એવો ભય લાગે છે, તેની
શંકા આવે છે. ન્યારે પંથગામી માણસને પ્રજા કાં તો જીરૂસલમમાં; કાં તો મહામહીનામાં,
કાં તો જીલકગયા કે કાશીમાં અને કાં તો સત્રુંજય કે અષ્ટાપદમાં દેખાય છે અથવા તો
વૈકુંઠમાં કે મુક્તિસ્થાનમાં હોવાની શ્રદ્ધા હોય છે એટલે તે બૂલ કરતાં પ્રભુથી પોતાને
વેગળા માની જાણે કામ તેની બૂલ જોતું બાલુનું જ ન હોય તેમ, નથી કામથી બંધ
ખાતો કે નથી શરમાતો અને એને બૂલનું દુઃખ સાલતું જ નથી; અને સાંભે તો યે ફરી
બૂલ ન કરવાને માટે નહિ.

ધર્મમાં ચારિત્ર ઉપર જ પસંદગીનું ધોરણ હોવાથી તેમાં જાતિ, લિંગ, ઉમર, ભેષ,
ચિહ્નો, ભાષા અને ખીજી તેવી બહારની વસ્તુઓને સ્થાન જ નથી; ન્યારે પંથમાં એ
જ બાહ્ય વસ્તુઓને સ્થાન હોય છે. કદ જાતિનો? પુરુષ કે સ્ત્રી? કદ ઉમરનો? વેષ શો
છે? કદ ભાષા બોલે છે? અને કદ રીતે જીરૂ કે જેસે છે? એ જ એમાં જેવાય છે;
અને એની મુખ્યતામાં ચારિત્ર દબાઈ જાય છે. ધણી વાર તો લોકોમાં જેની પ્રતિષ્ઠા
ન હોય એવી જાતિ, એવું લિંગ, એવી ઉમર કે એવા વેષચિહ્નવાળામાં જો ખાસ ચારિત્ર
હોય તોપણ પંથમાં પડેલ માણસ તેને લક્ષમાં લેતો જ નથી અને ધણી વાર તો તેવાને
તરછાડી પણ કાઢે છે.

ધર્મમાં વિશ્વ એ એક જ ચોક્કસ છે. તેમાં બીજા કામ નાના ચોકા ન હોવાથી
આભડછેટ જેવી વસ્તુ જ નથી હોતી અને હોય છે તો એટલું જ કે, તેમાં પોતાનું
પાપ જ માત્ર આભડછેટ લાગે છે; ન્યારે પંથમાં ચોકાઈતિ એવી હોય છે કે, ન્યાં દેખો
ત્યાં આભડછેટની ગંધ આવે છે અને તેમ છતાં ચોકાઈતિનું નાક પોતાનાં પાપની દુર્ગંધ
સુંઘી શકતું જ નથી. તેને પોતે માનેલું એ જ સુરાસવાળું અને પોતે ચાંલેતો હોય તે જ
રસ્તો એટલે લાગે છે; તેથી તે ખીજા બધે બેઠો અને બીજામાં પોતાનાં પંથ કરતાં
ઉતરતાપણું અનુભવે છે.

દૂંકમાં કદીએ તો ધર્મ માણસને દુરાતદિવસ પોષાતા ભેદસંસ્કારોમાંથી અભેદ તરફ
ધકેલે છે ન્યારે પંથ એ પોષાતા ભેદમાં વધારે અને વધારે હમેરો કરે છે; અને ક્યારેક
દેવયોગે અભેદની તક કાઢી આણે તો તેમાં તેને સંતાપ થાય છે. ધર્મમાં દુન્યવી નાની મોટી
તકરારો પણ (જર, જેર, જમીનના અને નાનપ મોટપના અંધકાઓ) શમી જાય છે;
ન્યારે પંથમાં ધર્મને નામે જ અને ધર્મની લાવના ઉપર જ તકરારો ભગી નીકળે છે.
એમાં અંધકા વગેરેના ધર્મની રક્ષા જ નથી દેખાતી.

તેનો ત્યાગ તેના પ્રથમના સ્વીકાર કરતાં વધારે સુખદ મનાવે જોઇએ. (૪) કોઈ પણ આત્મ સત્ય દેશ, કાળ કે સંસ્કારથી પરિમિત નથી હોતું. માટે બધી બાબતો જોવાની અને દરેક બાબતમાં જો ખંડ સત્ય દેખાય તો તે બધાનો સમન્વય કરવાની વૃત્તિ હોવી જોઇએ; પછી ભલે જીવનમાં ગમે તેટલું આત્મ સત્ય આવ્યું હોય.

પંથમાં ધર્મ નથી માટે જ પંથો સમાજ અને રાષ્ટ્રનો ધાત કરે છે. જ્યાં જ્યાં સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં એકતા આવવાના પ્રસંગો આવે છે, ત્યાં ત્યાં બધે જ નિઃપ્રાણ પંથો આવે આવે છે. ધર્મજનિત પંથો સરળતા તો હતા માણસજાતને અને વિશ્વમાત્રને એક કરવા માટે. પંથો દાવો પણ એ જ કાર્ય કરવાનો કરે છે અને છતાં આજે જોઇએ છીએ કે, આપણને પંથો જ એક થતાં અને મળતાં અટકાવે છે. પંથો એટલે બીજું કોઈ નહિ પણ ધર્મને નામે ઊતરેલું અને પોષામેલું આપણું ધાર્મિક સંકુચિતપણું કે મિથ્યા અભિમાન. જ્યારે લોકકલ્યાણ ખાતર કે રાષ્ટ્રકલ્યાણ ખાતર એક નજીવી બાબત જતી કરવાની હોય છે, ત્યારે પંથના ઝેરીલા અને સાંકડા સંસ્કારો આવીને એમ કહે છે કે, સાવધાન ! તારાથી એમ ન થાય. એમ કરીશ તો ધર્મ રસાતળ જશે, લોકો શું ધારશે અને શું કહેશે ! કેમ દિગંબર પોતાના પક્ષ તરફથી માલતા તીર્થના અવકાશમાં લાગ ન લે, કે રૂંડમાં નાણાં ભરવાની પૈસા છતાં ના પાડે, અથવા લાગવગ છતાં કચેરીમાં સાક્ષી થવાની ના પાડે તો તેનો પંથ તેને શું કરે ? આત્મ દોષ હિંદુ મંદિર પાસે તાજિયા લાઇ જતું હોય અને કોઇ એક સાચો મુસલમાન હિંદુઓની લાગણી ન દુખવવા ખાતર બીજે રસ્તે જવાનું કહે અગર ગોકર્ણી કરવાની ના પાડે તો તે મુસલમાનની એવો પંથ શી વચે કરે ? એક આર્પસમાજનો સભ્ય ક્યારેક સાચી દૃષ્ટિથી મૂર્તિની સામે બેસે તો તેનો સમાજ-પંથ તેને શું કરે ? આજ રીતે પંથ સત્ય અને એકતાની આડે આવી રહ્યા છે અથવા એમ કહો કે, આપણે પોતે જ પોતાના પંથમય સંસ્કારના શસ્ત્રથી સત્ય અને એકતાનો દ્રોહ કરી રહ્યા છીએ, તેથી જ તો પંચાભિમાની મોટા મોટા મનાતા ધર્મગુરુઓ, પંડિતો કે પુરોહિતો કદી મળી શકતા જ નથી, એકરસ યદ્ય શકતા જ નથી, જ્યારે બીજા સાધારણ માણસો સહેલાઈથી મળી શકે છે. તમે જોશો કે, એકતાનો અને લોકકલ્યાણનો દાવો કરનાર પંથના ગુરુઓ જ એકબીજાથી જુદા હોય છે. જો એવા ધર્મગુરુઓ એક થાય એટલે કે પરસ્પર આદર ધરાવતા થાય, સાથે મળીને કામ કરે અને અવકાશ સામે આવવા જ ન દે તો સમજવું કે હવે એમના પંથમાં ધર્મ આવ્યો છે.

આપણું આજનું કર્તવ્ય પંથમાં કાં તો ધર્મ લાવવાનું છે અને નહિ તો પંથોને મીટાવવાનું છે. ધર્મ વિનાના પંથ કરતાં-અપંથ એવા મનુષ્ય કે પશુ સુધ્ધાં થવું તે લોકહિતની દૃષ્ટિએ વધારે સાચું છે એની કેમ ના પાડે ખરું ?

મળે, જ્ઞાન મળે, દેશની લાવનાને પોષણ મળે, ગળવળને લાભ થાય, એવા પ્રયોગો થવા જોઈએ.

આવા જ કાંઈ હેતુથી અમદાવાદનાં વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર સમિતિએ શ્રી. ગાંધી જ્યન્તિ વખતે ખાદી પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા કરી હતી. અસહકારના શાન્તિમય યુદ્ધમાં વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર એ મોટામાં મોટું શસ્ત્ર છે. બહિષ્કાર સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવાનું સાધન ખાદી જ છે, એ તો નિઃસંશય વાત છે. ખાદીની લાવના પૂજ્ય ગાંધીજીને કેટલી પ્રિય છે તે સૌ જાણે છે. એટલે એ પુણ્યાત્માની જ્યન્તિ ખાદી પ્રદર્શન દ્વારા ઉજવાય એ યથાર્થ હતું.

મહાત્માજી માર્ચ મહિનાની ૧૨મીએ દાંડી જવા નીકળ્યા ત્યારથી આજ સુધીમાં અમદાવાદમાં અચાત રીતે ઘણું ખાદીકામ થયું છે. તે બધું એકત્ર કરી ભૂતાવાય તો બધાને મોટો લાભ થાય અને શીખવાનું મળે એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે આ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું.

ખાદી પ્રદર્શન એ જનતાને ખાદી સંબંધી કેળવણી આપવાનું એક સાધન છે. એટલે એની કિંમત રૂપિયા આના પાછમાં થઇ શકે નહિ-એમાંથી કમાણી કરી શકાય નહિ-એમાં તો પૈસા નાખવા પડે, એ વસ્તુ જુગાસ જવી ન જોઈએ. આઝાદ બગર, સ્વદેશી બગરોમાં મોખાં મૂલે રટોલનાં બાણ લઇને દુકાનો ગોઠવાય અને દુકાનોની કમાણીમાંથી અમુક ટકા નફો મળે એટલે પ્રદર્શનની સારી આવક થાય. ખાદી પ્રદર્શનમાં રેડિયો અને ખાદીને કેન્દ્રસ્થળે રાખીને તેની આસપાસ બીજી વસ્તુઓ ગોઠવાય એટલે એમાંથી ઉપજ ન થઇ શકે એ સમજી લેવું જોઈએ-અને તેથી જ એ પ્રદર્શને કેટલો નફો કયો તેના તરફ વિચાર થવો ન જોઈએ. આ સંગ્રામને પ્રસંગે હજારો રૂપિયા પ્રચારાર્થે ખર્ચાય છે તે જ પ્રમાણે ખાદીના પ્રચારાર્થે ખર્ચ થવો જ જોઈએ. અને ખાદીને હાલ અપાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે મહત્ત્વ અપાવું જોઈએ.

વિ. કા. બ. સમિતિ તરફથી પ્રદર્શનને પ્રસંગે પ્રગટ થયેલા નિવેદનમાં આદર્શ પ્રદર્શન કેવું હોય તે મહાત્માજીના શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું:—

“પ્રદર્શન એ ખર્ચ કાઢવાને માટે જિજ્ઞાસુ કરેલો તમાશો ન બનવું જોઈએ x x x પ્રદર્શન શિક્ષણની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું હોવાને માટે નીચેની શરતો પાળવી જોઈએ:—

૧-એમાં રમતગમત અને પૂતળાંના તમાશા નહિ જોઈએ. એ તો તહેવારો અને મેળામાં લોકોને મળી રહે છે.

૨-સ્વદેશી વસ્તુઓ સિવાય બીજી કશી વસ્તુ આવવા દેવી ન જોઈએ. સ્વદેશી વસ્તુ તે કહેવાય જે હિંદુસ્તાનમાં હિંદી કારીગરે બનાવેલી હોય અને કોઈ કંપનીની બનાવટની એ વસ્તુ હોય તો મુખ્યત્વે હિંદી શ્રેણીઓને લાભાર્થે જ એ કારખાનું ચાલતું હોવું જોઈએ. x x x

૩-બધી જ સ્વદેશી વસ્તુ પ્રદર્શન માટે સ્વીકારવામાં ન આવે. જે વસ્તુથી દેશને ખર્ચો લાભ થતો હોય અને જેને આશ્રયની જરૂર જ હોય તેવી જ વસ્તુ પ્રદર્શનમાં મુકવી જોઈએ. એટલે દેશી સિગાર, દેશી દારૂ અને દવાઓ, દેશી ડુંગરી સાહિત્ય, મિલનું કપડું વગેરે તો ન જ દાખલ કરી શકાય. આમાં મિલના કાપડને પ્રદર્શનરૂપી આશ્રયની જરૂર નથી, અને ખાદીની વસ્તુઓથી દેશને લાભ નથી.

પૂ. ગાંધીજીની પર્યુટ્ટી હતી. તેની અંદર તેમનો ખાટલો, પાવડી, દહીંનું વાસણ, ગાદી, લખવાની પાટ અને આસન ઉપર બેઠેલા ગાંધીજીનું અત્યુત્તમ ચિત્ર શાલ ઓરાદીને મૂકેલું હતું. ગાદી પાસે ગાંધીજીને વહાલી નાની બાળકી અંતઃજન્મ લક્ષ્મી ખરેખરી બેઠેલી—આ દ્રશ્ય એટલું બધું સુંદર હતું કે કાણ્યવાર તો જોનાર સ્તબ્ધ થઈ જતું ને એમ જ માની મેલું કે ખરેખર ગાંધીજી જ બેઠેલા છે ! ચિત્રકારે અને પર્યુટ્ટીની વ્યવસ્થા કરનારે ખૂબ સરસ રચના કરી હતી !

આદીને કેન્દ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું તે જ પ્રમાણે બીજીનું સ્થાન રમકડાંને આપવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓને—માતાઓને—બાળક તરફ નજર પડેલી જ પડે. બાળકના બેલનમાં રમકડાં કેટલા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એ રમકડાંના રટોલ પર પડતા દરોડા ઉપરથી જણાતું હતું. લાખો રૂપિયાનાં પરદેશી તકલાદી રમકડાં આવે છે તેને બદલે ચિત્રચિત્ર રંગનાં સુશોભિત લાકડાનાં પિત્તળનાં રમકડાંના ધણા રટોલો હતા—અને તે ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા. ઉત્તરાચિત્રના સખત તાપના ક્ષિપ્તોમાં દેશમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધની રોજની ખબરો—થી મુંઝવાદ રહેલા મમજને આ પ્રદર્શનની મુલાકાતથી અદ્ભુત શાન્તિ મેળતી હતી. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી, નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી, ભાવના સાથે આ પ્રદર્શનનો જેણે અભ્યાસ કર્યો હશે તેને જરૂર ખૂબ લાભ થયો હશે ને ખૂબ જાણવાનું મળ્યું હશે. તેની સાથે આનંદ—શાન્તિ પણ મેળવ્યાં હશે.

શારદાખલેન મહેતા

“ ઘટસ્ફોટ કિંવા પૃથાની હૃદયયાતના ”

અંધારી મધ્ય રાત્રીએ સૃષ્ટિ નીંદરતી હતી;
તારલાને ધરી હૈયે સરિતા સરતી હતી.

ક્ષિતિજ પરથી ધીરે ધીરે અટકે નભવાદળી,

ટમટમકતી આછે ફેરે સમીરણ્ય આકળી,

કરુણ રવતી ગંતનોદે અશાન્ત વિલાવરી,

પ્રકૃતિ રડતી ઝીણે નાદે વિભાસણ્ય આવરી.

વાયુની વ્હેરથી જાડ નિસાસા સંભળામ છે;

એવે કે દૂરથી પ્રોલ આવતી ત્યાં જણાપ છે.

યડકતી ગતિએ ડગ મૂકતી,

લયડતી ગતિવિભ્રમ ચૂકતી,

અટકતી ઉરદારણ્ય ભાવથી,

નિરખતી સૌ અશ્રુ વહાવતી.

મૃગા એ લોહના બાણે રહસ્ય શું રહ્યું હશે ?

પ્રોલના ઉર જાડાણે એવું તે. શું ભર્યું હશે ?

અમકતી અપજા અખ આંજતી,

અખકતી અખજા નિબંધાનથી,

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૩૭

ત્રેલુવન પ્રેમશંકર :

રસવૃષ્ટિ

અગ્નિ ગર્ભે રે અગ્નિ ગર્ભે : રનેહસૃષ્ટિની માંહ અગ્નિ ગર્ભે :
વીજ અમકે રે વીજ અમકે : મિઠા મેહુલાની તાલ વીજ અમકે !

મુવ૦

રસથી બ્યોમૂલરાય, મીઠા મેહુલો છવાય :

અભ અભ અગ અગ ભમે આનન્દ અભગ :

દિશા દિશાન્ત બધાય શાન્ત પ્રસન્ન દેખાય :

અગ મહારા રે અગ મહારા બુકે પ્રસન્નતા માલ :

વીજ૦ ૧

પહોળે ભે અભની હાર કરે મધુર પિહાર,

દેતી પલ્લવાવી અગ હલદ પુલદ કરી સગ :

શણ્ડમા નૂતનાકાર ધરે આપથી અપાર

નૂતન રાગે રે નૂતન રાગે અંગે મહારા પલ્લવાય :

વીજ૦ ૨

ભણી ભેડાભેડ એહ લાગી રમવાની લેહ,

કુદડી ફેરે કે યાળ, ચૂમતી કછક ગાલ,

કઈ હસી તાળી દેતી, કઈ કહ્યુંજીવ કહેતી :

એની ગુલે રે એની ગુલે હરે મસતી દેશાય :

વીજ૦ ૩

અવિચ્છિન્ન આ રો રાસ ભમે અભનો વિલાસ,

કૃષ્ણ મૂરતી રી એક વાળે મોરલી આલેક,

આસપાસ અભનાર ચમળી નતી પ્રજ્ઞાલાલ :

હર ચમ્બે રે હર ચમ્બે કૃષ્ણમોરલીની મહાય :

વીજ૦ ૪

ચમ્બે હલ્દીનું અગ ચમ્બે સરિવાતરંગ,

હાડ પાન શૈલ શૂંગ ચમ્બે ઉર્વી અગ અંગ.

જડ ચેતનંતરીક્ષ હશે નભી નતી દીસ :

હર ચમ્બે રે હર ચમ્બે, હવે મૂન ના રામાય :

વીજ૦ ૫

મેધ આભે ગરજન્ત ધોધ અવની ઝીલન્ત,

અનિધ હહેરો અનન્ન અતન્તોદાય ઝીલન્ત,

ભેડે ગર્જ આડપાન સરિત્ સરપૂર યોગાન :

હર ગર્ભે રે હર ગર્ભે, ઉડે આનન્દની માલ :

વીજ૦ ૬

આત્મે વાદળાં રમન્ત કેકા નૃત્ય ભૂ કરન્ત,

સિન્ધુમોજ હારોહાર કરે નૃત્યં બેગુમાર,

મુરુનૃત્ય મીઠું હાલ નૃત્યે નરી સરી ભય,

અન્તર મહારુ રે અન્તર મહારુ ભમે નર્તનની માંહ :

વીજ૦ ૭

હુલેરાય લાખાલાઈ કારાણી :

ઝારાનો મયદાનેજંગ

ધમ ધમ ધરણીનો પદ મૂલે, કળી કાગ મૂલે વિકરાળ,
શેષ નાગ પર સૃષ્ટિ મૂલે, મૂલે દિશા તણા દિક્ષાળ :

પૃથ્વીનો પદ્યતો રંગ !—ઝારાનો મયદાનેજંગ ! ૧

કચ્છ તખ્ત પર રાવ ગોરજ અડગ શૈર્ષભૂર્તિ સાક્ષાત્,
જીવજીરોઠ દિવાન પર ને સદી ઓગણિસની રાસવાત :

સળગી રણસંગ્રામ—સુરગ—

ઝારા ૧

દિવાનપદ ન મળ્યાની ઝાળે જળતો લોઢજ પૂલે શેઠ;
ધખીનો પાવક તરખતવા અધટિત કાળે બાધી ભેઠ :

બન્યો અવર માખવ મનસંગ :

ઝારા ૩

વાયુવેગે સિધ સચર્યો શોધ્યો ગુલામરાઈ સરદાર,
સાધર સમ લરકરમા લાખો સિંધી માફ સાઠ હાલર :

માતા મદરતા માતગ—

ઝારા ૪

જુહાતણુ આમતણુ ઝાલી ઠેક્યા નડેલ જુહાપાર
કચ્છ મચારના વરાજ, ને કચ્છ લોખના નળીરદાર :

રાજસક્ત ભાષાતો સગ—

ઝારા ૫

વિજાણુ ડીઢે વીર લખાજ મીઠળ બાધ્યા જેના હાથ,
ભીમ સંગે ભડવીર ભીમજ જેને શિર ઉ લોખાનાથ,

તરાતણો કાઠોર અડગ—

ઝારા ૬

કૂક્યા રણસંગે કરા લર રણજણુતા કે રણકાર,
નડેજ કુળદેવી કરા ગગન ગાળતા નયનચકાર :

આઈ આરાપુરા અભંગ—

ઝારા ૭

વકા કચ્છતણુ વીરો, ને વકા યનગનતા તોખાર,
વકા વાકડિયા શિરપેચો, મૂળે ખણુ વકી વળદાર :

વકી કચ્છધરા પાણુ બચગ—

ઝારા ૮

જોડો પર જાનલો ચાલી ચાલી બદ્દો ને તોપ,
રણે અડયા પદાદર બખતરિયા મસ્તકધારી ધોંગા, ટોપ :

ભડકથો બુલિયા તણો બુલંગ—

ઝારા ૯

સાજ સમે સિંધી સેના અન જળ વણુ યાકે યઈ દેરાન,
કચ્છી વીર મહારથિએના ઝારા કુંઝર પર મેલાણ :

ચમક્યા કાન તણા કુરંગ—

ઝારા ૧૦

નિશારુ કચ્છી પર તોડી દેડે બિલ્લયા દગલબાજ,
ઝાઝમોં ખાંમળે લડેતા 'નિજ' પર 'લેદ' એથે સહસા જ :

અસિ ચાલી ત્યો એક સળગ—

ઝારા ૧૧

ચડાવતોફે મારેલી તે પ્રથમ • લડાકે ફાટી તોપ,
મચી રહ્યો ભથ ને કોલાલલ, — હિસમતનો આ કેવો કોપ !

પદમોં પદકી ગયો પ્રસંગ !—

ઝારા ૧૨

૩ લોહજ (૧) લોહગટ + જ = લુવાણે, (૨) લોહ (લોહ) જેવો જ. ૪ માડૂ મરદો.
૫ જુડધાર જટાજૂટવાળા નામ જેવા. કચ્છો છઞ્છરો ભાટિયા લુવાણા અને
ખીમ જમીનદારો.

૬ દીલે યુવરાજપદે, જે હમણા જ પરણી બિઠ્યો હતો અકંગ અશંગ; અટલ,
અટલ, અતુલ બલના અર્થમાં કોઈ કોઈ વાપરે છે, પણ શબ્દ ખોટો જણાય છે.

૮ વ્યંગ. રહસ્યની ભરેલી, શુ કરવા ધારે છે, શુ કરશે, શા હેતુથી, તે નસીબ-
દેવીનું કળાય તો એનું કળાય એવી. પ્રાસ કે કોઈ પણ કારણે વ્યંગ શબ્દને વ્યંગ કરવો ન ધંદો;
બંને જુદા જુદા શબ્દ છે. ૯ લરકરને પોતાની બાબુએ જતું દેખી લુગ્યો પણ ભડક્યો.

૧૦ મેલાણ પડાવ ૧૩ સતાણી મતાજનો વશજ નરાઠકોર ભીમજ. ૧૭
સુરાંગના અમરા

૧૮ મખ યય ૧૯ પડે પડા પાછળથી, આપણાથી ન સગતાય એમ. કચ્છ
નિર્વાઈ યય આપણ બની ગયુ, શીકું પડી ગયુ, આ આરાના ફેર પછી.

૩૯

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ : ગીતજોડ (વત્સલનાં નયનો; આશાગીત)

વત્સલનાં નયનો

તિમિરાશયના મહને પડતા સપના વિપુરા નજરે ચડતા,
સહુ તે. - પણ કેમ રાહાય, રાખે, સહિ વત્સલના નયનો રડતા ? ૧
નહિ તે કઈ દોષભર્યા નયનો પણ નિર્મલ નેટસરોવર સા—
રસયુગ્મ સમા પરિપૂર્ણ દયા-રસ એ જાખમી દિલના રાયનો. ૨

આશાગીત

અહા ! શા આજ વર્ષાવે સ્વરો આત્મા પરે, આશા !
બળેયો આત્મ એ રો એ સ્વરસનાને કરે, આશા ! ૧
અરે ! શુ આવશે ત્યારે ફરીશુ સાય એવો દિન
કદાપિ રનેહને સ્વર્ગે ? કહે છે શુ ખરે, આશા ! ૨
અને શુ રૂઝમે આખિર જાખમ એ શુદ્ધ હૈયાનો ?
અને એ ચાહશે શાયે ? દયા બેની કરે, આશા ! ૩
નહી પડવા જતા અગને કરી થે વસ્તુ ઐહિકની
કરે સન્તોષ ને તેને : મહને તો લહરે, આશા ! ૪
નિહાકું હા ! ભવિષ્યે એ પક્ષ પણ નેત્રસ જૂનો
સખીનો સૌમ્ય, હૈયુ તો સુખે જીવમા તરે, આશા ! ૫
મહને મોઢી રહ્યો આરથા સદા તવ જ્ઞાનયા, દેવી !
સ્વરો એ દિવ્ય હૃદયને બરે ને આબરે, આશા ! ૬

છન્દ બંને પદ છે પહેલું ગીત પરમ્પરિત (એટલે સળગ) તોટક પણ છે. અંગ્રેજી
બ્લેન્ક વર્સ (blank verse) દિરાષ્ટક મીટર (heroic metre) વગેરે બનનામાં
પંક્તિને બાંધે દહ વિરામવાળો બન્ધ (end-stopped line એન્ડ સ્ટોપ્ડ લાઇન) અને
એવા વિરામ વિનાનો સર્ગ બન્ધ (run-on line રન-ઓન લાઇન) એ બોદ
જાણીને છે. આપણા સિખરિણી, મન્દાકાન્તા, અગ્વરા, હરિણી, માયિની, શાંતિની, પ્રદર્શિણી

સાથે આવશે એવી આશા પડે છે, થોડોક સમય, તે સમયની લાગણીનો ઉદ્ધાર તે 'બીજું' છે. મં બાનગીમાં પત્ની સાથે ધર્મસાહિત્ય વાંચવા ચર્ચવાના પ્રયત્નો કરી કરીને કર્યા કરતા; મુખ્યત્વે બાઇબલ અને સ્વીડનબોર્ગમાંથી ખાસ સુટેલા અંશો, કેમકે, “શબ્દ” (ઈશ્વરવાણી)ની દિવ્ય શક્તિમાં એમને અવિચલ શ્રદ્ધા હતી. ઇ. ૧૮૯૭ ની મં ની બીજી કૃતિઓ આ બેની સાથે વાંચવા જેવી છે, ખાસ કરીને એપ્રિલ માસની કૃતિઓ. પ્રિયતમા ધર્મફેરમાં સાથે આવશે, એ આશા એ કૃતિઓમાં ફિક્કી પડતી દેખાય છે ખરી ?

અર્થ-તિમિરાશયનું ગાહન, અતિગદન તિમિરાશય, ભવિષ્ય, કશું જ ન સુઝે એવું ઘોર અન્ધકારમય: એમાં પડતાં, એ જેવા જતા કશું જ નથી સુઝતું, માત્ર આછા આછા સ્વપ્ન જેવું આટલું જ દેખાય છે, કલ્પાય છે, કે પ્રિયતમાને તજીને આગળ ચાલતાં જાણે વિધુર થયો હોજી એવું જ જીવન અન્ત લગી ગાળવું પડવાનું. હું ખિસ્તી ચાઉં, ખિસ્તી થયો છું એમ જાહેર કરી કાઠરટ મ્હારો છજ એમ ઘ્ખોડ જણાવું, અને પ્રિયતમા એ કશું ન કરે, મ્હારી સાથે ધર્મફેર ન કરે—ન જ કરે ને!—એટલે મ્હારે એને તજવી જ ને, એ મ્હને તજે જ ને: એટલે હું વિધુર, એ વિધવા, એ એ કંગલું ભયો પછીનું ભાવિ. બીજું કશું જ નથી સુઝતું, આ એક રેખા સુઝે છે. હું મ્હારું લાગ્યું તો જાણે સહુ; પણ સાથે એ રોયા કરે, રોયા જ કરે, આખો જન્મરો, એ “સપનું” પણ અચૂક દેખાય છે, અને તે વારુ કેમ શકાય સહી ? વત્સલ શબ્દ બહુવચને લેવાય ખરો, પરન્તુ બીજી કહી અનેક વ્યક્તિઓને લાગુ પડે એવી નથી, એક જ વ્યક્તિને લાગુ પડે એવી છે: આ કહીમાનો વિધુર શબ્દ પણ કહીને એક જ વ્યક્તિને લગતી ઠરાવે છે.

કોપભર્યા મ્હારો દોષ એ હૃદયમાં ખિલકુલ વસતો નથી. વિશુદ્ધ સ્નેહસરોવરમાંની સારસજોડી જેવા એ નયન મ્હારી તર્ફ દયા-સ્નેહભાવે જ ઉભરાઈ જાય છે. કુનિયાના જખમીના જખમ કોઇ પણ શમ્યામાં રૂખાવા શક્ય, તો આ શમ્યામાં રૂખાય, એવાં એ ! એ શયન ઉપરનો મ્હારો અધિકાર ફેંકી દઇને હું તે ક્યાં ઠરી શકવાનો ! ઉપર કહી ચુક્યો છું, કે આ બે વફાદારીઓ છે પણ એવી જે એક ધસારો કરે તેમ બીજીની જડે ઉતરી વધારે બાઝે ! સારસજોડી, નરમાદા, સાથે સાથે જ આધાંપાછાં તરે છે, એ આ ઉપમામાં સાધારણ ધર્મ છે. નરમદા વચ્ચે સ્નેહ “પરિપૂર્ણ” હોય છે; પણ એ ગુણ અહીં સૂચનખલે નાયકનાયિકાને સમર્પીય છે, એટલે બે નયનો=સારસ જોડી એ ઉપમાને પોષવાનું કાર્ય કરતાં કરતા, આ કવિ અને પ્રિયતમાની જોડીમાં સ્નેહપરિપૂર્ણતા છે તે કારણે જ,—કવિ હવે પરમ્પરાપ્રાપ્ત તળાવમાંથી જાડી જમ્ બાજીજીવનમાં જવાનો અને પ્રિયતમા એ તળાવમાં જ રહેવાની, એ નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તો,—એ નવી પરિસ્થિતિ=દુઃખપરિપૂર્ણતા, એવા ખ્યાનિ ઉત્પન્ન કરવામાં કૃતકૃત્ય બને છે. આ છેલ્લું વાક્ય પ્રથમ વાચને ન સમજાય, તો એનું અને મૂલ કાવ્યનું ફરી ફરીને મનન કર્યાં કરવું, એટલે, છુદ્ધિની જડતા હઠતાં, સમજાશે.

‘બજેલો આર્ત’ ઉપર વર્ણવેલી દશામાં છે એવો આ આત્મા.

અરે.....ખરે કે અરે.....અરે ? બીજી રીતે વાંચતાં, “કહે છે શું અરે આશા !” એમ થાય, જે નબળું છે. બંને સ્થલે ખરે વાંચવાનો પક્ષ તો કોઇ નહોં કરે. સ્નેહને સ્વર્ગે: બે અર્થ છે—(૧) અન્યોન્ય સમ્પૂર્ણ - સ્નેહનું એકમ, તે જ જાણે.

વહે વખતઃ પ્રાકતન-રમણ-સૂર જાગે, વધે,
 ખીંચે, હર નિમંત્રતા અચુક એક તહારા ભણી,
 હું જે મનુજ આપહું સહજ ધર્મ પ્રીછું જે,
 તણાઇ અહીં યજી સદય આર્ત આળ્યા કરે.
 ભલું તુજ હજો સદા, -દુઃખસમુદના દીપ હે,
 સુરોતલ સુધાવ પદ સન્તો જ દુર્વાતણા,
 અનેક જન બંધિમાં વહન ખાસ રેલાવતો,
 ગહને વિરમવા, ગહને રુચવવા, ગહને કારવા,
 નવા હજમથી ગહને ફરિ ગહડાવવા યોવને.
 સખે, વિરમ. બન્યુતા પ્રકર્યો જે મુછો મૂટતા,
 ટકો તન ટકે બપહાં લગણ ત્યાં લગી આપણી,
 વડીલ મુજ તાહરાં, તુજ વળી યયાં માહરાં,
 તથૈવ સિદ્ધ બેગનાં ઉભયનાં રહેજે બની.
 વળી હિતવિશેષ મર્થ જગમાંહિ જે જે કઈ
 મળે ક્ષણિક, વા સવાક્ષણિક, -તે હજો તાહરાં !
 શું કામ ચમકે સખે ? ફક્ત દાખવું છું તહને
 પરાન્તર વિમુક્ત, ધર્મ તુજ જેહ જેવા તણો.
 મોત, ઇષ્ટ મોત, બેમાં વધુ પસમું કયું,
 એ જ્ઞાનાભિનયોત યજી ભલે ઉગર્યો સખી !

ધૃતિકણી

પ્રસો, ગદ્ય. રહી સદા તદપિ વ્યરત બ્રહ્માંડમાં,
 રહી ધૃતિકણી વળી વિગદ પંડ-જીડાણમાં
 રહી ધૃતિકણી સજે વદન વ્યરત બ્રહ્માંડથી,
 જુને મુજ ભણી ધણી વખત લોચનો માંડતી,
 હે ધૃતિકણી યજી કવચિત રાખદાયા વળી.
 હે વદન સૂર એ અસલરૂપ મારો થયાં,
 -નહો ફક્ત સ્વપ્નમાં, વિજન માંહિ, એકાગ્રયમાં,
 નહો ફક્ત ગાકમાં, વિચલમાં, હર જ્ઞાનિમાં,
 -અકારણ હે સખે, સ્વલ બયે, દયા સર્વમાં,
 ભમે મુજ સહે સદા ય, મુજ દેહદાયાસમાં.
 નથી વદન એ નથી રહણ એ રહ્યાં સ્વૂલમાં,
 -સહે, નયનં શ્રોતે સ્વૂલ કયમ સૂક્ષ્મ દુઃખલાગ એ ?
 જનો વિમલ વિમલવિમલ નયન શ્રોત હર પંડ આ.

૧૪

જુદ : પૃથ્વી, વલણ તરીકે સોરઠો પણ આ પૃથ્વી અત્યાર સુધી પરંપરાથી પિંગળમાં આવતો પૃથ્વી નથી. પિંગળનો પૃથ્વી એણમાં એણો એમ છે, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલો પતિ માત્ર શોભાનો છે, જન્દને આવરયક નથી, વગેરે તેનાં લક્ષણોનો લાભ લઇ આ લેખકે તેમાં જે નાની સરખી દેખાતી છટો લીધી, (૧) તેનો પંક્તિની અંદરનો પતિ કાઢી નાખ્યો, (૨) અનેક પંક્તિઓમાં ગમે ત્યાંથી આરંભાઇ ગમે ત્યાં પૂરાં થતાં વાક્યો તેમાં મૂક્યાં.

અર્થ. ૧-૪ સદ્ગુણનો સંબંધ કોઈ જિમ્નના ક્ષણિક ઉભરાનો નહોતો; પણ કાલસિદ્ધ, અનુભવપક્ષે થયેલ ઉરનો હતો, ઉરના એ એકત્વને માત્ર એમ જ વજ્રપાથી છેદી શકે. એમ ઉરને છેદીને તેના એક ટુકડાને માનવેન્દ્રિય ન પહોંચી શકે ત્યાં ફેંકી દે છે—બિચારો અવશિષ્ટ ટુકડો, સોરગમાં કંપનો મૂર્છામાં સમય વીતાવે છે, અને છતાં એ મૂર્છા પણ દુઃખના અભાનની નથી, તેમાં પણ દુઃખના ચમકારા યથા જ કરે છે !

૪ થી ૮ વખત વહેતો નય છે, હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ભૂતકાલમાં પાછું નય છે, ત્યાં ભૂતના રમરણોમાંથી તારી સાથેના સંબંધનો સૂર જગે છે, વધે છે, ખીલે છે અને તારા તરફ આકર્ષાય છે; કારણ કે તું શબ્દોથી નહિ પણ ગારા હૃદયને જ અલૌકિક રીતે નિયંત્રે છે. જેમ મને યાચ છે તેમ તું પણ—તું પણ મારા જેવું સૌહાર્દના સહજ ધર્મને અધીન બિચારું મનજ ને !—મારી દયાથી, મારા દુઃખે દુઃખી અહો તજ્યામને આવે છે !

૮ થી ૧૩ તારું ભણું યજ્ઞે ! આ દુઃખપારાવારમાં તું જ માત્ર સાન્તવનનો દ્રોષ મારે છે. મારા જખમો રુઆવવા, અને મને ફરી યૌવને ચડાવવા—અર્થાત્ ફરી લગ્નસંબંધ કરાવવા, મારો અન્તસ્તાપ મટાડવા શીતલ જલની અનેક સીધી અને અટપટી નહેરો વહેવરાવે છે. ઝડબું બધાં સીધી અને અટપટી આ શબ્દોથી સુચિત થયું છે કે મને આધાત ન પહોંચે એવી રીતે ફરતી સૂચનાથી, સુક્રિતપ્રસુક્રિતથી તું મને સમજાવે છે, મારે માટેની તારી કેમળ લાગણી સમજી શકું છું, તું પણ માનવ એટલે એમ કરે જ, પણ મારા સંબંધમાં એ ઉપચારો વ્યર્થ છે લાખ ! તું મારો મિત્ર પણ મને ઝાળખતો નથી. એ જવા દે. સખે વિરમ.

૧૪ થી ૨૧ લગવાન કરે, અને કિશોર અવસ્થાથી જે આપણી મૈત્રી બંધાઈ છે તે 'શ્રુત્યપર્યંત પહોંચે. મારે પરણવાનું હવે શું પ્રયોજન હોઈ શકે ? નાનપણથી મારાં વડિલો તારાં વડિલો હતાં, તેમ હવે મારાં ફરજંદો તારાં અને તારાં તે મારાં ફરજંદો નહિ યદ્દ શકે શું ? યશે જ. મને જગતનાં સુખો માટે આ ઉપાય સૂચવતો હોય તો તો કહું છું જે, હવે મારે મન એ સર્વ સુખો માત્ર ક્ષણિક છે—બહુ બહુ તો સવા ક્ષણિક છે. એ સર્વ તારાં યજ્ઞે, પણ મારે માટે તું પ્રયત્ન ન કરતો. ક્ષણિક વા સવા ક્ષણિક આ ક્ષણિકના જોડાક્ષરના ચડકાર સાથેના ઉચ્ચારમાં, નાયકનું દળાવેલું કુસકું નથી સંભળાતું ? એ કુસકું સાંભળતાં સુહૃદ ચમકે છે, તેને કહે છે, 'લાઈ એમાં ચમકે છે શું ? તું મારો મિત્ર છે, મારા મનની પ્રતીતિ જરા પણ ઢાંકપિછાડા વિના સ્પષ્ટસ્પષ્ટ જાણવી તે તારો ધર્મ છે. મારે મન જગતના લ્હાવા હવે ક્ષણિક જ છે.

૨૨-૨૩. અત્યાર સુધી નાયકના મનમાં સદ્ગત તરફની એક પ્રેમનિષ્ઠા જ ગુપ્ત પણ સ્થિર વલ્લો કરતી હતી, તે છેવટે જરા છૂતી યાચ છે. નાયક પોતાની આર્તતામાં પણ સદ્ગતનું એક સુખ જુવે છે. એક ઉરનાં બે અરધિયાં કરી એકને દષ્ટિપાર ફેંક્યું, તેને આપણે મોત કહીએ છીએ. તો બાકી રહેવાનું શું છે, જીવતું મોત જ કે કાંઈ બીજું ? અને આ જીવતું મોત વધારે વસમું છે. આ જ્ઞાનમાં ભલે પ્રલાશ હોય, પણ તે સાથે અસહ્ય તાપ છે, એ તાપથી તો સખી લાલા બગ્યા ! ગમે ત્યારે પણ બેમાંથી એકને જવાનું હતું, અને સખીને હું બોગવું છું તેવું દુઃખ પડત-અમારું એક ઉર હતું એટલે એમ જ થાત તેમાં શંકા નથી—તેના કરતાં મારે મારે પડ્યું છે તે જ ઠીક છે. 'માનાગિન્યેત' એ સાથે ખડકાથલા જોડાક્ષરોમાં પણ કુસકાંતો અવાજ સોરઠાના લયમાં સંવાદી રહીને સંભળાય છે.

દુષ્ટિકણ્ણીમાં કાવ્યમાં નાયક વૈધુર્વના દર્દનાં જાડાં ચિત્તનો અને અનુભવો વ્યક્ત કરે છે. કાવ્ય પ્રજ્ઞને સંબોધેલું છે.

લોકચર્યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાના રથાનના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નજીવાચીત્ર અને ચોક્કસ લાગણી એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તમે]

૧

મુરબી પાઠક સાહેબ,

આપ જેલમાં છો તે સમયનો કદાપિ આ મારો છેલ્લો પત્ર છે. આપ જાણો છો કે ચાલુ ચળવળને હું એક અભ્યાસના વિષયતરીકે ગણું છું. અને તેથી તે વિષે લખતાં અને તેટલું નિર્વિકારપણું સાચવવા હું પ્રયત્ન કરું છું. પણ અત્યારે હું આપને કાગળ લખું છું ત્યારે હિન્દુસ્થાનના સુલેહપ્રિય (!) વાર્ધસરોય સાહેબે આખા ગુજરાતમાં એટલી બધી ગરમાગરમી પેદા કરી દીધી છે કે સદગ્ન શાન્તિથી લખવું થઈ શકતું નથી પડ્યું છે.

આવજી-ભાદરવાના અરસામાં હું જુદા જુદા રથને ફર્યો છું; અને લોકમાનસ સમજવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગયા માસમાં તમે જે રથોથી પકડાયા તેની આજુબાજુના રથોએ હું ગયો હતો. હું એવે પ્રસંગે ગયો હતો કે જ્યારે પ્રથમ રાણપુર સમિતિની ધરપકડના અંગે લોકોમાં ઉત્સાહનું પૂર આવ્યું હતું. 'ઉત્સાહનું પૂર' એ શબ્દો હું સાંભળ્યા વાપરું છું. સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોની ઠેકાણે ઠેકાણે જે હૃદયે જેમ, એ આખા સમુદાયના મુખ ઉપર જે હિલ્લાસ અને દેશને માટે સંકળ કરનારાઓ તરફ ભક્તિ જોષ તેની મારા મન ઉપર ખૂબ જાડી અસર થઈ. હું બીજાઓની જેમ એ 'પૂર' થી બહુ મોટી આશા બાંધનારો નથી. કારણ લાગણી જ્યાં સુધી કાર્યમાં પરિણમે નહિ ત્યાંસુધી એ બહુ વિશ્વાસ રાખવા લાયક વસ્તુ નથી; લાગણી ધણી વાર કાર્યમાં પરિણમવાને બદલે શબ્દોમાં પરિણમવાનો સહેલો માર્ગ લઈ લે છે. અત્યારે મને લોકમાનસની આ રીતિનો બહુ ભય લાગે છે. લોકો એટલું બધું ભ્રાંસે છે, ગાય છે અને ધાંટા પાડે છે કે મને ભય રહે છે કે તે બોલાતું કાર્યમાં મુકાય તે પહેલાં એ લાગણી 'કૃતાર્થ' થઈ રાખી જાય. હું આમ લખીને લોકોને દોષ કાઢવા માગતો નથી; માણસના મનના આ લક્ષણ તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચવા માંગું છું, અને એમ સાચવવા માંગું છું કે લોકનાયકો આ ઉત્સાહને કાર્યનું રૂપ આપવાની કોઈ ચેતના વિચારી શકે.

અમદાવાદમાં આઝાદ બજાર લરામા પછી પારસી બજાર અને ગાંધીજીની જન્મ-તિથિના નિમિત્તે ખાદી પ્રદર્શન કરાયાં. આ બધાનાં છાંયોળે વર્ણનો આપવાનું કામ મારું નથી. ખાદી પ્રદર્શને બીજાઓ કસ્તાં રાષ્ટ્રીય મર્યાદા ધણી વધારે સાચવી છે. આઝાદ બજાર વિષે લોકોની એવી ફરિયાદ હતી કે તે શીલ્પ બજાર છે; અને આ આક્ષેપ તદ્દન ખોટો છે એમ તો તે ભરનારા પશુ કહેતા નથી. ખાદી પ્રદર્શન વિષે કોઈ એવું ન કહી

તો નાયકો સૌથી પહેલા પુષ્ટકાય છે; અને છતાં લડત તો ચાલ્યા જ કરે છે. અલગત, જે લોકો નાયકો હોય તોપણ લડે એવા નથી અથવા ગાંધીજી જેવાની હુંદ હોય તોયે ફક્ત જાય એવા હોય-તે તો અત્યારે પણ એવા છે. પણ જે લોકોમાં ગાંધીજીની સદાચરણીય યાત્રાએ 'સત્યાગ્રહ-મૃતિ' (Satyagraha-mentality like war-mentality will have to be studied as a separate complex by pshychologists) ઉત્પન્ન કરી તે લોકોને જાણે દલે નાયકની જરૂર ન રહી હોય તેમ તેઓ કામ ક્યો કરે છે. એ લોકોને પોતાને તેમની આ રિયલિટી બાન નથી. કારણ તેઓને હંમેશા વ્યવસ્થાપકોના અભાવની ફરિયાદો, દલે કોઈ રહ્યું નથી-અધા જેલમાં ગયા-પ્રત્યાદિ ફરિયાદો કરતા મેં સાંભળ્યા છે. પણ સરકાર જ્યારે ક્રાંતિક પગલું બરે છે ત્યારે તેની સામે યવાની યુક્તિ એમને આપોઆપ સૂઝી આવે છે અને ઉત્સાહથી તે અમલમાં મૂકે છે. આ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ઘટના કહેવાય. જાણે એમ લાગે છે કે સત્યાગ્રહની ભાવના કોઈ સત્યરૂપે તેમનામાં દાખલ થઇ તેમને ન પ્રેરતી હોય!

પણ હું પોતે આવી કલ્પનાઓ કરવા તૈયાર નથી. એક ચિત્તશાસ્ત્રી તરીકે જ હું તેનો ખ્યાલ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. હિંસક લશ્કરી ટુકડીઓના માનસમાં અને આ અહિંસક લોકોના માનસમાં શું તફાવત છે? બન્નેનો તફાવત સમજીએ તે પહેલાં બન્નેની સમાનતા નોંધી લઈએ.

ગમે તે હિંસક માણસોનું ટાણું એ લશ્કરની ટુકડી નહિ કહેવાય! પણ અચૂક એક પ્રયોજનથી બંધાઈને એકઠા થએલા માણસોને જ ટુકડીનામ આપી શકાય. આ પ્રયોજન-સાધિત એકતા હિંસક લશ્કરની ટુકડીઓમાં તેમ જ અહિંસક લશ્કરની ટુકડીઓમાં સમાન છે. આ ઉપરાંત પોતપોતાના પ્રયોજનને અનુકૂળ તાલીમ આદિની સમાનતા પણ સમજી લેવાની. બન્ને વચ્ચે જે તફાવત છે અને જે રીતે એ તફાવત એકબીં નાયક ન હોય તો નિરાધારતારૂપે અને બીજામાં નાયક ન હોય તોયે સ્વાશ્રયતારૂપે દેખાય છે તે સ્પષ્ટ કરવો એ જરા કઠણ કામ છે.

હિંસક ટુકડીઓમાં તાલીમ ખૂબ હોય છે, લગભગ ધંત્રના જેટલી ચોકસાઈથી તેઓ કામ આપે છે. પણ આ ધંત્રવત્ રૂપમાં જ તેની નબળાઇ રહેલી છે. જેમ સારામાં સારું ધંત્ર પણ માણસની દેખરેખ વિના આપોઆપ ચાલતું નથી, તેમ આ ટુકડીઓનું પણ છે; અને તેમનું પ્રયોજન આક્રમણરૂપે હિંસા હોવાથી આવું યંયા વિના તેમને ચાલે તેમ નથી.

અહિંસાની મર્યાદામાં રહીને લડનાર ટુકડીને લડીને શું મેળવવાનું છે તેનું વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. અહિંસાની મર્યાદા પ્રયોગને પણ મર્યાદિત કરે છે. અહિંસાની મર્યાદાથી લડતો માણસ કોઈના ઉપર આક્રમણ કરે કે કોઈનું પડાવી લે એ અસંભવિત છે. અહિંસાથી એવું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય જ નહિ. આથી અહિંસા જોડે બાગે સંરક્ષક છે. સંરક્ષણ અને આક્રમણ એ બે તરફો બન્નેના માનસમાં અને વર્તનમાં તફાવત પાડે છે. જ્યારે બીજાનું પડાવી લેવું હોય ત્યારે જે યોજના કરવી પડે છે તે ધણી જટિલ હોય છે. તેના મોટે બહુ યુદ્ધિની જરૂર પડે છે; અને અમુક યુદ્ધિશાળી માણસો જે યોજના ઘડે તે યોજના બીજા માણસોએ આખી સમજ્યા વિના ફરકને પોતપોતાનો ટુકડો કરી અમલમાં મુકતાની હોય છે. આથી જ્યારે નાયક નથી હોતો ત્યારે આખું કેમ કરવું એવું બીજાઓને

મીઠું ખેનને છે અને સુખદેવે બોલાયા થા, ને કહે છે પાસ જાવણી હૈં ઉસમેં. પરર ખખર મીલી થી કે છે ખજે કે બાદ ને બી કહેકે મેદાનમેં જાયે,—સિવાય voters^૧—કે ઉસપર ૧૪૪ મી કલમ લાગુ હોગી. રાહીની, રાધા ખેનકી બેન ઓર મેં તેા પાંચ ખજે તૈયાર થેં, ઓર એ ખ્યાલ કર રહે થે કે કુચ ખા કર જાયેગે. છતને મેં તેા ચાલી પીટનેકી આવાજ સુનાઇ દીધ ઓર એ ખખર મીલી કે થોડી બીબીયાં ને કે લાંકી 'વોલનટીયર કોર' કી થી, ઓર થોડે મઠે વોલનટીયરસ પર લાડી ચલી હૈં; એસા માલુમ હુવા કે વોહ લોક પોલીસકે કોર્ડનકે તોડ કર અંદર ચલે ગયે, લેકીન એ અજાબ બાત, કે કલમ તેા ને છે ખજે કે બાદ જાયે ઉસકે લીધે થી, ઓર થે લોક તેા સાડેતીન ચાર ખજે વહાં ગયે થે, ઓર પોલીસને અપના લાડીરાજ શુર કર દીધા. થે ખખર સુન કર હમ તેા એકદમ નીકસે ઓર જાવની પહોંચે, રાસ્તા મેદાનકે પાસસે હી જાનેકા થા; લેકીન ઉસ વખત તેા સમ સુપ થા, કયું કે જનકુ ઘગા થા ઉનકા તેા ઇસ્પીતાલ લે ગયે થે, ઓર બાકીકુ ગીરફતાર કર લીધા થા. અલખતાહ પોલીસ લાડી કે સાથ ઓતરકે બેઠી થી. હમ જાવની પર ગયે, તેા એક જુજીમ^૨ વહાં તેા થા, ઓર રાસ્તેમેં તેા છતને લોગ થે કે મે કયા કહું! એસા માલુમ હોતા થા કે તમામ શહેર ઉત્તર પડા હૈં. હમકો એકદમ તેા જના નહીં મીલા, કયું કે પહેલે એક આશ્રમકી ખહેન, જનકા નામ વસુમતી ખહેન હૈ, ઉનહે ટુકડી લે કર જાનેકા થા. શીર મુઝે ઓર શીર રાહીનીકું. વસુમતી ખહેન તેા અપની ટુકડી લે ગઇ, ઓર જહાં જ્યાહા મોટર ઓર ગાડીયાં આનેજાનેકા રાસ્તા થા, વહાં પોલીસકે કોરડનકે બાહિર જાકર ખડે હો ગયે. કરીબ^૩ સાડેસાત ખજે હમલોક સખ સાથ મીલકર કરીબ સાઠ ઓરતે ગઇ. રાહીની બી સાથ હી થી. સખ પોલીસકે અતરાફ^૪ મેં જાકર ખડે હો ગયે. હમ કરીબ આઠ મેઇન એનટ્રન્સ^૫ પર ખડે હો ગયે—રાહીની, મેં, ઓર છે દુસરે. હમ સખ લડકૈયા હી થી—સિવાય દોએક જુદીયેકે. હમારે પીછે હી લડકૈયા એક કતાર થી. વહાં કરીબ દસ મીનીટ બી નહીં હુધ્ હોગી કે વહાંકા હી. એસ. 'પી. અપના' ઘોડા ઘોડાના હુઆ હમારે તરફ આયા. અલખતા અંજેજ હી હૈ. રાહીનીકી બીલકુલ પાસ આયા લેકીન વો બીલકુલ હટી નહી, બસકે કાશીશ કર રહીયી કે થોડેકુ ધક્કા મારે. ખ્યાલ કીજીયે કે વો શપ્સ બીલકુલ ઘોડા રાહીની કે જીસમ^૬ પર લેકર આયા, લેકીન વો બંદી બિલકુલ હટી નહી. વીડેકે લખામ^૭ પડક લખિા ઓર ઉસકે સાથ ગીલગોલ પ્રરિત લગિ. બિલકુલ ગજબ કીયા! મેં તેા કેખ રહી થી કે અખ કયા હેરતા હૈ. લેકીન વો ઘોડા બી એસા થા કે બીલકુલ આગે ન જડે. શુકર, કે રાહીનીકું બીલકુલ જ્યાહા લગા નહી. સીફ પાઉકી એક નસ જરા ખીચાઇ; અગર મી, કરંજીવાવા ન આતે તેા માલુમ નહી, વો ગોરા કયા કરતા. ઉનહોને આકર બહોત કેશીય કીયી—હમકો સમજાનેકી—કે થેહ તુમ કર રહે હો વો ઠીક નહીં. રાહીની સાફ બોલી કે અગર વોટરસ કો જના હો તેા અપની અપની મોટરોં, ઓર ગાડીયોં મેંસે ઉતરકર જાવે, લેકીન હમ તેા વહાં સે નહી હઠનેવાલે. મુઝે બેગ કે મીઠુંખહેનકું પુછકર આવું કે કયા કરે. વોહ તેા બોલી કે કાસીબી તરેહસે વાંહસે મત હઠના. હમતો વહીં જમકર ખૂડે મેં કે કરીબ દસેક લાડીવાલે પોલીસકો હમારી

૧ મતદારો. ૨ રવચસેવકની ટુકડી. ૩ કુંડણ. ૪ ટેણ. ૫ લગલગ. ૬ બાણ. ૭ મુખ્ય દરવાજો. ૮ શરીર. ૯ હૈથરનો ખાડ, કે....

(૧) મોટાં શહેરોના ઘોંઘાટ

ન્યુ યૉર્કના હેલ્થ કમિશનરે, ઘોંઘાટથી થતાં ગુસ્સાન અને તે અટકાવવાના પુલાને સૂચવવા એક સમિતિ નીમી હતી. એના રિપોર્ટનો પહેલો ભાગ હમણાં બહાર પડ્યો છે એનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

“ચાલુ કર્કશ અવાજોથી કાનની સાંભળવાની શક્તિ ઓછી થાય છે. યાનતંત્રુઓ નળજા થઇ, નાના પ્રકારના યાનતંત્રુઓને લગતા રોગો થવાનો સંભવ રહે છે. કામ કરનારની અને વિચારકાની, કામ કરવાની કે વિચાર કરવાની શક્તિ કમ થાય છે અને ઊંઘમાં એટલી બધી ખસેલ થાય છે કે શરીર તાબું થઇ જાય એવી મોટી નિદ્રા મોટાં શહેરોમાં આવતી નથી અને તેથી આરામને વાધો આવે છે.”

આથી વેદક પેટાસમિતિએ પુરાવા મેળવીને સાબીત કર્યું છે કે “મગજ પર ઘોંઘાટથી હા ઉપરાંત દબાણ થાય છે. શરીરની જમે ઉધાર (મેંટાબોલીઝમ)ની ક્રિયાઓ બગડે છે. થોડાવતા પ્રમાણમાં કાન બહાર મારી જાય છે. એકાગ્રતા રહી શકતી નથી. બાળકો અને મોટાઓને અભ્યાસ કરવામાં દરકત નડે છે.”

અને નાનાં બાળકો અને છોકરાંના વિકાસક્રમમાં ઘોંઘાટ અતિશય વિધનકર્તા નીવડે છે. ડૉ. મોરગન અને બ્રીગ્મઓએ પણ આ વિષે શોધખોળ કરી હતી. તેમનું કહેવું પણ એ જ છે કે:—“ઑર્થોસીમાં કામ કરનારા, આ ઘોંઘાટને લીધે સારું કામ આપી શકતા નથી. એમના યાનતંત્રુઓ પર ઘોંઘાટથી ધસારો ના લાગે તેને માટે હમેશાં આ માણસોને વિશેષ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે. આખરે એનું પરિણામ એ આવે છે કે ચાલુ કામ થઇ શકતું નથી, ચોખ્ખા વિચારો આવતા નથી અને સુધરેલી જિંદગીનું મુખ્ય લક્ષણ કામ કરવાને જીરસો હોવો જોઇએ તે એમનામાં રહેતો નથી.”

કાનની સાંભળવાની શક્તિ કમી થાય છે. મોટર હાંકનારા, બોઇલર પર કામ કરનારા અને કારખાનાંના મજૂરોના કાન તીવ્ર રહી શકતા નથી. રાત્રે થોડો વખત ઘોંઘાટ બંધ થાય એટલું તન્દુરસ્તી આપે એવી નિદ્રાને માટે પણ બસ નથી. આખો વખત ચોવીસે કલાક આ ધોર અવાજોની પરંપરા શહેરોમાં બંધ થવી જોઇએ.

• ઘોંઘાટની વૈષ્ણિક તપાસ કરનારા શોધકો, ઘોંઘાટને હૃદય પર અસર કરનારા (Emotional) કહે છે. રાગદ્રવ્ય પર એની અસર થતા પહેલાં ઘોંઘાટથી નાઠીના ધ્વનિકારા વધે છે, લોહીનું દબાણ વધે છે, હૃદય અનિયમિત થાય છે અને મગજ પર પણ દબાણ વધારે થાય છે. આથી લોહીની નળીઓ અને હૃદયમાં અકાળે વૃદ્ધતાનાં ચિહ્ન જણાય છે.

ધરો, ચોખ્ખો ખોરાક, તન્દુરસ્તીના કાયદાઓનું જનસમાજમાં ચાલ, આરોગ્ય ખાતાની સુખવસ્થા એ બધાંએ મળીને આપણી સ્થિતિ સુધારી છે.

આમ છતાં આપણે ફલાષ્ટ જવા જેવું નથી. હજી કાય, હૃદયના રોગો, ઇન્ફલ્યુએન્સા, ઉધરસ, અને ન્યુમોનિયા દર વર્ષે હજારો માણસોનો નાશ કરે છે.

આ આંકડા, તેમ છતાં રોગોથી આવતી કમતાકાત, અસક્તિ અને અપંગ સ્થિતિથી યતાં દુઃખો, ને કુટુંબોની પાંચમાલીનો ખ્યાલ આપી શકે એમ નથી. મરણો ન થાય છતાં, રોગો હજારોને કામઘંધાને માટે નાલાયક કરી નાખે છે અને એનાથી દેશની જે આર્થિક દુર્દેશા યાય છે તેનો સચોટ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આ બધું સુધારી શકાય એમ છે. આરોગ્ય ખાતું, ચોખ્ખાં પાણી પૂરાં પાડે કે મટરો કરે એટલેથી જ બસ નથી. આપી જનસમાજ આ બાબતમાં નમ્રત થવી જોઈએ. રોગો અટકાવવા, તે રોગો થયા પછી મટાડવા કરતાં વધારે સોંધું અને સહેલું કામ છે. એ ખાતે જે ખર્ચ થાય તેનો ચક્રવૃદ્ધિ બ્યાજ સાથે બદલો મળવાનો.

બાળકલ્યાણની યોજનાઓથી અને વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર તપાસવાની પદ્ધતિએ આ દેશને ખૂબ ફાયદો કર્યો છે.

કેર્કના હેલ્થ ઓફિસરે કહ્યું કે ગળસુરીઆં, ચોરીઆ, સડેલા દાંત અને ખીન પરસુરણ રોગો નાનાં બાળકોમાં વખતસર પકડાય છે તો મોટી ઉંમર યતાં ભયંકર પરિણામો અટકાવી શકાય છે. માખાપો હજી શીળા કઢાવવામાં અને ચેપી રોગોનાં દવાખાનાંમાં બાળકોને મોકલવામાં વાંધા કાઢે છે તે ઠીક નથી. જનસમાજનું આરોગ્ય એ રાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવે છે અને એની પાછળનું ખર્ચ વઢી સરકારે માથે લેવું જોઈએ. વીમા કંપનીઓએ પોતાની મુઠીમાંથી સરકારને આરોગ્ય વૃદ્ધિનાં કામ માટે પૈસા ધીરવાં જોઈએ.”

કેર્ક તાલુકાના વૈદ્યકીય અમલદાર ડૉ. કાન્ડી બોલ્યા કે દૂધ, અને ખીન ખાધા-ખોરાકોના પદાર્થો લોકોને સ્વચ્છ મળે એવા સખ્ત કાયદા થયા જોઈએ.

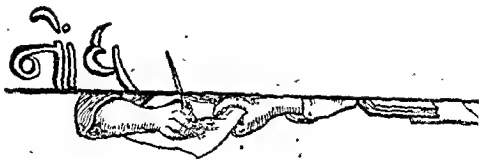
ડૉ. હરળીસને કહ્યું કે, આરોગ્ય ખાતું જનસમાજને આરોગ્ય સંરક્ષણનું ચાલ પથ આપતું રહેવું જોઈએ.

સરકાર, સારાં ધરો બંધાવી આપવા માટે જે ઉદાર મદદ કરે છે તે વખાણવાલાયક છે, એનાથી કાયરોગને તો આપણે જડ મૂળમાંથી કાઢી શકીશું. અને હું આશા રાખું છું કે આથી પણ વિશેષ મદદ સરકાર આ દિશામાં કરે.

ઉપરની હકીકતથી વાંચનાર જોઇ શકશે કે, સ્વરાજ્ય પછી આયર્લેન્ડમાં આરોગ્યની સુધારણા કેવી સરસ રીતે ચક્ર રહી છે.

આપણે અહીં દર વર્ષે દર હજારે ૪૨ મરણપ્રમાણ રહે છે, એ આયર્લેન્ડ કરતાં ૩ ગણું વધારે છે. બાળમરણ પણ ખૂબ યાય છે. સુવાવડમાં પણ જોટલી ઓંચો મરે છે તેમાંથી અડધા અડધ બચાવી શકાય. મિલેરિયા તાવથી ઝોઝામાં ઝોઝા હિન્દુસ્તાનમાં દર વર્ષે દસ લાખ માણસો મરે છે અને એક કરોડ માણસ નબળાં ને બરોળ ફૂલોનાં ચક્ર જાય છે.

આ લાગતને પરિણામે રાજકીય સત્તા જરૂર વધવાની છે તે પ્રસંગે આપણે દેશનું આરોગ્ય સુધારવા કેટલું કેટલું કરવાનું છે તે ઉપરની હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થશે.

વાઈસરૉયનો આદેશ

કાલિદાસે શાકુન્તલામાં એક પ્રસંગ આલેખ્યો છે. દુષ્યન્ત રાજા કપરના શિષ્યોને શકુન્તલાના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પોતાને કપરો આપવા બદલ ક્ષરિયાદ કરે છે! ત્યારે કપરનો એક શિષ્ય જવાબ આપે છે:

જન્મથી માંડીને શાલ્ય શું એની, જેને ખબર નથી તેવા 'માણસનું વચન અપ્રમાણ્ય-વિશ્વાસ રાખવા' લાયક નહિ, અને જેઓ ખીજાએને કેમ છેતરવા તે વિવધનો એક વિદ્યા-તરીકે અભ્યાસ કરે છે (આજના શબ્દોમાં કહીએ તો સાયન્સ તરીકે અભ્યાસ કરે છે) તેઓ સત્યવાદી!*

લૉર્ડ અરવિનનું હમણાનું ભાષણ વાંચી ઉપરનો પ્રસંગ માદ આવે છે! અરવિન સાહેબ ગાંધીજી ઉપર ગુમનાનો આરોપ મૂકે છે, જ્યારે પોતે ખડું પ્રકટ રીતે કરવાનો દાવો કરે છે! જે માણસે જીવનના સિદ્ધાન્તતરીકે પોતાના અનુપમ બલધી ગુપ્તાને દૂર રાખી છે, જેણે દિન્દુરયાનના જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ જાહેર કરી દીધું કે 'ભાઈ, મારી પાસે કરું-ખાનગીનથી', જેના પોતાના અને અનુયાયીઓના પ્રકટ રાજકીય જીવનથી ખીયારા ડિટેક્ટીવો કામ વિનાના થઇ ગયા છે

તે માણસ ખાનગીમાં એક કહે છે અને જાહેર રીતે ખીજું કહે છે એમ જ્યારે કૂટ રાજવિદ્યા-ડિપ્લોમસીના પરમ ઉપાસક રાજ્ય-તન્ત્રનો પ્રતિનિધિ પોતાને દીવા જેવો ઊઘાડે માત્રી જાહેર કરે છે ત્યારે આજના તંગ વાતાવરણમાં પણ ખડખડાટ હસી પડાય છે. પોતાની પ્રિય બગિચી સમી શકુન્તલાનો મૂઠ રાંભ દુષ્યન્ત ત્યાગ કરે છે એ હૃદયને હચમચાવી મૂકે એવા પ્રસંગે પણ કપરના શિષ્યને રાંભની ઉપદસનીય મૂઠતા ખતાવવાનું મન થાય તો દિન્દુરયાન આ જીવનમરણના યુદ્ધના પ્રસંગે પણ વાઈસરૉયના ભાષણ ઉપર ખડખડાટ હસે તો તે ક્ષન્તવ્ય ગણાય!

અત્યાર મુઠી કૂટ રાજવિદ્યાના પ્રિટિશ ઉપાસકોએ લોકોને છેતરવા જાતજાતનાં વચને કહ્યાં હશે, પણ અરવિન સાહેબ જેવું પ્રામાણિકતાનાં હંબવાળું વચન ઉચ્ચારવાનું તો કોઈને જ સૂઝતું નહિ હોય! કારણ તેઓ ખીયાર જાળ્યતા હોય છે કે પોતાના મનમાં શું છે અં પોતાને કહેવું શું પડે છે? એથી એ લોકો ખીજા મને તેટલા ઢોંગ કરે પણ પોતાને રાજકીય વ્યવહાર ખુલ્લો છે એમ કહેવાનું ધૃષ્ટતા કરતા નથી!

ત્યારે અરવિન સાહેબ વિશે શું સમજવું

* ભાજનન: રાઈપમશિસિતી વ:

તસ્યાપ્રમાર્ણ ધ્વનને જનસ્ય ।

પરાતિર્લપાનનપીયતે ચે:

વિવેતિ તે સન્દુ ક્રિયાપ્તવાચ: ॥

કરવાનો નિશ્ચય કરતા અંધ છે. સરકાર સાચી વસ્તુ સમજી જવાને બદલે લૂટાણો ન્યાય રાખી તેને દબાવવા પ્રયત્ન કર્યે જાય છે.

ધર્મરતે પ્રાર્થના કરીએ કે લોકોને સદન કરવાનું બળ આપે અને સરકારને સદ્બુદ્ધિ આપે અને બે પ્રજાઓમાં હંમેશનાં વેર ન રોપે !

* *

સરદાર ભગતસિંગ

સરદાર ભગતસિંગ અને તેના બીજા સાથીઓ દેશના માટે મરણને માંચડે જશે તે માટે દુનિયાના કેાઇ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમીને તેઓના આત્મજીવિદાન માટે માન થશે. બીજા દેશો જોએ મોટા ભાગે દિસાને રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો યોગ્ય માર્ગ માને છે તેઓ ભગતસિંગ આદિની પદ્ધતિને પણ સ્વતંત્ર માનશે. દિન્દુ-સ્થાનમાં દિસામાં માનનારા પક્ષ આ પ્રસંગનો લાભ લઇ દિસાનું વાતાવરણ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરશે !

આ સમયે દિન્દુસ્થાનની ફરજ યું છે ? મહાસભા એ દિન્દુસ્થાનની પ્રતિનિધિ સંસ્થા છે. તેણે અદિસાના માર્ગે જ ચાલુ લડાઇ આદરી છે. આ અદિસાનો માર્ગ 'ધર્મનસ્ત'ની દૃષ્ટિએ તેમ જ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ દિન્દુસ્થાન માટે શ્રેયસ્કર માર્ગ છે એમાં શંકા નથી ! તેથી સરદાર ભગતસિંગ અને તેમના બીજા સાથીઓનાં રાષ્ટ્રપ્રેમ અને આત્મજીવિદાન આદરણીય છે, છતાં તેમની પદ્ધતિથી દિન્દુ-સ્થાન પોતાનો મેદ રપટ જણાવશે અને વ્યવહારમાં પણ તે પ્રામાણિકપણે સાચવશે !

સરદાર ભગતસિંગ અને તેમના સાથીઓને યથેલી સજાઓ એવી છે કે પ્રજાની લાગણી પછી હરોરાય ! પ્રજાને તેમાં ચોખ્ખેચોખ્ખી વેરની ગંધ આવે છે ! પણ પ્રજા આ લાગણીનો ઉપયોગ પોતાની અદિસાત્મક લડાઈને વધારે દૃઢ કરવામાં જ કરશે, અને એ રીતે સ્વરાજ મેળવી દેશના ચઢીદો તરફ પોતાની

પ્રી, ધર્માનંદ-કેસંબીને અભિનંદન

પ્રી, ધર્માનંદ કેસંબીનું નામ ગુજરાતને અપરિચિત નથી.

પ્રી, ધર્માનંદ બૌદ્ધધર્મના અસાધારણ વિદ્વાન છે. તેઓએ પાલિ સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે ફર્ગુસન કૉલેજમાં, હારવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં (અમેરિકા), તથા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કાંમ કર્યું છે. તેમના બૌદ્ધ ધર્મ વિષેના મંથો પણ ગુજરાતને જાણીતા છે. 'પ્રસ્થાન'ને પણ તેમની વિદ્વાતાનો સેવા દ્વારા લાભ મળ્યો છે.

આવા વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનને આ સરકારે રજા માસની સજા કરી છે !

આ બનાવ ઉપર કાંઈ પણ ટીકા કરવી ઉચિત નથી ! ફક્ત એ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનને અજ્ઞાને વખતે દેશ માટે જીવિદાન આપવા માટે અમારા અભિનંદન અને વંદન.

૨૧

* *

લેખકોને તથા પ્રાદુકોને

આ અંકથી ચાલુ વર્ષ પૂરું થાય છે. જે જે લેખકો તથા પ્રાદુકોએ 'પ્રસ્થાન'ને અત્યાર સુધી-સદકાર આપ્યો છે તેમનો અગ્ર આભાર માનીએ છીએ. શ્રી. રામનારાયણભાઈ જેલમાં હોવાથી તેમના લખાણનો લાભ વૈશાખ માસથી 'પ્રસ્થાન'ના વાચકોને મળ્યો નથી. પણ તેની જવાબદારી સરકારના માથે છે !

નવા વર્ષનું લખિય 'પ્રસ્થાન' માટે કેવું હશે તે ચોક્કસ નથી ! જે રીયતિ આખા દેશનાં મોંઠે છે તે 'પ્રસ્થાન'ના માટે છે. 'પ્રસ્થાન' દેશ સાથે સંકલિત છે ! અમે 'પ્રસ્થાન' મારફતે ગુજરાતની સેવા નવા વર્ષમાં પણ કરવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. પણ એ અમારી ઉમેદ સરકાર પાર પડવા દેશે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી.

શ્રી. રામનારાયણભાઈ ચાલુ માસના છેવટના અઠવાડિયામાં છૂટશે એવી વધી છે. એટલે નવા વર્ષના અંકોને તેમના લખાણનો અને તન્ત્રીપણોનો લાભ મળશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ !

સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતા

સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા મળવી જ જોઈએ. આ જમાનામાં પરતંત્રતા કોઈ બાબતમાં ન ચાલે તો પૈસા જેવી બાબતમાં તો કેમ જ ચાલે ? પૈસાની તો હાલતાં ચાલતાં જરૂર પડે છે અને એ જોઈતા પૈસા બીજા પાસે માગવા એ કેટલું ખરાબ લાગે છે ! પૈસા માગતાં સ્વમાન લંગ ચાય છે અને સાચો માણસ એ આપવા ના પાડે તો મરવા જેવું લાગે છે. સ્ત્રીઓ બિચારી જન્મથી મરણ સુધી પરાધીન છે. આપણાં ધર્મગ્રંથોમાં, શાસ્ત્રોમાં, સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ન આપવી એવું લખાયું છે. પુરુષોએ એ પોતાને અનુકૂળ હોવાથી એ શાસ્ત્રનું ફરમાન પકડી રાખ્યું છે અને સ્ત્રીઓને પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાયેલી હજી લગી રાખી છે. જમાનો પોતાનું કામ ક્યેં જાય છે એટલે આ જમાનામાં સ્ત્રીઓ પહેલાં જેટલી તો પરતંત્ર નથી રહી, તો પણ હજી સુધી દરેક બાબતમાં સંપૂર્ણ છૂટ તો નથી જ મળી.

સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા નથી એટલે એમને પાછપૈસા જોઈએ તો પણ બીજા પાસે માગવું પડે છે. નાનપણમાં માબાપ પાસે પૈસા માગવા પડે છે, માબાપ ન હોય તો મોટા ભાઈ, બહેન, કાકા, કાકી વગેરે જેની પાસે રહે તેની પાસેથી પૈસા માગવા પડે છે; અને માગવું એ કેટલું સ્વમાન લંગ કરનારું છે. પરણ્યા પછી ધણી કમાતો હોય તેની પાસે પૈસા માગવા પડે. ધણી ડાહ્યો હોય તો પોતાની બધી કમાણી સ્ત્રીને આપે અને સ્ત્રી તેમાંથી ગૃહસંસાર ચલાવે અને પોતાને જોઈતી વસ્તુ તેમાંથી લે. પણ પ્રધે ઠેકાણે એમ નથી હોતું. સ્ત્રીને કપડાં માટે, માથામાં નાંખવાનાં તેલ માટે, સાથુ માટે અને સીવવાનાં સોયદોરા માટે-એમ જીવનની નાની મોટી દરેક જરૂરિયાત માટે ધણી પાસે પૈસા માગવા પડે છે. ધણી કેટલાં મેણાં મારે છે-તને તો વારેવારે પૈસા જોઈએ છે, તું પૈસાથી ધરાતી જ નથી, તને ખર્ચ નકામો કરવો બહુ મોંઘે છે, બ્યારે જોઈએ ત્યારે તું પૈસા માગતી જ હોય છે, તું પૈસાની જ સગી છે વગેરે વગેરે વાક્યો સ્ત્રીઓને મૂંઝે મોઢે સહન કરવાં પડે છે. સ્ત્રીને દુઃખ ધણું લાગે છે પણ સહન કર્યા વગર છૂટકો થતો નથી કારણ કે ધણી સાથે એને મરણ લગી રહેવાનું હોય છે. એટલે રોજ કડવાં વેણ સાંભળવાં અને મૂંઝે મોઢે કડવો ઘૂંટડો ગળા જવો એ સિવાય બિચારી સ્ત્રી બીજું શું કરી શકે ? ધણીના બોલ સાંભળવા અને આવું જીવન ગાળવું એ ધણી સ્ત્રીઓને અસહ્ય લાગે છે પણ આપણામાં છુટાછેડાનો રિવાજ નથી કે સ્ત્રી છૂટી પડ્યાં મોંઘે ત્યાં રહી શકે. પિયરે પણ ધણીની આજ્ઞા સિવાય ન રહી શકાય એ કેટલી પરાધીનતા. ઘડપણમાં સ્ત્રીઓને પોતાના દીકરા પર પૈસા માટે આધાર રાખવો પડે. દીકરા પાસે પૈસા માગવા હાય ધરવો પડે એ કેટલું દુઃખકર છે. છોકરા કુપાત્ર હોય તો માને રાજી રાખે અને મા માગે તે પહેલાં અમુક રૂપિયા એને વાપરવા આપે, પણ કુપાત્ર હોય તો ધરડી માને પૈસા માટે પોસ પોસ આંસુએ રડાવે. કુપાત્ર પુત્ર કહેશે મા તો પૈસાની જ સગી છે. પૈસાથી ધરાતી જ નથી. રોજ રોજ તે હું પૈસા ક્યાંથી લાવું. મારાથી હવે એવો ખર્ચ ઉઠાવતો નથી. આવાં વાક્યો સાંભળી વૃદ્ધ માતાને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ખ્યાલ તો જેને વીતી હોય તેને જ આવી શકે. વૃદ્ધ

ખર્ચ કરતા જ ન હોય ! પોતાના મોજશોખ માટે પુરુષો કેટલા પૈસા ખર્ચાડે છે. એ વાત તેમના ધ્યાનમાં નથી. કપડાંલત્તાં, સીગરેટ, નાટક, સીનેમા વગેરે ખીંછ ત્રીંછ રીતે પુરુષો પોતાં માટે કેટલો ખર્ચ કરે છે અને સ્ત્રીને પૈસા આપતાં પુરુષોને આકુંડું લાગે છે ! સ્ત્રી પર વિશ્વાસ નથી હોતો એટલે સ્ત્રી ગમે તેમ પૈસાં વેચી નાંખશે એવી ખીંક પુરુષોને રહે છે. સ્ત્રી તો વગર પૈસાની ગજૂરણુ છે એમ ધણાક માને છે ! અને બે વખત ખાવાનું આપીએ, કપડાંલત્તાં આપીએ, શક્તિ પ્રમાણે ઘરેણુંથી શણગારીએ, પછી એને પૈસાની શી જરૂર ? આમ ધણાં માને છે. હું તો કહું છું કે પુરુષોને શ્રીઓની દશામાં થોડો વખત રાખીએ, પૈસા દાયમાં ન આપીએ, પછી એમની શી સ્થિતિ થાય છે તે જોવું. કેટલીક વખત કોઈ ધર્મીદા ખાતામાં પૈસા આપવાની સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય પણ પોતાની પાસે એક પૈસો પણ ન હોય. આ વખતે સ્ત્રીને આતુર ઇચ્છા હોવા છતાં દાય જોડી ગેસી રહેવું પડે છે. આ વખતે તેને કેટલી મુંઝવણ થતી દશે, મનમાં કેટલું ઓછું આવતું દશે ! પણ બિચારી શું કરે ? લાચાર. ધણી પાસે પૈસા માગે તો ધણી લાખ જોડો, મેંણા સંભળાવે. સ્ત્રી દીનભાવે માગવા આવનારને કહેશે કે મારી પૈસા આપવાની ઈચ્છા તો છે પણ પાસે પૈસા નથી. જિય કોમની અંદર જ આવી સ્થિતિ છે. પણ નીચ કોમો ત્યાં સ્ત્રીઓ કામે જાય છે, મજૂરી કરે છે, ત્યાં આર્થિક પરતંત્રતા નથી. ત્યાં તો સ્ત્રી પુરુષ અને કમાય છે એટલે સ્ત્રીને પુરુષ પાસે કંઈ માગવું જ પડતું નથી. સ્ત્રી પોતાનાં પેટ પૂરતું પોતે કમાય છે એટલે પુરુષને તાબે નથી. પુરુષ મનમાં એમ કુલાતો નથી કે હું મારી સ્ત્રીનું પેટ ભરું છું. જો ટોટા થાય તો સ્ત્રી ચોખ્ખોચોખ્ખું સંભળાવી દે છે કે તું ક્યાં મારું પૂરું કરે છે ? તને ફાવે તો રાખ નહિ તો હું મારું પેટ ભરી લઉંશ. પુરુષથી સ્ત્રી દયાળી નથી. કારણ કે સ્ત્રીનામાં કમાવાની શક્તિ છે. પુરુષની પેટે તે પણ કમાય છે એટલે તે સ્વતંત્ર છે અને સુખી છે. સાંજ પડે પોતાના દાયમાં પોતાની મહેનતના પૈસા મળે છે એટલે એ પૈસાનો પોતે ગમે તે રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. એમાં પુરુષને બોલવાનો હક્ક નથી અને સ્ત્રીને પુરુષ પાસે પૈસા માટે દાય ધરવો પડતો નથી. સ્ત્રીનું સ્વમાન જળવાય છે. પોતે કમાય અને એ પરસેવાની કમાણી વાપરતાં જેટલો આનંદ યાય તેટલો આનંદ ખીજ પાસેથી લીધેલા પૈસા વાપરતાં નથી થતો. મજૂર વર્ગની સ્ત્રીઓ એ રીતે સુખી છે, પોતે કમાય છે અને ખાય છે. કોઈપણ જાનનો ધંધો કરી પેટ ભરનાર સ્ત્રી સ્વતંત્ર છે. પછી પુરુષ એને દબાવી શકતો નથી.

ઉચ્ચ કોમની સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા તો મળતું જ જોઈએ. આ માટે કંઈક યોજના તો કરવી જ જોઈએ. સ્ત્રીઓને શાળામાં તેમજ ઘરમાં એવી જાતની તાલીમ મળવી જોઈએ કે પોતે કમાઈ પોતાના પગ પર લીધી રહી શકે અને પૈસા માટે ખીજ પર આધાર ન રાખવો પડે. અને માટે શાળામાં દુનરહિયોગને લગતું શિક્ષણ મળવું જોઈએ. નિશાળમાં બરનોં, ગૂંચતાં, સીવનાં સારી રીતે શીખવવું કે જેથી એક વિષયમાં પ્રવીણ થઈ તે વિષયને પોતાનો કરી તે વડે પૈસા મેળવી શકાય, યુજરોન ચલાવી શકાય. ઘરમાં પણ સીવનાં બરનોં શીખવવું. આ ઉપરાંત રાંધતાં સારું આવડતું હોય તો કોઈને ત્યાં રસોઈ કરવા રહી તે વડે પણ પોતાનું યુજરોન ચાલુ રાખે. નિશાળમાં સારી કેળવણી લીધી હોય તો શિક્ષિકા તરીકે કામ કરી શકાય. આ ઉપરાંત જે સેવા કરવાની ભાવના હોય અને

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન

જગતનો ઇતિહાસ તપાસતાં જગતના સર્વ દેશોની જાતિઓમાં એક સામાન્ય દોષ એ જણાય છે કે સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં ઊંચી ગણવામાં આવી છે. કેમકે પશુ દેશ, કેમકે પશુ જાત એ દોષમાંથી મુક્ત નથી. મનુષ્યજાતિને અધિગતિમાં લાવનારાં અનેક કારણો છે, તેમાંનું એક એ છે કે સ્ત્રીજાતિને દલકી-પશુ સમાન-ગણવામાં આવી છે. એ માન્યતાએ હિંદુસ્તાનને જે નુકસાન કર્યું છે તે દેશ દુઃખ ભોગવી રહ્યો છે. પછાતો રિવાજ કેટલાક કોમોમાં ધૂસેલો છે, ને સ્ત્રીઓ ધરની દિવાલો વચ્ચે ગોંધાઈ રહે, તે માનવંત ગણાયું છે. કૌટુંબિક તથા સામાજિક કાર્યોમાં સ્ત્રીની સંમતિ લેવાતી નથી. પરિણામે કન્યાઓની સંખ્યામાં કુટુંબો પાપમાલ થાય છે, વિધવાવિવાહની અટકાયત થી કરોડો વિધવાઓ ઝૂરે છે, સ્ત્રી કેળવણીને પારાવાર નુકસાન પહોંચ્યું છે, ને એક સમયે ઉત્પત્તિને શિખરે પહોંચેલો હિંદુસ્તાન પરદેશોમાં નિંદાઈ રહ્યો છે. એવા વાતાવરણમાં હિંદુસ્તાને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાસેથી જાણ્યે અજાણ્યે કંઈક હિસ્સો લીધો છે. તો જણવાની અગત્ય છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન કેવું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે આદમને ઇશ્વરે પોતાની પ્રતિમા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કર્યો છે, મનુષ્ય કે, દેવતાનાં લક્ષણોથી વિજીવિત કરી સૃષ્ટિમાં તેને શ્રેષ્ઠતા આપી. એ જ શ્રેષ્ઠ પુરુષની પાંસળામાંથી તેણે સ્ત્રીને બનાવી તેને પશુ તેટલો જ દરજ્જો આપ્યો. જ્યારે આદમે તેને પ્રથમ જોઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “આ મારા હાડકામાંનું હાડકું ને મારા માંસમાંનું માંસ છે. તે નારી કહેવાશે, કેમકે તે નરમાંથી લીધેલી છે, એ માટે માણસ પોતાનાં માથાપને છોડીને, પોતાની વડુને વળગી રહેશે, ને તેઓ એકદેહ થશે.” (ઉત્પ ૨; ૨૩, ૨૪) એ વાક્યોનું રહસ્ય આ છે: દેવથી ઉત્પન્ન થએલો પુરુષ દેવતાનાં લક્ષણોવાળો છે, ને એવા પુરુષમાંથી બનાવેલી સ્ત્રી પણ દેવતાનાં લક્ષણોવાળી છે. ને જ્યારે પુરુષ તથા સ્ત્રી ધાર્મિક સંબંધથી જોડાય છે, ત્યારે તેઓ એક થાય છે. બાઈબલનો અસલ ને સત્ય સિદ્ધાંત એ છે. ને તેમાં સ્ત્રીનું સ્થાન પુરુષની સાથેની એકતામાં પરિણમે છે. સ્ત્રીનો દેહ પુરુષના દેહથી જુદો છે, એમ જણવાનો પુરુષનો અધિકાર નથી. તો તે ઊંચી પંક્તિએ છે. એમ તો ગણાય જ કેમ? નરનારીનાં જોડાંની એવી એકતાને લીધે જ્યારે પુરુષ તેને દલકી ગણે છે, ત્યારે તે જોતે પણ દલકો ગણાય છે.

સદરદુ શ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતની ક્ષયાતિ છતાં આદમની પછીના પતિત જમાનામાં, પુરાણી યહૂદી કોમમાં પણ સ્ત્રીને ઊંચી સ્થાનનો દોષ ધૂસી ગયો. જેના પરિણામે યહૂદી કોમમાં એક કરતાં વધુ સ્ત્રી કરવાનો તથા કારગતીનો રિવાજ તેમજ દાસીઓ રાખવાનો રિવાજ દાખલ થયો, ને એ કુદરિવાજોને ફેરવવાને માટે ચાર ચાર હજાર વંદરા સુધી કોમ નેના યહૂદી પ્રજામાં જાગ્યો નહિ. જ્યારે યહૂદી કોમ તદ્દન પતિત અવસ્થાએ પહોંચી, ને ભારે અધિકાર ધરાવે, ત્યારે ભગવાન ઇસુ યહૂદીઓમાં પ્રગટ થયા. પોતાની પ્રજાના ઉદ્ધારાર્થે તેમના સખા દોનો વીણી વીણીને તેમણે સખ્ત રીતે વખોડી કાઢ્યા. જે અનેક પ્રજા

દેવાસુર સંગ્રામ

એક વખતે દેવો અને અસુરોને યુદ્ધ થયું. નિયમ પ્રમાણે દેવો જીત્યા. જીતેલા દેવોને પોતાની જીતનું અભિમાન થયું. અમે જ આ જીત મેળવી એમ એમણે માની લીધું.

ગર્વમાં હુણેલા દેવો ભોગા મળીને બેઠા. દત્તા ત્યાં દૂરથી એક આકૃતિ દેખાઈ. એ આકૃતિ કોની છે એ એમને સમજાયું નહિ. કોઈ એક યક્ષ હશે એમ એમણે ધાર્યું. આથી જંપ વળ્યો નહિ. એ ખરેખર કોણ છે તે જાણવાની તેમને ઇચ્છા થઈ.

તેમણે અગ્નિને કહ્યું: “જ્વતવેદ, જરા જઈને જુઓ તો ખરા એ કોણ છે?”

અગ્નિદેવ યક્ષ પાસે પહોંચ્યા. “કોણ છે” યક્ષે પૂછ્યું.

“એ તો હું અગ્નિ, બધા મને જ્વતવેદના નામથી પણ ઓળખે છે.”

“આપ કેવુંકે પરાક્રમ ધરાવો છો?”

“પરાક્રમ? ધારું તો આ સમગ્ર જગતને યક્ષકવારમાં બાળીને બરમ કરી નાંખું. તમને મારી શક્તિની શું પિછાન? કરો ખાત્રી, કરવી હોય તો.”

તરત જ યક્ષે એક તણખડું ધર્યું તે સમ્પત્તાથી કહ્યું: “હો, આ બાળો.” અગ્નિએ પોતાનું તમામ બળ ખર્ચ્યું તે બાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ બાળી શક્યો નહિ. અગ્નિ-દેવ ચરમિંદા પડી ગયા. મોં નીચું કરી ચાલ્યા ગયા. દેવોને જઈને કહ્યું કે “કોઈ સમજ પડતી નથી કે એ કોણ છે.”

અગ્નિ પછી વાધુને માથે એ કામ આવ્યું. એ પણ રોડ મારી આવ્યા અને અગ્નિ દેવની માફક જ બનીને આવ્યા. બહાણડને ઉડાડી મૂકવાની તાકાત ધરાવનાર એમનાથી એક તણખડું પણ ખસેડી શકાયું નહિ.

ઉવટે સર્વ દેવોએ રાજા ઇન્દ્રને જવા વિનવ્યા. ઇન્દ્ર ગયા, અને ત્યાં એક આશ્ચર્ય થયું. અગ્નિ, વાયુ જે યક્ષને મળી આવ્યા દત્તા અને દૂરથી દેખી જેને જાણવાની અને પરીક્ષા કરવાની ધમંડમાં પોતાની જ પરીક્ષા તેઓ કરાવી આવ્યા દત્તા, તે યક્ષ દેવોના રાજ્યના જેવામાં પણ ન આવ્યો, કોણ જાણે કયાંએ અલોપ થઈ ગયો. એને ખદેલે એક સ્વરૂપમાન સુંદરી જણાઈ. ઇન્દ્ર આવો બન્યો. સમય વર્તી ગયો. ઉમાસ્વરૂપિણી તે સ્ત્રીને એણે પૂછ્યું: “દેવિ! અહીં થોડા વખત ઉપર-જે યક્ષ જેવી આકૃતિ દેખાતી હતી તે કોની હતી? જાણતાં હો તો કહેજો? એણે વિજયી એવા અમ દેવોમાં કણું જ આશ્ચર્ય ફેલાવ્યું છે.”

મધુર સ્વરે દેવી જોહી: “આશ્ચર્ય યામ એ સ્વાભાવિક જ છે. પ્રભુએ તમને અયાગ શક્તિ બક્ષી છે. એ શક્તિને બળે તમે અસુરોને સંદાધો, અને તમે માન્યું કે અમે હાનિ-વેને માયો. કર્તવ્યનું તમને અભિમાન થયું, જે કામ કરવાને માટે તમે નિમિત્ત રૂપ છો તે કામ તમે સાધિમાન કરો છો. પ્રજ્ઞની તમારા પર મહેર છે. તમારો યક્ષ સાચો છે. એટલે શક્તિ રૂપે તમારા ચરિત્રમાં વસી પ્રભુએ પોતે જ આ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, અને

કર્યને સ્વળગાવી દેવીની દેશભક્તિમાં ગળા જવાની વાત છે. તે પ્રમાણે કરે તે જ દેવપદને દેશસેવકને લાઈક છે.

*

*

*

આ વસ્તુ કોણ સમજાવે ? આ સત્ય દર્શન, આત્મસાક્ષાત્કાર શાળી યાપ ? શક્તિથી. આ શક્તિ તે આજની સ્ત્રીઓ છે. એ અજ્ઞા છે અને પ્રજ્ઞા થે છે. અવિદ્યા છે અને માયા થે છે. સંસાર તરફનું આકર્ષણ વધારનારી સ્ત્રી છે તો સંસારમાંથી ઉગારી દેનાર પણ સ્ત્રી જ છે.

કરતુર્યાનાં જીવનમાંથી મદાત્માજીએ ક્ષણ પાઠ લીધા છે. એ એમને અતુકુળ ન હોત તો આજે મદાત્માજીનું આ સ્થાન છે તે હોત કે નહિ તે શક છે. રજપુતાણીઓ યુદ્ધવિમુખ પતિનું મુખ નહોતી જોતી એ જગપ્રસિદ્ધ વાત છે. સંકરાચાર્યને સુદમાં દરાવનાર એક સ્ત્રી હતી. પુલ્હરીદાસજીને સત્પભાન કરાવનાર સ્ત્રી હતી. રાણાનાં કુટુંબને સત્યાગ્રહ રૂપી દિવ્યશસ્ત્રથી નગાવનાર મીરાં સ્ત્રી હતી. નવકુલ નવોદાના પ્રીતિ રમરણે જ યોદ્ધાઓના બાદમાં બળ રેડ્યું છે. જોન ઓફ આર્કની ભરમમાંથી અનેક ભડવીરા પેદા થયા છે.

આ દિવ્યશક્તિ સ્ત્રીમાં છે. અરે, દિવ્યશક્તિ પોતે જ સ્ત્રી છે. દેવોની માર્ગદર્શિકા ઉમાસમી મારી હિન્દની ઉમાઓ માનવ-દેવની માર્ગદર્શિકા ને જાને ? પતિ જૂલે ત્યાં પ્રેમથી માર્ગ જતાવે. પિતા લલચાપ ત્યાં નમ્રતાથી સત્ય સમજાવે, પુત્ર ગાંડો યાપ તો વાત્સલ્ય બાવથી વીરત્વ અપે. ઇતિદાસની સાક્ષીએ અને દેવોના આશિષે શક્તિ મદાશક્તિ બને.

મદાત્માજી કહે છે કે પીઠાં પર સ્ત્રી દરો તો દાર પીનાર પોતાની પામરતા છોડી દેશે. વિલાપતી વસ્ત્રથી વેપારી અજાણો. સ્ત્રી સાક્ષાત ક્ષમાની મૂર્તિ છે. અહિંસાનું, શાંતિનું પાવન સ્ત્રી સદાજે કરી શકે છે. આ સત્ય વાત છે.

પીઠે ન જમએ તોયે આપણા પતિ, પિતા કે પુત્રને દાર પીતા છોડવીએ, શેરી જતોને, મદાજતોને વિનવીએ, આચાર્યોને પહે પડીએ પછી પીઠાના માલિકાને નમીએ.

સ્વદેશી માટે તો જાહેનો જ વધુ જવાબદાર છે. દેશન પાછળ દમરો રૂપિયાનો ધુમાડો કરી વિલાપતી બોટમાં બારી દેનાર ક્રોધ છે ? જાહેનો પરદેશી કાપડ પહેરે નહિ, બાઇઓને પહેરવા દે નહિ, ઘરમાં લાવવા દે નહિ. પરદેશી કાપડ નહિ પહેરવાની, નહિ ધોવાની અને નહિ સીવવાની પ્રતિજ્ઞા લે તો પછી વેપારી કોને વેચે ?

સ્ત્રી બાળકોને લાડ લગાવી પરદેશી ધૂંસરીને ગાથા પર ચઢાવીને ફરનાર બાઇઓને સાદાછતો અને ત્યાજનો મંત્ર ગદ્ય કરી જાહેનો જ સન્માર્ગે ચઢાવી શકશે અને તો જ દેશ આઝાદી મેળવશે, મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે.

તો તે કરે જ, પણ દરેક સ્ત્રી કરી શકે તેવું પહેલું તો ઘરમાં વાતાવરણ જ સ્વાતંત્ર્યનું જમાવે. પુરોગે ગમે તેટલા મથે પણ જે સ્ત્રી આ બાબતમાં કાંઈ ન કરે તો તેના પ્રયત્નો નકામા જશે. ઘરમાં તો ઉચ્ચ ધોરણ, વાતાવરણ સ્ત્રી જ રાખી શકે. અને તેથી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય જ સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. એ હવાં ઘરના વાતાવરણમાં ભરી દે તો એ હવામાં ઇવનારને પછી સ્વાતંત્ર્યના લાભાલાભ વગેરે નહિ સમજાવવું પડે, અને એ એક મોટામાં મોટી સેવા છે. આણુ લક્ષ્યમાં સ્ત્રીઓથી સીધાં ક્યાં ક્યાં કામો થઈ શકે તે તો પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહેલું જ છે. વિદેશી વસ્ત્રોનો બાદબ્ધાર અને મહાનિષેધનું કામ સ્ત્રીઓએ જ કરવાનું છે. આ માટે દરેક સ્ત્રીએ પોતાથી બનતું કરવું જ જોઈએ.

હવે ધારો કે અમુક કામ આપણી શક્તિની બહારનું લાગે તો મૂંગા બેસવું સારું છે. પણ અમુક વસ્તુ ખોટી છે અથવા કરવા યોગ્ય નથી એવી અશક્તિને છુપાવવા ખોટા વિરોધ કરી આણુ કામને દાનિ પહોંચાડવી જોઈએ નહિ. એથી કરીને પોતાની જાતને અને ખીન્નને હેતરવા જેવું થાય છે. વળી આવી મોટી ચળવળોમાં નિયમપાત્રન એ જરૂરી છે અને તેને વશપર્ત્તિને જે ચલાવવામાં આવે તો જ ફાયદો થાય છે. તેથી નિયમ-પાલન ઉપર સ્ત્રીઓએ ખાસ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ. વિદેશીવસ્ત્ર બદિબ્ધાર અને મહાપાન નિષેધની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ખીજી પ્રવૃત્તિ તે કેળવણીની. એ પ્રવૃત્તિ પણ કોઈ પ્રકારે અટકવી તો ન જ જોઈએ, અને પુરોગોમાંથી આ વર્ગ બ્યારે સુદમાં જોડાયેલા હોય ત્યારે આને અમંડ રાખવી એ આપણું અગત્યનું કામ છે. અને સ્વરાજ મેળવ્યા પછી પણ એ જ કરવાનું છે. જેના ઉપર ભવિષ્યની પ્રગ્ન ધરાવનાર આધાર છે તે કેળવણીનું કામ કરનારના અભાવે અટકે એવું તો ન જ બનવું જોઈએ. જેમ ટંકશાળમાં સિદ્ધા પડે છે તેમ હિન્દનાં બાળકો ઉપર સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધો પાડવા માટે કેળવણી તો જરૂરની છે, જેથી તે સ્વાતંત્ર્યના લાભ, મોજ ખરી રીતે મેળવી શકે. તેથી જેને મહાનિષેધ કે વિદેશી વસ્ત્ર બદિબ્ધારમાં કામ કરવું કીક ન લાગતું હોય તેને પણ કામોની ખોટ નથી. પણ સાથે સાથે એટલું તો આવશ્યક છે કે દરેક પ્રવૃત્તિ કેળવણીની હોય કે સામાજિક, પણ તે દરેકની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રને પોષતી હોવી જોઈએ. કેટલીક જગ્યાએ રાજકીય અને સામાજિક એવા બેઠ પાડવામાં આવે છે, અને દરેક જગ્યા તેનો લાભ લઈ શકે તે માટે રાજકીય બાબતો તેમાંથી દૂર રાખવાની છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ જે જોડા જોતરીને જોશે તો કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પછી તે કેળવણીની હોય કે સામાજિક હોય પણ રાજકીય બાબત તેમાં બજેલી હોય છે જ; માત્ર તેમાં એટલો જ ફેર રહે છે કે તે આણુ સરકારી ધોરણોને અનુસરીને હોય કે પછી રાષ્ટ્રીય ધોરણે. ગવર્નરના પતિને જે વાહસરોપનાં પતિને દાથે કોઈ પણ કામ કરાવવામાં રાજકીય હેતુ નહિ તો ખીજું શું તે સમજાવું નથી? તેથી દરેક પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રને પોષતી હોવી જોઈએ અથવા અણુ તો તેને ધાતક ન હોય એ જાતની રહેવી જોઈએ.

• દૂંકામાં, હવે સ્ત્રીઓને કોઈ કામ કરતાં રોકવું નથી. હવે એ જાતની અટકાયત રહી નથી. હવે તો સ્ત્રીઓ કેટલું કામ કરી જતાવે છે તે જોવાનું છે અને તેના ઉપર જ તેમની લાખકાતનો આધાર છે. જ્યારે સમાનતા માટે માગણીઓ કરીએ ત્યારે તેવી જ સમાન ફરજો બજાવતાં પણ આવડવી જોઈએ. જે આ કામ આપણે યોગ્ય રીતે કરીશું તો આપણી સમાનતાની માગણીઓ એની મેજે જ પૂર્ણ થવાની છે. પછી તેને કોઈ રાહી શકનાર નથી: એક વાર જે કામ કરતાં આવડ્યું તેના ફરીથી પણ ઉપયોગ થઈ જ શકશે. તેથી બધાનો આધાર અત્યારે આપણે કેવું કામ કરી જતાવીએ છીએ તેના ઉપર છે.

સી. ઇન્દુમતિ દિવાન

કહેવાય. 'દેહાત' એટલે જ ગામડું. આ સ્ત્રીઓ કંઈક નવજાળી બાંધાતી ખરી. મુખ્યત્વે આ સ્ત્રીઓ ખાણમાં 'ડરટ' ધૂળો ઉપાડવાનું, અને 'ઓપન ક્વેરી' માં કામકાજ કરવાનું પસંદ કરે છે. આ 'દેહાતી' સ્ત્રીઓનાં જીવન અતિ બ્રષ્ટ કહી શકાય. ગ્રામ્ય તંદુરસ્તી તો હીક હીક, પણ સૌંદર્ય તો ખરું જ. કદાચ એ જ સૌંદર્ય તેમને નીચ ધંધા તરફ ઘસડી જતું હોય, તો કંઈ નવાઈ નહિ.

"ખિલાસપુરીઆ" સ્ત્રીઓ છેક ખિલાસપુર, મધ્ય પ્રાંતમાંથી ધંધા રોજગારને માટે આવેલ છે. ખિલાસપુર તરફથી આવેલ એટલે અહીં "ખિલાસપુરીઆ" તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્ત્રીઓ 'ઓપન ક્વેરી' માં ગજગજ કામ કરે છે. કોઈ નવજાળી બાંધાતી સ્ત્રી, આ જાતિમાં ભાગ્યે જ નજરે પડે. પુરુષો કોયલો કાપે તે કરતાં ૭૫-૧૦૦ શીટ કે તેથી વે વધારે જોડાઈથી ઉપર ચઢી, કોયલો લઈ આવેલો, એ હેરત પમાડે એવું છે. સ્વચ્છતા એ આ સ્ત્રીઓનો ખાસ ગુણ છે. કંઈક ધાર્મિક જીવન પણ ખરું. ગરબા અને રાસો ઉત્સવ પ્રસંગે ખૂબ લે.

"મદદા" કામની સ્ત્રીઓ કંઈક દુબળી હોય છે. કુદરતમાં કુદરત જાત એ ગણી શકાય. થોડું કામ કરતાં એ થાકી જાય છે. આ જાતિ અત્યંત દાર પીએ છે, સ્ત્રીઓ તો દાર પીવામાં પુરુષો સાથે હરીફાઈ કરે, ખિયાસ નાનાં કુમળાં બાળકોને પણ માથાપો નાનપણથી દાર પીવાની કુદરત પાડે છે. એ જાતિમાં ખાસ માન્યતા એ છે કે, જે દાર ન પીએ તે "મદદા" ન કહેવાય. લઢવાનો દુર્ગુણ દાર પીએ એમાં સ્વાભાવિક હોય જ.

આમ થોડી ઘણી ભયંકર અસર કોયલાના ઉદ્યોગને લઈ સ્ત્રીજીવન ઉપર પડી છે. દરેક સ્ત્રી જાતિને કોલશીલમાં આવ્યા પછી બ્રષ્ટતાનો મકારોગ ઓછાવતા પ્રમાણમાં લાગુ પડ્યો છે.

ગયા વર્ષથી ખિલાસ અને ઓરિસ્સા તેમજ બંગાળ ગવર્નમેન્ટે સ્ત્રીઓ ખાણની અંદર ઓછું કામ કરે, એવો કાયદો અમલમાં મૂક્યો છે. અત્યારે સેક્ટરે ૩૦ ટકા સ્ત્રીઓ જવાનો કાયદો છે. વર્ષે વર્ષે ઘટાડતાં ઘટાડતાં ૧૦ વર્ષે એક પણ સ્ત્રી ખાણમાં નહિ જઈ શકે એવી રીતે કાયદામાં વિભાગ છે. આ એક રીતે હીક થયું કે અહીંક તે આપણે તપાસી જોઈએ.

સ્ત્રીઓની દયામણી રિયતિ જોઈ, 'ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની' ઝુંબેશને લઈ, ઉપરનો કાયદો પસાર થયો, અને અમલમાં મુકાયો. એથી એક રીતે સ્ત્રીસમાજને આરામ મળશે ખરો, પણ આથી મોટામાં મોટો ગેરફાયદો પુરુષ મજૂર સમાજને થવાનો-તેમની આવક ઓછીતી ૭૦ ટકા ઘટી જવાની. ૭૦ ટકા એટલા માટે કે પુરુષો કોયલો કાપે છે, પણ કોયલો ટોપલાવતી ઉપાડી, સો સવાસો શીટ કે તેથી વે વધારે દૂર લઈ જઈ 'ટપ્સ' ભરવા, એ પુરુષો કરી શકતા નથી. શરૂઆતથી જ કામ કરેલ ન હોય, તે આવું કામ પુરુષો કેમ કરી શકે ?

અગાઉ દિવસની ૬ ટપ્સ સ્ત્રીપુરુષ મળી આખા દિવસમાં કાપી ભરતાં. પણ હવે પુરુષ એકસો જ ટપ્સ નથી ભરી શકતો, અત્યારે તો ખાણ માલિકો જેમ તેમ ચલાવે જાય છે, કારણ કે સેક્ટરે ૩૦ ટકા સ્ત્રીઓ જાય છે, તેમાં સેળસેળ અને ગપ્પાં મારી, સ્ત્રીઓની

સમ્મ વિચ્છેદ કરવાનાં કારણો

૧. પુરા સાત વર્ષ થઈ ગયા છતાં સ્ત્રી કે ધણીનો પત્તો લાગે નહિ;
  ૨. સાધુ કે સંન્યાસી થઈ ગયે; (કાયમનાં માટે);
  ૩. પતિત થાય અથવા પરધર્મ સ્વીકારવામાં આવે;
  ૪. નિદાન ૧૦ વરસ સુધી રાદ્ધ જોવા છતાં નિઃસંતાન, નીપજો અને બંને જણ સંમતિ આવે;
  ૫. જન્મટીપની કેદની શિક્ષા થાય;
  ૬. સગ્ન વખત પહેલાંથી ધણી નપુંસક હોય;
  ૭. સ્ત્રીની વ્યભિચારવાળા બિદગી હોય;
  ૮. વરની હયાતિમાં સ્ત્રી બીજા સાથે લગ્ન કરે.
- ઉપરનાં કારણો છૂટાછેડા માટે સ્ત્રી પુરુષોને લાગુ પાડવાં હજી છે.

સમ્મ નિરર્થક ઠરાવવા જેવાં કારણો

૧. સગ્ન વખતથી રક્તપિત્ત કે એવાં જ ખરાબ અને ભયંકર કાયમી અસાધ્ય રોગ હોય છતાં જાણવામાં આવ્યું ન હોય;
  ૨. તેજ પ્રમાણે બહેરો, મૂંગો, આંધળો, અંડો હોય;
  ૩. સગ્ન કપટથી કે બળજબરીથી થયું હોય;
  ૪. પ્રથમનો વર હયાત છતાં ફરી સગ્ન કરેલું હોય.
- ઉપરનાં કારણો, કાયદાથી સગ્ન મૂળથી જ નિરર્થક ઠરાવવા સરખાં છે.

આવા છૂટાછેડાના હક્ક નાતરિયા ન્યાત સિવાય બીજી કોઈ કોમ માટે રાખવામાં વિે તો સ્ત્રી યા પુરુષ બંનેના હિતનું છે અને તેમાં વધારે ભાગે સ્ત્રીઓને જે દુઃખ કે ન્યાય થાય છે તે દૂર થશે. આ કારણો એવાં છે કે સમ્મ નહિસરખું છે, સંસાર કાયમનો દુઃખી જેવો જ છે; ન્યારે એ પ્રમાણે છે તો તેમાં જરૂર સુધારો કરી આવા હક્કો આપવા જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં લગ્નના છેડાછૂટકાનો એક સ્વતંત્ર કાયદો આખા દેશને સારુ ધડવો જોઈએ.

મુસલમાની શરેહમાં તક્લાફ આપવાનો નિધિ છે પણ સ્ત્રીઓ કિંવા પુરુષોને ઉપરનાં કારણો કોઈ પણ કોમ માટે એક સરખાં હોય છે તો સ્વતંત્ર કાયદાની જરૂરિયાત છે.

સાક્ષતીર્ય તણે તીરે મેદિની ઉભરાય છે;

ઉપા મુક્તિ તણી પેખી, હેમાં શાં દરખાય છે !

૧૨

આજે શે લોક કેરાં અગણિત ઉલટે થય બાવે ભરેલાં !

આજે આ ઉત્સવો શા, પરવશ જનતા બિજંવે છે અતોખા ?

આજે શાં મુક્ત ચિત્તે મુદ્ધભર વિલસે મેદિની માનવોની ?

આજે રેલાય શી આ, અજ્ઞ રસભરી, રેલ ઉત્સાહ કેરી ?

૧૩

સૈકાની સરતી ક્યાં એ જડતા મન્દ પ્રાણીની ?

હેવામાં જાગતી શી આ ચેતના આત્મ ભોગની ?

૧૪

ધ્રુવતારક ગાતાનો, અગ્રણી આર્ય દેશનો,

પ્રેમ મૂર્તિ જતો ગાંધી, જુદામનો જંગ ઝૂઝના.

૧૫

જોકે આજન્મ દાસો ! થરર થડકતાં કેમ હેમાં તમારાં ?

હૈયાં ન્હાળો તમારાં, મકરુણુ વિલપે અરિથના માળખા શાં,

મેઘિરી માત કેરાં, પ્રતિપક્ષ ઉરનાં હીરે હીણાય તો મે

યાના સૂતા પડ્યા છે, ત્રિપમય ભરખી જૂરકી મોહ કેરી ?

૧૬

હેયાંનાં હીર ચૂસે, નિશ્ચિન જનની ભારતીનું પરાયાં,

માડીની લાજ લૂટે, પદપદ નુગરા આપણી દષ્ટિ સામા;

ઉન્હેલી વાડી લીલી, યજ યજ નકરા કલેશ અંગાર વેધો,

ફૂંકીને ફોલી ખાધા, નસનસ વસમાં વેરનાં ઝેર રેડ્યાં.

૧૭

કાપી નાખ્યાં સમૂળાં, વન ઉપવનનાં આપણાં કલ્પવૃક્ષો,

પ્રાણો નિઃસત્ત્વ કીધા, બજારદિત ક્યાં, ધાનને ધૂળ કીધાં;

મેઘિરી પ્રેરણાઓ, મુકલિન સદુ મે પિંગ્લે પૂરી દીધી;

મોઠું ખોલી, અણીને અવસર છટકી, નિર્દયે છેદ દીધી.

૧૮

લાળો, બાળો તમારાં, ટળવળ ટવળે જૂખથી આ જિયારાં,

મોડાતાં માનવાળી, અશરણુ વિલપે, માવડી ભારતી આ;

લાગ્યા દા ' દુઃખ કેરા, દિશ દિશ દહતા, તોય શે નિદ આંવે ?

છવો નિધે મરેલા, ભયભડક લયો, તો ય ના મોહ છૂટે ?

૧૯

પૂછો વૃદ્ધાત્મ પેલા, વિગત સમયને પૂર્વજ્ઞેની પ્રતિજ્ઞા,

થરાને મૃત્યુ કેરા ભય, તન ધનના મોહનાં ઘેન કેવાં ?

આવી જીભો અમોલો અવસર રણનો, આંગણે આ તમારા,

હાવાં આંહી વહે છે, અપયસ દરતી યુદ્ધની રમ્ય ઝંગા.

૨૦

ભાઈયાં ના જૂતકાળે કદિ પણ નયને, યુદ્ધ એવાં અતોખાં,

આવ્યાં દારે તમારાં, બળ અબૂળ તણાં, યજ્ઞના સંગ વ્હોણાં;

આંહી દિસા અદિસા, અસત સત તણા, જામશે જંગ જૂદા,

બત્રીશા મુક્તિયજ્ઞે, રસ ભર રમશે મોતના માંડવામાં.

૨૧

સ્ત્રીની પદવી

ગૃહસંસારની આંટીઘુંટીઓ રાજકાજની મુખ્યત્વે કરતાં કંઈ ઓછી કહણ નથી. જેને ગૃહતંત્ર ચલાવતાં આવડે તે રાજતંત્ર પણ ચલાવી શકે. રાજ એકલાનું કંઈ એટલું ગંતું નથી કે પોતે એકલો આખું રાજ્યતંત્ર ચલાવે. પોતે અને એના અષ્ટપ્રધાન (પ્રધાન મંડળ) મળી આખો રાજ્યભાર ઉપાડે છે. તેની જ રીતે પુરુષ અને અષ્ટપ્રધાન સમી સ્ત્રી યદી આખું ગૃહતંત્ર સરળ ચાલી રહ્યું છે. રાજ્ય કુશળ હોય અને પ્રજાહૃદય પારખવા જેટલું તેનું હૃદય સમર્થ હોય તો રાજ્ય સારું ચાલે. પોતે હૃદયપોરખું ન હોય તો રાજપ્રજાના સંબંધ સારા ન રહે અને એવો વખત પણ આવે કે તેને રાજગાંઠી છોડવી પડે. ઇતિહાસમાં આવી ઘટનાઓ કેટલીયે છે જે આ વાતની સાક્ષી પૂરી શકે. પણ ખરો રાજ્યનો કારભાર તો પ્રધાનને શિર જ હોય છે, અને ત્યાં જ્યાં રાજ્યો રાજગાંઠી ભોગવી રહ્યા છે ત્યાં ત્યાં માત્ર નામનાજ રાજ રહ્યા છે. પંચમ જ્યોર્જ જેવા મહારાજને પણ પાર્લામેન્ટ કહે તેટલાં જ ગણતંત્ર પગલાં ભરવાનાં. આમ ખરી સત્તા પ્રજા પાસે આવી ગઈ છે. જેવું આ રાજતંત્ર વિશે છે તેવું ગૃહતંત્ર વિશે પણ બને છે. ગૃહતંત્ર ચલાવવાની ખરી ચાવી સ્ત્રી પાસે છે. સંસારમાં પ્રસન્નતા, સુખશાંતિ, રોડ, સંપ ને શીતળતા પ્રસારવાનું કામ સ્ત્રીનું છે. તે એના હાથની વાત છે. જેમ પ્રધાન ખરો રાજ છે તેમ સ્ત્રી ધરની ખરી રાણી છે. પણ સ્ત્રીને ખરેખર આ પદવી પુરુષે ભોગવવા દીધી છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય હજી બાકી છે.

જૂના વિચારવાળા વર્ગે સ્ત્રીને કશી પદવીએ ચઢાવી છે તે 'વિચારીએ. સ્મૃતિકારોના મત પ્રમાણે સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા ન જ હોય. એ કુવારી હોય ત્યારે તેનું રક્ષણ એનાં માખાપ કરે, મોટી થાય ત્યારે તેનો ધણી તેને પાળે પોષે, ધરડી ડોશી થાય ત્યારે એનાં જ છોકરાં એની સંભાળ લે-એટલે એને સ્વતંત્રતા દેવાની જરૂર નથી. પણ આવું તો પુરુષ માટે પણ કહી શકાય; કારણ પુરુષને પણ બચપણમાં માખાપ સાચવે, મોટો થાય ત્યારે ખવડાવે પીવડાવે, સ્ત્રી એને આનંદ અને સુખ દે, વૃદ્ધ થાય ત્યારે એને પણ એનાં જ છોકરાં વાળો-નાઠે એને સ્વતંત્રતા ન દેવી લટે. આમ વિચારીએ તો આ સંસારમાં સ્વતંત્રતા સંગ્રહે કાણુ ? પુરુષ અને સ્ત્રી એ બન્ને તો જીવનભરની કદ દેવા યોગ્ય થયાં, બન્નેને કદી કંઈએ તો જોડના નિયમાનુસાર બન્નેને સમાન ગણવાં જોઈએ. કેટલાક એમ કહે છે કે સ્ત્રીનું બધું કામ ઘરમાં જ છે, ચૂલા આગળ જ છે, એટલે ઘર બહાર એણે પગ ન મૂકવો જોઈએ. સ્મૃતિઓ પણ કહે છે કે સ્ત્રીઓને સંતતિ વધારવા માટે ઇશ્વરે બ્રહ્મી છે. એનું કામ છોકરાં ઉછેરવાં અને વંશવૃદ્ધિ કર્યા કરવી. એ કામ જો એ ન કરવાની હોય તો કદાચ પૃથ્વી ઉપરથી માનવવંશ નાબૂદ થઈ જવાનો ભય કે સંભવ રહે. એટલે એ કુશળ વિચારકોએ આ મહાભારત ધરજે એને શિર નાંખી છે. એ ફરજ પૂરી કરે એમાં જ સ્ત્રીની જિંદગીની સફળતા ગણાય છે. ધરસંસારમાં

તકલીફ નથી લીધી. આમ એમની અને જૂના વિચારવાળા બોખાં જેવા લોક વચ્ચે આ બાબતમાં આસમાન જમીનનું અંતર છે. આ વર્ગ બહેલો છે. જૂના વિચારવાળા સાવ અભણ હતા, તેવું તો ન જ કહી શકાય. પણ આ વર્ગે પશ્ચિમના દેશોમાંથી આપાત થયેલી અંગ્રેજ કેળવણી લીધી છે. તેમના વિચારો પશ્ચિમના રંગે રંગાયેલા છે. ઓને આજ સુધી ધરમાં ગોંધી રાખી હતી, તેથી તેનો બદલો વાળવા આ વર્ગ આજે તલપાપડ થઈ રહ્યો છે. “પત્ની”ને માટે આ લોક ઘણું ઘણું કરવા તૈયાર છે. એનો પડતો બોલ ઉપાડી લેવા તૈયાર છે. જાણે એ રાણી છે અને એ બધા એના સેવક છે. પેલા જમાના કરતાં આ કદાચ તદ્દન અવળી સ્થિતિ ગણાય. પરિણામ એ આવ્યું કે ધરસંસારમાં આ નવા વિચારવાળાને આ તેમની નવીન પદ્ધતિથી સુખશાંતિ ન મળ્યાં, આ વર્ગ હિપર “વહુધેલા”નો આરોપ મૂક્યો. તે આરોપ રદ કરવા જેટલી કુશળતા તેમનામાં ન જોગી આવી. તેઓ તો પાળાપોષી મોટા કરનાર માઆપને મન કપૂત નીવડ્યા. કુટુંબ ભાવના નષ્ટ પામી અને તેની સાથે તેમાંથી જન્મતા અને સંસારને આનંદમય કરતા ભાવ પણ નષ્ટ થવા માડ્યા. કલેશ કનિયા વધવા લાગ્યા અને જીવન દોરંગી થઈ ગયું. ઓના દક્ષ જાળવી રાખવા તેઓ એ હક્કની લક્ષ્મીમાં પૂરેપૂરા ઝૂંઝૂમ્યા પણ ઓની પદવી ચોક્કસ ન કરી શક્યા. ઓ માણસ છે તે વાત પણ તે જુદા.

આમાંથી એક બીજો વર્ગ વચ્ચે એવો જોવા યોગ્ય કે તેમણે છઠેચોક વડીલોના વિરોધ કરવા માંડ્યો. લમની બાબતમાં આજસુધી વડીલોના હાથમાં જે અધિકાર હતો તે તેમણે છીનવી લેવા માંડ્યો. ગમે તે ઇશ્વરે બનાવેલી પુતળા સાથે આખી જિંદગી જોડાવાની તેમણે સાફ ના પાડી. વડીલોના હોષને પરિણામે એમની કોરે નાનપણમાં અણુસમજી અવસ્થામાં જે “બલા” વળગી હતી તે કાઢી નાખવા તે તૈયાર થયા. તેમને તો ધરડાઓ કહેતા તેવી મનગમતી “મડમ” જોઈતી હતી. કેટલાક વડીલોએ સ્વયં ગોવર્ધનરામ જેવી ડાહીડાહી શિખામણ લીધી, કે “ભાઈ, ‘પડયું પાતું સુધારી લે,’ વિધિનું ધારું વેડી લે.” બીજી રીતે એમ કહેતા કે હવે શું થાય? થવાનું થઈ ગયું. આ કાંઈ કુભારના ધરનું દાલું છે કે લાગેલું હોય તો બીજું તરત લાવી શકાય? પણ આ અંગ્રેજી બહેલાનો તો એકજ હિતર હતો, કે આ બધાં તમારાં કામ છે; જે તમે અમારી અચાનક દશામાં વળગાડો તે અમે સમજતા થઈએ ત્યારે ચલાવી લેવા બિલકુલ તૈયાર નથી. એટલે આમાંથી એ દીસી આવતું કે આ જીવાન વર્ગને અસહના વખતમાં રાજકુંવરીઓ માટે જે સ્વયંવર પદ્ધતિ હતી તેવી પદ્ધતિ પોતાને માટે સ્વયંવર પદ્ધતિ લગ્નમાં દાખલ કરવી હતી. અને જે આ પદ્ધતિનો વિરોધ કરે તે સામે તેમને બંડ ઉઠાવતું હતું. તેમને જી તરફ માન, આદરભાવ, કે પૂજ્યભાવ તો હતો નહિ, પણ જગતમાં ચીજ ખરીદવા જઈએ તો સારામાં સારી બનાવટની કેમ ન લેવી એ એમને જોઈતું હતું. આ બધા અડધા દાએલા જીવાનીયા હતા. આમની રીતથી વિખ્યાદ અને કચેરા વધ્યા. સ્વયંવર પદ્ધતિનાં કેટલાંક દર્શાંત સમાજમાં આપણને નજરે જોવાનાં મળ્યાં છે. વર્ણોન્તર લગ્નો કેટલાંક થયાં છે તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. આ લગ્નો કામભાવથી થયાં કે સરખી જોડ શોધવાના શુદ્ધ ભાવથી થયાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આવાં લગ્ન બધે સફળ થયાં છે તેવું પણ પાછળથી બનેલી ઘટનાઓ જોતાં કહેવું સાચું નથી.

અને શ્રીને પુનર્લેખની છૂટ જ નહિ એ કેમ અને ? હિંદુ સંસારનું એક ઉજ્જવળ અંગ તો એ છે કે શ્રી પુરુષ પતિપત્ની તરીકે જીવન શરૂ કરે ત્યારથી પરસ્પરના સ્વભાવભેદને સમજી લઈ એ ભેદને અપનાવી રહે-છે, અને સ્વભાવની, સંજોગોની, હમરો પ્રતિકૂળતા-ઓને અનુકૂળતાઓ ખનાવી દે છે, અને એમ કરી જન્મે જીવનને એવા ઓતપ્રોત વણી દે છે કે સંસારમાં મધુરતા સાવવામાં કેણે કેટલો ફાળો આપ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવા આદર્શ મુજબ જીવતાં શીખીએ ત્યારે શ્રીની પદવી આપણે નિર્માણ કરી શકીએ.

શ્રીની અધોગતિ પુરુષે ભૂતકાળમાં કરી છે, અને પુરુષે એનું જીવન ગૂંચળાવી નાંખ્યું છે, છતાં સંસારમાં શ્રીએજ ધર્મ સાચવ્યો છે, ને સંસારને શોભાવ્યો છે. અજબ સદ્ગુણશીલતા કેળવી સંસારમાં સુખ, શાંતિ, સ્નેહ, મધુરતા, મૃદુતા, ઉદારતા, પ્રસન્નતા, આનંદવાણી વગેરે જે એણે અદ્ભુત સૃષ્ટિ પેદા કરી છે તે માટે ખરેખર તે “જનેતા” પદને યોગ્ય ઠરી છે. સંતાનો જન્મ્યાવી તે બેસી નથી રહી. એટલે પુરુષનામાં સત્યનિષ્ઠા, આદર્શભક્તિ અને અડગદેહ હોય તો આ આદર્શને વશ રહી, એણે પોતાની અદ્ભુત સૃષ્ટિ સરખાવી, સંસારમાં સાચા “જનક” નું પદ શોભાવું જોઈએ. એ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી પુરુષે પોતાનું આંતર અને બાહ્ય જીવન ફરીથી ધડીલેવું જોઈએ. આવું સુંદર જગત જગતકર્તાએ આપણને બક્ષીસ દીધું છે તે માટે આપણે એના કૃતકૃત્ય થઈએ છીએ અને એને પૂજીએ છીએ. તો શ્રી પણ શ્રી મટી સરજનહાર થઈ છે તેને આપણે કેમ ન પૂજવી જોઈએ ? નારીપૂજા માટે મનુભગવાને પણ પેલા શ્લોક લખ્યો છે : યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । અને આ શ્લોક લખી સાથે જ તેમણે શ્રીની પદવીની સમજણ હિમાયત કરી છે. શ્રી પુરુષ હવે એમ માને કે આવો આદર્શ જીવવામાં જ જીવનનું સાદૃશ્ય છે, તો જ સંસારમાંય સ્વર્ગ હોવાની શકાય.

જૂતકાલ* વગેરેની પ્રચરિતઓ જેવાં કાવ્યો પછી તેમાંના અતિશયોક્તિ કે અત્યાશના ઉતાર લેખે પણ આ એક કૃતિ સંગ્રહમાં સામેલ કરી છે.

સારાં ઉપદાસકાવ્ય કે પ્રતિકાવ્ય (પેરાડી parody, કોઈ મૂલ કવિ કે કૃતિનો ઉપદાસ કરવાને તેનું કરેલું અનુકરણ) લખવાં રહેલાં નથી; એના કારીગરો ઉપખ્યા નથી ઉપજી શકતા, દર્શનની તેમ આલેખનની ક્ષમક વિશિષ્ટ શક્તિઓ હોય તે જ સારાં ઉપદાસકાવ્ય લખી શકે. ઉપદાસ કાવ્યો, ઉપદાસ દુયકા, અને વિકૃત છબીઓ (કેરીકેચર caricature) તાક્યું નિશાન પાડે, લોકપ્રિય અને અને નિર્દેશ હોય, એવાંને અમેરિકા યુરોપમાં બહોળાં પણ બહુ સારાં મળે છે, તથા અહીં પણ છાપાંઓ સમૃદ્ધ થશે તેમ તેમ મળવા માંડશે. અને તો પણ ઉપર પ્રમાણેનું મત ફરીને ક્યું છું, એ કલા ખરી, પણ કલા લેખે જોયી નહીં; કલાની પદવીઓ કૃતિની લોકપ્રિયતા, તે માટે મળતા બહોળા, તે ઉપખ્યાવવાની મુશ્કેલી, કે ઉપખ્યાવી શકનાર માણસોની સંખ્યા ઉપરથી, આ કોઈ એક દષ્ટિએ અગર આ સર્વે દષ્ટિઓના સમન્વયે પણ, બાંધવાની નથી.

(૨) પણ કોઈ પણ લેખકનો નમૂનો માત્ર ઉપદાસ કાવ્ય જેવા દલકા વર્ગનો આપવો, તે એને અન્યાય કરવાં બરાબર હોવાથી આ સંખ્યાકમાં જ એ લેખકનું એક કાવ્ય પણ લઈ છું.

હરિહર પ્રાણશંકર બટ્ટ :

નિરભિમાન

ભલે મન વિવેકહીન તિમિરે સદા આધરે,
અને હૃદય કલ્પનારહિત કૂપમાંહી પડે;
ભલે સકલ ક્ષિંપ્તગાંધી રસરંગહીણી નતી,
પરંતુ ન હિ નમ્રવારહિત ચિત્ત યાજે કદી. ૧
ભલે રખવન પૂર્વનાં રમરણથી સદાયે બળુ,
પરંતુ ન હિ તે ભૂલી મદ-નઠોર યાવા ગહુ;
સદાય નિજ 'દોષ કાજ અનુતાપ વાળા પડે
વહે પુનઃ દયા, વિલો, દિકર શી પછી છે મહુને ? ૨
દિનેસાકર કામળાં ધનુષ મેધમાંહી રમે,
નિહાળીં શિશુ ભાઈ ભાંડુ નિજને બતાવે ધરે;
ધરુ વિવિધ વર્ણુ એમ જગ આગળે સર્વ તે
કટાક્ષ કરુણા તણા પુનથી એ દરે અંતરે. ૩
પરંતુ કદિ વણુ એ મુજ ગહુ, ગણાવ્યા કરુ,
અને હૃદયમાં પડેલ પુન રરિમને વીસરુ,
કરી પ્રખર તો, પ્રભા, કિરણ તાહરા તે સમે
હુકાવ વિખરાવ એ હૃદય મેધને, વણુ-ને. ૪

* છંદઃ પૃથ્વી. પંચિત જગન્નાથ અને મોઝા કવિઓના પૃથ્વી વૃત્તમાં ધણુંખડું એ વિરામ છે; આદ્યે અક્ષરે અને દરેક પંક્તિને અંતે; ધણુંખડું એટલા માટે લખવું પડે છે કે જગન્નાથ જેવા સંગીતપ્રધાન મુકંતાક કવિમાં પંજુ અવિરામ સળંગ પંક્તિઓ મળી આવે છે. અને ભર્તૃહરિ જેવા આગળ યદ્ય ગયેલા કવિઓમાં તો પૃથ્વી અવિરામ સળંગ પંક્તિનો

સુહૃદો દમ ધીમે કાઠના આવવાનો; હરિણો સમ વિકારો દહિ ઉત્કંઠા ખાવા; ૪
ચમકતો જરિ હૈયે ભેઈ આવત બિહુ નિઝ કુટો પ્રતિ આને, કેમ એ કાણુ બહે ? ૫
હડી સત્કારવા સાધી બારણે ભેઈ બિહુને છત્રચેડી દોઢી આને મ્હાનિ સાધુતણે મુખે. ૫
બેસે એ આસને પારો રમીકારી આવકારને કિંતુ સહોદરા યતિ આજ ના વદને રમે. ૬
આને મરી સુર અસુર હવે મયેકું એનું યુગિ દૃઢ્ય કામવડે મહેકું; ૭
સખીધો એ તવ રાધે શુભ 'બહેન' સખે, હડે હેડે ભગિર્મોભાવ છુપેલ તો યે. ૭
દીર્ઘ કાલ ટક્યું મૈન; આને બોલી સુલોચના, "બંધુ, તું મૈન કાં રોવે ? પીડે શી ઉર વેદના ?" ૮
ઊઠે જળી અનિલની લહરી અડચેથી હુંધી રહ્યો અનલ ને - ચિરકાલ સુધી; ૯
ઊઠ્યો જળી હુંમવતો રમર સાધુ કેરો, વાણી શિખા મહિં તપસ્વિવર્નો સખે વાધો. ૯
"બપૈયો હું' હુરું, બહાલી, પ્રેમ વહિ વિષે મહા- શીશુ' પીયૂષ વર્ષાને કાર એ સશિશીતલા." ૧૦
બીધાય કેવી હરિણો રાધાપાત યાનાં ! આશ્ચર્ય ને ભય મળી તરફે બૈયારી ! ૧૦
તેની' બીધાઈ દૃઢ્યે અનમિત્ત બાવા, આશ્ચર્યમુગ્ધ, ભયકંપિત, કામિરાખે, ૧૧
દે દોષી વાદળપટે મુખ તારિકા શું લગ્નભરી, નિરખ, કિશુર્નો પાપરતિ ? ૧૨
કોયે ભરી પ્રલયપીસ પ્રચંડ દેતી આને શું આ ધુરસ્તી સખી દિશાઓ ? ૧૨
ઊઠ્યો મહા અનલ સાખી તણે દિલે, ને તેની પ્રચંડ સળગી નયને શિખાઓ; ૧૩
એને મહાબલથી સંયમ આડ બાંધી બાવા દ્યાર્દ્ર ભરેપ્રેમ મુશાંત બોલી: ૧૩
"બંધુ, અરે ક્યમ ભુલે ! હું' છું ભુલ્યુરી, ત્હારાય મા વિસર ! ભુલ્લ પિતા વળી છે; ૧૪
બાંધ્યાં સખા ઉર સહોદર ભાવસૂત્રે, તે તોડના વિષય યત્ન કરે તું સાને ? ૧૪
કાં રે ભુલે શુભ મતો શુરુ ભુલ્લ કેરાં ? શેલે ભુલ્યો પુનિત આત્મતણા પ્રદીપ ?" ૧૪
જાન ને નીતિના કાલાં ચોયાં ના મુજને રુચે; થેકું થેકું હવે તેથી પ્રેમહિંસા ન શું બને ?" ૧૫
ન હિ ન હિ ભ્રમકરી નજ શુ'થી શુંધીને વધુ વધુ સપડાવું આમ હવે પડે છે: ૧૫
નવ નવ કહિ હોયે પ્રેમ ને કામ એક: નવ પરખો રાકે શું અગ્નિ ને આગિયાને ! ૧૬
રમર રમર જરિ હૈયે તાતના બોધ જગ્યા નર્દર નર્દર તને લેઈ લેશે ઉગારી: ૧૭
પતન સમજને આ પાપકરી ખોલોમાં, નવ નીકળી રાગરો, ને પડયો એક વાર. ૧૭
નિરખ નિરખ કેહું કોણ, ને કોણ હું' યે ! નર્દર સમજને આ દેહનો ગોહા કૂટો:— ૧૭
"ઓ મુંદરી, રસિકને રસદહાણુ ટીલુ તું સાખ કાં, રસિકરી, બહુ વાર સુંધી ? ૧૮
આ હું' રસાર્ત સહતો રસરોપ ઊડો તે યે દ્યાક્યમ રકુરે નવ, ચારુગાન ?" ૧૮
લગ્નહીન વડી આમ સાખીને રપર્થવા હેડે, પરંતુ તમ બાવાની દૃષ્ટિની ધીજળી પડે, ૧૯
ચરે નવ રાક્યો બિહુ, કિંતુ કામ પડ્યો નહીં, અધ ભેલ રહ્યો કાંઈ જાવાના મુખડામહી, ૨૦
ફૂળી યથ અતિ બાવા પાપીની ભેઈ પાડ, બળતી દૃઢ્યમોદે શોભના ચારુરીલા: ૨૦
દૃઢ્યમહિં વહાં કે વારિ મીઠી દવાનાં, સરલ દૃઢ્ય ઇચ્છે પાપોને પ્રેમ પાવા. ૨૧
દૃઢ્યફૂળ દવાવી ભુલખાવા દડા એ વદન જરિ નમાવી પાપીને આમ પૂછે, ૨૧
"વદ નિરખો રહ્યો શું આમ આમે મહેલા મુજ મુખમહિ, ઘેલા, રક્તમાસે ભરેલા ?" ૨૨
"અં ! નિર્જલતાં ત્હારાં લોચનો શાં સુલોચના !..." ૨૩

X

X

X

"હ' હ' હ' બહેન, શું આ !" વદતો રહે લલિત લોચન હસત વિષે પડે: ૨૪
દૃઢ્ય રૂંધતી વધૂ શિલા ખસે, ઉર તણાં જલ આંખથી ઊલટે. " ૨૪

વિષય: "સુલોચનાનું લોચનદાન." એમાંથી આંખની કેટલીક કડી અને વચ્ચેથી ૧૧ હું થોડું છોડી દીધું છે. લોચનદાન આપીને પણ કામને દરાવી સુલોચના બિહુ તરફ ૧૨ ભગિનીકર્તવ્ય બંજાવે છે, એ અદ્ભુતકરુણ વિષયનું આ આલેખન સંયમી અને

સ્ત્રીઓમાં વાંઝિયાપણું

લાઇતે ઉગારવા તેા લે એ આંખોની જ કુરબાની ! અને આ અદ્ભુત આ ભયાનક આ રોદ આ ખીખુલ પથ કુરુણ લક્ષ્યવેધી આચરણથી બિદુનો મદનાવેશ તત્ક્ષણ પીગળી જાય છે; મદનાવેશની જડતારૂપ શિલા તુટી પડે છે, અને પ્રાચલિતના તેમ સુલોચના પ્રતિ દયા, રોદ અને કલિતભાવના આવણ અને ભાદરવો એની આંખમાંથી વર્ષો રહે છે.

મિતાક્ષરતાને મોટા યુષ્ઠ ગણું છું, તથાપિ ઉમેરવું પ્રાપ્ત ચાપ છે જે છેલ્લી કડીમાં છે એટલી બધી મિતાક્ષરતા દુર્બોધતા ગણાય.

સરલ હૃદય: સરલ હૃદય: પણ બંને શબ્દ છૂટા રાખિયે તેા 'સરલ હૃદયે છત્તે છે.'

લલિત: આગલી ક્ષણુ લગી લલિત હતાં તે, એમ જ અર્થ લેવો.

આવા બનાવનું વર્ણન (શબ્દોમાં) અથોગ્ય નથી તેટલું એનું ચિત્ર અથોગ્ય બને, અને ચિત્ર કરતાં પણ વધારે અથોગ્ય એવા બનાવનું તખ્તા ઉપર નિરૂપણ બને. જુવો લેસિંગે એના લયોકન (Laokoon) મૂર્તિજૂથની ચર્ચામાં જુદી જુદી કલાઓની જુદી જુદી મર્યાદાઓને લગતા વિવેક માટે કરાવેલું દિગ્દર્શન.

સ્ત્રીઓમાં વાંઝિયાપણું

[Sterility in Women]

વાંઝિયાપણું એટલે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો અભાવ. આ અશક્તિ સ્ત્રીઓમાં તેમજ પુરુષોમાં-બંનેમાં હોઈ શકે. પરંતુ આ અંકની મર્યાદામાં રહીને લખવા માટે સ્ત્રીઓના વાંઝિયાપણા માટે જ અહીં વિચારો દર્શાવ્યા છે.

આ લેખ સમજવા પૂરતી, શરીરના પ્રજનનના અવયવો (Organs of Reproduction) ની માહિતી અહીં આપી છે.

સ્ત્રી શરીરમાં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં નીચેના અવયવો મુખ્ય ભાગ લે છે. ગર્ભાશય, બીજાશયો, બીજવાહિનીઓ તથા અપત્તપય અથવા યોનિમાર્ગ. તેમનું દૂરું વર્ણન નીચે પ્રમાણે.

(૧) ગર્ભાશય (Uterus-યુટેરસ)

ગર્ભાશય એટલે મર્મતે-ભવિષ્યના બાળકને-રહેવાની એક કોથળા. તે માંસની બનેલી હોષ, આકારમાં જમરખને મળતી આવે છે. તે આસરે ત્રણ ઇંચ લાંબી, બે ઇંચ પહોળી અને એક ઇંચ જાડી હોય છે. તે પેકુની અંદર તેના તળિયા નજીક રહેલી છે. ગર્ભ રહેતાં આ કોથળા અત્યંત મોટી થઈ જાય છે. તેને ત્રણ છિદ્રો છે. તેના આગલા ભાગમાં રહેલું છિદ્ર યોનિમાર્ગમાં લીધે છે અને તેના મુખ તરફે જોળખાય છે. ન્યારે, તેની દરેક બાજુ પર આવેલું એક એક છિદ્ર તે બાજુ પર આવેલી બીજવાહિની નામની નળા સાથે જોડાયેલું છે.

(૨) બીજાશયો (Ovaries-ઓવરીઝ)

જેમ પુરુષોમાં, બે વૃષણો વીર્યના જંતુઓ પેદા કરે છે તેમ સ્ત્રીઓમાં, બે બીજાશયો બીજોને પેદા કરે છે. ગર્ભાશયની, દરેક બાજુએ, સહેજ અંતરે, એક એક બીજાશય

બાળકના શરીરનો પાયો. જે સ્ત્રીખીજોને પુરુષખીજોનો બેટો ન થાય તો તેઓ ગર્ભાશય માંથી બહાર નીકળી યોનિ દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે.

દરેક સંભોગને અંતે, લાખો પુરુષખીજો (sperms) યોનિમાર્ગ દ્વારા ગર્ભાશયના મુખ આગળ જાય છે. એમાંનાં ઘણાં થોડાં ગર્ભાશયમાં દાખલ થઈ શકે છે જ્યારે ભાગ્યે જ એકાદ સ્ત્રીખીજો મળી શકે છે.

માસિક રજોદર્શન નિયમિતપણે થયા કરે તો તેનો અર્થ એટલો જ કે ગર્ભાશય નવા ગર્ભને આવકાર આપવા તૈયાર છે પરંતુ તેથી એમ માની લેવાનું નથી કે એની સાથે પરિપક્વ થયેલાં સ્ત્રીખીજો પણ તૈયાર હશે, કારણ સ્ત્રીખીજો તૈયાર થયેલાં ન હોય તોપણ અટકાવ તો દેખાય. એથી ઊઘટું, અટકાવ દેખાતો ન હોય તો પણ અંદર પરિપક્વ થયેલાં સ્ત્રીખીજો નથી એમ માની લેવું નહિ. કોઈ વખત, ખાસ કરીને બાળક ધાવતું હોય ત્યારે, રજોદર્શન થતું નથી પરંતુ ગર્ભ રહે છે કારણ બીજાશયમાંથી પરિપક્વ થઈને સ્ત્રીખીજો નિયમિત રીતે ગર્ભાશય તરફ આવવા નીકળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સ્ત્રીખીજોનો પરિપાક (ovulation) તથા રજોદર્શન (menstruation) આ બન્ને વ્યાપારો, ઘણી વખત સાથે સાથે, જ્યારે કોઈ કોઈ વખત છૂટાછૂટા પણ, ચાલુ રહે છે.

શા માટે અઠાવીસ દિવસને અંતરે રજોદર્શન થાય છે ? શા માટે ૭૭ માસે અથવા દર પંખવાડિયે થતું નથી ? આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો કોઈ કરી શકતું નથી. ઊલટા, સામા એવા જ પ્રશ્નો મૂકી શકાય કે શા માટે હૃદય દર મિનિટે ૭૫ વાર યકે છે અથવા શા માટે દર મિનિટે ૧૭ શ્વાસોચ્વાસ ચાલે છે ! એક શબ્દમાં ખુલાસો કરીએ તો, તેનો ઉત્તર શરીરનો 'સ્વભાવ' અથવા 'પ્રકૃતિ.'

કેવી રીતે ગર્ભ રહે છે એટલું સામાન્ય રીતે જોયા પછી એ શા માટે નથી રહેતો એ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાશે. આ ચર્ચાની શરૂઆતમાં જ અમે એમ માની લઈએ છીએ કે પુરુષખીજો તદ્દન શુદ્ધ છે છતાં સ્ત્રીને ગર્ભ રહેતો નથી—તે વંધ્યા રહે છે, અને એનાં કારણો હવે તપાસીએ.

સરજાતની ખાતર, વાંઝિયાપણાનાં કારણો જે વિભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. યહેલા વિભાગમાં એવાં કારણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમનાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહી શકતો નથી. જ્યારે બીજા વિભાગમાં એવાં કારણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમનાથી ગર્ભ રહે છે છતાં ગર્ભાશયની અંદર તે રહી ન શકતાં એકદમ છૂટીને બહાર નીકળી પડે છે. પરિણામ તો બન્ને કારણોનું એક જ અને તે અખંડ વંધ્યત્વ (absolute sterility).

પ્રથમ વિભાગ: ગર્ભ રહેતો જ નથી.

(૧) ઉંમર. પ્રંદરથી પચીસ વરસની સ્ત્રીઓમાં વાંઝિયાપણાનું પ્રમાણ એકાગ્રમાં એણું જોવામાં આવે છે, જ્યારે ત્રીસથી ચાલીસ વરસની સ્ત્રીઓમાં એ અગ્રાણુ વધતું જતું માલુમ પડે છે. પરંતુ ઉંમર ઉપર બહુ વજન આપવું યોગ્ય નથી, કારણ કોઈ વખત ૪૨ મા વરસ પછી પણ સ્ત્રીને યહેલીવાર ગર્ભ રહે છે અને તેરમે વરસે પણ—રજોદર્શન પણ ધ્યા પહેલાં—રહે છે.

શ્રીઓમાં વાંઝિયાપણું

(૨) પેંડુ (Anoernia), મૂત્રપિંડોનો સોજો (Nephritis), ચાંદી, પ્રમેદ, જીર્ણીકર, શરીરનું ચરબીથી ફૂલી જવું વગેરે શરીરના લયંકર વ્યાધિઓ.

અખંડ વન્ધ્યત્વની ચર્ચા અહીં જ પૂરી થાય છે. શા માટે સ્ત્રીને એકાદ બાળક જન્મ્યા પછી બીજું છોકરું થતું નથી અથવા શા માટે ગૃહસ્થોનાં કુટુંબોમાં એવાં છોકરાં જન્મે છે વગેરે પ્રશ્નો વારંવાર કાને અથડાતા હોવા છતાં વિષયોત્તરના લયથી અહીં છાંટી દીધા છે.

સારવાર

વન્ધ્યાની સારવાર કરતાં પહેલાં ઝીણામાં ઝીણી બાબતોની પૂરતી તપાસ કરવી ઘટે છે. આખી પ્રાણીસૃષ્ટિમાં સંતતિ માટે નર કરતાં માદા વધારે ઉત્સુક અને પ્રયત્નશીલ માલૂમ પડે છે; અને મનુષ્ય પ્રાણી પણ કુદરતના કાનૂનની બદલ નથી. સંતાન માટે સ્ત્રીઓ એકલા વેદો કે ડોક્ટરોની નહિ, કિંતુ જીવા, સાંધ કે ફકીરોની મદદ માગવાનું પણ ચૂકતી નથી.

વન્ધ્યત્વનાં જે કારણો આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ એ જ પદ્ધતિએ તેની સારવાર કરવાની હોય છે.

(૧) જે બીજાશયો તથા ગર્ભાશયનો વિકાસ બરાબર થયેલો નહોતો અને જે આ અવયવો રોગથી ઘેરાયેલા હોય તો સંતાનની આસા નિરર્થક છે. એટલે કે જે ગર્ભાશય, કાશાભાર જેવું અને બીજાશયો કાળાદ્રાક્ષ જેવાં જ હોય તો સારવાર કરવાની ના પાડવી.

(૨) જે ગર્ભાશય સ્થાનબ્રષ્ટ હોય તો તેને યોગ્યસ્થાનમાં મૂકી શકાય. એને માટે કાં તો શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર પડે અથવા પેસરી પહેરાવતાં ગર્ભાશય ઠેકાણે લાવી શકાય. જે તેનું મ્હોં સંકોચાયેલું હોય તો તે પહોળું કરી શકાય.

(૩) જે અપ્રત્યય પથ સાંકડો હોય તો તે શસ્ત્રક્રિયા વડે પહોળો કરી શકાય.

(૪) જે ગર્ભાશયમાં જૂતો સોજો હોય તો તેનું અંદરનું પડ સારી રીતે સાફ કરી, કુશ આખી સોજો નાબૂદ કરી શકાય. પરંતુ જે બીજવાદિનીઓ સજી ગયેલી તથા બંધ થઈ ગયેલી હોય તો સારવારનું પરિણામ સારું આવતું નથી.

(૫) પ્રજનનના અવયવોની આસપાસ ઉત્પન્ન થયેલી અંધિઓ શસ્ત્રક્રિયા વડે દૂર કરી શકાય.

(૬) યોનિમાર્ગના સાવો, યોગ્ય સારવારથી તેમજ કુશ લેવાથી ઓછા કરી શકાય છે.

(૭) સંબોગ માટે યોગ્ય સૂચનાઓ આપવી.

(૮) કેટલાએક કેસોમાં, વન્ધ્યત્વ માટે દરદીની માનસિક સ્થિતિ જવાબદાર હોય છે. અનેક ઢંગધડા વગરના ઉપાયો અજમાવીને દરદી નિરાશ થઈ જાય છે. તેને પ્રજા થશે જ નહિ એવા વિચારોથી તેનું મન ઘેરાઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં ડોક્ટર કરતાં તેનો પતિ તેના મન પર વધારે સારી અસર કરી શકે છે. જે સ્ત્રી સંતતિ માટે બેદરકાર રહી કુદરતી જીવન ગુળીયો કરે તો પ્રજા થવાનો સંજવ વધારે રહે છે.

(૯) શરીરમાં માલૂમ પડના વ્યાધિઓની યોગ્ય સારવાર કરવી તેમજ સાદા અને નિયમિત જીવનની અગત્ય સમજાવવી.

તો હજારો પુરુષ સેનિકોએ નામ નોંધાવ્યાં હતાં. અને સ્ત્રીઓ આ કામમાં ચટણીની પેઠે વટાઈ જાય ગાંઠે સ્ત્રીઓએ તો બે જ કાર્ય હયામાં લેવાનાં કહ્યાં: વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર અને મહાનિષેધનું કામ. આ જાનને કામ સ્ત્રીઓનાં શરીર, સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ છે. માટે આ બે હરાવે પગર કરવામાં આવ્યા હતા. અને મિત્રીસ અગ્ન્યાસ તેમજજીના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટિ નીમવામાં આવી હતી. શ્રી. મીહુજહેન પિરીટ અને મહિજહેન વલ્લભભાઈ પટેલ ગંત્રી, શારદાજહેન ઉપમત્રી, તથા સવિતાજહેન સભ્ય: એ પ્રમાણે બીજા સભ્યો હિમેરવાની સત્તા સાથે આ કમિટિ નીમાઈ હતી. સ્ત્રીઓ દરેક ઠેકાણે કામ કરવા માટે એકી પગે ચર્ધ રહી હતી એટલે શ્રી. ગાંધીજીનો આદેશ સાંભળીને તરત જ કામની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. સુરત જિલ્લામાં મીહુ જહેન પિરીટનું નામ તો ખારડોલીની લગ્ન પછી ધરમથું ચર્ધ ગયું છે. એમણે તો સુરત જિલ્લાની રાનીપ્રજનાં મન એટલાં વચ કરી લીધાં છે કે આખો જિલ્લો એમને 'માવજી' કહીને જ બોલાવે છે. આ ખાદીધારી પારસીજહેન લક્ષ્મીપતિની પુત્રી કુટુંબને છોડીને એક ગરીબ ગામડીઅણ્ણનું હવન ગાળી રહ્યાં છે. પિરીટ જ્ઞાનદાનની જાહેજલાલી છોડીને પારીદાર આશ્રમનાં દાળલાત ને જીવારના જાડા રોટલાનો આદાર કરીને તડકે છાંગડે વરસાદ પાણીમાં આખા જિલ્લામાં રખડીને ખાદીનો પેગામ પહોંચાડે છે, દગલાબંધ સૂતર ઉત્પન્ન કરાવે છે અને દારૂતાડીની ગહીનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આ કામ એમને નવું નથી. બે વર્ષથી આજ પ્રકારનું કામ એ ત્યાં જ કરી રહ્યાં છે. અને શ્રી ગાંધીજીનો હુકમ મળતાં અપૂર્વ બળ અને શ્રદ્ધાથી એ કામે મંડી ગયાં છે. સુરતના પારીદાર આશ્રમમાં એમણે પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું છે. એમની સાથે સુરતના કાર્યકર્તાઓ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી કામ કરે છે અને સર્વરીતે મદદ કરી રહ્યા છે. એમની પાસે લગભગ ૧૫૦ દોલસો રોવિકાઓએ તાલીમ લીધી છે. અને સુરત જિલ્લાના મુખ્ય મુખ્ય તાલુકામાં ગામડે ગામડે દારૂતાડી દૂર કરવા માટે તેમજ ખાદીના પ્રચારનું કામ જાલજીઓ નાંખી નાંખીને કરે છે. આ જાલજીઓ ઉપર પચીસ પચીસ રોવિકાઓ અને થોડા સ્વયંસેવકો કામ કરે છે. જાલજીઓ ઉપર મીહુજહેન ખૂબ દેખરેખ રાખે છે, પીઠવાળાને સમજતવે છે, ન્યાતોના ધંચોને મળે છે અને જરૂર પડે પીઠાં પર ચોકી પણ કરે છે. આખો વખત રોવિકાઓ કાંપા કરે છે અને શુદ્ધ પવિત્ર હજાર ગાળે છે.

શ્રી. કરતુરબા જલાલપુરમાં અઘી જમાવીને બેઠાં છે, દારૂ તાડી અને ખાદીનું પ્રુકળ કામ કરે છે અને કરાવે છે. એમની હાજરીથી જલાલપુરમાં અજબ ઉત્સાહનું વાતાવરણ જામી ગયું છે. પૂજ્યશ્રી ગાંધીજી જેલમાં ગયા ત્યારથી શ્રી. કરતુરબામાં નવું જોસ આવ્યું છે અને તેને લીધે વાતાવરણ અહિંજીત જની ગયું છે. ખાતી શીળી જાય નીચે કામ કરવાને અનેક ગામડાની બહેનો તલગી રહી છે. વળી ઝોરપાડમાં એક કુમળી સુસ્ત્રીગણાળા આખી દુકરીનું ઉપરીપણું કરે છે. શ્રી. અગ્ન્યાસ સાહેબની પૌત્રી માત્ર ૧૯ વર્ષની છે પણ એણે પોતાના પ્રીકા સ્વભાવથી નાનાંમેટાં બધાનાં મન વચ કર્યા છે. ઝોરપાડના પીકા પર મુસલમાનો જ ઘણે લાગે આવે. આ બાળા પોતાની દુકરી સાથે ત્રેવ વૈશાળના તાપમાં જ્યાં આડો પણ જાયો નહિ એવી જગ્યાએ બેસીને દિવસભર તકલી ખર સતરના તાર કાઢતી જાય છે ને આ મુસલમાન બાળને તાડી ખીતા રોકે છે, એને નથી સુવાનો ખાદલો બેઠોતો

કામ આરંભ્યું છે—અડચણો, આપત્તિઓને ટોકરે મારે છે, પુત્રોને પતિઓને આનંદથી આશીર્વાદ આપીને જોયજાતાએ મોકલે છે, લાડીના માર જમવાને મોકલે છે, પ્રસંગ આવે પોતે પણ અપમાન અને માર શાંતિથી સહન કરે છે. કોઈ પણ દેશ આ સ્ત્રીશક્તિનો પ્રભાવ જોઈને આશ્ચર્ય થયા વગર રહે નહિ, અને શાન્તિ, ધૈર્ય અને અડગતા આગળ પોતાનું માથું સહેજે નમાવે. જે દેશમાં શ્રી. સરોજિની દેવી, અનેકમળા દેવી જેવાં રત્નો પાક્યાં છે તે દેશને કરવાનું શું છે ? આ દેવીઓ અને યુવકો દેશને જગતભરમાં શોભાવી રહ્યા છે, એટલે અંતે વિજયની આશા કેમ ન રાખીએ ?

શારદા મહેતા

સ્રીત્વ

અહં રુદ્રાય ધનુરાતનોમિ વ્રહ્મદિપે શલે હન્તવા રવેઽ ।

બ્રહ્મદેવી દિસકને હણવા રુદ્ર માટે ધનુષને હું તારું છું.

અંબુષુ મહર્ષિની વાયા નાગની પુત્રી પોતાની જાતનું વર્ણન કરતાં પોતાના અનેક લક્ષણોમાં આ એક લક્ષણ ગણાવે છે. આ સૂક્તમાં વાયા પોતાને સ્ત્રી જાતિના પ્રતીક તરીકે વર્ણવે છે. સ્ત્રીના સૌમ્ય સ્વરૂપો સર્વપરિચિત છે. પણ એ સૌમ્યતા એટલે નિર્બળતા નહિ, સ્ત્રી સૌમ્ય એટલે અગળા નહિ એનું સ્મરણ સૌને રહ્યા કરે માટે જાણે વાયા પોતાનું આ લક્ષણ ઉપરની ગારવાળી પંક્તિમાં વર્ણવે છે ! બ્રહ્મદેવી શરૂને હણવા આ શક્તિ, રુદ્ર પાસે ધનુષ ખેંચાવે છે; આમ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જ્યારે બ્રહ્મનો દેવ કરનાર દિસક. ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે આ સ્ત્રીના પ્રતીક રૂપ અંબુષુની પુત્રી વાયા રુદ્રમાં પ્રેરણા ચૂકે છે અને રુદ્ર પોતાનું ધનુષ ખેંચી શરૂને હણે છે.

આ દિસકને મારવાની વાતમાં દિસાનો ઉલ્લેખ છે કે અદિસાનો એનો વિચાર અત્ર અપ્રવૃત્ત છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે આ બ્રહ્મદેવી દિસકને મારનારી પ્રેરણા સ્ત્રી છે.

બ્રહ્મ શબ્દના અનેક અર્થો વેદ સાહિત્યમાં કરવામાં આવે છે. હું અહિંયા બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ રાષ્ટ્રનું ધારક એક તત્ત્વ એવો કરું છું. પૃથ્વીસૂક્તમાં પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે તત્ત્વમાં બ્રહ્મ એકને ગણાવ્યું છે. સત્યં વૃદ્ધત્તમુચં દોક્ષા તપ્તો વ્રહ્મ યજ્ઞઃ પૃથિવીં ધારયન્તિ । મહાભારત શાન્તિપર્વમાં પણ લોકમાં અવ્યવસ્થા કેમ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં વ્યાસ છેવટે કહે છે કે ‘તત્તો બ્રહ્મ નનાશ દ્વા । પત્તી બ્રહ્મ નાશ પામ્યું’ આવા રાષ્ટ્રના ધારક તત્ત્વનો જે દેવી હોય તેનો નાશ કરવા માટે આ શક્તિ રુદ્રને ધનુષ ખેંચવા પ્રેરે છે.

સ્ત્રીનું આ સંહારક સ્વરૂપ ખરેખર સમજવા જેવું છે.

સામાન્ય રીતે કુદરતમાં અને સમાજમાં સ્ત્રીનું કામ ઉત્પન્ન કરવાનું અને પોષવાનું હોય છે. જાણે કે સ્ત્રી અયાગ મહેનત કરી ઉત્પન્ન કરે છે અને પોષે છે, પુરુષ તેનો

[સ્ત્રીબાધ ન્યુનિત્વિ અંગે શ્રી. વિદ્યાબહેનના પ્રગુણપદ નીચે સંવત ૧૯૬૫ ની સાલમાં આચાર્ય જ્ઞાન દર્શકર દ્વારા 'નારી પ્રતિષ્ઠા' ઉપર એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું તે અભ્યાસ યોગ્ય હોવાથી આપણે ભાષણ ફરીથી અહીં આપીએ છીએ. રમ આપવા માટે મુખ સાહેબના અમે આભારી છીએ. તંત્રી]

નારી-પ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન

"નારી-પ્રતિષ્ઠા: એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન"—એ મારા વિષયનું સંપૂર્ણ મથાળું છે. વિષય કેવો વિશાળ છે તથા એનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ કરવું કેવું કઠિન છે એ હું જાણું છું; છતાં એ વિષય ઉપર જે ભોલ ભોલવાની મેં આજ હિંમત ધરી છે. ભક્તજનો ન્યારે ભગવાનનાં ચરિત્રો ગાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની વાણીની નિર્બળતા સારી રીતે સમજે છે; તથાપિ તેઓ પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત યતાં અચકાતા નથી—તે એમ સમજીને કે ભગવાનના નામસંકીર્તન માત્રથી પણ પોતાની વાણી પવિત્ર ધરો. કાંઈક એવા જ ભાવથી મેં પણ આજનો વિષય પસંદ કર્યો છે. યદ્યપિ હું જાણું છું કે કાલના સંકેતોને લીધે તેમજ શ્રોતાજનો વિવિધ કક્ષાની જ્ઞાનસામગ્રીવાળા હોવાથી હું આ વિષયનું સંતોષકારક નિરૂપણ તો નહિ કરી શકું, તથાપિ આજકાલ દેશનું આત્મમાન સુચવતી સ્વરાજ અને સ્વદેશીના, વીરહાક ઓપાસ વાગી રહી છે તે વચ્ચે યજ્ઞને આવતો દિદની અજાણો રોષ રોષ બેસી ગયોલો સાદ પણ આપણે જરા વિશેષ કર્યું દમ સાંભળવો નોંધએ-એટલો વિચાર હું આપના મનમાં ઉપજાવી શકું તો હું ધારું છું કે મારો શ્રમ સફળ ગણાશે.

આપમાંના ઘણાંકને વિદિત હશે કે ઓગણીસમી સદીએ પ્રમાણપદતિમાં જે મોટી શોધ કરી છે તે એ છે કે—દરકાંઈ નિર્ણય એક કરતાં વધારે દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકીને કરવામાં આવે ત્યારે જ તે યથાર્થ થાય છે. Philosophy (તત્ત્વવિચાર)ની apriori (સ્વતન્ત્ર) પદ્ધતિની સાથે Science અર્થાત અવલોકન યાને અનુભવ, અને History એટલે કે ઇતિહાસ એ બેની પદ્ધતિ ભણે છે—કાંઈ નહિ તો એકનું 'મતું' અને બીજા બેની 'શાળ' થાય છે—ત્યારે જ કાંઈ પણ સત્યનું પ્રમાણપત્ર વિધાસયોગ્ય બને છે. ફ્રેંચ રિવોલ્યુશન વખતે જ્ઞાનામુખીની જ્ઞાણા માર્કે અદાર નીકળી આવેલા મનુષ્યના સમાન દકનો સિદ્ધાન્ત જેટલે અંશે પાછળથી Science અને History થી વિરુદ્ધ જણાયો તેટલે અંશે તે પાછો સખી ગયો. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષના સમાન દકનો સિદ્ધાન્ત પણ Scientific દૃષ્ટિએ, એટલે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું શારીરિક માનસિક નૈનિક અને આધ્યાત્મિક બંધારણ બેતાં, કેટલો યથાર્થ છે એ જ્યાં સુધી નહીં ન થાય તથા જગતના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા કેવી ગણાય છે એ વિષે ઐતિહાસિક સિદ્ધાવલોકન કરવામાં

- (૧) શ્રીકલાવના;
- (૨) રોગાન લાવના;
- (૩) એ જે લાવના સાથે સંબંધમાં આવ્યા પંડી વાહુલી લાવનામાંથી અનેકી ક્ષિયિયન લાવના.

અને છેવટે—

- (૪) આપણા દેશની મૂળ લાવના અને એનો પાછળથી આગેવો ઇતિહાસ.

૧

શ્રીસતી નારી પ્રતિષ્ઠાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ વિચારવાનાં હોમરનાં કાવ્યો છે. એ આશાપો આપણા વેદના સંદિતાકાવ્ય પંડી તુસ્ત જ સંભળવા લાગે છે. એમાં શ્રીસતી પાછળના ઇતિહાસથી એટલું વિખતીય છે કે હોમરની પ્રતિષ્ઠામાં એ ચિત્રા કેવી રીતે આવ્યાં દર્શો એ જિજ્ઞે આપણા મનમાં પ્રશ્ન લાગ્યા વિના રહેતો નથી. તથાપિ એ કાવ્યો તે માત્ર કાવ્ય હોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણની ગરજ સારે નાંદ અને તેથી ઐતિહાસિક સિદ્ધાવલોકનમાં એને સ્થાન આપવું અતુચિત છે એમ જો કાંઈ કહે તો તે કહેવું તો સ્વીકારશે નહિ—કારણ કે અરુ જોતાં કાવ્યના ખાલ પટ ઉપર લખાએલા અક્ષર જ ઇતિહાસ છે એમ નથી; મનુષ્ય હૃદયના આન્તર પટમાં પ્રકટ થતી લાવનાઓ એ પણ ઇતિહાસનું જ અંગ છે, અને તે પ્રધાન અંગ છે,—કારણ કે એ લાવનાઓ જ ભવિષ્યની આશા બંધાવે છે; એટલું જ નહિ પણ લાવનાઓ સૂચક ઇતિહાસને પટે ચઢતી નથી ત્યારે પણ અનેક નાનાં મોટાં જીવનમાં ચૂક રીતે પ્રસરેલી હોઈ પ્રજાના આત્માનું વચન નક્કી કરે છે.

હોમરનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓને “દક્ષ” એવું કશું જ નથી. તેઓ સર્વથા પુરુષને અધીન છે. પરંતુ તે જ સાથે પુરુષોની વર્તણૂક માન સૌક્યમાં અને સદય પ્રેમથી ભરેલી હોઈ, આ સ્ત્રીઓની પરાધીનતા જંગલી પ્રાણી સ્ત્રીઓની પરાધીનતા કરતાં શુદ્ધ જ રૂપ ધરે છે. આ અધીનતા આપણે ત્યાંની રસિક અધીનતાની લાવના જેવી જ છે એમ કહીએ તો માથે. પુરુષને દિવ્ય તેજ અને આનંદથી છાઇ એને સુખી કરવો એ સ્ત્રીનું કર્તવ્ય મણાતું; અને પુરુષ એકી વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી પરણતો નહિ. અન્યોન્યને ઉપકારક થઈ શ્રદ્ધાસાર માત્રાવે એ કરતાં જગતમાં શીલું કાંઈ જ ઉચ્ચતર નથી એમ આંદિસિમાં હોમર કહે છે. હોમરનાં દેવ-દેવીઓમાં કદાદ જોવામાં આવે છે, પણ એનાં માતૃગ સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રેમનું સુખ અધિક વિસ્તરેલું છે. પણ પુરુષે એક જ સ્ત્રી પરણવી અને એની સાથે અનન્ત પ્રેમ જોડવો—એવી વર્તમાન અને ઐદિક જીવનને બેઠી ભવિષ્ય અને પરજીવનને લક્ષ્ય કરતી પ્રેમની લાવના હોમરનાં કાવ્યોમાં અચાત છે; અને સ્ત્રીપુરુષનું જોડું ખંડિત થતાં પાછળ રહેલ જણે પુનર્જન્મ કરવું જ જોઈએ એવી દુરજ મનાતી. આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન હોમરે પેનિલોપ—લુલિસિસની પત્ની—માં જતાઓ છે. પેનિલોપનો પતિ પાછો આવવાની આશા ઝાંખી અને ઝાંખી થતી મળ છે, અને પેનિલોપને ફરી પરણવાનો આમદ કરવામાં આવે છે તથાપિ તે માનતી નથી.

વળા હોમરની નારીઓ તે દક્ષ કાવ્યની સુન્દર પુતળાઓ જ નહોતી. દેવન દ્રોણના કિંદા ઉપર આવી લીધી રહે છે, એરિસ્ટિ પતિના રાજ્યમાં સુવેદ વિસ્તારે છે, અને

ન્યાયાધિકારી ઉપર અસર કરી શકતી નથી. એમ લાગતાં તેણે એકદમ એ ગણિકાની છાતી ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડી નાખ્યું. ન્યાયાધિકારીએ ઉરઝથળનું દિવ્ય સૌન્દર્ય જોઈ ચક્રિત થઈ ગયા અને એ સ્ત્રીને નિર્દોષ ઠરાવી !

ઇતિહાસકાર કહે છે કે—આ કોઈ પણ પ્રકારના અપવિત્ર લાવથી નહિ, પણ એવી સમજબુદ્ધી કે એકેઝાઇટ દેવીની ઉપાસિકા જેવી દીસતી આ સુંદરીમાં દોષ સંભવે જ કેમ ? હોમરના સમય પછી કેટલાંક શતક જીંદને ગ્રીસના ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે. એ યુગમાં એથન્સ અને સ્પાર્ટા—એ બે નગરોએ પ્રવર્તીવેલી સુધારા (Civilization) ની લાવનારો સર્વશેષ મનન કરવા જેવી છે. પરંતુ આપણે તો એના એક જ અંશનું—એની નારી-પ્રતિજ્ઞાની લાવનાનું—કામ છે.

પ્રથમ સ્પાર્ટા લઈએ. સૌન્દર્ય, સમતા, આરોગ્ય અને સમષ્ટિ ચૈતન્ય (State) ના અંશ રૂપે જ વ્યક્તિ ચૈતન્ય (Individual) નું સંવેદન—એ ગ્રીસના ઇતિહાસકાર ઉપર મોટે અક્ષરે લખાએલી ચતુઃસૂત્રી છે. પણ તેમાં છેલ્લું સૂત્ર—વ્યક્તિ (Individual) તે સમષ્ટિ (State) નું કેવલ અંગ જ છે એ વિચાર સ્પાર્ટામાં અસાધારણ પ્રધાનતા પામેલો હતો. સ્ત્રીઓને ‘ હક ’ તો નહતા, પણ પુરુષની સમાન કક્ષામાં જ તેઓની ગણના થતી, પુરુષ કરતાં સ્ત્રી જુદી છે, કે જુદી જ કેળવણીને યોગ્ય છે—એવો વિચાર જોવામાં આવતો નથી.

‘ યયા માતા તથા પ્રજા ’ એ સૂત્ર સ્પાર્ટાને લોકોને સ્વયં પ્રકાશ સત્ય હતું, અને અરખલિત શ્રદ્ધાથી તેઓ તેનો અમલ કરતા. તેઓને મજબૂત, બહાદુર અને દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુત્રો જોઈતા હતા અને તેથી સ્ત્રી કેળવણીની પણ પ્રજ્ઞાલિકા એ ઉદ્દેશ સદૃશ થાય તેવી જ ળાંધી હતી. કન્યાઓ કુસ્તી, કસરત, શરત દોડ અને શસ્ત્રપ્રયોગમાં લાગ લેતી—અને તે ખુદાં મેદાનમાં અને આજાં વસ્ત્ર પહેરીને જ, જેથી કોઈ પણ રોગવાળી નિર્બળ કન્યા ઢાંચી રહેતી નહિ. માંદલી છોકરીને તો પરણ્યા ગણ દેતા નહિ. છોકરીઓને વહેલી પરણાવતા નહિ. પુરુષોને પરણવાની ફરજ હતી. જાહુ મોઝા પરણવા માટે કે પોતા કરતાં બહુ નાની કે બહુ મોટી વયની કન્યા પરણવા માટે સમ્મત થતી. કન્યાઓ પોતાના માતાપિતાની ‘ વિશુદ્ધિ ’ માટે અભિમાન ધરાવતી અને વ્યભિચાર તો તદ્દન અજાણ્યો જ હતો. ‘ લૂટારૂંનાં જીવન ચરિતોમાં આ સંબંધી એક રમુજ વાત છે.

એક વૃદ્ધ સ્પાર્ટાનને પૂછવામાં આવ્યું કે આપના દેશમાં વ્યભિચાર માટે શી શિક્ષા છે ? ત્યારે પેલા સ્પાર્ટાને જવાબ દીધો કે, અમારા દેશમાં કોઈ વ્યભિચારી છે જ નહિ ! પછી હોય તો ? ઉત્તરઃ કુંગર ઉપરથી વળાને નીચેની નદીમાંથી પાણી પી શકે એવડો મોટો સાંઢ દંડ તરીકે આપવો પડે. ‘ આ શી વાત કરો છો ? એવડો મોટો તે કોઈ સાંઢ હોય ? ’ ત્યારે સ્પાર્ટામાં કોઈ વ્યભિચારી પણ હોય ?

વળી સ્પાર્ટાને માતાઓના શીર્ષ અને દેશભક્તિનાં ઉદાહરણો એવાં સુપ્રસિદ્ધ છે કે એ વિશે બોલવાની જરૂર નથી.

પણ આ સર્વ લાવનામાં આપણી હાલની દૃષ્ટિએ જોતાં ઇતિહાસકાર આપણીઓ

પુષ્કળ દારૂ પીધા કરતી, ચોરી કરતી, અને ગુનાઓ-માફત બહાર સરસામાન વેચાવતી. પ્રશ્ન એટલો જ થાય છે કે જે ભૂમિમાં સ્ત્રીની આવી અધમ પ્રતિષ્ઠા તે ભૂમિ ગ્રીસનું નેત્ર અને શાસ્ત્રકલાની માતા શી રીતે યદ્ય શકી હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને એથન્સની સ્ત્રીઓનો બીજો વર્ગ જે વારાંગના તેની સ્થિતિમાં મળે છે. એથન્સની સમૃદ્ધિથી દોરાઈ ધણું પરદેશી સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં આવી વસ્યાં હતાં. એ પરદેશી સ્ત્રીઓ સાથે એથન્સનાં નાગરિકજનો (Citizens) પરણતા નહિ, કારણ કે વર્ણસંકર પ્રજાનો તેઓને ધણો તિરસ્કાર હતો, પરંતુ એ સ્ત્રીઓ સાથે વિવિધ રીતે લગતા.

વારાંગના ઘર બહારના અનેક વ્યવહાર અને વિનાસમાં પુરુષો સાથે ખુદશી નિર્દોષ રીતે લગતી; તથા તેઓની કેળવણી પણ એવા જાંગા પ્રકારની હતી કે મોટા મોટા તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ પણ એમની સાથે એ કારણસર મેત્રી બાંધતા. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ વગેરેને એ તરફના મિત્રો હતાં, એટલું જ નહિ પણ એરોષેલીઆ નામની વારાંગના તે સેકેટિસની ગુરુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે પરણત સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા, કેળવણી અને પુરુષો સાથે હળવા મળવાની છૂટ ઉપર કૃતિમ રીતે અંકુશ મૂકવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઘરમાં પડતી યોગ્ય સહચરીની ખોટ બહારથી પૂરી પાડી લેવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ.

આ વાત એથન્સના સુર જનોને પોતાને પણ સમજતી હતી. સૈફા નામે એક સ્ત્રી-કવિએ ઇ. સ. પૂ. ૭૪૩ સૈકામાં સ્ત્રીની પદવી અને એના અધિકાર ઉચ્ચ બતાવવા યત્ન કર્યો હતો. અને સ્ત્રીઓની એક કોલેજ પણ સ્થાપી હતી. અને વળા રિપબ્લિકમાં પ્લેટોએ સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાનાં સિદ્ધાંત ઉપર રચાએલી રિપાર્ટોના જેવી કેળવણી માટે બક્ષામણ કરી છે. એ કહે છે કે "And so in the administration of a state neither a woman as a woman nor a man as a man has any special function. But the gifts of nature are equally diffused in both sexes—all the pursuits of man are the pursuits of woman also and in all of them woman is only lesser man."

એરોષેલિયાને ઘેર જે વિદ્વાનો એકઠા થતા તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં લઈ જતા લાગ્યા હતા, અને એરોષેલિયા એમની સાથે સ્ત્રીઓના ધર્મ સંબંધી વિવાદ કરતી. તેમાં એનો મુખ્ય ઉપદેશ એ હતો કે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એક બીજાથી છૂટા પડીને જીવનનું સાર્યકર્મ કરી શકે જ નહિ. અને તેથી સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય એ છે કે માત્ર માતા કે પત્ની થઈને બેસી ન રહેતાં જ્યાં માનસિક કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પતિની સાથે વિવિધ વિદ્યા-વિનોદમાં ભાગ લેતાં યાવું.

૨

ગ્રીસની ખામી આપણે રોમના ઇતિહાસમાં કેટલેક અંશે દૂર થએલી જોઈએ છીએ. આરંભકાળમાં તે રોમમાં પણ 'સ્ત્રીઓ અને છોકરાં' બેની એક કેટિમાં જ ગણતરી થતી; અને મ્હોં ઉપર સુરખો નાંખીને લાગુ કાઢ્યા વગર બહાર નીકળ્યા માટે કે વગર રસ્તાએ જાહેર તમાશા જોવા ગયા માટે સ્ત્રીને છોડાછૂટકો આપ્યાની વાત સાંભળાએ છીએ. અને સ્ત્રી અનીતિ કરતાં પકડાય તો એને મારી નાંખવાની પણ ધણીને રજા છે. પરવશતામાંથી છૂટવાના

વાત છે. એ સ્ત્રીનો પતિ-પીટસ-અને એનો પુત્ર બંને એકી વખતે મારા પડ્યા હતા. પુત્ર મરી ગયો તેની એરિયાએ દહનક્રિયા કરી પણ એ બિના પ્રતિને, બાળ્યના દીધી નહિ. પતિની પચારી પાસે તે દૃઢ મન રાખીને બેસતી, અને પતિ પૂછે કે “ભાષને રાતે બિંધ આવી હતી ?” ત્યારે તે શાન્તિથી જવાબ વાળતી કે: “હા; બિંધ આવી હતી, અને થોડુંક ખાધું પણ હતું.” આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવતાં તો તે દૃઢતાથી ખાળીને ઝોરડા બહાર જમને ગાળી આવતી. એક વખતે પીટસને રાગ તરફથી હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો કે “તારે હાથે ખંજર ખાધને મરવું.” પતિની હિંમત ચાલી નહિ-એ બેઠું એરિયાએ પોતે ખંજર લઇ પોતાની છાતીમાં માર્યું અને પાછું કાઢી પતિના હાથમાં આપ્યું અને બોલી: “Paetus, it does not pain.” “પીટસ, એથી દુઃખ થતું નથી.”

આનું નામ સંસાર સાથે ચલાવ્યો કહેવાય.

પણ આ સર્વ ચિત્રમાં એક મોટું કલંક હતું: તે એ કે લગ્ન એ એક વ્યવહારિક કરાર જ મનાતો, અને Divorce—છેડાછૂટકાનો તો સુમાર જ ન હતો.

૩

આ રોમન કાળ પછી એથી બચટા જ રૂપનો ક્રિશ્ચન યુગ રાફ થાય છે. રોમન લોકોમાં સ્ત્રીઓની પદવી કેવી જાણી હતી એ આપણે જોઈએ. દવે તવા યુગમાં સ્ત્રીની અવસ્થા અને ઉદ્દામ વૈરાગ્યની લાવનાર શાં પરિણામ ઉત્પન્ન કર્યા એ આપણે જોઈએ. પ્રાચીન યાહુદી લોકોમાં સ્ત્રીનું સ્થાન બહુ હલકું હતું. તેઓમાં બહુ સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ હતો. અને સ્ત્રીઓમાં વેશ્યાવૃત્તિ ચાલતી. સ્ત્રીએ જ પુરુષને લલચાવીને એની સ્વર્ગીય રિયતિમાંથી લઇ કર્યો છે એ સિદ્ધાન્તે સ્ત્રીની દિવ્યતા ઢાંકી દીધી હતી અને સ્ત્રીને દેવાલયના નિર્જનમંદિરમાં ખેસવાની બંધી હતી. પણ, ક્રાઈસ્ટના વખતમાં સ્ત્રીને કાંઈક વિશેષ છૂટ હોય એમ જણાય છે. ક્રાઈસ્ટના ઉદાર હૃદયમાં સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ નહતો, અને તેથી એણે કુલદાને પણ દયાર્દ્ર હૃદયે પોતે જોએલું નવું સત્ય જાહેર કર્યું હતું. ક્રાઈસ્ટના પુનરુત્થાન પછી એનું પ્રથમદર્શન મેરિ ઓફ મગડમા નામની એક સ્ત્રીને જ થયું હતું. પણ એ મહારાણી પોતે બ્રહ્માચારી જ રહેશે હતો. અને એનો ઉપદેશ આ દુનિયા કરતાં પર દુનિયાને લક્ષીને વિશેષ હતો. તેથી યાહુદી લોકોના સ્ત્રી સંબંધી વિચાર ઉપર એણે સીધી રીતે કાંઇ અસર કરી નહિ. ક્રાઈસ્ટ પછી ક્રિશ્ચન ધર્મનો મુખ્ય સંસ્થાપક સેંટ પૉલ તો સ્ત્રીઓનો દુસ્મન જ હતો, અને એણે પ્રવતીવેશા વિચારોએ ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર લાંબા વખત સુધી ભારે અસર કરેલી છે. એનું મૂળ વતન જે ટાર્સસ શહેર તેમાં એના વખતમાં સ્ત્રીઓની દશા ઘણી અધમ હતી. આખું શરીર છુરખાથી ઢાંકી નાંખવાનો રિવાજ હતો, ચાલવાના રસ્તાની પ્રગ નીચેની બોંય સિવાય બહારનું કાંઈ જ જોવા દેવામાં આવતું નહિ. આવા રિવાજથી વિશુદ્ધિ જળવાઈ નહતી; અને તેથી સ્ત્રીની અધમ મૂર્તિ જ જોવાનો સેંટ પૉલને પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેથી સ્ત્રીએ દેવળમાં મ્હોં ઉપર છુરખો નાંખીને બેસવું, એણે પ્રજ્ઞા પૂજવા નહિ, એણે ઉપદેશ કરવો નહિ ઇત્યાદિ નિયમો એણે ઉપદેશવા.

સેંટ પૉલે પ્રાચીન રોમન ધર્મ ઉલટાવ્યો તેની સાથે સ્ત્રીની પદવી પણ ઉલટાવી. આફ્રિકાના કેટલાક ક્રિશ્ચન સંતોમાં હજી ગુદિલીની પ્રસંશા થાય છે. પણ એનાં કર્તવ્ય ગણાવતાં એક ઇતિહાસકાર લખે છે કે:—

સેંટ ઍમ્બોઝ કહે છે કે:—

“Remember that Good took a rib out of Adam's body not a part of his soul to make her.”

અને સેંટ બેરોમનું એક રમુજ વચન છે કે “જેઓને રાત્રે એકલા સૂતાં બીક લાગતી હોય તેઓને માટે સગા હીક છે.”

કાળ જતાં સ્ત્રીઓને કાંઈક વિશેષ છૂટ મળવા માંડે છે. ઐંગ્રેા સંક્ષેપ સ્ત્રીઓ વિટેનાગિમોટ (પાર્લેમેન્ટનું પૂર્વરૂપ) માં દાખલ રહ્યાનો પણ દાખલો છે. પણ ઘણે ભાગે તો તાલુકદારની સ્ત્રી ધરની ગેડીમાં બેઠી બેઠી છોકરાને ઉછેર્યા કરતી, નીચે જમવાને કે કાંઈ મળવા આવે તો તેને સન્માન આપવાને બેસતી. અને કાંતવું શીવવું અને દારૂ ખનાવવો એમાં જ એની સપળી કળા સમાપ્ત થતી. મન્નૂર વર્ષની સ્ત્રીઓ માટે શુદ્ધાગી વિના બીજું કાંઈ હતું જ નહિ. સ્ત્રીને મારવાની એના ધણીને સત્તા હતી; અને કાકણ ગણાત્ર અગિની ચિત્તા ઉપર ચઢવાનો સંભાવ તો એને હાથે હાથે. આ જગતની વ્યવસ્થામાં અતિ વૈરાગ્યને અન્તે લખપટતા જ આવે છે અને સ્ત્રીઓ જમડવાનો જે લાય અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાં દેખાતો હતો તે વસ્તુતઃ અતિવૈરાગ્યમાં પણ રહેલો છે જ: એ નિયમાનુસાર Chivalryની કાયકતા પ્રકટી. એ Chivalry વ્યભિચાર અને કામચૂતિમાંથી જ પ્રકટેલી હતી એમ દાહના ઇતિહાસકારોનો મત છે. એ કાયકતા પણ રીતે ખોટી હતી; ચાર્લ્સ ધી ગ્રેટની છોકરીઓની બદચાલમાંથી એ શરૂ થઈ હતી. પણ એને પરિણામે એટલું થયું કે સ્ત્રીના ત્યાગને બદલે સ્ત્રીનું સન્માન થવા લાગ્યું—પણ તે એક અમાનુષ કે અતિમાનુષ પૂનગી તરીકે જ, વળી કાષ્ટરટની માતા ગેરિની પૂજાએ પણ માતાની લાવનામાં કેટલીક દિવ્યતા અને કેમળતા દાખલ કરી હતી પણ તે એક માતા તરીકે જ, સ્ત્રી તરીકે બિશકુલ નહિ. ખાંડે જોતાં તો સ્ત્રીની પછી Renaissanceથી એટલે કે—પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સાહિત્યનો યુરોપમાં ફરી અભ્યાસ થવા માંડ્યો તેથી જ—અરાખર સ્વીકારાણ. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથથી નહિ. ધ્યુપર જેવો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો સ્થાપક પણ કહે છે કે “No gown worse becomes a woman than the desire to be wise.” આદમ્સ હેન્રીએ ‘Women and others of low condition’ ‘સ્ત્રી વગેરે બીજી નીચી જાતનાં મનુષ્યોએ, ખામખમ વાંચવું નહિ એવો નિષેધ કર્યો, અને ગ્રીક અને લૅટિનમાં નિખ્યાત છતાં યાહુદી વિચાર નીચે દખાએલી મિફ્ટન જેવો મદાકર્ષિ પણ સ્ત્રીની નિન્દા કરે છે. આરાદમાં સેકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રકટ થએલા નવા ભેજે ક્રિશ્ચન સંપ્રદાયને નિર્બળ કર્યો તેની સાથે સંસાર અને સ્ત્રી બન્નેનું ગૌરવ વધ્યું; અને તે સાથે સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક હોય પણ આવ્યા. અને ત્યારપછીથી યુરોપમાં સ્ત્રીએ પ્રાપ્ત કરેલી પ્રતિષ્ઠા—એના શુભદોષ સદ્વર્તમાન—સર્વને સારી રીતે બહુતી છે એટલે તે વિશે કાંઈ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

ક્રિશ્ચનિટિએ પ્રાચીન રોમન વિચારને લાંબા વખત સુધી—ઉચ્ચતરી નાંખ્યા તે માટે આપણને પુષ્કળ દિલગીરી રહે છે; પણ એ અન્ધારમાં પણ એક તેજની રેખા ખ્યાનમાં રાખવાનું આપણે ભૂલીશું નહિ. ક્રિશ્ચનિટિએ પર દુનિયા બીખી કરી અને લગ તે માત્ર એક વ્યવહારિક દ્વાર નથી પણ ધાર્મિક સંયોજન છે એ સિદ્ધાન્ત—જે ગ્રીક અને રોમનોને અચાત દહો—તે દાખલ કર્યો.

હવે આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર આવીએ. આપણે ત્યાંનું સૌથી પ્રાચીનમાં

“સમજન્તુ વિશ્વે દેવાઃ સમાપો હૃદયાનિ નૌ ।

સ માતરિશ્વા સંધાતા સમુ દ્રેષ્ટ્રી દધાતુ નૌ ॥

એમ પરસ્પર હૃદય જોડવાની દેવતાઓને વચ્ચે પ્રાર્થના કરે છે; અને પાણિગ્રહણ વખતે

“ગૃમ્ણામિ તે સૌભગત્વાય હસ્તં મયા પત્યા જરદપિર્યયાસઃ ।

મગો અર્યમા સવિતા પુરન્ધિર્મદ્યં ત્વાદુર્ગાર્હિપત્યાય દેવાઃ” ॥

“સૌભાગ્ય માટે હું તારે હાથ પકડું છું; મારી સાથે તું ધરતી થા; ભગ અર્યમા સવિતા અને પુરંધિ એ દેવોએ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવા માટે તને મને આપી છે.”

પતિપત્ની એકદં ધરડાં થાય એ કરતાં જગતમાં ખીજું વધારે સુખ નથી. અને એ પવિત્ર ભાવ આપણા ઋષિઓને ધણો જ મીઠો લાગતો: એ જ સૂક્તમાં વર ફરી કહે છે કે “આ જરસાય સમનક્તુ અર્યમા” — અર્યમા અમને છેક ધડપણ પર્યન્તને માટે પરસ્પર જોડે; અને એક ખીજા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે “હૃદ મિયં પ્રજયા તે સમૃદ્ધ્યતામસ્મિન્ ગૃહે ગાર્દિપત્યાય જામૃદ્ધિ । યન્ના પત્યા તન્વં સંસ્તજસ્યાધા જિઘ્રી વિદ્યમાયદાથઃ—” આ ધરમાં તું તારા વદાક્ષા પતિને પ્રભુ આપીને સુખી કર; આ ધરમાં તારું ગૃહપતિ (ત્વી) પણ ભોગવવા માટે જગતી રહે; એ પતિ સાથે તારું શરીર જોડ; અને તને ધરડાં થાઓ ત્યાં સુધી એકદં જ પરમાત્માની ચાનભરી પ્રાર્થના બોલો.”

સારા મનવાણી, સારા શરીરવાણી, વીરમાતા-જે. ‘દેવકામા’ એટલે કે ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હોય, અને જેની આંખ સર્વત્ર શીળી પડે (‘અધોરચક્ષુઃ’) અને જે ધરનાં સંધર્ષાં માણસ તથા પશુઓને કંથાણુકારિણી હોય એવી સ્ત્રી ઋષિઓ માગતા. અને તેઓને સંધર્ષ માત્ર આ લોક પૂરેતો જ ન હતો: “વ્રતસ્ય યોનો સુકૃતસ્ય લોકેડરિષ્ટં ત્વા સદ પત્યા દધામિ” એમ પરલોકમાં પણ પતિની સાથે પત્નીને વાસ કહી છે. શુક્લ યજુર્વેદની સંહિતામાં પણ “તં પત્નીભિરનુગચ્છેમ દેવાઃ પુષ્ટિર્નાતુભિરુત્તયા દ્વિરણ્યૈઃ નાકં ગૃમ્ણાનાઃ સુકૃતસ્ય લોકે તૃતીયે પૃષ્ઠે અધિરોચને દિવઃ” એમ સર્વોપરિ છુટકામાં પત્ની સહવર્તમાન જવાની ધૃત્તિ બતાવે છે, અને અથર્વવેદમાં “પત્યુરનુવ્રતા મૃત્યા સંનદ્યસ્વામૃતાય કમ્” — એમ સ્ત્રીને પતિની સાથે ધર્મ આચરીને અમૃતત્વ માટે તૈયાર થવા ઉપદેશ કર્યો છે.

અથર્વવેદસંહિતામાં ઋગ્વેદસંહિતાના લગ્નસૂક્તના ધણા મંત્રો ફેટલાક ફેરફાર સાથે રાખેલા છે. એથી લગ્નની ભાવના અથર્વવેદસંહિતાના કાલપર્યંત ધણે ભાગે એવી ને એવી ઉચ્ચ હતી એમ અનુમાન થાય છે. વહુ એક ‘ગૃહપત્ની’ હતી એટલું જ નહિ પણ ગૃહમાં તો બધા અધિકાર એના એકલીને જ હતા:

“શિષ્યા નારો યમસ્તમાગન્નિમં ધાંતા લોકમસ્યૈ વિદેશ”

અર્થાત ‘ગૃહસ્થી’/દુનિયા તો પરમેશ્વરે સ્ત્રીને જ સોંપી દીધી છે’ એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન થયું છે. પણ ઋગ્વેદસંહિતાના સમયની એક ઉચ્ચ ભાવના અથર્વવેદ-સંહિતાના સમય સુધીમાં અધમતાએ-અગ્રેણી જોષ આપણને શોક થાય છે. યજુર્વેદ-સંહિતામાંથી ઉપર ટાકેલા વાક્યમાં ‘પત્નોર્મિઃ’ એમ જે બહુવચનવાળો શબ્દ છે તે હવે અનેક સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ થયો હશે એમ શંકા ઉપજાવે છે. અને અથર્વવેદમાં આવતાં તો આપણે સપત્નીઓનું દુઃખ એવું બારે થએલું જોષએ છીએ કે સ્ત્રીઓ તરફથી

ગણાય છે તેમાં એક આવા પ્રસંગ છે: યાગવલ્ક્ય મુનિ જનકરામને ત્યાં ગય છે, અને વિવિધ-વિદ્યાનો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન કેવું છે એ જાણવા માગે છે. તે વખતે જનક-રાજા ઘાઘૈ દ્રઢ પ્રાણો વૈ દ્રઢ ધ્યાદિ જુદા જુદા વિદ્યાનો પાસેથી પોતે બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં ઉપાસનાનાં સ્વરૂપ જાણેલાં તે કહે છે અને તે દરેક વિદ્યાન વિશે ખાસ કરીને જણાવે છે કે:—

“યથા માતૃમાન પિતૃમાન આચાર્યવાન મૃયાત્ તથા તત્ શાકલયઃ અન્નવીત્”

જેમ માતૃમાન પિતૃમાન આચાર્યવાન કહે તેમ શાકલ્ય વગેરેએ કહ્યું: આ વાક્ય પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે અને એનું તાત્પર્ય એવું છે કે સારી માતા પાસે, સારા પિતા પાસે, સારા આચાર્ય પાસે કેળવણી પામ્યા વિના બ્રહ્મવાદી થવું અશક્ય છે. અત્રે પ્રશંસયાં મતુષ્ એ સ્ત્રીનાસાર મતુષ્ પાત્ર્ય લાગી માતૃમાન શબ્દ થએલો છે. અને એનો અર્થ માતૃમાન માતા યસ્ય વિષયે પુત્રસ્ય સમ્યગનુશાસી અનુશાસનકર્ત્રી સ માતૃ-માન્” જે પુત્રને સારું અનુશાસન શિક્ષણ આપનારી માતા હોય તે માતૃમાન એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

અન્યત્ર—ગ્રામી અને જમણી આંખમાં પ્રકટ થતા ચૈતન્યમાં સ્ત્રી અને પુરુષની કલ્પના કરી છે—અને એ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને હૃદય-આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે: આમ વ્યક્તિનું હૃદય જેમ સ્ત્રી અને પુરુષ બે મળીને થયું છે, તેમ વિશ્વનું હૃદય પણ સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને જ બનેલું છે—આને જ શાસ્ત્રો ઇદ્ર અને ઇદ્રાણી એવાં નામ આપે છે એમ એ ઉપનિષદ કહે છે.

આ જ કારણથી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં “માતૃદેવો મયઃ” એમ ઉપદેશ કરેલો છે. “પ્રજાતન્તુ મા ચ્છેરસીઃ” એમ મુદ્ગલ્યામ્નની ભલામણ કરનારા આ ઉપનિષદને ખાદ કરતાં કહી શકાય કે ઉપનિષદના સમયથી દેશમાં વૈશ્વગ્મની ભાવના પ્રસરવાં માંડેલી હતી, અને તેથી યાગવલ્ક્ય જેવા વિરાગી તત્ત્વવેત્તાને સંસારમાં આસક્તિવૈભવી કાત્યાયની કરતાં અમૃતની ઇચ્છાવાળાં મેત્રેથી વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક છે. સંસારમાં સ્ત્રીને સ્વભાવથી જ વિશેષ આસક્તિ હોય છે એમ હવે મનાવ્ય લાગ્યું હતું અને તેથી કાત્યાયનીને ‘સ્ત્રી-પ્રજ્ઞા’ સ્ત્રી જીવિવાળા કહી છે. એક કરતાં વધારે પત્નીનો રિવાજ—પણ કરીને પુત્રને અભાવે કે એવા જ ખીજ કારણસર—હવે પહેલાં કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થયો હશે એમ લાગે છે. પણ આ બાબત આપણા પૂર્વજો સામે સખ્ત આક્ષેપ કરતા પહેલાં બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે: એક તો એ કે ક્ષમસ્ત આર્ય જાતિની પ્રજામાં પુત્રો માટે સ્વાભાવિક રીતે જ, તેમ જ સમયની પરિસ્થિતિને લઈ, ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા રહેતી; ખીજું, સ્ત્રીને છેડાછૂટકો આપી દઇને ધણી પત્નીઓ છતાં એક જ પત્ની હોય એવો મિથ્યા દેખાવ કરવામાં આવે અને એન બરણપોષણની જવાબદારી ખસેડવામાં આવે તે કરતાં ઉપલો રિવાજ ખોટો નહિ. ત્રીજું, આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં વારાંગનાની સંસ્થા નહોતી, એટલે એક પુરુષને એક કરતાં અધિક સ્ત્રીઓ પરણવાનો પ્રસંગ આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ આટલો ખુલાસો બહુ પત્ની પરણવાનો રિવાજની પ્રશંસા કે બચાવ કરવા માટે નથી, પણ કેટલાં કારણોથી એ કાન્તવ્ય બને છે એટલું જ જણાવવા માટે છે.

વેદાંગના સમયમાં આવતાં યાસ્કનું નિરૂક્ત એ મુખ્ય મંત્ર છે. એમાં “દેવર” શબ્દનું

બિહુઓની નજરે સ્ત્રી પડે તો અમારે શું કરવું? ગૌ—જેવી નહિ. આ—પણ નજરે પડી જાય તો? ગૌ—એમની સાથે બોલવું નહિ. આ—પણ એ બોલે તો? ગૌ—ધ્યાનમાં વૃત્તિ રથાપી દેવી. આનન્દના આગ્રહથી ગૌતમશુદ્ધે સ્ત્રીઓને બિહુથી યથાતો અધિકાર આપ્યો, અને તે પ્રમાણે એમની ધાર્મિક—મહાપ્રભાવતિ નામની—પહેલી બિહુથી યથ. બિહુથી યથા પછી સ્ત્રી અર્હતપણું પ્રાપ્ત કરી શકે એટલો સ્ત્રીનો અધિકાર ગૌતમશુદ્ધને માન્ય હતો. આ સંસ્થાનું પરિણામ એ આવ્યું કે બૌદ્ધધર્મની અંદર તેમ જ બહાર ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ આચાર્યો એટલે કે ‘સ્વયંવ્યાખ્યાનો’ યથ અને પરમ જ્ઞાન માટેનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર અમલમાં આવ્યો. પણ સ્ત્રીઓના કર્તવ્યનો મુખ્ય પ્રદેશ—જે ગૃહસ્થાશ્રમ—તે તો અંધારા મઠ જેવો જ રહ્યો. ભગવદ્ગીતામાં કૃષ્ણે ભક્તિની પરખે ચારે વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષોને એકઠાં કર્યાં, અને “સ્ત્રીયો વૈદ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિયાન્તિ પરાં ગતિમ્” સ્ત્રીઓ વેરવાઓ અને શૂદ્રો (જેઓ તે વખતમાં પરાગતિનાં અનધિકારી મનાતાં) હતાં અને તેથી જ ભગવદ્ગીતામાં એકઠાં ચૂક્યાં છે—નહિ કે કૃષ્ણની દૃષ્ટિએ તેઓ અધમ હતાં) તેમને પણ પરાગતિનું દાર ઉધારી આપ્યું; અને તે સંસાર ત્યજીને નહિ, પણ સંસારમાં રહીને. આ રીતે વિદ્યાતાની સૃષ્ટિમાં સ્ત્રીનું પ્રયોજન સચવાઈ રહ્યું. અને મહાભારતમાં વ્યાસજીએ પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ સર્વ આશ્રમમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને વિરુદ્ધ ગૃહસ્થાશ્રમ એ અર્હત્યર્થ જ છે’ એમ બહુ ભાવથી જણાવ્યું. પણ આ દરમિયાન બૌદ્ધધર્મનાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો નીપજ ચૂક્યાં હતાં. ઉચ્ચ મનોવૃત્તિની સ્ત્રીઓ સંસાર ત્યજી બિહુથીઓ યથ એટલે એમના વિના સંસાર અંધારો રહ્યો. સામાન્ય જનસમાજમાં અધમવૃત્તિનાં આત્માઓનું પ્રાધાન્ય થયું. અને એક તરફ બિહુથીઓ તો બીજી તરફ વેરવાઓ એવી વિચિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ! અને જતે દહાડે વિષયની અસર-બિહુઓ ઉપર પણ યથા લાગી. આ વખતે દેશમાં પૈસો, પુષ્કળ હતો અને એનો વ્યાપાર પણ ક્રમઘોષાર ચાલતો. સમૃદ્ધિની સાથે વિશ્વાસ આવે એ સ્વાભાવિક છે. અને તે પ્રમાણે ઈ. સ. ના આરંભ સમયમાં રચાએલા વાતસ્થાપન કામસૂત્રમાં અનેક કલામાં નિપુણ ગણિકાઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. એ ગણિકાઓ સઘળા દુષ્ટ જ હતી એમ માનવાને કારણ નથી. સ્ત્રીના હૃદયની સ્વાભાવિક ઉચ્ચના ગણિકાવસ્થામાં પણ બહાર પ્રકટી આવે છે અને તેથી કામસૂત્રમાં કલાગૃહણનાં ૧૧ ગણાવનાં કર્યું છે કે—

“આમિરમ્બુચ્છિન્નતા ચેરથા શિલરૂપગુણાન્વિતા ।

હમતે ગણિકાશબ્દં સ્થાનં જ જનસંસદિ ।

પૂજિતા સા સદા રાજા ગુણચ્છિદ્ધ સંસ્તુતા ” ।

આ વર્ણન વાંચતાં ગ્રીસની વારાંજનાંઓનું સ્મરણ યાદ છે અને ગ્રીસની Hetairae (વારાંજના) તે ‘Stranger-women,’ હતી, અને એ શબ્દનો અર્થ સાથે રહેનારી યાદ છે તેટલાથી મારા મનમાં તર્ક બેપડે છે કે કદાચ એ Stranger-women ઉપરથી જ આપણો વેરવા-Immigrant, From વિશ્વ to enter- (કેટલાક કહે છે તેમ વિશ્વ-Immigrants, એ પણ સરખાવો) શબ્દ તો ન આવ્યો હોય? તેમ જ to surround ઉપરથી નિષ્પન્ન થતો વાર- (વારાંજના-વારચિલાસિની) શબ્દ તે ગ્રીક Hetairaeના “they wished to have women in their walks, in their banquets, in their military expeditions” એ વાક્યમાં કરેલા વર્ણન સાથે

ધરની મેડીએ બરાબ રહેતી, તેમ અત્રે પણ કાલિદાસના વખતમાં રાજાની રાણીઓ તો જનનામાં જ રહે એવી માન્યતા જાગી દશે. સંસારમાં સ્ત્રીના ઉપયોગ સંબંધી કાલિદાસની ભાવના ધણી જાણી હતી. મૃદ્ધિણી સચ્ચિયઃ સચ્ચો મિયઃ પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલા-વિદ્યૌ । કરુણચિમુખેન મૃત્યુના હરતા ત્વા ઘડ કિં ન મે' હૃતમ્ । રધુદંશમાં ઈન્દુમતીને ઉદ્દેશીને અજ રાગએ ઉચ્ચારેલો એ શ્લોક કોને અગ્નરો છે ? “ સ્ત્રીણામશિક્ષિત પદુત્વમ્ ” “ સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પછી હોય છે ” ઇત્યાદિ વચન દુષ્યન્ત રાજાના મુખમાં કવિએ મૂક્યું છે ખરું—પણ તેનું ખૂબ પણ કવિએ પોતે જ પોતાના પાત્રોદ્ધાર કરી નાખ્યું છે. મહાભારત અને કાલિદાસના સમય વચ્ચે દેશના આચારવિચારમાં યથા ગએલા ફેરફારો પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે; (૧) વ્યાસની શકુન્તલા કેવળ પ્રેમમાં દુષ્યાન્ત યએલી નથી; મારા છોકરાને ગાદી આપવી પડશે એમ છોકરાનું દિત જાળવવાના ચોખ્ખા કરાર સાથે તે પરણે છે. (૨) શકુન્તલોપાખ્યાનમાં શકુન્તલા લાજ-કાદીને રાજ સમીપ આવી નથી; કાલિદાસે શકુન્તલાને લાજ-કાદીને ‘ અર્ધગુણ્ઠનવતો ’ આવેલી કહી છે. (૩) કાલિદાસની શકુન્તલા તો કેમળતા અને સ્ત્રીની સદિખ્યાનાની જ મૂર્તિ છે. વ્યાસની શકુન્તલામાં બેધંડકપણું અને ‘ પુરુષની પ્રગલ્ભતા પુષ્કળ છે. રાજ અસત્ય બોલે છે એમ લાગતાં એનાં ફેવેફેવાં જાણ્યાં યામ છે અને સત્યના મુદિમાં પરત્વે રાજાને ઉપાલંબ અને ઉપદેશ રૂપે એ જે ઉદ્ધાર કાઢે છે તેવા, કોષપણુ દેશનાં સાદિત્યમાં મળવા મુશ્કેલ છે.

આવે જ વિચારો પરિવર્ત કાલિદાસ પછીના મહાકવિ બારવિના રચેલા કિરાતાલુંનિષમાં પણ નજરે પડે છે: મહાભારતમાં દ્રૌપદી રાજ્યનીતિના પ્રજામાં પણ યુધિષ્ઠિર સાથે વખતો વખત વાદવિવાદ કરે છે—અને દૂતમાં યએલા યુધિષ્ઠિરના પરાજય પાંડી સભામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનોને વિવાદમાં પરાસ્ત કરતી આગણે જોઈએ. બારવિએ યુધિષ્ઠિર સાથેનો એનો સંવાદ કાથમ રાખ્યો છે પણ પ્રારંભમાં એની પાસે એટલું કહેવાણ્યું છે કે:—

મવાનુશાસનમ પ્રમદાજનોચિતં મયત્યધિસેપ દ્યાનુશાસનમ

તથાપિ યક્ષુ વ્યવસાયયાસ્તિ માં નિરસ્તનારીસમયા દુરાધયઃ ।

તાત્પર્ય કે હું સ્ત્રી છું તમને ઉપદેશ કરવા યોગ્ય નથી—છતાં બોલવાની દિમત ધરું છું—કારણ કે દુઃખને વખતે નારીની મર્યાદા પણ મારાથી છૂટી જાય છે.

જાવશ્રુતિએ ઉત્તરરામચરિતમાં આત્રેયીને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા માટે અગરત્ય ઋષિના આશ્રમે જતી વર્ણવી છે. અને એણે

“ અદ્વૈતં સુખદઃસયોરનુગુણં સર્વાસ્વયસ્યાસુ યદ્

વિદ્યામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસાપ્યસ્મિન્નદ્યૌં રસઃ ”

એ શ્લોકમાં પ્રાચીન ઋષિએના વાક્યમાં પ્રતીત થતા દામ્પત્યમુખની પરમ ભાવના આપણી આગળ ઉપસ્થિત કરી છે. વળી એના ઉદાર હૃદયને તળાએથી જાણી આવેલો

“ ગુણઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ત ચ લિટ્તં ન ચ ઘયઃ ”

એ ઉદ્ધાર તો હવે ડૉ. લાંડારકરની વ્યાકરણમાળા વાંચનાર પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને પણ સુવિદિત છે. પરંતુ કદાચ ઘણાને આ વિદિત નદિ હોય કે રાજશેખર કવિ (ઇ. સ. ૯ મે સૈકા) (વિદ્યાશલભંજિકા નામની નાટિકામાં મૃગંશવલીને ‘ કન્દુક ’ (દડા) રમીડે છે અને એ રમત આપણા દેશમાં એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન હતી. નવશિક્ષિત સ્ત્રીઓને બેઝિન્ટન રમતી જોઈ બહુ જીલ્લા ટીકાકારોએ આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

there are happy harmonious and virtuous homes, and that homes cannot be happy and harmonious and virtuous unless Woman is accorded a worthy place in these homes, with freedom of action, with a consciousness of responsibility and with the right, unfettered by circumstance or prejudice, to develop all that is best and noblest in her to the utmost perfection."

આનન્દશંકર બાપુભાઈ દુવ

***

(૨) ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર

માર્ચ ૬, ૧૯૩૦ ના રોજ મિ. બોલ્ડવિને મિસિસ પેન્ખર્સ્ટનને બાવલું ખૂલ્લું મૂક્યું. પાર્લામેન્ટના બંને મકાનોની છાયામાં જે જગ્યાએ વીસ વર્ષ ઉપર મિસિસ પેન્ખર્સ્ટને સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાની ચળવળ માટે પકેડવામાં આવ્યા હતા તે જ સ્થળે આ બાવલું ઊંચું કરવામાં આવ્યું છે. કોન્સ્ટિટ્યુશનલ પક્ષના નાયક મિ. બોલ્ડવિને જ્યારે બાવલું ખૂલ્લું મૂક્યું ત્યારે મિસિસ પેન્ખર્સ્ટના ઉત્સાહ અને કાર્યનો આદરપૂર્વક ઉદ્ગેષ્ઠ કર્યો અને કહ્યું: "હું ઘણાં વર્ષો સુધી મિસિસ પેન્ખર્સ્ટની ચળવળની વિરુદ્ધ હતો, પણ તેમનાં કાર્યોની પૂર્ણાહુતિ કરવાનું મારે નસીસે આવ્યું." આ ઉદ્ગેષ્ઠ મિ. બોલ્ડવિનની સરકારે એકવીસ વર્ષની ઉપરની બધી સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાનો કાયદો કર્યો એ વિશે હતો.

***

(૩) સ્ત્રીઓનો હિસ્સો

[પૂ. ગાંધીજીએ 'નવજીવન' ના તા. ૩ અક્ટોબર, ૧૯૨૦ ના અંકમાં લખેલા આ લેખ આજની પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રીઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા હોવાથી અહીં નીચે આપીએ છીએ.]

'અસહકારમાં અમે શી ગદ્દ કરી રહ્યાં છીએ?' એ પ્રશ્ન શાંતિનિકેતનમાં વસતી બહેનોએ મને અતિ ગંભીરપણે પૂછ્યો હતો. એ જ સવાલ બહેનો વતી એક લાઘવે કર્યો છે. જે જવાબ મેં શાંતિનિકેતનમાં બહેનોને આપ્યો હતો તેની જ મનઃગત થોડા ફેરફાર સાથે અહીં આપવા ધારું છું. સ્ત્રીઓનો પૂરો હિસ્સો આ કાર્યમાં ન મળે ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યની વ્યાપક રાખવી ફાકટ છે. તેનું સદૃશ પાલન જેટલું સ્ત્રીઓ કરે છે તેટલું પુરુષો નથી કરતા. પ્રજાની સ્વતંત્રતા જાળવવી, ઈર્ષ હોય તો એ મેળવવી, એ ધર્મ છે એમ સ્ત્રીઓ ન જાણે, ન કબૂલે, તો પ્રજાની રક્ષા અસંભવિન છે.

દેવદર્શન કરવા એ હું આસ્થા વધારવા સારુ અગત્યની વસ્તુ સમજું છું. પણ જો સ્ત્રીઓ એમ માને કે તેમાં જ બધો ધર્મ આવી જાય છે તો એ વહેમનું સ્વરૂપ પકડી પ્રજાને દાગિ કરે છે. દેવદર્શન એ આત્મજ્ઞાનનું એક સાધન છે એમ જાણનારી સ્ત્રી સગજશે કે મંદિરોમાં પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો ધ્વનિ સંજાળાવે બેઠાં છે. કેમકે સ્વતંત્રતા વિના ધર્મની રક્ષા અશક્ય છે. અમૃતમરમાં જ્યારે કાચર સાહેબે કેરુ વરતાવ્યો ત્યારે લોકો ધર્મની રક્ષા કરી શક્યા હતા. ત્યારે પણ મંદિરોમાં સ્ત્રીઓ જતી; થોડા પુરુષો પણ જતા. ત્યાં જતું તેમને કંઈ રીતે કળ્યું?

લડતમા બહેનોના ફાળો

આ લડત ધરના ખૂણથી માંડી મોટી મોટી આંદોલનો સુધીની છે. ખરી રીતે તો આ લડતનું ક્ષેત્ર ધરનો ખૂણો જ છે. કારણ કે ત્યાંથી જ એની શરૂઆત છે. અને તેના ઉપર જ તેના ટકાવિપણાનો આધાર છે. એટલે હવે એવાનું એ છે કે ધરનો ખૂણો શું શું ફાળો આપી શકે.

ધરનો ખૂણો એટલે જો તે મેદામાં જોડો - સૌથી પહેલો ફાળો સહેલાઈથી આપી શકે તે જો છે કે તે પરદેશી કપડાંનો મોહ છોડે. નહીં ને લેવું જૂનો સંપ્રદાય ફેંકી દે. આટલું બળ તે જાતે ઉપર બતાવે એટલે આખા ધરમાંથી પરદેશી કપડાં જતાનાં છોકરાંઓ તો માના જ હાથમાં છે. મા કરે ને જ છોકરાંઓ આચરે. પછી પુરુષ વર્ગ દલો, તે આપો આપ પંતલી, પુત્રી અને બહેનને અનુસરવાનો. ખરી રીતે પુરુષો પરદેશી કપડાં ખરીદે છે તેમાં સ્ત્રીઓની જ સીધી કે આડકતરી પ્રેરણા હોય છે. એમાંથી બહેનો હાથ ખેંચી લે એટલે પુરુષો તો ઠેકાણે આવી જ જવાના. લડતમાં, વરામાં, અને બીજા સારાનરસા પ્રસંગોમાં આ જોઈએ, તે જોઈએ, વગેરે આગ્રહ સ્ત્રીઓને જ હોય છે. સ્ત્રીઓ પોતાનું મન એમાંથી ખેંચી લે તો પિંડટીંગ કરવાનું કામ જ ન રહે. અત્યારે પરદેશી કપડાં ખરીદવા બહેનો જ આવે છે અને પુરુષો આવે છે તે પણ બહેનોના જ મોકલવા. એટલે બહેનોનું મન બદલાય તો જ આ બદલિષ્કાર સિદ્ધ થાય તેથી પહેલો ફાળો બહેનોના કપડાંની બાબતમાં છે.

એમ કપડા પરદેશી ને લેવા તેમ ઘેર બેઠાં પોતાને મળતા બધા વખતનો ઉપયોગ કાતવા અને ખાદી ઉપયોગમાં કરવા એ બીજો ફાળો છે. માતા કહે એટલે આખું ઘર એની પાછળ ચાલે. એમ યવામાં નકામા જતા વખતનો સદુપયોગ છે. છોકરાઓને પ્રાર્થના મળે છે અને જાતે બનાવેલ કપડા પહેરવાનું પુરુષ મળે છે. સ્વાસ્થ્ય એક બાબતમાં ખીણે એટલે ઘણી બાબતમાં આત્મવિશ્વાસ બંધાય છે. અને તેથી જ સ્ત્રીઓ ઉપર અબળાપણાનું કલક છે. તે પગર મહેનતે બ્રૂસાર્થ જાય છે.

ત્રીજો ફાળો વરા વગેરેમાં ખર્ચ ઘટાડવાનો છે. વરા, જમણો વગેરેમાં જે ધુમાડા બેઠે છે તે બહેનો સહેજે બંધ કરી શકે. તેઓ એટલું જ કહે કે અત્યારે જમવા જમાડવાની પુરસદ નથી, પૈસો નથી, જે કાષ્ટ છે તે બધું દેશને ચાલુ લડતમાં જ ખર્ચવાનું છે. એટલે વરાઓ અને જમણવારો અટકી જાય. કોષ્ટ એક ટાણામાં અમુક રીત ન પાળે ત્યારે બીજા તેની ટીકા કરે છે. આ ટીકા કરવામાં મોટો ભાગ બહેનોનો જ હોય છે. એટલે આવા ટાણા નિંદા અને લય ઉપર જ ચાલે છે. બહેનો મન બદલી નાખે તો એ બધું બંધ થાય. અને સરકારની પેઠે આપણે આ ટાણાઓમાં જે પૈસાની અર્થચૂસ નીતિ અટકાવવા નીકળેશ આપણે પહેલા આપણે હાથે યની અર્થચૂસ અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

એ ફાળો તો ઘેર બેઠાં ધરને ખૂણે પણ આપી શકાય અને વધારેમાં વધારે અસરકારક નિવડે તેવો છે. પણ તેથી આગળ જઈને પણ કામ કરવાના ક્ષેત્રો ઘણા પડ્યાં છે. બાઇઓને, પછી તે પતિ હોય કે પુત્ર હોય, માયું મૂકી લડાઈમાં જવા પ્રેરણા આપવી એ બહેનોનું કામ છે. તેઓ ઉત્સાહ આપે તો નબળા મનના બાઇઓ પણ લડવા ને મરવા તૈયાર થઈ જાય. બહેનો પોતાપોતાને ઘેર સરકારની ગુનામી હોય તો ફેંકાવી દે. વઝીવ પત્ની કે માતા તેને વધીલાતમાંથી છોડાવવા છત્તે તો તરત છોડાવી શકે એ જ ન્યાય બધી સુધારાની નોકરીઓ વિશે છે. બહેનો પણ કહે કે કોષ્ટ જનનો સરકારી ગુનામી કરી એક પૈસો લાવવામાં આવશે તો અમે એની સામે નહિ જોઈએ, અને એના વિના ગમે તેટલી મુશ્કેલીમાં ધર નભાવીશું, તે જ દિવસે સરકારી ગુનામીખાના બંધ થવાના. એટલે કપડા અને દારૂની પેઠે સરકારી ગુનામગીરીનું પિંડટીંગ પણ બહેનોના જ હાથમાં છે. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ કે બીજાઓ સરકારી નોકરી નહી છોડાવી શકે; જ્યારે બહેનો પોતાપોતાને ત્યાંથી ધડીભરમાં એ ફેંકાવી દઈ શકશે.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૦

વર્ષ : ૧૯૮૬

અંક ૨

રણગીત

કેણુ રે ઊઠશે, ભાઈ ?
હો રે, કેણુ રે ઊઠશે, - ભાઈ ?

ચંપ કરાવે, ભૂખની ત્રાડે
ભારત માતા, આપણી માતા
(ગાથા)

જોલે, ઓ ભાઈ !

ભારત આપણી ભોમે ;

ભૂખ મિટાવા, દુઃખ દિટાવા,

કેણુ રે ઊઠશે ભાઈ ?
હો રે, કેણુ રે ઊઠશે, ભાઈ ?

(કોરસ)

ભારત વીર ! ભારત વીર !
ઊઠવાં અમે સૌ અધીર,
ઊઠશું અમે ભારત વીર. (૨)

કેણુ રે બેસી રહેશે ?
હો ભાઈ, કેણુ રે બેસી રહેશે ?

(કોરસ)

કાપર દિલ ! કાપર દિલ ! (૨)

કેણુ રે ધપશે, ભાઈ ?
હો રે, કેણુ રે ધપશે, ભાઈ ?

તીર વાફૂટે, વેગ અખૂટે,
કુચમાં કદમ, લેણ નદિ દમ

વેદના બૂંડી, યાતના બૂંડી,
મૃદ કે પ્રુક્તી ચોટ અસિની
- કૂડી, ઓ ભાઈ !
મૃદી ચોટો કૂડી,

કઠણ હેયે, કોમળ હેયે,

કોણુ રે સહેશે, ભાઈ ?
હો રે, કોણુ રે સહેશે, ભાઈ ?

(કોરસ)

ભારત વીર ! ભારત વીર !
સહેવા અમે સૌ અધીર,
સહેશુ અમે ભારત વીર ! (૨)

કોણુ રે ભાગી જશે ?
હો ભાઈ, કોણુ રે ભાગી જશે ?

કાપર દિલ ! કાપર દિલ ! (૨)
(૫)

કોણુ રે મરશે, ભાઈ ?
હો રે, કોણુ રે મરશે, ભાઈ ?

કેસર રંગે, કાળ ભુજંગે,
જવન ઘોળા, ખેલતો હોળા
અંગે, ઓ ભાઈ !
જવનહોળા અંગે,

મુક્તિ કાળે, અમર સાળે,

કોણુ રે મરશે, ભાઈ ?
હો રે, કોણુ રે મરશે, ભાઈ ?

(કોરસ)

ભાગત વીર ! ભારત વીર !
મરવા અમે સૌ અધીર,
મરશું અમે ભારત વીર ! (૨)

કોણુ રે જીવશે ખીકે ?
હો ભાઈ, કોણુ રે જીવશે ખીકે ?

કાપર દિલ ! કાપર દિલ ! (૨)

કાચાં ફૂલો યકાવે છે. અને અદલામાં કાપક, ખાંડ, સાંચાકામ, લોહું અને કાચના પદાર્થો વગેરે મોટી રકમ તૈયાર માલ મંગાવે છે. હિંદીઓ દ્વારા આવક ખર્ચ માસોના નાણાંની આપ-લે પરદેશો સાથે હિંદ કરે છે. દેશવરોની આંટ અને ચાંદીના ભાવોમાં થતા ફેરફારોને લીધે આ હૂંડિયામણના ભાવો ઉપર મોટી અસર થાય છે. જેથી પોતાનાં દેશના સિદ્ધાંતી કિંમત અને પોતાની આંટ ટંકની રાખવા તે તે દેશની સરકાર કાયદા આધી હૂંડિયામણને સ્થિર કરવા મોટા પ્રયત્ન કરે છે. ચાંદીનો ભાવ ઘટ્યો તેને લીધે દુનિયાના ખજાનરમાં રૂપિયાની કિંમત સોળ પેન્સ કરતાં ઓછી રહી. ૧૯૧૪ પછીનાં લડાઈનાં વરસો દરમિયાન ચાંદીનો ભાવ વધ્યો ત્યારે હિંદી સરકારે કાયદામાં ફેરફાર કરી એક રૂપિયાની સોળ પેન્સને બદલે ચોવીસ પેન્સ ભાવ ઠરાવ્યો. પાછા ચાંદીના ભાવો ઘટતાં ૧૯૨૭ માં અઢાર પેન્સ ભાવ કાયદામાં કરાવવામાં આવ્યો.

હિંદના ચલણનો ઇતિહાસ

હિંદમાં સને ૧૮૯૭ પહેલાં ચાંદીના ધોરણ ઉપર ચલણની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ ચાંદીના ભાવોમાં થતા વારંવારના ફેરફારોથી સોનાના ચલણવાળા દેશોની સાથેના સંબંધને નીભાવી રાખવા હસેલ કમિટિએ કરેલી બલામણ મુજબ ટંકશાળોમાં છૂટથી રૂપિયા પાડવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું. આ પગલાંથી રૂપિયાની કિંમત સુધરી ગઈ. સને ૧૮૯૮ માં રૂપિયાની કિંમત સોળ પેન્સ સુધી થઈ ગઈ. સને ૧૮૯૮ માં ચલણનાં સવાક્ષની ફરી તપાસ કરવા માટે ફાઉન્ડર કમિટિ નીમવામાં આવી. એ કમિટિએ (૧) છૂટથી રૂપિયા પાડવાનું ચાલુ બંધ રાખવા સૂચવ્યું; (૨) રૂપિયાનો સોનાના ચલણવાળા દેશો સાથે, મુખ્ય સંબંધ હોવાથી રૂપિયાની કિંમત સોનામાં આંકવા ઠરાવ્યું; (૩) સોનામહોરોને કાયદેસર ચલણનાં સિદ્ધાંતી તરીકે સ્વીકાર્યો; (૪) રૂપિયાની કિંમત સોળ પેન્સ સોનાની ઠરાવવામાં આવી. સોનામહોરની કિંમત રૂપિયા પંદર ઠરાવવામાં આવી; (૫) હિંદમાં રૂપિયાનું ચલણ ચાલુ રહ્યું, પરંતુ સરકાર રૂપિયાના બદલામાં હિંદમાં જ સોનું આપવા શંકાસેલ નથી; (૬) રૂપિયાના સિદ્ધાંતીમાં થતા નફાના, નાણાનું સોનું લઈ લંડનમાં રીઝર્વ રાખવું અને તેનો ઉપયોગ હૂંડિયામણ ટંકાવવા માટે કરવો.

આ બલામણો અનુસાર સોનામહોરોના સિદ્ધાંતી પાડવા માટે મંજૂરની ટંકશાળમાં વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ થઈ. પરંતુ અંગ્રેજ નાણાખાતાએ એ યોજનામાં વાંધો લીધો તેથી હિંદમાં સોનાના સિદ્ધાંતી પાડવાનું બંધ રહ્યું અને સોનાનું ચલણ રચપાઈ શકાયું નહિ. આ સંબંધી હિંદી સરકારે રોટ સેક્રેટરી સાથે બહો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો, તેના પરિણામમાં એમ્બરલેન કમીશન સને ૧૯૧૩ માં નીમાયું.

એમ્બરલેન કમીશનની ભલામણો

(૧) હિંદના આંતરિક વહીવટમાં સોનાનું ચલણ રાખવું કાયદાકારક નથી; (૨) નોટો અને રૂપિયાનું ચલણ હિંદની અંદર રાખવું; (૩) સોનાના સિદ્ધાંતી પાડવા માટે એ પ્રયત્ન તરફથી માગણી થાય તો જ ટંકશાળ સ્થાપવી; (૪) સોનું લઈને બદલે રૂપિયા આપવાની ગોઠવણ રાખવી; (૫) સોનું અને મહોરોનો બદલો નોટોના ફેલાવાના પ્રમાણમાં રીઝર્વ રાખવો. આ પ્રમાણે સોનાના સિદ્ધાંતી ચલણમાં રાખવા માટે ઉપલા કમીશને ભલામણ કરી

વધારાનો અવેજ હિંદીમાં મોકલવાનો હોતો નથી. અને જલદું આમદાની વેપારના વધારાના અવેજને હિંદી વિલાયત મૂકવો પડે છે. જેથી હિંદી સરકાર સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ઉપર હંડીઓ લખી બેંક પાસેથી રૂપિયા લે છે અને વિલાયતમાં સ્ટેટ સેક્રેટરી એ હંડીઓના બદલે સોનું અથવા સોનાના સિક્કા આપે છે. તેને રીવર્સ કાઉન્સિલ પ્રીસો અથવા જલદી હંડીઓ કહે છે. અને તેવી હંડીઓ કાયમિત જ લખાય છે.

રીવર્સ કાઉન્સિલથી થયેલ નુકશાન

હિંદી સરકારના ખાનગી સર માલકમ હેલીએ એ શિર્લોંગના હંડિયામણુને ટકાવવા બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. તેણે કુટુંબી રીવર્સ કાઉન્સિલ પ્રીસો જાયા ભાવે વેચવા માંડ્યાં. લેન્ડરસ્ટેટિવ એસેમ્બલીએ આ નીતિ સામે સખ્ત વિરોધ કર્યો, પરંતુ તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ. સને ૧૯૨૦ માં એ શિર્લોંગ હંડિયામણુને કાયદો પસાર થયો. સને ૧૯૨૧ માં હંડિયામણુને બાવ ઘટવા લાગ્યો અને સરકારે તેને ટકાવવા મોટા પ્રયત્નો કર્યા, છતાં પણ ધરીને ૧૫ પેન્સ થઈ ગયો. આ કૃત્રિમ હંડિયામણુ ટકાવવાના પ્રયત્નમાં સરકારને ૩૫ કરોડ નુકશાની ભોગવવી પડી. એ શિર્લોંગના મોટા ભાવે ખરીદેલ હંડીઓના સોનાના સિક્કા વિલાયતમાં મળ્યા અને પાછા તે સિક્કાના પંદરથી સોળ પેન્સના ભાવે અર્ધો નાણું મળ્યાં. ખાસ્સા ૩૫ કરોડ રૂપિયાની નુકશાની દેખીતી રીતે ભોગવવી પડી. હિંદી રાત અને રાહને ઠોકરે ભારી બ્રિટીશ હુકકોનું રક્ષણ કરવાની નીતિનાં આવાં અનેક પરિણામો હિંદને ભોગવવાં પડ્યાં છે. અધિકારીઓએ એકથી અનેક સમયે અમે કહીએ તે જ ખરું છે, એવા ખોટા શુમાનથી હિંદને નુકશાનીમાં ઉતાર્યું છે. એ શિર્લોંગ આપી ખરીદેલી વસ્તુનો ૨૧ શિર્લોંગ જાપન્યો, છતાં અમારી નીતિ ખરી છે એવું કહેનારો હિંદના અમલદાર વર્ગ સિવાય બીજા કોઈ ભાગે જ નીકળશે.

હંડિયામણુની ૧૯૨૦ પછીની સ્થિતિ

એ શિર્લોંગનો હંડિયામણુનો ભાવ કાયદેસર પસાર થયા પછી તરત બાવ ઘટતા જ ગયા અને ૧૫ પેની સુધી થઈ ગયા. જો કે કાયદાપોથીમાં એ શિર્લોંગનો ભાવ હતો, છતાં પણ જ્યારે ૩૫ કરોડ નુકશાની અપાત્તં પણ બાવ ન ટકાવી શક્યો ત્યારે સરકારે હંડિયામણુના બાવને પોતાનો કુદરતી રસ્તો લેવા દીધો, અને વચમાં પડતું મૂકી દીધું. અને બેલિંગ્ટન રિમથ કમિટીની બલામણેનો અમલ કરવાનું મોકુફ રાખ્યું. જાનેવારી ૧૯૨૩થી હંડિયામણુનો ભાવ સહેજ વધ્યો અને ૧૬ પેન્સની લગભગ રહ્યો. હિંદી સરકારના સદકારથી ૧૯૨૪ના અક્ટોબરથી ૧૮ પેન્સ જેટલો ભાવ વધ્યો. આ રીતે માર્ચ ૧૯૨૬ સુધી હંડિયામણુમાં લાંબો ફેરફાર ન થયો. સરકાર તરફથી બજેટ વગેરેમાં એ શિર્લોંગના આધારે હિસાબો ગણાતા, પરંતુ ખરેખર રીતે એ ભાવ જગદમાં પાછા થયો જ નહિ.

હીલ્ટન યંગ કમીશન

હિંદના ભલા ખાતર હિંદી રાજ્યદારીઓ સોનાનું ધોરણ અને ચલણ માગી રહ્યા હતા પરંતુ સરકારે એ માગણીની દબેશો અગમણુના કરી હતી. એસેમ્બલીમાં આ વિષય ઉપર વારંવાર સખ્ત ચર્ચા થતી. જાહેર જાણોએમાં પણ પુષ્કળ દરિયાદો થયા લાગી. છતાં

આનો ઉપયોગ થાય છે. જે સરકારની શાખ સારી હોય છે તેની નોટોનું ચલણ વધતું જાય છે. તા. ૧ એપ્રિલથી તા. ૧૫ જૂન ૧૯૨૭ સુધીમાં લગભગ ૧૪૫ કરોડ રૂપિયા ચલણમાંથી ખેંચી લેવાયા, જે ૧૬ પેન્સનો રૂપિયાનો દર નક્કી થયો હોત તો એ રૂપિયા ચલણમાંથી ખેંચી લેવા પડત નહિ. નોટોનું ચલણ હિંદમાં જ હોવાથી સોનું પણ હિંદમાં જ રાખવું જોઈએ, એ રીતે હિંદના નાણાશાસ્ત્રના અનુભવીઓની દલીલ છે. તે સિવાય હિંદનું રીઝર્વ રાખેલું સોનું હૂંડિયામણુ નિશાવતા સરકાર તરફથી વાપરવામાં આવે છે, તે હિંદના લાભોને મોટું નુકસાનકારક છે.

૧૮ પેનીના હૂંડિયામણુની ખરાબ અસર

સર પુરુષોત્તમદાસે આગાહી કરી હતી, તે મુજબ ૧૮ પેન્સના હૂંડિયામણુની માઠી અસર દેશના વેપાર-ઉદ્યોગ અને નાના મોટા હુન્નરો ઉપર ખરાબ થઈ છે. એમણે વધારામાં જણાવ્યું હતું કે આવી અસર હિંદના એકાદ વર્ગ અને વેપાર ઉપર તાત્કાલિક નહિ થતાં, ધીમે ધીમે વધતી જશે, અને ઉગ્ર સ્વરૂપ લેશે; અને થયું પણ તેમ જ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં મજૂર વર્ગમાં અસાતિ, નાણાખર્ચમાં બીડ, નિકાશી વેપારમાં ઘટાડો અને ગરીબ વર્ગમાં વધતી જતી ખેડારી: એ આ હૂંડિયામણુની ધોળી પણ સચોટ અસરનું પરિણામ જણાય છે. આ હૂંડિયામણુના દરથી પરદેશી કાપડને ૧૨૫ ટકાનો ફાયદો કુદરતી રીતે મળા ગયો છે, અને અહીંના કાપડના ઉદ્યોગને તેટલું જ નુકસાન થયું છે. દિન પ્રતિદિન ઇંગ્લાંડ, જાપાન અને બીજા દેશોના કાપડની આયાત આપણા દેશમાં વધતી જાય છે; ગામડી કાપડમાં જાપાનના માલ સામે હિંદની મિલો આ હૂંડિયામણુને લીધે જીતી શકતી નથી. ફેન્સી કાપડનું જાતર તો એન્ગ્લેન્ડે હાથ કર્યું છે, બીજા ઉદ્યોગોમાં દિવાસળીનો, રસાયણનો ઉદ્યોગ, અને બીજાના મોટા ઉદ્યોગની રિયલિટી દયાજનક છે. સર બ્યાર્ન શુસ્ટરે વારંવાર દલીલ કરી છે કે ૧૮ પેન્સનો હૂંડીનો દર દેશના વેપારઉદ્યોગને કાઠ પણ રીતે નુકસાનકારક નથી; અને પરદેશી વેપારને અણુઘટતો લાલ આપતું નથી. પરંતુ નામદાર શહેનશાહની સરકારનો ખુદ ત્રેડ કમિશનર મી. એન્સકફ ૧૯૨૬-૨૭ ના સાલની "હિંદની આર્થિક સ્થિતિ" નામના પોતાના રિપોર્ટમાં ખૂબજી જણાવે છે કે- "૧૮ પેન્સનો હૂંડીનો દર આયાત કરનારાઓને એકંદરે લાભકારક છે. હિંદના નિકાશ વેપારને આ હૂંડિયામણુથી ઘણી હાનિ પહોંચી છે. ધી લીગ બ્રાંડ નેશન્સ તરફથી બહાર પાડેલા બ્રાંકડા-ઓથી જણાય છે કે આપણા નિકાશ વેપાર બહુ જ થોડો છે.

સને ૧૯૨૫માં દુનિયાનો નિકાસ વેપાર

યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૨-૪૩	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૬-૦૪
જર્મની	૬-૦	ફ્રાંસ	૭-૨૧
હિંદુસ્તાન	૪-૭૯		

આ ઉપરથી જણાશે કે આપણો દિસ્સો નહિ જેવો જ છે. કાપડનો ઉદ્યોગ, લોખંડનો ઉદ્યોગ, દિવાસળીનો ઉદ્યોગ, કાચનો ઉદ્યોગ, એવા બીજા ઘણા ઉદ્યોગોએ ટેરીફ બોર્ડને રક્ષણ માટે અરજી કરી હતી. આપણો વેપાર ઘટતો જાય છે, વેપારીઓ પાયામાલ ચતા જાય છે. આયાત માલને ઉત્તેજન

પરદેશીથી હિંદમાં આયાત ચતા માલને ૧૮ પેન્સના હૂંડિયામણુથી સારો ટેકો મળ્યો

અથવા ફેરફાર વિષે કાંઈપણ વિચાર કરવાનો હિંદી સરકારનો ધરાદો નથી. હિંદી સરકારના મત મુજબ મોટા હૂંડિયામણથી હિંદના આર્થિક લાભોને કાંઈપણ પ્રકારનું નુકશાન નથી. નક્કી કરેલ એક જ ભાવથી વેપાર હિંદોગને લાભ છે માટે હવે એ વિષય ફરી ચર્ચાનો સરકારનો ધરાદો નથી. તેથી કમિટિ નીમવાનું કખૂણ કરવા ના પાડી અને હિંદી મતને ઠોકરે મારવાની રાજનીતિને વળગી રહ્યા. વધારામાં જણાવ્યું કે હિંદી સરકાર પોતાના દરેક સાધનનો ઉપયોગ કરી હૂંડિયામણ ટકાવી રાખશે.

ચાંદીનું વેચાણ

હૂંડિયામણને ટકાવી રાખવાને સરકારે કેટલાંક નુકશાનકારક પગલાં લીધાં છે. મોંઘા ભાવે ખરીદ કરેલી ચાંદી ખજાર ભાવે એટલે મોટી નુકશાની ખાત્ર. લંડનમાં વેચી છે. ચાંદીનું મુખ્ય ખજાર મુખર્મમાં છે, છતાં લંડનમાં ચાંદી વેચી અત્રેના વેપારીઓને અન્યાય કયો છે. ચાંદી વેચીને સોનું સામું લઈ રાખવાની કરન્સી કર્મીશનની ભલામણ અસરકારક ઉપર ચડાવી લીધી છે. મોટી રકમની ચાંદી વેચી દુનિયાના ચાંદીખજારમાં મોટી મંદી આણી છે અને હિંદમાં ચાંદી ઉપરે જકાત નાંખી પરદેશોમાં સોંઘી ચાંદી અને હિંદની અંદર મોંઘી ચાંદીનું બિલકું ૩૫ આપ્યું છે.

ચાંદી વેચવાથી રૂપાનું ચલણ તેટલું ઓછું થશે. ચલણ ઓછું થયાથી રૂપિયાની કિંમત વધે છે. રૂપિયાની કિંમત વધે અને ચલણ ઓછું થાય તો અઢાર પેન્સના હૂંડિયામણને ટેકા મળે છે. એ સિવાય ચાલુ વ્યાજના દરથી વધારે ભાવે ટ્રેઝરી બીલો કાઢી હૂંડિયામણને ટેકા અપાય છે. ચલણમાં જાહેર અને ખાનગી રીતે ધટાડો કરી અને બેંક રેટમાં વધારો કરી ૧૮ પેન્સના હૂંડિયામણના દરને ટેકા આપવામાં આવે છે. ૧૬ પેન્સનો હૂંડિયામણનો દર હોય તો આ ઉપાધિઓ કરવાની જરૂર બીજી થાય નહિ.

ઉપર આક્રમણ કરવા માટે. આમાં બીજો હેતુ દુષ્ટ છે એટલે તેને કબજામાં રાખવા માટે કાયદા દ્વારા અમુક નિયમો આપવાય છે. પણ આ નિયમો એ ટાળી ન હોયું જોઈએ કે જેથી પહેલા હેતુને બાધ આવે, દરેક માણસને સ્વરક્ષણ માટે હથિયાર રાખવાનો હક હોવો જોઈએ; હથિયાર રાખવાથી અયોગ્ય રીતે બીજા ઉપર આક્રમણ થવાનો ભય રહે છે છતાં પણ સ્વરક્ષણના હેતુને મુખ્યત્વે ધ્યાનમાં રાખીને જ કાયદો ઘડવો જોઈએ. આ વિચારસરણીમાં કશું નરીન નથી. બીજા દેશોમાં આ જાતના કાયદા અને તેના અમલ પાછળ આવી જ વિચારસરણી હોય છે. ત્યાં સુધી કેઈ માણસ ગુન્દાથી કે માનસિક નબળાઈથી અયોગ્ય નથી ઠરતો ત્યાં સુધી તેને હથિયાર રાખવાની છૂટ સહેલાઈથી મળે છે.

હિન્દુસ્થાનમાં રિથિત તદ્દન વિપરીત છે.

હિન્દુસ્થાનમાં આ પરદેશી સરકાર જે કાયદાઓ ઘડે છે તેમાં મુખ્ય હેતુ પોતાનો પરદેશી અગ્ર સ્થાન રાખવાનો અને હિન્દુસ્થાનને પરાધીન રાખવાનો છે. હિન્દુસ્થાનને પરાધીન રાખવાનો ઉદ્દેશ હિન્દુસ્થાનનાં ધનધાન્ય યુક્તી વિલાસતને પોષવાનો છે. આ કાગળે દેશમાં શાન્તિ રહે તો વધારે સહેલાઈથી અને સર્વવ્યાપી થઈ શકે. એવી ધાતક શાન્તિ સાચવવા અમાનુષ કાયદા આ સરકાર ઘડે છે. હથિયારબંધીનો કાયદો એ એવો એક અમાનુષ કાયદો છે.

આ કાયદાને હું 'અમાનુષ' કહું છું તે કોઈ આલંકારિક અતિશયોક્તિની ઇચ્છાથી. નહિ પણ વસ્તુરિથિત સચવવા કહું છું.

માણસ જાતનું જીવન અને તેના વિકાસ અનેક બાબ સાધેનો ઉપર આધાર રાખે છે. માણસની અંદરની શક્તિઓ અને બહારનાં સાધનો વચ્ચે અવિનાશી સંબંધ હોય છે. દાખલા તરીકે બહારના પદાર્થો જેવા માટે તેજ ન હોય તો માણસની જેવાની શક્તિ ખીલી શકતી નથી. કોઈ માણસને અનેક વર્ષો સુધી અંધારામાં પૂરી રાખવામાં આવે તો જરૂર તેની દર્શનશક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય. આ રીતે જ માણસમાં જે ઉત્સાહની વૃત્તિ હોય છે, જે પૌરુષ હોય છે તેના વિકાસ પણ બાબ સાધેનો ઉપર રાખે છે. માણસ ઉપર આક્રમણ આવે ત્યારે તેનામાં સદૃજ રીતે સામા થવાનો ઉત્સાહ થઈ આવે છે. પણ આ ઉત્સાહ તેની પાસે જે સાધન હોય છે તેની ઉપર ઘણીવાર આધાર રાખે છે. આવાં સાધનોના હંગેશને અભાવ તેના ઉત્સાહને નિર્બળ બનાવી દે છે અને પછી ઊંધાડી દે છે. દાખલા તરીકે અમુક શેરીમાં કૂતરા બહુ ભસના હોય અને તમારે ત્યાં જવું હોય તો સાધારણ રીતે તમે લાકડી લઈને જશો. લાકડીનો ઉપયોગ હંમેશા કરવો પડે છે એમ નથી હોતું, પણ કરવા આવશે તો લાકડીથી દૂર રાખીશ એવી ખાતરી તમારા ઉત્સાહને પોષે છે; તમે ગમે તેટલા મજબૂત હો તો પણ જો તમને લાકડી ન જડે તો તમને બહાર જવાનું મન થતું નથી. આ મનોવૃત્તિ માણસ જાતને લગભગ સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે. આક્રમણ પ્રસંગમાં સામા થવાના સાધનના અભાવે એટલે કે હથિયારના અભાવે આપણા લોકોમાં આક્રમણી સામે થવાની ઉત્સાહવૃત્તિ ઘસાઈ ગઈ છે, અને તેથી આક્રમણથી બચવા માટે કાં તો આપણે નાશી જઈએ છીએ અને કાં તો બીજા ઉપર આધાર રાખીએ છીએ. હથિયારબંધીનો કાયદાએ આપણું પૌરુષ હૃદય નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ કહેવાય છે તેના આ જ અર્થ છે. તમારા ગામમાં હડકાણું ફૂટતું થયું હોય, ઘરમાં ગોરો સાપ નીકળ્યો હોય, જંગલમાં ફરવા જતાં કોઈ જંગલી પ્રાણી મળે, કોઈ ઝુંડાએ તમને હેરાન કરે, રાતે ગોરો આવી ચોરી કરે, ઘાડપાણીઓ ગામમાં ઘાડ પાડે-આ બધા નાના ગોટા પ્રસંગોએ તમે

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૨૦-મો

કેમ્બ્રિજ માસ,

તા. ૨-૪-૩૦

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર હોકિન્સે પોતાના વર્ગના ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું :
“ જગતનો આજે સૌથી મોટો સંત-કોણ ? ” (Who is the greatest living Saint of the world to-day ?)

દરેકની ચીઠ્ઠી ઉપર એક જ નામ : “ મહાત્મા ગાંધી. ”

પ્રોફેસર હોકિન્સ ઘેર આવી પોતાની ટોપી ઉતારતા કહે છે : “ આજે તો એક અમત્કાર થયો. મારા વર્ગમાં આવેા એકમત મેં કદિ જોયો નથી. ” (It is an unique thing I ever witnessed.)

મદિના પરનો આ બનાવ શુદ્ધિચાળી અમેરિકન વિદ્યાર્થીઓના માનસનો નમૂનો છે.

*

*

*

હાલની લડતના સમાચારો પર સેન્સરનો અંકુશ છે છતાં જે ઘોડાઘણાં સમાચારો સેન્સર પસાર થવા દે છે તેના પરથી પણ જણાઈ આવે છે કે દિંદુરતાની સ્થિતિ આજે ઠટકાટીની છે. લડતની શરૂઆતમાં “ ગાંધીને શહીદ થવું છે પણ સરકાર એને શહીદ થવા દેતી નથી, ” “ ગાંધી આવી ખૂબ નિરાશ થયો છે, ગાંધી હવે ચીડાયો છે અને પકડાવાને માટે અમીરો થયો છે, ” “ ગાંધી હવે શીવરત્ની ૧૪૪ માં કલમમાં આવી જાય એવાં ઉગ્ર (violent) ભાવણો કરે છે ” એવા સમાચારો લંડનનાં પેપરોમાં અને ત્યાંથી અહીંનાં પેપરોમાં એપ્રિલની ૬ થી તારીખ સુધી પ્રસિદ્ધ થયાં. પણ પછી તો લડાઈનો પૂરેપૂરો રંગ જામ્યો અને એથી સમાચારોનો રંગ પણ દુરત જ બદલાયો. એપ્રિલની ૧૩ થી તારીખ સુધી તો જાણે કે આ સ્વળપળ ગૂજરાત અને મુંબઈ ઇલાકામાં જ પગલાર હોય અને બીજે તો તેનું નામનિશાન પણ ન હોય એમ બહાર આવતા સમાચારો વાંચનારને લાગે, પણ પછી તો કલકત્તા અને કરાંચી અને પૂનાનાં તોફાનો થયાં અને તે સમાચારોને અહીંનાં વર્તમાનપત્રોએ પહેલા જ પાને મોટા અક્ષર નીચે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એપ્રિલની ૧૩ થી તારીખે પાંચ લાખ મુંબઈગરાઓએ મીઠાવેરાના પુતળાને દરિયામાં પધરાવ્યું તે બનાવને અહીંનાં વર્તમાનપત્રોએ બારટનની ‘ ટીપાર્ડ ’ સાથે સરખાવ્યો અને જણાવ્યું કે ગાંધીજીના તમામ પ્રયત્નો છતાં આખરે આ લડત દિસાને માર્ગે વળી જશે.

ગાંધીજીનું આટનું ભાવણ સૌથી ઉગ્ર (most violent) હતું એમ ‘ લંડન ટાઇમ્સ ’ અને ‘ ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ ’ ના ખાસ બખરપત્રીઓની તાર આવ્યા (૮ થી એપ્રિલ) અને તેમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે “ લોહી રેડાય તો હવે રેડાય પણ હાથમાંથી મીઠું મૂકશે નહિ ”

['ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ' ખાસ તારથી] કલકત્તા એપ્રિલ ૧૬, ૧૯૩૦

સાજન્ટનું સાહસ: છોકરીને બચાવે છે.

“ એક ‘નજરે જોનાર’ જણાવે છે કે અંગ્રેજ અધિકારીની ૧૭ વરસની દીકરી મિસ એલી ડેન્ચ મોટર સાયકલ પર બેસી શહેરમાંથી જતી હતી ત્યારે ટોળાએ તેના પર હુલો કર્યો.

ગરાડા પાડતા શિષોના ટોળાએ પરથર અને લાકડીઓથી મરણતોલ માર મારી તેને બેથુદ્ધ કરી નાંખી અને તેના શરીર પરનાં કપડાં ફાડી નાંખી તેને જમીન પર ઢસઢવા માંડી. ત્યાં એ બહાદુર યુવાન સાજન્ટ આવી પહોંચ્યો. તે એકલો હતો અને તેના હાથમાં માત્ર એક લાકડી જ હતી પણ એ એક લાકડી વડે એણે ટોળામાંથી ચોતાનો રસ્તો કર્યો એટલું જ નહિ પણ આખા ટોળાને ભગાડ્યું. અને આ રીતે તેણે એ છોકરીને અત્યાચારમાંથી બચાવી.”*

તે પછી શું થયું તે ‘નજરે જોનાર’ આગળ લખેલો નથી. કદાચ તે ખીજ દેખાતાં આવશે એમ મેં માનેલું, પણ હજી સુધી એ કરુણ નાટકનો શો રસિક અંત આળો તે જણાતું નથી.

એ. પી. ના તારમાં એમ હતું કે એ છોકરીને પોલિસે એ તોફાને ચઢેલા ટોળામાં જવાની ના પાડી, છતાં તે ગમ્મ અને ટોળું તેના પર વૂરી પડ્યું. પણ આ વાત ‘નજરે જોનાર’ને ખબર નથી. કદાચ હશે તો એ તે જણાવવા જેટલી અગત્યની છે એમ તેને તે દેખાતી નથી.

આવા સમાચાર આપણા દેશમાં બહુ અગત્યના ન મનાય પણ અહીંયા તે કમકમાડી ઉત્પન્ન કરે છે. અંગ્રેજો તેમ જ અન્ય પાશ્વત્ય પ્રજાઓ સ્ત્રીને અતિ આદરની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને જ્યારે એક નિરાધાર સ્ત્રી પર આવી રીતે અમાનુષી દહેસ થાય ત્યારે એ તેવા માણસનું લોહી પણ બિકળી જાય. ૧૯૧૬માં અમૃતસરમાં અંગ્રેજ ખાત્ર પર દહેસો

* Special Cable N. Y. Times Calcutta April 16, 1930.

Sergeant's Bravery saves the girl

‘Eyewitness’ account of the attack in Calcutta on Miss Allie Dench, 17 year old daughter of an English Official reveals she was saved from outrage by the bravery of a young police sergeant. Miss Dench was riding on a motor cycle through the city when she was attacked.

After beating her into unconsciousness with stones and sticks, a mob of howling Sikhs tore her clothing and were dragging her away when the sergeant singlehanded and armed only with a stick, fought his way through the mob and beat off her assailants. Savagery of morning was repeated at night when a mob stoned the hospital to which Miss Dench was carried, breaking windows and terrifying the patients.

અહિંસાના વ્રતને લીધે તેમણે આ બધા માર મૂકે માટે સહન કર્યો છે અને પોલિસને એક આંગળી પણ આડાડી નથી."

અહિંસાનો આ વિજય વર્ણવ્યા પછી ગાંધીજી આગળ જણાવે છે કે કક્ષક્ષતા અને કરાંચીનાં તોફાનોમાં સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોએ લોકોને શાન્ત પાડવા જતાં સરકારના પોલિસોની ગોળીઓ ખાધી છે અને તે તોફાનો અહિંસક આગેવાનોને સરકારે પકડવાથી જ બિભાં થયાં છે.

ચિતાગોંગ અને પેશાવરનાં તોફાનો આ તોફાનો કરતાં જુદી જ તરેહનાં છે. સત્યાગ્રહીઓને તે તોફાનો સાથે જરાયે નિર્યત નથી. એ દિસામાં માનનાર પક્ષનું કામ છે અને તે માટે પોતે જરાયે જવાબદાર નથી.

આગળ જતાં, દારૂ અને અશીષ્ણનાં પીકાંઓ પર તથા પરદેશી કાપડ પર પોતાની તોષા જોડવાનું તેઓ જણાવે છે અને અમદાવાદમાં દારૂની ખપત ઘટીને ૧૯ ટકા થઇ ગઈ છે એ તેની સાબિતી તરીકે દાંકે છે.

આ સમાચારથી ગાંધીજીની સ્થિતિની ઘણી જ ચોખ્ખટ થઇ છે અને તેમનો કાર્યક્રમ અહિંસાનો જ છે એની ખાતરી થઇ છે. ફ્લીટ સ્ટ્રાટના અંગ્રેજ પેપરોના ખબરપત્રીઓએ ગાંધીજીએ ઉરફરણીથી ભરપૂર ભાવજો કરી અમાન લોકોને હિંસાને માર્ગે ચઢાવી દીધા એવી જે કૃત્રિમ ધૂંવાચાદર (artificial smoke screen) પાથરેલી તે ગાંધીજીના આ એક કથનથી વેરાઇ ગઈ છે. હમણાં વાઇસરોયે ખંગાળ ઓર્ડિનન્સ સજીવન કર્યાના અને પ્રેસ એક્ટ સજીવન કર્યાના સમાચારો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને પ્રેસિડન્ટ પટેલે બે પત્રો લખી વાઇસરોયને પોતાની ખુરશીનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું અને વાઇસરોયે તેમને કેવો હપકો આપ્યો તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. મૌમાના મહમદઅલી ગાંધીજીને ગિરફતાર કરીને આજની કફોડી સ્થિતિને વધારે કફોડી નહિ કરવાનો વાઇસરોયને કરેલો તાર અને તેને વાઇસરોયે આપેલો જવાબ આજે પ્રસિદ્ધ થયા છે અને ગ્રામ્ય મિનિસ્ટર મેકડોનાલ્ડે આખરે ગાંધીજીને ગિરફતાર કરવાની દિંદી સરકારને છૂટ આપી તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. અહોના હેરલ્ડ પત્રનો ખાસ ખબરપત્રી તો એમ પ્રજા જણાવે છે કે મહારાજા પંચમ ન્યોર્થે પણ આ ગિરફતારીની ખોળતમાં સંમતિ આપી છે અને હવે થોડા જ દિવસમાં ગાંધીજીના ગિરફતાર થયાના સમાચાર આવશે એની સૌરાહ જુએ છે.

આ અત્યાર સુધીનાં અહોનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાચારોની વિગત. સમાચારો મોકલનાર ખબરપત્રીઓ પોતાના રાજકીય મતોનો ડોળ એ સમાચારો પર એટલો ચઢાવે છે કે બિચારા તંત્રીઓને ખાસ લખવાનું રહેતું જ નથી. છતાં મુખ્ય મુખ્ય પત્રોમાં અહવાડિયામાં એકવાર હિંદુસ્તાનની આજની-કટોકટીની સ્થિતિ (crisis) પર અગ્રણેષો કે નોંધા પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેમાં ઘણુંજ રીયલિટીની વિષમતા પર વિવેચન હોય છે. ઓસ્ટન અને ન્યૂયોર્કના તેમ જ ઝીગ પત્રોના મારા વાંચન પરથી મારા મન પર જે છાપ પડી છે તે એ છે કે અમેરિકાનો લોકમત હિંદુસ્તાન પ્રત્યે કાંઈક સહાનુભૂતિ ધરાવે છે છતાં અંગ્રેજો પ્રત્યે પણ તેમની સહાનુભૂતિ છે. હજુ સુધી ઘણાંખરાં પત્રો દહોં દૂધ ખનનેમાં પગ રાખી બેઠા છે. આવા નાનકડાં બીઠાવેરા પર ગાંધીજીએ કેમ લડતનું

પણ ચલાવ્યું કે પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ આ ચળવળની વિરુદ્ધ છે અને તેઓ વિશ્વાસ્ય એક કેસ લડવા આવે છે ! માત્ર તેમનો જીવાન દીકરો જેને ગાંધીજીએ કોંગ્રેસનો પ્રેસિડન્ટ બનાવીને ફસાવ્યો છે તેને ખાતર જ તેઓ રોકાઈ રહ્યા છે ! આ જીવાન દીકરો ગાંધીજીના હાથમાં રમકડું બની ગયો છે અને ગાંધીજી એવા ખંધા છે કે સુવકાનો 'ટેકો' મેગવવા માટે જ આ ભોળા જીવાનનો ઉપયોગ કરે છે ! આ જીવાન દીકરાએ અને ગાંધીજીએ વૃદ્ધ પંડિતજીના દિલમાં ખૂબ જ સંતાપ ઉપજાવ્યો છે ! અરેરે, બિચારા પંડિતજી ! તમને તેમની દયા નથી આવતી ?

‘લંડન ટાઇમ્સ’ નો ખાસ ખબરપત્રી આ બધા મસાલેદાર સમાચાર પૂરા પાડે છે અને બીજાં વર્તમાનપત્રો તે આખાને આખા ગળી જાય છે નવાઈ તો એ લાગે છે કે લંડનની ઑફિસોમાં બેઠેલા તંત્રીઓમાંથી કોઈપણ આ ‘ગોળદાન’ ના કાન પકડે તેનો દેખાતો નથી. કોઈપણ વર્તમાનપત્રે હજી સુધી આ બોળાઓના પરપોટા ફેડ્યા નથી અને ખબરપત્રીઓ પણ એમજ માનતા લાગે છે કે બ્રિટિશ પ્રજાને બંધારામાં રાખવાને માટે જ તેમને પૈસા મળે છે !

બ્રિટિશ પ્રજાની આંખ હજી સુધી (તા. ૧૬ એપ્રિલ) નિદ્રામાં જ છે. માન કલકત્તાના સમાચાર દમણાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે તેમના કાન ચમક્યા અને ‘લંડન ટાઇમ્સ’ એક લીડર લખ્યો (તા. ૧૬ એપ્રિલ) કે અહિંસાની વાત કરનાર ગાંધીએ જ આવી કફોડી સ્થિતિ આણી છે. અત્યાર સુધી તો તેઓ એમ માનતા હતા કે ગાંધીએ પોતાને બેસવા માટે એક ઘોડો રાખ્યો છે એ ઘોડા પર બેસી ગાંધી બસે ઘરડે ઘડપણ શાખ કરી બે. એમાં બ્રિટિશ સરકાર શું કરવા આડે આવે ? પણ જ્યારે ગાંધીએ ઘોડો પાછો મોકલી દાંડીને કિનારે બેસી, ચીકું બનાવી, બ્રિટિશ સિદ્ધની પૂંઝડીમાં નાંખવા માંડ્યું ત્યારે સિદ્ધ ચમક્યો અને કાન ફેરવ્યા કે ડોસો આ શું કરે છે ? ત્યાં તો ખબરપત્રીઓએ ખબર આપી કે એ ડોસાને શહીદ થાવું છે પણ આપણે હાર્ડ અરવિન એવો ઉસ્તાદ છે કે એને શહીદ થવા દેવાનો નથી, કારણ કે નેપોલિયનનું એ કથન છે કે દુરમન આપણે જ કરીએ તેમ છત્તે તે આપણે દરગીજ કરવું નહિ. અહો ! એમ વાત છે કે ? શાખાશ અરવિન, શાખાશ ! ગાંધીને પકડતો નહિ. હા દાંડીના કિનારે ધૂળ ખાય. પણ ત્યાં તો સમાચાર આવ્યા કે ગાંધીના સરદારોને પકડવા માંડ્યા છે અને એમને જુદી જુદી મળઓ કરવા માંડી છે. પણ આ શું ? ગાંધીને જ્યાં દીધો અને એના સરદારોને કેમ પકડીએ છીએ ? એ જ ખૂબી છે. આ સરદારો ગાંધીના દૂત (liason) નું કામ કરે છે. બારડોલીનું તોફાન મચાવનાર પેત્રા ‘વલ્લભભાઈ’ ને પકડ્યો ત્યારે મહિલાલ કોઠારી એની જગ્યાએ સરદાર તરીકે ફંસી ગયો (લંડન ટાઇમ્સ), એટલે એને પકડવો પડ્યો. બીજું થાય શું ? એક શેઠિયો જમનાલાલ ગાંધીની ચઢવણીથી મુંઝવણમાં લોકોને ઉશ્કેરતો હતો એને પકડવો પડ્યો. પણ આ બધાને ‘મંકડો’ હો તો એક જ ગુના માટે અને સજાઓ જુદી જુદી કેમ કરો છો ? એ હિંદુસ્તાનના કાયદોની કુમાશ (elasticity) છે. મેજિસ્ટ્રેટ એને જેમ વાળવો હોય તેમ વાળી શકે. અને આવે વખતે આવી નાની બાબતો પર ધ્યાન આપવાનું બની શકે પણ શી રીતે ? એ તો વાતાવરણની ગરમી પર જ છોડવું પડે !

તા. ૧ લી મેના 'બોસ્ટન હેરલ્ડ'માં એના ખાસ ખબરપત્રીનો લંડનથી મોકલેલો તાર પ્રસિદ્ધ થયો કે મહારાજા જ્યોર્જ સાથે મસજીત કરીને રાત્રે મેકડોનલ્ડે આખરે ગાંધીજીને શહીદ બનાવવાનું નક્કી કર્યું છે અને વાઈસરોય લોર્ડ અરવિને મહાત્મા ગાંધી સામે જે પગલાં લેવાં પડે તે માટે ટેકા આપવા જાહેર કર્યું છે.

આ પછી 'બોસ્ટન ગ્લોબ'માં કોન્સ્ટન્ટાઈન બ્રાઉનનો લંડનથી મોકલેલો તાર પ્રસિદ્ધ થયો કે છુધવારે ડેબિનેટની મેટક ગણી હતી તેમાં લોર્ડ અરવિને ગાંધીજીને પકડવા માટે બ્રિટીશ સરકારની જે મંજૂરી માગી હતી, તે પર ખૂબ લાંબી ચર્ચા ચાલી. પંખજ અને બંગાળના ગવર્નર ગાંધીજીને મેની ૧૦ તારીખ પહેલાં પકડવાની વિરુદ્ધ હતા, મદ્રાસ અને યુ. પી. ના ગવર્નર તટસ્થ હતા જ્યારે વાઈસરોય અને બીજા ગવર્નરો તેમને તુરત જ પકડવાની તરફેણમાં હતા. આગળ પડતા વિચાર ધરાવનાર મંજૂર પદ્ધતિ સલાસદોષે આવા પગલાના કદાપણ વિશે શંકા ઉઠાવી પણ આખરે વાઈસરોયને અને હિંદી વજીરને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાની છૂટ આપવાનો ઠરાવ સર્વોચ્ચતે મંજૂર થયો.

તે પછી મુંબઈથી રજી મેનો તાર આવ્યો કે દિલ્હિસ્તાન ગાંધીજીના ગમે ત્યારે પકડાવાની રાદ જુએ છે અને ગાંધીજીએ મુંબઈ પાસે એક લાખ સૈનિકોની માગણી કરી છે. ધરાસણાના સરકારી અગરો પર દરોડા પાડવાની આજ્ઞા યોજના ગાંધીજીએ ધડીતે તૈયાર કરી છે અને તે સુરતના કાર્યકર્તાઓને પૂરેપૂરી સમજાવી છે. સરકાર આ સ્થિતિ રોકવા માટે ગાંધીજીને પકડશે એમ લાગે છે.

બીજે દિવસે મુંબઈથી તાર આવ્યો કે ૨૪૪૪ સ્વયંસેવકો નોંધાયા છે અને બીજા વારતી થયે જાય છે. દરેક સ્વયંસેવકે શુદ્ધ ખાદી પહેરવાની અને તક્લી પર કાંતવાની ગાંધીજીની માગણીઓ કબૂલ કરી છે અને ઉત્સાહ અપૂર્વ છે.

તે પછી તુરત જ જલાલપોરથી ૫ મી તારીખનો તાર આવ્યો કે ગાંધીજીને આખરે બ્રિટીશ સરકારે પકડ્યા છે અને રાત્રે ૧ વાગ્યે પથારીમાંથી જગાડી યરોડાની જેલમાં ૧૮૨૭ના કાયદા નીચે પરહેજ કર્યા છે. આ એકસદી જૂના કાયદા પ્રમાણે હિંદી સરકારની ખુશી હશે ત્યાં સુધી હિંદુઓની હૃદયમુર્તિ (Idol of the Hindus) જેલમાં રહેશે. તેને કાંઈ જબજબસ્તીથી બગાડે નહિ તે માટે સરકારે ચાંપના ઈલાજો લીધા છે. (to prevent violence or attempts at rescue).

બીજે દિવસે 'બોસ્ટન ગ્લોબ'ના ખાસ ખબરપત્રી નેગલી ફાર્સન (Negley Farson) નો તાર પ્રસિદ્ધ થયો. એમાં એ ખબરપત્રી અને યુદ્ધ વેળાનો બ્રિટીશ ખબરપત્રી આર્થલેટ ખાનગી ખબરને આધારે મોટર લઘુ સવારના બોરીવલિ જઈ પહોંચ્યા હતા. ત્યાં સુધી બન્યું એ ખબરપત્રીના શબ્દોમાં જ જણાવું છું :

“બોરીવલિ સ્ટેશનથી દૂર આવેલા કોલિંગ પાસે ટ્રેકન આવીને બિભી રહી અને તુરત જ એક જાતની અપૂર્વ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ. પછી ધીરે રહીને એક કબજાનું ખાણું બિઘડ્યું અને એક યુવાન અંગ્રેજે શાન્તિથી પોતાના હાથમાંની ખાદીની જગત્તચેત્રી આગળ ધરી. તે પછી તેણે માનપૂર્વક પોતાની પાછળ બિભેલી વ્યક્તિને નમન કર્યું (nodded politely) અને માર્ગમાંથી કોરે ખસી ગયો—અને મહાત્મા ('holy man')નું નાનું

ખીજ તારામાં પ્રસિદ્ધ થયું કે મદાત્માજીના પકડાવાની ખબર ફેલાતાં મુંઝવણમાં હિંદુઓની અને ધણખારા મુસલમાનોની દુકાનો બંધ થઈ છે અને લોકો શાન્તિ બળવી રહ્યા છે. સ્વેતલચંદ્રારી સ્વયંસેવિકાએ મુંઝવણમાં સલાહ ભરી અને મદાત્માજીના પકડાવા માટે ખુશાલી બહેર કરી. મદાત્માજીના પકડાવાથી આટલી બધી ખુશાલી કેમ ફેલાઈ એ 'બોરટન પ્લોઝ'ના ખબરપત્રોને ન સમજાયું અને એથી એણે કેટલાક આગેવાનોને એ બાબત વિશે પૂછી જોયું પણ તેમના ઉત્તરોથી એનું શંકા-સંમોહન ન થયું. આખરે એણે નિર્ણય કર્યો કે "આ પૂર્વના લોકોની અને ખાસ કરીને હિંદુઓની બેદબરગી માનસિક સ્થિતિ (mystical placidity) નું કારણ છે કે પશ્ચિમના લોકો તેમને પગ તળે છૂદે છે છતાં તેઓ ખુશી થાય છે." બિચારો કાર્સન ! મદિનો માસ પણ હિંદુસ્તાનમાં નથી રહ્યો અને હિંદીઓના દિલ્લરિયાનું ઊંડાણ માપવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ પછી સાંજના તારો આવ્યા કે ગાંધીના અનુયાયીઓ પોલિસની સાથે આશયગ્રા છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના શહેરોમાં બ્રિટિશ પોલિસ અને લશ્કર બળવો દાખવા પ્રયત્ન કરે છે. દિલ્હીમાં મેટામાં મેટા પોલિસ આફસરો પર પથ્થર પડ્યા છે અને પોલિસને સ્વરક્ષણને માટે ગોળાબાર કરવા પડ્યા છે. કત્તકતા, જલંધર, રંગૂન, મુંબઈ બધેથી આ પ્રભાવોના તારો છે અને સાત સ્વયંસેવિકાઓને પોલિસે ચેતવણી આપી વિખેરી નાંખી છે. દિલ્હીમાં સ્ત્રી સ્વયંસેવિકાઓ પોલિસની સામે થઈ પણ લાકડોના ઝપાટા પડ્યા એટલે અત્રેપ થઈ ગઈ છે. (At Delhi the women Volunteers engaged in picketting resisted the Police, but melted away under the attacks with staves. A. P. May 6).

રંગૂનમાં અને ચેન્નૈમાં હરતીકંપને લીધે ૬૦૦ માણસોનાં મુઠાં દાય લાગ્યાં છે અને ૬૦૦૦ ધાપલ થયા છે. રાષ્ટ્રીય ચળવળખેરોએ અચાન લોહિને બહુકાબ્યા છે કે બ્રિટિશ સરકારે ગાંધીજીને પકડવાથી આ કુદરતી કેપ થયો છે. તેમણે હરતીકંપથી પડી ગયેલાં મકાનો વચ્ચે થઈને સરકારે કાઢવા માંડ્યાં છે અને પરદેશી કાપડ પહેરેલા માણસોના ચારીર પરથી એમના પહેરેલાં કપડાં ફાડવા માંડ્યાં છે. (રંગૂન, મે ૬, ન્યૂયોર્ક ટ્રીબ્યુન કેબલ)

આ સમાચારોમાં સત્ય કેટલું છે અને અતિચર્યાકિત કેટલી છે એ આટલે દૂરથી કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે હિંદુસ્તાનમાં આજે અસાધારણ ઘટનાઓ બની રહી છે. દરેકજ નવા ને નવા ખબરો, એકથી વધારે ચોંકાવનારા ખબરો પ્રસિદ્ધ થયે ગય છે અને એની Climax હજી પહોંચી છે કે નહિ તે કળી ચકાવું નથી. માત્ર આ સમાચારોથી અહીંના પેપરો પર શી અસર થઈ છે તે જણાવું.

ન્યૂયોર્કનું 'નેશન' પત્ર ધારાસભાના સરકારી અંગ્રો પરનો ગાંધીજીએ કરવાં ધારેલો દરોડો (જે રીતે અહીં આ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને આધારે) અહિંસાના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ગણે છે અને હિંદી વર્તમાન પત્રો પર વાપસરોયે શ્રેય આપીને નાપસંદ કરી વખોડી કાઢે છે. સ્પ્રિંગફિલ્ડનું 'રીપબ્લિકન' ૧૮૨૭ ના જુના કાપડને આધારે રામ્સે મેકડોનલ્ડની સરકારે ગાંધીજીને પરહેજ કર્યો તેને huge joke (ભારેમાં ભારે મસ્કરી) જણાવે છે અને સાયમન કમીચનનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં ગાંધીજીને આખરે સરકારને પકડવાની ફરજ પડી એમાં ગાંધીજીનો વિજય જુએ છે. એ જ પત્રમાં એક સેબક ગાંધીજીની વિલિયમ ગેરિસન

રીતે ગૂજરાતે જવાબ વાળ્યો છે. સરદારની ખોટી રીતે ગિરફતારી કરવા માટે આજે સરકાર જેટલી પસ્તાતી હશે એટલું ખીજું કોઈ નહિ પસ્તાતું હોય. એ એક ધાથો ગૂજરાતની હંડી તાકાત અજાણી ભીડી અને વિજળી પડે ને જેમ અજાકાટ (flash over) થાય તેમ ગૂજરાતને એક છેડેથી ખીજે છેડે અજાકાટ થઇ ગયો. સરકારની આખી લાઇનને (Transm-
ission line) આ અજાકાટ (flash over) ફરી વળ્યો અને આજે ધણે ઠેકાણે એ લાઇનનું અંગરખું (insulation) બળાને ખાખ થઇ ગયું છે. મુખીઓ અને મતાદારોએ રાજીનામાં આપી સરકારને નાગી પાડી દીધી છે અને સરકાર પોતાની નિર્લજ્જતા ઢાંકવાનું સાધન ન રહેતાં વધારે નિર્લજ્જ બની છે.

ગૂજરાતના અણુએ અણુમાં આજે આ વિદ્યુતરસ વહે છે. એક વિદ્યુતથી ભરેલું (charged cloud) વાદળ જેમ ખીજા વાદળને વિદ્યુતથી જેમ લારી દે અને ખીજું ત્રીજાને લારી દે અને એ રીતે સમસ્ત ગગનમાં વાદળો વિદ્યુતભર (Charged) બની જાય એ રીતે ગાંધીજીની વિદ્યુતે સરદારને અને સરદાર મારફત આખા ગૂજરાતને વિદ્યુતભર બનાવી દીધું અને સરદારની વિજળી તૂટતાં સમસ્ત ગૂજરાતની ખીજા સરકાર પર તૂટી પડી. ધુવડો અને ધુવટીઓનાં વાદળો, ખેડૂતો અને મજૂરોના વાદળો સરદારના વાદળની પાસે હોવાથી તેમની વચ્ચે ઝાંઝું વોલ્ટેજ હતું જ નહિ એટલે એક પ્યારોલીની છટા (arc) થી સરદારે એમને વિદ્યુતભર બનાવી દીધાં અને સરદારની વિજળી એ આખા મેધમંડળમાં અબકવા ગાંડી, છતાં વક્રીલો અને મીલમાલેકોનાં વાદળો, વેપારીઓ અને જમીનદારોનાં વાદળો સરદારના વાદળથી દૂર હતાં, એમની વચ્ચે વોલ્ટેજ ઝાંઝું હતું અને એથી સરદારની પ્યારોલીની છટા (arc) એ મેલોને માત્ર સ્પર્શ જ કરી શકી, અબકાવી શકી નહિ. પણ જે વોલ્ટેજ સરદારથી ન તૂટ્યું તે સરકારે વચમાં આવી તોડી નાંખ્યું અને એ વક્રીલો અને મીલમાલેકો, વેપારીઓ અને જમીનદારોનું મેધમંડળ મોટા મેધમંડળની વિદ્યુતથી વિદ્યુતભર બન્યું અને વિજળી ગૂજરાતભરના મેધમંડળમાં ફરી વળી; માત્ર રહી ગયું એક નાનકડું વાદળ-સરકારી અમલદારોનું વાદળ. એ વાદળને સરદારે જેલમાં રહ્યા રહ્યા વિદ્યુતથી (charge) ભરવા માંડ્યું અને એની નિશાની રૂપે મુખી પટેલો અને મતાદારો, તલાટીઓ અને રાવણીયાઓનાં રાજીનામાંઓના અજાકાટ થયો.

ગૂજરાતના છેલ્લા ત્રણ માસનો પ્રગતિપંથ દર્શાવવા માટે વિદ્યુતની આ કદપના જ યોગ્ય છે કારણ કે વિદ્યુતના જેવો આ પ્રગતિનો વેગ છે. આખું ગૂજરાત વિદ્યુત જેવી શ્વેત જ્યોતિથી અબકારા મારે છે અને એના નયનમાંથી વિદ્યુતની ભલક ઝરે છે. ગૂજરાતના ગગનમાં ચોમેર સ્વતંત્રતાની વિદ્યુત ફરી વળી છે. એમાં કસુંખી અજાકાટ નથી પણ નિર્મળ, શ્વેત અજાકાટ છે, એના અસલ મેધનો શાન્ત પ્રાણુદાથી અજાકાટ છે. ગૂજરાત એ અજાકાટ આખા હિંદુસ્તાનને અને સમસ્ત જગતને આલોકિત કરે! એજ પ્રાર્થના !

વિચાર મંથન

કાંતવા માટે રૅટિયો ન વાપરવો પણ જનતા સુધી વાંસની સળા અને ઠીકરાંમાંથી ખનાવેલી તકલી વાપરવી એવી સલાહ આપતાં ગાંધીજીએ એવી તકલીનું માહાત્મ્ય સમજાવ્યું હતું કે મોટામાં મોટાં પરિણામ નાની અને સાદી ચીજમાંથી આવે છે. થોડાં બીજને જમીનમાં નાખો તેમાંથી સુવર્ણ જેવો પાક થાય અને તે જગતનું પોષણ કરે છે. તકલીમાં કળા છે, કળામાં હમેશાં સાદાઈ, સ્વાભાવિકતા અને સરળતા હોય છે, વાંસની તકલીથી લોખંડની તકલી કરતાં સારું કંતાઈ છે. રૅટિયો ભારે ચીજ છે, તકલી ગજવામાં રહી શકે અને ન્યારે પુરસદ હોય ત્યારે તેનાથી કાંતી શકાય છે. જો દરેક માણસ દરરોજનું એક તોથો કાંતે તો રૂઝે માણસને જોઈએ તેટલાં કપડાં પૂરતું સતર કાંતી શકે છે. એ રૂઝે માણસોમાં છોકરાંઓ (ન કાંતતાં) ને ખાદી પૂરી પાડી શકાય.

x

x

x

જેવી રીતે વાંસની સળા, અને ઠીકરાંનું માહાત્મ્ય ગાંધીજીએ સમજાવ્યું તેવી જ રીતે આ ચપ્પરી જેટલાં નિમકે આખા દિંદુરતાનમાં - ખેડો બેળે જગાડ્યો છે. સરકારને માટે કોઈને જરાયે દરકાર રહી નથી. રાષ્ટ્રીય સૈનિકોનાં ટોળાં રણક્ષેત્ર તરફ જાય છે. ધરાસભ્યામાં તા. ૨૧ મીએ ૨૦૦૦ સૈનિકોનો ધસારો થયો, પણ તેમાં કેટલો બધો રીસીપ્શન હતો ? પોલિસો લાઠીથી માર મારે તે છતાં હસતે મોઢે દિંમતભરે માણસોનો અખૂટ પ્રવાહ આગળ ધસ્યા જ કરતો હતો. ૬૧૨ ધાયલ થયા તે છતાં કોઈનું લોહી એવું ન ઊકળ્યું કે સામે દાય લગામે ! બાકી એ સૈનિકોમાં ધણીએ એવા કસરતી અખાડાગાજુ યુવાનો હતા કે જે ૭ પોલિસની ચટણી કરી નાખે. ધન્ય છે એ સંસ્કૃતિને ! યુજરાતના યુવકોએ માતૃભૂમિની આખર સાચવી છે, અને જે યાકેલા માણસો સીધી રીતે કે કટાક્ષમાં યુધ લીગ પરિવર્તની મશ્કરી કરતા હતા, જે આગેવાનો મહેણાં મારીને ખુશ થતા હતા તેમની આંખો હવે ઉઘડી ગઈ હશે. અમદાવાદ યુધ લીગે જુવાનીનું નામ દીવાળ્યું છે.

x

x

x

આ લડતમાં આખો દેશ સળગ્યો છે, પણ જેવી રીતે યુજરાતનાં ગામડાંમાં જુરસો આવ્યો છે તેવો આખા દેશમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમ હોત તો આ સરકાર પરવારીને બેઠી હોત અથવા મશીનગન અને તોપગોળા અજાવતી હોત. દસ વર્ષની લડત કરતાં દશ ગણો જુરસો હશે પણ આખા દેશનાં ગામડાં હજી સળગ્યાં નથી એમ કબૂલ કરવું પડે છે.

ગામડાં સળગવાને તૈયાર નથી એમ હું નથી કહેતો પણ ગામડીયા પ્રજાને ઉત્તેજિત કરનાર કાર્યકર્તાઓ દેશભરમાં નથી. આખા યુજરાતમાં પણ નથી. આ આપણી જિલ્લપતી નોંધ લેવી જરૂરી છે. આપણને પુલાહ જવાનો હક્ક નથી. આ છેલ્લી લડત (War) હશે પણ તેની આ છેલ્લી મારામારી (battle) નથી. હું આ લડતનો અંત વહેલો આવશે

આવા લોકો પોતાની નબળાઈને લીધે સરકારને ખૂબ ઉત્તેજન આપે છે. જે આ લોકોમાં ડહાપણ હોય તો શાંત બેસી રહે. જનસમાજની બહુમતિ આગળ ચૂપ રહેવું એ હમેશાં નબળાઈ ન ગણાય, એમનો મત પૂછાય ત્યારે જરૂર સ્પષ્ટ રીતે સામા પડે. આપણા વિનીત બાઈઓ દેશને ખુબ નુકશાન કરી રહ્યા છે. પણ તેમાં જે લોભી છે, જે અસહકારીઓની સરખામણીમાં સમજી ગણાવવાની અભિલાષા રાખે છે તે દેશદ્રોહ કરે છે. જ્યારે કટોકટીનો સમય આવે છે ત્યારે દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવાની છૂટ ન મળી શકે. તેવે વખતે એ કહેવું સત્ય છે કે “ જે આપારી સાથે નથી તે આપારી સાથે છે ”. દરિયામાં હોડીમાં બેઠેલા માણસોને કોઈ કાણું ન પાકવા દે ! આજનો સમય કટોકટીનો છે. આજે અમલદારોનો બદ્ધિષ્કાર કરવામાં અહિંસાદાયત્વનો ભંગ થતો નથી. વદાણને કુખાવવાનો પ્રયત્ન કરનારને શિક્ષા કરવી એ ઇષ્ટ છે, આપણી સાથે ફરીને દગો દેનાર માણસોને સજા થવી જોઈએ.

આવો બદ્ધિષ્કાર અથવા બીજી કોઈ શિક્ષા લાંબા વખત સુધી ચાલુ રખાય નહિ. એ પ્રાસંગિક પગલા (War Measure) તરીકે સમ્યક છે, ઇષ્ટ છે. બાકી તો સાતના પ્રભાવને લીધે, અથવા ન્યાયના પ્રભાવને લીધે જે હૃદયપલટો થાય તે કાવમ રહે છે, બળાતકારે થયેલા સુધારાની અસર લાગ્યા વખત સુધી ટકી રહેતી નથી. પણ સુધારા ન થાય તે છતાં કુધારો અટકાવવાની જરૂર રહે છે. જ્યારે બધો પ્રજા દારૂગાંડોનો નિષેધ કરવાનો નિશ્ચય કરે, એટલે બહુમતિ એ નિશ્ચયપર આવે, ત્યારે તેની સામે પડનારા સુખશાંતિથી છુટી શકે નહિ. આપણે ત્યાં છવન એવા પ્રકારનું હતું કે લોકસાજને લીધે, ન્યાતને લીધે અથવા કૌટુંબિક લાજને લીધે લોકો ગેરવર્તન કરી શકતા નહિ. આ લોકસાજ અમુક રીતે રૂઢ થઈને ત્રાસરૂપ બની હશે. પણ આજે શિષ્ટ કુટુંબમાં એક વ્યક્તિ દારૂ પીને આવે, તે છતાં તેને લાજ આવતી નથી, બીજી વ્યક્તિઓ વિરોધ અથવા દુઃખ બતાવતા નથી. દારૂડીઓ કે જ્વલિયારી માણસ શિષ્ટ સમાજમાં હળાબળી શકે છે એવી વિષમ સ્થિતિ આપણા આજના ઢંગધડા વિનાના જમાનામાં આવી ગઈ છે. દુષ્ટ ચીજની સામે યત્ન એ જરૂરનું ગણાતું નથી. આવી રીતે સ્વચ્છંદી વર્તનને ઉત્તેજન મળ્યું છે. એ સ્વચ્છંદપર અંકુશ મૂકવાનો વખત આવી ગયો છે, આપણા બહુલા લોકોમાં દારૂની બૂદી પેડી છે, સ્વાર્થ વધી ગયો છે, તેના તરફ અણગમે બતાવીશું તો જરૂર ઓછાં થશે.

x

x

x

દારૂનિષેધનું કામ અત્યંત અંધકૃ છે. એ વ્યસનમાંથી છોડાવવાનું કામ બે રીતે થઈ શકે છે : કાયદા નિયમથી અને સમજાવટથી. આ બન્ને સાધનનો ઉપયોગ કરવો પડશે. દારૂનિષેધમાં એકે સરલ ધોરી રાજમાર્ગ નથી, આખો માર્ગ ખરબચડો અને કાંટાળો છે. એટલે ખાદીની બાબતમાં કે સ્વરાજની બાબતમાં જેમ ખોટી આશાઓ પ્રજાને આપવામાં આવે છે તેવી આ કામમાં પણ આપવી ફાકટની છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે દારૂનું વ્યસન છૂટી શકે, દારૂનું વ્યસન આપણા લોક છોડી ચકશે એ વિષે કોઈને શંકા નથી. લોકોને આત્મવિશ્વાસ નથી કે આ વ્યસન હમેશને માટે છૂટી શકે. બીજા લોકો છોડશે એ વિષે પણ શંકા છે, એટલે પાણું એ જ્યારે સારૂ કરી શકીશું તેની રાદ જોઈએ. સરકાર એમ માને છે કે આ જુસ્સો જશે એટલે પાણું લોકો પીશે, પીધાવાળા પણ એમ જ માને છે. દરેકના મનમાં પાપ છે-સ્વરાજ માટે પણ દરેકના મનમાં પાપ છે. લોકોને

છે. એ બંધ થતો હોય તો ઘણા પારસીઓ તેમાં રાજ છે. અને ગાંધીજીએ એ કામ મીઠું બહેન પીટીટને સોંપ્યું છે. મીઠું બહેન એક જૂનાં પારસી કુટુંબનાં દીકરી છે દાદાજીાઈ નવરોજજીનું કુટુંબ પણ દિલ્હીમાં મશહૂર છે, અને તેમના ત્રણ ચાર પૌત્રી આ કામમાં રસ લે છે. એલપાક તાલુકામાં બહેરામ મહેનો અને સોરાબ બાટલીવાળાએ એ કામ ઉપાડ્યું હતું. બરબેરજી ભરૂચા વગેરે અનેક કાર્યકર્તાઓની તેમાં સહાનુભૂતિ છે. કેની મદદ ન હોય ?

પણ દલીલ એવી રજૂ થાય છે કે એમનો ધંધો નય છે માટે બીજા ધંધા આપીને પછી આ ધંધો ઉખેડી નાંખો. પણ આ દુષ્ટ ધંધો કાંઈ આપણે આપ્યો નથી કે બીજા ધંધા આપવાની જવાબદારી આપણી હોય. વળા, ઘણા ગામડાંના પીઠાવાળાઓ પાસે જમીન હોય છે એટલે ખેતીનો ધંધો તો છે જ. પણ દારૂ પીવડાવીને રાત્રીપરજ પાસેથી સોંધી મળૂરી લેતા હતા તે વખતે નહિ મળી શકે. પણ સૌથી મહત્ત્વનું એ વિચારવાનું છે કે જ્યારે મોટરો દાખલ થઈ ત્યારે ગાડાંનો ધંધો તૂટી ગયો, માડીઓનો ધંધો તૂટી ગયો, ઘોડા ઉછેરનાર અને વેચનારના ધંધા ધટી ગયા અને આ લોકોની સંખ્યા તો આખી પારસી કોમની વસતી છે તેનાં કરતાં દસ ગણી થતી હશે, અથવા પીઠાવાળાનાં કરતાં હજાર ગણી થતી હશે. તેમને કયા મોટર દાખલ કરનારે ધંધો શોધી આપ્યો ? રેલ્વે આવી એટલે વણઝારાનો જખરો ધંધો ગયો. આવી રીતના ફેરફારો તો હમેશાં થયા જ કરે છે. આ તો માત્ર ધંધો ગયો પણ જ્યારે પારસીઓએ એમનું માદર વતન છોડ્યું ત્યારે તો સગાં વડાં, જમીન, ઘર, ઢોર બધું છોડીને આવ્યા હતા. આવી ઉથલપાથલ માટે ધન્ય જવાબદાર છે. એવી આસ્માની સુદ્તાનીનો દોષ ઈશ્વરને માથે મૂકીને આશ્વાસન મેળવી લેવું પડે છે.

x

x

x

આજની લડતમાં બે સંસ્થાઓનો પુનર્જન્મ થતો હોય એમ જણાય છે. પંચ અથવા મહાજનનો અને ગ્રામપંચાયતનો—એટલે ન્યાત અને ગામનાં પંચોનો. આ બન્ને સંસ્થાઓ લગભગ મૃતપાય થઈ ગઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારે દબલગીરી કરી તેથી અથવા આપણા સમાજમાં જીવ નહોતો તેને લીધે આ બન્ને સંસ્થાઓ કાયમને માટે જતી રહી છે એવો ભાસ થયો. પણ થોડા વખત પછી તેની જરૂર જણાઈ એટલે એ મુઠ્ઠાં જેવી સંસ્થાઓને રંગરોગાન લગાડીને નવી જેવી બનાવવા પ્રયત્ન થયો. એના જૂના સ્વરૂપમાં એ ફરી જન્મ પામે એ શક્ય નહોતું તેથી ગ્રામ પંચાયતોનો અખતરો નિષ્ફળ ગયો છે. તેની સાથે સાથે બીજા અખતરો બ્રિટિશની ચૂંટણીથી નીમાયલી પંચોનું અનુકરણ થઈ રહ્યું છે. હવે આમાંથી શું પરિણામ આવશે એ હું કહી શકતો નથી. જૂના જમાનામાં દરેક કોમને પ્રતિનિધિત્વ મળતું નહોતું, અને ચૂંટણીમાં ધાંધલીઆ લોકોને મહત્ત્વ મળે છે એ બન્ને તરવો દૂર કરવાનાં છે. એ બન્ને તરવો દૂર કરીને પંચો નીમાય તો પરિણામ સારું આવે. આવા અખતરો થવાની જરૂર છે.

દાર્શનિકમાં ન્યાતોના પંચોએ ઠરાવો કર્યા છે. તેમના હાથમાં શિક્ષા કરવાની સત્તા પણ આવી છે. એ સત્તાનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો થવો જોઈએ. એ તે શિક્ષણથી જ કાયમનો ફાયદો થાય છે. ચાલક કે પરાણી વાપરવાને માટે નહિ પણ બતાવવાને માટે હોય. વધારે ઉપયોગ થાય તો ઘોડો કે બળદ અડીઅલ થઈ જાય. મને પંચોના ઠરાવોમાં બહુ શ્રદ્ધા નથી કારણ કે પંચના પટેલીઆ હમેશાં પ્રામાણિક હોતા નથી એમ કહીએ તો ચાલે. તેમાંના ઘણા નબળા મનના હોય છે અને પ્રતિવાનો લંગ તેઓ પહેલો કરે છે.

દામોદર ખુશાલદાસ:

ના વારિને વસુમતી અવકાશ આપે
ના સંધરે નવનિધિ ઉરમાં લગારે;
મુંઝાઈ બે સદનના અતિથિ સરીખું
ક્યાંક્યાં પડ્યું સહિષ ત્યાં બની શાત સુવું.
નિસ્તીર નીરની વચ્ચે અશ્વ એક લોકો દિસે
ચેષાહીન ગયો ચોંટી શન્યવત્ સ્વાર તે પેરે. ૧
હા! નડયથી નડ બની જન એ ગયેસો
ને અશ્વ કંપિત થતો નવથી લિંગેલો;
રોધી રહ્યો પય તુરંગમ સંભમેથી
ચાલી જરા અટકતો ઉર કેં વિમાસી.
આખરે દીપ જોજિતો દેખાયો એક દૂરથી
ઉમંગે લક્ષતો એને સંચરે દંડ ચિત્તથી. ૨
સ્વામી તણા રાજોરનો ન નિપાત થાય
એથી સુખદ પદ એ ધરતો નજીય;
ગંધીર સિંધુ પર એકલ નાવ જેવો
ધીમા ક્રમે વિચરતો ધડિ દીપ જોતો.
ઝીલવા એક ઉર્જિતને હજારે રાસ ક્યાં હરો,
અશ્વથી પડતો એને ઝીલવા કોઈ ના કને. ૩
કાપી પ્રદંબ પય આતુર અશ્વ અંતે
આવી રહ્યો ઉટન એક તણી સમીપે;
હેવાવડે સદનના જનને નજાડે,
ને માગતો શરણ કેં પદને પછાડે.
લેધડ્યું દ્વાર અંતે ને દીપ હરત વિષે ગ્રહી
સંકટી કંપતી જણી એક ત્યાં સુવતી રહી. ૪
દેખી રહી જલથને દંડ ધ્યાન દેતી
ક પી ગઈ મૃત સમા તરને નિહાળી:
'હા! રાજવંશી જન દોષ નજીય છે એ,
ને રીતથી ખચિત રતબ્ધ થયો દિસે છે.
અતિથિ આંગણે આઘ્યા, ઘટે આશ્રય આપવો:
શ્રીનો ધર્મ શું એવો શ્રદ્ધાળીએ ન પાળવો?' ૫
એવું વડી દંડ વિચાર લેરે ઉતારી,
કાંધી નઈ સદનમાં સહસ્ર પચારી;
પાડોશની સુવર્તોમાં તણી રહાય સેવી
લેધ ગઈ શુદ્ધ વિષે ક્રમથી ઉઠાવી.
ભિનાં વસ્ત્ર કરી દ્વેરે શુક્રથી વસ્ત્ર ઢાંકતી,
પાપવા અંગમાં ઉપમા ઉપાયો કેંક ચોગતી. ૬
(ગળા ન ઉપાય એકા પડયા.)

ચારણિયાણીએ ઉગારેલો એલલવાળો.

અંતે વિચાર ઉરમાં કંઈ એક આઘ્યા,
ને કંપ ઉચ પ્રક્ટી વપુમાં સમાયો;
'હા! ના! તણું ઘડિ ઉરે ધમસાણુ સેવી
જણી થઈ વ્યથિત બચ્ચ બની ગયેલી.
ઝીલવા દીપની સામે હાથ જોડી ઉભી રહી:
સંકટી નેત્રવારિને, કહે કે રુદ્ધ કંઈથી.
'અંદાઈના પ્રતિનિધિ, અધિ દીપ જાતા!
ને પ્રાણને હૃદય ધારતો શૂનિ માતા!
હા અગ્નિદેવ, નજીવતા લહે નજીવતા!
સાક્ષી હજો મુજ અલૌકિક કાર્યના આ.
સર્વદા સુષ્ટિને જોતા સ્વર્ગના સુર બાંધવો!
ન્યાયની દિગ્ધ દૃષ્ટિથી ઉર મહારુ' લેકેલજો. ૮
રે આ અનાથ જનજીવ બચાવવાને,
ને ધર્મ માનવતણો કંઈ પાળવાને,
ઉપમા હવે તનુતણી ઉઠે સ્પર્શ સાધી!
હો ત્યાંમુધી ગણવતી ઉરને સમાધિ!
વિકારશય જો મહારુ' નચ વર્તન નીવડે,
પ્રાણનું દાન પયોને આપજો સહ તો લહે. ૯
ને કેં વિકાર મુજ અંતરમાં નિહાળો
તો ભરમ દેહ કરજો કંઈ વીજ મહારો!
ચોરાઈ કાં ગળો જોતે તનુને ધરત્રી!
કાં વજ વાસવતણું પડજો ત્વરાથી!'
ઝીલતી બહારી જેવી શય્યામાં સહસ્રા પડી:
રાજવત્ દેહને ભેડી ઉપજીતા આપતી વડી. ૧૦
ભેડી પડે તનુજને નયમ માત મીડી
વાતસલ્યનો પરમ પાવન શોત જોતી;
ભેડી રહી પચિકને બરતી જુનથી
આખંડલાસન અચિત્ત રજાવી દેતી!
ધન્ય હો દેવની દેવી! ધન્ય અદ્ભુત યોગિની!
ફળતી વારિમાં તો યે ચરપૃષ્ઠ પચિની સખી! ૧૧
કંઈને સ્મરહરે કરી દબ્ધ દીધી
કાંઈ તથાપિ અવશેષ રહી ગયેસો,
તે આજ આ કૃતિયકી સતીએ નિવાયો!
અગ્નિ અને ગરબનો પણુ ગર્વ ટાળ્યો!
પા.ણુમૂર્તિ સાં બને શરીરો શ્વેષ સેવતાં:
માનસો વિશ્વ મુકીને ક્યાંય બેઠી ગયાં હતાં. ૧૨
(આ લોકોનાર. ઉપાયથી એલલવાળાનાં સૌત્ય
ઉતરી, અને તેને નજીવતામાં આવતો જોતાં ન
ચારણિયાણી ખસી ગઈ, અને એલલવાળાએ આખ
લગાડી પૂજ્યું.)

છંદ:—એક વસંતતિલક અને એક અનુષ્ટુપ મળાને એક કંડી. “એલલવાળા” કાવ્યનાં બંને ખંડ આ સાદી કંડીમાં રચેલા છે.

અર્થ:—દામોદરને ઘણા સરસ ગણે છે. પણ એની સંસ્કૃત રચનાઓ અને એના સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત નથી હોતા એટલા જ અર્થમાં એ સરસ છે; અને જે અર્થ એ સાદા સંસ્કૃતમાં જણાવે છે તેને દરહંમેશની ભાષામાં મુકિયે તો તે “કવિતા” લાગે કે કેમ, એ પણ એક સવાલ છે; મતલબ કે કવિત્વમય ભાષા નહીં જેવી, અથવા કવિત્વમય ભાષા (poetic diction) હોય તે આળા નાળિયે તથાપિ જે અર્થ શિલક રહે તે નાંતે કવિત્વમય કેમકે કલ્પનારશ્મિનો ગોંધ, એવું દામોદરની કવિતામાં મળે તો અત્યંત ઓછું જણાય છે.

૧. ઘણાં વર્ષ વર્ષોદેનો છાંટો નહીં તે પછી જ્યારે વર્ષાદ આવ્યો ત્યારે દિવસો લગી ખારે મેઘ છૂટી પડ્યા; આખી પૃથ્વી જલમય થઇ ગઇ; પાણી ન માથ જમીન ઉપર, ન માથ નદી નાળાં સરોવરમાં, ન માથ દરિયામાં, એવી સ્થિતિ થઇ ગઇ. આવી અપાર જલમયતામાં એક ઘોડા અને તે ઘોડા ઉપર શિંગડું થઇ ગયેલા તેનો સવાર.

૨. લક્ષ્મીને તો, લક્ષમાં રાખતો.

૩. દબરો દાસદાસીઓથી વીંટાઇ રહેતો સવાર અત્યારે તો એની અવદશા પામ્યો હતો કે ઘોડા પરથી ઢળી પડે તો તેને ઝાલી-ઝીલી લેવાને પણ એકે માણસ પાસે નહોતો.

૪. હેપા, હણહણાટી. ચારણના નેસને “સદન” કહે છે, વગેરે આખી જ કૃતિ એવી ભાષામાં એક સરખી લખી છે એટલે કૃતિની શૈલી જ એ છે એ વિચારે સુરુચિ સંતોષાય છે. ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત અને ક્યાંક ક્યાંક ધરગથુ શબ્દો એવી ખીચડિયા ભાષામાં કૃતિ લખાઇ હોત તો કોઇ એને વખાણી શકત નહીં. ઘણી કૃતિઓ આમ શૈલી શુદ્ધિએ જ ઉચ્ચ વર્ગમાં આવે છે, નહીં કે તત્ત્વના ગુણથી, કલ્પનાત્મકથી, કે સર્ગશક્તિથી, એ હકીકત કોઇ સાચો વિવેચક બુદ્ધી શકે નહીં.

૫. તમામ મરદો દોરદાંખર ઉગારવાને માટે દૂર દૂર આજ્ઞા ગયેલા છે; એક પણ મરદ પંચકોશીમાં કે એ આખા પ્રદેશમાં નહીં હોય, એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

૬. ચારણોણીના હૃદયની ઘડભાંગ જરાજરા નિરૂપી છે; પરપુરુષને, આવા જુવાનને પોતે યુવતીએ ભેટીને સુવું: અગ્નિ પાસે ઘૂત આણવું એટલે ઘૂન પીગળે જ તેમ કામવિકાર પોતામાં કે એનામાં સળગે એ ભાષાનક સંભવ: એમ નથી કરતી તો જુવાન ધડી બેઘડીમાં મરી જવાનો એવી એની હાલત. આ અણિમાં અતિથિને છવતદાનનો આ હેતુ ઉપાય, આ લોકોત્તર ઉપાય અજમાવવો કે કેમ એ અતિ વિકટ પ્રશ્નનો મહા પ્રયત્ને નિર્ણય કરીને પછી પ્રાર્થના કરે છે.

૭. હે દીપક, હે સૂર્યચંદ્ર અગ્નિ, હે બૃહસ્પતિ, હે દેવદેવીઓ, મદારા “સત” ની સાક્ષ પૂરજો; મદારાં સતને જય આપજો. અને જો હું વિકારી પામર પ્રાણી જ જણાઉં તો મને પાપિણીને તે જ ક્ષણે પૂરી કરજો.

૮. સમાધિ, જડતા.

૧૦. વડી, ઉત્તમોત્તમ, લક્ષ્યસાધક.

આધારે સ્વપ્નની શાંતિ ગોપને અકળાવતી,
અરખામાં નળ જુએ, પ્રકૃતિ સ્વાસ્થ્ય ધારતી. ૯
મેરાયલી ધનઘટા વિખરાઈ નય,
વાયુ ઝીણી ઝરમરે લહરાઈ વાય;
બૂલી પડી તરિત કા તિમિરે બરાય,
ને દૂર દૂર હુણતો સ્વપ્ન સંભળાય. ૧૦

નાયના નેહને ઝીલી સાથે અંધવતી બને
પ્રાચીમાં પ્રકટે જોવા ચંદ્ર એ ધન્ય દરયને. ૧૧
સાહી નીલાંબર નુરે મુખ યામિનીનું,
હેતાળ ઈદુ મનવે મન માનિનીનું;
પામી શરી પ્રભુચને રજની મનાય,
રેલાય નિર્મલ ડલસ દિવંતમાંદા. ૧૨
પ્રેમનાં પૂર સાં બેઠાં નીકનાં નીર લાછળે,
માનિનીનાં મહાશુ સાં નેવાં રહી રહી ઢળે. ૧૩
કિરણ નૃત્ય કરે નલબદ્ધેનમાં,
પુવક દરય ઝીંચે વરનેનમાં;
ચયનમાં અણુકાર મુણી કરે
કનકચેલ બાણી રમથાં ભરે. ૧૪

ઝાડીને કૈમુદી નજી નીંદરે નવચૌવના;
અનલચે ગોપહૈયામાં હિલ્લોલે રસભાવના. ૧૫
મરહતી મધુરું મનમોહના,
અધુકડી કલિશી પ્રિયદર્શના;
ઉમળકે નમતું મુખ ગોપનું,
કરતું ચાન અગ્નિમય ઝાણતું. ૧૬
મુદલા સ્પર્શથી નળી દાખની નેહ નેનમાં,
'પિયૂ' યોલી ઝુકી પાછી ગોપિકા રસધેનમાં. ૧૭
ધીમે રહી રસબીનો રાયને સુવે છે.
ને ચંદ્રવારુ વદને કર ફેરવે છે;
એવે સુભાષ રસનિર્જરતા સરોદ,
નજી એવે સુવર્તોના ઉરથી પ્રમોદ. ૧૮
“વારો મા વાસળી કાના, વાહરિય વાહરો,
કેલુ નજી ક્યહિયી ચે હો'વાઘાણુ છતા મશે.” ૧૯
એનું ગાતાં મધુર રમણે હાથ ગોપી પ્રસારે,
વેણુવાતા મનરમણને કેમ નજી નવરિ;
લંબાવેલો કર રસિકતા કંઠને યોગ પામે,
આછીરાણી પુલકિત બને સ્વપ્નરાગીત વામે. ૨૦

ઉપાની આરુણી રમ સરે ઓમ સરોવરે, હુમુખી કલપના નજી દહેરે કાળ્ય હલેવરે. ૨૧
ત્યાં તે ઝમે તરિત ભારવર તેજ બળ્ય, પ્રત્યક્ષ થાય મનમોહન રૂપ દિબ્ય;
બકાંડમાં મધુરતા ભરી વેણુ વાય, ને નાદમાં નિખિલ વિશ્વ વિલીન થાય. ૨૨
“નાજ નાથો, ગિરિ તોડ્યો, બહાવમા, કરપલ્લવે,” નળીને ગોપિકા નજી, “ભક્તિ આપો ભવે ભવે.” ૨૩
આમ બેઠી રવિરશિમ સદાને સર્જને હમે; શંકા છેદી પ્રભુભ્યાતિ પ્રેમીને ઇવને ઝમે. ૨૪
છંદ, એકા કડીઓ અને છંદલી ૨૪ મી, અનુષ્ટુપ; કડી ૨ અને ૨૦, મંદાકંતા;
કડી ૪, સમ્પરક; કડી ૬, ૧૪, ૧૬ દ્રુતવિલંબિત; કડી ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૮, ૨૨ વસંત-
તિલક. છંદપદ્યતા વર્ણનપ્રવાહના પદ્યતાઓને અનુરૂપ જ આવતા હોવાથી વિષય અને લાવ;
અન્યોન્ય પરિપોષક બન્યા છે. મૂલ કૃતિ ૩૧ કડીની છે તેમાંથી મેં અહીં ઉતારતાં સાત
છોડી દીધી છે. વર્ણન પાછલી રાતથી શરૂ થાય છે એમ કવિ કડી ૫ માં જણાવે છે, તે
છોડી દીધેલી હોવાથી, પહેલી કડીમાં કવિએ “આપાદી મેઘલી રાતે” લખ્યું છે, તેમાંથી
“મેઘલી” ને ઠેકાણે મેં અહીં “પાછલી” કર્યું છે. કૃતિ ઉત્તરલ, સુકુમાર અને યથા-
યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવેલી ચિત્રમાલા જેવી છે.

અર્થ. ૨ સમસમે : સંભળાય પણ તે ન સંભળાયા જેવા જ, એવા અર્થને માટે
ઉપમા “ઝમઝમ ઝમે” સાથે વર્ણુસમાધવાળો નવો શબ્દ સારો થોળ્યો છે. નવો એટલા
માટે કદાં હું કે ધન્યતા, નીરવતા. સમવું, ચમવું=રહી જવું, મરી જવું, વગેરે; તેનું જ
રિગ્નિયુત રૂપ સમસમવું. ૩ ગોઠ : વાતચિત. રનેદશ્યા, રનેદશ્યા, રસગોઠ,
હેતની હુંક એ સંવાદી રેખાઓ વડે દંપતીનો અન્યોન્ય રોદ વર્ણવી લીધો છે. ૪ ચારે
લીટી શોભી રહે છે તેમાં ઉત્તમ ત્રીજી છે. ૮ જરા શંકાની ઝાક-ઝપટ-થી ડોલાયમાન
થાય છે. ૯ સ્વપ્ન વધુ ચાલત તે ગોપીના મનમાંનો ભાવ સમજાવામાં આવત; અટકી

ચર્ચા પત્ર

“ પ્રસ્થાન ” તંત્રીની સેવામાં

સલામ સાંચે વિ. વિ. જે “ ઇન્ડિયન રિવ્યૂ ” નામે મદ્રાસથી પ્રગટ થતા ગણીતા અંગ્રેજી માસિકના એપ્રિલ માસના અંકમાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલ દલપતરામ કૃત જયા અને જયન્તના રા. રાં. ઉછરંગરાય ઓઝાએ લખેલા અંગ્રેજી (૧) અનુવાદનું અવલોકન છે. વિવેચક લખે છે —

“ the translation completely satisfies us. ”

પણ વિવેચકની પોતે ઉપાડેલા કાર્ય માટે કેટલી યોગ્યતા છે તે નીચેની એકબે વિગતથી જ સારી રીતે જણાઈ રહે છે. ચોપરીનું નામ એ “ જય અને જયન્તી ” લખે છે. નાયક તે જય! નાયિકા તે જયન્તી! અને લખે છે:—“ Jaya is banished and Jayanti leaves the palace and goes in search after him (જયને દેશનિકાલ કરવામાં આવે છે અને જયન્તી રાજમહેલને તથા તેની શોધમાં નીકળી પડે છે) ”!

અવલોકનેને નામે આવા કચરાના છીકરડા યાચ તેથી કેને લાભ વારુ? સાહિત્યને? કે કૌતોને? કે અનુવાદકને? કે એ કચરાના પ્રકાશક વર્તમાનપત્રને?

આકર્ષાઈ ચડી આવે. તે સમયે રાજના રક્ષણનો આધાર તેના લશ્કરની સરસાઈ ઉપર જ આવશે. જાતખેડ કરનાર, ઢોરઢાંખર સાંઢિયા ઘોડા પાળનાર અને કેળવનાર, અને વગડાઉ જીવન જીવનાર વર્ગોમાં જ લશ્કર સામે અમુકવાની અને મરણિયા યદ્ધને સામે ચાકે ત્યાં લગી અઘડવાની રનાયુશક્તિ અને સહનશક્તિ હોય. શહેરી જીવનમાં પડી ગયેલા વર્ગોમાં એ શક્તિઓ ક્યાંથી હોય? એ ગ્રામ્ય અને વગડાઉ વર્ગો પૂરતું લશ્કર પૂરતા સમય લગી જે પૂરું પાડે તે જ રાજ્ય લાંબો કાળ ટકી શકે.

૩

જમીન ઉપરના વિગ્રહોમાં ટકાવ માટે જે ગૌરવ ખેડૂત, ગોપાલક, અને વગડાઉ જાતોનું છે, તે જ ગૌરવ દરિયાઈ વિગ્રહોને માટે માછી અને (વેપારી વહાણો ખેડનાર) ખલાસી વર્ગોનું છે. આ જાતોમાંથી દરિયાઈ કાફલા માટેના સૈનિકો અને નાવિકો પૂરતી સંખ્યામાં ભેળવ્યા કરે, તે જ રાજ્યસત્તા દરિયા ઉપરનું પોતાનું બલ લાંબા કાલ લગી ટકાવી શકે; અને દરિયાઈ વેપાર દ્વારા જે સમૃદ્ધિ પોતાને દેશ અને પોતાની પ્રજાને લાગ આપ્યા કરે, તેની માલેકી લાંબા સમય સુધી જોતરી શકે.

માત્ર પગાર આપીને જાબા કરવામાં આવતાં લશ્કર અને નૌકાસૈન્ય અણીને વખતે જ રાજ્યસત્તાને દગો દે, સામાથી ફૂટી તેની તરફ જતાં રહે, અથવા ભેંસનાં શિંગ ભેંસને જ લારે એ ન્યાયે એમાં અસન્તોષ અને બખેડા થતાં એમાંનો કોઇ એક ભાગ પશુ આખી રાજ્યસત્તાને જાંધી વાળી ધણીધારી યદ્ધ બેસે, એમ વારંવાર બન્યું છે. ધણી ધેં વાર કતલો થઈ છે, સોદીની નદીઓ વહી છે, ડોકોના ડુંગરો ખડકાયા છે, અને પાટનગરો અને રક્ષકુલો ભોભેગાં થયાં છે, એવા એવા (ધત્તિદાસમાં પાને પાને દેખાતા) અકરકેરના ખુલાસા આ પ્રકારના જોવામાં આવે છે.

દેશભક્તિની જગતી જ્યોત સદાસર્વદા કુદરતી રીતે પ્રકટે અને સર્વનાશ જેવા બળના પ્રયંસ લોહ ઉઘાળતાં વાવાઝોડાં સામે પણ કુદરતી રીતે ન્વલંત રહે, એવા વર્ગોમાંથી જ સ્વરાજ્યસ્થાપક સૈનિકો અને નાવિકો રાજ્યસત્તાને સદાકાલ અને પૂરતી સંખ્યામાં મળ્યા કરે. એવા સૈનિકો અને નાવિકો જ દેશભક્ત અને સ્વરાજપાલક ક્ષત્રિયો નીવડે *.

૪

હિંદમાં સ્વરાજ્યસૂર્ય જાગશે ત્યારે પણ ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાએ આ નિશાન ચુકવાનું નથી, આ સિદ્ધાન્ત અજરાઇએ રાખી ચુકવાનો નથી, આ કર્તવ્યબોધને પોથીમાંનાં શોંઘણાંની જેમ કાગળમાં કે મગજમાં જ દાટી રાખવાનો નથી, આચારમાં ઉતારવાનો છે. હિંદનાં સ્વરાજ્યસૈન્ય અને સ્વરાજ્યનૌકાસૈન્યમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડે પણ પોતાની વસ્તી અને આર્થિક હાલતના પ્રમાણમાં વાજખી હિસ્સો ભરે જ છૂટકો છે. અને એ કાળો કુલ ખર્ચમાં વરાડ ભરી દેતાં ચુકવાઇ જાય એવો નથી. ગુજરાતી પ્રજા માત્ર ખર્ચ ભરવાને લપસણે દાળે ગમડવાનું પસંદ કરશે, તો હિંદના ખીમ ભાગ એને વારશે.

• આ તમામ વર્ગ ક્ષત્રિય વર્ગ છે. પણ આ નિર્ભયની દલીલમાં મુખ્યત્વે જાતખેડના એક વર્ગને જ વળગી રહેવામાં આવે છે: વક્તવ્ય જેમ બને તેમ સાદા અસંકલ્પ રૂપમાં રજુ કરવાના હેતુથી, વળી એ દાખલો સાચી વધારે વજનદાર હોવાથી. જાતખેડ કરનાર વર્ગો વિશે અહીં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે વાચકોએ ધટતા ફેરફાર સાથે આ બીજા “ક્ષત્રિય” વર્ગને પણ લાગુ પાડી લેવું.

વેલ્તેયરની ટિકિટો ઝુંટવી લેનાર ડયૂક સાહેબમાં આટલું જ ક્ષત્રિયત્વ અવશિષ્ટ રહ્યું હતું, કે તે સાચા ક્ષત્રિયોની આલાદનો હતો. અને એના કુળમાં જ્યારે જરાતરા ક્ષત્રિયત્વ છેક એના પાપ લખી ઝાંખી ચકાચ, સારે ક્રાંતિના તે વખતના ધણાખરા અમીનદારોમાં તો આગલી બેઠણ પેઢી પેઢી જ ક્ષત્રિયત્વ છેક જાડી ગયેલું, એ પ્રમાણે સ્થિતિ હતી.

૬

આટલું ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાતી પ્રજામાં એટલે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં હાલના ખેડૂતોની શી સ્થિતિ છે તે જરા જોઇએ.

જાના રાગજો, ઠાકોરાં, ક્ષત્રિયો, કાઠીઓ, અનાવિલો, બ્રાહ્મણો, પારીદાર, 'કણુખી, ઠાકરડાં, મહતો, દેવળાધ્યક્ષો, મુસ્લિમો, મેમણુ, બેડારા, વગેરે આપણી પ્રજામાં અમીનદારો છે, વતનદારો છે, ધનામદારો છે, દેસાધ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજામાં અગ્રીર પદનો સરદારીનો અને ખાનદાનીનો દાવો કરનાર આ વર્ગો છે, તેમની સામે આ લેખકને ૨૦૪ પૃષ્ઠ વાંધો ઉઠાવવાનો નથી. આ વર્ગોની એકંદર સંખ્યા લાખોએ પેઢિએ એ પણ ખુલ્લું છે. પરંતુ આમાંથી આજ દાયકાએ અને સંતકોષી પેઢી દર પેઢી સાથે જાતખેડ કરનારાની સંખ્યા ઘટતી જ ગઇ છે, એ વિશે કોઇને પણ શંકા છે શું ? આપારે એ વર્ગમાં સાથે જાતખેડ કરનારાની સંખ્યા અત્યંત અલ્પ છે, એ ચોક્કસ નિર્વિવાદ હકીકત નથી શું ? જાતખેડ કરનારા પણ જૈન સ્વામીનારાયણુ આદિ સંપૂર્ણ મુલેદસાંતિના સગવળેજ અનુકૂળ આવે એવા પંથોના અતિરેકાવને કીધે રાક્ષાસની પાપરથી છેક જ અગ જની રહ્યા છે, અને ચિત્તા વરુ કે માત્ર વાંદરાથી પણ ત્રાસી જ રહે છે, એ કોઇનું પણ અજાણ્યું છે શું ? બળદોને આંકવા નાચવામાં પણ પાપ સમજનાર આ વર્ગ ખેતીમાં પણ કેટલો તો પરાધીન બની ગયો છે, એ સર્વ હકીકત વિગતવાર આશ્ચર્યવાની હજીયે જરૂર છે શું ?

અને આ ચિત્ર જો વાસ્તવિક, સૌએ કબૂલ રાખવું પડે એવું, તો એવી રાગી સમાજવ્યવસ્થાવાળી પ્રજાની, સ્વતંત્રતા ખાટયા કે મળ્યા પછી તેને ટકાવવા અને બોગવવાની શક્તિ કેટલી તો ધરી ગયેલી હોવા જ જોઇએ, એ જ આપણી વિચારણામાં સૌથી ગંભીર મુદ્દો છે.

બીજાં છેડેથી જુલો. ગુજરાતમાં ખેતી કરનાર કોળી બીજા ઠાકરડા દૂબળાં દેડ વગેરે "કાળી પરજ" લાખોની સંખ્યાગંધ જનનાને એમના જીજિયાત "અમીનદારો" ખેતીની ઉત્પન્નમાનો કેટલો ભાગ બોગવવા દે છે ? ઉત્પત્તની બ્લેચણી (distribution) આ બે દિશ્સેદારો વચ્ચે વાજબી ગણાય એવી થાય છે ખરી ? " જીજિયા પરજ " અમીનદારો આ " કાળી પરજ " ખેડૂતને દિશ્સેદાર માનવીઓ અને કાયદેસર તો શું ધર્મ પ્રમાણેના ભાગીદાર ગણે છે પણ ખરા ? જળદની જોડ વગર ખેતર ખેડાય નહીં તે બળદોની સારી ખરદાસ્ત રાખવી તે એક વાત છે; આ ગાનવદેહી ખેતોની સારી ખરદાસ્ત ઉપરાંત તેમને, માનવીઓ ગણ્યા એ બીજી વાત છે; અને તેમને ધર્મગ્રંથોએ શુભી એ દષ્ટિએ જેટલું એમને મળવું જ જોઇએ, તે તમામ તેમને આપ્યા કરવું, પોતાના ધર્મ પ્રમાણેના હિસ્સાથી જ પોતે સંતોષ માનવો, એ છેક ત્રીજી વાત છે. ઉત્પત્તની બ્લેચણમાં અમીનદાર અને શમગાર વચ્ચેની મહાગેટી ખામ લગભગ પૂરાઇ જઇ આ ત્રીજી દષ્ટિનું જ આધિપત્ય સામાન્ય રીતે પ્રવર્તતું હોય, તે જ બ્લેચણીવ્યવસ્થા (સિસ્ટમ ઓફ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન System of distribution) સમાજનું સાચું દિત સાધનારી છે. એમાં જેટલી ખામી, સાચા ખેડૂતને જેટલે દરજ્જે દેવાન ગણવાની રીતનું સામાન્ય, તેટલે દરજ્જે એ

૭

ગુજરાત કાઠિયાવાડની ઊજળી પરજે, ગુજરાત કાઠિયાવાડના ક્ષત્રિય ઓઢાદના વર્ગોએ, અને ગુજરાતી પ્રજામાંના ઝમીનદારોએ હાલના સમયમાં સૌથી વધારે નજર પ્હોંચાડવાનો અને આચરણમાં વધુવધુ ઉતારવા મથવા માટેનો ગંભીરમાં ગંભીર ઇતિહાસબોધ આ છે. “કાન્તિ ધણું જીવે!”—વગેરે વાવટા ઊડાવવા અને પોકારો મજવવા એ તો કેવલ ખાલિશતા છે. અક્ષત્રિય થઈ ગયલા સમાજને પાછો સક્ષત્રિય સનાથ અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ અને રક્ષા માટેના સામર્થ્યવાળો બનાવવાને બધી જે શક્તિઓ સંપોજીને મથવું, એમાં જ આપણું રથાથી દિત છે. પોતે જાતખેડ કરતા વધુવધુ સંખ્યામાં થાય, શહેરી મટી ખેતર વગડા અને ગામડાંનાં જીવન વધુવધુ જીવતા થાય, એ જીવનમાં અધમુવા કેમકે પાશવ રીતે જ તેને જીવી રહેલા લાખો “કાળા પરજ” ને પોતાની બંધુતા સહકારિતા અને સુખદુઃખાનુભવમાં સોજતના સાંસ્ત્રિક અમીથી વધુવધુ ઉદારવાના સામર્થ્યવાળા પણ થાય, પોતાના દુર્ગુણોનો ટ્રેપ તેમને લગાડવાને બદલે તેમના સંગીન ગુણો પોતે અપનાવતા થાય, તેમતેમ જ આ “ગેરહાજર ઝમીનદારી”નો મહારોગ ઓસરે; અને પૃથ્વીદત્ત અર્થસમૃદ્ધિની ન્યાયમ ધર્મ્ય જ્ઞેયણી શરુ થઈ, માનવ તેમ કુદરત બંનેમાં બરકત વધે અને શાશ્વત સામર્થ્યો ખીલતાં આવે. ઊજળી પરજમાં આવો સાચો હૃદયપલટો થવા પામે અને ઝમીનદારવર્ગ આપસગએ આમ નવા ધર્મમાર્ગે જુવે અને કેળવે, એવી સાચી સ્વાશ્રય અને સ્વતંત્રતાજનક કાન્તિ જ નષ્ટપ્રાય ક્ષત્રિયત્વનું પુનરુત્થાન સાધી શકે. આર્થિક જ્ઞેયણી અને સાંસ્ત્રિક સામર્થ્ય વચ્ચેના સૂક્ષ્મ સંબંધોનો બોધ કરતો ઇતિહાસ આ જ સિદ્ધાન્તને અનેકાનેક દષ્ટાન્તો વડે રથાપે છે. અને વળી એવી કાન્તિ સિદ્ધ કરવી કેહતી તો વિકટ છે, તે વિશે પણ સમવાદી ઇતિહાસ સમજદાર થવા હેતો નથી.

લો ક ચ યાં*

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રી પુરુષાના જન ૧૯૫૫ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના સ્થાનના લોકજીવનની સમગ્રમાણુ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી નક્કીવાચીએ અને ચોક્કસ ઘાંચરો એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

મુરખ્ખી પાઠકે સાહેબ

તમારી જન્મોતરીમાં બન્ધનયોગ હતો. એ દહીકત મારી દૃષ્ટિમાં ફલજ્યોતિપને ખોડી દરાવવા માટે બસ હતી ! રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને જેઠા આ બે વિચારોનો યોગ ઉદ્દેશ અને વિધેયની રીતે કરવો મારા માટે તો અસંભવિન હતો !—હું ઉદ્દેશ-વિધેયની વ્યાકરણની પરિભાષામાં બોલું છું કારણ મેં સાંભળ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાનું સાચું વ્યાકરણ—અંગ્રેજી વ્યાકરણ ઉપર રચાયેલું ટેલર સાહેબ જેવું નહિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપર રચાયેલું (કમલાશંકર પ્રાણશંકર) ત્રિવેદી સાહેબ જેવું પણ નહિ પણ ગુજરાતી ભાષાના રૂઢ પ્રયોગો ઉપરથી ફિત કરેલું વ્યાકરણ—રચવાની તમારી ઇચ્છાને પાર પાડવાનો તમે જેલમાં પ્રયત્ન કરો છો, એથી મને પણ વ્યાકરણની પરિભાષામાં બોલવાનું મન થઈ આવ્યું.

સંશયિત તરીકે માણસના મનમાં જે નથી આવતું તે જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે ધણી વાર એમ આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલી સાદી બાબતની આગાહી કરવાની પણ માણસની શક્તિ નથી ! એ બનાવનો ગદિમા છે. તમે જાણતા હશે કે આજ્ઞકાલની શ્રીદ્વિશ્રીમાં હવે ' event ' ' બનાવ ' એ જ પ્રાથમિક તત્ત્વ મનાય છે ! બનાવ એ જ વિશ્વ માત્રનું પ્રાથમિક તત્ત્વ હોય તો દુરત સમજવું જોઈએ કે રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકની જન્મોતરીમાં બન્ધનયોગ હોય એમાં કશું અસંભવિત નથી. મેં એક જોષીને પૂછી જોયું અને તેણે કહ્યું કે બન્ધનયોગનો વિવિધ રીતે અર્થ થાય ! માણસ માંદો પડે અને પથારીમાં બન્ધન પામે એ રીતે પણ એનું સમાધાન થાય ! તમારી શારીરિક તબિયત જોતાં આ સમાધાન સ્વાભાવિક લાગતું પણ દેશની પરિસ્થિતિ અને તમારી માનસિક તબિયત જોતાં તમે અત્યારે જેલમાં હો એ એટલું જ સ્વાભાવિક છે.

બદારથી તમે શાન્ત વિચારપ્રધાન જીવન ગાળનારા મનુષ્ય દેખાઓ છો ! તમને કાવ્યસર્જન, સાહિત્ય વિવેચન, તરુચિતન અને અધ્યાપન જેટલાં પ્રિય છે તેટલાં સમાગર્જન આદિ પ્રિય નથી—ગર્જના કરવા માટે ઇચ્છરે તમને ગળું જં આપ્યું નથી ! આવું આવું બદારથી દેખાય છે. આવો સાહિત્યકાર જે આસ દયાણુ વિના રાજકારણી સભાઓમાં ' મણુ ન જાય, તે એકદમ જૂલમાં જાય એ ' બનાવ ' શી રીતે બને ? આવો પ્રશ્ન, આવી સંકો અથવા આવો અસંભવ મનમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એનું કારણ તમારો જીવનવ્યવસાય અત્યારે સાહિત્યનો છે. અને આપણે ત્યાં સાહિત્યકાર કે સહુર એટલે એક જ સરકારની શીળા હોવાની એ અંશરોદારા ગુંજન કરતું પ્રાણી ! તમે પણ એ ન્યાતના એટલે તમારા

* આ જ લેખકનો પહેલો બે લોકચર્ચાઓ માટે જુઓ પ્રસ્થાન પૃ. ૨, પૃ. ૧૧૬ તથા ૫. પૃ. ૧૧૫.

નાની ઉમ્મરે પરણેલાંતા લગ્નજીવનની ચર્યાચાર સોળ વીચ વર્ષે થતી અને ગાદ સંબંધ એનાથી મોડા થતા ત્યારે બાર-સોળ વર્ષે પરણનારનું લગ્ન જીવન ટુરત શરૂ થાય છે, અને તેઓ ગુજરાતી છ ધોરણ અને મેટ્રિક સુધી લખેલાં હોવાથી એક ગ્રીમથી જરા પણ છૂટા રહેવાની ના પાડે છે, અને કલાપીની કવિતા દ્વારા રહે છે, સરસ્વતીચંદ્ર દ્વારા પોતાને દુઃખી ગાને છે, અને 'સુજન જૂની' વાતો દ્વારા 'રસની કે રસિકાની વાતડી'ને જીવનનું ધ્યેય માને છે.

ચરમીય સંસ્કૃતિ આપણને સમાજ બંધારણ તોડવાનું શીખતી સમાજ તરફ ઉપેક્ષા કરતાં શીખવે છે, અને એ રીતે સમગ્રનું હિત આપણા હૈયામાં વસતું નથી. આ પરદેશી અમલ તેની નીચે કેળવાએલી વ્યક્તિઓમાં ભોગવિદ્યાસનાં એશઆરામનાં સાધનોની કુશલ રીતે વહેંચણી કરી પોતાનાં અનેક પ્રયોજનો સાધે છે.

આ રીતે છોડ જો એ પહેલાં જ એને દયાવી દે તો જૂનો સમાજ, અને છોડને પોતાનું મૂળ જીભેડી નાંખવાની રત્નવ્રતા શીખવતો નવો પતન-આ જન્મે તત્ત્વોએ આખી પ્રજાને નિષ્પ્રાણ, દેહરખી, અને વિદ્યારી બનાવી દીધી છે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા. આપણા સાહિત્યકારો પણ આ જ સ્થિતિના ભોગ હોવાથી એમનું સાહિત્ય પણ આ વર્તુલમાં જ ફર્યા કરે છે ! અને આવા સાહિત્યકારો ઉપર દષ્ટિ કરે એવી આ પ્રિન્ટિશ સરકાર ગાંડી નથી.

પણ હું વાત કાંઈ કરતો હતો અને જીતરી ક્યાંઈ પડ્યો. હું વાત તમારા બન્ધન-યોગની કરતો હતો; અને તમારા જેવી વ્યક્તિના સંબંધમાં આ બન્ધનયોગનો અર્થ કોઈ પણ જોષીની, તમે ભોમવો છો એવું બંધન ભાખવાની, દિમન ચાલે નદિ ! પણ હું જો જોષી હોઉં અને જોષીમાં લવિષ્ય ભાખવા જેટલી શ્રદ્ધા રાખતો હોઉં તો તો જરૂર તમે કેદમાં જશો એવું લવિષ્ય ભાખું ! અને તે તમારા શ્રદ્ધાના બલાબળ ઉપરથી નદિ પણ તમારા જ્ઞાપના બલથી. માણસ સાન્ત દેખાય, વિચારશીલ દેખાય, ધાંધલમાં પડવાનું પસંદ ન કરે એટલા ઉપરથી એનામાં પ્રસંગ આવે બૂઝવાની શક્તિ નથી એવું અનુમાન કરું એવો હું નથી. કારણ જ્યારથી હું તમારા પરિચયમાં આવ્યો છું ત્યારથી જોતો આવ્યો છું કે તમારી ઝીણવટથી વિચાર કરવાની રીત પાઞ્ચ તત્ત્વનિષ્ઠ છે, કેવળ વિચારની જગ્યા પ્રાથમિકતા શોખ નથી, તમે લાગણીઓના આવેશને તમારી જાણ આકૃતિને ક્ષુબ્ધ થવા દેતા નથી એનું કારણ એ નથી કે તમે જોડામાં જોડી લાગણી અનુભવી શક્તા નથી પણ તમે એને પચાવી જીવનમાં જીતારી દો છો; અને બદલ તો ફક્ત દારૂ અને સ્વેચ્છાદાર જ રાખો છો !

આનાં ઉદાદરણરૂપ એક અંગત જાળત યાદ આવે છે તે લખું છું. માફ કરજો. તમારા પત્નીનું અવસાન થયું ત્યારે મને કોઈકે કહ્યું હતું કે 'પાંદક જગરા છે હો ! પોતાના દાઢે અગિસરકાર ક્યો પણ આંખમાંથી આંસુનું ટપકું સરખું નદિ.' કવિતામાં જરા પણ લાગણીનો પ્રસંગ જે માણસ સરલ દેહ વાંચી ન શકે, જેરા જરામાં ગદગદ થઈ જવાની જેની દેવ મિત્રોને મરકરીનું કારણ આપે તે માણસ જીવનના કરુણમાં કરુણ પ્રસંગે આવો હોય ? એક મિત્રને આ પ્રસંગની વાત કરતાં ઉત્તરાશયરિતનો શ્રોતા મને યાદ આવ્યો. રામ રાજ ઉપર શ્લેષ કરી કહ્યું:

કશું કામ કરવું અસંભવિત થઈ ગયું ? મહાત્માજી શું કરે છે એ જ વિચારતો અને વાણીનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો. તે અરસામાં પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો દરિય મંજૂર રાખવાની દેશભરમાં સભાઓ યજ્ઞ હું તે સમયે અમદાવાદમાં હતો. આવડી મોટી ગંજવર સભા અને આટલો બધો ઉત્સાહ ! ૧૯૨૦-૨૧ ની સભાઓ અને ઉત્સાહ યાદ આવ્યાં અને તુલના કરી ! '૨૦-૨૧ કરતાં ક્યાંઈ આગળ વધી ગયા છીએ ! પણ પછી વયસો ગાળો યાદ આવ્યો ! નેતાઓ સભાઓ બોલાવે, બહુ માણસો આવશે એમ ધારી નદીની રેતમાં બોલાવે ! પણ ચોડાક માણસો, નહાવા એકદા થયા હોય તેનાથી વિશેષ છાપ ન પડે ! આટલી બધી ઉપેક્ષા પછી આટલો બધો ઉત્સાહ !"

વલ્લભભાઈ પકડાવાના સમાચાર આવ્યા ! આપણે ગળ્યા ! સરકારે પહેલો ધા કર્યો. પછી સરદાર સાહેબના માનમાં સભા મળી. આ સભામાં પણ હું હાજર હતો. સાધારણ રીતે મને સભામાં જે બાષણો કે દરિયા થાય છે તેમાં બહુ રસ હોતો નથી; વળી મારા જેવા અનુપયા માણસને સભામાં આગળ કોણુ બેસવા દે એવો મને ભય પણ રહે છે. ગમે તે કારણથી પણ મને સાધારણ જનતા સાથે બેસવાના, એમની વાતો સાંભળવાના, સદંજ રીતે વ્યક્ત થએલા અભિપ્રાયો જાણવાના ઘણા પ્રસંગ મળે છે. આમાંથી બધું કંઈ લખી શકાય નહિ ! કેટલુંક લખવા જેવું હોય પણ શિષ્ટતાની ખાતર લખાય નહિ, કેટલુંક વ્યક્તિઓ ઉપર ટીકા-રૂપ હોય એટલે લખાય નહિ ! પણ આ અને સાર પછી થએલી અનેક સભાઓમાં એક બાબત મારા ધ્યાન ઉપર ખાસ તરી આવે ! લોકોને સભાના વિષયોમાં ખૂબ રસ દેખાતો હતો, કેવળ તમાશાનો રસ નહિ પણ હવે આપણે કંઈક કરવાનું છે માટે શું કરવાનું છે, કેમ કરવાનું છે ઈત્યાદિ જાણવાનો રસ. આથી જ્યારે સભામાં કોઈ વાતો કરે, અથવા રેવડી મગફળીના ફેરિયાઓ આવાજ કરે ત્યારે શ્રોતાઓ પોતે જ આ લોકોને શાન્ત પાડી દેતા. મેં ઉત્તરોત્તર જેવું કે શ્રોતાઓ પોતે જ સભાને વ્યવસ્થિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રગતિ મહાદેવભાઈ હતા ત્યાં સુધી નોંધ. ત્યાર પછીની સભાઓમાં કંઈક શિયલતા આવવા લાગી. મારું એવું માનવું છે કે આ પછી તોફાન કરાવનારાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ ! એક વખતે ગારી પાસે ગેં એક એવો માણસ જોયો કે જે ખૂબ ઘાંટા પાડી રાષ્ટ્રગીતો ગાય, અને ગાવામાં જરા પણ ધ્યાન ન હોય એમ અમુક અમુક દિશાઓમાં વિચિત્ર રીતે જોવા કરે. પહેલાં એમ લાગ્યું કે કોઈ ચક્રમ દર્શો, પણ પછી એમ શંકા પડી કે કોઈ સરકારી માણસ છે. આવા પ્રયત્નો છતાં લોકોનો સંઘટિત ઉત્સાહ અદમ્ય હતો.

લોકોમાં આયોઆપ આ ઉત્સાહ આવી ગયો તેનાં અનેક કારણો અત્યારે અને ભવિષ્યમાં શોધાશે, પણ તેનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતમાં તો ગાંધીજીનું અભિગમન હતું—હું મહાદેવભાઈનો 'અભિનિષ્ક્રમણ' શબ્દ પસંદ નથી કરતો. છુદ્દના ગૃહત્યાગમાં અને ગાંધીજીએ આશ્રમમાંથી પ્રયાણ કર્યું એમાં અનેક દૃષ્ટિએ ભેદ છે પણ મુખ્ય તો એ છે કે સરકાર તરફ એ યુદ્ધપ્રયાણ હતું; એનો હિંદેશ સ્વરાજ્ય મેળવી પાછા આશ્રમમાં આવવાનો છે; છુદ્દની જેમ ગૃહત્યાગ—સંસારત્યાગનો નથી. માટે હું તો અભિગમન શબ્દ વાપરીશ. ગાંધીજીએ જે અભિગમન કર્યું તેણે અનેકની દૃષ્ટિ બંધાવી નાખી.

આ રીતે વર્તન કરી સરકાર યુદ્ધના નિયમેના ભંગ કરે છે તે વિષે આપણી ફરિયાદ છે. આપણે જોધ લીધું કે આ સરકારને સ્વરાજ્યની અળવળતે દાખી દેવાને કાંઈ પણ ઉપાય અપ્રતિયાર કરતાં સંકોચ થતો નથી. સરકાર નીતિ, અનીતિ, ન્યાય, અન્યાય કાંઈ અણગુતી જ નથી.

ત્યારે આપણી આ અદિસાત્મક લડાઈનું શું પરિણામ આવ્યું ? સરકાર તો વધારે દૂર થતી જાય છે. આ દૂરતા કરતી વખતે એનામાં હૃદયપલટાની શરૂઆત થઈ દશે કે નહિ તે તો આપણે પરિણામે જાણીશું, પણ આ અદિસાત્મક યુદ્ધનું એક ચોક્કસ શુભ પરિણામ આવ્યું છે. આપણા સૈનિકોએ સામા યથા વિના જે માર ખાધો છે તેથી દેશના ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં સરકાર તરફ ધૂણા અને તિરસ્કાર જન્મ્યાં છે; પરિણામે જે લોકો ઉદાસીન હતા, જે લોકો વિરુદ્ધ હતા તે બધામાં આ સરકારની વિરુદ્ધ એકતા આવી ગઈ છે. મુસલમાનભાઈઓ પારસીભાઈઓ-બધાઓ સાથે આપણે શરૂ કર્યો છે, આ કાંઈ નાનુંસું નું પરિણામ ન ગણાય ! કારણ છેવટે તો આપણે આપણી એકતાના બળે જ જીતવાનું છે.

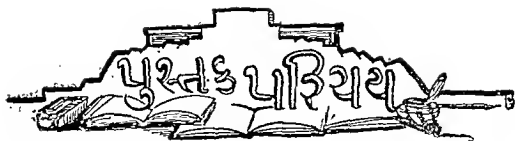
આ અદિસાત્મક લડતમાંથી ખીલું એક શીખવાનું એ મળ્યું કે દીક્ષિતો મદિમા કેટલો બધો છે. જે સૈનિકોએ ખૂબ માર સહન કર્યો તેમાંના કેટલાયે એટલા જલદ મિત્રજના અતે એટલા શારીરિક બળવાળા છે કે સહેલાઈથી પોતાને મારનારાને મારી શકે. છતાં તેઓ અદિસાત્મક યુદ્ધમાં દીક્ષિત છે એ ભાવનાએ તેમને યુગે મેહાડે માર સહન કરવાની શક્તિ આપી ! આ કેવળ મારી કલ્પના નથી. હું એવા ભાઈઓને મળ્યો છું, તેઓએ પોતે પોતાની સ્થિતિ એ રીતે વર્ણવી છે !

પણ આ લડતમાંથી નીચું જોવડાવે એવી પણ એક ખીના તરી આવે છે ! સ્વયંસેવકો ઉપર અત્યાચારો કરનારા મોટે ભાગે કોણ હતા ? આપણા જ દિદીઓ ! અંગ્રેજી ઇતિહાસકારો જ્યારે આ બનાવનો ઇતિહાસ લખશે ત્યારે કહશે કે સરકારનો હુકમ તો બોલામાં આવ્યું બળ વાપરવાનો હતો, પણ દિદીઓ સ્વભાવે એવા છે કે પોતાના ભાઈઓ ઉપર અત્યાચાર કરતાં એમને આનંદ આવે છે ! વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી. અલખન કેટલાક બહુ-કેળવાએલા સીનીલીગન થએલા અથવા એવી ઊંચી પદવી ભોગવનારા એવા હશે. પણ સાધારણ સિવાઈ તો જિયારો દરેક રીતે નિરાધાર છે. સરકારી નોકરોનો મોટો ભાગ દયાપાત્ર છે !

દશે—ગમે તે દશે, પણ અતિશય એક યાપ છે કે પરદેશી સરકારના સાધનરૂપ આપણા દિદીઓને જ પોતાના ભાઈઓ ઉપર અત્યાચાર કરવા પડે છે ! આ લડતમાંથી ઉત્થાસ પામવાની અનેક ખાતો મને જડી છે તો આ વિષાદ પમાડતી ખાતન પણ મારે નોંધવી જોઈએ.

આ તમારો સેવક સરકારી નોકરોના મનનો પણ કેટલેક અંશે બોમિયો છે. તેઓમાં પણ જાતજાતના પ્રકારો છે. પ્રથમે ખૂબ રંગડી ઊંચી જગ્યાએ મેળવવાની આશા રાખનારાથી તે રાજનાયું આપવાની તૈયારી કરનારાઓ સુધી. એક સભાની બહાર એક મુસલમાન અમલદાર બેઠા હતા. પોલિસમાં દશે એમ વાત ઉપરથી સમજાયું. તે જિયારો

ઉપનિષદ્ જ્યોતિ ભા. ૧ અને ૨—કુલ પાનાં ૭૮૧ + ૫૭ + ૪૮ કર્તા : મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ. કિંમત દરેક ભાગની રૂ. ૪-૦-૦

ભગવદ્ગીતા જ્યોતિના કર્તાએ જ એ ભાગમાં ઉપનિષદ્ જ્યોતિ અને એક ગ્રંથમાં યોગસૂત્ર ઉપરની તથા ગૌડપાદ્યોપકારિકા ઉપરની જ્યોતિ સાથે બ્રહ્મસૂત્ર જ્યોતિ રચીને પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનું પોતાનું મંતવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર બાહ્ય રચવું એ, જૂના વખતમાં, આચાર્યો માટે આવશ્યક ગણાતું. જો કે માત્ર આ ગ્રંથો ઉપર બાહ્ય લખવાથી કોઈ આચાર્ય થઈ શકતા નહોતા.

જ્યોતિકર્તા કોઈ સંપ્રદાયના આચાર્ય હોવાનો દાવો કરતા નથી. આ જમાનો પણ જુદો છે, છતાં પોતાને સૂઝેલું સત્ય બીજાને બતાવવાનો પ્રયત્ન દરેકાં આદરણીય છે, અને જ્યોતિકારનો આ એવો જ પ્રયત્ન છે. ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો, યોગસૂત્ર, અને બ્રહ્મસૂત્રનું એક જ તાત્પર્ય છે એમ માનીને અને એ તાત્પર્ય અને તેટલું સ્પષ્ટ દર્શાવવા જ્યોતિકાર એ બધા ગ્રંથોનો સરલ ગુજરાતી અનુવાદ 'જ્યોતિ' નામની ટિપ્પણીઓ સાથે પ્રગટ કર્યો છે.

ઉપનિષદ્ જ્યોતિના આ બે ભાગોમાં ઇચાવાસ્યોપનિષદ્, છંદોગોપનિષદ્, કેનોપનિષદ્, કઠોપનિષદ્, ઐતરેયોપનિષદ્, તૈત્તિરીયોપનિષદ્, (ભાગબીજો) બૃહદારણ્યકોપનિષદ્, પ્રશ્નોપનિષદ્, મુંડકોપનિષદ્, માંડૂક્યોપનિષદ્, કૌપીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદ્, શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્, અમૃતગિદ્ધોપનિષદ્, કેલ્વ્યોપનિષદ્ અને સર્વસારોપનિષદ્: એ પંદર ઉપનિષદોનો સરલ ગુજરાતી ભાષામાં, અંકકર્તા પોતે કહે છે તેમ, આપણા "શ્રેષ્ઠ ધર્મના મૂળ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠાવાળા ગુજરાતી વાચકનો માર્ગ સરળ કરવાની ઇચ્છા"થી અનુવાદ કર્યો છે. " અને એ ચાતુરના પ્રતિપાદ વિષયને સ્પષ્ટ કરી ઉપનિષદ્ના ધર્મને ચોખ્ખું સમજાવવા જ્યોતિ રચી છે " અને પહેલાં ભાગની સાંખી પ્રસ્તાવનામાં ઉપનિષદોના ઉપદેશની 'માર્મિક' રૂપરેખા દોરી છે.

ઉપરનાં પંદર ઉપનિષદોમાંથી છેલ્લાં ત્રણ સિદ્ધાંતનાં ઉપનિષદો પ્રાચીન ગણાય છે અને એમાંનાં દર ઉપર તે સંકરાચાર્યનું બાહ્ય મળે છે, જો કે સંકરાચાર્યે આ બારે ઉપનિષદોમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે.

જ્યોતિકારે બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આ ઉપનિષદોનાં બાહ્યગત વિવેચન કર્યું છે. ઉપનિષદોનો સમય ઉપનિષદોનો અનુક્રમ, દેશવાર વિભાગ, સમયનિર્ણયની મુશ્કેલીઓ, ઉપનિષદોના રચનારાઓ કોણ હતા તેની અનિશ્ચિતતા, ઉપનિષદ કાળની સમાજઆવસ્થા, એ સમયમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, નૈતિક ઉપદેશ અને ઉપનિષદોનાં ગુજરાતીમાં તથા બીજાં ભાષામાં ભાષાંતરે વગેરે વિષયોની ટૂંકી ચર્ચા કરી છે. શ્રી. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે આ બાલાંગ ઉપર આજ સુધીમાં યોગેશ્વર વિદ્યારણોનો સવિસ્તર ઉદાહરણ નથી કર્યો,

કર્પો હરો જ, પણ એ સાથે પોતાને હટ બાબકારના મતનું જ બાબાનંતર કરામા બધે અનુસરણ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે ઉપરના સાધનો ઉપરાંત મેક્સમૂલર, દુસેન વગેરે આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોના પ્રયાસોનો પુષ્કળ લાભ લીધો છે. અને જોતે પણ કેાઇ પણ સાપ્રત્યક્ષ અંતરિક્ષમાં ન તણાતા તટસ્થ દષ્ટિ રાખવાનો મોટે ભાગે પ્રયાસ કર્યો છે. એટલે કે ઉપનિષદોના શબ્દોમાથી સીધી રીતે નીકળતો અથ આપવાનો મોટે ભાગે પ્રયત્ન કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોના અનુવાદો અને વિવેચનનો લાભ અને સાપ્રત્યક્ષ તટસ્થતા એ બે આ બાબાતરના મોટા ગુણો છે.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોએ ઉપનિષદાદિ વૈદિક સાહિત્ય ગ્રંથોના અનુવાદો કરતા શબ્દોના વાચ્યાર્થ માટે પુષ્કળ મૌલિક ચર્ચા કરી છે, ન્યોતિકારે એ ચર્ચાનો લાભ લીધો છે અને કવચિત એવી ચર્ચાનો ન્યોતિકા ઉલ્લેખ કર્યો છે (જુઓ ઉપનિષદ ન્યોતિકા ભા. ૨ પા. ૫૬૭ નં. ૭ ની ન્યોતિકામાં 'અવદાન્ય' શબ્દની ચર્ચા) પણ તેણે જાતે એવી ચર્ચા કરી નથી. તેમનો તો ઉપનિષદોના તાત્પર્યાર્થ દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ છે. અલગત ન્યોતિકાર શંકરાચાર્યે બોધેલું અદૈત્યજ્ઞાન ઉપનિષદોનું પ્રતિપાદ છે એમ માને છે. એટલે શંકરાચાર્યને સંન્યાસનો આશ્રય છે તેને સાટે ન્યોતિકારને ગીતાએ ઉપદેશોલા નિષ્કામ કર્મયોગનો આશ્રય છે (આ બાબતની ચર્ચા બજવડગીતા ન્યોતિકાના અવલોકનમાં આવી ગઈ છે એટલે અહીં પિટ્ટપેપણ અનાવરયક છે.) એ એક બાબત છે. છાંટી દષ્ટિએ તો ન્યોતિકાર મોટે ભાગે શંકરાચાર્યને અનુસરે છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોના વિવેચનને પરિણામે કવચિત્ શબ્દાર્થમાં અલ્પ ફેરફાર કર્યો હોય તે અપવાદજ્વળ.

પણ ઉપનિષદોમાં કર્મયોગની બહુ વાત જ નથી, ઇશાવાસ્યના બીજા મંત્રમાં “ અહીં કર્મ કરતા કરતાં જ સો વર્ષ ઇવવાની મુશ્કેલી કર ” એમ કહ્યું છે. કર્મયોગનું સ્પષ્ટ બોધક કહેવાય એવું તો આ એક વગન મારા પ્યાનમાં છે. ન્યોતિકારે એ ઉપર ખૂબ ભાર દીધો છે અને ગીતાનો સમગ્ર કર્મયોગ એમાં જોયો છે. એ સિવાય તો ઉપનિષદોમાં ‘ અહાવેતાઓના જ્ઞાનવન્ત આદર્શવાળા ઇવનોમાં જ ’ એ ઉપદેશ પ્રગટ થયો છે એમ ન્યોતિકાર કહે છે (ભાગ ૧, પા. ૫૦) એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

હીક, પણ આ વિષયની ચર્ચા લંબાવવી નથી એટલે ઉપનિષદોમાં કર્મયોગની કે સંન્યાસની એકેયની ચર્ચા બહુ ન હોવાથી, ઉપર તોળ્યો તે તથા જયોધર્મસ્કન્ધાઃ વગેરે જાદોગ્યનું વાક્ય (જુઓ ભા. ૧, પા. ૫૭) જેમાં શંકરાચાર્યે ‘ અહાનંરથ ’ શબ્દમાથી સંન્યાસનો અર્થ કાઢે છે, એવા કેાઇક અપવાદ સિવાય તો ઉપનિષદ ન્યોતિકા શંકરાચાર્યને અનુસરે છે. અને કેાઇ વખત તો શકરને અનુસરવામાં શ્રુતિના શબ્દોના સરલ અર્થને છાંટી દે છે એમ મને લાગ્યું છે. દા. ત—

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા ત્રિવૃણુતે તન્નુ સ્વામ્ ॥

એ ક્રોધનિષદ (૨-૨૪) ના મંત્રનો અર્થ જુઓ—એ મંત્રનો સીધો અર્થ “ તે પરમાત્મા જેને વરે તેનાથી જ તે લભ્ય છે અને તેને જ પોતાનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરીને દેખાડે છે. ” એ રીતે મને તો લાગે છે. ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જ અર્થ કર્યો છે. અને મેક્સમૂલર જેવા તટસ્થ વિદેશી વિદ્વાન એ જ અર્થ સ્વીકારે છે, છતાં ન્યોતિકાર શંકરને અનુસરી અર્થ કરે છે અને ન્યોતિકામાં ‘ પૂર્ણ આત્મામાં અન્યને મળવાની

છે, અને 'વ્યવહારની વિવિધતામાં આવી સાક્ષાત્કારવાળા સ્થિતિ ચેતના ધર્મચરી નિયમે પ્રેરાતી પ્રકૃતિના વ્યવહારને માત્ર ધારી જ રહે છે." (પ્રસ્તાવના પા. ૩૫) આ વાક્ય તદ્દન સ્પષ્ટ નથી પણ 'જ્યોતિ'કારે આ પ્રતિપાદમાં 'સમાયલા સિદ્ધાન્તોની સત્તાવલિ પ્રસ્તાવના (પા. ૩૬ થી ૩૯) માં આપી છે. આ ૩૯ સિદ્ધાન્ત સૂત્રોને અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી. ગીતાકારને, 'જ્યોતિ'કાર કહે છે તેમ, આ ૩૯ સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરવાનાં હોય એમ ગળે ઊતરવું મુશ્કેલ છે. આ સિદ્ધાન્તો ગીતાના વચનોમાંથી ગીતાં ઉપર અનેક ટીકાકારોએ કરેલાં વ્યાખ્યાનોની મદદથી ઉપજાવેલા છે, એટલું જ નહિ પણ આ જમાનાના વિચારોએ પણ અસર કરેલી છે. આ સર્વ સિદ્ધાન્તો ગીતામાંથી નીકળે છે કે નહિ ? એ સિદ્ધાન્તોમાં તાત્ત્વિક યથાર્થતા કેટલી છે ? વગેરે પ્રશ્નોની ત્રણ નહિ કરીએ. 'જ્યોતિ'કારે પ્રસ્તાવનામાં એક પછી એક અધ્યાયોનો સાર આપીને તેમાં પોતે ગણાવેલા ૩૯ સિદ્ધાન્તોમાંના કયા કયા પ્રગટ થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

ગીતામાં શું પ્રતિપાદ છે એ જેમ પ્રસ્તાવનામાં 'જ્યોતિ'કારે વિસ્તારથી કહ્યું છે તેમ કાંઈક ટુંકામાં ગીતામાં શું પ્રતિપાદ નથી—“ ગીતામાં સાંખ્યયોગ દર્શનો કે ભાગવત ધર્મ પ્રતિપાદ વિષય નથી ” (પ્ર. ૨૫)—એ પણ કહ્યું છે.

આ રીતે આરંભમાં જ પ્રતિપાદ વિષયનું સૂચન કરી દેવું એ પ્રાચીન ટીકાકારોની પદ્ધતિ છે. ભગવાન 'શંકરાચાર્ય' ગીતા ભાષ્યના આરંભમાં જ “ વેદાક્ત ધર્મ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ અને નિવૃત્તિ લક્ષણ એમ બે પ્રકારનો છે અને આ ધર્મ જગતનું સ્થિતિ કારણ તથા સાક્ષાત્ અવ્યુદય નિઃપ્રેયસનો હેતુ છે. લોકોનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન નારાયણે આ વૈદિક ધર્મનો ગીતામાં ઉપદેશ કર્યો છે. ” એ રીતે ગીતાના પ્રતિપાદ વિષયનું વર્ણન કરે છે. આટલે સુધી શંકરાચાર્યના કયનમાં કાંઈ વાધો નથી. પણ ગીતામાં પ્રવૃત્તિ-કર્મયોગ અને નિવૃત્તિ-જ્ઞાનયોગ ઉપરાત ભક્તિયોગનો ઉપદેશ પણ મળે છે. ખાસ કરીને વચના ૭ થી ૧૨ અધ્યાયોમાં અને એ ભક્તિના ઉપદેશ ઉપર જોર દબને શ્રીમદ રામાનુજદિ ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ અથવા તે તે માર્ગના અનુયાયીઓએ ગીતાના પ્રતિપાદ વિષય તરીકે ‘ મોક્ષના સાધનરૂપ ભક્તિયોગ ’ ને ગણ્યો છે. શ્રી રામાનુજચાર્ય ગીતામાં ‘ જ્ઞાન કર્મોનુગૃહીત ભક્તિયોગનો ઉપદેશ છે ’ એમ કહે છે.

આ રીતે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણેની વાત ગીતામાં છે એવી માન્યતા સામાન્ય શાંકરવેદાંતાનુયાયી છતાં ભક્તિનિષ્ઠાવાળા શ્રીમધુસૂદન સરસ્વતી જ્ઞાનમાર્ગના તથા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોના મતોનો સરવાળો કરીને “ કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા અને ભગવદ્ ભક્તિનિષ્ઠા ગીતામાં કહેલ છે અને કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા પરસ્પર અતિ વિરોધી હોવાથી તેઓનો સમુચ્ચય અશક્ય છે માટે આરંભમાં અને અન્તમાં એ બે નિષ્ઠા કહેલ છે અને એ બેય નિષ્ઠાઓની સાથે રહેતી ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા વચ્ચે ૭ અધ્યાયોમાં કહેલી છે ” એ રીતે ગીતાના પ્રતિપાદ વિષયને કહે છે. વળી આ જમાનાના સમર્થ પુસ્તકસ્વરૂપેક ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર પણ આ દેશમાં ચાલતા ભક્તિમાર્ગનું મૂળ ગીતામાં જુએ છે. (જુઓ એમ્નો Vaishnavism, Shaivism) છતાં ‘ જ્યોતિ'કાર શંકરાચાર્યને અનુસરી ભાગવત ધર્મને ગીતાનો પ્રતિપાદ નથી ગણતા. ગીતામાં વ્યૂદ અવ્યુદય નથી એમ ‘ જ્યોતિ'કાર કહે છે એ ખરું છે. ખરી રીતે તો જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ કે યોગમાર્ગમાં

ભક્તિનિદ્રી આ શ્લોકમા વિવક્ષિત છે એમ માનીએ. છીએ." છતાં શકરાચાર્ય ઉપર આક્ષેપ ન કરવા અને ભક્તને સ્વાભાવિક નમ્રતાથી કહે છે કે મગવદ્ભિપ્રાયવર્ણને કે વચં વરાઘ્નાઃ । આદત્વા કાળ પછી અને પરિસ્થિતિમા તથા લોકમાનસમા આા મોટા ફેરફારો થયા પછી ગીતાકારનો અભિપ્રાય જાણવો ખરેખર મુશ્કેલ છે.

‘જ્યોતિકાર’ શકરાચાર્યનું અદ્વૈત માને છે પણ ગીતાના તાત્પર્યની ખાખતમા નીચેના અંશમા શકરાચાર્યથી જુદા પડે છે. શકરાચાર્ય “ મોક્ષ જ્ઞાનથી જ થાય છે ” એમ માને છે, કર્મ જ્ઞાનનો સમુચ્ચય એમને ઇષ્ટ નથી, “ કર્મયોગ અજ્ઞાની માટે છે, પણ કર્મયોગથી ચિત્ત શુદ્ધ થતા જીવને જ્ઞાન થાય છે અને તે દ્વારા એ મોક્ષ મેળવે છે. વ્યવહાર દશામા રહેલા અજ્ઞાની માણસે ક્ષેત્રના રહિત થઈને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો જરૂર કરવા જોઈએ. પણ જેને બ્રહ્માભૈરવ જ્ઞાન થઈ ચુકે તેઓને કર્મ કરવાની જરૂર નથી, તેઓ માટે તો સંન્યાસ જ છે. છતાં કેટલાક ખાસ અધિકારિશો જ્ઞાનનિષ્ઠ હોવા છતાં લોકસંપ્રદાય માટે કર્મ કરતા હોય તો એથી એના મોક્ષને વાધો આવતો નથી. ” એમ શકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત કેટલેક અંશે તો ‘જ્યોતિ’કાર સ્વીકારે છે પણ નીચેની ખાખતમા જુદા પડે છે. ‘જ્યોતિ’કાર સાખ્ય નિષ્ઠા અને યોગનિષ્ઠા જેવ બ્રહ્મ જ્ઞાનીની સ્થિતિઓ છે એમ ગણે છે, પણ “ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ એવી નિષ્ઠાવાળાઓના વર્તનમા મોટો ફેર પડે છે. ગી ૩, ૧૭-૧૮ માં જ્ઞાત્રમા પ્રમાણે આત્મામા આત્મક થયેલો હોય તેને કાષ્ટ કરવાનો આગ્રહ ના જ હોય, તેમ તેને કાષ્ટ નહિ જ કરવાનો પણ આગ્રહ ના જ હોય, આમ સંન્યાસ અને કર્મ એ ઉભય પ્રકાર એવાને સમાન છે. એટલે જ પ્રકૃતિએ જ કેટલાક સંન્યાસનો સ્વીકાર કરીને પરિનાજક થાય છે, ત્યારે બીજા કેટલાક લોકસંપ્રદાયે પ્રકૃતિએ જ મર્ચ કર્મને આચરે છે ” (જ્યોતિ પા. ૭૪)

ગીતામા યોતામા કર્મ અને સંન્યાસ બેયનો ઉપદેશ છે. પણ ગીતામા સંન્યાસનો આગ્રહ નથી, તેમ અધિકારી માટે કર્મ યોગ છે અને અમુક અધિકારી માટે સંન્યાસ છે એવો એ સ્પષ્ટ જોદ નથી કલો; જ્યારે શકરાચાર્યને સંન્યાસનો આગ્રહ છે, અને તેઓ અજ્ઞાનીને કર્મયોગનો અધિકારી ગણે છે. એથી જીવદુ, ‘જ્યોતિકારને કર્મયોગનો આગ્રહ છે અને તેઓ ‘યોગીના નિષ્કામ અને લોકસંપ્રદાયે થતા કર્મ જોટથી તો સંન્યાસીથી યોગીમા વ્યવહાર્યે અધિકતા ઉધાડી ’ માને છે (જુઓ જ્યોતિ પા. ૮૪).

કર્મનો આગ્રહ અને કર્મયોગીની અધિકતાની આ ભાવના આ જમાનાની અસર છે, ગીતાની જમાને જમાને ભિન્ન ભિન્ન તાત્પર્યર્થક ટીકાઓ થઈ છે. આ જમાનામા કર્મયોગ ઉપર ભાર મૂકનારી ટીકાઓ થાય છે. (નિવકનું ગીતાગદ્ય, આ જ્યોતિ, વગેરે ઉદાહરણો જુઓ).

આ જમાનામા દેશને ખાવા ખોની જરૂર નથી, તેમ ભક્તિનું વેવનાપણું એ નથી જોઈતું એ ખરું છે. પણ ગીતાનું તાત્પર્ય વિચારતા દેશને અત્યારે શું જોઈએ છીએ કે શું શ્રેયસ્કર છે એ વિચાર કર્તવ્ય નથી. ઐતિહાસિક અને વિવેચક દૃષ્ટિથી ગીતાનો જે અર્થ દેખાય તે જ સ્વીકારવો જોઈએ. અને એ અર્થ ત્યારે શ્રેયસ્કર ન ભાસતો હોય તો આગમ શબ્દથી જીવનને નિયમવાનો જમાનો ચાલ્યો ગયો છે એટલે શી ફિકર છે ? ગીતાના કે કોઈ પણ માન્ય પ્રથના શબ્દોને મગહીને અનુકૂળ અર્થ કાઢવા કરતા જીવનને, આપણને અત્યારે

હતભાગી હિંદ*

ક્ષેત્રફળ

હિંદુસ્તાન	૧૮,૦૫,૦૦૦	ચોરસ માઇલ
બ્રિટિશ હિંદ	૧૦,૯૪,૦૦૦	" "
હિંદી રાજ્યો	૭,૧૧,૦૦૦	" "

બ્રિટિશ ટાપુઓ કરતાં હિંદુસ્તાન પંદર ગણો તથા જાપાન કરતાં સાત ગણો મોટો છે.

વસ્તી

હિંદુસ્તાનની કુલ વસ્તી લગભગ ૩૨ કરોડની છે.

ચહેરોની વસ્તી	૩૨૫ લાખ
ગામડાંની વસ્તી	૨૮૬૫ લાખ
બ્રિટિશ હિંદની વસ્તી	૨૪૭૦ લાખ

પ્રાંત	મહાલો	વસ્તી	પ્રાંત	મહાલો	વસ્તી
મદ્રાસ	૨૭	૪૨૩ લાખ	બર્મા	૪૦	૧૩૨ લાખ
મુંબઈ	૨૯	૧૯૩ "	બિહાર અને ઓરિસા	૨૧	૩૪૦ "
બંગાળ	૨૮	૪૬૬ "	મધ્ય પ્રાંત તથા વરહ	૨૨	૧૩૯ "
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૮	૪૫૩ "	આસામ	૧૨	૭૬ "
પંજાબ	૨૯	૨૦૬ "	નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રાંત	૫	૨૨ "

શહેર અને ગામડાંઓ

હિંદમાં સાત લાખ ગામડાં છે અને એક લાખથી વધારે વસ્તીવાળા ૩૪ શહેરો છે. કુલ વસ્તીનો નવઠ્ઠાંશ લાખ ગામડામાં વસે છે. અંગ્રાજીમાં વસ્તીના ફક્ત ૬ ટકા શહેરમાં વસે છે.

ભાષા

હિંદી	૯૬૭ લાખ લોકો બોલે છે.	પંજાબી	૧૧૬ લાખ લોકો બોલે છે.
બંગાળી	૪૯૨ " " "	રાજસ્થાની	૧૨૬ " " "
તેલુગુ	૨૩૬ " " "	કાનડી	૧૦૩ " " "
મરાઠી	૧૮૭ " " "	ઉડિયા	૧૦૨ " " "
તામિલ	૧૮૭ " " "		

* જ્ઞાનાંજન નિયોગીના "ઉડિયા" લખાણો.

ખેતીવાડી

	લાખની સંખ્યામાં.		લાખની સંખ્યામાં
કુલ ક્ષેત્રફળ	૬૬,૭૬ એકર	જુવારના પાકની જમીન	૨,૦૬ એકર
જંગલ	૮,૬૯ "	રૂના પાકની જમીન	૧,૮૧ "
ખેતી થઇ શકે તેવી નકામી		રૂની પેદાશ	૬૫ ગાંસડી
પડી રહેતી જમીન	૧૫,૧૮ "	(દર પ મણુની)	
પડતર જમીન	૪,૯૩ "	શેરડીના પાકની જમીન	૨૮ એકર
નહેરવાળા જમીન	૪,૭૫ "	શેરડીની પેદાશ	૨૯ ટન
ચોખાના પાકની જમીન	૮,૦૨ "	શણુના પાકની જમીન	૨૯ એકર
ચોખાનો પાક	૩,૦૬ ટન	શણુની પેદાશ	૮૯ ગાંસડી
		(દર પ મણુની)	
મગફળીના પાકની જમીન	૨,૩૯ એકર	મગફળીના પાકની જમીન	૩૭ એકર
મગફળી પાક	૮૭ ટન	મગફળીનો પાક	૨૦ ટન

દાર

દારના રેશ તરીકે હિંદ દિવસે દિવસે પગાલ પડતું લાય છે.-હોર્ડ ટર્જન: ૧૯૦૩ નો ડીસ્પોઝ.

દર મિનિટે હિંદ બહાર એક ગાય ચડાવવામાં આવે છે.- (૧૯૨૧ બલ્યુ બુક)

ચારાનો સલાલ વસ્તુતઃ આખા હિંદમાં જાંભીર થઇ પડયો છે.-સર ચાલર્સ ઇલિયટ

૧૯૨૧-૨૨ માં બ્રિટિશ હિંદમાં દારની સંખ્યા

ખજા	૧૧૬,૬૬૫,૦૦૦	ધોડા-ટુટું	૧,૬૮૪,૦૦૦
જેસ	૨૮,૩૩૫,૦૦૦	ખચ્ચર	૭૬,૦૦૦
ચેટાં	૨૨,૦૮૨,૦૦૦	મધેડાં	૧,૩૮૬,૦૦૦
ખકરાં	૨૪,૩૩૩,૦૦૦	હાટ	૪૧૦,૦૦૦

જંગલ અને વરસાદ

બ્રિટિશ અમલની શરુઆતના લાગમાં જંગલોનો સત્વર નાશ કરવામાં આવ્યો.
(" હિંદમાં પેદાશ ")

હિંદમાં જંગલોના નાશથી વરસાદ પર યતી અસરને વિશેષ બચનું બુચલ પહેલવહેલા ફ્રાન્સિસ બ્રાઉને ધુંકરું હતું.

નહેર અને રેલ્વે

રેલ્વે	કુલ માઇલ	૩૮૫૭૯
તે પાછળ ખર્ચાયેલ રકમ		૭૫૪ કરોડ રૂપિયા
રેલ્વે મારફત મોકલાયેલ માલનું વજન		૮૦ લાખ ટન

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું ખર્ચ જોષએ તે કરતાં બમણું નહિ તો પણ વધારે હતું.
દળક દ્રવ્ય ખર્ચાતું અને કંટાડતરોને ઠરકસરની કાંધ પડી નહોતી. બધા પૈસા અંગ્રેજ
હીદાર પાસેથી આવતા અને જ્યાં સુધી હિંદની આવક પર પ દકા મળતા ત્યાં સુધી જે
સા તે ઊછીના આપતો તે દુશ્મનીમાં ફેંકી દેવાતા કે તેનો પત્થર છોટા ખરીદવામાં ઉપયોગ

કંપનીએ પહેલવહેલાં કલકત્તાનો કબજો લીધો ત્યારે ખાંડનાં નિકાસનો ધમધોકાર વેપાર હતો તથા રચાનિક વપરાશ ઘણી હતી.

—ડૉ. રૉયલ (પ્રોડક્ટિવ રિસોર્સીઝ મન ઇન્ડિયા)

૧૯૨૫-૨૬ માં વપરાશ માટે હિંદમાં ૧૫ કરોડ ૧૮૩ લાખ રૂપિયાની ખાંડ ખરીદ કરી હતી.

—બ્રુક બુક પાચમો અંક

૧૮૪૪ માં બંગાળ તથા મદ્રાસની ખાંડની સંડવળ બંદરમાં ૩૧૦૦૦ ટનની આયાત થઈ હતી. ૧૮૪૬ માં ૪૪૦૦૦ ટન, ૧૮૫૧ માં ૪૩૦૦૦ ટન. જેમાંથી ૩૦,૦૦૦ ટન બંગાળમાંથી તથા ૧૩૦૦૦ ટન મદ્રાસમાંથી હતી.

—જોન કેપર

હિંદુસ્તાનમાં સાકરનાં કારખાનાં

ખ. સ. ૧૮૭૪ ૨૬૪

ખ. સ. ૧૯૦૦ ૨૦૩

ખ. સ. ૧૯૦૩ ૨૧

અનાજની નિકાસ

દર મિનિટ નીચે પ્રમાણે અનાજની નિકાસ હિંદુસ્તાનમાંથી થાય છે; જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભોક્તાને બે ટંક પણ પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી.

૧૧૮ મણ ચોખા

૬૫ મણ ધઉ

૫૫ મણ મસૂરી દાળ

૫૦ મણ Arhar x

૫૫ મણ મગફળી

—સ્ટેટિસ્ટિક્સ એપ્રેક્ટ ૪ થો અંક

સરકારી પદ્ધતિ પ્રમાણે હિંદનું અનાજ નફો ન મળે તેવી રીતે બહાર ચડાવવામાં આવે છે કે જોથી કરી છગલંડના ભોક્તાનો ખોરાક સોધો થઈ શકે.

—મી. પીઅર્સન

નરહરિભાષને, ધરાસણાના આક્રમણની વાત થઈ ત્યારથી તાલાવેલી લાગી હતી. એમને ડર હતો કે એમને પણ બધાં નાપકેતું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે: એકદમ જોય. પણ એમ ન થયું. ગાંધીજીએ આદર્શ તરીકે મુકેલું વીરત્વ અનુભવવાનો એમને પ્રસંગ મળ્યો. દસતા મ્હોડે લાકડીએ લાકડીએ રામનો ઉદ્ગાર કઢાડતા કઢાડતા મૂર્છિત થવાનો પ્રસંગ એમને મળ્યો! આ પ્રસંગના પ્રેક્ષકો કહે છે કે નરહરિભાષ તે સમયે ગાંધીજીના મૂર્તિમંત આદર્શ હતા. એક શિક્ષકે કહ્યું કે નરહરિભાષએ સાચું આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું!

* *

વાઈસરોય સાહેબના નવા ફતવ:

કંપની સરકારે હિંદુસ્તાનના વેપાર ઉલો-ગોનો નાશ કરી ઈંગ્લેન્ડની યીએ હિંદુસ્તાન ઉપર લાદવા જે પ્રયત્નો કર્યા તેને વિષે જ્ઞાતજ્ઞતાની વાતો ચાલે છે. તેમાં એક વાત એવી હતી કે જે કાંઈ વેપારી તેમનો માથ તેમની કિમતે ન ખરીદે તો તેને બંદૂકનો ડર બતાવવામાં આવતો! આ વાત માન્યામાં આવે એવી ન હતી. પણ વીસમી સદીમાં અતિશય સુધરેલી સંસ્કારી મણ્ડાલી પ્રજાના પ્રતિનિધિ લોર્ડ અરવિન સાહેબે પરદેશી કાય-ડની ચોક્કસ ગેરકાયદેસર ઠરાવવા ન્યારે પોતાનો ફતવો બહાર પાડ્યો ત્યારે ખરેખર એમ લાગ્યું કે પેલી વાત સાચી હશે. આ અંગ્રેજ લોકો પોતાનો માથ ખપાવવા ગમે તે કરે એવા છે! નીતિ-અનીતિ, ધર્મ-અધર્મ, કાયદો-ગેરકાયદો—આ બધું નક્કી કરવાનું તેમની પાસે એક ધોરણ છે: અમારો માથ સ્વે-અમારાં કપડાં પહેરો; નહિ તો અમે તમને મારીશું, અને જેલમાં પૂરીશું!

* આ લડતના ભવિષ્યમાં જે પરિણામ આવવાનાં હોય તે આવે! પણ એક પરિણામ તો ચોક્કસ રીતે આવ્યું છે: અંગ્રેજ સરકારને બધા એણખી મથા છે!

અરવિન સાહેબને દારૂના પ્રતિબંધની અળવળ કરનાર માટે માન છે એમ તેઓ કહે છે! પણ આ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ હિંદીની દારૂ પીવાની સ્વતંત્રતા હુંટાય એ એમનાથી જોવાનું નથી! માટે તેમણે દારૂની ચોક્કસ ગેરકાયદેસર ઠરાવી!

ધન્ય છે અંગ્રેજ સંસ્કૃતિને!

* *

પરદેશી સરકારની નોકરી

હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજો રાજ્ય કરે છે તેમાં અંગ્રેજોનો દોષ કઢાડવો સહેલો છે; તેમાં આપણો દોષ પણ એટલો જ છે અથવા એનાથી વધારે છે એ સમજવું એટલું સહેલું લાગતું નથી. ખરી રીતે અંગ્રેજો આપણો દેશ છતી શક્યા તે પણ આપણા માણસોથી, અને અત્યારે રાજ્ય કરી શકે છે તે પણ આપણા માણસોથી.

દરેક દેશમાં વિવિધ પ્રકારનાં પાતકો કરનારા માણસો હોય છે! પણ પરદેશી સરકારની નોકરી કરવાનું પાતક તો હિંદુસ્તાનીઓ જ કરી શકે! આ હિંદુસ્તાનીઓમાં સાધારણ અભણ સિપાઈથી તે પેલા અતિશય કેળવ્યાએલા પ્રાણી સિવિલિયન સુધી બધા આવી જાય છે! અંગ્રેજોને જે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પૂરતા પ્રમાણમાં દિલીઓ મળી શકે તો પછી શા માટે તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ ન સાધે!

અંધકાર અને આજ્ઞાના શુગમાં દરેકને આ વાતનું જ્ઞાન ન થાય! પણ આજે હિંદુસ્તાનનો આમરજો ન્યારે સ્વાતંત્ર્ય લેવા કટિબદ્ધ થયો છે ત્યારે તેના પ્રયત્નને હિંદીઓ જ નિષ્ફળ કરશે? આ દિલી સરકારી નોકરોને ભવિષ્યના ઇતિહાસકારનો પણ ડર નથી?

* *

ફરીએ અને સવિનયભંગ

ગાંધીજીએ ચાલુ લડતનો પ્રારંભ કર્યો ત્યારે બધી ઓઓએ દુરત જ અને સીધી

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૦

આપાદ : ૧૯૮૬

અંક ૩

પહેલો કલાલ

[દોહસ્ત્રોત્ર ફક્ત એક નાટક]

પાત્રો

એક એડલ

તેની } શ્રી
          } માતા
          } નાની છાકરી

તેનો દાદો

પાડોશી

ગામના ચાર વડિલો

શ્રીઓ, ડોશીઓ, છાકરીઓ અને છાકરાઓ

રોતાનનો મુખી

તેનો મંત્રી

લપકાદાર રોતાન બહુક

બીલા ગોતાન બહુકો

પહેરેગીરો અને દ્વારપાળો

અંક પહેલો

એડલ : [ખેડે છે. આકાશ સામું જોઈ] જયોર ચયા. દળ છોડવાનો વખતે થયો. ચાલ, -આમળ ચાલ, યાકી ગયો? મરીજ બિચારું પ્રાણી ! એક વધારે ફરે. અને ફરી પાછો આવ એટલે છેલ્લો ચાલ પૂછે થશે. પછી જમવાનું. રોટલો સાથે લઈ આવ્યો એ ઠીક થયું. હું ઘેર જવાનો નથી. પણ દૂધ પાસે બેસીને રોટલાનાં એક બે બચકાં ભરી જરા આરામ લઉં. અને એટલામાં પુત્રી આમનેમ ચરશે. પછી ઈશ્વરની મદદરખાનોથી ફરી કામ ઉપર અને વખતસર એક પૂરી થશે.

[એક બહુક-રોતાન પ્રવેશ કરે છે અને એક ગાંઠી પાછળ સંતાઈ નય છે.]

અંક બીજો

શેતાનોનો સરદાર સૌથી જાયા આસને બેઠો છે. તેનો મંત્રી તેનાથી નીચા આસને બેઠો છે. તેની આગળ એક મેજ છે અને તેના ઉપર લખવાનાં સાધનો છે. દરેક બાજુએ પહેરેગીરો બેસા છે. જમણી બાજુએ જુદા જુદા પ્રકારના પાંચ શેતાન-ખટકો છે, ઠાળી બાજુએ દરવાજા પાસે દરવાજા છે. સરદારની આગળ એક લખકાદાર શેતાન-ખટકો બેસે છે.

લખકાદાર ખટકું : ત્રણ વર્ષમાં ૨,૨૦,૦૦૫ માણસો કુલ પકડ્યા છે. તે બધા થે અત્યારે મારા કબજામાં છે.

મુખ્ય શેતાન : સારુ. આજાર. જાઓ.

લખકાદાર ખટકું જમણી બાજુએ જાય છે.

મુખ્ય શેતાન : [મંત્રીને] કંટાળી ગયો છું. હજી થાણું કામ બાકી છે! કેનાં નિવેદનો આવ્યાં છે, અને હજી કેનાં બાકી છે?

મંત્રી : [આંખીતા વેદા ગણે છે. અને ગણતાં ગણતાં જમણી બાજુના તરફ આંખી કરે છે. જે ખટકની વાત થાય છે તે ખટક સલામ બેરે છે] શિષ્ટ લોકોમાં નિમેલા શેતાનનું નિવેદન આપણી પાસે આવી ગયું છે. તેણે એકંદરે ૧૮૩૬ જણાને કબજે કર્યા છે. અને વેપારીઓના શેતાન તરફથી ૯૬૪૩. અંમત્તદારોના શેતાન તરફથી ૩૪૨૩ આંખ્યા છે. કોઓના શેતાનનો હમણાં જ હેવાલ આવ્યો છે તે ૨,૮૬,૩૧૫ પરણેલી સ્ત્રીઓ અને ૧૭,૪૩૮ કુંવારીઓ. ફક્ત બે શેતાનો રહી ગયા છે; વજીરોનો અને ખેડૂતોનો. કુલે પાંદો ઉપર ૨,૨૦,૦૦૫ જીવો છે.

મુખ્ય શેતાન : વારુ, આજે જ આપણે બધું કામ પૂરું કરી દેશ્યે. [દરવાજાને] એ લોકોને દાખલ કરો.

વજીરોનો શેતાન પ્રવેશ કરે છે અને સરદારને સલામ કરે છે.

મુખ્ય શેતાન : વારુ, તમારું કામ કેમ ચાલ્યું?

વજીરોનો શેતાન ખટકું : [હસતો અને ટાપ ઘસતો]

જરાજર કામ મારાં છે

મશી સરખાં એ ધોળાં છે.

જગત પેદા થયું ત્યારથી તે આજસુધીમાં આના જેવી વૂંટ મેં કરી કરી હોય એમ મને યાદ નથી.

મુખ્ય શેતાન : શું? તેં એટલા બધા પકડ્યા છે?

વજીરોનો શેતાન : એમાં સંખ્યા એ બહુ મદત્તનો મુદ્દો નથી. માણસો તો ફક્ત ૧૨૫૦ જ છે, પણ કેવા અફલાતૂન માણસો છે! એવા માણસો છે કે શેતાનોને પણ શરમાવી દે! આપણે લોકોને ફસાવીએ તેના કરતાં તેઓ વધારે કુશળતાથી ફસાવી શકે છે. એ લોકોમાં મેં એક નવીન રીત દાખલ કરી છે.

મુખ્ય શેતાન : કયી રીત?

વજીરોનો શેતાન : સાંભળો! પહેલાં વજીરો ન્યાયાધીશના મદદનીશ તરીકે કામ કરતા અને ત્યાં લોકોને છેતરતા; મજૂ દવે તેઓ ન્યાયાધીશોથી દૂર રહીને પણ એમનું કામ કરી શકે એવી ગોઠવણ મેં કરી છે. જે એમને વધારેમાં વધારે શી આપે તેને જ તેઓ

કાંતે છે. બાબડાટ કરે છે અને કામ તો કરતો નથી. અને એથી જ તું કોમને પકડી શક્યો નથી. પણ બચ્ચા, જરા ઊભો રહે, હાથમાં હું તને એક બે પાક અથાતી દઉં છું.

ખે-શે-શે-શે : આપ મને શિક્ષા કરો તે પહેલાં હું કહું તે જરા સાંભળો. જે શેતાનોને શિક્ષે લોકો, તે વેપારીઓ કે સ્ત્રીઓ સાથે કામ કરવાનું છે એ લોકોને માટે તો બહુ ઠીક છે. એમને માટે તો બહુ સીધુંસદ કામ છે. કાંઈ અમીરને નમે એક મુગટ ખતાવો અથવા તો સરસ જાગીર ખતાવો કે તરત જ તે તમારા કામગીરી આવી જાય છે અને પછી તેને મરજીમાં આવે ત્યાં લઈ જઈ શકાય. વેપારીનું પણ એમ જ છે. એને થોડાક પૈસા ખતાવો અને તેની લાભવૃત્તિ જાગ્રત કરો, એટલે એને પણ, ગમે ત્યાં લઈ જવાય. સ્ત્રીઓની સાથે પણ એટલું જ સહેલું કામ છે. એમને ઘરેણાં અને મિઠાઈ આપો એટલે પછી તમે એમની સાથે ગમે તે કરી શકો. પણ ખેડૂતો સાથે કામ પાડવું ઘણું કઠણ છે. ખેડૂત તો સવારથી રાત સુધી કામ કરે છે. કેટલીક વાર તો રાતે પણ કામ કરે છે, અને ધંધરને મનમાં રાખ્યા વિના તે પગલું પણ ભરતો નથી. તો એને કેવી રીતે કામગીરીમાં લેવો ? સાહેબ ! મને આ ખેડૂતોમાંથી ખસેડો. હું એમનાથી કંટાળી ગયો છું, ખૂબ કંટાળી ગયો છું અને વધારામાં આપનો કોપ વહોરી લીધો !

ખે-શે-શે-શે : તું મને હેતરે છે, અલ્યા એટી ! બીજાઓની વાત કરવાનો શો અર્થ છે ? તેઓ વેપારીઓ, અમીરો અને સ્ત્રીઓને પકડી શક્યા છે કારણ કે તેમની સાથે કેમ વર્તવું એની તેઓને ખબર છે; અને તેઓ માટે નવી જાણ પાચરતાં પણ તેમને આવડે છે. જો, જો પેલા વકીલોના શેતાન તરફ જો. એણે તદ્દન નવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. તારે પણ કાંઈક નવો માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. તારે પણ કાંઈક ગોઠવવું જોઈએ, તું તો શેટલાનો એક દુકડો ચોરી લાવ્યો છે અને તેની બહાર દાકવા કરે છે; જાણે લારે ચતુરાઈ કરી ! એમની આજુબાજુ જાણે ગોઠવ અને તેઓ ખાતરીથી એક અથવા બીજી જાગમાં ફસાઈ જવાના. પણ તું આમતેમ રખડવા કરે છે અને એમના રસ્તા સાફ રાખે છે તેથી ઊભટા ખેડૂતો વધારે દડ બન્યા છે. તેઓ તેમના છેવટના દુકડાની પણ દરકાર કરતા નથી. તેઓ જો આ રસ્તે જશે અને તેમની સ્ત્રીઓને પણ એમ કરવાનું શીખવશે, તો પછી આપણા પંજની તદ્દન જદાર જતા રહેશે. કાંઈક નવું શોધી કાઢ. અને આ મુશ્કેલીમાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કર.

ખે-શે-શે-શે : એ કેમ શોધવું, એ મને સૂઝતું નથી. મને જવા દો. મારાથી હવે એ કામ થઈ શકે એમ નથી.

ખે-શે-શે-શે : [ગુસ્સે થઈને] નહિ ચર્ચ શકે ! તારા મનમાં તું શું સમજે છે ? તારા બહેન શું હું કામ કરવા જવાનો છું ?

ખે-શે-શે-શે : મારાથી નહિ ચર્ચ શકે.

ખે-શે-શે-શે : નહિ ચર્ચ શકે ! જરા ઊભો રહે. અરે ત્યાં કોણ છે ? નેતર લાવ. એને જરાખર લગાવ.

પહેલો ખેડૂતના શેતાનને પકડે છે અને તેને ફટકાવે છે.

ખે-શે-શે-શે : ઓ ! ઓ ! ઓ !

ખે-શે-શે-શે : કેમ, કાંઈ સૂઝતું ?

અંક ૪ થો

ખજુ : વચમાં ચૂલા હપર જઈ ફરેલું તાંબાનું વાસણ, સાથે ચકલોવાળું ખીજું એક વાસણ.
મજૂર : [ચકલી નીચે ખાસો ધરે છે અને દાઢ પીએ છે] સાહેબ ! હવે એ તૈયાર છે!
ખેડૂત : [બંને પગે બેસે છે. બેતો] કેટલી વિચિત્ર વસ્તુ ! મેળવણીમાંથી પાણી આવે છે ! આ પાણીને કેમ પહેલું જરા દે છે ?

મં : એ પાણી નથી ! એ તો પેટી ચીજ છે !

ખેડૂત : કેમ નહિ ? જો, તે કેટલું ચોખ્ખું છે ! હું ધારતો હતો કે એ તો અનાજ જેવું પીણું થશે ; આ તો ખરાખર પાણી જેવું છે.

મં : પણ તમે જરા સુંઘી તો જુઓ.

ખેડૂત : વાહ ! કેવી સુગંધ આવે છે ! હીક હીક, એ સ્વાદમાં કેવું લાગે છે એ તો જરા જોઈએ ! મને ચાખવા દે. [મજૂરના હાથમાંથી ખાસો લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.]

મં : સંભાળજો ! તમે દોળા નાખશો. [ચકલી ફરે છે, પીએ છે અને ગોઠ ગાટે છે.] ખરાખર તૈયાર ! થો. ચાલો ત્યારે પીઓ.

ખેડૂત : [પહેલાં જરાક છુટ્ટો જરે છે, પછી વધારે ને વધારે પીએ છે. આખરે ખાસો ખાલી કરે છે અને પાછો આવે છે.] હવે ત્યારે જરાક વધારે ! આટલા એક ટીપાથી કંઈ સ્વાદ પરખાય નહિ !

મં : [હસતાં] હીક ! તમને તો આ ગમતો હોય એમ લાગે છે ! [વધારે કહે છે]

ખેડૂત : [પીએ છે] એહ ! કોઈ ચીજ છે ! ધરવાળાને ચોલાવીએ ! એ માથો ! આમ આવ, પેલું તૈયાર છે ! ચાલ અહીં આવ !

ઓ અને નાની છાકરી પ્રવેશ કરે છે.

સ્ત્રી : શું છે ? આટલો ખસો ઘોંપાટ કેમ મચાઓ છે ?

ખેડૂત : આ અમે કાંઈક ગાળ્યું છે તે તો જરા ચાખ ! જો [તેને ખાસો આપે છે]. સુંઘ ! શેની વાસ આવે છે ?

સ્ત્રી : [સુંઘે છે] મારું બ્હાલું !

ખેડૂત : પી !

સ્ત્રી : પણ એથી કશાય તુકસાન થાય તો ?

ખેડૂત : પીને મુરખી પી !

સ્ત્રી : સાચે જ, સરસ છે !

ખેડૂત : [જતા મદમાં] સરસ તો હોય જ ને ! તું જરા જો તો ખરી, શું થાય છે એ ! નીક કહે છે કે એ હાડકાંમાંથી જળી યાક કાઢી નાખે છે ! જુવાનિયા પરડા થાય છે. નંદિ, ધરડા જુવાન થાય છે ! દલે જો, મેં ફક્ત બે જ ખાસા પીધા છે ! છતાં એ મારાં હાડકાં હળવાં થઈ ગયાં છે ! [જશર્થ મરે છે] તું સમજને ! જરા જીભી તો રહે ! તું અને હું જ્યારે દરરોજ પીશું, એટલે આપણે જુવાન થઈશું ! માથો, આલી આવ ! [તેને આલિંગન કરે છે.]

સ્ત્રી : આધો ખસ ! જલ્દો આ પીણાએ તો તને ગડો બનાવે છે !

ખેઠ : માથ ! જરાક થોભો. અહીં શું ચાલી રહ્યું છે તે જરા જુઓ તો ખરાં ? અને ધરડા માણસોને ફરીથી જુવાન બનાવી શકીએ છીએ ! તમે આવ્યાં છો તો જરા પી જુઓ. [પ્યાલો આપે છે]

ડોશી : કુવામાં ધણું ચે પાણી છે. [મુંઝે છે] આમાં શું નાખ્યું છે ? મારા બાપ ! કેવી સુગંધ છે !

ખેઠ : જરા પી તો જુઓ !

ડોશી : [પ્યાલે છે] મારું વદાહું ! પણ આ પીવાથી મરી તો નહિ જવાય ને ?

સ્ત્રી : અરે ! એથી તો ભક્ષણ તમે વધારે જીવતાં થશો ! તમે ફરીથી જુવાન થશો.

ડોશી : ખોટી વાત ! [પીએ છે] સરસ લાગે છે ! આપણા પીણા કરતાં તો સાડું છે. દાદા ! અહીંઆ આવો, જરા ચાખો. [દાદા નીચે બેસે છે અને માથું ઝુલુવે છે.]

મઠ : એ ડોસા સાચું ન બેશો. પણ માછને એક બીજો પ્યાલો આપો.

[ડોશીને વધારે આપે છે.]

ડોશી : કાંઈ મજા તો નહિ થાય ને ? જરાક બળે છે ખરું. પણ લાગે છે સરસ !

સ્ત્રી : પી જાઓ. પછી તમારી નસોમાં નવું બળ આવશે.

ડોશી : ઠીક ! હું ધારું છું કે મારે અખતરો તો કરવો પડશે ! [પીએ છે]

સ્ત્રી : તમારા પગ સુધી એ પહોંચી ગયું ?

ડોશી : તારા શરીરમાં તો સાચેસાચ એ દોઝદોઝ કરતું લાગે છે. મને પણ અહીંઆ હવે એવી અસર થાય છે. અંધબત્ત, એથી શરીર હલકું ફક્ત થઈ જાય છે; ત્યારે, મને થોડો વધારે આપ. [ફરોથી પીએ છે] વાહ ! હવે હું તદ્દન જુવાન થઈ ગયો !

ખેઠ : મેં નોતું કહ્યું ?

ડોશી : અફસોસ ! મારો છુદ્ધો અત્યારે અહીંઆં હોત તો કેવી મજા પડત ! હું જુવાનીમાં જેવી હતી એવી મને ફરીથી એ અત્યારે ભોઈ શકત !

મનુર વાઘ વગરે છે. ખેડૂત અને તેની સ્ત્રી નાચે છે.

ડોશી : [વચમાં આવે છે] આ તે કાઈ નાચ કહેનાય ? જુઓ, હું તમને બનાવું. [નાચે છે] આમ નચાય. પહેલાં આમ અને પછી આમ. સમજ્યા ?

દાદા વાસણ પારો નમ છે. ચકલી ફરે છે અને દારને જમીન ઉપર ઢોળાઈ જવા દે છે.

ખેઠ : [દાદા તરફ ધસે છે] અરે ધરડા ગદ્દા ! આ તું શું કરે છે ? ચાટલી સરમ ચીજ ઢોળા નાખે છે ? ખસ છુટાં ! [તેને ધક્કો મારે છે અને પ્યાલો ચકલી નીચે ધરે છે] તે બધો ખાલી કરી નાખ્યો !

દાદા : આ વસ્તુ ખરાબ છે, સારી નથી ! મધિરે તને મારો પાક તારે અને બીજાને ખાવા માટે આપ્યો છે. પણ તે એ અનાજમાંથી શેતાનનું પીણું બનાવ્યું. એથી કશું લઈ શકાનું નથી. આ ધંધો છોડી દે, નહિ તો તું પાવમાલ યદિય અને બીજાને ખરાબ કરીશ ! તું આને પીણું ધારે છે ? આ તો આગ છે ! તમને બધાને બાળી નાખશે !

ચૂલામાંથી એક સળગતું લાકડું લે છે અને ઢોળાયેલા દાર સળગાવે છે. ઘરનો લાકડો યાય છે. તેઓ બધા લાયલીન થઈને ભોઈ રહે છે.

અંક ચોથો પૂરો

ખીન ત્રણ ડોસાઓ પીએ છે. મુખ્ય રોત્તાન ચૂલામાંથી બહાર આવે છે. મજૂર નય છે અને એની પાસે શોખો રહે છે.

મઃ : [સરદારને] જુઓ હવે શું થાય છે તે. હું એ સ્ત્રીને મારા પગ વતી પાડી નાખીશ અને એનાથી દારૂ દળી જશે. પહેલાં એ એનો છેલ્લામાં છેલ્લો રોટલાનો ટુકડો આપતાં અચકાતો ન હતો; પણ હવે એક દારૂના પ્યાલા માટે એ શું કરે છે તે જુઓ.

ખેઃ : [સ્ત્રીને] ચાલ ત્યારે, ફરીથી પ્યાલા બર અને વારાફરતી બધાને આપ. પહેલાં, આ આપણા મિત્રને. પછી માર્કલ દાદાને.

સ્ત્રી પ્યાલો બરે છે અને ટેબલની આજુબાજુ ફરે છે. મજૂર વચમાં પગ નાખી તેને પાડી નાખે છે. અને તેનો પ્યાલો ઊંચે વળી નય છે.

સ્ત્રી : અરે તારું બહુ થાય, તેં તો ઢોળા નાખ્યો! તું વચમાં ચાડો શું કરવા આવે છે? તારું નખખોલ નય!

ખેઃ : [સ્ત્રીને] શું કર્યું! કેવી જંગલી છે! તારી આંગળીઓ તો અંધારા જેવી છે અને ખીનને ગાળો દે છે. જુઓ તો ખરા, કેવી સરસ ચીજને એ જખીન ઉપર ઢોળા નાખે છે.

સ્ત્રી : મેં કાંઈ જાણીનેષ્ટને ઢોલ્યું નથી.

ખેઃ : જાણીનેષ્ટને જ ઢોલ્યું છે. હું આવું ત્યાં સુધી જરા ઊભી રહે. પછી જખીન ઉપર દારૂ કેમ ઢોળાય છે એ હું તને બતાવું. [મજૂરને] અને તું ગદ્દા! ટેબલની આજુબાજુ શાનો ફૂંક્યા કરે છે. તને શેતાન રાખે!

સ્ત્રી ફરીથી પ્યાલા બરે છે અને બધાને આપે છે.

મઃ : [ચૂલા આગળ પોતાના સરદાર પાસે નય છે] તમે જોયું ને? પહેલાં એ તેનો ટુકડો આપતાં પણ નોંતો અચકાતો અને હવે દારૂના પ્યાલા માટે તેણે તેની સ્ત્રીને માર્કો જેવું કર્યું અને મને શેતાનની પાસે એટલે આપની પાસે મોકલ્યો.

મુખ્ય શેતાન : સરસ! ધણું સરસ! મને સંતોષ થયો છે!

મઃ : હજી જરા જુઓ તો ખરા! તેમને આટલો શીશો ખાલી કરવા છો અને પછી શું થાય છે એ તમે જોજો. અત્યારથી જ તેઓ એકબીજાને માખણ લગાડવા મંડી પડ્યા છે, અને થોડા વખત પછી તેઓ સિંચાળવા જેવા છુચ્ચા એકબીજાની ખુશામત કરવા માંડશે.

ખેઃ : બોલો દોસ્તો, આ મારા કામ વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે? મારા દાદા મારી સાથે રહેતા હતા. અને હું એમનું બરણપોપણ કર્યો જ કરતો હતો. અને હવે એ અદીથી મારા કાકા સાથે રહેવા ગયા છે અને અમારી મિત્રકતમાંથી પોતાનો ભાગ લઈ મારા કાકાને આપવા માંગે છે. આપ જરાજર વિચાર કરો. તમે બધા કાલા માણસો છો. અમને અમારા મામા વિના ચાલે, તો તમારા વિના ચાલે. આખા ગામમાં તમારી તોલે આવે એવું કોઈ નથી. દાખલા તરીકે, આ તમે ઈવાન ફેડોરિક! ગામમાં બધા નથી કહેતા કે, તમે સીધી વધારે કાલા છો? અને ઇવાન ઇડોવિચ મારે મન તો, સાચું પૂછો

૧ લો ડાસો : આટલો બધો મિઝાજ શેના કરે છે ? તારું નાક હમણાં ખસેડી ન નાખું તો જોઈ લે.

ખેઠ : કોનું નાક મચડાય છે તે આપણે હમણાં જોઈએ.

૨ જો ડાસો : હું તારી જતને જોવડો બધો મોટો માને છે ? તને શેતાન રાખે. હું તારી સાથે બોલીય પણ નહિ ! હું આ ચાલ્યો !

ખેઠ : [તેને પકડી રાખે છે] શું તમે આ મંડળી તોડી નાખશો ?

૨ જો ડાસો : મને બધા દે, નહિ તો હું કોઈને બોલાવીય.

ખેઠ : હું નહિ જવા દઉં. તમને શો દક છે કે.....

૨ જો ડાસો : આ દક. [તેને મારે છે]

ખેઠ : [બીજા ડાસાઓને] : મને બચાવો.

તેઓ એક બીજાને મારે છે અને બધા થે એકીસાથે બોલવા મંડી પડે છે.

૧ લો ડાસો : એ એનું કારણ ! કારણ એનો અર્થ એ છે કે આપણી બધાની પીવાની મંડળી જામી છે !

૨ જો ડાસો : હું બધી ગોઠવણ કરી આખી ચકું એમ છું.

૩ જો ડાસો : થોડુંક વધારે પીણું લાવો.

ખેઠ : [એની સીને] બીજો એક સીસો લાવ.

બધા મેજની આજુબાજુ બેસે છે અને પીવા માટે છે.

મઠ : [સિરદારને] તમે જોયું ને ? વરનું લોહી લેમનામાં ચડી આવ્યું અને તેઓ વર જતા વિકરાળ થઈ ગયા છે.

મુઠ શેઠ : ખરું અસરકારક પીણું છે. મને સંતોષ થયો છે.

મઠ : હજી જરા થોભો. તમને ત્રીજો ત્રીશો ખાલી કરવા દો. હજી થે વધારે મજાનું થશે.

અંક પાંચમો પૂરો

અંક ૬ હો

એક ગામડાની શેરી. જમણી બાજુએ કેટલીક ડોશીઓ લાકડાઓ ઉપર દાદા સાથે બેઠી છે. મંચમાં સીંચી, છાકરીઓ અને છાકરાઓનું કુટણું છે. નૃત્યનું સંગીત ચાલે છે અને તેઓ નાચે છે. ડૂંપડીમાંથી થોંધાટ અને પીધેલા માણસોનું જૂમણું સંભળાય છે. એક ઘરડો માણસ બહાર આવે છે અને પીધેલા અવાજે ધાંટા પાડે છે. ખેડૂત તેની પાછળ આવે છે અને તેને પાછો લઈ જાય છે.

દાદા : અરે ? શા ધંધા ચાલે છે. શા ધંધા ?...અહવાડિયાના દિવસોમાં કામ કરવું અને રવિવાર આવે ત્યારે નાદી ધોષ સ્વગ્ધ ચડું, ઘોડાને સામાન સાફસફ કરવો અને ધડીબર આરામ લેવો અને કુટુંબની સાથે બેસવું-અથવા તો જરા બહાર ફરવું ફરવું અને ધંધરાઓ સાથે ગામનાં કામકાજ સંબંધી વાતો કરવી—હું તો ધારતો હતો કે, આનાંથી વધારે આપણે શું જોઈએ ? અથવા તો તમે જુવાન હો તો કાંઈ રમતો રમો. આ પેઢાં ત્યાં રમે. એમને જોઈને આનંદ યાય છે. એ બધું મજાનું અને સારું લાગે છે. [ડૂંપડીમાંથી જૂમો સંભળાય છે.] 'પણ આ ?' આ શું કહેવાય ! આ તો માણસોને બધે રસ્તે લઈ જાય છે અને શેતાનોને ખુશ થવાનું કારણ આપે છે ! અને આ બધું વધારે પડતું આવાનું હોય એનું પરિણામ છે.

અમેરિકાનો પત્ર

પત્ર ૨૨ મો

ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડનો મિલઉદ્યોગ

અમેરિકામાં મિલઉદ્યોગનું ઉદ્ભવસ્થાન મોસ્ટનની આમુપાસનો મુલક ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ અને રહેલ આયલેન્ડ. આજે તો અહીંઆ અસંખ્ય મિલો છે અને તેઓ જાતજાતનું કાપડ વણીને દેશમાં અને દેશ બહાર પૂરું પાડે છે.

દરેક મિલની મૂડી દશ લાખથી માંડીને ૩ કરોડ રૂપિયા જેટલી છે અને તે ઘણી ખરી અમેરિકાનોતી માલિકીની છે. થોડીક મિલો એવી પણ છે જેનો વહીવટ હજી અંગ્રેજો કરે છે પણ ઘણાખરા શેરાની માલિકી અમેરિકાનોતી છે.

આ મિલઉદ્યોગને મદદ કરવા માટે મેસાચુસેટ્સ સ્ટેટ (Commonwealth of Massachusetts), તરફથી જે મોટી કોલેજને આપે છે. એકનું નામ લોવેલ ટેક્સટાઇલ સ્કૂલ (Lowell Textile School), બીજાનું નામ ન્યૂ બેડફર્ડ ટેક્સટાઇલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ (New Bedford Textile Institute). પહેલી અહીં મોસ્ટનથી ત્રીસેક માઇલ દૂર છે. આ બન્ને શાળાઓ દિવસ અને રાત્રિ બન્ને વખત ચાલે છે. દિવસની શાળામાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થી દાખરૂલનો મેડિમ્યુરોપ્ટ હોવા જોઈએ એવું બંધન છે; રાત્રિને માટે એવું બંધન નથી. આને લીધે મિલોમાં કામ કરનાર મજૂરો રાત્રિશાળામાં દાખલ થાય છે અને જે વિષયનું પ્રમાણપત્ર મેળવવું હોય તે વિષયનો જ ખાસ અભ્યાસ કરે છે. પૂરેપૂરા વિષયો લેનારને ડીપ્લોમા મળે છે અને એને વાર્ષિક ૩૦૦ ડોલર (આશરે ૮૦૦ રૂપિયા) શી બરવી પડે છે. આ શાળામાં તેઓ મિલઉદ્યોગને લગતા તમામ વિષયો શીખવે છે જેમકે કાપડની બનાવટ, રંગમણ, બ્લીચીંગ વગેરે. તે ઉપરાંત બિસાળ-કિતાબના અને વેપારવહીવટ (Business Administration) ના જગે પશુ અજાને છે. સાંભળવા પ્રમાણે આ બન્ને શાળાઓ આ વિષયમાં પ્રથમ પંક્તિની મનાય છે, અને આપણે ત્યાંથી આવનાર હિંદીઓ આ બેમાંથી જ એક તાળા પસંદ કરે છે.

હમણાં મારા મિત્ર શ્રી. સિતિચંદ્ર બિશ્વાસ જેઓ M. I. T. ની ટેક્સટાઇલ લેબોરેટરીમાં રીસર્ચ એસોસિયેટ તરીકે કામ કરે છે તેમને તેમના એક વિદ્યાર્થી પોતાની મિલ જોવા લઇ ગયા. આ વિદ્યાર્થી એ મિલના એનજીર યાને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. પોતે અમેરિકન છે અને આશરે ૫૫ વરસની તેમની ઉંમર છે પણ શોધખોળ ખાતામાં આવી પોતાનું ચાન વધારતાં તેમને જરાયે શરમ કે આંચકો આવતો નથી. તેમની મિલનું નામ Interlaken Mill. તેની મૂળ માલિકી અંગ્રેજીની છે, પણ વહીવટ અમેરિકાનોતો છે. આ કંપનીની બીજી

પ્રવાસ સાથે ગરમ અને ટૂંકા બન્ને પાણીની નળાઓ જોડેલી હોય છે અને બન્નેતા કોર્કને ફેરવવાથી મનપસંદ ટાકું કે ગરમ પાણી થઈ શકે છે. ટૂંકામાં, મેળવણી કે ઉમેરણી એની મેળે જ થઈ જાય છે.

રસોડામાં રાંધતી વેળા રાંધનારીને ધૂમાડો આવો પડતો નથી, પણ ધૂમાડાને બદલે ગેસ આવો પડે છે. પણ આ ગેસ એરી ગેસ હોતો નથી એટલે ગેસનું નામ સાંભળી ખીવાની જરૂર નથી. સાધારણ રસોઇ આ ગેસના ચૂલા વડે અડધા કલાકમાં જ તૈયાર થઈ જાય છે.

પણ આ નો માત્ર ધરની વાત કરી. વિજ્ઞાના દીવા અને ગેસનું બિંદુ જુદું બરડું પડે છે - જો કે તેનું ખર્ચ અહીંયા ઘણું જ ઓછું હોય છે.

ઘર બહાર મજૂરોને માટે કંપની તરફથી મોટું આલેશિયન મકાન બાંધેલું છે. આ મકાનમાં નેઓ નાચ પાર્ટીઓ ગોઠવે છે, પાનાતી રમતો રમે છે, નાઇટ પિન્સ, બેડમિન્ટન વગેરે પણ રમે છે અને પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો પણ એ મકાનમાં જ વાંચે છે. મજૂરો અને તેમનાં બાળકો માટે નાનકડો સીનેમા પણ આ મકાનમાં જ ગોઠવેલો છે અને જુદે જુદે દિવસે જુદા જુદા બોધપ્રદ વિષયો પરની વ્યાખ્યાનમાળા પણ ત્યાં જ થાય છે. દરેક મજૂરને ધણુખરું પોતાનો રેડિયો પોતાના બંગલામાં જ હોય છે છતાં અહીંયા પણ એક મોટા રેડિયો (Loud Speaker) ની ગોઠવણ કરેલી છે. ટૂંકામાં, આ મકાન મજૂરોની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન છે અને નાનામાં નાના નોકરાથી માંડીને મોટામાં મોટા ઓફિસરો સુધી લાગે લે છે, કારણ કે અહીંના સમાજમાં આપણા સમાજની માફક ઊંચનીચના કૃત્રિમ ભેદોને અવકાશ નથી.

આ મકાન ઉપરાંત મજૂરોના રમતમનના સાધન માટે એક અલાયદું હાઇમાનું છે. તેમાં નેઓ બેઇઝ બોલ (Base-ball), બાસ્કેટ બોલ, રકવેશ વગેરે રમે છે અને બહારના મેદાનમાં ફુટબોલ, હૉકી, ટેનિસ વગેરે ખેલે છે. મજૂરો અને તેમનાં બાળકોની અંદર દરિદ્રાઈ (મિથીઝ) થાય છે અને ઇનામો વહેંચાય છે. શનિવાર અને રવિવાર આવો પ્રસંગો માટે ખાસ અનુકૂળ થઈ પડે છે.

મજૂરોની એક ખાસ અલાયદી સેવિસ બેન્ક છે. એક કોઓપરેટિવ બેન્ક છે જે મજૂરોને, યોગ્ય શરતે નાણાં ધીરે છે. આ ઉપરાંત એક જુદો સ્ટોર પણ છે. ટૂંકામાં, મિલ એ માત્ર કારખાનું નથી પણ એ આખી સંસ્થા છે, કહો કે એક આખું ગામડું છે. જેથી રીતે એક ગામમાં રહેનાર માણસને બહારનાં ગામો પર ગાંઝો આધાર રાખવો પડતો નથી તેમ મિલમાં રહેનાર મજૂરને બહારની ધીજો પર બહુ આધાર રાખવો પડતો નથી. તે માંદો પડે નો તેને માટે મિલમાં જ ઇસ્પતાલ છે. તેમાં સરસમાં સરસ ડૉક્ટર અને નર્સો ખડે પૂગે તૈયાર હોય છે. ઘણીવાર નો ડૉક્ટર કરતાં નર્સ તાનાં દર્દોની ચિકિત્સા વધારે ત્વરાથી કરે છે અને આપણે ત્યાંની નર્સોમાં જે દયાભાવ નથી તે અહીં દરેકમ જોવામાં આવે છે. તેમનો ખુશમિજાજ તેમના નિયમબાહનને વધારે દૃઢ બનાવે છે અને ઇસ્પતાલ છોડતાં પહેલાં નર્સોની સાથે તમે એટલા દહળા થયા હો છો કે ને છોડતાં તમને, તમે મજૂર ન હો તો પણ દુઃખ થાય, એવી તેમની માયજીયા છે. મારા એક મિત્ર ઇસ્પતાલની બહાર કરતાં ઇસ્પતાલમાં હોય છે ત્યારે વધારે ખુશમિજાજ રહે છે અને ત્યાં બંદાર કરતાં ખાવું છે

ઓટોમટિક હવા Automatic Humidity Regulator વડે બરાબર ૭૦° F. (ફેહરન-હાઈટ) કરી નાખવામાં આવે છે અને જુદી જુદી માત્રાનો ભેજ આપી બે કલાક સુધી એ નમૂનાઓને ફેરવે છે. ૬૫ ટકા regain એ અહીંનો માપ (standard) છે. આ પ્રમાણેની વિધિ કયાં પછી એ કાપડનું ટકાઉપણું તપાસવા (abrasive resistance) એક સાદા યંત્રમાં તેને તપાસે છે. આ યંત્ર નવી જાતનું છે અને તે મોટરથી ચાલે છે. કેટલું વજન કાપડ ઝીલે છે તે એ નક્કી કરે છે. તે પરથી તેનો આવરદા પણ નક્કી થાય છે. સારી હવામાં કસોટી કર્યા પછી ૧૦૦ ટકા સુધીનો ભેજ આપી કાપડના નમૂનાનો તેઓ આ રીતે તપાસણી કરે છે, અને ટકાઉપણાની દૃષ્ટિથી સૌથી સારું પ્રમાણ બે લાગે તે નક્કી કરે છે. જો તે માટે ઓરડામાં ઠંડી હવાની જરૂર લાગે તો તે માટે એક પંખો હોય છે અને તે ઠંડી હવા ફરતી કરે છે.

આ ઉપરાંત મિલોમાં વપરાતા બોળિનને તેઓ કસોટીએ ચલાવે છે, નમૂનાવાળું બોળિન કેટલું વજન ઝીલી શકે છે તેનું માપ તેઓ કાઢે છે અને એ રીતે તેનું Crasb- ing point નક્કી કરે છે. સૌથી વધારે વજન ઝીલનાર બોળિનનું લાકડું તેઓ મગાવે છે અને તેમાંથી જ તેઓ બોળિન બનાવરાવે છે.

જુદા જુદા વજાટનો stretch (Utility Coefficient) પણ તેઓ આ રીતે જ કાઢે છે, અને થોડીક આંકડાની ગંજુતરી કરી તે નક્કી કરે છે.

આજે આ દેશમાં ઘણા ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર્સ ચાલે છે. તેઓ છૂટક અને જથ્થાબંધ મિલોનો માલ વેચે છે. તેમણે આવા તપાસણી યંત્રો પોતાના સ્ટોરમાં દાખલ કરી દીધા છે અને માલના નમૂનાની તપાસણી કર્યા પછી જ તે ખરીદે છે. આવાં યંત્રો ખૂબ ખપતા હોવાને લીધે તેની કિંમત અહીં આ વિશેષ પડતી નથી.

મેં ઇન્ટર લેકન મિલ વિશે ખૂબ માહિતી આપી. બીજી તેવી જ પ્રખ્યાત મિલ વામ- સ્યુતાની (Wamsutta Mills) છે. એની મૂડી લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિયા જેટલી છે, અને એ ન્યૂ વેડફર્ડમાં સૌથી અપ-ટુ-ડેઇટ મિલ ગણાય છે. તેના મુખ્ય ઉપાડ વડાણોના ચંદના કાપડનો છે. આ મિલનું Sailing Cloth પ્રથમ નંબરનું ગણાય છે. આ ઉપરાંત તે ચાદરો અને ઓશિકાના ગથેદો પણ કાઢે છે ને ડેક ડિફુસ્તાન સુધી તેનો માલ જાય છે. તેના મજૂરોને માટે પણ ઇન્ટર લેકન મિલ જેવી જ તેણે સગવડ કરી છે.

બીજી અનેક મિલો છે પણ તે જ્ઞેરનો મને હજી સુધી પ્રસંગ મળ્યો નથી. આટલી જ માહિતી મેં આપી છે તે સિતિચંદ્ર ખિન્નાસ પાસેથી મેળવી છે. તેઓ એ વિવરના ખાસ અધ્યાસી છે અને જેમને વિશેષ માહિતી જોઈતી હોય તેમણે Mr. Biswas, C/o M. I. T. Cambridge Mass, U. S. A. એ સિરનામે લખવાથી તેઓ પૂરી પાડશે. કોઈ તપાસણી યંત્રના બ્લૂ પ્રિન્ટ જોઈતા હશે તો તે પણ તેઓ પૂરા પાડશે, કારણ કે આજે રીસર્ચ આતમાં તેમને કેટલીક સગવડ મળી છે અને તેનો લાભ આપણા દિદી લાઈઓ લે એમ હું ઇચ્છું છું. અહીંના લોકો શોધખોળ પાછળ અને ચોક્કસાઈ પાછળ જ પેસે અચે છે તે ચક્રવર્તિ વ્યાજ સાથે ભીંગી નીકળે છે. આપણે ત્યાંના મિલ એજન્ટો સુધારાવધારા કરવા પાછળ કાંઈક મહેનત કરે એ આશાએ આ લેખ લખતા પ્રેરાયો છું. બાકી આપણા મજૂર લાઈઓના મેમાંથી અહીંના મજૂરોની સ્થિતિ ગુણી પાણી છૂટશે, પણ તે આપણે ત્યાં આવતાં હજુ વર્ષો લાગશે. પ્રભુ કરશે તો એ દિન હવે બહુ દૂર નથી.

હરદારની ટિકીટ કપાવી. ખીજે દિવસ સવારે હરદાર આવ્યું. આ પ્રદેશમાં અગાઉ બે ત્રણ વાર હું પર્યટન કરી ગયોંલો. હરદાર જેવા ખીચડી રથળમાં કાકાને ક્યાં મળ્યાશ એ વિચારે હું એટલો તો મૂંઝાયો કે હું રેલેશને ઊતરવાને બદલે ગાડીમાં બેસી જ રહ્યો. કોણ બળે કંઈ અદૃષ્ટ પ્રેરણાથી હું હુપિકેશ ઊતર્યો તે આજસુધી હું સમજી શક્યો નથી.

૨૦ મી એપ્રિલે સવારે દરવાજે હુપિકેશ ઊતરી સીધો ખાખા કાળીકમળાવાળાની ધર્મશાળામાં હું ગયો, અને મહંતને રૂપરંગની ઝોળખ આપી કાકા સંબંધે પૂછ્યું. મહંતે સર્વગતી છટાથી તુરત ઉત્તર વાળ્યો કે “વદ યાત્રી તો બદીનારાયણ ગયે.” કાકા સાથે એક ગોડી કાળા ટુંક હતી, અને બદીનારાયણ આવા સામાન સાથે જવાતું નથી એટલે યાત્રીની આ પેટીની ભાલ મેળવી આપવા મેં મહંતને કહ્યું. મહંતે બપોર પછી બધી તપાસ કરી આપવા વચન આપ્યું.

પણ મારી મૂંઝવણનો પાર નહોતો. વિચારચન્થતાને પરિણામે મને તાત્કાલિક તો ખાખ પરવારી લેવાનું જ સૂઝ્યું. અને હું એક દલવાઇની દુકાનમાં ખાખ બેઠો. પૂરી બે મિનિટ નહિ થઇ હોય તેટલામાં તો વર્ષોથી પરિચિત એ ઘેરો આવજા મેં સાંજળ્યો. ખુદલું બદન, આડધું બીનું ઘોતિયું, માથે બીનું પંચિયું અને બગલમાં પેલી રૂપાના દાયાવાળા છઠી-એમ સામે કુટવાળાની દુકાને કંઈક લેતા મેં કાકાને જોયા.

કાં તો કોઈ દિવસ આમ અજરમાં ખાખ નહિ બેઠેલે તેથી એમની સન્મુખ થવાની ખીકે, કાં તો ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થતાં કવચિત્ શુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે તેવા સંભેદથી, મને બૂઝ મારવી સૂઝી જ નહિ.

હું બેઠો હતો તે દુકાન કાળીકમળાવાળાની ધર્મશાળાના શ્રી ગંગાજી તરફના મુખ્ય પ્રવેશ-દારની સામે જ હતી. દરવાજાની લગોલગ કુટવાળો બેસતો. હું ઊઠી હાથ ધોઈ તરત જ કુટવાળા કને પહોંચ્યો. કાકા નહોતા. તે ક્યાં ગયા તે બાબત મેં કુટવાળાને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું: “આ વૃદ્ધ શા યાત્રી રોજ સવારે મારી કને કુટ લેવા આવે છે, હમણાં જ કેળાં લઈ સીધે રસ્તે (ઉત્તર તરફ) ગયા.” મેવાવાળાએ એટલું તો ખાત્રીથી કહ્યું કે આ યાત્રી કાળીકમળાની ધર્મશાળામાં તો નહોતા જ ઊતર્યા, કારણ અંદર જતા-આવતા તે જોતો જ નહિ.

- તરત જ હું કાળીકમળાના મહંતને મળ્યો અને બધી હકીકત જણાવી. યાત્રીએ જગા બદલી જ હશે તે સંબંધે હવે સંદેહ નહોતો. મહંતના માણસ સાથે ત્યાંની બધી ધર્મશાળા હું ફર્યો. બધી એટલે બે ચાર નહિ—આગામમાં ધર્મશાળા એ જ ઘરો સમજો, અને યાત્રાગુઓ એ જ વસતી. એટલે ધર્મશાળાઓ જેવી એટલે ધરેધર જેવું. પાંચેક વાગ્યા સુધી ભટક્યો, યાત્રીઓ, નિરાશ થયો, અને વળી પાછો કાળીકમળાના મહંતની સલાહ લેવા આવ્યો.

એ જ કાળીકમળાવાળાને આગળનો દરવાજો, એ જ કુટવાળો, અને એ જ ખાપુજી ! પેલા કુટવાળાએ કાકાને કહેલું કે કોઈ તમને ટુંકે છે, અને ગંગા કિનારા તરફ હમણાં જ ગયેલ છે. મને બોળવાને બદલે મેવાવાળાને ત્યાં જ મારી રાહ જોવી તે ઇષ્ટ સમજ્યા. કેટલા કલાક બેઠા હશે ?

હું મળ્યો, અમે મળ્યા. કાકાએ સાનંદાશ્ચર્યથી મારી સામે જોતાં જ “હોટુ !” એટલું જ કહ્યું અને પછી કુટવાળાને મારી ઝોળખાણ કરાવી: “મેરા મતીજા હૈ। ઘરસે મુઝે મિલનેકો આયા હૈ। દો તોન રોજ રહેગા।” મને તો કશું બોલવાનો

“પરદેશમાં સેકડો માંસલ દર રહેવા છતાં યે અહીં કાકાને જરા યે કષ્ટ નથી. માલુસો બહુ જ ઓછી બક્ષિસથી, જોહુકમી ખુશીથી હોવા છે. મુંબાઈમાં આન્ડન કે પીપર્સમાં આર છ આનાની ત્રણ પછવાડે આપણે ઘણી યે વાર જોયાર આના રીપ આપી હશે. હોરડેવમાં પેલા બાહુને અવારનવાર આઠ આના આપતાં છતાં યે એ જ ચાંડાલ, બાહુ—ના કામ ઉપર વધારે ખ્યાન આપતો. આથી ઘણે ઓછે ખર્ચે કાકાનું બહુ કામ સંતોષપૂર્વક થાય છે. તેમજ અહીં living ૬ થાયું સોંધું છે. લીલો મેવો કાકાનો મુખ્ય આહાર છે. બાપુજી ચાક પોતે જ ખતાવે છે, ક્યારેક બાંટી પણ ખતાવે છે. કાલે તો શીખક ખતાવેલો.

“આ બહુ લખવામાં મારો કશો ખાસ આશય નથી. કાકાનું જીવન અહીં સુખી છે, એમને કષ્ટ જરા યે નથી એવી મારા પર પડેલી છાપ માત્ર પ્રતિબિંબિત કરું છું. આવા પ્રખર તાપમાં કાઠિયાવાડમાં રહેવા કરતાં, દિમગિરિની તળેરીમાં ગંગા તટે ચંડી, ખુશનુમા અને સુખાકારી આબોહવામાં થોડા દલાડા વિતાડવા આપણે પણ પસંદ કરીશું. તો કાકા તો જરૂર આ કળા, અને આ પ્રકૃતિ લાલિત્યને ઘણું વધારે પ્રીછશે એમાં જરા યે શક છે? વૈજયંત્ય અને ખાચરનની મુસાફરીઓ તો મશહૂર છે. તો એમની આ પહેલી જ આશા ને કાશ્મીરની મુસાફરી પણ એટલી જ મશહૂર શું નહિ લેખાય?

“ફરી કહું છું કે આમાર્તું કશું જ હું પાંડિત્યના પાઠ આપવા નથી લખતો. બાપુજીએ મને બધી વાતો કહી છે, બહુ ખતાવ્યું છે. કાલે રાત્રે એક વાગ્યા સુધી વાતો કરી. અને એમની તબિયત પૂરતા નર્ચિત કરવા જ આ તમને લખું છું. વળી મેં આ બહુ જોયું છે, અને ક્યાર જોયું છે. અને આ બધાની મને કહર છે—કહર તો તમને મારા ફરતાં યે વિશેષ છે. તમારી સૌમ્ય વિચારશ્રેણી કે મુનિભાઈનું કલા-વૈવિધ્ય આ સૌન્દર્યને, એ કલાને, અને વ્યાપક એ કુદરતને જરૂર વધારે પ્રીછશે. હું આમ ફરતો, બટકતો ત્યારે તમને મારી-મીઠી અટખાઈ થતી. શા માટે? એ અનુભવ—એ દૃશ્યો—અને એનાં સંસ્મરણોથી પરિણમતો આનંદ તમે કલ્પી શકતા તેથી. અને આ જ આરામથી બાપુજી આમ જે ચાર રથજો ફરે તેમાં આપણે સુંડાં ચાતે? ઠાકોરનું “મંગળ ભાગ પ્રવાસી” ફરી યાદ આપું.”

“કાકાના પ્રવચનનો એક પ્રસંગ લખીશ. આપણે નાના હતા ત્યારે પેલાં ‘હોલિયા’ પર બેઠા બેઠા બાપુજી આપણને ઇસપની વાતો યા એન્ડરસનની ફેરી ટેબલ્સ સંભળાવતા તે યાદ છે? મૂળ વાતો અંગ્રેજી હોવા છતાં, એકપણ શબ્દ અંગ્રેજી વાપર્યો વગર કેવા સરળ ગુજરાતીમાં, જણે (પેલા વૉલસેટને તેજે) ગુજરાતીમાં જ વાંચતા હોય તેમ સંભળાવતા! એવા જ પ્રકારનાં એમનાં અન્યનાં પ્રવચનો. એ એમની મેજે જ વાંચતા હોય, અને અન્ય યાત્રીઓ સાંભળે ને સમજે. કાકાએ મને એક પ્રસંગ કહ્યો તે લખું.

“મસ્તાનગિરિ કરીને એક કાશ્મીરી બાવો બાપુજીનો એલો મયો છે. જન્મથી પોતે ખાનદાન કુટુંબનો હશે. કેઈક અવસરના પગટાયે એને સાધુ બનાવ્યો. બિન્નકુલ-ભણ્યો નહિ. હંમે એને પોતાની અવિદ્યા માટે પશ્ચાત્તાપ યાચ છે. કાકા પાસે ગીતાજી પડે છે. ‘ધર્મસેત્ર’ નો શ્લોક તો મોટે પણ કરી નાંખ્યો છે. શું એની ભણવાની ઇન્તેઝારી! એકાદ જેવાર એ શ્લોક કાકા પાસે આવી ઉચ્ચારની અચુદ્ધિઓ સાથે બોલી ગએલો. અમે જતાર હતો ત્યારે ફરી આવી બન્ધો તેટલો-શુદ્ધ બોલી ગયો. એની શીખવાની ધગશ અપરિમિત લાગી. એ બાવાના લલાટમાં નર છે, આંખમાં અમક છે, મુખપ્રકૃતિમાં તેજ છે. એની સાથે જ

અમે ગંગા કિનારે બેઠા. શું વિશાળ પટ! ઉપર સુહાગન ચન્દ્રિકા ચમકતી હતી. ગંગાનાં નિર્મળ નીર એથી થે વધુ ચમકતાં. અને કાંઠા પરની રૂપેરી રેતી સૌથી વધુ ચમકતી. વહ્નિગ્રીષ્ઠ-ગ્રેમથી થે વધારે હેતે કાકાએ એ રેતીથી રમવા માંડ્યું. રેતીના હમણા પગ પર ચડાવતા જાય, ખેરતા જાય, અને ક્વચિત કોઈ સુંદર પથ્થર મળ્યા આવે તો મને ખતાવે. ગંગાના પટથી થે વિશાળ એ હૃદયની શું બાંધ્ય નિર્મળતા! ગંગાનાં ગભીરનીર સમી શું શાન્તિ! ઉત્તરમાં ટેકરાઓ અને પહાડોની ભવ્યતા અનેરી હતી. વૃક્ષરાશિનાં વનોએ પર્વત-માળાને ચારામેર આગ્રાદી દીધી હતી. દૂર દૂરથી હિમાલિયા બીણથી કાતરોમાથી નીકળતી ગંગાનો અવાજ-નરનાજના હુંકારને હંફાવે તેવો, ઉદ્ભવસ્થાને રૌદ્ર છતાં થે-કોઇ ગદન, અગમ્ય, અતીવ મધુર ટંકાર જેવો સંભળાતો હતો. તદ્દલથી એવી જ મધુરતા મેં બીજે સ્વરૂપે અનુભવી. કાકા ધીમે સ્વરે “સરદ પુનમની રાત” ગાતા હતા. એ ગદન, અગમ્ય, વ્યયિત માનસ-હૃદય-અમારે માટે કેટલું કેમળ-કેટલું મધુર હતું!

સાડા બાર થયા. અમે ઊઠ્યા. સામે જ રામાશ્રમ હતો. રામાશ્રમના મહંત કોઇ સંસ્કારી, વિદ્વાન પુરુષ હતા. હું ટાંગો ગોતવા ગયો. કાકા આશ્રમને ઓટલે બેઠા. પાંચેક મિનિટ બાદ આવીને જોઈ ખું તો કાકા અને પેલા મહંત આશ્રમના મુખ્ય ખંડમાં ધાર્મિક ચર્ચા કરતા હતા. બે પધારીઓ થઇ ગયેલી. અને રાતવાસાની આશ્રમમાં જ મેં બધી સગવડ નિહાળી. ટાંગાવાળો ગયો તે ઠીક જ થયું એમ મને કાકાએ કહ્યું, અને સુષ્ટ જવાની છૂટ આપી. સવારે ઊઠ્યો ત્યારે જોયું કે એ ઓરડો રામાશ્રમનું વાંચનાલય હતું, અને રાત્રિ દરમિયાન અને સમાનધર્મી વિદ્વાનોએ અનેક પુસ્તકો ખંડાર કાઢી નાંખેલાં!

કોણ જાણે ક્યાંથી એ જ ટાંગાવાળો સવારે હાજર હતો. (કોઇ બીજી સ્વારી લાવ્યો હશે?) અમે પાછા વળ્યા. રસ્તામાં એક દુકાન આવી, તેમાંથી કાકાએ મને દોઢ રૂપિયાની એક ચમરી અપાવી. પણ પૈસા તો ટાંગાવાળાને રાતે આપી દીધેલા તે ટાંગાવાળાએ રાતે-રાત જ કોણ જાણે ક્યાં ખર્ચી નાંખેલા. દુકાનદાર તરત વરતુરિયતિ સમગ્ર જાણ બોલ્યા: “વાવા! આપ લે જા સકતે હો - દામ પહુંચા દેના. મેં આપકા નહિ જાનતા મગર આદમી કી મુઝે પરજા હૈ.”

અમે હવિષ્કેશ ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા કે તુર્ત કાકાએ એ રૂપિયામાં પેલી દુકાન સુધી જવા આવવા ટાંગો ફરી ઠરાવ્યો અને મને રૂપિયા લાવી આપ્યા. મેં ધણો આગ્રહ કર્યો કે હું ચાલીને હમણાં આપી આવીશ, પણ દુકાનદારને જેટલા અને તેટલા ઓછા વિલંબે પૈસા પહોંચાડવા જ જોઇએ એમ કહી મને મોકલ્યો. દુકાનદાર પૈસા લઇ એટલું જ બોલ્યા કે “મનુષ્યકા ચહેરા देख के ही मैं उसे खरीदकर पहचान लेता।”

ખપેરે મેં વિદાય લીધી. એ જ કાળીકમળાનો પાછલો દરવાજો કે જ્યાં હું ટાંગામાં બેઠો. સામે દવાખાનામાં દર્દીઓની આપ-જા થતી હતી. હું એક દર્દી માફક જાણે દવા કરાવી જતો હતો. તુરત એક આઇસક્રીમવાળો નીકળ્યો. કાકાએ ટાંગો ઊભો રાખી મને આઇસક્રીમ ખવાડ્યો. આ જાણે અનુયાન હતું. ગારો ટાંગો અદસ્ય થતાં સુધી કાકા દરવાજો ઊભા જ રહ્યા.

મારા ઉપચારક એ કાન્ત, જીવનભર રહી. ગયેલું એ દર્દ, અને એ જીવનનાં છેલ્લાં અનુયાન બાદ કરી કરીને જ દેવે તો આ મરીજને આરામ દેવો રહ્યો.

છેહી આશા

૩

સુનેરી આશાઓ !

ઊંડી ક્યાં સંતાઓ ?

અધવચ તજ્યો સાથી કુમળો,
દગાબાજ ખેલી, મૃગજળ શું રેલી પથ ભર્યો,

નકલોં સુખનો સિંધુ ઊંછળ્યો,
ગદ્ય સૌ એકેકી, નલધતુપના રંગ સરખી.

૪

હવે છેહી આશા,

મહા મૈયા ! આશા:-

નહિ પતન આથી વધુ સહું,
મહા યજ્ઞ થાવા તિલસમ બલિ એક જ અહું,

વિમલ જલગિંદુ બની કહું:-
લિયો, મા ! સ્વીકારી, વિલય મુજ થાઓ ઉદય તું.

૫

ઊંડા મારી આશા !

ઊંડા છેહી આશા !

ખલં સકલ પાંખે ઊતરને,
કપાતાં પાંખો ચે, હૃદયનસની પાંખ કરને,

અણુનમ શિરે દુર્ગા ધુરને
નિહાળી સિદ્ધિના, બલિ મખ સ્વતંત્રે વિસરને.

બનાવવો. અને તું આ વર્ષે પસાર થા એટલે બે વર્ષે વિધાયત મોકલવા ચાલું છું. માટે તારે આવી અરાજક પ્રવૃત્તિઓમાં કશો લાગ ન લેવો. એવો રાજદ્રોહ ન કરવો."

શરદ અમકચે. "આઈ. સી. એસ. ? તમારે મને શુભામ બનાવવો છે ને ? હા-પણુ આપને બીજી શી ઇચ્છા હોય ? સ્વાર્તામ્યની પ્રાપ્તિ એ દ્રોહ છે ? જે દેશમાં જીવવું છે, અને જે ખડુ જીવન છે એનો દ્રોહ વધારે ભયંકર નથી ?"

"જોયું ! તારું મગજ ભ્રમિત થતું ગય છે, ત્યાંથી જ હું તને વારું છું, ત્યાંથી જ તને બચાવી લઉં એ યોગ્ય છે. દલુ તારા જીવન માટે તારા કરતાં હું વધારે જવાબદાર છું."

"હમેશ રહેશો જ. પણ છતાંય હવે મારું જીવન વાતાવરણને બળે જે તરફ વળે એ તરફ વળવા દેવું જોઈએ. એમાં તમે કશો અંતરાય નાખશો એ એને વધારે બળવાન બનાવવા જેવું થશે !"

રાવજહાદુર હવે શાંત રહી વાત કરી શકે તેમ નહોતું. એમનો મિત્રજ ગયો હતો.

"વારુ ! શરદ ! છતાં મારે કહેવું પડે છે કે તારે એવી સલાહોમાં ન જવું અને અવગતમાં જ મન પરોવવું."

"એ નહિ બની શકે. જ્યારે દેશનું વાતાવરણ આટલું અરમ હોય ત્યારે હું યોધાઓમાં માયું ધાલી નહિ બેસી શકું.....જદામમમાં ગય એ આઈ. સી. એસ. I care a hang for it ! મદારાજ ! આ લાવને ! કેટલી ચાર !" એમ કહી શરદ ખુરશી પરથી ઊભો થયો અને મદારાજના એરડા તરફ વળી ચાલ્યો ગયો.

રાવજહાદુર ત્યારના ખિલ હતલ તેમની વ્યવસ્થા વધતી જતી હતી ! ઉપર જણાવેલ પ્રસંગ ધણી નાનો અને ક્ષુદ્ર જણાય છે, પણ પ્રસંગની કિંમત એની રાવજહાદુરના મન પર થયેલ અસરમાં રહેલી છે. આત્યાર સુધી એમનું મન સ્વ-વર્તી જ રહ્યું હતું. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બધું કરવાની ટેવ એમણે એમના યૌવન કાળથી પાડી હતી અને પછી એમના બધાં કાળો-પરોપકારી કાળો-પણુ એમની 'સત્તા'ની અદમ્ય ઇચ્છાને સંતોષના પૂરતાં જ જણાતાં. પોતાના પુત્રમાં થોડો ફેરફાર એમણે અનુભવવા માંડ્યો હતો; પણ એ તરફ બેદરકાર રહેવા જેટલી એમણે ઉદારતા ટેળવી હતી-કેમકે એમાં એમની પ્રત્યુષ-ઇચ્છાને કદી આધાત નહોતો પહોંચ્યો.

રાવજહાદુર સુખી હતો. એમનાં ત્રણ પુત્રો બણીને સારે ધંધે ચડી કમાવા લાગ્યા હતા. એ એમનાથી સ્વતંત્ર થયા હતા. યરદ તેમની સાથે હતો અને પોતાની મરજી મુજબ બણાવવાની એમની ઇચ્છા હતી.

આ પ્રસંગે એમને ખરો આધાત પહોંચ્યો. એ પોતાના મનને મનાવી નહોતાં એકલા સંવારથી જ આ પ્રસંગ એમના દિલ પર ચોટી ગયો હતો. પુત્રના વર્તન તરફ લુહાં લુહાં દિલાંસાકારક કારણો એમણે શોધ્યાં. પરંતુ એથી એમનો પ્રત્યાધાત-રોય વધતો જ ગયો.

પરંતુ રાવજહાદુરને માટે આ આધાત અસલ બન્યો એનું કારણ જીંદું છે. રાવજહાદુરની જેટલીક મહેન્ટાઓ અને એવણાઓ અપૂર્ણ રહેલી હતી. જેટલીકને આબિર્જોવ પણ નહોતો મળ્યો; અને એ બધા એમની સ્મૃતિમાંથી જૂંસાપ નહોતાં ગઇ. અને એટલું એમનું જીવન ખંડિત રહે એ એમનો અત્યંત સ્વાર્થ-મમ અને દડીયો સ્વભાવ સાંખી શકે તેમ

પોતે સંન્યાસી થઈ ગયા છે. અને હવે એમને આ જગતનો કશો મોહ રહ્યો નથી. એ પરમાત્મામાં લીન થવામાં જ ગંધી વૃત્તિઓને યોગ્ય રહ્યા છે. પણ કલ્પના આ ચિત્ર ઝાઝી વાર ટકાવી શકી નહીં, સાંપ્રત સ્થિતિથી એ દૂર જઈ ન શકી. એમને ઘર સાંભાળ્યું અને સાથે પુત્ર તરફથી આધાન થયેલ એ દુઃખની લાગણી ફરી જન્મન થઈ. છતાં પેલું કલ્પનાચિત્ર ભુંગાયું નહોતું. આ દુઃખ અનુભવવા એમણે સંન્યાસી તરીકે એ કેટલા દુઃખી થશે, કેવી રીતે રખડશે, મેર બોલાવતું રહેશે, ખીખ સંબંધો આકર્ષના રહેશે પણ એ સર્વ તરફ બેદરકાર રહી એ ચાલ્યા જશે. સંન્યાસી તરીકે જેટલાં કષ્ટ સદન કરવાં પડે એ સદન કરતા હોય એમ પોતાની જાતને કલ્પવા લાગ્યા. એમનું અંતઃકરણ એમને શાખાશી આપતું હતું 'શાખાશ ! ખસ, હવે વાર નથી !' પણ રાવળદાદુર વધુ ને વધુ કષ્ટની કલ્પના કરવા લાગ્યા. સહેજ દુઃખનો અનુભવ થતાં કાલ્પનિક દુઃખમાંથી પણ પોતાની જાત પર દયા ખાવાનો અને 'લેતો જા, લેતો જા,' એ પ્રકારનો ઉપાલંબ આપવાનો પ્રસંગ મળી રહે છે. આધાતનું દુઃખ રાવળદાદુર આ રીતે અનુભવવા લાગ્યા. ફરી ચિત્તમાં—છેવટ ન્યારે એમણે બંધાનો નિરપૂર્ણ વૃત્તિથી ત્યાગ કયો ત્યારે એમની કોઠાએ ખખર પણ ન લીધી: અને પોતે એવી દશામાં મૃત્યુ પામ્યા. આ વિચાર-સરણી બધંકર બની. રાવળદાદુરનું મન ફફડી ઊઠ્યું અને રડી પડ્યું. અરરર ! આટલું બધું કષ્ટ ! સંન્યસ્તના વિચારે એમના મનમાં સ્વ-દયાનો ઊભરો આણ્યો. અને રાવળદાદુર નિશ્ચેતન, દુર્બલ બની પડી રહ્યા.

હવે આગળ કશો વિચાર પણ ન કરી શક્યા. પેલું ચિત્ર પણ નહોતા જોઈ શકતા. માત્ર દયાનાં નીર એમના જખમને રૂઝવા પ્રયાસ કરી રહ્યાં હતાં.

એમનું અંતઃકરણ પાછું કોઈ નિગૂઢ ખૂણામાં મૂંઝો ફિટકાર આપતું બેસી રહ્યું.

ત્રણના ટકોરા થયા અને દ્વાર ખુલ્લું. મહારાજ મ્હા લાવતો હતો. રાવળદાદુરની આંખ ખુલી ગઈ. એ તુર્ત સ્વસ્થ થઈ ગયા.

'મહારાજ ! શરદ બાપને મ્હા પીવા બોલાવજો.'

હજી ગરમી સખત હતી, શરીરની ત્વચા બળતી હતી, પણ રાવળદાદુરનું મન સ્વદયાના ઉદ્વેગથી શાંત અને સ્થિર બની ગયું હતું.

કા કા કાની સહાયે કે સહ ભયનમાં જાંવિમાં લીરુ ભૂલ્યાં !
સંરક્ષે કાણુ પશ્ચે ? મરણશરણમાં લક્ષ્યલેખે કૂલ્યાં !
તેં તેં તે કેસરી તેં તડકોં તલપોં તેં છિદ્ર છિદ્રે વિધાવી
સંકોરી અંગ અંતે રુધિરઝરણુના બીજમજ્જિતિ સુઢાવી !
વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રોત્ત પરાક્રમ !

અખંડોદંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વનવિજય !

છંદ—છેલ્લો અનુષ્ટુપ, બીજા નવ સ્તંભરા. અહીં વિરામ વિષે જરા જુવો. સ્તંભરામાં વિરામ ૭ મે ૧૪ મે અને ૨૧ મે અક્ષરે એટલે પંક્તિ છેડે રાખવાનો નિયમ છે. “ વૃક્ષ ગુહ્માદિ છાય આપે આપે અમાપે ”—એમાં પંક્તિ છેડે એટલે છાય પછી વિરામ છે ખરા? સંગીતલયને વળગનારા કહેશે, શબ્દ પુટતો નથી માટે છે; અર્થાનુસારી લયવાદી કહેશે નથી: છાય કર્મ છે, પછીનો શબ્દ (પછીની પંક્તિનો પહેલો શબ્દ) આપે ક્રિયાપદ છે, અને અર્થ એટલા વેગવાળો છે કે એ બે વચ્ચે જરા પણ થોભતું અશક્ય-અસભ્ય, લયને ધાપલ કરનારું છે, જરા પણ થોભતાં આરોહ કચળા જ ગાય. સંગીતવાદ અને અર્થવાદ વચ્ચેના અનિવાર્ય મતભેદનો આ સારો દાખલો છે. સંગીતવાદી કહે છે યતિ શબ્દનો છંદ-શાસ્ત્રની પરિભાષામાં અમે કરિયે છિયે. તે જ અર્થ છે. અર્થાનુસારી લયને વળગનારો કહેશે, અરુદ, માટે જ તદમારી દૃષ્ટિમાં અમે કવિતાને સંગીતની દાસી કે નંદાની જ્ઞેન ગણેલી જોઈએ છિયે, માટે જ અમે યતિ શબ્દને પણ તજીશું, વિરામ શબ્દ જ વાપરીશું. અમારી દૃષ્ટિમાં કવિતાકલા સંગીત કે બીજી કોઈ પણ કલાથી બિન્ન અને સ્વતંત્ર છે.

પ્રેલ્લી પંક્તિ જુવો. સંગીતવાદી કહેશે અહીં ૭ મે અને ૧૪ મે અક્ષરે શબ્દ નથી પુટતા, માટે યતિનિયમ બળવાયો છે. અર્થવાદી કહેશે, ના: અર્થ પ્રમાણે ૬ મે અક્ષરે અને ૧૬ મે અક્ષરે અલ્પવિરામો આવે છે, તે પ્રેલ્લાં ૭ મે અને ૧૪ મે પણ અટકવું, તો અલ્પવિરામથી એણું અટકવું અશક્ય બેશક નથી, પણ એમ સોળ અક્ષરમાં ચાર વાર થોભતાં પંક્તિનો લય કચળો છે. એવી રચના અર્થલય અને છંદલય અન્યોન્યને પોપે એવી ન કહેવાય. તાત્પર્ય કે સંગીતવાદીઓ અર્થવાદીની ટીકા કરે છે જે તદમે માત્ર શિયલતા ઇચ્છે છે, એ ટીકા પણ ખોટું આજ માત્ર છે. શિયલતા કવિતામાં સંગીતની માગણીઓ ધુસાડવાથી પણ આવે છે. દિગ્દર્શન માટે જ અહીં આટલું લખ્યું છે. શિખરિણી, હરિણી, મંદાકાંતા અને સ્તંભરા જેવા સંગીતપ્રધાન છંદો કરતાં પ્રવાહી લયવાળા છંદોમાં જ લયમાં વિરામોતું મહત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય.

કવિતાભક્તિ—“ વિક્રાસ વીર કેસરી ” વિષે કવિએ જણાવ્યું છે કે ૧૬ મા લુપ્તના સ્વિસ ગાર્ડસની પલટણોએ ફ્રેન્ચ વ્યુત્ક્રાન્તિ (French Revolution) સમયે રાજભક્તિમાં આત્મખલિદાન દીધું, તેના સ્મારક લેખે લ્યુસર્નમાં સિદ્ધપ્રતિમા સ્થાપેલી છે, તે જોતાં ઉપ-જેલ્લી વિચારમાલા આ કવિતારૂપે રચાઈ. મતલબ કે આ અન્યોક્તિ કાવ્ય છે. તો “ શાંત સ્વરચ કેસરી ” એ કાવ્યને એની સાથે વાંચતાં એને પણ અન્યોક્તિ કાવ્યના વર્ણનું ગણી શકાય એમ છે. અને અન્યોક્તિ કાવ્ય અસુક દર્શન બનાવ કે વ્યક્તિ ઉપરથી ભલે રચ્યું હોય, કવિની વાણી કેટલીક વાર તેણે લક્ષ્યોના વ્યંગ્યાર્થ કરતાં વધારે વિશાલ અર્થને પણ રપેરે છે. અહીં સિદ્ધના ગર્ભિત ઉપમાન કે લક્ષ્ય લેખે સ્વિસ ગાર્ડસની સેનાને ‘કેકાણે કોઈ મહાપ્રમુખને પણ લઈ શકાય. આમ લેતાં કવિતાનું અર્થગૌરવ વધે છે, અને બંને કૃતિ અન્યોન્ય સંકળાઈ જાય છે. બીજી લખતાં પ્રેલ્લી કરતાં સાંભરતી હતી એ તો દેખીતું છે.”

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે મહાપ્રજ્ઞની સુલેહશાંતિની અવરથા આલેખી છે એવો ખવન લખ્યો, તો સારી કુદરત તેને અનુકૂલ યર્થ જાય છે, કુટુંબસુખની સાથે સાથે કલા-કૌશલનાં વિધવિધ આનંદોક્તાસ વર્તી રહે છે, વગેરે મુખ્યાર્થપોષક ખવનિઓ પશું નીકળે. પરંતુ જટિલ કહે છે તેમ આ પહેલી કૃતિમાં વાચ્યાર્થ જ પ્રધાન છે, અન્યોક્તિ આરોપિયે તો પણ તે આછી જ રહે છે એમ સ્વીકારવું પડે. બીજી કૃતિ તો અન્યોક્તિ છે જ.

૧ ગાહનને પણ નામ ગણવું. ધુધવતી અને ગાછ ઉઠતી એ વિકરાલ કેસરીની ગર્જના પહોડો ત્રોડે છે અને ગગનમાં ધૂમી રહે છે. એનાથી આલના પણ ગાભ છુટી પડે છે.

૨ ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ દેખાડતો આ ઉત્તમ શ્લોક કર્તાનાં દૂષણોને પણ સારી રીતે દેખાડી દે છે. પંઝ-ગંજ-રંજ-અંજ-ભંજ એ સ્વમાત્રા જ્યાં જે રીતે વાપરી છે તે સચોટ છે, પણ—

(૧) પંઝા વળૂંથી પણ ગાંજ્યા ન જાય એવા-એવો અર્થ છે, તે માટે શબ્દો છે “વળૂં પંઝે અગંજે!” આની વાક્યરચનાથી ચલાવી લેનારે પણ પંઝાનું પંઝ ન કરી નાખ્યું. “પંઝ વળૂં અગંજે!” એમ તો ન લખ્યું, એટલું જ જે લખ્યું છે તેના અગાધમાં કદી શકાય!

(૨) “હા હા શું રંજ!” જટિલની ટીકાથી જણાય છે કે કવિએ અહીં રંજ શબ્દ “ત્વરા” “ઝપટ” ના અર્થમાં વાપર્યો છે. અર્થ રહ્યો કવિના મગજમાં, અને શબ્દ લખ્યો અંજ-ગંજ આદિ સાથે જોડ્યો એવો! અને એમ પણ રી રંજ! જોડ્યો.

(૩) ભાંજીને ચૂરા ઉરાડે-એ અર્થમાં “ચૂર ભંજે!” ચાલે ખરું વારુ?

શ્લોકનો પૂર્વાર્થ અદ્ભુત કલ્પનાને આગાદ આલેખતી શબ્દશક્તિનો અતુલ્ય નમૂનો છે.

૩ આ શ્લોક સિદ્ધનું વર્ણન નથી; જેની સામે ઝઘડતાં આવા સિદ્ધના પણ ચૂરેચૂરા ઉડી જાય છે તે ક્રાંતિનું વર્ણન છે. Revolution-વ્યુત્ક્રાંતિ માટે ક્રાંતિ શબ્દ આજે છેક સામાન્ય યર્થ ગયો છે. એ શબ્દને એ અર્થમાં પ્રથમ પહેલો વાપરનાર આ કવિ છે. “ક્રાંતિએ” એ શબ્દ ચારે લીટીના અન્વયમાં લેવો. ધુમાળી : ધુમાડાની ગોટગોટની આંધિ ફેલાવીને. “એક આકાર” એકાકાર કાપું, એમ દરો. મિહિર = ? તેજના અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો લાગે છે; પણ એ શબ્દનો એ અર્થ કહાડ્યો ક્યાંથી, ન જ્ઞને. સૌએ = સૌ યે ધેરીને ઘોળા પીધું, ઘેરું ઘટ કરી કરીને પી ગયું. આમ હોય તો “ધેરીને” વાંચવું. સીધું : સડસડાટ, મોટો ધોધ પડે એમ. શર-વદનિ-ઝરે : ખાણો (અને શસ્ત્રાસ્ત્ર માત્ર) રૂપ અગ્નિ વર્ષાવીને. ચક્રાચ્યું : વ્હેરડાચ્યું.

૪-૫ આવા ધોર સમયમાં કોણ કોની વ્હારે જઈ શકે વારુ? બીરુ : (૧) ખીકણ, (૨) બેરુ, બિહલુ : ગમે તે એક અર્થ લેવો. ભયવન : ચોતર્ફ વ્યાપી રહેલ કારમી ભયાનક સ્થિતિ. (૧) પોતાના પક્ષની રક્ષા કોણ કરે? (૨) કોઈને પણ રક્ષનાર કયો પક્ષ નીકળે વારુ? લક્ષ લક્ષે ય : લાખો, કરોડો. સત્યના પક્ષનો, સંરક્ષણ અને ઉગારવી ઘટે એવી સનાતન અમૂલ્ય વસ્તુની રક્ષા માટે હે કેસરી, તું એકલો જ નીકળ્યો અને તું કુદી પડ્યો, એ ધર્મયુદ્ધમાં તું ચડ્યો તે તે ચડ્યો જ : અંગે અંગ વીંધાઈ ગયાં : છિદ્રે છિદ્રે ભોલી વહાં : ધન્ય ત્હારી વીરશી! ધન્ય ત્હારું લોકોત્તર પરાક્રમ! ધન્ય ત્હારી અખંડ આમરણાંત રાજવટ! આ ગાનવર્ગાતરૂપ વનને ખરો અલંકાર તું!

આ ખંડિયેરો કંઈ કાળ જૂનાં, આને પંડ્યાં એ પણ સાવ સૂનાં;
 શું પત્થરોમાં પગલાં પડે ના ? આ મહેલ તો રાણકદેવડીના ! ૧૯
 એ અપેક્ષા આભર્યો ઊતરીને વાસો વસી શું ગિરિના હથગે ?
 શું વ્યામને વાધતો વીજળી એ ઉભી દરી રાણક આ ચઠારીએ ? ૨૦
 સૌંદર્ય ને સૌંદર્ય મહાસતીનાં રમરી રમરીને ઉર નેહલીનાં:
 કુકે ઉરાડે ગિરનાર એવી સૌરાષ્ટ્રની રાણક એક દેવી. ૨૧
 નમું ત્હને, નમું પ્રાણ પ્રેરને, કઠણ અમળ તણાં ચઢાણ છ :
 નવ હવે પળ એક ગાળવી, ફાણ મહાં મુજ માત બાળવી. ૨૨
 ઉતરતી અહિંથી વનવાટ આ, વિકટ પ્લેટ, બધે ધન સી ધટા;
 કહિં કહીં વનવાનર ફકતા, કહિં મુએદ બખોલ ભરી પડયા. ૨૩
 ગદન મોહક સુંદર પંથ એ, પચિકને પગલે પગલે દમે;
 પ્રકૃતિ પૂજનમાં લળતું નહીં, કઠણ પથેય, વને વળતું નહીં. ૨૪
 કુદી જઈ નયમ કો કવિકલ્પના પગ દળે જઈ આભચગાસીમાં;
 ચરણમાં તુજ મરતક આ લેણે સરણ, મા—મુજ જીવન આ ફળે, ૨૫
 દિગ્મૂલ બોલો, ઉર આ બરાય; અંબાર ત્હારો નહિ જીવવાય:
 મા, ચિત આ સાત જરી થવા દે: મા ગોળ ત્હારે જરિ કંપવા દે. ૨૬
 હું જોખમાં કે હડતો હવામાં ? શાં ચિત દોષી મુજ આંખ સામાં !
 પછે ગિરિના ફલકે પડયા ને શું કાતર્યો કોટ બહુ કૃપાળો ! ૨૭
 ને બિધડ્યાં નેત્ર પછે ગિરિનાં, એ તો ભર્યા નિર્મલ નીર ચરમાં :
 દેખાય ના શું મુજ બિંબ એમાં ? આ કાંકરી શું પડશે નહીં ત્યાં ? ૨૮
 ને રહેરની સુંદર છાંટ છાંટી રસાળ આ સૌરકળી સપાટી:
 ત્યાં સાપ જવી સરતી સરિતા, ને નીર ને સાગરનાં ઝગે ત્યાં. ૨૯
 નજર આમ જરી વળતી ત્યાં કંઈક ઉગત શૃંગ હજી ઉભા;
 સરલ સૌમ્ય નથી પ્રદેશ એ, વિકટ એ અવધૂત પંથ છે. ૩૦
 ગુરુ મહદર વંચિત જેખથી જગલિયા જઈને અહોલોકથી,
 અડગ થોગો તપ્યા તપ એ અહાં ગજનમાં દુક મોરખની રહી. ૩૧
 અહિં કમંડલ, લગતો આ ધુણી, વસમો ને ગુરુ દત તણી અણી;
 તહિં રહી દુક કારમો કાળકા; વૌંથણ બવ્ય શિરો ગિરિનારનાં. ૩૨
 ઝળહળે નભ ને રવિ ફૂળતાં, ધણુધણે. ગિરિ, ધંટ બધે યતા;
 ઝોલોશ જાલરનાં જણકાર, મા; જણજણે મુજ જીવનતાર, મા. ૩૩
 મા, કંઠ ત્હારો અહિંથી રુધિય, મા, આરતી ના મુજથી ગવાય;
 મા, આંખમાં અમૃત બિભરાય, મા, આંખોએ શું મુજને ન ધાય ! ૩૪
 મા, દરિને હું તુજ દાર ગાળ્યો, મા, બાન બૂલ્યો, બવમો બમાળ્યો;
 મા, બંધ ક્યારે છુટશે મ્હને ફૂલે: મા, પાંખ ક્યારે ફુટશે, મ્હને ફૂલે. ૩૫
 મા, દેલ જવાં ફરિતો દમે જ્યાં, મા, પૂરને પ્રાણ સદા મ્હને ત્યાં:
 મા, બાળ ત્હારો બળ ચાચતો આ: હું આલસાક્તિ, જગની જનેતા. ૩૬
 સરવતી ના, રત્નતિ સો કરું હું ?—મા, અલ્પ આ જીવનને ધરું હું :
 અખોલ એ અર્ધ ત્હને ધરીને નમું, નમું, માત, ફરી ફરીને. ૩૭
 ઉતરવાં બહુ રહેલ સદા હશે, ઉતરવા અહિંથી પાગ ના ખસે:
 ગજનચુંબિત આ ગિરનાર કયાં, ખરી પડું ફરિને કયમ ભોમમાં ! ૩૮

લખવાની ભલામણ, કરતા જોડણી-સુધારકો (!)ને આ લીટીની ભેટ! ૫ જીવન: રથૂલદણિનો પડળ ઉતરી જતાં જોનાં દર્શન થયાં તે, અમરતાનું જીવન. ૬ પૂર્વાર્ધનો તરંગ પ્રથ જોટલો સાચો તેડલો નાજુક છે. ૭ રત્નું: વાંછી રહી રતન ક્યો કરવું? ૮ માત: અંજાજની ટુક. ૯ આ પુણ્ય પળ કૃતિના પાંચ વિભાગ કુદરતી રીતે પડી ગય છે. છેલ્લો ૬ કડીનો, બીજો દરેક આઠનો. ૯ ધન અને ધુમ્મસ મારત ઘેરી રહે, ઘડી ઝાંખાં ગળી જાય, ઘડી જંગી અતલ કરાડો ખુલી જાય. ઉડાણ જો!-એવો અર્થ છે. ૧૦ પ્રથમ ત્રીજ અને ચોથી પંક્તિ ૧૧ વર્ણો ન ભરે ૨૬ ગ માં પડે છે. ગિરનાર વિરાટમૂર્તિ છે અને વળી અવનિયી ઉચ્ચ ભૂમિની, રથૂલ નેત્ર અને રથૂલ ચિત્ર કરી શકે તેવી અને તેટલી ઝાંખી પણ કરાવે છે. ૧૨ સુદમરથૂલ બંને અર્થનું સુભગ મિથળ. ૧૨ બીજો તરંગ, પ્રથમના જેવો જ લક્ષિત. અલંકારિકો જેને ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર કહે છે તે આનાં રમણોમાં જોવામાં જ ઓચિત્ય છે. ધુમ્મસની અત્યંત પાતળી અને શુદ્ધ નાગકન્યાઓ ચડતાં ચડતાં પથિકને વારંવાર ભોળવી દે છે એ કુદરતવર્ણન પક્ષે પણ વાસ્તવિક નિરૂપણ છે. ૧૩ નિસર્ગ કુદરતમાં સ્વાભાવનાં પણ સદાવ્રતો હોય, એ માન્યતા ગિરનારનાં શુંગો ઉપરથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. સંતો (સાધુઓ અને ઉદાર પુરુષો)નાં સદાવ્રતો પણ અહીં કેંક છે. ૧૪ આની છેલ્લી લીટી પણ ન ભરે ૨૬ ગ છે. દલે પછીનું વાયકે પોતે જોઈ સેવું. પડતું નાખે તેને કોઈ કહે છે રાજ્ય મળે, કોઈ કહે છે તેની ભાવનાસદૃશ સિદ્ધિ મળે. ૧૫ ત્રીજો તરંગ, કુદરતી રીતે વધારે ગંભીર. મનુજ આમ પ્રકૃતિપૂજનમાં પણ રથૂલ વાસનાઓને સાથે લાવતો પતન અને પામરતાને જ વરે છે. હે પ્રભુ, મનુજને આવી જડ કેમ સર્જ્યા વાડુ? અરવુ. આ પથિકને ન જોઈએ એ રાજપાટ, ન જોઈએ એ તપ. વળી અહીં જ જુવો: રાજ્યોમાં પણ ભટ્ટહરિ-લોકકથાના ભરથરી-જેવાય પાક્યા છે, તેનો પુરાવો પણ આ રહ્યો સામે. ૧૬-કુદરતી: ફરડી રહેલી. ૧૮ ધન: આ મંદિરો જોનાનાં સુદમ ધન; અને અટળક-ધનના પુરાવારૂપ આ મંદિરો, બંને અર્થ. ૧૯ પગલાં પોચાં, પથર કઠણ, પગલાંની છાપ પથર પર પડી રહે નહીં ખરું કે?—અરે રથૂલશુદ્ધિ બંધુ, સત્ય તો તમને ધારો છો તેથી ઉઘરું જ છે: આ પથરે પથર રાણકદેવ-ડીનું પગલું છે. રાણુક માટે અપસરા અને વીજળીની ઉત્પ્રેક્ષાઓ એ મહાતેજસ્વી સતીને માટે પણ હિચિત ગણાય એવી છે. ૨૧ એક દેવી: ભીમરાવની ભૂખીતી રચનામાં કરિયે છિયે તેમ અર્થ કરવો: અનન્ય, સુવિખ્યાત. ૨૨ અહીં અંજાજની ટુક ચડવા જોટલા પ્રાણ માટે રાણુકના આત્માને પ્રાર્થના, એ પણ આ તરંગથી ઉભરાતી કૃતિનો એક સુંદર કુદરતી તરંગ છે. ૨૩ મૃગેદ: દીપડા, સિંહ. ૨૪ કોઈ કવિકલ્પનાનો જબરો કુદકો મારું એમ-માતાજી, આ આવ્યો ત્હારી આલ-અગાસીમાં, ત્હારે ચરણે: જીવન સફલ! ૨૫ જરા સ્વરથના મેળ-વતાં ચોતર્ફ નજર નાખે છે. દષ્ટિગર્ભાદ્યમાંનો અદ્ભુત વિશાલ પટ દેખાય છે એવો વર્ણવે છે. ૨૬ નિર્મલનીર ચરમા (-હાના મોટા ડુંક)નું વિશેષણ. ૩૦ આમ: બીજી દિશામાં. ૩૨ ગિરનાર: ગિરિઓમાં નાર (નહાર-ટક) જેવો બીપણ એ અર્થ દૂરાકૃષ્ટ મારું ન લેવો. ૩૩ વર્ણસગાધ માટે જ ગિરિ લખેલું ગણવું. ૩૪ ધણુધણે: ધૈર્ય અને તેના પડ્યાઓથી ગાજી ઊઠે, ભરાઈ જાય. ૩૫ ત્હારી ઝાંખીથી મને શું શું નથી થતું! ૩૬ ભાન-ભૂલ્યો, એમાન, મૂઠ, તત્ત્વનો અગણ; ભવના અનુભવથી ભમિતચિત્ત, તથાતથના શ્રેયપ્રેયના વિવેક વિનાનો. બંધ, પાંખ: ધર્મપક્ષનો કવિતાપક્ષનો, બંને અર્થ લેવાય. ૩૭ સરસ્વતી: વાણીની શક્તિ. એ નથી તે ક્યાંથી આપું? હોય તો પણ એનાથી વધારે મદારું આપું જીવન જ હું તો ત્હારા ચરણમાં ધરી દઈ છું, તને-એનો જ અર્થ ચડાવી દઈ છું. ૩૮ ગગનને અમતો નહીં, ગગન પણ જેને ચૂમે છે એવો.

પ્રજાપતે-હે પ્રજાઓના પતિ ! ત્વદન્ય-તારા વિના બીજો તા પતાનિ વિશ્વા જાતાનિ-આ બંધાં ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણીઓ ઉપર ન પરિ વશ્ય-અધિકાર જમાવી શકતું નથી. અર્થાત્ તું જ જગતના જીવોને યથેચ્છ નિમંત્રી શકે છે. માટે તને જ અમે પ્રાર્થાએ છીએ કે, યત્કામાસ્તે જુહુમઃ-જે કામનાઓથી અમે તૂને પ્રાર્થાએ છીએ તે ત્વ નઃ અસ્તુ-તે અમને પ્રાપ્ત યાઓ. અને અમારે શી કામનાઓ છે? વયં રયોનામ્ પતયઃ સ્વામ-અમે સમૃદ્ધિઓના પતિ થઇએ, ધનૈશ્વર્યના સ્વામીઓ બનીએ.

ધૈશ્વર્યને જગતના સ્વામીભાવે બજનાર પોતે પણ સ્વામી જ થવા માગે ને? એટલે જ હેક કરીને જાણે માગતો હોય તેમ કહે છે કે અમે જે માગીએ તે અમને આપ, નહિ કે તું ઇચ્છે તે; કારણ અમારે સ્વામી બનવું છે, વિજયા બનવું છે.

તો હવે બીજી વસ્તુ અમારે કયા જોઇએ? અમારા નિષ્કંટક, અપ્રતિહત માર્ગ,

સ્વસ્તિ પન્થામનુચરેમ સૂર્યાચન્દ્રમસાવિવ ।

પુનર્વદતાઽપ્રતા જાનતા સંગમેમહિ ॥

(ઋ. ૬, ૫૧, ૧૬)

સૂર્યાચન્દ્રમસાવિવ-સૂર્ય અને ચંદ્રની જેમ અપ્રતિહત બનીને અમે પણ પરચામ્ સ્થક્તિ અનુચરેમ-અમારે વિજયને માર્ગે આનંદપૂર્વક વિચરીએ. અને એ માર્ગે અમારા સાથીઓ કેવા હોય? એકબીજાને કનડતા નહિ, વિદ્વસંતોષી નહિ, પણ દદતા-મદદ દેનાર, સદાનુભૂત-ધરાવનાર, અદ્યતા-હાનિ નહિ કરનાર અને જ્ઞાનતા-જ્ઞાનવાળા. મદદ તો નોકર પણ આપે, સદાનુભૂતિ તો ગમે તે રાખી શકે પણ સાથે જ્ઞાનબળે ટોરી શકે એવા માણસો સાથે સંગમેમહિ-અમે સંગમ પામીએ.

એ માર્ગે ઠેક સુધી ચાલીને ન જવાય. વેગવાન અને મજબૂત વાહન જોઇએ. તેને માટે

સુત્રામાણં પૃથિર્વો પામનેહસં સુશર્માણમદિતિ સુમણીતિમ્ ।

દૈર્વો નાવં સ્વરિત્રામન્ત્રવન્તીમારુહેમા સ્વસ્તયે ॥

(ઋ. ૧૦. ૬૩. ૧૦.)

દૈર્વો નાવમ્ આરુહેમ-દિવ્ય-આકાશ સાથે સંબંધ રાખનાર નૌકા-વિમાન ઉપર ચડીએ. અહીં વિમાનની કલ્પનાને કોઇ ન સ્વીકારે તો પણ આપણી નૌવિદ્યાની કેવી રીતિત દર્શ. તે આ દૈર્વો નાવનાં વિશેષણો બતાવે છે. સુત્રામાણમ્-સારી રીતે રક્ષણ કરનાર, પૃથિર્વો-વિશાળ અને હસમ્-ઉપદ્રવ રહિત, સુશર્માણમ્-ખૂબ સુખ દેનાર અદિતિમ્-અખંડિત, સુમણીતિમ્-સરસ રીતે તૈયાર કરાએલી, સ્વરિત્રામ્-ચુંદર ધંધોયુક્ત, અન્ત્ર-વન્તીમ્-દંડ પામ્-અંતરિક્ષે રહેતી, દિવ્ય નૌકામાં બેસી અમે સ્વસ્તયે-કલ્યાણને માર્ગે આગળ વધીએ.

મંત્રની વર્ણરચના પણ જોવા જેવી છે. મંત્રને ગાવાથી એમાં રહેલું વર્ણમાધુર્ય-હંસ અને અનુનાસિક વ્યંજનોના વિશેષ પ્રયોગથી ઉત્પન્ન સંગીત પ્રાપ્ત થશે. વેદના મંત્રો અર્થગંભીર હોવા સાથે સંગીતયુક્ત પણ છે.

મહે' ચ ન ત્વામદ્રિવઃ પરાં સુલ્કાય દેયામ્ ।

ન સહસ્રાય નાયુતાય વઙ્ગિ વો ન શતામઘ ॥

(ઋ. ૮-૧-૬.)

અદ્રિવઃ-હે વિશ્વધારક, ઘસિવઃ-વજ્રધારક પ્રભો ! મહે ચ સુલ્કાય-મહાન મૂલ્ય માટે, અરે ન શતામ્ શતાય, ન સહસ્રાય, ન અયુતાય:-સો સો જેટલા સો, હજાર, બેઠકે દશ હજાર માટે પણ ત્વામ્ પતે ન દેયામ્-તને બીજાને ન વેચું. તને વેચીને મારે કશુંયે જોઈતું નથી.

ઈશ્વરપરાયણ બનીને હવે યોદ્ધાનું પ્રથમ લક્ષણ અને જગતની સફળતાની ચાવી-નીડરતા-અભય તે યાચે છે.

અમયં નઃ કરત્યન્તિરિક્ષમમયં ઘાવાપૃથિવો ડમે હમે ।

અમયં પશ્વાદમયં પુરસ્તાદુત્તરાદધરાદમયં નો અસ્તુ ।

અમયં મિત્રાદમયમમિત્રાદમયં જ્ઞાતાદમયં પુરો યઃ ।

અમયં નત્તમમયં દિવા નઃ સર્વા આશા મમ મિત્રં ભવન્તુ ॥

(અ. ૧૬-૧૫-૫, ૬)

અમને અભયની સિદ્ધિ કરી આપે-અમયં નઃ કરતિ । કેણુ કેણુ ? અન્તરિક્ષમ્ અંતરિક્ષ, હમે ડમે ઘાવાપૃથિવો-આ બંને આકાશ અને પૃથ્વી, અને ક્યાંથી, કોનાથી અને ક્યારે અમે નિર્ભય બનીએ ? પાછળથી, આગળથી, ઉપરથી, નીચેથી, મિત્રથી, શત્રુથી, જાણીતાથી, અજાણ્યાથી, રાત્રે અને દિવસે અમે નીડર રહીએ. સર્વાઃ આશાઃ-બધી દિશાઓ મમ મિત્રં ભવન્તુ-મારી મિત્ર બનો.

વળી,

યથા ધૌશ્વ પૃથિવી ય ન વિમીતો ન રિપ્યતઃ ।

एवा मे प्राण मा बिभेः ।

(અ. ૨. ૧૫. ૨.)

યથા બ્રહ્મ ચ ક્ષત્રં ચ ન વિમીતો ન રિપ્યતઃ । એવા મેં

યથા સત્યં ચાતૃતં ચ ન વિમીતો ન રિપ્યતઃ । એવા મેં

યથા મૃતં ચ મન્યં ચ ન વિમીતો ન રિપ્યતઃ । એવા મેં

(અ. ૨. ૧૫. ૪, ૫, ૬.)

જેમ દુષ્ટોક અને પૃથ્વી, બ્રહ્મ-જ્ઞાન-જ્ઞાની અને ક્ષત્રમ્ ક્ષાત્રત્વ શરે, સત્યમ્-સાચ અને અન્-સ્મૃતમ્-અત્યંત સરળતા, મૃત્ અને ભવિષ્ય હરતા નથી અને કોઈથી હથેલાં નથી, તેમ હે મારા પ્રાણ ! તું પણ ન ડર.

પરંતુ તે એકલે બીક વગરના બને એમ નહિ. બીક વગરના બનીએ, બીવાની વડેનું ભાન ન હોય તો બીક શાની લાગે, અને કેમ પણ શુભાવવાનું ન હોય તો પછી બીક શાની ? એટલે તે ઇચ્છે છે.—

કાનમાં શ્રવણશક્તિ. અપલિતા: કેશા:—ધોળા ન ચએલા વાળ, અશોળા: દન્તા:—સ્વચ્છ દાંત, ઘાઘ્નો: વહુષલમ્—ભુજઓમાં ખૂબ બળ, ઋષોઃ ઓઝઃ—ઉરમાં શક્તિ, જંચયોઃ જવઃ—નંધોમાં વેગ, પાદયોઃ પ્રતિષ્ઠા—પગમાં સ્થિરતા, મે સર્વા અરિષ્ટાનિ—મારાં બધાં અંગ હૃદયુષ્ટ અને આત્મા મૃદુ:—આત્મા ઉત્સાહભર્યા રહે. મે તનઃ—મારાં અવયવો તન્ધા:—ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે, દત્તઃ સદ્દે—દયાવનારા શત્રુને હું છુરવી શકું, સર્વ આયુઃ અશોય—પૂર્ણ દીર્ઘ આયુ પ્રાપ્ત કરું, ભોગર્થુ, સ્વોનં મે સોદ—મને સુખ મળે, પુઠઃ પૃથસ્વ—પૂર્ણત્વ મળે, પવમાનઃ—શુદ્ધ બનીને સ્વર્ગ—ઉત્તમ લોકમાં પ્રસન્ન બનીને રહું.

એ જ બાવનાનો બીજો મંત્ર,

મદં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ મદં પરમેશ્વરભિર્વ્યજત્રા ।

સ્થિરૈરન્નૈસ્તુષ્ઠ્વાંસસ્તનૂભિર્વ્યશોમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

(ઋ. ૧. ૮૯. ૮.)

ચક્ષુઃ દેવાઃ—હે યજ્ઞ કરનાર વિદ્વાનો, કાનથી અને ભ્રુ, કંઠ્યાણુગા ઉપદેશ સાંભળીએ, આંખથી કંઠ્યાણુમય દૃશ્ય જોઈએ, અને સ્થિર: અંગૈઃ—દૃઢ અંગોવાળાં તનૂભિઃ—શરીરોથી સુષ્ઠ્વાંસઃ—ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરતા દેવદિતં આયુઃ વ્યશોમ—દેવોનું દિત કરવાને માટે આયુષ્ય મેળવીએ.

સુદૃઢ શરીર, અને તેનાં દાંત, આંખ, કાન, નાક આદિ પ્રત્યેક સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલાં અંગો એક પૂર્ણ વિકસિત શરીરનું ચિત્ર દોરે છે, અને એકલી શરીરપૂજાને લીધે જન્મતા મદ કે વિલાસને કંઠ્યાણુમયતા અને પરાપકાર શોખ કાણુમાં રાખે છે. આટલી સુંદર બાવના, શ્યૂલ અને સૂક્ષ્મનો સદયોગ વેદે જ જોયો છે, સિદ્ધ કર્યો છે, અને પ્રયોધ્યો છે.

આ બલિષ્ઠતાની આઢના ઇશ્વર પાસેથી મેળવી છે. કારણ ઇશ્વરને પણ તેજ, પરાક્રમ, બળ, ઓજસ, ઉત્સાહ સહનશક્તિ રૂપે જોવા છે અને તે માણસે પોતાનામાં બિનારવા માગ્યાં છે.

તેજોસિ તેજો મયિ ધેહિ । વીર્યમસિ વીર્ય મયિ ધેહિ ॥

બલમસિ બલં મયિ ધેહિ । ઓજોઽસ્યોજો મયિ ધેહિ ॥

મન્યુરસિ મન્યુ મયિ ધેહિ । સહોઽસિ સહો મયિ ધેહિ ॥

(યજ્ઞ ૧૯. ૧.)

માણસની આ વ્યક્તિગત પ્રાર્થના યદિ વેદ અહીં જ વિરમતા નથી. આ કંઠ્યાણુની બળની બાવના આખી રાષ્ટ્રવ્યાપી પણ બનેલી છે. પોતાના દુર્ગુણો દૂર કરવાને પોતાને દયાવનારનો નાશ કરવાને જેમ વ્યક્તિ પ્રાર્થના કરે છે, તેમ દેશનું પણ વ્યક્તિ કરનારં તસ્મૈને દૂર કરવા તે પ્રાર્થે છે.

આરે તે મોક્ષમુક્ત પૂરુષર્ષ્ણં ક્ષયદ્રીઃ સુક્ષ્મત્સે તે અસ્તુ ।

મૃત્વા ચ નો અધિ ચ વ્રૂહિ દેવાધિ ચ નઃ શર્મં યજ્ઞ દિવર્હાઃ ॥

(ઋ. ૧. ૧૧૪. ૧૦)

હે ઉત્તિના કામુકો ! સાંભળો :

સંગઙ્ઙધ્યમ્-એકસાથે ચાલો, એકસાથે ગતિ કરો; સવદધ્યમ્-એકસાથે બોલો, બધાનો એક જ અવાજ, એકે અવાજે ગાઓ. ય. મનાંસિ-તમારાં મન સંજાનતામ્-ઉત્તમ સંસ્કારવાળાં બનેા. અને ધ્યાન રાખો, ભૂનકાળનો સંબંધ તોડતા પહેલાં વિચારજો. પૂર્વે સંજાનાનાઃ દેવાઃ-પહેલાંના ઉત્તમ શાની લોકો યથાભાગં-પોતાના ભાગનું કામ ઉપાસતે-કરતા આવ્યા છે તેમ તમે પણ કરો.

આ જ ભાવના ધીજી પણ કેટલાંક મંત્રો છે. માત્ર એવો એક જ મંત્ર જોઈએ.

સમાની પ્રપા સહ વોડન્નભાગઃ સમાને ચોક્ત્રે સહ વો યુનઙ્મિં ।

સમ્યંચોઽગ્નિ સપર્યસારા નાભિમિવામિતઃ ॥

(અ. ૩, ૩૦, ૬)

યઃ પ્રપા-તમારી પરબ સમાનો-એક જ હો, એકસરખી હો, એક જ આરે બધા શાન, બધા અને પાણીનું પાન કરો. યઃ અન્નભાગઃ સમાનઃ-તમારું ભોજન એક જ હો. યઃ સમાને ચોક્ત્રે-તમને બધાને હું એક જ ધૂંસરીએ સહ યુનઙ્મિ-સાથે જોડી આપું છું. સમ્યંચઃ-બધા મળીને અગ્નિ સપર્યસ-અગ્નિ-તેજની પૂજા કરો. કેવી રીતે ? કેટલા એકમથી ? કરાઃ નાભિ અમિતઃ-હવે-પૈડાની નાભિની આરે કોર જેમ આરા જોડાયા છે તેમ.

આ ઈશ્વરનો આદેશ ! ધ્યાન રાખો, એણે આપણને એક ધૂંસરીએ જોડ્યા છે, આપણે છૂટી શકીએ તેમ નથી. જો એ અમૃતસ્ય પુત્રાઃ આપણે હોઈએ, તો જે ગારે આપણને એણે જોડ્યા છે તેને અભોષિત્ર્યાને પહોંચાડ્યા વિના ન છૂટીએ. અને ત્યાં સુધી અને પછી પણ આપણી એક પરબ હો, એક ચાળી હો, એક પૂજા હો, એક માર્ગ હો, એક ધ્યેય હો..

ત્રિભુવનકાસ લુહાર

બાપાવિશ્વારદ

લશ્કરી ખર્ચ અને લશ્કર

The more the system is studied as a whole and in all its details, the more plainly does it reveal.....an iron determination to employ all the means that the driest intellect could devise to hold him (Indian) down for ever as a helot incapable of ever rising up to claim the status of freedom.

Prof. B. K. Thakore: Indian Administration. p. 236.

ગાંધીજીનો પાંચમો મુદ્દો આ પ્રમાણે છે : “લશ્કરી ખર્ચ હાલ છે તેના કરતા અધીકરી નાંખી તેમાં ઘટાડો કરવાની શરૂઆત થાય.”

હિન્દુસ્થાનને હંમેશા માટે પોતાના કબજામાં રાખવા અંગ્રેજ ચાલુકીઓએ બે રીતો અપનાવી હતી છે. એક દલિયારાંધીનો કાયદો અને બીજી લશ્કરીનીતિ. દલિયારાંધીના કાયદા વિષે ટુંકામાં વિવેચન ગયા અંકમાં કર્યું હતું. આ અંકમાં તેમની લશ્કરીનીતિ તપાસીએ.

હિન્દુસ્થાન ધણો ગરીબ દેશ છે. એવા દેશમાં તેની ઊપજનો મુખ્ય ભાગ કોઈ પણ હિતેચ્છુ સરકાર પ્રજાનાં પોષક કાર્યોમાં ખર્ચે; એટલે કે જેને લઈને પ્રજાની ધનસંપત્તિ વધે, પ્રજાની તંદુરસ્તી વધે અને પ્રજાની સંસ્કારિતા વધે એવાં કાર્યોમાં કરે; અને લશ્કર જેવી અનુપાદક બાજતોમાં જરૂર જેટલો જ ખર્ચ કરે. દેશમાં દિસાતમક બળવા થાય કે પરદેશથી કોઈ ચડી આવે તેને દબાવવા માટે કોઈ પણ દેશને લશ્કરની જરૂર પડે છે. પણ સાધારણ સમયમાં એટલે કે નાતકાલિક આક્રમ ન હોય તેવા સમયમાં આ સંરથા માટે કોઈ પણ રાજ્ય પોતાની આવકનો મોટો દિસો ખર્ચ કરતો નથી. જે રાજ્યોનો હેતુ પારકાના મુલક કે વેપાર પડાવી લેવાનો હોય છે તેવાઓનો આપણે વિચાર કરતા નથી.

પણ હિન્દુસ્થાનમાં બ્રિટિશ સરકારની નીતિ જુદી ગતતી છે. હિન્દુસ્થાનમાં હિન્દુસ્થાનના રક્ષણ માટે જરૂર છે તેના કરતાં ઘણું મોટું લશ્કર રાખવામાં આવે છે. આ લશ્કરનો હેતુ હિન્દુસ્થાન અંગ્રેજોના હાથમાંથી જતું ન રહે એટલા માટે રાખવામાં આવે છે. આ ભય બે દિશામાંથી આવે-એવો છે: એક અંદરથી અને બીજો બહારથી. બીજી કોઈ પ્રજા હિન્દુસ્થાનને અંગ્રેજો પાસેથી પડાવી લે એવો ભય ધણો થોડો છે અને એ ભયને દૂર કરવા જેટલું લશ્કર બોલ્યે તેના કરતાં ઘણું મોટું લશ્કર હિન્દુસ્થાનની સરકાર રાખે છે. એને ખરો ભય હિન્દુસ્થાનની પ્રજાનો છે. આ ભયમાંથી મુક્ત રહેવા પ્રજાને દલિયાર વિનાની કરી નાંખ્યા પછી પણ તે એવું મોટું લશ્કર રાખે છે, કે જેથી હિન્દુસ્થાન માથું ઊંચું ન કરી શકે. આ હેતુથી જ બીજો કોઈ દેશ જે પ્રમાણમાં ખર્ચ ન કરે તેટલા પ્રમાણમાં અંગ્રેજ સરકાર ખર્ચ કરે છે; અને આ જ હેતુથી લશ્કરની ઘટના પણ એવી કરે છે કે તે કદીએ રાષ્ટ્રીય લશ્કર ન બને. આ બન્ને દલીલો ટુંકામાં વિચારીએ.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં સર જ. કળેએ ફરિયાદ કરી હતી કે “હવેનાં પંદર વર્ષમાં પં

૧. લાખ પાઉન્ડ રાષ્ટ્રપોષક કાર્યોમાં ખર્ચાયા છે; જ્યારે ૩ કરોડ પાઉન્ડ લાકાઈઓમાં ખર્ચાયા છે. આ દલીલત મનવગતિના દરેક મિત્રને રડાવે એવી છે.”

૨. લશ્કરનું પ્રમાણ : બે દિહીઓ, એક બ્રિટિશ.

૩. દિહી વિભાગની ક્વાયત અને સન્નતા બ્રિટિશ વિભાગ કરતાં ઊતરતી. જરા આલંકારિક ભાષામાં બોલીએ તો દિહી વિભાગનું કામ બાલાના વાંસના દાયા જેવું છે, જ્યારે બ્રિટિશ વિભાગ ખરું બાલાનું કામ કરે છે.

૪. લશ્કરનાનીમાં બ્રિટિશ સોલ્જર અહીંથી નિવૃત્ત થાય! એટલે કે દિહીના ખર્ચે મળેલી તાલીમનો ઉપયોગ દિહ માટે ન થાય પણ ઇંગ્લેન્ડ માટે થાય!

૫. લશ્કરના દિહી વિભાગની લરતી મોટા ભાગે નેપાલ આદિ સરહદના પ્રદેશોમાંથી અને બીજી એવી જંગલી જગતોમાંથી કરવામાં આવે છે. (એટલે કે કેળવણી કે સંસ્કારી કેમોમાંથી લરતી થતી નથી.)

૬. દિહી સૈનિકને જ્યારે તે છાવણીમાં હોય છે ત્યારે કાંઈ પણ કેળવણી મળતી નથી અને તેના મનને સંસ્કારી કરવા કાંઈ પણ પ્રયત્ન થતો નથી.

૭. લશ્કરમાં ગયો એટલે દિહી સૈનિક જાણે પડદામાં પડ્યો! દેશની બધી ચળવળોથી, અને રાષ્ટ્રીય વિચારોથી તેને ધરાદાપૂર્વક અળગો રાખવામાં આવે છે; આથી દિહી સૈનિકમાં રાષ્ટ્રભાવના જાગતી નથી!

૮. જૂના જાતીય અને ધાર્મિક તફાવતો અને વૈર પોપાય એ રીતે ટુકડીઓ રચવામાં આવે છે. જેમકે : હિન્દુ વિરુદ્ધ મુસલમાન, સરહદનો મુસલમાન વિ. અંદરનો મુસલમાન, શીખ વિ. ગુરખા, રાજપૂત વિ. મરાઠા, નાતીલો હિંદુ વિ. નાત વિનાનો હિંદુ ઇત્યાદિ.

૯. બ્રિટિશ અમલદારોનું પ્રમાણ વધે ગયું. કમ્પની સરકારના જમાનામાં હતી તેના કરતાં લશ્કરમાં જામે દરજ્જે પ્લેઝિયાની દિહીને ઓછી તક! લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી કોઈ પણ હિન્દી સૈનિકને અમલદાર થવાની તક ન આપી! આ રીતે ઘેરેક દિહી સૈનિકને સરખી રીતે પછી તે બાલે હિંદુ, મુસલમાન, મરાઠા કે શીખ હોય, બ્રિટિશ ઉપરી અમલદારને દેવતરીકે ગણવાની ટેવ પાડવામાં આવી.

ઉપર જે સંક્ષેપમાં મુદ્દાઓ ચુક્યા છે તે ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે, આપણા ઉપર જે લશ્કરના બળની અંગ્રેજોને અમલ કરે છે તે લશ્કરની ધટના કેવી છે! આ ધટનાનો અભ્યાસ કરી પ્રો. ઠાકેરે જે ઉદ્દેશ્ય કાઢ્યો છે તે યોગ્ય જ છે : “ આ વ્યવસ્થાનો એના આખા રૂપમાં અને વિગતોમાં જેમ જેમ વધારે અભ્યાસ કરીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે રપટ થતું જાય છે કે, એ વ્યવસ્થા પાછળ, એવો દૃઢ સંકલ્પ છે કે લાગણીહીન બુદ્ધિ જે કોઈ ઉપાયો થોડા શકે તે બધાનો ઉપયોગ કરવો કે જેથી દિહીઓને સ્વાતંત્ર્યનું પદ મેળવવા કદી પણ ઉત્સાહ ન કરી શકે એવા શુભામનરીકે દગાવી શકાય!”

આવા લશ્કરની અને તેના ખર્ચની નીતિ બદલવાને મદાસભા અને ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે જેવા દેશસેવકો કાંઈ નહિ તો પા સદી થયાં સરકારને વિનંતિ કરતા આવ્યા છે. આ આજીજનો જાપાન સરકારે ખર્ચ વધારતા જઈ અને ઉપરજીંદા ફેરફારો કરી આપ્યો છે. ગાંધીજીએ ‘ ઘુંટણીએ પડી ’ છેલ્લી વાર માગણી કરી! એનો જવાબ પણ કંઈ ન મળ્યો! એટલે ગાંધીજીએ એમનો હેત્યો ઉપાય અજમાવ્યો અને સરકાર સાથે ‘ આખરી ફેસલો ’ કરી લેવાનો પ્રયત્ન આદર્યો!

આ માગણીઓ માટે આપણે લડીએ છીએ ત્યારે સરકાર આપણને જેલમાં પૂરે છે અને લાહીઓ મારે છે!

રસિકલાલ

પોતે જોકે તે સંબંધી જરા આંગળા સરખા પણ જિંવીનીવી ન કરે છતાં પણ-પૂરી પાડવી જ જોઈએ એ વસ્તુતઃ આવશ્યક છે ખરું ? મને લાગે છે કે સાચા શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું તો એ છે કે, બાળકે પોતે એમ જાણવું જોઈએ કે જે કોઈ વસ્તુ તે વાપરી રહ્યું છે તે અદ્ધર આકાશમાંથી તૈયાર થઈને પડતી નથી, પણ બીજા લોકોની મહેનતથી જ તે તૈયાર થાય છે. જે તમામ વસ્તુઓ ઉપર તેનું જીવન નભી રહ્યું છે તે બધી ચીજો જે માણસો તેને જાણખતાયે નથી અને ચાહનાયે નથી એવા અન્ય માણસોની મહેનતથી જ થએલી હોય છે. એ વાત સમજવી બાળકની સમજશક્તિની બહારની ગણી શકાય (એ જમારે મોટા થાય ત્યારે એ સમજવાની મદદગારી ભગવાન એને આપે), પણ આટલું તો એ સમજી શકે તેમ છે, અને તેણે સમજવું જ જોઈએ અને એ માટે તેને શરમ પણ આવી જોઈએ કે, જે પેશાખના વાસખનો તે હિંમોઈ કરે છે તે ઘરમાં કામ કરનારી બાઈ બિલકુલ આનંદ વગર જ ચીંધને સાફસૂક કરતી હોય છે; અને જે ચોખ્ખા બૂટ વગેરે તે ઢગેશાં તે પહેરે છે તે પણ એવી જ રીતે સાફસૂક થતાં હોય છે—એટલે નહિ કે તે બાળક તરફ કામ કરનારને પ્રેમનો ઉમંગો આવેલો હોય છે અને તેથી તે કામ તે કરતી હોય છે; પણ એ બાળકને ન સમજાય એવા કોઈ અગોચર કારણને લીધે જ એ બધું થતું હોય છે. આ વસ્તુઓનો આવી રીતે ઉપયોગ કરતાં તેને શરમ પણ ન આવે તો એ કેળવણીની અધ્યક્ષમાં અધ્યક્ષ કોટિની શરૂઆત ગણાય. કારણકે સારી જિંદગી સુધી આ સંસ્કારોની જાડામાં જાડી છાપ તેના દિલમાં રજા કરે છે. આવું હોવા છતાં પણ આ દૂર કરવું એ તદ્દન સહેલું છે. અને (કાબ્બની બાપા વાપરું તો) ગોળને કાઢે જિનો રહીને તમારાં બાળકો માટે એ જ વસ્તુ કરવાની હું તમને આજીજી કરું છું. અને તે એ છે કે તેમનાથી જે બની શકે તે બધુંય કામ એમને પોતાને જ કરવા દેા: જેમકે—બાળનું પાણી ઉલેગવું, પોતાના લોટા પોતે ભરવા, શરીર સ્વચ્છ રાખવું, પોતાની ઓરડીનો ખુંને કાઢવો તથા તેમાંની તમામ વસ્તુઓ ખરોખર ઠેકાણાસર ગોઠવવી, પોતાનાં કપડાં તથા બૂટ વગેરે સાફસૂક કરવાં, જમતી વખતે બધી વસ્તુઓ યોગ્ય સ્થાને ગોઠવવી અને કમચા: બ્યવસ્થિત રીતે પીરસવું વગેરે વગેરે. એટલું ખૂબસૂર માનજો કે, નજીવી અને બીનઅગત્યની દેખાતી આ બાજતો કેન્ચ બાપાના કે ઇતિદાસના કે એવા બીજા કોઈ વિષયના ચાન કરતાં તમારાં બાળકોના સુખની દૃષ્ટિએ સો ગણી વધારે ઉપયોગી છે. ખરી અને મદદગારી મુશ્કેલી તો હવે જિબી થાય છે; કારણકે બાળકો તો એ જ કામ ઇચ્છાપૂર્વક કરે છે, કે જે કામ તેમનાં માખાપ પોતે કરતાં હોય છે. માટે આ વસ્તુઓ કરવાની હું તમને પોતાને વિનંતિ કરું છું. આં થવાથી એકી સાથે બે બાજતો સિદ્ધ થાય છે:—(૧) આપણે તેમનો બધો વખત કોઈ જાતની કૃત્રિમતા દાખવ કથી વગર વધારેમાં વધારે ઉપયોગી દૃષ્ટિએ ગોઠવી દમને તેમનું (પુસ્તકિકા) બાહ્યતર આપણે એણું કરી સજીએ છીએ; અને (૨) સાથે ને સાથે જ તેમને સાદાઈ, જાતમહેનત અને સ્વાવલંબનની તાલીમ આપી સજીએ છીએ. કૃપા કરીને આ જરૂર કરેા. આનું પરિણામ એવું આવશે કે તમને પોતાને પહેલે જ મદિને સંતોષ થશે; એટલું જ નહિ પણ બાળકો પોતે જ સવિશેષ સંતોષારી. આની સાથે જો જમીન ઉપર

૧ કંઈક કામ કરાવી શકે—જેમકે બાગાવતનું—તો તો મજાનું થશે; જો કે એ કામ તો બણી વખત એમને ગમતરૂપ જ થઈ પડવાનું છે.

વિશ્વયજ્ઞ

(પૃથ્વી)

(૧)

રહી ક્રમકચાવતી દશન તીવ્ર શી તાટકા,
અને અગન રાખના વિકૃતદર્શના વીંઝતી—
અહિ, તહિ, બધે ધુમે; સકલભાનભૂક્ષીસમી—
મહા કુડકાટથી ધમતી વહિ હિંસાતણા.

(અનુ૦)

પિપાસા રક્તની શી આ ? ક્ષુધા શી હાડમાંસની ?
દ્રેષના વહિની નવાલા આમ શે વિજવળી રહી ?

(પૃથ્વી)

(૨)

ધરી પરમ મંત્ર એક, લડ, માતૃસ્વાતંત્ર્યનો,
ગ્રહી બલિ હથેળીમાં હેંવનનો, પનોતા ઉભા;
કૂટે સિર, ખડી પડે કંઈક અરિય, સાંધા તૂટે,
ભામે સિર, ભામે ભામે શરીરમિટી મિટી વિશે;
ન તોય પ્રતિકારવો કદિય ધાવને ધા અકી,
દઈ અરપો ગ્રાણ્ય, ને પરમ ગ્રાણ્ય પેટાવવો.

(પૃથ્વી)

(૩)

કુમુદગુ શરીર ને વિપુલ—આત્મ કેા માનવી—
ઉઠો, લડલડી રહી, અનગ, હિંસા વિશે;
ઉઠી, પરમસાત્વિકી, સકલસ્પર્શિની દષ્ટિથી
દશે દિશ વિલોકતો, તિમિર દુર્ગને બેદતો;
ક્ષણેક્ષણ નિહાળતો સતતજ્યોતિ ચિત્તન્યનો,
અસંખ્ય ગનુબાધને અભયપ્રેરણા અર્પતો.

(અનુ૦)

(૪)

ગ્રિયને, ગ્રાણ્યને, સૌને હોમી આ વિશ્વયજ્ઞમાં—
પામજો વિશ્વ શાન્તિને, સાધી આ હિંસા સાધના.

(દ્રુત૦)

(૫)

ભય પગાડતી માયિક બીરતા,
પણ ન તોય ઉઠ્યા લડ જંપતા;
કનકકીર્તિ વિશે લાળી રયાગિકા—
અનલ હિંસા મહિ પરિશોધતા.

(અનુ૦)

(૬)

બંધ ને મોક્ષનો આ તો મહાવિગ્રહ વર્તતો;
વિશ્વદેવ ! મહાકાલ ! આપનાં અર્પો વર્ધજો.

ઉપયોગ 'આપદ્ધ ધર્મ' તરીકે થવો જોઈએ, એ આ લઘુ અંધ યથા પડી ખૂબ વાદ રાખતું પડશે! અત્યારે તો એ શબ્દનો ઉપયોગ ક્યાં વિના છૂટકો નથી એમ મને પરિસ્થિતિ જોતાં ખાતરી થઈ છે. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પીઠબળવાળા સરકારી અમલદારોને હંફાવવાનો ખીન્નો ક્યો ઉપાય આપણી પાસે છે? અંદકનો ગોદે પોતાનો માલ ખરીદવાની ફરજ પાડનાર આ બ્રિટિશ સરકાર સામે તેના માલનો બહિષ્કાર અખત્યાર આપણે ન કરીએ તો ખીન્નું શું કરીએ? મને લાગે છે કે આપણી લઘુમતું મુખ્ય હથિયાર 'બહિષ્કાર' જ થઈ શકે! જે જે વસ્તુ જે જે વ્યક્તિ અને જે જે બનાવ આ પરદેશી સરકારને ટેકો આપે છે તેનો દરેકનો બહિષ્કાર! આ વ્યાપ્તિ જેટલે અંશે સાચી કરી બતાવીશું, તેટલે અંશે આ સરકારનો બહિષ્કાર થઈ શકશે-એટલે કે સરકારને (હિન્દુસ્થાનની, બહાર કાઢી શકાશે! આવા બહિષ્કાર ઠેમ સાધવો, એ નક્કી કરવાનું કામ નાથકનું છે!

વારું! આ કાગળ હું તમને જાપામાં ન આવે એવા બનાવો જણાવવા લાખું છું. તમે સામાન્ય રીતે તો એ ગણો છો કે ચાલુ ચળવળ આખા દેશમાં ખૂબ ફેલાઈ છે; જે કે સરકાર પાર્લામેન્ટ આગળ એવાં નિવેદનો મોકલે છે, કે ચળવળ શાન્ત થઈ જવા આવી છે! આવા સામાન્ય કથનોના પૂરાવા મેળવવા ધણા કઠણ હોય છે! માટે મને એવાં કથનો કરવાં પસંદ નથી, જે કે લખવાની રીતે લખે એવાં કથનો મારાથી થઈ જતાં હશે! હું પોતે એવા બનાવો શોધું છું, જે સુંદર કાવ્યની જેમ અગાધ સૂચન કરે! આવા એક બનાવ હું એક ગામડા આગળથી પસાર થતો હતો ત્યાં મેં જોયો! એ ગામડું એવા ભાગમાં છે જ્યાં કોઈ પણ સ્વરાજ્યની ચળવળને આવતાં બહુ વાર લાગે! હું ખડારામાં બેસીને જતો હતો! બાજુએથી દોરની ગમાણની પેલી બાજુએથી ભરવાડોની છોકરીઓ અને છોકરાઓ દોડતા આવ્યા, અને 'મન્ડીલાળ ઝીન્દાબાદ'નું ખૂમરાણુ મચાવી મૂક્યું! આ ચળવળી ખરેખર મને રોમાંચ થયો! અને મારી આંખ બીની થઈ! ખરેખર, આ જાવો મારા સત્ત્વના ઊંડાણમાંથી સ્ફૂરતા હોય તેમ મને ત્યારે લાગ્યું! આનું કારણ 'મન્ડીલાળ ઝીન્દાબાદ' ચળવળ મને નવા હતા એ નહિ, અથવા 'બળવો ધણું જીવો' એ ખૂબ મુખોંધભરેલી છે એમ હું નથી માનતો એમ નહિ, પણ એ મોટું ભરી હતા ચળવળ જે જાવોથી જોવાતા હતા એ જાવોએ મને રોમાંચિત કર્યો, મારી આંખ બીની કરી! એ બાળકો એ ખૂમરો ચળવળ નહોતાં સમજતાં, પણ તેનો ભાવાર્થ ખરાબ સમજતાં હતાં! એ સ્વરાજ્યની ધીપણા છે, એમ તેઓ ખરાબ સમજતા હતા! અને 'મહાત્મા ગાંધીની જે' સાથે એને એવી રીતે મેળવી હતા હતા કે કોઈ પણ માણસ કહી શકે કે ગાંધીજીનું તપ ફળ્યું છે! ગાંધીજીએ ચુસ્તતાનાં ભરવાડોનાં છોકરાંને પણ સ્વરાજ્યમાં રસ લેતાં કરી દીધાં છે! એક દાણમાં કેટલા વિચારો, કેટલા જાવો આવી જાય છે! મહાત્માજીનું ઐતિહાસિક અભિગમન નજર આગળ તરવરવા લાગ્યું! મને થયું કે જ્યારે મહાત્માજી સ્વયં પ્રદેશમાં એક દિશાએ ચાલ્યા હોય, પણ લોકમાનસપ્રદેશમાં તો એ ગતિ સર્વ દિશાઓમાં થઈ ગઈ છે!

પણ સાથે સાથે, જેમ મોટર દોડતી હતી, તેમ બીજા વિચારો પણ આવવા લાગ્યા. તેમાં મુખ્ય એક આશંકા હતી. આ ઉત્સાહનો, આ પ્રબોધનો આપણે લાભ લઈ શકીશું? આ ચેતન્યના ધોધમાંથી આપણે એવી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકીશું કે જેના બળે આપણે

મીઞજની એમનું માથું હાથે છે તે ગમે તેવા બીકણ અનુયાયીમાં પણ હિંમત વિપ્લવ કરે એવું છે અને ગમે તેવા ગર્વિષ્ટ અમલદારને પણ માથું નમાવવાની ફરજ પાડે તેવું છે ! અને એમની 'ધૂણીયમાન' આંખો ! એક વાર મેં તમને મરકરીમાં પૂછેલું કે આ વલ્લભભાઈની આંખો હમેશાં પીધેલ જેવી કેમ લાગે છે ? વલ્લભભાઈની આંખમાં જ્યારે અમર્યા એવે છે ત્યારે ખરેખર તે સજ્જડ કરી દે એવી યથ જાય છે. મેં લોકમાન્ય ટિલકને એક જ વાર પાંસે બેસી જોયેલા છે ! હું વલ્લભભાઈને જોઉં છું ત્યારે મને લોક-માન્યની મારા અંતરમાં પડેલી છાંયી યાદ આવે છે ! સમાનતા કયી વિગતમાં છે તે કહેવું કઠિન છે, પણ મને લાગે છે બન્નેની આંખોને અમર્યા સરખો છે ! ગમે તેમ હોય પણ તે દિવસે જ્યારે એ બાપણુ કરતા હતા અને હું એમના 'ચાળા' જોતો હતો ત્યારે મારા મનમાં જાતજાતના વિચારો આવતા હતા, જેનો એમના બાપણુ સાથે મુદ્દલ સંબંધ ન હતો ! તે સમયે મને મુદ્રારાક્ષસના ચાણુક્યનું રંભરણ યથ આવ્યું ! ચાણુક્યનો અમર્યા અને આપણે કલ્પી લીધેલી તેની આંખો—બન્ને વલ્લભભાઈમાં દેખાય છે ! ચાણુક્યે જેમ ધનલોભી 'નન્દો' તે જાણેડી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી, તેમ વલ્લભભાઈએ પણ આ ધન-લોભી બ્રિટિશ સરકારને જાણેડી નાખવા પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય એમ તેમની બોલવાની દહતાથી લાગતું હતું ! વલ્લભભાઈના સ્થામત્ર મુખ ઉપર જ્યારે જ્યારે આવેશની છાયા આવતી, ત્યારે મને પેલા અશ્વમેધ યજ્ઞમાં જે યોદ્ધાનું વર્ણન કર્યું છે તે યાદ આવ્યું ! 'જોમૂતસ્થેય મયતિ પ્રતીક—મેધના જેવી તેની મુખાકૃતિ થાય છે !' તે સમયે તો એટલું જ યાદ આવ્યું, પણ અત્યારે આખી લીટી પૂરી કરું છું:—'યદ્દર્મી યાતિ સમદા-મુપસ્થે—જ્યારે કવચધારી મદવાળા સેનાઓનાં ઉત્સંગમાં તે જાય છે.'

પણ હું જ્યારે બીડથી અને ધક્કામુક્કીથી કંટાળી ગયો, ત્યારે મને એમ થયું કે કોઈ સિતેમાવાળો વલ્લભભાઈનો કેમ લાલ નહિ લેતો હોય ! આટલા સારા અભિનય કરનાર ભાગ્યે જ બીજો કોઈ માણસ મળે ! અને વળી પ્રાન્તિક સમિતિના ફૂડમાં વધારો થાય ! કારણ મારી ખાત્રી છે કે જો વલ્લભભાઈ સિતેમાવાળાને તેમની શીલમ લેવા દે તો જરૂર પ્રાન્તિક સમિતિ માટે સારી 'પર્સ' પડાવે !

આ બધું યાચીને કદાપિ તમને હસવું આવશે ! પણ મારી રિચતિ તમે કલ્પો એટલે તમને દયા આવશે ! એક મોટી ઝંગવર સલાના વર્તુલની રેખા ઉપર હું ઉભેલો, બધી બાજુથી દબાણ આવે અને વધારામાં વરસાદનું પડ્યા પડેલાનું દળાનું દબાણ—આવા માનુષી અને દૈવી દબાણ વચ્ચે દબાએલો શ્રોતાજન ઉપર પ્રમાણ તરંગો ન કરે તો બીજું શું કરે ?

પણ તમે બીજો વાલો લેશો. કાગળની સરખાતમાં નાની બાળોને વર્ણન કરવાનું હું વચન આપું છું અને સરદાર સાહેબ વલ્લભભાઈ જેવા મોટા માણસનું વર્ણન કરું છું ! આનો ખુલાસો પણ થઈ શકે એમ છે ! પણ ખુલાસામાં વખત ગળ્યા કરતાં હું મારા બળિકાનું વર્ણન કરી એ દેખાતી બૂઝને ભરપાઈ કરી દઉં !

આજકાલ વાનરસેનાઓની ખૂબ હકાહક ચાલી છે ! શહેરની વાનરસેનાઓ શહેરની પોળોની જેમ ઘણું ગંદું બોલે છે ! પણ તે અટકાવવાનો પ્રયત્ન થઈ ગયો છે ! સરદાર સાહેબે એમના બાપણુમાં પણ એ વિશે ચાણુક માધો છે ! પણ હું તો ગાંધીમાં રહું છું એટલે શહેરના છાંકરાઓતો શહેરી બંદવાંડ ત્યાં આવતો નથી ! એટલે મારા છાંકરાઓ જે બૂચો પડે છે તે જો માત્રા અને સમય વધી ન જાય તો આનંદદાયક લાગે છે ! સૌથી નાનો, જે ગમે તે માણસને દૂરથી જોઈ 'તાત્યા કે બુદ્ધ કાકા' કરી બૂચો

હતભાગી હિંદ

૨

જનસંખ્યાકાંડી.

દર હજારે મૃત્યુપ્રમાણ

	૧૯૨૧	૧૯૨૫
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૨.૯	૧૧.૫
ઈંગ્લેન્ડ	૧૪.૬	૧૨.૫
ફ્રાન્સ	૧૩.૭	૧૩.૫
જર્મની	૧૬.૪	૧૩.૬
હિંદુસ્તાન	૩૦.૫૬	૨૭.૨

આકાળી મૃત્યુ

૨૦ થી ૩૫ વર્ષની ઉંમર	૩,૬૩,૫૯૧	પુરુષો.
" " "	૪,૦૩,૬૩૩	સ્ત્રીઓ.
૬ થી ૧૫ વર્ષની ઉંમર	૭,૬૪,૮૫૫	પુરુષો.
" " "	૬,૫૨,૧૨૮	સ્ત્રીઓ.

૧૫ થી ૨૦ વર્ષના ઉંમરના ૨,૩૮,૮૩૩ લોકો મરી ગયા છે. જો દરેક હિંદુસ્તાની આર્થિક ક્ષમતા ૧૬૦૦ ગણીએ તો હિંદમાં દર વર્ષે આજમાં આજી ૩૨ કરોડની ખોટ ગણી શકાય.

આયુષ્યનું પ્રમાણ

	સરેરાશ લંગાઇ		સરેરાશ લંગાઈ
ઇંગ્લેન્ડ	૫૨.૫	જર્મની	૪૭.૪
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૫૧.૫	જાપાન	૪૪.૩
ફ્રાન્સ	૪૮.૫	હિંદુસ્તાન	૨૨.૭

ધરિપતાલો અને દવાખાનાં

બ્રિટિશ હિંદમાં ધરિપતાલ અને દવાખાનાંની કુલ સંખ્યા ૩૯૭૨ છે. ૩૮૬ સ્ટેટ પબ્લીક. ખાનગી મદદથી ચાલતી ધરિપતાલો તથા દવાખાનાં ૨૯૨૦ છે. સ્ટેટની ધરિપતાલો માત્ર શહેરના ઉપયોગમાં આવે છે.

એક દવાખાનું ૨૭૫.૫૨ ચોરસમાઇલના તથા ૬૦,૦૦૦ લોકોના ઉપયોગમાં આવે છે. ખંજાળામાં એક ૮૦ ચોરસ માઇલના ઉપયોગમાં આવે છે.

અમેરિકામાં એક ધરિપતાલ ૨૯ ચોરસમાઇલે હોય છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં " " ૧૪ " "

જાપાનમાં એક દવાખાનું ૭ ચોરસમાઇલે હોય છે.

કંપડના વેપાર

બ્રિટિશોના હુમલાથી દિંદી હાથશાળનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો અને રેટિયાના દુકકે દુકકા યર્ષ ગયા.

કાલું માકર્સ

કંપનીના એજન્ટોની ઇચ્છાનુસારની શરતો કબૂલ કરવાને વણકરો અસક્ત હોવાથી, તેઓનો માલ જમીમાં લેવાતો, અને ખોટ પૂરી કરવા માટે ત્યાં ત્યાં વેચી નાખવામાં આવતો. રેશમના વણકરો સાથે પણ એવા અનાયથી વર્તવામાં આવતું કે તેમને કામ કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરવા માટે તેઓના અંગુઠા કાપી નાખ્યાના દાખલા જાણુવામાં આવ્યા છે.

થોલ્ટસ

હિંદના સુતરાઉ માલની ઇંગ્લેંડમાં નિકાસ

વર્ષ	વર્ષ
૧૮૧૪ ૧૨,૬૬,૬૦૮ તાકા	૧૮૨૮ ૪,૨૨,૫૦૪ તાકા
૧૮૨૧ ૫,૩૪,૪૯૫ "	૧૮૩૫ ૩,૦૬,૦૮૪ "

૧૮૧૪ ની સાલમાં આશરે અઢી કરોડની કિંમતનો સુતરાઉ માલ કલકત્તાના બંદરથી અઢાવવામાં આવ્યો હતો. સો વર્ષ પછી ૧૯૧૪માં ૩૪૬ કરોડનો બ્રિટિશ સુતરનો માલ કલકત્તામાં આવ્યો હતો.

વહાણુ બાંધવાની કળા

હિંદમાં બાંધેલ વહાણમાં હિંદનો માલ લંદનના બંદરમાં આવતાં ઇંગ્લેંડમાં ખજાનખાટ ઉત્પન્ન થયો ... તેઓએ જાહેર કર્યું કે તેઓનો ધંધો નાશ પામવાની તૈયારીમાં હતો અને ઇંગ્લેંડનાં નીકાકારના સધળાં કુટુંબો ચોક્કસ જૂએ મરી જશે. આથી હિંદમાં વહાણુ બાંધવાનો ધંધો નાશ પામ્યો.

ટેઇલર

વહાણુ તથા મહવાની સંખ્યા

૧૮૫૭	૩૪,૨૮૬	૧૯૦૧	૧૦,૪૯૭
૧૮૯૯	૧૨,૩૦૨	૧૯૨૭	૮,૬૪૦
૧૯૦૦	૧,૬૭૬		

આયાત—નિકાસ

(૧૯૧૬ માં હિંદમાં આયાત)

કપડાં	૧૬૫ લાખ	ચંત્રો	૧,૪૧૮ લાખ
બાંધકામની તથા એન્જિનિયરીંગની વસ્તુઓ	૧૨૨ "	લોહ તથા પોલાલ	૧,૮૦૬ "
સામાયજીક દ્રવ્યો	૨૦૨ "	તેલ	૧,૦૦૫ "
સાધકલ	૧૦૭ "	કામળ તથા પુંકાં	૨૮૧ "
ફળો તથા શાકભાજી	૧૫૭ "	મીઠું	૧૦૪ "
કાચ તથા તેના સામાન	૨૫૯ "	સાણુ	૧૪૬ "
વાહન અને રિપરિટ (દાર)	૩૩૪ "	તમાકુ	૨૧૩ "
		મોટરગાડી	૪૪૮ "

કુલ આયાત ૨૨,૬૧૭ લાખ રૂપિયાની.

હિંદના મહેસૂલની

આવક

મધ્ય	૧૩,૩૧૭	લાખ રૂપિયા	મીઠું	૬૩૩	લાખ રૂપિયા
પ્રાંતિક	૮,૭૫૧	" "	અરીસું	૪૧૪	" "
જકાતની	૪,૭૬૭	" "	રેલ્વે	૩૪૪૦	" "
ધનકેમ ટેક્સની	૧,૫૮૫	" "	તારટપાલ	૮૬	" "

ખર્ચ

	શાંતિ તથા સહીસલામતી માટે	માથાંદીક
લશ્કરી	૬૦૮૯ લાખ રૂપિયા	૨-૧૦-૦
પોલીસ	૧૨૧૪ " "	૦-૪-૦
રેલ્વે	૨૫૧૧ " "	

પોલીસતરીકે નોકરીમાં માણસોની સંખ્યા ૫,૯૮,૦૮૧

લશ્કરી ખાતાની સંખ્યા ૪,૪૦,૬૦૧

રાષ્ટ્રહિતનાં ખાતાં માટે ખર્ચ

નહેરુ	૯૨ લાખ રૂપિયા	
કેળવણી	૧૧૩૬ " "	ખેતીવાડી ૧૨૨ લાખ રૂપિયા
વૈદકીય	૩૫૭ " "	હુન્નરઉદ્યોગ ૧૪૯ " "
બહાર તંદુરસ્તી	૧૯૫ " "	કરજનું વ્યાજ ૨૧૬૧ " "

આવક અને કર

માથાં દીક

	વાર્ષિક આવક	દૈનિક આવક	કર
	ર.	ર. આ. પા.	ર. આ. પા.
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૩૩૨૮	૭-૪-૦	૮૧-૦-૦
ગ્રેટબ્રિટન	૧૪૫૬	૪-૧-૦	૨૩૫-૮-૦
હિંદુસ્તાન	૩૦	૦-૧-૬	૬-૧-૦

કેળવણી (બ્રિટિશ કબજા પહેલાં)

એ તો દેખાતું છે કે જ્યારે બ્રિટિશોએ હિંદનો કબજો લીધો ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રથા ખૂબ પ્રચાર પામી હતી. જહાંગ મતાઇ કમિશનર બ્રિટિશોના કબજા પહેલાં બંગાળની કેળવણીસંબંધી સરકારી દસ્તાવેજ પરથી મેક્સમલર કબજા કરે છે કે, બંગાળમાં ૮૦,૦૦૦ દેશી શાળાઓ હતી. એટલે કે વસ્તીના દર ૪૦૦ મનુષ્યે એક હતી..... કેરહાર્ડી ઇન્ડિયા

નદીઆ પ્રાંત નિશાબેદ્દી ઊભરાઈ પડ્યો છે. દર ૩૧ માટે એક શાળા છે.

રેવ. વૉર્ડ ૧૮૨૧

અંગ્રેજોએ કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો છે કે ?

જ્યારે કેઈ પ્રજા અગર રાષ્ટ્ર સાર્વભૌમ સત્તાને તાબે થાય છે, ત્યારે એટલું તો સમજ લેવાનું કે પહેલી બાબત વિજેતાઓ કરશે તે, લુલ્લાપીડિત દેશમાં કેળવણીનો નાશ કરવાનું, ઉત્તેજન બંધ કરવાનું અથવા તો સખ્ત રીતે કબજો લેવાનું પગલું ભરશે. કારણકે કેળવણી તથા શ્રવામી સાથેસાથે કામ કરી ચકતાં નથી. એન્જા સેમેરી

આયાંદીઠ પ્રાથમિક કેળવણીનો ખર્ચ

ડેન્માર્ક	૧૭-૫-૦	જાપાન	૭-૦-૦
અમેરિકા	૧૬-૪-૦	ફિલિપાઇન્સ	૮-૦-૦
ઇંગ્લેન્ડ	૮-૦-૦	હિંદુસ્તાન	૦-૨-૦

અંગાળ સરકાર નીચે પ્રમાણે ખર્ચ કરે છે:—

દર યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ	૧૦૩-૪-૦
દર અંગાળા વિદ્યાર્થી દીઠ	૨-૧૧-૦

બ્રિટિશ હિંદમાં શાળાની સંખ્યા

પ્રાથમિક	૧,૮૩,૧૬૪	માધ્યમિક	૧૦,૮૩૭
----------	----------	----------	--------

કૉલેજો

આર્ટસ	૨૧૬	વૈદ્યકીય	૧૦
કાયદાત્મક	૧૨	ખેતીવાડી	૬

સંસ્કૃતિનું જનક

(Cultural Hypnotism)

દેશની જીત થયા પછી તરત જ મન પશુ જતાં હું. ૬૨૨

પંજાબની સાળાના અધિકારી કર્નલ ગુડમેન ૧૮૮૩માં લખે છે કે રાજભક્તિની લાગણી હસાવવાના હેતુથી બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાં શાળાઓ ખોલી છે અને આ રીતે સામાન્યના પાયા મજબૂત થાય છે.

આપણે એક એવો વર્ગ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જે લોકો અને વર્ણમાં હિંદી હોય; પરંતુ શુદ્ધિમાં, મતમાં તથા રહેણીકરણમાં અંગ્રેજી હોય. મેકડોને

હિંદની શુદ્ધિની ચપળતા સંબંધી કોઇને શંકા નથી, પરંતુ કેળવણીની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ તેનો કેવો ઉત્તર વાળ્યો છે તથા હિંદની પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી વિષુદ્ધ સગી શક્તિને કેવી અપંગ બનાવી દીધી છે !

કાઉન્ટ ઓટોમન

હિંદ સંબંધી ઇતિહાસનાં તાજેતરમાં રચાયેલ જ્યાં પુસ્તકો શંકાની દૃષ્ટિથી જોવાં જોઈએ. સરકાર પક્ષને ટેકા મળવા માટે પરાણે પુરાવો મેળવવામાં અધિકારની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

બ્રુક્સ એડમ (૧૯૨૫)

હિંદમાં આપણી સત્તા ખરા જળ કરતાં માન્યતા પર વધારે ટકી રહેલી છે. મેટકાફ આ જ્યાં આંકડાઓ ઉપર તથા અંગ્રેજોના દુષ્કાળી વિચારો ઉપર આજે આપણે શું ફરી વિચાર કરીશું ? અને વિચાર ક્યાં પછી એ જિજ્ઞાસાવાનો પ્રયત્ન કરીશું ?

હોમરના જાનસિંગ મગસો

કરતું-એ શું ગાંધીનો દોષ છે? વાઘસરોય સાહેબ શું એમ કહે છે કે હિન્દુસ્થાને દુનિયાનો આહુ માર્ગ લીધો હોત તો તેઓ ગાંધીજીની માગણીઓ ખરાબર સમજત! ગાંધીજીએ લોકોને, પોતે દુન્ય સહન કરી આ અનિષ્ટ સરકાર સામે થવા કહ્યું એ ગાંધીજીનો મોટામાં મોટો દોષ છે, એમ વાઘસરોય સાહેબ માનતા લાગે છે!

પણ કદાપિ વાઘસરોય સાહેબનો રાજ્ય-ખંધારણનો અભ્યાસ એમને એમ કહેતો હશે કે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાથી સરકાર માખાપ સામે યથ જ ન શકાય!!!

વાઘસરોય સાહેબ એમના આ ઉપદેશમાં આ સગમે જરા જાંઘા પાણીમાં જીન્યાં છે! તેઓને આ ચળવળના સિદ્ધાન્ત સામે વાંધો છે. તેઓ માને છે, કે જે આ એરી રાજનાં જંતુઓ પ્રજાશરીરમાં પ્રવેશ કરશે તો ભવિષ્યની કોષપણુ હિન્દી સરકાર (ગદ્યોત સ્વારાજ્યની સરકાર પણ) મારે કામ કરતું અસંભવિત થઈ જશે! વાઘસરોય સાહેબે ન્યારે આ વચનો ધડગાં હશે ત્યારે શું એ દુનિયાનો ઇતિહાસ અને રાજકારણનાં તત્ત્વો જૂઠી ગયા હશે!

ન્યારે પ્રજાના મોટા ભાગને એમ લાગે કે તેના ઉપર શાસન કરતી સરકાર પ્રજાનું હિત કરવાને જદે પ્રજાનું આદિત કરે છે, ત્યારે પ્રજાએ શું કરવું? જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય અને સરકાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હોય તો પ્રજા તે પ્રતિનિધિઓને પાછા બોલાવી લે છે! ચિટનનાં પ્રધાનમંડળો જદલાય છે એનો સાદો ભાષામાં આ જ અર્થ છે! પણ કોષ કારણથી પ્રજા પોતે ધારેલું દિવ અમલમાં ન લાવી શકે તો તેણે શું કરવું? વાઘસરોય સાહેબ જે 'જનરલ રૂઝવ' (સાંપ્રતિક દડતાથ) નો નિર્દેશ કરે છે તે જ કહ્યું પડે! ઇંગ્લેન્ડે જોમ જ કહ્યું હતું! અને કો-અરવેટિવ સરકાર કો-અરવેટિવ કમી? હવે નવન જ આપન પસં

ને? જો હિન્દી સરકાર એટલું કરવા તૈયાર હોય તો આવતી કાલે ચળવળ બંધ થાય!"

કેવળ શાન્તિ એ કોષ પણ જીવતી પ્રજાનું ધોય ન હોઈ શકે! શાન્તિ ન્યારે ધાતક નીવડે, ત્યારે ન્યાશાન્તિ એ જ પરમ ધર્મ બને છે! એ ન્યાયોદયેક પ્રજા બળવો કરે છે! એ જ ન્યાયને અતિરાય સૌમ્ય અદિસાનું સ્વરૂપ આપી આજે ગાંધી હિન્દુસ્થાનને દોરે છે!

વાઘસરોય સાહેબે હિન્દુસ્થાનની ભાવી સરકારની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી!

વાઘસરોય સાહેબના ભાષણમાં કેટલાક દેશભક્તોને આશાનાં ચિન્હો દેખાયાં છે! આ વિશે મૌન ધરવું ઉચિત છે! કારણ એ ચિન્હો વાઘસરોય સાહેબના જાહેરમાં ઉચ્ચારવા શબ્દોમાં દેખાતા નથી! સંભવ છે કે આપણા કેટલાક દેશભક્તો વાઘસરોય સાહેબને ખૂબ ગમી ગયા હોય અને તેમને ખાનગીમાં કોષક કહ્યું હોય!

* * *

મુંબઈના ગવર્નર સાહેબનું ભાષણ

પોતે જ કૃત્ય કરનાર અને પોતે જ ન્યાયાધીશ! મુંબઈના ગવર્નર સાહેબનું ભાષણ વાંચી સૌથી પહેલો વિચાર આ આવે છે: સરકારે જે હિંસક દુષ્ટતાઓ અદિસક સત્યાગ્રહીઓ ઉપર કર્યાં છે તે બધા વ્યાજબી છે; ન્યારે લાગીઓના માર પડવા છતાં એક પણ આંગળી ઊંચી ન કરનાર સત્યાગ્રહીઓ બધા દુષ્ટ છે! ગવર્નર સાહેબના ભાષણનો આ સાર છે! વાઘસરોયની માફક ગવર્નર પણ જાણે છે કે આપણે ગમે તે બોલીશું કે ગમે તે કરીશું તે બધું વાજરો! આપણી પાસે લશ્કર અને પોલીસ છે ને!

ગવર્નર સાહેબનું ભાષણ સુપ્રસિદ્ધ ચિટિય નકલનો નમૂનો છે! ગવર્નર સાહેબ કહે છે કે રાજકીય લોકો પ્રાપ્ત કરવા બળવાયતું, એ જોઈ છે! અને બળ અને અદિસા એ વિરોધી

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૦

શ્રાવણ-હાદપદ : ૧૯૮૬

અંક ૪-૫

વિદેશી કાપડ બહિષ્કાર

થોડા દિવસ ઉપર અમદાવાદમાં આઝાદ બજાર ભરવામાં આવ્યું હતું. વિદેશી કાપડ અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. લગભગ દસ દિવસ સુધી શહેરની પ્રગ્ગએ આ બજારનો લાભ ખૂબ પ્રમાણમાં લીધો હતો.

રાજની વપરાશની ચીજો માટે પરદેશ ઉપર આધાર ન રાખવો પડે તે માટે દેશમાં બનતી તે તે વસ્તુની દુકાનો રાખવામાં આવી હતી. બજારના પ્રમાણમાં આ દુકાનોની સંખ્યા અને જગ્યા થોડી હતી, છતાં સ્વદેશી બજારમાં દર વખત હોય છે તે વસ્તુઓ—હીવાસળી, કાગળ, ચંદા, ખાંડ, ચેન્સીલો, દવા વગેરે જેવામાં આવતી હતી. પણ ખાસ નવી ચીજો નહોતી. મોટે ભાગે તે કાપડની દુકાનો જ માલગ પડતી હતી.

શરૂઆતમાં ખાદી માટેના જે મોટા ઝોરડા હતા. તેમાં વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સિદ્ધ કરવાનાં જે મોટાં સાધનો સ્પષ્ટ રીતે ચિત્રોદ્ધાર બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. એ ચિત્રોની લાવના બહુ જ સચોટ હતી. એક ચિત્રપટ પર બહિષ્કારનું ગાંડું દોરવામાં આવ્યું હતું. એ ગાંડામાં સ્વદેશી મિલનો માલ ખૂબ સીધી સીધીને બર્થો હતો. ઉપર એક માણસને બેસાડવામાં આવ્યો હતો. ગાંડાનાં પૈડાં આગળ વિદેશી માલનો મોટો ગાંસડો પ્રગો હતો તે ગાંડાની ગતિને રોકતો હતો. તકલી અને મિલ બન્ને ગાંડું ધકેલવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. પણ ગાંડામાં ખૂબ માલનો ભાર હતો અને વિદેશી કાપડ નડતું હોવાને લીધે ગાંડું ખસી શકતું નહોતું. પછવાડેથી એક માણસ જોણે વર્ષ દિવસ સુધી નવું કાપડ નહિ ખરીદવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો—ચીંગડાં મારી, કરકસર કરીને ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેવો માણસ એ બહિષ્કારના ગાંડાને સરળતા કરી આપતો હતો. આગળ એક માણસ તકલીથી કાંતતો જોવામાં આવતો હતો, તે માણસ બહિષ્કારના ગાંડાને વેગ આપતો હતો. મતલબ કે, વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર સિદ્ધ કરવો હોય તો જે જ વસ્તુ જરૂરી છે: એક વરસ દિવસ સુધી નવું કાપડ ખરીદવું નહિ; દરમિયાન પોતે હાથે કાંતી કાંતીને પોતાનું કાપડ તૈયાર કરાવવું. આ વસ્તુ બતાવવા માટે બીજો તકતો મૂક્યો હતો. તેમાં મદદમાણું

- (૩) મિલોને સરકાર ગમે ત્યારે દબાવી શકે;
- (૪) મિલોને પરદેશી સંચા ને પરદેશી કરામત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તેથીયે ગમે ત્યારે મિલો બીડમાં આવી શકે.

એથી જણાવું—

- (૧) ખાદીની ભાવના જે દેશમાં વ્યાપક થાય તો આજે જેટલી જોષએ તેટલી પેદા થઈ શકે;
- (૨) ખાદીને મિલના જેટલી મૂડી ન જોષએ;
- (૩) ખાદીને મિલના જેટલી કરામત ન જોષએ;
- (૪) ખાદીને જોષતાં, યંત્ર દેશમાં જ પેદા થાય છે;
- (૫) ખાદી ઘેર ઘેર પેદા થાય;
- (૬) ખાદીને સરકાર કે બીજી શક્તિ કદી ન દબાવી શકે;
- (૭) ખાદીને એક જગ્યાએ બનાવી બીજી જગ્યાએ મોકલવી અનિવાર્ય નથી. આજ થોડે ધણે અંશે તેને મુસાફરી કરવી પડે છે, કેમકે ખાદીની ભાવના વ્યાપક નથી.

ઉપરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે, કે ખાદી એ બહિષ્કારનું એક અણુ-મોલું સાધન છે એમાં જરાયે સંશય નથી. એ વસ્તુથી દૂર જઈને મિલમાલિકો પ્રજાને વિકટ માર્ગે લઈ જાય છે, ગરીબ પ્રજા મિલનો માલ ખરીદ કરે છે અને તે પુષ્કળ પ્રમાણમાં—અને જાણે છે કે અમે બહિષ્કારને ટેકો આપીએ છીએ! વાસ્તવિક રીતે જેટલાં મિલનાં કપડાં લેવાય, તેટલે અંશે ખાદી ઉત્પન્ન કરવાની ધગશ એાછી થઈ. માણસને કોઈ વસ્તુ તરફી લીધા વગર મળતી હોય તો તેને માટે હાડકાં હલાવવાની છુટ્ટા ન થાય. ગાડી ચાલતી હોય તો પગે ચાલવાની છુટ્ટા ન થાય, પરંતુ જેટલી સરળતા તેટલું અંતે દુઃખ, એ વસ્તુની વિસ્મૃતિ થાય છે. સરળતા એટલે પૈસો, સરળતા એટલે મૂડીવાદ—એ વસ્તુ આપણે સાફ સમજી લેવી જોઈએ. એ મૂડીવાદની અંદર કેટલું દુઃખ રહેલું છે તે ઉપરટપકે જોનારને ખબર ના પડે. સામાન્ય શહેરીઓ જેને પૈસાની કિંમત બહુ નથી, પરંતુ ૮૦ ટકા વસ્તી જે ગામડાંમાં રહે છે તેઓને એવું ધીમે ધીમે જાણી માફક આ મૂડીવાદ ચૂસી લે છે એ બહુ જ ગંભીર પ્રશ્ન છે. તેથી જ જેટલી રીતે મૂડીવાદમાંથી બચી શકાય તેટલો બચવાને પ્રયત્ન કરવાનો છે. એક નાનો પ્રશ્ન મૂડીવાદના હાથમાં જાય છે તે ઉપરથી સુધારવાના નિમિત્તે જાકું તુકસાન પહોંચે છે. બહિષ્કારને નિમિત્તે મિલોના કાપડનો ભાવ વધી જાય, લોકો જૂડી મોદિની માટે પૈસા ખર્ચા નાખે, ખાદીની ઉત્પત્તિ ઓછી થાય, ખાદી દલગી પડે, ગરીબ લોકોને જોઈતું કાપડ મળે નહિ અને પરદેશી કાપડ સસ્તે ભાવે વેચાય એટલે બહિષ્કારને નામે મીડું! આ વાતનો આજ પ્રજાપ્રેમી જનો જરૂર વિચાર કરે. શ્રી. મીરાંબહેન કહે છે કે ખાદી એટલે ! હિંદુસ્તાન માટે સુખ, સંપત્તિ અને આશાસ્થ.

શારદાબહેન મહેતા,

લોકોને જમીનની તાણ પડતી હોય છે તેવે દેકાણે જ) લાખો એકર જમીનમાં બટાટા, લાંગ, ખસખસ, દ્રાક્ષ અને તમાકુનું વાવેતર કરવામાં આવતું હોય છે. વળી આ સર્વ રીતે તુકસાનકારક વસ્તુઓના વપરાશથી જે બચકર પરિણામો આવે છે તે કાષ્ઠથી અનુકૂળતાં તો નથી જ અને સૌ કોઈ તે વાતનો સ્વીકાર પણ કરતા હોય છે. તમામ વિમ્મહો અને એપી રોગોને લઇને જે કંઈ સંહાર થવા પામ્યો છે તેના કરતાં વધુ સંહાર આ દુનિયામાં આ તુકસાનકારક (માદક) વસ્તુઓના વપરાશથી થવા પામ્યો છે, એ વાત પણ લોકો સારી પેટે-જાણે છે; એટલે. ‘વખત વિતાવવા ખાતર, કે સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવા ખાતર, કે સૌ કોઈ કરે છે.’ વગેરે કારણોને લીધે એ વસ્તુઓ લોકો વાપરતા હોય છે એમ તો બને જ નહિ.

એ માટે તો બીજું જ કારણ હોતું જોઈએ. દરદંમેય દરકોઈ સ્થળે સૌ કોઈને એવા લોકો મળશે જ, કે જેઓ પોતાનાં બાળકોને ચાહતા હોય છે અને તેમની ખાતર ગમે તેવા ભોગ આપવાને પણ તૈયાર હોય છે. પણ (નવાઈની વાત એ છે કે) એ જ લોકો—જે પૈસાથી પોતાનાં ભૂખે ટળવળતાં, દરિદ્રકેત બાળકોને પેટપૂરતું અન્ન આપી શકે અથવા કશું ન બને તેા છેવટે એ પૈસાથી એમને દુ:ખી થતાં તો ખયાતી જ શકે તે પૈસા—એ જ લોકો ગમે તે જતનો દારૂ પીવામાં કે અપીણ, લાંગ અથવા તમાકુમાં ખરચી નાખે છે. ખરેખર ! જે કોઈ માણસને એક બાળુ પોતાના વહાલા કુટુંબ ઉપર આક્રમ તથા ભૂખમરો અને બીજા બાળુ નશો ચલાવનારી વસ્તુઓનો ત્યાગ—એ એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હોય અને તે માણસ પહેલી જ વસ્તુને પસંદ કરે તો એ તો ઉધાડું જ છે, કે કેવળ ‘જોગની ખાતર’ કે ‘સૌ કોઈ કરે છે’ એટલા ખાતર એ વસ્તુનો તે સ્વીકાર નથી જ કરતો, પણ એ કરતાં કોઈ વધારે વજનદાર કારણને વશ વર્તીને તેમ કરવા તે દોરણો હોવા જોઈએ. સાચે જ, માત્ર ‘વખત વિતાવવા’ ખાતર કે માત્ર ‘સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત કરવા’ ખાતર એ માણસ એમ નથી કરતો પણ તે કોઈ વધારે મજબૂત કારણથી પ્રેરાઈને જ તેમ કરતો હોય છે.

આ ત્રિપય ઉપરનું સાદિત્ય વાંચવાથી, બીજા લોકોનું અવલોકન કરવાથી અને ખાસ કરીને હું પોતે જ્યારે દારૂ અને બીડી પીતો તે વખતે મારી જતના જ અવલોકનથી જે કારણ હું જોણા કાઢી શક્યો છું તે મારી સમજ પ્રમાણે નીચે મુજબ છે :—

પોતાના જીવનનું જરા અવલોકન કરતાં માણસને પોતામાં જે બાકિતઓ હોય એનું ઘણી વખત જણાય છે. તેમાંની એક આંધળા છે અને પાર્થિવ છે; જ્યારે બીજા દેખતી છે અને આત્મિક છે. એક ચાવી ચલાવેત્ર મંત્રની માફક તે અંધ પાર્થિવ સત્ત્વ ખાય છે, પીએ છે, જીધે છે, આરામ લે છે, ઝોઝાદમાં શ્રદ્ધિ કરે છે અને દલનચલન કરે છે. પાર્થિવની સાથે જ સંકળાએલું તે દેખતું આત્મિક સત્ત્વ પોતાની જાતે તો કંઈ જ કરતું નથી પણ પાર્થિવ સત્ત્વની પ્રવૃત્તિઓની માંત્ર ચિકિત્સા કર્યા કરે છે; જ્યારે એ પ્રવૃત્તિ તેને ગમતી હોય છે ત્યારે તેની સાથે તે તાદાત્મ્ય સાધે છે અને જ્યારે એ નથી રચતી ત્યારે એનાથી અલગ રહે છે. આ અવલોકન કરનાર સત્ત્વને હોદ્યાધંત્રની સેવ્ય સાથે સરખાવી શકાય. હોદ્યાધંત્રની સેવકો એક છોડા ઉત્તર દિશા ખનાવે છે અને બીજો દક્ષિણ દિશા ખનાવે છે. પણ એ આખી સેવ ઉપર એનું કંઇક મૂકવામાં આવ્યું હોય છે

માણસો માટે તો તેમનું ધ્યાન બાહ્ય જાળતોમાં પરોવાએલું રહે એટલું જ ખસ છે; પણ જેમની નૈતિક લાગણીઓ અતિ સૂક્ષ્મ અને જગૃત છે, તેઓ માટે એ સાધન ધણી વખત તો પૂરતું નીવડતું નથી.

અંતરાત્માની ધ્રુષ્ટિ અને પોતાના જીવન વચ્ચે જે વિરોધ હોય અને તેનું જાન માણસને થઈ ગયું હોય તો તેનું ધ્યાન બાહ્યસાધનોથી બીજી દિશામાં આપો વખત રોકી રાખવું શક્ય નથી. આ આંતરિક જાન એના જીવનમાં કંટાળુ થઈ પડે છે; અને પૂર્વવત્ જીવન ગાળી શકાય માટે લોકો વિશ્વસનીય આંતરિક સાધનનો આશ્રય લે છે, એટલે કે તેઓ નશો ચંદાવનારી વસ્તુઓથી પોતાના દિમાકને વિષ દબને પોતાના અંતરાત્માને જ છુટ્ટો બનાવી દે છે.

અંતરાત્માના આદેશ અનુસાર પોતે જીવન ગાળતો નથી અને તેની મારાણી મુજબ પોતાના જીવનની પુનર્ઘટના કરવા જેટલી એનામાં લાકડા નથી હોતી. જે મનોરંજક વસ્તુઓથી આ વિરોધ સંબંધીનું જ્ઞાન તેનામાં ન પ્રકટવું જોઈએ તે એ કામ માટે પૂરતી (સમર્થ) નીવડતી નથી; અથવા તો હંમેશની યાચી તે અતિ સામાન્ય થઈ ગઈ હોય છે અને તેથી જે અંતરાત્મા તેમના જીવનની અસત્યતા સંબંધી તેમને પોકારી પોકારીને કહી રહ્યો હોય છે, તેને અવગણીને તેમને તો પોતાનું પૂર્વજીવન ચાલુ જ રાખવું હોય છે. આથી પોતાને જે વસ્તુ જોવી નથી હોતી તે તરફ માથું જોમ પોતાની આંખો બંધ કરી દે છે, તેવી જ રીતે લોકો જે ઉદ્વિગ્ધારા પોતાનો અવાજ પ્રકટ યતો હોય છે તેને ધડી-ધર વિષ દબને તેની કાર્યશક્તિને ચંભાવી દે છે.

૨

લાંઠ, અરીથ, દારૂ અને તમાકુનો સ્વાદ સારો લાગે છે. અથવા તો તેમાં કેાઈ વિશેષ પ્રકારની મજા છે, અથવા તો એનાથી કંઈ આરામ મળે છે, અથવા તો એમાં કંઈ લહેજત આવે છે એટલા ખાતર એનો હિપાઃ આટલા બધા બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે એવું તો જરાય નથી જ; પણ અંતરાત્માની હાકલને સુપ રાખવાની માણસની જરૂરિયાત જ એ હિપાડનું ખરું કારણ છે.

એક દિવસ રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં કેટલાક ગાડીવાળાને વાતો કરતાં મેં સાંભળ્યા. એક જણે કહ્યું કે "અલ્લખસ, જાનમાં હોયએ ત્યારે તો આવું કરતાં જરૂર શરમ જ આવે!"

જાનમાં હોય ત્યારે જે કામ કરતાં શરમ આવે છે તે જ કામ પીધેલ જનના પછી સાચું લાગે છે. આ રાખ્દોમાં જ માણસ નશો ચંદાવનારી ચીજોનો આશ્રય શા હેતુથી લે છે તેનું ખરું અને મૂળ કારણ આપણને મળી રહે છે. કાં તો પોતાનાં અંતરાત્માની વિરુદ્ધ જતને પોતે જે કામ કર્યું છે એને અંગે લાયતી શરમની લાગણીમાંથી મુક્તિ મેળવવા ખાતર, અથવા તો પોતાનો પાશવી સ્વભાવ અંતરાત્માને ન રુચે એવું જે કામ કરવા માટે ધોંચપરોણા કરી રહ્યો છે, તે કામ કરવા માટે પહેલેથી પોતે બરાબર તૈયાર થઈ શકે તે ખાતર, લોકો એ (માદક) ચીજોનો આશ્રય લે છે.

જાનમાં હોય ત્યારે તો વસ્થાની પાછળ જતાં, કે ચોરી કરતાં, કે ખૂત કરતાં માણસને પોતાને શરમ આવતી હોય છે; પણ દારૂ પીને મત્ત થયા બાદ આમાંનું એકેય

વધારે લલચાય છે એ વાત તો રસ્તે જનારો પણ જોઈ શકે તેમ છે. ચોર અને ધાડપાકુની ટોળાઓ તેમજ બ્યભિચારી લોકો કેફી ચીજો વાપર્યા સિવાય રહી શકતા જ નથી.

સૌ કોષ જાણે છે અને કબૂલ પણ કરે છે, કે અંતઃકરણના ડંખની વેદનાને લીધે જ કેફી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થતો હોય છે. અને કેટલાક અરીતિને માર્ગે જવા સારુ અંતઃકરણના અવાજને ગૂંગળાવી મારવા ખાતર જ તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. વળી એ પણ સૌ કોષ જાણે છે અને કબૂલ પણ કરે છે, કે કેફી ચીજો અંતઃકરણને ગૂંગળાવી જ મારે છે, એટલે કે દારૂ પીને મત્ત બનેલો માણસ એવાં કાળાં કામ કરવા કટિબદ્ધ થઈ શકે છે કે જે કરવાનો તેણે દારૂ ન પીધો હોય તો તે વિચાર સરખો પણ ન કરી શકે. આટલું તો-સૌ કોષ કબૂલ મંજૂર રાખે છે. પણ કેફી ચીજોના સેવનથી ચોરી, ખૂન, બ્યભિચાર વગેરે વગેરે કંઈ નથી થતું એટલે કે એ ચીજોનું સેવન આવાં ભયંકર કૃત્યો કરવા માટે નથી થતું હોતું, પણ જોને આપણે ગિરફત સગપાત્ર નથી ગણતા એવા ધંધાદારીઓ આ ચીજોનો ઉપયોગ કરતા હોય છે; અને તે પણ એકસામટી મોટા પ્રમાણમાં ન વાપરતાં હરદ્રોશ થોડા થોડા પ્રમાણમાં વાપરતા હોય છે ત્યારે, (ગમે તે કારણસર) એમ ગૃહિત કરી સેવામાં આવે છે કે કેફી ચીજોમાં અંતઃકરણને ગૂંગળાવી મારવાનું વત્તજ નથી. શું આ દલીલ નવાબભરેલી નથી લાગતી ?

આ રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે એક શ્રીમંત રશિયન જમતાં પહેલાં પોંડકા નામના દારૂનો એક પ્યાસો દર વખતે લે અને જમતી વખતે દ્રાક્ષના દારૂનું એક ટમ્બલર ગટગટાવે; અથવા તો એક ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થ એબસી-ચેતો ઉપયોગ કરે, કે એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ પોર્ટવાઈન અથવા પોર્ટરનો ઉપયોગ કરે, કે એક જર્મન ગૃહસ્થ સેગર બીઅરનો ઉપયોગ કરે, અથવા તો એક શ્રીમંત ચીનનિવાસી ઠીક ઠીક અફીણ લે; અને આ બધા લોકો બીટી વગેરેમાં તમાકુનો ઉપયોગ કરે-એ બધું કેવળ આનંદની ખાતર જ કરવામાં આવતું હોય છે અને તેની પરિકલ્પિત અસર તેમના અંતઃકરણ પર થતી નથી !

આમ રોજની ટેવ મુજબ નશો કર્યો પછી જો કંઈ યુતો કરવામાં ન આવે એટલે કે ચોરી કે ખૂન કરવામાં ન આવે પણ માત્ર ખરાબ અને વિવેકશૂન્ય કૃત્યો કરવામાં આવે તો એમ માની લેવામાં આવે છે કે આ કૃત્યો કંઈ નશો કરવાને કારણે નથી થવા પામ્યાં પણ એ તો એની મેળે થવાનાં હતાં ગાટે જ થવા પામ્યાં છે ! એમ માની લેવામાં આવે છે, કે આ લોકો કોષ ફાજદારી યુતો ન કરતા હોવાથી તેમને અંતઃકરણને શુદ્ધ કરી નાખવાની જરૂર જ પડતી નથી; અને એમ પણ માની લેવામાં આવે છે કે જેઓ દમેશાં નશો કરવાને ટેવાઈ ગયા છે તેમનું જીવન તો સારું હોય છે અને તેઓ નશો ન કરે તોપણ એમનું જીવન તો એવું ને એવું જ રહેવાનું છે; અને (છેવટમાં) એવું પણ માની લેવામાં આવે છે કે માદક વસ્તુઓનું સતત સેવન અંતઃકરણને પરિકલ્પિત પણ શુદ્ધ કરતું નથી.

દાર કે તમાકુનો ઉપયોગ કર્યો પછી માણસના મનની સ્થિતિ પલટાઈ જ જાય છે; તેમજ કોષ પણ જાતના ઉત્તેજક પીણ્યનો ઉપયોગ કર્યો પહેલાં જે કામ કરતાં તે સરખાતો હતો તે જ કામ કરતાં તે પીણ્ય લીધા પછી તે માણસ જરાય સરખાતો નથી. હલવાના પ્રત્યેક કંબ પછીથી-બહેને તે ગમે તેટલો સફલ હોય-માણસને કોષ ને કોઈ માદક વસ્તુ

ધૂમ્રપાન કરવાની ખાસ ઉત્કંઠા યદ્ય આવી છે એનું તમે પ્વાનપૂર્વક માત્ર અવલોકન જ કરશો એટલે તમને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ જશે કે હૃદયને લાગણીશૂન્ય બનાવી મૂકવાની ક્રિયામાં તમાકુ દારૂ જેટલી જ તીવ્ર છે. અને એ પણ ખાત્રી થશે, કે ન્યારે લોકોને પોતાનું હૃદય લાગણીશૂન્ય કરવાની જરૂર જણાય છે ત્યારે તેઓ ગણીચુગ્તે ધરાદાપૂર્વક તેનું સેવન કરે છે. જે તમાકુથી માત્ર વિચારો જ રપટ થતા હોય અથવા તો રક્તિ-ગતિ આવતી હોય તો એ પીવાની બાબતમાં એટલી બધી તીવ્ર અને આગ્રહભરી લાલસા ન હોય; અને એ લાલસા પણ પાછી અમુક ચોક્કસ પ્રસંગોએ જ (સંવિશેષ) પ્રકટ થતી હોય છે. લોકો એમ તો નહિ જ કહે કે અમને રાટલા (ખાંધા) વગર ચાલશે પણ તમાકુ વગર તો નહિ જ ચાલે, અને ઘણી વખત તો તેઓ રાટલાને બદલે તમાકુને તો જરાય પસંદ નહિ કરે.

જે રસોષયાએ પોતાની શેઠાણીનું ખૂન ક્યોની આગળ વાત કરી તેણે જ કહેલું, કે ન્યારે તે સૂવાના ખંડમાં ગયો અને છરીથી તેણે મળું કાપ્યું, અને તેના ગળામાંથી ઝીણો ઝીણો અવાજ આવતો હતો અને લોહી તો ધોધમાર વહેતું જતું હતું, તે વખતે તે પોતે હિમત દારી ગયો. તેણે કહ્યું, કે એ તેને પૂરી ત કરી શક્યો; પણ એ સૂવાના ઝોરડામાંથી દિવાનખાનામાં ગયો અને ત્યાં બેસીને એક બીડી પીધી. તમાકુથી પોતાની જાતને લાગણી-શૂન્ય ક્યો ખાંડ જ તે સૂવાના ઝોરડામાં જઈ શક્યો અને મળું કાપવાનું જે કામ બાકી રહ્યું હતું તે પૂરું કર્યું, અને પછી તેની બધી વસ્તુઓ ફેંદવા મંડી શક્યો.

તે વખતે એના મનમાં બીડી પીવાની જે તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી તેનું મૂળ કારણ એ નહોતું કે તેને પોતાના વિચારોને રપટ કરવા દત્તા કે તેને આનંદ કરવો હતો; પણ માત્ર એક જ હતું કે એણે ધારેલો મનસુબો પાર પાડવામાં જે વસ્તુ એને વિનંતો લાગતી હતી તે વસ્તુને તેને પોતાને ગૂંજળાવી મારવી હતી-લાગણીશૂન્ય કરી મૂકવી હતી.

અમુક ચોક્કસ પ્રસંગોએ તો પોતે તમાકુનો ઉપયોગ હૃદયને લાગણીશૂન્ય કરી મૂકવા વાસ્તે જ કરતો હોય છે, એનું દરકોઈ બીડી પીનારને જણાયા સિવાય રહેશે જ નહિ (જે તે જરા સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને જણાવવા પ્રયત્ન કરશે તો). હું પોતે બીડી પીના દત્તા તે દિવસોના વિચાર કરું છું: બીડી પીવાની ખાસ જરૂર મને ક્યારે જણાતી ? એ એવી જ ક્ષણોમાં જણાતી કે ન્યારે કેટલીક ગિજકૂદ ન યાદ કરવા જેવી વસ્તુઓ સ્મૃતિપથ ઉપર આવીને બીડી થતી હતી, ન્યારે હું જૂઠી જવા ઇચ્છતો હતો, ન્યારે હું વિચાર કરવા નહોતો ઇચ્છતો ત્યારે જ. હું આમ તો નવરો જ બેસી રહું પણ સમજી ખરોતે, એટલે મારે કંઈક ને કંઈક કામ તો કરવું જ જોઈએ એમ મને પોતાને દરધડીએ ચળાવું કરે; પણ કામ કરવાનું મન જરાયે ન ચાલ્યું, એટલે બીડીઓ ફૂંકતો બેસી જ રહેતો. એક જણને પાંચ વાગે મળવાનું મેં કહ્યું હોય અને બીજે જ કોઈ ઠેકાણે હું ઝાઝો વખત બેસી રહ્યો હોઈ; પછી મને યાદ આવે કે જે વખતે મેં એક જણને મળવાનું કહેલું તે વખત તો હું ચૂપી જ ગયો; પણ એ યાદ કરવું મને ગિજકૂદ મમતું નથી એટલે હું ધૂમ્રપાન કરું છું. મને ગુસ્સો આવે છે એટલે કોઈ પણ એક જણને હું બે પાંચ એકબી દઉં છું. હવે તે જ વખતે મને એમ પણ ખજર હોય છે, કે હું બોટું કામ કરું છું અને મારે એમ ન કરવું જોઈએ; પણ મારે તો મારા કોષના વેગને બે-સામા મૂકવો છે એટલે હું ધૂમ્રપાન કરું છું, પાનાં રમવા બેસું છું

ધન્યતા હોય છે અથવા તો પોતે જે કામ કરી નાખ્યાં છે એ બાબતમાં તેનું હૃદય લાગણી-ય શૂન્ય કરી નાખવાનો જ પ્રધાન હેતુ હોય છે. પણ એવા વૈચકિતક દાખલાઓ આપણે ઊંડી દૃષ્ટિએ તો પણ શું એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ નથી, કે બીડી પીવાની અદ્યત્ન ઇચ્છા સાથે મનુષ્યની રહેણીકરણોને અમુક પ્રકારનો નિકટ સંબંધ છે જ.

છોકરાઓ બીડી પીવી ક્યારથી શરૂ કરે છે ? ક્યારથી એમની બાલીશ નિર્દોષતા જતી રહે છે ત્યારથી. બીડી પીનારાઓ પણ વધારે સારા નૈતિક વાતાવરણમાં હોય છે ત્યારે પોતાની એ ટેવ ભૂલી જાય છે અને વળી પાછા હલકા વાતાવરણમાં આવી પડે છે ત્યારે તરત જ એ વસ્તુ ચાલુ કરે છે એનું કારણ શું હશે વારુ ? લગભગ બધા જ જુગારીઓ બીડી પીએ છે એનું કારણ શું હશે બધા ? જે સ્ત્રીઓનું જીવન સરળ અને વ્યવસ્થિત હોય છે એવીમાંની કેક જ બીડી પીનારી નીકળે છે એનું કારણ શું હશે ? બધાં જ વ્યભિચારી સ્ત્રીપુરુષો તેમજ બધા જ ગાંડા માણસો બીડીઓ ફૂંકતા હોય છે તેનું કારણ શું હશે ? ટેવ એ તો ટેવ જ છે; તોપણ હૃદયને લાગણીશૂન્ય કરી મૂકવાની લાલસા સાથે ધૂમ્રપાનને એક પ્રકારનો નિકટ સંબંધ છે જ, અને ધૂમ્રપાનથી ધારેલો મનસુઓ પાર પડે છે એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

ધૂમ્રપાનથી અંતરાત્માનો અવાજ કેટલો બધો ડૂબી જાય છે એ દરેક દરેક બીડી પીનારના કિસ્સામાં અવલોકન કરવા જેવી બાબત છે. ધૂમ્રપાનની ઇચ્છાને વશ થતો દરેક બીડી પીનારો સામાજિક જીવનની પ્રથમ જરૂરિયાત કાં તો ભૂલી જાય છે અથવા તો જાગી મૂકે છે. છતાં એ પોતે એમ ઇચ્છે છે, કે સૌ કોઈએ સામાજિક જીવનની પ્રથમ જરૂરિયાતને તો માન આપવું જ નેહ્યું. અને ધૂમ્રપાનથી તેનું હૃદય ન્યાંસુધી લાગણીશૂન્ય નથી થઈ ગયું ત્યાં સુધી એ વસ્તુને એ પોતે પણ પાળતો જ હોય છે. કેવળ પોતાના આનંદની ખાતર ખીલતાં શુખ, શાંતિ, સગવડ અને એ બધાં કરતાં વધારે તો ખીલતી તંદુરસ્તીને ખસેલ પહોંચાડવું એ, સાંભાળ્ય શિક્ષણ પામેલો મનુષ્ય પણ કદેશો કે નિર્દય છે, અવ્યવહારી છે, કુલીનતા કે ખાનદાનીને બેઠક લગાડે તેવું છે. એક ઝોરડામાં થોડા પણ માણસો ને બેઠા હોય તો પછી તેમાં કોઈ પણ માણસ પાછી નદિ બેઠે, અવાજ કે ઘોંઘાટ નહિ કરે, ખરો નહિ પાડે, ઠંડી કે ગરમ દ્રવા અદર દાખલ નહિ કરી કે (હુરોપના દેશની વાત છે માટે), અથવા તો એવું એક પણ કામ નહિ કરે કે જેથી અંદર બેઠેલાને જરા સરખો પણ ત્રાસ યાય, કે ગળવડ સરખી પણ લાગે. પણ જે ઝોરડામાં બીડી ન પીનારો સ્ત્રીવર્ગ અને બાળકો બેઠાં હશે તે ઝોરડામાં દુર્ગંધીવાળો ધૂમ્રાડો કાઢતા એક દબરમાંથી એક પણ બીડી પીનારો એવો નહિ નીકળે કે જે તે કામ કરતાં જરા અચકાસ પણ ખરે.

ધૂમ્રપાન કરનારાઓ દાબર રહેલા સૌને ને વિવેકની ખાતર સંમેશના રિવાજ મુજબ પૂછે કે 'તમને વાંધો તો નથીને ?' તો સૌ કોઈ બંદાયે છે તેમ રૂઢ થઈ ગયેલો જવાબ એક જ હોય છે 'નારે ભાઈ ! તો, જરાય નથી.' (જે કે બીડી ન પીનારાને તો દુર્ગંધીવાળા દવા લેવી, કે કાચના પ્યાલા કે રૂકાળી કે બીજા કોઈ પણ વાસણમાં બીડીના ગંધાતાં બોખાં પડી રહે એ જોવાં સરખાં પણ ગર્ભનાં નથી હોતાં) x પણ એક સમયે બીડી ન

x ઉપરની બાબતમાં અંગ્રેજ લોકના રિવાજ. કરતાં હિંદીમાં લોકોનો રિવાજ વધારે ખરાબ

છે તેનું કારણ કદાચ એ પણ હોય, કે હિંદીમાં વધારે ત્રણ દવાને લીધે ઈચ્છાંક કરતાં વાસી

તમામની ગંધ હિંદીમાં કંઈક ઓછી દેરાત કરતી હોય એમ લાગે છે.

૪

પણ દારૂ કે તમાકુનો મિત પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવાથી જે જરા સરખો નશો ચડે એટલે કે મનઃસ્થિતિમાં થોડો સરખો ફેરફાર થાય એ શું અગત્યનાં પરિણામો લાવી શકે ખરો ? જે કોઈ માણસ એટલો બધો મગ્નને કે દારૂ કે લાંગ પીએ અથવા અફીણ ખાય કે જેથી તે બોંધ ઉપર ગજબી પડે અને બધું જ જાન બૂધી નય તો તો અલગત પરિણામ વળું ગંભીર આવે; પણ જે જરા સરખો દારૂ પીએ કે તમાકુનો ઉપયોગ કરે તો તેથી કંઈ ગંભીર પરિણામ તો ન જ આવે એમ સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે. લોહોને એમ લાગે છે. કે થોડો સરખો નશો કરવાથી-જરા સરખું વિવેકશૂન્ય બનવાથી કોઈ એવાં અગત્યનાં ગંભીર પરિણામો ન જ આવી શકે. પણ આ પ્રભાવે વિચારતું એ તો એના જેવું છે કે એક માણસ ધડીઆળને પથર સાથે અફાળે તો જ તેને નુકસાન થાય, પણ તેમાં થોડો સરખો કચરો ભરાઈ જાય તો તેથી કંઈ જ નુકસાન ન થઈ શકે !

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો યાદ રાખજો, કે માનવજીવનમાં કામ કરવાની પ્રેરણા આપવાનું મુખ્ય કામ હાથ પગ કે ખરડો જરાય નથી કરતાં, પણ એ કામ તો એની શુદ્ધિ જ કરે છે. હાથ કે પગથી કંઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં શુદ્ધિમાં અનેક જાતનો ફેરફાર થાય છે અને આ (માનસિક) ફેરફાર અનુસાર જ માણસનાં બધાં કાર્યો સ્વચ્છતામાં કૃતિ તરીકે બેઠક થાય છે. છતાં આ પરિવર્તનો 'હંમેશાં સૂક્ષ્મ અને લગભગ અગોચર જ હોય' છે.

બ્રુલોફે* એક દિવસ પોતાના એક વિદ્યાર્થીનું ચિત્ર સુધાર્યું. સુધારેલ ચિત્ર સામું જોઈને તે વિદ્યાર્થી સાશ્વર્ય બોલી ઊઠ્યો કે “ઓહો ! આપે તો જરા જેટલો ફેરફાર કર્યો, પણ એટલામાં તો તે તદ્દન નવાનું કૃતિ બની ગઈ.” બ્રુલોફે કહ્યું : “કળાની શરૂઆત પણ ત્યાં જ થાય છે કે જ્યાં જરા જેટલા જ ફેરફારની શરૂઆત થાય છે.”

આ વચન માત્ર કળાના ક્ષેત્રમાં સાચું છે એમ નથી, પણ જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં એ વચન ખરાબર આજ્ઞાદ લાગુ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે સાચા જીવનની શરૂઆત પણ ત્યાંથી જ થાય છે કે જ્યાં જરા જેટલો ફેરફારની શરૂઆત થાય છે-એટલે જે આપણને સૂક્ષ્મ અને અતિ અલ્પ લાગતું હોય છે તેનાથી જ આપણા જીવનપદ્ધતિની શરૂઆત થતી હોય છે. જ્યાં મોટાં મોટાં બાહ્ય પરિવર્તનો થતાં હોય છે-જ્યાં લોકો ધમાલ કરતા હોય છે, પરસ્પર અથડામણ થતી હોય છે, લડાઈ થતી હોય છે કે કાપાકાપી થતી હોય છે-ત્યાં સાચું જીવન નથી સંભવતું. પણ જ્યાં આવાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, પરમાણ્વીય પણ નાનાં (અતિશય અગોચર) પરિવર્તનો થતાં હોય છે ત્યાં જ સાચું જીવન સંભવે છે.

રાસોલનીકોફ* નું સાચું જીવન જ્યારે તેણે તે છુટી ઓનું અથવા તો તેની બહેનનું ખૂન કર્યું ત્યારે નહોતું શરૂ થયું, તે જદ્દ ઓનું અને ખાસ કરીને તેની બહેનનું ખૂન કરતી વખતે તેનું જીવન સાચું નહોતું. પણ તે વખતે તો એક ધનવત્ પોતાને નહુટકે જે કરતું પડતું હતું તે જ એ કરતો હતો. એટલે કે જે બંદૂક ભરીને લાંબા વખતથી એ ઊભો હતો તેના થોડો જ ફાવવો હતો. એક જદ્દ બાહ્ય દારૂ કરવામાં આવી. અને બીજી તેની સમક્ષ ઊભી હતી; તેના હાથમાં કુદાડી હતી.

* કે. પી. બ્રુલોફ એક સુપ્રસિદ્ધ રાસાયન વિજ્ઞાનકાર થઈ ગયો. (૧૭૬૯-૧૮૫૨)

× દારૂતોષરોની નવલકથા ‘ગુનો અને શિક્ષા’નું મુખ્ય પાત્ર.

મૂકવાનો મુદ્દલેય પ્રપ્ત ન કરવો જોઈએ કે જોઈ કરીને અંતરાત્માની સાચી કામગીરીને આવશ્યક હોય એવી વિચારની વિશદતા અને કામગીરીમાં જરા સરખી પણ દબલગીરી યવા પામે. તેમજ એથી અવળા દિશામાં પણ આપણે કામ ન કરવું જોઈએ :—કેરી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરીને અંતઃકરણની કામગીરીમાં વિધન નાખવાનો અથવા તો તેમાં ગુંથવાડો બોલો કરવાનો પ્રપ્ત ન કરવો જોઈએ.

કારણ કે મનુષ્યમાં આત્મિક અને પાશવી એ એ સત્ત્વ છે. જેમ ધડિયાળના ઉપલા કાંટા ફેરવવાથી તે ચાલતું કરી શકાય, તેમજ તેનું અંદરનું ચક્ર ગતિમાન કરવાથી ચાલતું કરી શકાય; તેવી જ રીતે મનુષ્ય પોતાના આત્મિક સ્વભાવને રુચિકર યદ્ પડે તેવી વસ્તુઓથી કામ કરવાને પ્રેરાય તેમજ તેના પાશવી સ્વભાવને રુચિકર યદ્ પડે તેવી વસ્તુઓથી પણ કામ કરવાને પ્રેરાય અને અંદરની યંત્રરચનાને આધારે ધડિયાળ જરાજર વખત આપે એ જેમ સર્વોત્તમ છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય પોતાની જાતે અથવા અન્ય કોઈ-પણ, આંતરિક ક્ષુદ્ધિ દ્વારા જ ઉત્તમોત્તમ કામ કરી શકે છે. અને ધડિયાળની બાબતમાં જેમ બાન આપવાની જરૂર રહે છે કે શું કરીશું તો તેનું અંદરનું યંત્ર જરાજર સારી રીતે ચાલશે, તેવી જ રીતે આંતરિક ક્ષુદ્ધિની વિશુદ્ધિ અને નિર્મળતા ઉપર પણ વધારેમાં વધારે બાન આપવાની જરૂર છે. કારણ કે સારાય મનુષ્યને સુંદરતમ રીતે ગતિમાન કરનાર વસ્તુ ક્ષુદ્ધિ જ છે. આમાં સંકા લાવવી અશક્ય છે. સૌ કોઈ એ વાત જાણે છે. પણ પોતાની જાતને છેતરવાની જરૂર બીજી યાજ છે. પોતે જે કામ કરે છે એ તેમને સાચું દેખાતું જોઈએ એ બાબતમાં લોકો જેટલા ચિંતાતુર હોય છે તેટલા તેમની ક્ષુદ્ધિ સમ્યાકથી કામ કરતી હોવી જોઈએ એ બાબતમાં હોતા નથી, અને તેથી કરીને ભણી લુછને તેઓ પોતાની ક્ષુદ્ધિનાં (નિષ્પક્ષપાત) કામને દબલ પહોંચાડે એવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે.

૫

લોકો પ્રસંગોપાત દાર કે બીડી નથી પીતા, તેમજ તંદ્રા આવે છે ત્યારે સૂઈ લાવવા ખાતર દાર કે બીડી નથી પીતા, અથવા તો મગ પડે છે એટલા વારતે દાર કે બીડી (એવી કોઈ પણ કેરી ચીજ) નથી પીતા પણ તેમનામાં ખિરાજતા અંતરાત્માના અવાજને ડૂબાવી દેવાની ખાતર, જ તેઓ તેમ કરતા હોય છે, અને એમ હોય તો પછી તેનાં પરિણામ કેટલાં બધાં ભયંકર હોવાં જોઈએ ? સાચે જ થોડો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે કે જે માણસો પોતાની દિવાલ સીધી છે કે વાંકી છે તે તપાસવા માટે સાચો ઝોળંબો (plumb-rule), અને મકાનના ખુણા જરાજર સાચા છે કે લાંબાટૂંકા છે તે તપાસવા માટે સાચો કાટખુણો ન વાપરતાં દિવાલના ગમે તેવા વાંકને બંધ બેસી જાય તેવા ઝોળંબો, અને મકાનના ગમે તેવા સાંકડાં કે પહોળા ખુણાને બંધ બેસી જાય એવા કાટખુણો વાપરે તો તે લોકોનું મકાન ચાના જેવું યાય ?

નશો કરવાથી માનવ જીવનની પણ જરાજર એ જ રીતિ યાય છે. જીવન અંતરાત્મા સાથે એકસરીલું યતું નથી એટલે અંતરાત્માને જીવનને પરા કરવામાં આવે છે.

વૈયક્તિક જીવનમાં આવું બને છે અને સારી જનતાના જીવનમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં એકાં શ્રેયેષાં જીવનમાં પણ એમ જ બને છે.

વીસ વર્ષ ઉપર જે ભોંતને તેઓ વળગી રહ્યા હતા તે જ દિવાલને વળગી રહેવાનો અભ્યાર પશુ દુરામલ કરતા હોય છે અને પરિણામે એની પેલી પાર તેઓ જઈ શકતા નથી, કારણ કે જે વિચારસરણી એ દિવાલને બેઠીને પાર લઈ જઈ શકે તેમ છે તેને તે તેઓ ધરિદા-પૂર્વક જ કુંઠિત કરી નાખે છે.

દાર કે બીડીનું જે વર્ષોમાં પોતે સેવન કરતો હતો તે દરમિયાન પોતે કેવી સ્થિતિમાં હતો તેનો ખ્યાલ વઢીલ માણસે પોતે જ કરવાની જરૂર છે. તેમજ જે જે લોકોના પ્રસંગમાં પોતે આવ્યો હોય તે તે લોકોની તે તે વખતની સ્થિતિનો બરાબર અવલોકનપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. જે કોઈ આમ કરશે તેને તો પાકે પાપે ખાત્રી થઈ જશે કે નશો કરનારાના જીવનમાં અને નશાથી દૂર રહેનારાના જીવનમાં એક પ્રકારનો તફાવત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે તેવા ફરક હોય જ છે. જેમ જેમ, માણસ વધારે નશાખાજ થાય છે તેમ તેમ નૈતિક દૃષ્ટિ તો તેને ખિલકૂલ અપીલ જ કરી શકતી નથી.

૬

આપણી સમક્ષ રજૂ થતાં વર્ણનો પર વિચાર કરતાં તો એમ લાગે છે કે વ્યક્તિગત જીવન પર અરીણ, ભાંગ, ગાંજની અસર લઈકર થાય છે; આપણે જાણીએ છીએ કે નિમ્મ દારૂડીઆઓ ઉપર પણ દારૂની અસર તો લઈકર જ થાય છે. પણ લોકોના મોટા ભાગ અને તેમાં ખાસ કરીને તો કહેવાતો સંસ્કારી વર્ગ દારૂ (ભારે કે દહકો) અને તમાકુનો માપસર ઉપયોગ કરે છે અને તેથી તેને નિર્દોષ ગણે છે. પણ આ કહેવાતી નિર્દોષતાની સારાપ સમાજ ઉપર પારાવાર લઈકર અસર થાય છે. એટલી બધી લઈકર અસર થાય છે કે જે સરખામણી કરીએ તો વ્યક્તિક જીવન ઉપર માડી અસર થવા ખાખતની જે વાત પહેલાં કરી એ તો જાણે કંઈ હિસાબમાં જ નથી.

એ પરિણામો સ્વાભાવિક રીતે લઈકર હોવાં જ જોઈએ. કારણ કે એટલું તો સ્વીકાર્યો સિવાય છૂટકો જ નથી કે સમાજની તમામ પ્રવૃત્તિઓ-રાજકાજ વિષયક, વિજ્ઞાન વિષયક, સાહિત્ય વિષયક તેમજ કળા વિષયક-વર્ણુખરું તો વિષમ મનઃસ્થિતિવાળા લોકો દ્વારા જ ચાલતી હોય છે: એવા લોકો દ્વારા કે જેઓ દારૂ કે એવા કોઈ પણ કેરી ચીજનું સેવન કરતા જ હોય છે.

એની એક સામાન્ય માન્યતા છે કે આપણા શ્રીમંત લોકોની માથે જે માણસ જમતી વખતે દારૂના પીણાનો ઉપયોગ કરે છે તે માણસ ખીજે દિવસે કામ કરતી વખતે બરાબર સમતોલપણ અને ગંભીરતા બતાવતો હોય છે. પણ આ તફાવત જૂઠઠો છે. જેણે ગઈ કાલે દારૂનો શીશો ગટગટાવ્યો હોય અથવા તો કેરી પીણાનાં એક બે માપ લીધાં હોય તે માણસ આજ કાં તો ઉન્માદ પછી આવતા ધેનમાં હોય છે અથવા તો તેનું સરીર અને મન શીથિલ્યનો અનુભવ કરતું હોય છે અને તેથી એક પ્રકારની ખેંચતો અનુભવ તેને થતો હોય છે. જે કંઈ થોડું અર્ધરૂં રહ્યું હોય છે તે બીડી કુંઠીને પરું કરવામાં આવે છે. જેને બીડી કે દારૂ પીવાની રીતસરની ટેવ પડી હોય છે તેનું મગજ સમસ્થિતિમાં લાવવા માટે ઝોઝામાં ઝોઝાં એક બે અઠવાડિયાં તો તેણે દારૂ અને તમાકુનો સંતેર ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. પણ આવું તો લાગ્યે જ બનવા પામે છે *.

* તો પછી એનું શું કારણ કે જે લોકો ખિલકૂલ દારૂ કે બીડી પીતા જ નથી તેઓ દારૂ અને બીડીનું સેવન કરનારા કરતાં નૈતિક દૃષ્ટિએ ઘણી જ ઊંચતી કક્ષાના હોય છે ? અને દારૂ અને

બુદ્ધિવિરુદ્ધ છે—છતાં પણ પરસ્પરનો સંહાર કરવાની તૈયારીઓ બધાય કયો જ કરે છે. કેટલાક રાજકીય સંધિઓ થોડો છે એટલો જ નિર્ણય કરવા કે ક્યાં મિત્ર રાજ્યોની સહાયથી કેણે કેને મારી નાખવો; બીજાઓ વળી શિષ્યગણુને (શત્રુ સમુદાયને) મારી નાખવાની પ્રેરણા આપે છે; અને બીજાઓ વળી એવા પણ છે કે જેઓ પોતાની અશ્વ વિરુદ્ધ, પોતાના અંતરાત્માની વિરુદ્ધ, પોતાની બુદ્ધિની વિરુદ્ધ જમને પણ ખૂન કરવાની આ તૈયારીઓને તાબે ચાલે છે, ગંભીરતાથી વિચાર કરનારા લોકો આવાં કામ કરશે ખરા ? જો કદી ગંભીરતા પ્રાપ્ત કરતા જ નથી એવા દારૂડીઓ લોકો જ આવાં કામ કરી શકે, અને એ લોકો જ જીવન અને અંતરાત્માના કલહથી ભરેલી ત્રાસજનક અવસ્થામાં જીવી શકે. અને અત્યારે આપણા સમાજની લોકો માત્ર ઉપરોક્ત બાબતમાં જ આતું જીવન ગાળે છે એમ નથી પણ જીવનના બધા પ્રસંગોમાં તેઓ એવું જ જીવન ગાળતા હોય છે.

હું ધારું છું કે પોતાના અંતરાત્માના અવાજથી તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં જ પોતાનાં કર્મ હોય એવી જાતનું જીવન પહેલાં કદી કોઈ પ્રજાએ નહિ અનુભવ્યું હોય.

અત્યારે તો જાણે માનવ સમાજની પ્રગતિ રુંધાર્ધ જ રહ છે. પોતાના આદર્શોને સ્વાભાવિક રીતે અતુરપ થાય એવું રથાન પ્રાપ્ત કરતાં તેને કોઈ બાલ્ય કારણ જાણે કે વિર્ધન કરતું ન હોય એમ લાગે છે, અને એ કારણ-ભાવેને કદાચ તે એકમેવ ન હોય, પણ સૌથી મોટામાં મોટું તો છે જ—દારૂ અને તમાકુ (તમામ કેથી પદાર્થો)નો નશો જ છે. એ નશામાં આપણા સમાજનો ધણો મોટો ભાગ સપડાએલો છે.

આ લયંકર અનિષ્ટમાંથી મુક્તિ મળે એ તો માનવ સમાજના જીવનમાં એક ઐતિહાસિક વસ્તુ લેખારો અને એ યુગ હવે હાથ વેંતમાં હોય એમ જણાય છે. એ અનિષ્ટ (તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં) જાળખાયું છે. માદક પદાર્થોના ઉપયોગ પરત્વેના આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં ફરક પડી જ ચૂક્યો છે. આ વસ્તુઓથી યતું ભયંકર નુકસાન લોકો (ખરાખર) સમજી ગયા છે. અને હવે તો એ (બીજાને) બતાવવા પણ લાગી ગયા છે. અને દૃષ્ટિબિંદુમાં યએલો છતાં એકદમ ધ્યાનમાં ન આવે એવો ફેરફાર લોકોને માદક પદાર્થોના વપરાશમાંથી અચૂક મુક્ત કરશેજ—એટલે કે એ ફેરફાર તેમના અંતરાત્માના અવાજ અનુસાર વર્તવા માટે તેમની આંખો ઉઘાડશે. અને તે લોકો પોતાનું જીવન પોતાને યએષ્ટા સાચા અનુભવને અતુરપ કરવાનું શરૂ કરી દેશે.

આ બધાની શરૂઆત યદ્ય ચૂકી હોય તેમ લાગે છે. પણ હમેશાં બને છે તેમ જ્યારે જીવરતા વર્ગના તમામ લોકો તેના ભોગ યદ્ય ચૂક્યા છે ત્યારે ઉપલા વર્ગના લોકોમાં એ શરૂઆત થવા લાગી છે.

અનુવાદક

[આલુ]

અમૃતલાલ નાથાલાલ મોદી

- નિમેત્રતી એ વનની નિકુંજમાં,
ખંતે ભર્યા ખેલનના તરંગ શા
અદમ્ય વેગે ઉછળે ઉરે વડા ?
ગૂંથાય હૈયું સુખે સ્વપ્ન જળમાં. ૧૨
- હર્ષભેર ધપે આગે હૈયું કુંજે પ્રવેશવા,
વણુપાંખ ઉડે, જવા અણુદેખેલ દેશમાં. ૧૩
- અહો ! કૌતુકધેલુડાં હૈયાં શા માનવી તણાં ?
અસંતોષ તણાં એમાં વડા એવધ વહે સદા. ૧૪
- સુસ્વપ્ન શું ચર્ષ ગયું હતું બાલ્ય મીઠું,
કૌમાર્ય ક્રોડભર, આજ યયું અઘીરું;
તે રેલતું નસનસે મદ, કાવ્ય બીનું,
આવ્યું તરંગી, નવમીવન આ રસીકું. ૧૫
- અને નિરુપમા પામ્યો, માનિની તે દસ-મુખી,
કવિની કવિતા જેવી, સલણી સદચારિણી. ૧૬
- ભિન્ન દેહ તણી પાંખે, જડે એકાત્મ આભમાં,
રસદેશ વિશે ધૂંગે, સુખ રનેહ સમાધિમાં. ૧૭
- જગત શું ? વ્યવહાર શું ? દુઃખ શું ?
હૃદયને નહિ બાન રહે કશું;
પ્રણય એક જ જીવન જાણતું,
જગત કલ્પનમાં જ સમાવતું. ૧૮
- પ્રાણની ગ્રેરણા જેવી પ્રિયા સંગે હું મહાસતોઃ
સદાનન્દ બાપો દેશે, ધન્ય માની હું રાજતો. ૧૯
- પણ પૂર્વ તણાં ક્રોધ પાપના પરિપાકથી,
મોંઘેરાં સુખ એ જાતાં, સેતાપે પગમાં ફરી. ૨૦
- એકાત્મનાં વેગભર્યા અમારાં,
ધામાં-પડ્યાં ઉઠુપનો અચિત્તાં;
ગંગાપ ના સ્વર્ગ વિશે ટકી શકી,
તો હોય શી માનવજીવની ગતિ ? ૨૧
- સ્વર્ગ શા રસદેશેથી, દુરથી રણિયામણી,
વ્યવહાર તણી ગાઢી ઝાઢીમાં હું પડ્યો જઈ. ૨૨
- ચોપાસે વિષના વાથે વાપરા ઉર રુંધતા,
અને દંભ તણાં ફેર્યો પંથને અવરોધતા. ૨૩
- ક્યાં ઉચ્ચ ઉઠુપન એ રસથી ભરેલાં ?
ક્યાં આ અધોગમન આત્મ વંચનાનાં ?
ક્યાં કલ્પના જગત મંગળ, મુક્ત, મીઠું ?
ક્યાં હૃદય આ જગત દંભ યજી ભરેલું ? ૨૪

હિન્દી ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર ઊડતી નજર*

+ ૧ : હિન્દમાંની આર્ય ભાષાઓનો વંશાવતાર.

અખા અને સામળ લગી આપણે જોઈએ છીએ જે આપણા ગુજરાતી કવિઓ પોતાના કવનની ભાષાને "ભાષા", "ભાષા" કે "પ્રાકૃત" કહેતા. સિદ્ધરાજ કુમાર-પાળના સમયમાં "ગુર્જરમંડળ", "ગુર્જરેશ્વર", અને "ગુર્જર" શબ્દ સાથે ખીખ શબ્દ જોડીને રચાયેલા સમાસો વપરાયા છે ખરા, પણ આપણા દેશનું નામ "ગૂજરાતિ", "ગુજરાત", પાડ્યું લાગે છે. મુસ્લિમોએ, અલાહિયા ખૂનીએ કરણ વાઘેલાને મારી કઢાડ્યો, રંજનતો કરી દીધો અને આખા દેશને તાબે કરી પોતાને કાવતી રીતે નવેસર વ્યવસ્થિત કર્યો તેની સાથે. અને પ્રજા તથા તેની ભાષાનું નામ પણ "ગુજરાતી" પડ્યું, આખા હિન્દમાં ફેલાયું, અને ૩૬ થયું "આનર્ત" + "લાટ" * મસુ(સો)રાષ્ટ્રના ઇતિહાસના મુસ્લિમ યુગ દરમિયાન.

આખોવર્તને માટે "હિન્દુસ્થાન", "હિન્દુ (દો) સ્તાન", નામનો ઇતિહાસ પણ આને મળતો છે. "પંજબ" (પાંચ નદીઓના મુલક)નું જૂનામાં જૂનું નામ "સપ્તસિન્ધુ" છે. એ નામ આશવું હતું ત્યારે આખોવર્તની ૬૬ સિન્ધુ નદી અને હિન્દુકુશ પર્વતમાલની પણ પેલી તર્ફ હતી. જોખારા સમરકન્દ વગેરે એક સમયે આર્ય પ્રજાનાં નિવાસસ્થાન હતાં. મદાખાસતમાંનો માર્ધાર દેશ તે હાલના કન્દહારની આસપાસનો પ્રદેશ. યચાતિ, એની રાણીઓ, એના પુત્રો અને એના ગુરુ શુક્રાચાર્યને લગતાં પુરાણની ભૂમિ આ ગાન્ધાર દેશ જણાય છે. પણ એ અતિપ્રાચીન રાજ્યો, રાજાઓ અને એમના કીર્તિકાલ જે સમયે વર્તમાન સરવે હતાં તે સમયે કે તેથી પણ પહેલાં એ પ્રદેશથી પશ્ચિમે અને કંઈક એ પ્રદેશમાં જે આર્યભાષા આદતી હતી તે આપણી ભાષાઓના તે વખતના રૂપને મળતી આવતી હતી અને કંઈક જૂદી પણ પડતી હતી. આપણા શબ્દોમાંના સ એ (અવેસ્ટિક Avestic) ભાષાના શબ્દોમાં હુ હતાઃ- અસુર-અદુર, સિન્ધુ-હિન્દુ. "સપ્તસિન્ધુ" શબ્દ એ ભાષામાં "હપ્તહિન્દુ" બોલાતો.

આપણી સંસ્કૃત જેમ યચાતિના સમયની આપણી આર્યભાષામાંથી ઊતરી આવી છે, તેમ એ ખીખ આર્યભાષામાંથી એ મુલકની ફારસી ભાષા ઊતરી આવી છે. ઝોતમ છુદના સમયથી થોડા સેકા વહેતાં એ પ્રદેશમાં મોટાં સામ્રાજ્યો બંધાયાં, તેની પૂર્વ સરદદ આપણી સિન્ધુ નદીની ખીજ હતી, અને એ સિન્ધુ નદીને એ સામ્રાજ્યો "હિન્દુ" નામે ઓળખતા.

* ગુજરાત વર્તાડ્યુદર સોસાઈટી વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ યનાર ચા. ક્રિસનસિદ્ધ ચાવડાના લખેલા "હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ" નામના પુસ્તકનો પ્રવેશક

+ સિદ્ધપુર અને પાટણ જેના મધ્યમાં એવો મદીથી આણની દક્ષિણ ખીજો લગીનો પ્રદેશ આનર્ત; મદીથી દક્ષિણે સાવણકા અને સસાદિની ખીજો પાસે પાસે આવી જાય છે ત્યાં લગીનો પશ્ચિમે દરિયાની સીમાવાળો પ્રદેશ લાટ. લાટની દક્ષિણે કુ(દો)કણ. આનર્ત અને લાટની પર્વ સીમા અનિશ્ચિત, કેમકે કોણને સસાદિની ધારની છે તેવી ૬૬ સીમા કુતરે બણેલી નહી.

અમોઝ અને શાલિવાહન વચ્ચેના સમયમાં તો આપણે તેને શિષ્ટ ભાષા લેખે વપરાતી જોઈએ પણ છીએ.

અને મહારાષ્ટ્રી પછી જૂદા જૂદા પ્રાન્તની પ્રાકૃત બોલીઓ જૂદે જૂદે પ્રાન્તિક રૂપે બંધાઈ અને શિષ્ટ બની અને તેમાંની એકે મહારાષ્ટ્રી જેટલો લગભગ આખા આર્યોર્વર્તમાં વ્યાપેલો વિસ્તાર પામી શકી નહીં. શ્રી હર્ષવર્ધન પછી જેમ કોઈ આર્ય ચક્રવર્તી નથી થયો, તેમ મહારાષ્ટ્રી પછી કોઈ પ્રાકૃત આખા આર્યોર્વર્તમાં ફેલાવા પામી નથી. મહારાષ્ટ્રીથી જૂદી મગધની પ્રાકૃત તે મગધી, મધુરાની આસપાસના પ્રદેશની તે શૌરસેની, પંજાબ-કાશ્મીરની તે પૈસાચી.

અને જેમ જેમ આપણે અર્ધાચીન કાલ તર્ફ આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રાકૃત ભાષાઓના વૈધાકરણ પ્રાકૃત-અડલાયા, છ ભાષાઓ, જૂદા જૂદા છ પ્રદેશની શિષ્ટ ભાષાઓ, માત્ર બોલીઓ નહિ, એમ વધતી જતી સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે. ઉપર તો આપણે પાંચ પ્રાકૃતો ગણાવી; ત્યારે છઠ્ઠી ?

છઠ્ઠી (નારી જાતિ નહીં, નર જાતિ;—છઠ્ઠી નહીં છઠ્ઠો :—માતૃ-ભાષા નહીં, પિતૃ વ્યાહાર :!) તે અપભ્રંશ : રાજશેખર કવિ કહે છે “સુમત્યોડપભ્રંશ :

અપભ્રંશ શબ્દનો સંસ્કૃતમાં—અને આર્ય બોલીઓના લાંબા ઇતિહાસમાં પણ—એ જૂદા જૂદા અર્થ છે. વધારે જૂના અર્થમાં અપભ્રંશ શબ્દ વિશેષ નામ-બાસ વ્યક્તિનું નામ—નથી. ખોટી વેદભાષા તે વેદભાષાનો અપભ્રંશ, ખોટી સંસ્કૃત, ખોટી પાત્રી, અશુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી, ડેડગુજરી અંગ્રેજી, એ સર્વ અતુકમે સંસ્કૃત, પાત્રી, મહારાષ્ટ્રી, અંગ્રેજીના અપભ્રંશ છે. ઘણો ધામ્પ્યાહાર :—અપભ્રંશ : શહેરીઓ શબ્દોને ભણ કરીને અપભ્રંશ રૂપે વાપરે—તે “નાગર અપભ્રંશ” છે, ગામડિયાના અપ-શબ્દો અપ-પ્રયોગો અપ-ઉચ્ચારણો “ગામડી અપભ્રંશ” છે. શહેરી અપભ્રંશોમાં પણ “અમદાવાદી,” “મુરુતી” “મખમ્મરા” એવા પેટાભેદ પડે છે જ. એટલું જ નહીં પણ “આર ગાઉએ બોલી બદલાય” એ જો ખરું, તો લન્ડન જેવી મદાનગરીમાં પૂર્વલન્ડની, પશ્ચિમલન્ડની, ઉત્તરલન્ડની, દક્ષિણલન્ડની, એમ એક ને એક શહેર અનેક અપભ્રંશ બોલી લહેકાઓ પ્રતે. અમેરિકામાં તળપદી અંગ્રેજી બોલી “અપભ્રંશ” છે, બ્રિટિશ સામાન્યમાં તળપદું અમેરિકન અંગ્રેજી “અપભ્રંશ” છે, સી ઈ એન ડી આર ઇ, એચ એ એન એ યુ આર—આદિ જોડણીને જે શિષ્ટ ગણે તે વી ઈ આર અને એન ઓ આર આદિ જોડણીને અપભ્રંશ ગણે, અને એવા ઉલટું બીજાને શિષ્ટ ગણનારા પહેલીને અપભ્રંશ ગણે.

પરંતુ ઉપર ગણાવેલ પાંચથી જૂઠી છઠ્ઠી એક પ્રાકૃત ભાષા છે, અને પ્રાકૃત ભાષા કુટુંબમાં હવેલી બ્લેન લેખે અત્યંતેલી એ પ્રાકૃતનું વિશેષ નામ જ અપભ્રંશ છે. આ ભાષા કોની, કઈ પ્રજાની, કયા પ્રદેશની, કયાંથી કયાં લગી ફેલાઈ ? કોઇને કશું ચોક્કસ ખબર નથી. એટલું જ કહી શકાય કે ગુર્જરા આદિના જનક લોક આદિ આર્ય કે (અનાર્ય ? કે મિશ્ર ?) જાતિઓને અને આ છઠ્ઠી ભાષાને નિકટ સમ્બન્ધ હોવો જોઈએ.

જૂના દિંદી કવિઓ, ગુજરાતી કવિઓ, મરાઠી કવિઓ, બંગાળી કવિઓ જુદા જ કહે છે કે આ અમારી ભાષા “ભાષા” કે “પ્રાકૃત” છે. પણ પ્રાકૃતકુળ તપાસતાં એમાં તો આપણે છ મુખ્ય વ્યક્તિઓ જોઈએ. આર્યભાષાઓમાં પ્રાચીન કુળ વેદભાષા અને સંસ્કૃત.

• ડેડ શબ્દ કર્ષ માંથી થયો છે. ડેડ=અર્ધો, અરધિયું=વર્ધિયું કર.

વ્યક્તિનું આદિસ્થાન ઉકેલવાના શાસ્ત્રમાં આવેલ અર્થ ધાર્ય છે. અને, મુખ્ય શાખા કષ્ટ ગણાય એ વિષે મતભેદ થવા પામે અથવા જુદા જુદા નિર્ણયો થાય, તો તે નદીના આદિસ્થાન વિષે પણ મતભેદ કિંવા કિંજ કિંજ નિર્ણયો શાસ્ત્રીયતાને પણ સ્વીકારવા પડે છે.

સાકેત અને અહિછત્ર ભાંગતાં તેની વસતી આનર્ત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ત્યારથી આ પ્રાન્તના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં મહારાષ્ટ્રીની સાથે પૈશાચી પણ શાખાધર્મિણી બની. ક્રીમાલ-ભિન્નમાલ ભાંગતાં ત્યાંની વસતી પણ આ પ્રાન્તમાં આવી, પછી ઘુર્ત તેણે અહીંના પાટનગરની ઉચ્ચપાયણમાં હાથ નાખી પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મૂલરાજ “સોળાકી”ને રાજવંશ સ્થાપ્યો, અને તે પછી એ વંશના રાજ્યોએ પોતાનું પક્ષની જમાવટ માટે હજારો સંસ્થાનિકાને, ઉદીચ્ય પ્રદેશોમાંથી અહીં આણીને સ્થાયી વસાવ્યા, ત્યારથી અહીંના ભાષાપ્રવાહની ઘટનામાં વ્રજની માતા શૌરસેનીનો અને પશ્ચિમ ભાગથી એટલે અવધીની માતાનો ફળો પણ વધ્યો. સૌરાષ્ટ્ર અને સિંધમાંથી પંજબ તરફથી અને દરિયો ઉતરીને પૂર્વ પૂર્વોત્તર અને મૂર્વદક્ષિણ તરફ નાસિકથી ચિતોડ અને ઉજ્જયિની લગી ધસેલા આપોનાર્થ દ્વત્રપ-મહાદ્વત્રપનાં અને સ્વંત્ર રાજ-રાવળ બનેલાં રાજકુલો, તેમનાં સૈન્યો અને તેમનાં આશ્રિત યોદ્ધાની સાથે, અહીં-આવ્યાં ફેલાયાં, તે સહિત એમનો વાગ્યાહાર અપબ્રંશ પણ આ પ્રાન્તની ભાષામાં ભળ્યો જ હતો, અને પાલીએ પોતાનું લક્ષ્ય પણ અશોકની આસપાસના સમયમાં કરેલું જ હતું. ગુજરાતી-માલવી-રાજસ્થાની “ભાષા” પરિણામે જે રૂપ પામી છે તેમાં પાલી-માલવી-પૈશાચીની અસર ધણી ઓછી અને અપબ્રંશ-મહારાષ્ટ્રી-શૌરસેનીની મુકાબલે વધારે જોવામાં આવે છે, તો હિન્દી ઉપર પાલી પૈશાચી અને અપબ્રંશની અસર મુકાબલે ઓછી જણાય છે. એટલે હિન્દી ભાષાપ્રવાહનાં મૂલ, એટલે કે મુખ્ય મૂલ, પશ્ચિમ-ભાષાપ્રવાહ બહેતા પ્રવાહમાંથી સરોવરરૂપે શૌરસેનીમાં અને પૂર્વ-ભાષાપ્રવાહ સરોવરરૂપે માગધીમાં લગભગ બંધાઈ ગયેલો, તે સમયથી માંડીને એ સરોવરમાંથી કદાચ, આ છેડેથી કહિયે, તો ભૂતકાલમાં ત્યાં લગી જઈને તેમાંથી નીકળતાં જોવાં, એ જ મત શાસ્ત્રીય દરે એમ લાગે છે.

નદી સનાતન સત્ત્વ હોવાથી એની જન્મતિથિ હોય નહીં. ભાષાઓ સનાતન નથી. સંસ્કૃત હૈદિંગ આદિ મૃત ભાષાઓ છે (જે કે તેમનાં સાહિત્ય દૃશ્યે સજીવન છે). હાલ જીવતી છે તે ભાષાઓ થોડા સૈકા પાછળ જઈને જોતાં દેખાતી જ નથી, કેમકે તે તે વખતે જન્મેલી પણ નહીં. અર્થાત્ ભાષાઓની જન્મતિથિ હોય તો ખરી. પણ તે નક્કી કરવામાં તેમનાં મૂલસ્થાનને નક્કી કરવાં પડે તથા ઓછી મુશ્કેલી નથી પડતી. ભાષા દાયકાઓ કે જે અદી સૈકા લગી પણ બોલાવા કરતી હોય પછી તેમાં અમુક અકસ્માત જેવું બને, કેઈ કાવ્ય કે સ્મૃતિપુરાણ રચાય, કેઈ કાયદો ઘડાય, જે રાજ્યોના વિગ્રહને અંતે, સન્ધિની સરતો નોંધવામાં આવે, કેઈ રાજધિરાજ પોતાની દેશ દેશમાં પયરાવતી પ્રજાઓની જાણને માટે રાજભાષામાં (અને તેના તરજુમાઓમાં) જાહેરનામાં ચોટાઈ મોટા મોટા સ્તરોમાં કાતરાવીને બોલાં કરે, કેઈ ધર્મોધિરાજનાં ચાસનપત્ર આ પ્રમાણે કે સજીવન ઉપદેશકો દ્વારા દેશ દેશમાં ફેલાવવામાં આવે. અને પછી દાયકાઓ અને પેઢીઓ લગી લોકો તેના મહત્ત્વને લીધે આ વસ્તુને એ ને એ રૂપમાં ફરીફરીને વાંચ્યા-જોખ્યા કરીને તેને વિચારે ચર્ચે અને ખંડનમંડનાદિ વડે ખિલવે. “બોલી” કે “ભાષા” આમ બોલી મટીને આવા કેઈ

લગીતો પ્રવાહ પાછો-ચોમાસાની નદી માફક-સેધાઈ નળ્ય છે, એમ માનવામાંનાવવા જેવી ધોર અચાચીયતા બીજી હોય જ શકે નહીં.

જૂની ગુજરાતીના-બોલી લેખે નહીં-ભાષા લેખે હસ્તીના પુરાવા વિક્રમની તેરમી સદીથી મળી આવે છે, અને ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધથી તો શંકા ન રહે એટલા મળે છે. x આ પહેલાં ઠેક શ્રી હેમાચાર્ય એટલે સિદ્ધરાજ કુમારપાળના સમય સુધી વિદ્વાનો જૂની અતિજૂની ગુજરાતી ભાષાનાં ચિહ્નો જોઈ શકે એમ છે, જે કે એ બધાં ચિહ્નોનો એકત્ર વિચાર હજી કોઈએ કર્યો નથી, અને એ વિષય ખેડાશે તો તેમાં વિદ્વાનો વચ્ચે મતભેદો પણ લેકવાનો સંભવ છે. મુંબઈની વિદ્યાપીઠ પણ જ્યાં હજી લાવવપસમય, ભાષણ, અને પદનાભથી-પુરાતન ભાષાપ્રદેશમાં પોતાની ઉગામાં ઉંચી પડવીના અભ્યાસક્રમને માટે પણ ડગલું ભરવાનો વિચાર સરખો કરતી નથી ત્યાં ગુજરાતમાં આ વિષય હજી ક્યારે ખેડાવા માંડશે તે કશું સહે એમ પણ નથી.

જૂની મરાઠીના આવ લેખકો-મુકુન્દરાજ જ્ઞાનદેવ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની ચાનેશ્વરી નામે સુપ્રસિદ્ધ દીકાનો કર્તા) અને નામદેવ બારમા-તેરમા સૈકાના છે અને જૂનામાં જૂના મરાઠી શિલાલેખો અને દાનપત્રો અગિયારમા સૈકાની પાછળ નથી જતાં + ઉત્તર દિશ્થી ફેલાતી બંધાધુધી દક્ષિણપથમાં પહોંચી મોડી ત્યાં જતાં ધસારાનું એટલું જોર પણ ન હોવાથી માત્રપન્થાયમાંથી + પાછો ઘોડા જ સમયમાં દક્ષિણપથ ધાળે પડ્યો. વળી ત્યાં મહામહા તથક્ષત્ર પછી જે મુસ્લિમ રાજ્ય અને તેના ફાંટા યથા તે પણ અસહી બંધારણ જૂના રીતરિવાજ, અને વંશપરંપરાના દેશબુખો સર્જનને પાટિલો આદિના હક્ક વગેરે બાબતોમાં રિયલિટીક્ષક નીતિએ વધારે ચાલેલાં, એટલે આર્યભાષાનો આ દક્ષિણપથમાંનો વિકાસ જલદી થયો, વધારે દેશ તત્ત્વોને પચાવીને વધારે સમૃદ્ધ થયો, અને પૂરેપૂરી વિશિષ્ટતા બીજવી શક્યો. ગોરખનાયના શિષ્યનો શિષ્ય નિવૃત્તિનાથ-જ્ઞાનદેવનો મોટાભાઈ-ઈ. ૧૨૭૩માં જન્મ્યો હતો.

બંગાળીનો પણ સૌથી જૂનો ગ્રંથ-"શ્રી કૃષ્ણકૃત" -જો કે ચૌદમી સદીનો છે તો પણ એનાં જૂનામાં જૂનાં પદ "ચર્ચાપદ" (બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા : સંપાદક, દાકતર હર-પ્રસાદ શાસ્ત્રી) અને ગોરખનાયી સંપ્રદાયનાં પ્રદે-ગોચીચંદ્ર, સુતચંદ્ર, જ્ઞાનદેવ, ગોચીચંદની માતા, વગેરે વિષેનાં-બારમા સૈકાના આરંભ લગભગ કે બહુ તો અગિયારમા સૈકા લગી જાય છે. "ચર્ચાપદ"માં કર્તા લેખે અને કર્તાના ગુરુ લેખે આવતાં કેટલાંક

x જુલો રા. રા. મો. દ. દેસાઈ સંકલિત "જૈન ગુર્જર કવિઓ" પ્ર. ૧-૭; મુનિ જિનવિજયજી સંકલિત (હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર) "પ્રાચીન ગુજરાતી અલ્પસંહિત"; અને ચીમનલાલ દલાલ સંકલિત "પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (બરોડા ઓરિયેન્ટલ સીરિઝ)".

+ જુલો વિનાયક લક્ષ્મણ ભાવે: "મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત" અંક રત્ને પૂજા, ૧૯૧૬

* અરજકતા=માત્રપન્થાય. માઉડીએ ન્દાનીને ખાઈ નળ્ય; જરા મોડી તેને ખાય તેથી પ્રેમી એમ જ છે સૌથી મોટા મંત્ર લગી ચાલ્યા કરે; પવનવાસી પંખીમાં અને જમીનવાસી પ્રાણીઓમાં જટલી વ્યવસ્થા તેટલી પણ આ જલવાસીઓમાં નહીં, એટલે આપણા નીતિપ્રદેશમાં અરજકતા (એનાર્કી anarchy) અને અંધાધુધી માટે "માત્રપન્થાય" શબ્દ વપરાયો છે. આપણે એને પ્રજાસીનીતિ કે જલચરશાસન પદ્ધતિ પણ કહી શકીએ.

તો તે પૈશાચી, આબીરી, કે જૂની અપભ્રંશ x ભાષાનો જ જણાત એ વિષે બાબે મતબેદને માટે અવકાશ હોય. હિન્દ બહારના લેખક હિન્દની કાષ્ઠપણ આર્યભાષાને "હિન્દી" કહે, તેનો એટલો જ અર્થ થાય, કે એ ભાષા હિન્દના તે પ્રાન્તમાં તે સમયે વાદ્યતી હતી તે જ ભાષા : આપણે હાલ જેને "હિન્દી"ને નામે ઓળખીએ છિયે તે હરગીજ નહીં.

ત્યારે હાલ આપણે જેને હિન્દી કહિયે છિયે તે ભાષા ક્યારે જન્મી ? પૃથુરાજ ચૌહાણના સમયનાં કેટલાંક શાસનો, દાનપત્રો, અને કાગળપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાંની લખાવટ માત્ર બોલી જેવી છે, સંસ્કાર પામેલી ભાષા જેવી નથી. પૃથ્વીરાજ રાસો નામે મોટો ગ્રંથ ચંદ બરહાદને નામે ચરેલો અત્યારે મળે છે તે વિશ્વસનીય નથી. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝા અને ખીમ માનનીય વિદ્વાનોએ તેને બારીકાથી તપાસ્યો છે, પૂરેપૂરા વિશ્વસનીય શિલાલેખો સાથે તેમ મોટી મોટી ઐતિહાસિક ખીનાઓ સાથે એને સરખાવીને, હાલ જે રૂપમાં એ મળે છે તેનો રચનાકાલ ધણો મોટો હોવો જોઈએ એમ લગભગ સાબીત કરી દીધું છે, અને, એ મોટા અધ્યાનાં ખંડનખંડનનો સાર રા. રા. ભાષ કિસનસિંહ વ્યાસએ એમના પ્રકરણ ચોથામાં એવી રપટ રીતે આપેલો છે કે અહીં એ વિષે આટલાં ઇશારાથી જ સંતોષ માનીતે વ્યાગળ ચાલિયે. પૃથ્વીરાજના સમકાલીન ચન્ડેગના પરમહિંદેવ- ("પરમાશ")ને લાગતું એના જ ભાણેજ જગનિકે મહાકાવ્ય રમ્યું (જગનાથકે-નામ એવ રૂપમાં મળે છે) હતું, જેનું નામ આજે બેંક હતું, એવી દંતકથા છે. પણ જેમ કુશને શરીકનો ભાષાતુલાદ, અને જેમ (લખાયો હોય તો) પૃથ્વીરાજ રાસો, તેમ આ આજે બેંક પણ નામશેષ જ રલો છે. "આજ્ઞાગનેવાળાઓ" કેટલાક સર્ગો કાણ જાણે કમારથી આજ લગી ગાતા આવ્યા છે, એ સર્ગોની ભાષા કુદરતી રીતે જ પેદાશ પેદાશ રતી આવી છે, કેમકે સાંભળનારાથી સમજાય નહીં એવી ભાષામાં ગાય તે ગાનાર કે પૂરાણી કે માણસ કે લગનિકને સાંભળનાર આપે શું, અને જે કાવ્યો-આખ્યાનો-પવન-પુરાણો ગાવા સાંભળાવવાથી પ્રાપ્તિ નહીં; તે પેદાશ પેદાશ એવે કરી અથવા નકશે જીતારીને સાચવે પણ કાણ ? અને એ સર્ગોનો સંગ્રહ છેક ઓગણીસમી સદીમાં એક અંગ્રેજ સિવિલિયને કર્યો અને છપાવ્યો, ત્યારે જ એ મૂલ મહાકાવ્યના કે કાણ મળે શેના છેક વિકૃત અવશેષ છેક આધુનિક ભાષામાં જ "હિન્દી" સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં કાયમ જળવાઈ રહે એવું રૂપ પામ્યા છે. x ખીમ પણ અંશે નામશેષ જ છે તેમને વિષે લખીને લંબાણ ચાને કરવું વારુ ?

હિન્દીનો પહેલો ગદ્યગ્રંથ આજ લગીમાં મળ્યો છે તે-"ગોરખ બોલ"-સત્તાવીસ હુંકા હુંકા બોલતો યુદ્ધકે છે-મોટે બાતે તરજૂમા જેવો જ છે- * અને તેરમા ચૌદમા સેકનો છે. "ખડીબોલી"નો આદિકવિ અમીર ખુસરો ચૌદમા સેકનો છે. મજ ભાષામાં

x ઠા. જેકાળી અપભ્રંશને પણ છઠ્ઠા સૈકા લગી પાછળ લઈ જવા દેલોય કરે છે (જુવો. મવિસસ કહા, 1918; સનહુમાર પરિત, 1921; વગેરે)-પણ આવા પ્રયાસ વિશાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની ખામીને લઈને જણાય છે, અથવા "જેની પાસે એલવા નય" તેનાં બીવ ખાખા જગર વહેવાયજ નહીં, એવા વિદ્વાનો પણ હોય છે.

+ "The Lay of Alha" translated into English Ballad metre (Oxford, 1923): બાલ્ડ રાંઠ, Compiled by Sir Charles Elliot (કનોજ).

* રા. ભાષ વાવડાએ આપેલી શાલ જરાજર નથી. ગોરખ બાવમા સૈકામાં ધક્કાયો. એના

સૈકાઓનો મતભેદ કે મતફેર તો આવા વિષયમાં સહજ હોય. એટલે હવે આપણે આપણા વિષયના ત્રીજા અંગ તરફ વળીએ.

શિષ્ટ સાહિત્યનો ઇતિહાસ મળતાં આપણા ગુજરાતી લેખકોએ જે ખાસિયતો ખતાવી છે તે હિન્દી લેખકોમાં પણ જોવામાં આવે છે. કવિઓની જીવનકથામાં જ્યાં ને ત્યાં ચમત્કાર જોવા, દંતકથાની પરંપરાએ આછી આછા હોય તે જોવા ને તેવા ફરી ફરીને લખ્યા જવા એટલું જ નહીં પણ—સાંભળેલી વાત જરાતરા પણ સમારી ખીતવીને કહેતાં ન આવડે તે ક્યક શેનો એ ન્યાયે, તેમને ઉઘટા જઠાવવામાં સાહિત્યની સાચી સેવા અને પૂર્વજો પ્રતિ નિતાન્ત ભક્તિ જોવી : એ વલણ એ મધ્યકાલીન માનસ જેટલું અહીં તેટલું ત્યાં પણ પ્રવર્તે છે. વળી જેની પાટે બેસિયે તેના ગુણગાન જ થાય, તેનાં મરી જેટલા ગુણ શ્રીફળ જેવા કરી દેખાડવા એ જ વિવેક, તેની ખામી ત્રુટી કશી જોવી ઉંચારવી નહીં એ જ વિનય.

ન ઘ્યાત્સત્યમમિયઃ—

રખે વઢો સત્ય જરા બિ ખૂંચતું.

ગુલાબ પણ કંટકથી અડચતું—

એ જ સમજવનાં તો ધર્મ.

આમ ન કરી શકે તે “અધિકારી” નહીં, “સહાય” નહીં અને હુવિનીત, એ માનસ પણ અહીં કરતાં ત્યાં જરાયે ઓછું નથી. અહીં જેટલો પણ ઐતિહાસિક તથ્ય અને કવિતાભાવનાની સાચી નિહાએ વિવેચનાનો અવાજ ત્યાં હજી સંભળાવા માંડ્યો જણાતો નથી: આ બાબતોમાં ઉત્તરહિંદ, ખગાળા, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતથી કંઇક પાછળ જણાય છે. ત્યાંની સુરુચિ પણ હજી શ્ટિમદ્દ જ ચાલી આવે છે. આવા સંજોગમાં હિન્દી કવિઓ વિષે હિન્દી પ્રજામાં માનનીય સંશોધકો ઇતિહાસિકો અને વિવેચકોના અભિપ્રાયોનો જ સાર આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય રા. આવડાએ વખાણનું પડે એ રીતે બળવેલું છે એમ સાખ પૂરતાં આનંદ થાય છે. વીર અથવા રાસોયુગમાં ભક્તિયુગમાં કે અલંકારયુગમાં હિન્દી કવિતાનો કલાની દૃષ્ટિએ જોતાં સમતોષ કે સર્વદેશી વિકાસ થયો નથી. વનપસી, તુલસીદાસ, સૂરદાસ, અને કેસવદાસ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન સર્જકો એને મળી ગયા અને એ તેજસ્વી સપુત્રો વડે હિંદી કવિતા આપણા દેશની ખીજ કોષપણ ભાષાની એ સૈકાઓ દરમિયાન થયેલી કવિતાની દારમાં વચર રામથાએ જોલી શકે છે. એ ચારે કોષ ને કોષ ગુણાધિકયે અમર છે અને હિન્દી માતૃભાષાવાળી પ્રજાના પૂજનપાત્ર છે. પછુંએ સૈકાઓની ઉર્દૂ કવિતાની ખામીઓ, આ કવિઓમાં પણ જોવામાં આવે છે, અગર જો કે એમનાથી ઉતરતા કવિઓમાં એ ખામીઓ જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં નહીં એ ખુશાથી સ્વીકારું છું. પરંતુ આ કલમમાં મ્હારે કહેવાનું છે તે આ, કે અર્વાચીન ઉર્દૂ કવિઓ વિવેચકો અને વિદ્વાનો પોતાને વારસામાં મળેલી એ સૈકાઓની ઉર્દૂ કવિતાને

● અહીં તો મગફરીની વાત છે કે નર્મદ અને નવલ, મલ્લિલાલ અને રમણલાલ, નરસિંહરાવ અને કનૈયાલાલ સુનશી અને રામનારાયણ એમ સ્વતંત્ર વિવેચનાનો સડક બંધાતી બાય છે તેની પ્રાયમિક તૈયારી લેએ આ સાત પગથીઓ તો પડી પણ છે. અને રા. નર્મદારાજકર મહેતાએ અખા અને બાલાશંકરની સમીક્ષામાં વાપરી દેખાડેલી તુલાદંડીનો સૂચ્ચ સત્યનિશા અને સમભાવી ઉદારતા, વિવેચનાની મતામતી કેંકાદંડીના તોફાની દરિયામાં દીવાલોડીરપ છે.

પરંતુ આ વિચિત્ર ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં અવ્યવહારુ ભોળાને શોખાશી તો એ મળે છે, કે તેના ભોળપણને બંને હદીસા પક્ષકાર હાડી શકતાનિયત જ મળે છે !

યુગ બદલાય નહીં ત્યાં સગી આતો ઉપાય જ નથી. “યુગ બદલાય” એટલે હું હિન્દુ હોવાથી હિન્દુ માનસ અને હિન્દુ સાહિત્ય હાથ છે તેને મુકાબલે કઈ રીતે જુદાં બને તો યુગ સાચી દિશામાં પલટાયો મળાય, તે જ પ્રથમ કહું છું. હિંદુઓ મંદને શુદ્ધ જિગ્ઞાસા શુદ્ધ ઉદારતા અને શુદ્ધ બંધુભાવ એ ત્રણે મોટા શુભોમાં હજી મધ્યકાલીન માનસના એટલે કે અર્વાચીન યુગમાં પાછળ પડી ગયેલા કહેવા પડે એવા લાગે છે. હિંદુઓને પોતાની શુદ્ધિમત્તા વિષે ઉચું મત છે. સાચી શુદ્ધિમત્તાનું એક લક્ષણ જિગ્ઞાસા છે. મુસ્લિમો હિન્દી છે, આપણા દેશબંધુઓ છે, પણ એમના વિષે, એમના સંસાર વિષે, એમના માનસ વિષે, એમના ઇતિહાસ દિવસૂરી ધર્મ વિષે એમના ધાર્મિક અને બીજા સાહિત્ય વિષે એમની કલાઓ અને એમની ગદ્યોજ્જ્વલાલી વિષે, આપણે પૂરતી જિગ્ઞાસા ધરાવિએ છ ખરા ? શુદ્ધિમાં આપણાથી ચડતી નહીં એવી યુરોપીય પ્રજાઓમાં આ સર્વ વિષે જેટલી જિગ્ઞાસા છે, અને તેના રૂઝ રૂપે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય અને વાઙમય છે તેટલું અને તેવું હિન્દી કે બીજી કોઈપણ હિન્દની ભાષામાં છે ખરું ? કુરાને શરીફનો તરજુમો પણ હિન્દની કેટલી ભાષાઓમાં છે અને નથી તે તો જુવો. બંધુતા અને માનવીને માનવી પ્રતિ ઘટે એવી ઉદારતાની વાત પણ ઉપસામાં જ આવી ગઈ. હિન્દના હિન્દુઓને છોડીને મુસ્લિમો વિષે હવે વિચાર કરતાં તેમનામાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ યુગલપટો આવશ્યક છે.

જેમ હિન્દુ અને મુસ્લિમ પ્રજાના ભાવિ વિષે તેમ તેમની ભાષા અને તેમના સાહિત્યના ભાવિ વિષે મૌલિક ટીકા કરવાની, સર્જક સૂચનાબીજ ફેંકવાનું, તે આ જ. આમાં જ બીજું બધું આવી જાય છે, તથાપિ મુકાબલે વિગતો જેવી પણ એ કેટલીક બાબતોને છેડું છું.

બંગાળી મરાઠી કે ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનો અંગ્રેજી શબ્દોને રીતીકારવામાં જેટલી છૂટ રાખે છે તે કરતાં હિન્દી વિદ્વાનો ઘણી જ વચારે છૂટ રાખે છે. સારું વારું ? શું હિન્દી વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં બંગાળી મરાઠી ગુજરાતી કરતાં એટલી વધારે પુષ્ટ છે કે તેમાં વિદેશી ભરણું ઘણું વધારે ચાપ, બિનજરૂરી પણ ગમે તેટલું ચર્ષ મળવ, તોરે હરકત નહીં ? ના. આમાં પણ પેન્ના રાજકારણી વિપ્લો જ પ્રભાવ હોય તો હોય. ઉર્દૂ વધારે વધારે અંગ્રેજી શબ્દો અપનાવતી મળ્ય છે તેમ તેમ હિન્દી વધારે વધારે, અને હિન્દી વધારે વધારે તેમ ઉર્દૂ વધારે વધારે-એમ આ બે બહેનો વચ્ચે આની પણ ચરસાચરસી ચાલતી જણાય છે ! મુન્દ ઉપમુન્દ સગા ભાઈ હતા પણ તેમણે એક બીજાનો નાશ કર્યો, તિલોત્તમા મંદને જ ગળે મંદને જ ગળે એટલા ખાતર. હિન્દી-ઉર્દૂ કઈ તિલોત્તમા ઉપર વારી મળ્ય છે- અંગ્રેજી શબ્દોના ભરણા ઉપર ! એકનું મન તિલોત્તમાથી ઉતરી નળ તો બીજાને પણ શુદ્ધિ આવે : પણ વો દિન કહાં !

હિન્દી મજબલણ અને અવધાવણથી આઘી ખસતી ખડીબોલી-પ્રધાન બનતી મળ્ય છે તેટલે દરજ્જે તે ઉર્દૂની સમીપ પણ આવતી મળ્ય છે. પથ-વળા હું હિન્દુ હોવાથી મદારા હિન્દુ બંધુઓની ટીકા પહેલી કરીને કહીશ, આથી વિશેષ સામીપ સાધવાની જરૂર છે. હિન્દી લેખકોએ હિન્દીમાં અંગ્રેજી ભરણું વધારવા કરતાં તો ઉર્દૂ શાસ્ત્રી અરબી ભરણું

જેલનું જીવન

કોણ જાણે કયા કારણસર હિંદુસ્તાનની જેસો, કાયદા અને વ્યવસ્થા ખાતાના કાચ નીચે રાખવામાં આવી છે. કાયદો જળવવાનો હોય અગર વ્યવસ્થા કરવાની હોય અને તેને લગતી જે જે વ્યવસ્થા કરવાની હોય તે સઘળું કામ તે ખાતાનું ગણી સકાય, તેના તાબામાં હોઈ શકે. પરંતુ એક ફેરે કાયદો તોડનાર અગર વ્યવસ્થા ભાંગનાર માણસને પકડ્યો અને એને સજા કરી જેલમાં મોકલ્યો તે પછી તે કાયદા અને વ્યવસ્થાના ખાતાને શું લાગેવળે, તે સમજાતું નથી !

કાયદો તોડનાર માણસ ગુનેગાર છે; સામાજિક વ્યવસ્થા નહિ, ઈર્ષ્યાનાર અને તે યુધ્ધા નાખનાર માણસ શિક્ષાને પાત્ર છે. અને તેથી તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ તે શિક્ષા થયા પછી કાયદા અને વ્યવસ્થા ખાતાને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોઈ જ શકે નહિ. જે માણસ આવા પ્રકારનો છે તેને સજા કરી કેદખાનામાં પૂરવામાં આવે તેમાં સમાજનો હેતુ તો એજ હોય છે, કે તે માણસને સુધારવાની કોશીશ કરવી. જેલખાનાં પોલીસ અને બગડેલાં મનુષ્યોને સુધારવાને માટે હોય છે. જેલ આખી જિંદગી માટે તો કોઈને જ હોય છે. ઘણાને તો અમુક મુદત માટે જ હોય છે. ને મુદત પૂરી થયા પછી તે માણસ જ્યારે બહાર નીકળે ત્યારે તે સુધ્યો છે કે બગડ્યો છે, શું હતો તેવા ને તેવાજ રહ્યો છે તે, સમાજ જોવા માગે છે.

સમાજનો હેતુ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ હોય છે. બગડેલાને સુધારવો, પોલીસને ઉપર ચઢાવવો, ખૂનીને અદિસા અને દયા શીખવવી, અને ચોરને સત્ય અને જાતમહેનત શીખવવી, એજ સમાજનો હેતુ હોય છે. પણ આ માણસોને વારંવાર કલ્પા છતાં અને તાકીદો આપ્યા છતાં જ્યારે તેઓ સુધરતા નથી ત્યારે તેમને જેલમાં નાખવામાં આવે છે; તે એ હેતુથી કે સમાજથી તેમને તફાવત અલગ પાડવાથી, તેમનો સમાજ, સગાંવહાલાં અને મિત્રોથી વિયોગ કરાવવાથી, તેમના હલન ચલન ઉપર પૂરતો અંકુશ રાખવાથી, તેમની ઇન્દ્રિયો ઉપર દાબ રાખવાથી, તેમનામાં કોઈ સુધારો થઈ શકે છે કે નહિ. સુધારો તો સમાજ જન્મે જ છે અને તે, એક રસ્તે ન થઈ શક્યો તો બીજી રીતે કરવાની પેરવી સમાજ કરે છે.

માણસમાં ગાંડપણનાં ચિન્હો માલુમ પડે છે ત્યારે પહેલાં તો તેને શિખામણ આપવામાં આવે છે. સારી સારી વાતો કહેવામાં આવે છે, તેની ફરજો વિશે તેને જાન કરાવવાની કોશીશ થાય છે. પછી તેને દવાદાર કરવામાં આવે છે. સાનસિક અને તાંત્રિક ઉપચારો પણ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે તેથી કોઈ સુધારો થતો નથી ત્યારે ગાંડાની હોસ્પિટલમાં તેને મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં પણ તેનું ગાંડપણ ઘટાડવાના અને બને તો નાબૂદ કરવાના ઉપાય લેવામાં આવે છે. અને ગાંડપણ થયાના અને નાબૂદ થયાના પણ દાખલા આપણને મળે છે. ગાંડપણ જે કારણસર વેદા ચ્યું હોય તે કારણોનો નાશ થયા પછી તે ગાંડપણ ટકી રહેતું નથી.

રહેલા હોય છે; પરંતુ આ માણસ પોતે કેવો હોય છે, કેદીઓ સાથે તે કેટલો બળે છે અને તેને પોતાને કેટલી સત્તા છે તેના ઉપર સઘળા આધાર છે: અને સાત દિવસે અધી-ક્ષણક બળ્યા તોયે શું અને ન બળ્યા તોયે શું? તેટલાથી શું ફેરફાર થાય? તેને ધાર્મિક કેળવણી કેવી રીતે કહેવાય?

સત્તા પોલીસ ખાતાની રહી એટલે દોરકામ પશુ તેવોજ. જેલના અધિકારીઓ ધણે ભાગે છુટ્ટી અક્ષતના જ હોય છે. ચારિત્ર્ય, સેવાભાવ, સત્ય, અહિંસા, દયા, પ્રેમ અને કેળવણી-કર્તુ જ તેમનામાં હોતું નથી. અને ઉપરથી, કેદીઓ સાથે તેને વર્તવાનું હોવાથી તેનું વર્તન છેક જ નિબુર બની જાય છે. દરેક કેદી તેનો ગુલામ છે, કેદીને કયા હક હોઇ શકેજ નહિ, કેદી સાનું બોલી શકેજ નહિ, કેદીમાં ચારિત્ર્ય હોઈ શકેજ નહિ, કેદી પ્રેમ અનુભવી શકેજ નહિ છતાંદિ છતાંદિ ખ્યાલોએ પહેલેથી જ અધિકારીના મનમાં મૂળ નાખેલાં હોય છે એટલે તેનું વર્તન પહેલેથી જ દયાહીન હોય છે; અને જેલમાં પોતાનો જ હેડ-કોપડો તે હંમેશા ચલાવ્યા કરે છે. આની રિયતિમાં કેદી સુધે તેવી આચા કેવી રીતે રખાય?

જેલમાં ખોરાક બહુ જ વખતસર મળે છે પરંતુ તે ખોરાકમાં કેટલું પોષણતત્ત્વ હોય છે તે જોવાની કાંઈ દરકાર રાખતું નથી. દરકામાં હલકો જે પ્રદાર્ય મળે તેનાથી ત્યાં ચક્રારી સેવામાં આવે છે. બાજરીના રોટલા હોય પરંતુ બાજરી કંઈ જાતની છે તે વિશે કાંઈ પૂછવાનું હોયજ નહિ. બાજી એટલે જેલના કમ્પાઉન્ડના પૃથ્વીના પડ ઉપર જે કાંઈ ઘાસ પાંદડાં વગેરે ભેગે તે. ફક્ત એટલું જોવાય કે તે ખાવાથી કાંઈ હેર જતપ ન થાય. આ બાજી બાર માસ ઊભાડવામાં આવતી નથી, ઊભી શકે નહિ. એટલે તે ઝટ્ટુ માટે, પહેલેથી ઊગેલી બાજીને સૂકવીને કાચળા બરી રાખવામાં આવે અને તેમાં સડો થાય અથવા તે કહોવાય અને ગંધાય તે વિશે કાંઈ દરકત હોઇ શકેજ નહિ! જ્યારે આ સૂકવણીને રાંધવાની હોય ત્યારે તેને પલાળવામાં આવે અને પછી તેને રાંધવામાં આવે. આ તો એક દાખલો જ. દરેક ખાખતમાં આનું હોય છે. એટલે ખોરાકનો વખત બહુ જ ઠાળછપૂર્વક જળાય છે; પરંતુ તે ખોરાક ખાઈ છે કે નહિ તે વિશે કાંઈને પડી હોતી નથી.

જેલના દાકતરને માથે એ દરજ્જા નાખવામાં આવેલી હોય છે, કે ખોરાક તેમજે ચાખીને ખાતી કરવી જોઈએ કે તે ખોરાક ખાઈ છે. પરંતુ તે તો ચેલ્સીમાંના રૉમ્બુ જેલોનું નિયંત્ર છે. તેનો અમલ કાંઈ દિવસ થતો નથી.

આવો ખોરાક હોય અને તે, દરરોજ તેવો જ મળતો હોય તો પછી કેદી સરસ્વાતમાં હતાશ અને પાછળથી ચોર અને તો શું થાય? સરીરના પોષણ માટે જે વસ્તુ વધુમાં વધુ આવશ્યક છે તે ખોરાક છે. તે ખાખતમાં જ્યારે આટલી બેદરકારી, બેપરવાઈ અને નિબુરતા ખતાવવામાં આવે ત્યારે તે અધિકારીઓ તરફ યાન અને પ્રેમ તે ઠાઈના મનમાં ક્યાંથી ઉદ્ભવે? અને પોતે હોય તેનાથી સુધે કેવી રીતે?

અજથી બીજી વસ્તુ વસ્ત્ર. કેદીને ડમરે અને પમરે લાગે કે તે પોતે કેદી છે, એક પંતિત મનુષ્ય છે, અને તેને સ્વમાન હોઇ શકે નહિ, તેવો ખ્યાલ તેની સન્મુખ હંમેશ રહી શકે તેવા પ્રકારનો પહેરવેશ તેને આપવામાં આવે છે. અને તે પશુ સાત દિવસે ધોવાની છૂટ અને ધોવા માટે ચપડી ચપડી સોડા આપવામાં આવે છે. વળી કપડાંની જોડ પશુ એક જ મળે એટલે રોજ ધોઈ પશુ સકાય નહિ.

અધિકારીની ફરજ હોય છે; પરંતુ તે તો ચોપડીમાં કાયદો લખ્યો હોય ત્યાં ને ત્યાંજ રહે છે. અધિકારી ફક્ત આટો મારી જાય, પણ કેદીની જીવનશ શું કે એકે પણ અક્ષર મોઢા-માંથી કાઢી શકે ?

દુકાણમાં કેદી તરફ હલકામાં હલકું વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, તેની ગુડીઓ શીખવાની અને તેને સુધારવાની કોષને પડી હોતી નથી, ગુનાઓ માટે જે શિક્ષાઓ કરવામાં આવે છે તે ઘણી વખતે તો રાક્ષસી જ હોય છે, અને કગણે અને પગણે તે પોતે પતિત અને કેદી છે તેવો તેને ખ્યાલ આવ્યા કરે તેવું વર્તન તેની તરફ રાખવામાં આવે છે.

આવા સંજોગોમાં કેદી સુધરે તે આશા રાખવી ફોગટ છે, તે જરાયે સુધરતો નથી. જેલમાં પણ ચોરીઓ કરતાં શીખે છે. તે ચોરીછુપીથી રસોડામાંથી ખોરાક મેળવે છે, બહારથી બીડીઓ મેળવે છે અને બીજી હામર રીતે ચોરીઓ કરે છે. જૂઠું બોલ્યા વિના તો તે આત્મરક્ષણ કરીજ શકતો નથી. તે એટલો દીન પણ બની ગયો હોય છે કે તેને એક સહેજજ વધુ સારો ખોરાક અને પહેરવેશ આપવામાં આવે તો તેના જ ભાષ્મો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને સતાવવાનું કામ તે સ્વીકારી લે છે.

જેલના જીવનમાં જે કાંઈ સારું છે અને ઇચ્છવા યોગ્ય હોય છે તે પણ અહીં જણાવવું જોઈએ.

જે જેલો ધણું ખરું આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નક્કી કરેલ સ્થળે બાંધવામાં આવે છે ત્યાં ચોખ્ખાઈ પણ સારી રીતે જળવાય છે અને ઝાડ પણ સારા પ્રમાણમાં હોય છે. ખોરાક બહુજ નિયમિત વખતે આવે છે અને એકજ પ્રકારનો અખાલ ખોરાક બારે માસ આપ્યા કરે છે એટલે સ્વાસ્થ્ય ઉપર સંયમ બેસી જાય છે, અગર હવટે તે સંયમ કેળવવો તો પડે જ છે. બહારના કાંઈ પણ સમાચાર તેને મળતા નથી, એટલે તે એક પ્રકારની આંતરદૃષ્ટિ ખીલવે છે અને પોતે વધુ વિચારવંત બને છે. તેની સૃજનશક્તિ પણ દીક પ્રમાણમાં ખીલે છે. જરૂરિયાતો ઘટાડવાની પણ ટેવ પડે છે. અજાણ તે તો, તૃપ્તિ કરતાં ત્યાગમાં ચકિત રહેલી છે તેવું માનનાર મનુષ્યની આત્મતામાં જ બને છે. અને વળી આ બધું કેદીની ભુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. જે ભુદ્ધિવાન હોય તો આ ગુણો ખીલવે, નહિ તો તે પોતે હોય તેનાથી પણ વધુ નીચે પડે છે. ઉપરાંત કેદીઓનો એકબીજાની સાથેનો સંબંધ પણ સારા પ્રમાણમાં બંધાય છે અને એક એવો અલુચ્છપો કાયદો તેઓની અંદર ચઢ જાય છે કે બીજા કેદીભાણની સામે ફરિયાદ કરવી નહિ અને તેની એજ ઉધાડી પાડવી નહિ.

પણ આ કાયદા મારીમચ્છીને હિલા કરેલા રહેવાય અગર નહૂટકે મળતા કહેવાય. બધા કેદી એટલા સમજુ અને કેળવાએલા હોતા જ નથી કે તેઓમાં આ બધા ગુણો ખીલે. અને જેલો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ન બાંધવામાં આવે તો તો મરણપ્રમાણુ એટલું વધી જાય કે સંસ્કારને જગ્યા આપવો બારે ચઢ પડે! એટલે લોકજનજનને ખાતર પણ એટલું તો સંસ્કારને કરવું જ પડે છે.

પણ તેથી કેદીને સુધારવા માટે જે વાતાવરણ અને શિક્ષણની જરૂર છે તે પેદા થતું નથી અને અપાતું નથી. તેના આત્માનો વિકાસ થાય કે જ્યાં તે ફરીથી ગુનો કરતાં અટકે તેવું શિક્ષણ અપાતું નથી.

પ્રસ્થાન

અનેત નભમંડપે મૃદુલ તારલાઓ ઝગે,
સુમે જલધિ વારિને વિધુ વિરામતો પશ્ચિમે;
પ્રશુભ્ય નિધિ વારિની સહ અશાંત નૌકા બની,
ધરી ન પરવા જરી હૃદયની વ્યથાઓ તણી.

હતાં વિહરતાં કદી હરિત કુંજમાં આપ્રતી,
જ્યહોં ટહુકતી હતી પ્રણય સૂરથી કોકિલા;
હતાં સકળ વૃક્ષ ત્યાં નવોંન પર્યુથી શોભતાં,
હતાં હૃદય તેમ ત્યાં નવોંન રનેહને પોષતાં.

કદી સુખદ વર્ષતી નિમિત્ત અંધ રાત્રી મહોં,
દિશા ગભોંર ગર્જતી ઝણકતા નભે દામિની;
યતાં હૃદય એકને પ્રદર એમ આવી જતા,
બધાં રમરણ તે યતાં હૃદયની હવે વેદના.

કદી ધન અરણ્યમાં સુકલ એક ફૂટીરમાં,
કરી ભજન ધસિતું જગત મોહ ભૂલી જતાં;
ચતી નોંરવ સૃષ્ટિ ત્યાં, અપૂર્વમાં ડૂબતી,
અને હૃદય આશને મધુર તંતુથી ગુંચતી.

રહી અમર આશ જે જીવન એક પ્રયાનની,
હતી વિદ્યુત શું જવા-? હૃદય ભગ્ન છોડી જવા !
અહો ! હૃદય રાખમાં વિમલ અશ્રુઓ ખેરવાં !
દશે સુભગ શાન્તિ શું પ્રણલ એજ સંતાપમાં !
બન્ધ્યાં હૃદય એક ને સજળ નેત્ર નેત્રે મળ્યાં,
બધાં વિમલ અશ્રુ ને. અધિર ઓષ્ટ ઓષ્ટે સુખ્યા.

૬૪

*

*

વહી-વહોં જતી દિસે કિતિજ પાર એ નાવડી,
વળ્યાં દગ, સયોં શશી, અવનિ છેક ઝાંખી બની !

(૩)

સહજ-ઉપાસનાનો સિદ્ધાંત

“ યતું જે કાયાથી, ધર્મીક ધર્મ વાણીથી ઉચરું,
“ કૃતિ ઇંદિયોની, મુજ મન વિષે ભાવ જ સમરું;
“ સ્વભાવે, બુદ્ધિથી, શુભ-અશુભ જે કાંઈક કરું,
સહુ પૂજા રૂપે—“ તવ ચરણમાં, નાયજી, ધરું.”

આ શ્લોકનું ઉચ્ચારણ નહિ, પણ એમાં વર્ણવેલો ભાવ એ જીવનનો સ્વભાવ બની જવો—એ સહજ અથવા કર્મયોગી ઉપાસના કહી શકાય. આ આત્મશય ઉન્નત અવસ્થા છે, અને એ દશામાં જે સાચે જ સ્થિર થયો છે, તેને માટે સ્તવન-ઉપાસનાનાં નિદાન કેટલાંક અંગો નકામાં બને એમાં સંકા નથી. પરંતુ એ સાથે જ એ પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આવા શ્લોકના ઉચ્ચારણની કે એમાં રહેલા ભાવનું સ્મરણ કરવાની જરૂર એ માણસને લાગે છે, ત્યાં સુધી સહજ ઉપાસના એ માત્ર બુદ્ધિથી સમજાયેલી વસ્તુ, અને કદાચ કર્મયોગનો પ્રવર્તન જ છે, પણ સ્વભાવરૂપ બનેલું જીવન નથી.

વળી, બીજું, કર્મયોગ એ જ ઈશ્વરોપાસના છે, એ સિદ્ધાંત પર રહી માણસ ચિત્તમાં શાંતિ અને સમાધાન અનુભવી શકે, તે માટે ત્રણ બાબતોની જરૂર રહે છે:—(૧) પોતે જે કાંઈ આચરે છે તે કર્તવ્ય કર્મો જ છે—એવી ખાતરીની; (૨) તે કર્મોનાં આચરણમાં, પ્રામાણિક ભક્તને જેવી સ્તવન-પૂજનમાં લાક્ષિત્ય કે પ્રેમાર્દ્રતાની લાગણી હોય છે, તેવી લાગણીની, પરંતુ ક્ષુદ્ર રાગ-દ્વેષની નહિ, તેમજ શુદ્ધ તટસ્થતાની થે નહિ; અને (૩) ચાનની: એટલે કે, કર્મ કરતાં છતાં કર્મનું તત્ત્વ, કર્મનું પ્રયોગન, તેનું આખર પરિણામ, અને જીવનનું ધ્યેય બરાબર સમજેલો હોવાથી તે વિષે ભ્રમનો અભાવ; કર્મ કર્યા છતાં તેના નાશવંતપણાનું અને સર્વ કર્મોનાં પરિણામો શુભ અને અશુભ એવાં બન્ને જાતનાં હમેશાં હોય છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન, અને પોતે જ ઉભારેલાં કર્મમાં પોતે ગૂંમ ન થઈ ગય એટલી જાગૃતિ. સગુણી મજી લેશ નાહીં પ્રમાચા । (રામદાસ) ÷

જ્યાં સુધી આ ત્રણે શરતો સિદ્ધ નથી થઈ ત્યાં સુધી જાહે માણસ સ્તવનોપાસના વિના જીવન ગાળે, પણ એને માટે સહજ-ઉપાસનામાં સ્થિર રહેવું શક્ય નથી. એટલે કે એ માણસને ક્યારેય પણ જીવનમાં અર્થાત બનવાનો, કસોટીને વખતે ધીરજ ખોઈ

* કવિ શ્રી ન્હાનાલાલની આ પ્રસિદ્ધ કડીના ‘હામા દષ્ટે જોતે’ એ રાખ્દો આ પ્રમાણે ફેરવવા માટે એમની હામા માણું છું. મારે જે અહીં કહેવું છે તેને માટે આ રાખ્દો વધારે અનુકૂળ છે. આવી છટ આજ કદી પરત્વે અમારી શાળાની પ્રાર્થનામાં અમે બીજી રીતે લીધી છે. તેમાં છેલ્લું ચરણ નીચે પ્રમાણે રાખ્યું છે:—‘હામા દષ્ટે જોતે, તવ ચરણમાં મસ્તક ધરું’ ત્યાં હામા માથાના પર બાર હોવાથી, અને પરમેશ્વરતા ચરણમાં કર્મો ધરવા કરતાં એમના ચરણમાં મસ્તક મૂકવાનું વધારે શોભ્ય લાગવાથી આવી રીતે બીજાની કૃતિમાં ફેરફાર કરવાની છટ લેવી એ અયોગ્ય છે, એ હું સમજું છું. હવે તે છાપખાનાં ચવાથી બહુ ધારતી નથી, નહિ તો પ્રાચીન કાળમાં પાકાંવંશે આવી છટ લેવાને પરિણામે પણ નિર્માણ થતાં હશે. હું ફરીથી આશા રાખું છું કે કવિશ્રી આ દરગુજર કરશે.

+ ગુણેને ભજતાં છતાં ભ્રમનો લેશ ન હોવો.

કર્મોની આગતમાં આપણે આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરવાનું રહ્યું છે, અને તેમાંથી પરવૃત્ત થવાની શક્તિ મેળવવી રહી છે. વળી, જે કર્મો આપણને કર્તવ્યરૂપ લાગે છે, છતાં તે આપણે કરી શકતા નથી, અને તેથી, સત્યને માગે ચાલી શકતા નથી, તેવાં કર્મો કરવા માટે આપણે શક્તિ મેળવવાની ચે રહી છે.

જે કર્મો અનિચ્છા છતાં થઇ જાય છે, અને જે ઈચ્છા છતાં કરી શકાતાં નથી, તેવાં કર્મો માટે પ્રામાણિક માણસને પોતાનું અંતઃકરણ કંપવું રહે છે. જેમ કોઈ બીજાનો અપરાધ ક્યો હોય, તેની તે હામ માગે, તેમ પ્રામાણિક માણસને-ભક્તાની ભાષામાં કહીએ તો, ઈશ્વરની અને-દાનીની ભાષામાં કહીએ તો પોતાની સંસ્પર્શવિવેક બુદ્ધિની હામા મારવાની વૃત્તિ રહે છે.

આ કંપતાં અંતઃકરણની બળતરા એવો માણસ શી રીતે શમાવે ?

હવે બીજી શરત. એ શરત એ છે કે, માણસને પોતાનાં કર્તવ્યો કરતાં તેમાં ભક્તિ-ભાવ હોવો જોઈએ.

સામાન્ય માણસ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ભક્તિ વચ્ચે ધણો ફરક રહે છે.

દાખલાતરીકે કોઈ સિદ્ધક તેને સોપેલા સર્વે વિષયો તનતોડ મહેનત લાઇને તથા શાસ્ત્રીય રીતે શીખવતો હોય તો તે પોતાનું કર્તવ્ય જરાજર કરે છે એમ કહી શકાય. પણ એવું બની શકે કે એ વિષયોમાંથી કેટલાક એ જરાજર શીખવતો હોય છતાં તે માટે એને પ્રેમ ન હોય; પરંતુ, શાળા કે ધંધા પ્રત્યેની વફાદારી અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના કર્તવ્યની ભાવનાને લીધે જ તેને એ શીખવતો હોય. કેટલાક માણસોતો તેમને મળેલી તાલીમને લીધે સ્વભાવજ એવો બંધાઇ ગયેલો હોય છે, કે જે કર્મો માટે તેમને પ્રેમ કે શ્રદ્ધા ન હોય, કંટાળો કે તિરસ્કાર પણ હોય, છતાં એ કર્મો તેમના ઉપર આવી પડે તો, જેમ કોઈ માણસ એમાંજ આસક્ત હોય અને કરે તેમ, મહેનત લાઇ તેને જાનવે છે. આ માણસ કર્તવ્યનિષ્ઠ છે, કર્મચોગી છે, પણ તેને પોતાના કર્મમાં ભક્તિ પણ ઉપજે છે એમ નહિ કહી શકાય. એ માણસ પોતાનો કર્મચોગ જરાજર આચરે છે; પણ એમાંથી એ ઈશ્વરોપાસનાનું સમાધાન નહિ મેળવી શકે. કારણ, ઈશ્વરોપાસનાથી કેવળ બુદ્ધિનું જ સમાધાન થતું નથી, પણ લાગણીનું ચે સમાધાન થાય છે. ‘ મેં મારું કર્તવ્ય જાનવ્યું છે, ’ એટલું જ સમાધાન માણસને હંમેશાં સંતોષકારક નથી થતું. પણ જે કર્મોમાં માણસને નિષ્ઠા હોય, તેવાંજ કર્મો કર્તવ્યરૂપ પણ થાય અને તેને એ જરાજર જાનવી શકે, ત્યારે જ એને પૂરું સમાધાન મળે છે. ત્યાં સુધી એવું નથી થતું, ત્યાં સુધી માણસ પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને જાનવ્યા કરે છતાં અજાણે પણ મનોતુલ્ય કર્મમાર્ગને શોધ્યા કરતો રહે છે; ત્યાં સુધી કોઈક અસંતોષી પણ રહે છે.

એ અસંતોષની બળતરા અને અતુલ્ય કર્મમાર્ગ માટેની વ્યાકુળતા એ શી રીતે શમાવે ?

હવે ત્રીજી શરત.

માણસ કર્તવ્ય કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત રહેતો હોય, અકર્તવ્ય કદી ન કરતો હોય. કર્તવ્યમાં એને ભક્તિનિષ્ઠા હોય, છતાં એ સદજ-ઉપાસનાની સિદ્ધિને ન પામી શકે એમ અને; અને એનું કારણ અજ્ઞાન હોય.

શકાય એમ જોઇ જાયાવવાનો કરો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા કેઇ સર્વવૈદ્ય માતા કે બાળક પેટા એકની હત્યા તો થશે જ એમ વિચારી શસ્ત્રો છોડી દે, તેવી આ નિવૃત્તિ કહેવાય. આ પણ કર્મ પરત્વે એક જાતની જડતા જ ગણાય.

વસ્તુતઃ, કર્મશોક નાશવંન અને સંકટોદ્ધી ભરેલો છે. એ શુભ છે, એમ જાણી રાખવું એ આવશ્યક છે; અને એવું જાણીને એ ગ્રામ પરિસ્થિતિમાં શક્ય તેટલાં જ્ઞાન અને વિવેક-બુદ્ધિ વાપરી ઉચિત કર્મ કરવાનું છે.

જગતના શ્રમજીવી લોકોનું જીવન માટે ભાગે આવશ્યક કર્મો કરવામાં જ તથ્ય છે. અનાવશ્યક, અને તેથી કર્તવ્યરૂપ ન કહી શકાય એવાં કર્મો કરવાને એમને થોડી જ સગવડ હોય છે. જો કર્તવ્ય કર્મોનાં કેવળ આવશ્યકથી જ જીવન કૃતાર્થ થઇ શકતું હોય તો ખેડૂત અને મજુરને જીવનમાં સૌથી વધારે કૃતાર્થતા લાગવી જોઇએ, અને તેમનો સૌથી વધારે વિકાસ થવો જોઇએ. પણ કર્મયોગની સાથે જે જ્ઞાનદષ્ટિ હોવી જોઇએ, તે ન હોવાથી તેમની સ્થિતિએ અપૂર્ણ છે, અને હકીકતે 'જગતનો તાત' હોવા છતાં તે સૌથી વધારે પીડિત સ્થિતિમાં જીવન ગાળે છે.

પણ બુદ્ધિનું બળ જીવનના સંસ્કારો ફેરવવાની બાબતમાં મર્યાદિત છે, તેને માટે બુદ્ધિ ઉપરાંત ભાવનાનું બળ પણ જોઇએ, તે બળને અભાવે બુદ્ધિવાન વર્ગ પણ બીજી જાતનો કર્મજડ થઇ રહે છે.

આનો સાર એ કે, કર્મયોગ એ જ ઈશ્વરોપાસના છે, (Work is Worship) એ સૂત્ર પૂરું સાચું નથી. ઈશ્વરોપાસનાનું એક અંગ અને મહત્ત્વનું અંગ કર્મયોગ છે, એ સાચું છે; પૂર્ણ વિવેક અને સંયમ પામેલા માણસને એ જ એક અંગ રહે એમ કહીએ તો પણ ભલે. પણ ત્યાં સુધી કર્મયોગ આવરતાં જે કર્મયોગને સદૃશ-ઉપાસના કરતા માટે જે શરતો આવશ્યક છે, તે શરતોની પૂર્તિ કેવળ કર્મયોગથી થઇ શકતી નથી, પણ બીજી રીતે કરવી પડે છે. જેમ વૈદ્યકશાસ્ત્રના અભ્યાસીને કેવળ શરીરરવિજ્ઞાન અને દવાઓની શાહિતી હોવાથી કામ ચાલી શકતું નથી, પણ તે શાસ્ત્રની જૂગિશરૂએ પદાર્થત્રિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોનો જે અભ્યાસ કરવો પડે છે, અને પછી તે સર્વેનો વૈદ્યકમાં ઉપયોગ કરવો પડે છે, તેમ જેની ધારણા કર્મયોગદ્વારા જ જીવનનું સદૃશ સિદ્ધ કરવાની હોય, તેને માટે પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને પ્રુષ્ટ કરી તેને કર્મયોગમાં ઉતારવાનાં રહે છે. એટલે કે કર્મયોગ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ઈશ્વરોપાસના ફેરવી જાણી રહે છે. તે બીજી રીતે તે સ્તવન-ઉપાસનાની.

(૫)

સ્તવન-ઉપાસનાનું 'નેતિ' સ્વરૂપ

આ રીતે અસત્યમાંથી છૂટવાની અને સત્યને અનુસરવાની શક્તિ મેળવવા જે એકાગ્રતાની જરૂર છે તે મેળવવા માટે, ભાવનાના અનુશીલન માટે, તેમજ જે જ્ઞાત વિના આપણે જ નિર્મોહ કરેલી કર્મજાળ આપણને જ ગૂંચવી મૂકે તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે-સાંસારિક કર્મો ક્યાં જ્યાં અને તેમાં જ ઈશ્વરોપાસના માનવી એટલું પૂરતું નથી; પણ જેમાં સાંસારિક કર્મોનો સંબંધ ન હોય એવી પ્રવૃત્તિને સ્વીકારવી આવશ્યક થાય છે.

સાંસારિક કર્મોને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ માનવાની આપણને ટેવ છે, તેથી સ્તવન વગેરેની પ્રવૃત્તિ કૃત્રિમ છે એમ લાગવાનો સંભવ છે; અને એક વાર એને માટે કૃત્રિમ વિશેષણ વાપરીએ

તેને સમજતો જણાય છે, જે ક્યાં દશે તે પોતે કહી શકતો નથી એવવા કહેવા જાય છે તો, ખોટી રીતે ચે કહેતો જણાય છે, છતાં-એમ અતિશય વદાસો મિત્ર દૂર રહેલો હોય છતાં હૃદયમાં વસતો હાજરે. તેમ-જે, જાણે પોતાની નજીક રહી પોતાના હૈયાને કબજે કરતો હોય એમ જણાય છે, તેની સાથે ચિત્તને જોડવાનો પ્રયત્ન હોય છે. ઉપાસના શબ્દના ધાત્વર્થમાં જ આ વસ્તુ સમાઇ છે.

ચિત્તમાં સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને પ્રસન્ન કરનારા ભાવો ઉપભવવાના પ્રયત્ન અનેક સ્વરૂપો લે છે: દાખલા તરીકે નામ-સ્મરણ, ધૂન, વિવિધ ભાવયુક્ત ભજનો, પુણ્યકારી ચરિત્રનું કીર્તન, સ્તોત્રપાઠ વગેરે. એની સાથે મહદરૂપે રનાન, ધોગેશાં કપડાં, ગોખંડું આસન, સ્વચ્છ કરેલું રથાન, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, વાદ્ય, મૂર્તિઓ, છબીઓ વગેરે ઉદ્વિધોનું રંજન કરનારી સામગ્રી હોય છે. મનુષ્યસ્વભાવની એક દુર્બળતાને લીધે એવો કાષ્ટક પ્રકાર અને તેની સાથે રાખેલાં ઉપકરણો જ જાણે મહત્ત્વનાં હોય એવું માનવાની ભૂલમાં ઘણા માણસો, અને પુરોહિતો પણ, પડી જાય છે. ઘણી વાર પુરોહિતો તરફથી એવી ભૂલોમાં માણસને રાખી જ મૂકવાનો પ્રયત્ન પણ થાય છે. પણ આ વિષે વધારે વિચાર કરવાની જરૂર પડશે. અહીં એના મૂળ ઉદ્દેશને સમજાવવા માટે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિચારશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં કાષ્ટ તાર્ત્ત્વિક ગ્રંથનું કે સત્પુરુષની વાણીનું વાચન, જાગૃત અથવા તાર્ત્ત્વિક ગ્રંથો કે પ્રવચન વગેરે હોય છે.

આ નિરૂપણ બરાબર હોય તો સ્તવન-ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક હોય, તેમાં આ ત્રણ તરવાનું પોષણ થવું જોઈએ.

હવે સ્તવન-ઉપાસના ખાનગી હોય કે સામુદાયિક તેનો વિચાર પહેલાં કરી લઈએ.

(૭)

ખાનગી કે સામુદાયિક ?

‘પ્રાર્થના’ (સ્તવન-ઉપાસના)નું અતિશય મહત્ત્વ સમજનાર અને કહેનાર ટોલ્સ્ટોયનો અભિપ્રાય છે કે :—

“૭૭૫, આ પ્રકારની પ્રાર્થના જનસમુદાયમાં ન થઈ શકે, પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે એકાન્ત રચણમાં અને હરકોઈ બાહ્ય ચિત્તાકર્ષક વસ્તુઓ અભાવ હોય ત્યાં જ સર્વથા થઈ શકે.” (જીવન સિદ્ધિ).

અહીં ટોલ્સ્ટોયના ‘આ પ્રકારની’ શબ્દો તો મહત્ત્વના છે જ; પણ એ શબ્દો પર જ બાર મૂકી આ વસ્તુની ચર્ચા કરવી યોગ્ય નહિ થાય. કારણ કે ટોલ્સ્ટોયનો એકંદરે એક સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનાને પ્રતિફળ છે, એમ કહેવાને ધરકત નથી. બીજાઓને માર્ગદર્શક થાય એ ઉદ્દેશથી પ્રચંડ સાહિત્ય નિમોષ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં છતાં, અને ધર્મ પ્રિયતાના સાચા અનુયાયી જ થવાની ઇચ્છા રાખવા છતાં—

“ખોટી શ્રદ્ધામાં ફસાઈએ નહિ એટલા માટે પોતાની બુદ્ધિ સિવાય બીજા કશા પર, બીજા કોઈ માણસ પર પણ, વિશ્વાસ રાખવો નહિ એ જરૂરનું છે.”—(સદર, કલમ ૩૬૨.)

એમ તેઓ કહે છે, આ વસ્તોબ્યાબાત જેવું તો છે જ. પણ માણસે ભયારે મહં ચપ્પડ ખાધી હોય છે ત્યારે એવી જ મનોદશા થાય છે. એમનો અનુભવ અને પ્રકોપ ઉપયોગી થાય છે, પણ એમનું નિરૂપણ આવેશમય હોવાથી સંપૂર્ણપણે યુક્ત ન હોય તો આશ્ચર્ય પામવાનું નથી.

રચિતો પાસ પીગને લગાડતા નય છે. આવા પરિણામને લીધે જ આવો સહવાસ તે સંગ, અને તે સારા હેતુથી તથા સારી રચિવાળા માણસોના હોવાથી સત્સંગ. ટાઈટ્ટો પાખંડખંડનના આવેશમાં લયે સમુદાયમાત્રનો નિષેધ યંત્ર નય એવી ભાષા વાપરી છે, પણ એણે પોતેયે સત્યરુપનો સંગ ખેળેલો, એનો સાબ લીધેલો, અને જગતનો અનુભવ પણ એવો જ છે. તુલસીદાસે કહ્યું છે તેમ

મુદમંગલમય સંત-સમાજ । જો જગ જંગમ તીરથરાજ ॥

(કલ્યાણકારી સંતોનો સમાજ એ જગતમાં જંગમ પ્રયાગ તીર્થ છે) અને,

વિનુ સત્સંગ વિવેક ન હોઈ ।

સત્સંગ વિના વિવેકનો-સ્તવન ઉપાસનાના ત્રીજા અંગનો-વિકાસ થઈ શકતો નથી. એટલે ટાઈટ્ટોયનો નિષેધ સંપ્રદાયો અને તેમાં ચોખ્ખા રહિયો પૂરનો જ સમજવો ઘટે છે.

આ રીતે સરખી રચિવાળા માણસોની પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની મધ્યમ વૃત્તિમાંથી એકાંતિક ઉપાસના ઉપરાંત સામુદાયિક ઉપાસનાના નિર્માણ થઈ આવે છે. યોગ્ય રીતે પોષાએલી એવી ઉપાસના કદી એકાંતિક ઉપાસનાને નાશક નથી થતી, પણ તે સમુદાયની વ્યક્તિઓને તે પ્રત્યે વાળનારી થાય છે. જે સામુદાયિક ઉપાસના આતું પરિણુમ ન ઉપભવી શકે તેમાં દોષ હોવો જોઈએ.

તાત્પર્ય કે, જે સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનાનું સ્વરૂપ બરાબર હોય તો તે

(૧) ખાનગી ઉપાસનાની મારક નહિ પણ પોષક થાય; જેમનામાં ખાનગી ઉપાસનાની વૃત્તિ તૈયાર નથી થઈ તેમનામાં તે નિર્માણ કરે;

(૨) મનુષ્યને પોતાનું શ્રેય શોધવા અને સમજવા માટે સહાયક અને સત્યરુપના પરિચયની જે જરૂર પડે છે તે પૂરી પાડવામાં સાધનરૂપ બને;

(૩) જેમ શાળાઓમાં ચાલતો અપરા-વિદ્યાઓનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીમાં તે વિદ્યાઓનું ખાનગી અનુશીલન કરવાની વૃત્તિ ન ઉપભવી શકે તો તે નિષ્ફળ થયો ગણાય, તેમજ પરાવિદ્યાની ખાળતમાં સ્તવન-ઉપાસનાનું સમજવું;

(૪) અમુક માનસિક સ્થિતિમાં માણસ ખાનગી ઉપાસના જ કરવા ઇચ્છે એ સંભવ છે; એવું પરિણામ આવે એ ઇષ્ટ છે; અને ત્યારે સામુદાયિક સ્તવન ઉપાસનામાં એ ન ભળે તેમાં દોષ નથી;

(૫) સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનામાં મળતા સત્સંગમાંથી પસાર થયા વિના કોઈ વ્યક્તિ આમળ નહીં શકે જ નહિ એવો નિરપવાદ નિયમ છે. એમ ભલે તત્ત્વતઃ ન કહી શકાય, છતાં કોઈ માણસ એના વિના આમળ વધેલો સાંભળવામાં આવ્યો નથી. તોયે, અપવાદ હોય તો તેવી વ્યક્તિઓ પોતાનો માર્ગ પોતાની મેળે જ કાઢી લે.

નિર્મોલ્ય કરવા, અને પરમાત્માનું લાન કરાવવા અસમર્થ થાય છે, અને તેમનું પાલન કેવળ યંત્રવત્ બની જાય છે. આમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કે સાધકોને હોય દેવાનું કારણ નથી. જીવનમાં બીજાં કેકાણે પણ એવું બનતું હોય છે. દાખલાતરીકે રોગીની શુશ્રૂષા કરવી એના જેવું દયાધર્મનું કે પ્રેમધર્મનું કોઈ કાર્ય નથી એમ આપણને લાગે; પરંતુ રોગના પરિચયને લીધે નર્સેના ધંધો કરનારને એવો કેઈ ભાવ ઊડતો નથી; એવું આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. પીડાથી તરફેણ રોગીને ઠાકતો અને નર્સો ઘણી વાર મારે પણ છે, એમનાં જખમનેયે દુઃખવે છે એવું જોવામાં આવે છે. રોગી પ્રત્યે જે અનુકંપા ઊડતી જોઈએ તે, નિરંતરનું એ દૃશ્ય યથા જવાને લીધે, ઊડી શકતી નથી. વજાકનો ધંધો મૂળે અન્યાય-પીડિતને ન્યાય અપાવવાની ઉદાત્ત વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલો; પણ આજે એ ધંધામાં એ ભાવ કવચિત જ ઊડતો જોવામાં આવે છે. અસીલની કાંઈ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એમાંથી પોતાનો લાભ કરવાનો જ આજે એ ધંધો થયો છે. તે જ પ્રમાણે અતિશય ઉદાત્ત સ્ત્રોત કે લજન પણ રોગના પાઠથી લાપનિર્મોલ્ય કરવા નિષ્ફળ નીવડે એવું બને છે.

પણ, આવું થવા માંડે છે તેટલામાં પેલા વિધિઓ અને સતવનો ઉપર પ્રાચીનતાની ડાપ બેસે છે, અથવા કોઈ સત્પુરુષના સંપાદનપણાની ડાપ બેસે છે, અને પ્રાચીનતા અથવા મોટાનું સંપાદન-એ ખ્યાલે ઉપાસકોના મન પર એટલો જાડુ કથો હોય છે કે પ્રાણને જાગ્રત કરવાનું એનું મૂળ પ્રયોજન અટકી ગયેલું હોવા છતાં એને ફેરવવાની હિંમત થતી નથી. સમુદાય એને જ વળગે છે અને એનું નિયમિત ઉચ્ચારણ તથા તેની સાથે જોડેલા વિધિઓનું પાલન એ જ સતવન-ઉપાસના એમ માનતો અથવા (માને નહિ. તોયે) મનાવતો થઈ જાય છે. એ સમુદાયના મનુષ્યને પોતે સમુદાય સાથે ન હોય તે દિવસે ખાનગીમાં તેનું ઉચ્ચારણ કરવું એવો નિયમ યથા રહે છે, અને એની ખાનગી તેમજ સામુદાયિક ઉપાસનાની પાછળ અમુક નિષિધી અમુક પાઠ કરી જવો એટલી જ એક માન્યતા બંધાતી જણાય છે. સતવન-ઉપાસનાના પ્રાણમાં નહિ પણ કક્ષેવરમાં એની શ્રદ્ધા સ્થિર થયેલી હોવાથી એને છોડવાની એની હિંમત નથી હોતી. એમાં એ એટલો બંધાયેલો હોય છે કે કોઈ દિવસ એ કોઈ બીજા પ્રકારના સમુદાયમાં જઈ ચડ્યો હોય અને તેટલી જ શુદ્ધ, પણ કોઈ બીજી રીતની, સતવન-ઉપાસના કરી હોય, છતાં પોતે આજે સતવન-ઉપાસના નથી કરી એવું એને ખટક્યા કરે છે, અને ત્યાંથી આવી ચેતતાના સમુદાયનો સ્ત્રોત-પાઠ બોલી જાય છે. પોતાના સમુદાયના વિધિપાલનમાં જ ઉપાસના-સર્વસ્વ સમાઈ જાય છે, એમ એ સમજે છે. વસ્તુતઃ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં જે બાધિતાનુવૃત્તિ* કહે છે, તેનો આ સંસ્કાર છે.

- * કાંઈ પણ કર્મ કરવાની એવી દૃઢપણે બંધાયેલી ટેવ કે જરાયે વિચાર કર્યા વિના એ કર્મ થઈ જાય તે બાધિતાનુવૃત્તિ. દાખલા તરીકે જે માણસને પોતાની મૂઠ ઉપર અંગેળાં ફેરવવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, તે મંદવાડના પેનમાં મૂઠ જોડાવી દોય ત્યારે પણ એમ કરતા જુવામાં આવે છે. પછી મૂઠ હાથ ન આવે ત્યારે કાંઈક સુંઝવણમાં પડ્યા જેવા થાય છે. સર વૉલ્ટર સ્કૉટ વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેના પર્ગમાં એક છાકો દબેલાં તેનાથી ઊંચો રહેતો. સ્કૉટ એની ઉપર ચડવા પ્રયત્ન કરતો, પણ ફાવતો નહિ. એક દિવસે સ્કૉટે ચોધી કાઢ્યું કે એ છાકને પ્રયત્નો ઉત્તર આપતી વખતે પોતાના કબજાના બોરિયા સાથે રમવાની ટેવ હતી. સ્કૉટે એક દહાડો મુઝિયી

કદીક પ્રેમ હોય છે, કદીક પાપના હોય છે, કદીક સકામતા હોય છે, કદીક નિષ્કામતા હોય છે. પણ, જેમ બધી નદીઓ ધીમે ધીમે સમુદ્ર બાણી જ વળે છે, તેમ એની બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વૃત્તિઓ ધીમે ધીમે કોઇ એક પ્રમુખ પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિમાં લીન થતી જાય છે. પછી, એક જ વાક્ય, એક જ શબ્દ, એક જ ભાવ એને બસ થાય છે. સ્તવન-ઉપાસના-નું સ્વરૂપ બરાબર હોય અને ઉપાસકની પ્રગતિ બરાબર થતી જતી હોય તો આવું પરિણામ આવવું જોઇએ. કવિવરનું ઉપરનું ગીત અનેકવિધ ઉપાસનામાંથી ઉપર કલા મુજબ એકવિધ ઉપાસના તરફ દળતા લક્ષ્યની સ્થિતિનું સૂચક છે. એમાં કવિસુલભ અતિશયોક્તિ પણ છે. કારણ, આવે ઉપાસક પોતે સમજતો નથી તેવું તો કશું બોલતો નથી જ, પણ એથી બહાર, સમજે છે તેમાંથી બીજું સપાળું છોડી દઇ, માત્ર

ચરનોં જુએ મંગલ નામ । હૃદયોં અલંકૃત પ્રેમ ॥

એ નામદેવની સ્થિતિમાં છે. એને યાન કે અર્થનો વિચાર કરવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે એણે બાબાબાહુલ્યનો ત્યાગ કરી, એક પરિચિત ભાવ અને અર્થવાળું ‘નામ’ જ પકડ્યું છે.

આથી, ઉપાસનાના પાઠમાં ગમે તે બાબા, ગમે તે અર્થ કે અર્થનો અભાવ હોય તોએ ચાલે, એ વિચાર મારી દૃષ્ટિએ ભૂલબરેલો લાગે છે. અર્થને છોડીને સાધેલું કેવળ પદ્ધતિસિદ્ધિ એ ઉપાસના દ્વારા પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરાવવા સફળ નહિ થાય, પણ ઉપાસનાની પાધિતાનુવૃત્તિ નિર્માણ કરવા સફળ થશે. એક ધર્મના બધા લોકોની કમમાં કમ ઉપાસના માટે તો એક જ બાબા હોવી એ એટલી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી, જેટલી ઉપાસના સત્ય અને ધૃશ્વર સન્મુખ કરાવનારી હોવી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. મને લાગે છે કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓએ બાઈબલની મૂળ બાબાને ન પકડી રાખી, લોકભાષાદ્વારા તેનો ઉપયોગ કરવામાં વધારે કદાચળ બતાવ્યું છે, અને મુસલમાનોએ અરબીની અને દિદુઓએ સંસ્કૃતની ભુત-પરતી કરી છે.

એક રીતે બાબાનો પ્રશ્ન સાવ સહેલો નથી એ સ્વીકારવું પડે છે. જેને આપણે ગૂજરાતી કે મરાઠી એવી માતૃભાષા કહીએ, તેમાંયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા બેટા પડે છે જ. આપણાં પુસ્તકોમાં આવતી બાબા અને આપણાં ગાયકનાં લોકો તેમ જ ધરનાં માણસો જે બાબા બોલે છે, તે બેમાં ફરક છે જ; અને એવી સંસ્કારી બાબામાં રહેલું સ્તવન પણ સમજાવ્યા વિના સમજાય એવું સહેલું નથી થતું. પણ ગિર્વાણ સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી સંસ્કૃત વચ્ચે જે ભેદ છે તે એ કે, સંસ્કારી ગૂજરાતી એક બે વાર બોલે સમજાવવી પડે, પણ પછી એ દુર્બોધ ન રહી શકે; કારણ કે એ પ્રચલિત બાબા છે. ગિર્વાણ સંસ્કૃત દસ વાર સમજાવે તોયે તે બાબાનું શિક્ષણ ન લીધેલાને એ અજમ્મ જ રહેવાની, જ્યારે હાલની સંસ્કારી ગૂજરાતી બોલાતી બાબાથી એટલી બધી ભિન્ન પડી ગઇ હશે કે માત્ર બાબાશાસ્ત્રીઓ જ સમજી શકે, ત્યારે તો એમાં બનેલાં સ્તવનો પણ છોડી જ દેવાં જોઇશે.

આ રીતે સાંસુદાયિક સ્તવનમાં ઉપજતા દોષોમાં ઉપાસકોની સંખ્યાદૃષ્ટિનો મોહ અને પાધિતાનુવૃત્તિને ઉપજાવનાર બાબામોહ, વિધિમોહ, તથા પ્રાચીનતાનો મોહ એ ગણવી શકાય. એ દોષોને નીપજતાં જ દૂર કરવાની જેટલી આપણે સાવધાની રાખી શકીએ, તેટલી આપણે સાંસુદાયિક ઉપાસના શુદ્ધ રાખી શકવાનાં.

વળી, જ્યાં દંશ માણસ બેગા થવાના હોય, ત્યાં સમય સાચવવાની સગવડ ખાતર કાંઈક સંકેત કરવો પડે. એ કોઈ ઠેકાણે બાંજનું, તો કોઈ ઠેકાણે ઘંટનું, શંખ વગેરેના ધ્વનિનું સગવડ પ્રમાણે રવરૂપ લે. ધ્વનિને અને શોભાને સખો, તો તેમાં સંગીત, ચિત્રકળા, કારી-ગરી વગેરે આવી જવાનાં જ. આમ જેમ કંયાને ઉદરથી બચાવવાના પ્રયત્નમાંથી સંન્યાસી સંસારી બંની બન્ય છે, તેમ સામુદાયિક સ્તવન-ઉપાસનામાંથી બબ્બ દેવાલય ચણાઈ જવાનું જ.

વળી, સહેરી જીવનમાં કુદરતી સ્થાન જ શક્ય નથી; તેથી, ત્યાંને માટે કુદરતને જ ખોળે બેસવાનો નિયમ ન થઈ શકે. ત્યાં તો કાંઈક કૃત્રિમ રચના કરવી જ પડે, અને તેને માણસ પોતાની શુદ્ધિથી જોટલી બબ્બ, અને પૂજન ગોચ્ય લાગે એવી કરી શકે તેટલી કરવી ધટે.

આ રીતે આવશ્યક રચના અને પાખંડ વધારનારી રચના એ બે વચ્ચેની સીમા નક્કી કરવી એ એક મુશ્કેલ કામડો છે.

પાખંડને પેસવાને આપણે શક્ય તેટલી ઝોછી સગવડ આપવી છે, એવી જો આપણી અત્યંત ધન્ય હોય તો આનો ઉપાય થોડો શક્ય એમ છે; પણ એ સૂચનાનો અગત્ય ધશે એવી હું આજે આશા રાખતો નથી. કારણ, સામુદાયિક ઉપાસનાને લોકો કેવળ ઉપાસના માટે જ નથી વળગતા, પણ અનેક રાજકીય, સામાજિક, સ્વાર્થી, પરમાર્થી ઉદ્દેશોને માટે યે સ્વીકારે છે, અને તેથી પાખંડ પેસવાથી દિલગીર નથી થતા.

પણ જેમ ખીજ અનેક બાળકોમાં લોકો કોઈની સૂચના ન સ્વીકારે છતાં તેનું સત્ય તેમને સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી, તેમ હું સૂચનું છું તે ઉપાયની યોગ્યતા પણ સ્વીકારાશે એમ આશા રાખું છું.

એક પ્રસિદ્ધ મહારાષ્ટ્રી સંતનો દર વર્ષે પંદરપુરની જાત્રાએ જવાનો નિયમ હતો. એણે પોતાના વર્તનમાં એવો નિયમ કયો હતો કે, જ્યારે પંદરપુર જવું ત્યારે પોતાના ઝૂંપડાને આગ લગાડીને જવું અને યાત્રા કરીને પાછા ફરે, ત્યારે ગરું ઝૂંપડું બાંધવું.

સામુદાયિક ઉપાસનાના સ્થાન માટે આપણે આના જેવો જ નિયમ કરીએ, તો પાખંડી રચના અને આવશ્યક રચના વચ્ચેની વહેવાર સીમા મળી આવશે. ઉપાસના માટે એક જ સ્થાનમાં એક વર્ષથી વધારે વખત ભેગાં થવું નહિ, અને સ્થાનાંતર કરતી વખતે આગલા સ્થાનની સામગ્રી નવા સ્થાનમાં વાપરવી નહિ. આમ કરશે તો માણસ મોટી ધમારતો, મૂર્તિઓ, સોના-ચાંદીનાં શિખરો અને વાસણો, આરસપહાણની લાદીઓ અને ચાંબલાઓની રચનામાં નહિ પડે; ગર્વનું કારણ થાય એવો મોટો ઘંટ પણ નહિ વસાવે; વાદ્યસમૂહ પણ નહિ હોય. છતાં, બેસવાની સગવડ કરશે, તેને માટે લોપશે કે રેતી, પાયરશે,

x વાત એવી છે કે એક સંન્યાસીની કંયા ઉદર કાતરી જતા. એક 'પ્રમી' બગે એમને બિલાડી પાળવા સલાહ આપી, સંન્યાસીએ સલાહ સ્વીકારી બિલાડીનું બચ્ચુ આપ્યું. સંન્યાસી રહ્યો ભૂત-વત્સલ ! પોતે તો દૂધ ન પીએ, પણ બાપડા બચ્ચાને તો ખાવું જ જોઈએ ને ? રોજ રોજ દૂધ માગી લાવવા કરતાં એક સત્જન પાસે ગાયની કિલ્લા માગી લીધી. પાંજ ગાયને રોજ ચરાવવા લઈ જવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. રોજ કોનું બેઠરમાં લઈ જાય ? આથી એક ખીલ સત્જન પાસે એક જમીનના ટુકડાનું દાન લીધું. જમીન આવી, એટલે પાછળ બેતી આવી જ, એમ ધીમે ધીમે સંન્યાસીના ખાણ સંસારી બની ગયા અને બધું એક કંયા સાચવવા માટે !

સ્વામીનારાયણીય સામુદાયિક ઉપાસના પ્રાકૃત ભાષામાં છે; એ મુજબ 'સત્સંગી' એવું જીવન વીતે છે એમ ન કહેવાય, છતાં એ વધારે ઉદાત્ત ઉપાસના છે. અને "રાત્ર્ય આપ, ધન આપ, પ્રજા આપ, અમારી ગાયોનાં ધણુ વધારી દે, અમારા શત્રુઓમાં મરડો ફેલાવ, એમની ક્ષુદ્રિતે ભુજાવામાં નાખી દે, અમારા સૈનિકોના બાહુમાં અખૂટ બળ ભરી દે, અમારા માર્ગમાંથી સર્વે વિદ્નો દૂર કર"—એવી ઉપાસના વેદની, કુરાનની કે બાઇબલની ભાષામાં હોય, લોકોની ઇચ્છાનું સાચું દર્શન કરાવનારી એ હોય છતાં એ સત્સંગી ઉપાસના નથી, અને સામુદાયિક ઉપાસનામાં તેને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

(૨) જેમ સામુદાયિક ઉપાસનામાં સકામ ગયનાઓ ન હોય, તેમ એમાં અનેક દેવોની ઉપાસના પણ ન હોવી જોઈએ. એ સમુદાયનો કોઈ એક સર્વમાન્ય ઇશ્વર હોય, તો તેની ઉપાસના હોય તેમાં કોઈ કોઈ કદી થકે નહિ. પણ એ સાથે બીજા દેવોની ઉપાસના પણ રાખવી ઈષ્ટ નથી. 'અન-વાસ્ય'ના વિચારમાં સંકુચિતતા કે પરમત પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા નથી, પણ સિદ્ધાંત રહેલો છે. અવગત, અન-વાસ્યનો અર્થ અન્ય સમુદાયમાં મનાતાં ઇશ્વરોની નિંદા કરવી એવો ન થવો જોઈએ. અન્ય ભોક્ષના ઇશ્વરો પોતાના ઇશ્વરના કરતાં હલકા છે એવું સૂચવનારાં અનેક સ્તોત્રો, ભજનો વગેરે હોય છે. આ અયોગ્ય છે. અન-વાસ્યોએ ઇશ્વર દેવાદિકનો પૂનઃ કે નિર્દોષ નામનિર્દેશ કરવાની જરૂર જ નથી.

આ દષ્ટિ વા કુન્દેન્દુતુષારદારઘણા વગેરે શ્લોકો, જેમાં એકને સર્વોપરી ગણાવવા બીજાને હલકા બનાવ્યા હોય, એ મને એ જ દેવતાને ઈષ્ટ માનનારા માટે એ ત્યાગ્ય લાગે છે.

અન-માત્રમમાં એ ભાવો રહેલા છે: એક, એકેશ્વરવાદનો અને બીજો પોતાના ઇશ્વર એ જ તે એકેશ્વર છે એવો બીજા દેવોનો-મૌલુરૂપે પણ-નામનિર્દેશ એકેશ્વરનિવાસને વિરોધી છે, અને અન્ય સંપ્રદાયો પ્રત્યે અપમાનકારક છે.

એક સંપ્રદાયનો સમુદાય ન હોય ત્યાં સનાતની હિંદુઓમાં બધાએ દેવોને-અથવા ક્રમમાં ક્રમ પંચાયતનના દેવોને-હાથ જોડવાનું સામાન્ય ઇષ્ટ પડ્યું છે. આમાં મને કંઈ જ અર્થ લાગ્યો નથી. એ સામાન્ય જનોને ભગમાં નાજનારી, ક્યાં જે ઉપાસકની નિહાને રિશ્ત ન કરાવનારી, એકેશ્વરનિવાસને વિરોધી થનારી પદ્ધતિ છે. વળી, પંચાયતન દેવોમાંથી સૂર્ય સિવાયના બીજા દેવતાઓ (વિષ્ણુ, શિવ, ગણેશ અને પાર્વતી) કેવળ કાલ્પનિક જ છે. સૂર્યની ઉપાસના વૈજ્ઞાનિક રીતે કરવા જેવી ગણાય, પણ તેને આપણે સ્તવન-ઉપાસના નહિ કદીએ. પરમાત્માના પ્રતીક રૂપે એ આદ્યત્મિક પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ લેખાય, પણ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિવાળાને એણે ભક્તિ ઉપજવી કહ્યું છે. અને સૂર્યભક્તને વૈજ્ઞાનિક ઉપાસના સકામ લાગશે. આમ પંચાયતન દેવતાનાં સ્તવનની એકેશ્વરવાદી અસંપ્રદાયિક સામુદાયિક ઉપાસનામાં જરૂર નથી.

બધાએ દેવોને નમસ્કાર કરી બધા લોકોને સંતોષવાની ઇચ્છા વધા છે. એથી કોઈ દેવ અન-વાસ્યો સંતોષ થતો નથી, કોઈની એકનિષ્ઠા દેવ થતી નથી, અને એક પ્રકારની શ્રદ્ધાનુ નાસ્તિકતા જ પોષાય છે.

(૩) જેમ અનેક દેવોને સામુદાયિક ઉપાસનામાં સમાન ન હોય, તેમ ટાણા-ટાણીની

જે કોઈ સમુદાયના રામ ઈષ્ટદેવ હોય, તે તેની ઉપાસનામાં કૃષ્ણને લાગુ પડતાં નામોનો ઉપયોગ અનન્યાઅયના સિદ્ધાંતથી નહિ હોય. પણ અ-સાંપ્રદાયિક સમુદાયોમાં રામ, કૃષ્ણ, રઘુપતિ વગેરે નામોનો કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સુચવતા ઉપયોગ નથી થતો એવું જોવામાં આવે છે. એ શબ્દો જી, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, ભગવાન વગેરેના યર્થાર્થે જ વપરાય છે. “જય જય યશોદાનંદન કી, દશરથસુત આનંદકંદન કી”-એમ એવા સમુદાય બોલે ત્યારે, કાં તો, જેમ “નિવૃત્તિ, શાનદેવ, સોપાન, મુક્તામાત્ર”-વગેરે સંતોનું સ્મરણ થાય છે, તેમ એ મહાન વ્યક્તિઓનું પુણ્યદાયક સ્મરણ થાય છે; અથવા ભલે, યશોદાનંદન કહે કે દશરથસુત કહે, એનો અર્થ “જય પરમાત્માકી” થી વધુ નથી. આથી, ઉપર જણાવેલા દોષો આવી ધૂનમાં છે એમ નહિ કહી શકાય.

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશાસ્વાળા

સ્વરાજયાત્રા

(૧)

ગાંધીજીએ તા. ૧૨ મી માર્ચે પ્રાતઃકાળમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી પ્રયાણ આદર્યું, તા. ૬ ટી એપ્રિલે તેઓ દાંડી પહોંચ્યા. આ આખી યાત્રાએ ગૂજરાતની આખી જનતા આકર્ષી. ગૂજરાતના જે ભાગોના લાભમાં એ યાત્રાના માર્ગ થવાનું ન હતું તે ભાગોના માણસો યાત્રામાર્ગનાં નજીકનાં સ્થળોએ ગયા. જેઓ જોવા ગયા તે બધાંએ કહ્યું કે કોઈક અપૂર્વ જોયું! દરેક જોનારના હૃદયનાં બંધિયાર પાણી જાણે છૂટાં થઈ ગયાં! હન્દે જાણે વૃત્તને મારી પાણી છૂટાં કર્યાં! ભારતવર્ષનાં પાણી કોઈક વૃત્તે ઘેરી લીધાં હતાં. પ્રયાણ કરતા ગાંધીજીના દર્શનમાત્રથી એ વૃત્ત છાંટી ગયો અને જ્યાં જ્યાં એ દર્શનની વાતો થઈ ત્યાં ત્યાં પણ પાણી છૂટાં થઈ ગયાં! અજ્ઞ: સમુદ્રમવજગમુરાગ:। પાણી એકદમ સમુદ્ર તરફ ગયાં!

દાંડીના સમુદ્રકાંઠે સંગ્રામ રાજ થયો. જય પરાજય પ્રશ્નના હાયમાં છે! પણ એક વાર છૂટાં થયેલાં પાણીને હવે કોઈ બાંધી શકનાર નથી! ગાંધીજીનું એ પરમ કાર્ય એ એમનું માહાત્મ્ય! ભારતવર્ષનાં બંધિયાર પાણી એમણે વહેતાં કર્યાં!

(૨)

ગાંધીજીની યાત્રાનું રહસ્ય શું?

હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક કહેવાય છે. સાચી રીતે જોખએ તો આખું જમત મૂર્તિપૂજક છે. આ મૂર્તિને સમજવાનો એક જ માર્ગ સરળ માર્ગ છે. અમૂર્ત ન્યારે મૂર્ત થાય છે ત્યારે જ જગતમાં વ્યવહારયોગ્ય બને છે. પણ મૂર્તિ હમેશાં માણસ પાસે માગે છે, કે તેની પાસે જે અમૂર્ત છે તે તે લુપ્ત. જોનાર અમૂર્તના જ્ઞાન સાથે મૂર્તિ જોશે, તો જ એ મૂર્તિ જોતે તારશે! કેવળ મૂર્તિ તો પથ્થરની જેમ ડૂબાડે જ! ગાંધીજીની યાત્રા એક મૂર્તિ ક્રિયા છે! આ મૂર્તિ ક્રિયાની પાછળ અમૂર્ત શું છે?

ગાંધીજી મીઠાના કાચદાનો ભંગ કરવા દાંડીના કિનારે જવા નીકળ્યા હતા. મીઠાના કાચદાનો ભંગ આ પરદેશી સરકારની સત્તાના ભંગ મારે છે. એટલે કે ગાંધીજીની યાત્રા

દરેક માણસમાં અગાધ લાગણી અને તેને કાર્યમાં મૂકવાની મુગાધ શક્તિ છે. પણ દરેક માણસમાં તે લાગણી અને તે શક્તિ મહાન કાર્યોમાં પરિણમે એટલાં ખેડાએલાં હોતાં નથી.

આ રચાતે જગતને મહાન પુરુષની જરૂર પડે છે. જનતાના મોટા ભાગ જે ધ્યેયોતે સાચાં માને છે પણ જેને અમલમાં મૂકવા જેટલી તેનામાં તાકાત નથી તે તાકાત આપનાર મહાન પુરુષની મહા-આત્માની તેને જરૂર પડે છે. આવા મહાન પુરુષો અંગત સુખદુઃખ ભૂલી જઈ કોઈ સાર્વજનિક તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે, તેનું ચિંતન કરી કરે છે, તે વિષયનું ગાન વધારે જાય છે, તેને અમલમાં મૂકવાના રસ્તા શોધી કાઢે છે, તેને માટે અગાધ લાગણી કેળવે છે ! એમનાં જીવનનાં કાર્યો હમેશાં એ ધ્યેયને ઉદ્દેશીતે હોય છે. પરિણામે આવા પુરુષનું દર્શન એ ધ્યેયને માનતા માણસોમાં મહાન લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે.

ગાંધીજી આવા પ્રકારની વ્યક્તિ છે. આપણે બધા ત્યારે અંગત સુખદુઃખના કલહમાં પડ્યા છીએ ત્યારે એનું અંગત સુખદુઃખ હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવવાના પ્રયત્નમાં સમાધિ જાય છે. તે માટે તે જાતજાતના રસ્તા શોધ્યા કરે છે. પાવકસગી અગાધ લાગણી એ કેળવે છે, અને અપ્રતિહત સંકલ્પબળ પ્રાપ્ત કરે છે. શીયુત કે માસ્તર ગાંધી મહાત્મા ગાંધી થાય છે !

આ મહાત્મા ગાંધી એ સ્વરાજ્યલાવવાની મૂર્તિ છે. એનું દર્શન ગમે ત્યારે પણ બક્ષિતભાવ પેદા કરે છે, એના શાન્ત શબ્દો માણસોમાં પ્રબળ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

આવા માણસે સ્વરાજ્ય મેળવવાના સંકલ્પથી સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી પ્રયાણ આદર્યું. હિંદુસ્તાન પરત્વે છે અને પરત્વેતામાં નામોશી છે-આ સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં ધણીને છે. પણ આ સમજને લાગણીમાં પરિણમવાની જરૂર હતી. હિંદુસ્તાનની પરત્વેતા માટે પુણ્ય-પ્રકોપ કોઈ મહાન પુરુષમાં મૂર્તિ થવાની જરૂર હતી.

દાંડીના ઝિનારા તરફ પ્રયાણ કરતી ગાંધીજીની મૂર્તિ એ પુણ્યપ્રકોપની મૂર્તિ ન હતી ? એમની આલમાં જેમ અને તેમ જલદી આ સરકારને ઉગાડી નાખવાની ઉનાવળ ન હતી ? એમની આંખ અગાધ લાવીથી ન ડરતી શ્રદ્ધાના તેજની નહોતી ચળકતી ? એમનું રિમત સૌને ન ડરવાનું નહોતું કહેતું ?

ગાંધીજીની યાત્રાનું શું રહસ્ય હતું ? લોકોએ એમાં શું જોયું અને પોતાનામાં શું અનુભવ્યું-એ પ્રશ્નો દરેક જોનાર પોતાની રીતે જ જવાબ આપશે. પણ આટલું તો બધાએ કબજ કરશે, કે તે દિવસે આત્માનાં બંધિધાર પાણી મોકળાં થઈ વહેતાં હતાં !

(૩)

જે બનાવે માનવ હૃદયોમાં આ કાન્તિ કરી તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હતું ? આ યાત્રામાં ગાંધીજીએ કયા શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં જેણે લોકમાનસમાં ઉત્સાહ પ્રેર્યો ? આનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ તો કોઈ બિવિધને સંગ્રહકાર આપશે. અમે સૌની આંખ આગળ જે દશ તરફે છે, અને સૌના કાનમાં દશ જેના બહુકારા વાગે છે તેનું સ્મરણ કરીએ !

આરમી માર્ચે ગાંધીજીએ ફૂગ કરી તે પહેલાં કેટલા ગે દિવસોથી 'આશ્રમમાર્ગ'માં અવરજવર ખૂબ વધી ગયો હતો. પણ ફૂગ સારૂ થઈ તે પહેલાં જે દિવસ, મદાદેવમાઈનું કહે 'છે તે પ્રમાણે, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં અસૌક્યક દરેકો થઈ રહ્યાં હતાં. આખા અહવાસિયામાં પ્રાર્થનાસભા લગભગ ૪૦૦-૫૦૦ માણસ થતાં; પણ તા. ૧૦ મીએ જે ત્રણ દળર માણસ થઈ ગયાં અને તા. ૧૧ મીએ લગભગ દસ દળર જેટલી સંખ્યા થઈ મધ. ગાંધી

“ ધણી કાળથી ચાલતી આવતી પરંતંત્રતાએ આપણા મનમાં ભ્રમ પેદા કર્યો છે કે પરંતંત્રતા જ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સાચી વાત એ છે કે પરંતંત્રતા કાંઈ પણ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે જ નહિ.”

ઝગ્ગેદના છેલ્લા સૂક્તમાં એક પંક્તિ આવે છે: ક્રતં ચ સત્યં ચામીઘ્વાત્તપસો ડક્ષજ્ઞાયત જલંત તપમાંથી ક્રત જન્મ્યું અને સત્ય જન્મ્યું. આ ઉક્તિ ગાંધીજીના જીવનમાં મથાર્ય હરે છે.

નિયમ પ્રમાણે ગાંધીજીનો સંપ કે સેના-જેની જેવી દષ્ટિ તેવા તે પ્રયોગ કરે-આગળ કૃત્ય કરતી હતી.

એ આખો સંપ પોતાના યમનિયમમાં એટલો નિયત રહેતો કે એને ‘જંગમ સત્યાગ્રહ આશ્રમ’નું જ નામ મળ્યું છે તે મથાર્ય છે.

સ્થાને સ્થાને ગાંધીજીની શબ્દવિહુત માનસબંધકાર અને આગસને બેઠે છે; દરેક સ્થાને ઉત્સાહના પ્રાણ પુંકાય છે; અને સાથેસાથે સૌ કોઈ સમજી શકે એવા મૌલિક સિદ્ધાંતો રજુ થતા જાય છે.

અસલાહીમાં ગાંધીજીએ લોકોને રાજકારણનો મૌલિક સિદ્ધાંત જણાવી દીધો :

“જે કરે દેવા લાયક નથી તે કર કાઢી નાખવાની સત્તા જ્યાં હોય તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવાય. કદ વરતુ કયે વખતે દેવાય અને ન દેવાય તેને પ્રજા નક્કી કરી શકે તે પ્રજાકીય રાજ્ય કહી શકાય.”

આપણે કેવી સરકાર સ્થાપવા માગીએ છીએ ?

“પ્રજાની વિરુદ્ધ એક માણસને પણ સરકાર ન પકડી શકે, પાવણુ ઘી ન લઈ શકે, ગાંડું ન લઈ શકે, પૈસા ન લઈ શકે, એવી સરકાર આપણે સ્થાપવી છે.

“એવું રાજ્ય સ્થાપવાના બે રસ્તા છે: ડાંગ મારવાનો-દિસાનો, અને આદિસાનો-સવિનય બંંગનો. આપણે બીજો રસ્તો ધર્મ સમજી પસંદ કર્યો છે. અને તેથી જ સરકારને નોટિસ આપીને અમે મીઠું બનાવવા બપડ્યા છીએ.”

ઠેકાણે ઠેકાણે ગાંધીજીનો સત્કાર મોટા સમૂહોએ કર્યો એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. લોકોએ વિવેકના અભાવે કેટલેક સ્થાને તેમને અમલ કરી એવું સ્મરણ આપવાની જરૂર છે.

આશ્વિન, રાસ જ્યાં સરદાર વર્ધનભાઈને પહેલી વાર પકડવામાં આવ્યા, અને બોર-સદમાં ગાંધીજીનાં ‘ત્રણ સ્મરણીય બાપણો’ થયાં. આ બાપણો ધણાં ગૂંજરાતીઓને જાણીતાં થયાં છે. તેમાંએ આટલું તો તાજું રાખવાની જરૂર છે :

“આ બધા રાજતંત્ર અને કાયદા તજે આપણે ચગદાઈ રહ્યા છીએ તેની પાછળ લશ્કર સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી. ચરકરના બળે અંગ્રેજ નટ આપણને નચાવી રહ્યા છે.

“ફરી ધ્યાન રાખો. અભ્યાસ હમેશને સારુ છોડી દો, એમ કહેતો નથી. હાલ તરત લડત દરમિયાન અક્ષરજ્ઞાનપૂરતો વિદ્યાભ્યાસ સંકેલી લો. x x

“પણ હૃદયબળ ન હોય તો અહીં જીદિ લાચાર થઇ પડે છે. જીદિ તો હૃદયની દાસી છે. x x તો ખચીત માનજો, કે આ મારા અને તમારા માટે આખરીનો ફેસો છે, અને માર્ગ શાંતિમય કાદતબાગ ઇલાહિયા જ છે.”

તા. ૨૬ મીએ ગાંધીજીએ ભરૂચ મુકામ કર્યો. ભરૂચમાં એમણે એક મુસ્લીમ જુવાનના કામળોને ત્રહેરમાં જળાપ આપ્યો. સત્યાગ્રહ કેવી રીતે કામ કરે છે કહેતાં જણાવ્યું:

“ સત્યાગ્રહ જંગલની લાગણી ઉરકેરીને જ થાયી શકે છે. ”

“ ૧૯૨૧ ઢી હું એ સપ્તદેહ કહેતો આવ્યો છું: પાકીઝગી અને કુરબાની, આત્મશુદ્ધિ અને બિશ્વાન. એ વગર સત્યાગ્રહનો જીવ ન થાય. કેમકે તે વિના કંઈશર સાથે હોય જ નહિ. તા. ૨૯ મીએ ભટગામમાં ગાંધીજીએ પોતાના અનુયાયીઓ સાવધ રહે તે માટે તે સચેત કર્યો:

“ કાંચો પારો ખાવો અજ, તેવું છે ચોરોનું પત. ”

એ અખાની દિવ્ય વાણી છે. આપણી ચરીબીને જાણે તે કરનાં વધારે ખર્ચ કરવું મોટી જ છે-અને ચોરી કરીને આ લડત નહિ જિતાવ. ”

તા. ૨૮ મી માએ ઉમરાળીમાં એટલે કે સુરત જિલ્લામાં ગાંધીજીએ પ્રવેશ કરે ઉમરાળીમાં ગાંધીજીએ આ ધર્મયુદ્ધનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજાવ્યું:

“ ૬૧ વર્ષે કૃત્ય કેવી ? ને જવું હોય તો હિમાચલની જગ્યાએ જવું કે મોક્ષ મળે, પરમેશ્વરનાં દર્શન તો થાય ? પણ હું તો જિલ્લો ધર્મ શીખ્યો છું. મારે દર્શન આમ કૃત્ય કરીને જ કરવાં છે ! તમારાં પણ દર્શન કરી તમને આમાં ભાગ લેવા થાય કરું છું; કારણ જ્યાંસુધી દેશમાં જે રાક્ષસી રાજ છે તેમાં ઉપજપાચક ન થાય ત્યાં સુધી આપણે બધા તેમાં ભાગીદાર છીએ. એવો ભાગીદાર ઠેક ધવલગિરિ સુધી જાય તોય તે મોક્ષ નહિ મળે. પરમેશ્વરનાં દર્શન તો હોવાનાં છે. એ તો ત્રીસ કોટિનાં હૃદયમાં બેઠો છે ત્યાં જોવો હોય તો એ હૃદયો સાથે ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ. એ ત્રીસ કોટિમાં આ જાય છે ઉત્કલનાં દાડપિંજરો, દિંદુ અને મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અને શીખ પુરું અને સ્ત્રીઓ બધાં આવી જાય છે. જ્યાંસુધી આ પ્રત્યેક અંગ સાથે ઓતપ્રોત ન થવા ત્યાં સુધી આપણે આસ્તિક નહિ પણ નારિકત છીએ. એથી મેં વિચાર્યું કે ૬૧ વર્ષે પા તારે શાન્તિ નથી જ લેવાની. જ્યાં સુધી આ સત્તનતનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તો આરામ કેવો ? આજસુધી હું મૂંઝો હતો. મિત્રોનાં ટોણાં સાંભળતો અને સહેતો. મને લાગતો કે રમેને લોકો જીંધે રસ્તે ચડે ? હું કહું છું તે ચોકો ન કરે તો ? પણ મને લાગતું કે હું ડરપોક હતો. મારા હૃદયની આ નળગાર્હ હતી. લોકોનો અવિશ્વાસ કરવાનો મેં અધિકાર જ શી હતો ? x x x ”

પોતે આ ઉમ્મરે કેમ નીકળી પડ્યા તે વળી સમજાવ્યું:

“ સ્વરાજની શરતો રોજ રોજ સંસજાવીને હું ધાકપો. દવે એ ઉપરાંત એક ધર્મ રજા છે તે હું પાળી લઉં. મારે તો ધર્મ જતાવવો રહ્યો. દિલમાં મને તે થાય પણ માં સચિનયજ્ઞ કરીને અપી જવું કે સ્વરાજ મેળવવું એવો મેં નિર્ધાર કર્યો છે તેથી મેં માણસોને નોતપો ને હું આવી નીકળ્યો. ”

સૌ કેમ જાણે છે કે આજુ ચળવળનું એક શુભ ફળ આવી ગયું છે. અને તે એ, જે સ્ત્રીઓને આપોઆપ ત્રહેર લેવા કરવાનો માર્ગ મળ્યો છે. ગાંધીજીએ પોતાની અદ્યક્ષ કરતાં કહ્યું:

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૩૦

કૃષ્ણલાલ જોડાલાલ શ્રીધરાણી :

સ્વરાજ્યપરક્ષક

- ધીમે સરી શાસ્ત્રવત બ્રહ્મચારિણી ઉપા પ્રસારે ભગવી પ્રમાને,
કર્મવ્યથા પાપ વસુન્ધરાને સુધારિમતે ચેતન દંડ ધારિણી. ૧
- વાંછી સુખે લોક સમાજ સર્વનાં પથ્યા પ્રવાસે નિજ કર્મદંડી,
સમર્થ સ્વામી ગ્રહી ધર્મહંડી સ્વરાષ્ટ્રના પ્રેરક મુક્તિપર્વના. ૨
- ધન્યું મળે સ્વામિ શિવાનિરા ને શિષ્યો યથા ચાર સમર્થ સાય;
ધમે નમે ધામ પ્રકાશનાય, સહે અણી ધર્મ સ્વરાષ્ટ્ર કાળને. ૩
- મધ્યાહ્નના અગ્નિ અસલ વર્ષતા, સ્વામી મુતા શીતલ વૃક્ષ છાંયે;
લળી લળી વૃક્ષ સુવાયુ વાયે; જ્વાલા ઝરે; સ્વામી અગમ્ય દુર્લભતા. ૪
- શિષ્યો કરે ખેતર, આસપાસ દસી રહો શેલકીવાડે ભાગી
પેઠા, નથી કે ક્યદિં થે નિહાળી, ચૂસી ચુસી સાંકે કરે ખલાસ. ૫
- દીપે ટિપે ખેડુત સ્વપ્રસેવે એ શેલકીમાં રસ મિષ્ટ પૂરે;
લેઈ રહે સર્વ ધીક રસે હાથે ધરી ઝાંઝ પછી પ્રસે એ. ૬
- “જોવા રહે, આ પડિ રે દશમી! આ શેલકીનો ખણ સ્વાદ આપો!”
દેખી ધસી આવતો લાલ આંખો નાકા જ્યહાં વૃક્ષ તળે જ સ્વામી. ૭
- સમર્થ દાસે મધુરું સુહાસ ખેડે અપાટે ત્યદિં આપો જોભો;
“ચોરો બધા, હું સરદાર સૈનો!”-સોટા અપાટયા નવ લીધ ત્રાસ. ૮
- સ્વામી દસે, લાલો ચડત ગાલમાં, સોટા સહી યાવ ગુલાલ વાસે;
કુતી પછાડે કૃષિકાર શિષ્યે, સ્વામી વરે: “ખેડુત હાથ ઝાલ મા!” ૯

×

×

×

સ્વહસ્તે સ્વામિને રાત્ર શિવ સનાત કરાવતો; નિહાળી લાલ વાંસાને કોથળી રાપ કાંપતો. ૧૦

“કહો કહો કાશ્વ શું, સમર્થ?” “કરું નથી, વતસ,” સમર્થ લાખના;
પુણી પુણી રાય શિવાઈ ચાકતા; કર્યા પ્રયત્નો સહુ જલ વ્યર્થ. ૧૧

શિષ્ય એકે કરી વાત, રાયનો કોથ માય ના; “સેવકો બાંધોને લાવો, જરા થે દીલ યાય ના. ૧૨

ઉભો મુળે ખેડુત રાય સામે, કાંપી રણ કોથળો યોજ રાયના;
શિવે મુકું શીર્ષ તથાપિ ખાયમાં, “શિશા કરું રી દું સમર્થ આને?” ૧૩

દસી વધા સ્વામિ સુમન્દ લાસ, “શિવાઈ, એનું કરે હાલુ માફ.”
રાત્ર બની સ્તબ્ધ હવા અવાક; ખેડુ પડ્યો ખાપ સમર્થ ખાસ. ૧૪

“જેઠા, અમે રાવ દશમ ભક્ષક; કયો નહો શિષ્ય સમીપ ચાર;
વરો અણી ચોર કર્યા પ્રદાર:-સન્માન એવા યં સ્વરાજ્યપરક્ષક.” ૧૫

અહીં જાતિની કવિતાને અંગ્રેજીમાં ballad (બેલેડ) કહે છે. એવા હુંકા સાદા સીધા વૃતાન્તો આપણા કવિઓએ વધારે લખવા જોઈએ.

૩૨

ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ :

રતનખાનો ગરબો

અંગ્રેજી રાજ તો આવ્યું: આવીને ફાવ્યું: રતન બા. જુઝીથી મુલક જીત્યા: ને સૈકા વીત્યા: રતન બા. ૨
બહાવી અંગ્રેજી દીધા: ને પોપટ કીધા: ૨૦ પરના ધંધા બાંઝ્યા: ને પરદેશી નવગ્યા: ૨૦ ૪
દેશનાં નીપજાણી: ને નવ કા'ક તાણી: ૨૦ ગેરાને વાત ફાવી: ને આંધી આવી: ૨૦ ૬
સાચું કહ્યું ન સૂઝે: ને મદમાં જૂઝે: ૨૦ ભૂખ ને દુઃખ એ સાથે: ૦૮ પડિયાં ગાયો: ૨૦ ૮
ત્યાં તો ગેરામાં દાગી: ને તોયું દાગી: ૨૦ મહાઆરત મંડાણાં: તે વસમાં ટાણાં: ૨૦ ૧૦
સરકારે હિન્દ નવ્યું: ને હિન્દ તો રાચ્યું: ૨૦ અહીંથી જુવાન લીધા: તે આઠા દીધા: ૨૦ ૧૨
જેમ તેમ કરતાં જીત્યા: ને રિવરો વીત્યા: ૨૦ પાછી બુદ્ધિ બદલાણી: ને સોડી તાણી: ૨૦ ૧૪
કાચદા ખાળા કીધા: એ ધંનામ દીધાં: ૨૦ સામીને રવારજ પડ્યો: ને દીધા ધડો: ૨૦ ૧૬
ઈક જુનો જોગી નવગ્યા: ને ડોકો વાગ્યા: ૨૦ તપસીએ મત લીધાં: ને કોઈને દીધાં: ૨૦ ૧૮
સરકારે મરબદ તોડી: ને ગોળિયું છોડી: ૨૦ ગાંધી તે જોડા આઠ્યા: વળે નહીં વાગ્યા: ૨૦ ૨૦
સરકારે પકડ્યા જોરે: જે દેશને દેરે: ૨૦ લોકો ચ્યા ત્યાં બાંડા: ને તોડાન માંડ્યાં: ૨૦ ૨૨
રીસમાં કોઈને માર્યા: ને બંગલા બાજ્યા: ૨૦ સરકારને હવે ફાવ્યું: ને બહાનું આવ્યું: ૨૦ ૨૪
ધાક બેસાડવા સારું: અતરમાં ધાર્યું: ૨૦ અમૃતસરની બજારે: ને સાદ કા'ક મારે: ૨૦ ૨૬
જલિયાંવાલા બાગે: સૌ આવતો સાગે ૨૦ દેશદુઃખની કહાણી: ની સૂણવા વાણી: ૨૦ ૨૮
રાક્ષા જાણી સૌ આઠ્યાં: રહ્યાં નવ આઠ્યાં: ૨૦ બાળબુદ્ધાં સૌ સંગે: મહાઈ ઉમંગે: ૨૦ ૩૦
જોવામાં ડાખર આવ્યાં: ને ફોજ દારે લાગ્યાં: ૨૦ શાન્તિ જરાય નવ પૂરી: પણ ગોળિયું છૂટી: ૨૦ ૩૨
બાન્દો ફડી ફડી ને ગોળિયું બૂટી: ૨૦ ત્યારે એ ડાખર ખરેચો: ને મનમાં હરેચો: ૨૦ ૩૪

×

×

×

×

અમૃતનગરી આખી: માં ફાવું રાખી: ૨૦ રાને જે રસતે નવાં: તે ગે મિયું ખાનાં: ૨૦ ૩૬
રાતી પતિ નવ બાગે: તો ધીર ફેગ ધગિ: ૨૦ પંતને બોળવા આડી: હું બીકને બાળી: ૨૦ ૩૮
કુનકાર, કાંઈ નવ સૂઝે: કાચર તો ધડે: ૨૦ ફોજનાં જો કા' નેરો: તો ગોળિયે દેરો: ૨૦ ૪૦
તેં તો ગરબને છાંડ્યું: ને ચાલવા માંડ્યું: ૨૦ ઈકને વીનગ્યા વાઙિ: તેં આવવા સાથે: ૨૦ ૪૨
મરદો એ નીવડ્યા ખાલી: હું એકલી આડી ૨૦ જલિયાંવાલે આવી: હું મરદાઈ લાપી: ૨૦ ૪૪
પગમાં લોહીના મારા: ને મડાં ભાજ્યાં: ૨૦ હારું વજારું હયું. તેમ કરી ચયું: ૨૦ ૪૬
ધાચકની બૂમો આવે: તે હું જોવારે: ૨૦ જઈ હું ત્યાં ભડ જેની: દમાઈ કેવી: ૨૦ ૪૮
કેંકના હાથપગ સીધા' કરી તેં દીધા: ૨૦ કોઈના ધા પર પાટા: તે બાંધ્યા માત્રા: ૨૦ ૫૦
મડાં કેંક ઉચામી: પતિને પામી: ૨૦ પતિએ જીવન બોલ્યું: તેં નજરે જોયું: ૨૦ ૫૨
દીધે દાવાનળ નાગ્યા: તે કારમે લાગ્યા: ૨૦ દેયું કહણ તેં કીધું: ને રાખ તે લીધું: ૨૦ ૫૪
બોળામાં માયું મૂક્યા: ને જીવર જૂકી: ૨૦ આજે બેધારા આંસુ: નું વાર ચામાસુ: ૨૦ ૫૬
જેને આ વસમે ટાણે: વીની દોચ તે નાણે: ૨૦ વેરણ રાત ત્યાં ગાજે: તેં કીધી રખવાળી: ૨૦ ૫૮
બીજા સૈનાં સગાં: તે તો સવારે પૂજા ૨૦ શરી ને સાચી સતી: ચઈ હું છતી: ૨૦ ૬૦
જુલમના દી થે નરો: ને શાન્તિ યારો: ૨૦ સાધુ સતી દુબાણું: ત્યાં પાપનાં યાણાં: ૨૦ ૬૨
પાપે પાપીનું નરો: ને વાતું યારો: ૨૦ સતીના ગુણ જે ગારો: તે નિમંજ યારો: ૨૦ ૬૪

વિષય. જલિયાંવાલા બાગનો કેર. ગરબો ૮૮ પંક્તિનો છે, તેમાંથી ૨૪ છોડી દીધી છે. એક બે ઠેકાણે નજેતા ફેરફાર પણ કર્યા છે.

તૈયાર કરી, બીજી તર્ફ-એ સાણસામાં પુરતાં માણસ આવી જાય તેને સારુ-શહેરમાં ખોરી જ દાંડી પીટાવી, “સભા છે સૌએ પધારવું.” આ પંક્તિઓનો અર્થ આવે છે, તે આ કૃતિની વચમાં જ મોટે ન ધોવાય એવા કાષ છે. તથાતથ્યની સત્તર આના ખાતરી વગર આવા આક્ષેપ નવળા જામિલ માણસો જ કરે અને ફેલાવે : પોતે માની બેસે, બીજાને ગળે હિતારવા મથે. આવા લોકગીતનો ચાત કે અસત્ કર્તા જનાવની વિગતો ચોકસાઈથી જાણવાની રિયલિમાં હોતો જ નથી. લોકવાયણી ઉછળતાં તેના અવાજ રૂપે જ એની કલા પ્રવર્તે છે. એટલે આવે ગંભીર આરોપ થુકવા અને માનવા માટે આવું લોકગીત પોતે પણ એક સ્વતંત્ર કે સંગીત કે જેવો તેવો પણ પુરાવો ગણાય, એવું મત છેક અવિચારી છે. ૩૬ સૂનકાર, ગીરવ, નિર્જન મકાનોના ઢગલા જેવું જ આણું શહેર થઈ રહ્યું હતું; અને ધોર અંધારું. ૪૬ હું, હેયું. ૫૮ યેરણ, વેરીની નારી જાતિ.

૬૨-૬૪ અંતનો નીતિબોધ આવા લોકમાનસ-ઉદ્ગારમાં જોઈએ તેવો જ છે. બ્રિટિશ સત્તા સામેનું દુર્વચલ (prejudice) આ પંક્તિઓમાં નથી.

૩૨

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ): ભારતી કાન્તિનો રાસ.

હગી આજ જગ આયમણી રાસ કે ડોચે હુંગરા રે લોહ:	
અમતા હુંગર હુંગર રાસ કે ગાળે કાળ-ધૂપરા રે લોહ.	૧
કાળજ કાળાં આયમણાં કઈ પૂર કે હૂમે ધરતી, હરે રે લોહ:	
ગળે ગળીરા કાળમધૂર કે ટોક નમે ચરે રે લોહ.	૨
આમે 'અણુકે ઝીણી વીજ કે વળગર રુમેશુમે રે લોહ:	
સુણી રવ કાળકા નિસર્ગી બહાર કે હરે નમે જુવે રે લોહ.	૩
આઘ્યાં વળી ભારતી પ્રલયે ચોક કે આઘ્યાં સરવતી રે લોહ:	
આઘ્યાં તણ કમળા વિષય લોક કે આઘ્યાં ઉમા સતી રે લોહ.	૪
દેવીએ કરિયલ દુષ્ટિપાત કે છલકયા સાગરો રે લોહ:	
દેવીએ ભોમે માંડયા પાય કે ગાજ કાળ કન્દરો રે લોહ.	૫
દેવીએ ત્રિશુળ ધરિયલ હાથ કે ફેરા દડા મુકયા રે લોહ:	
બઈ રાજની કાલ-કરાલ કે નમતારા બુઝયા રે લોહ.	૬
માથે લીધા ગરબાં હીપ કે રમણે દેવી અડયાં રે લોહ:	
સળગી બીડયા આયમણા દ્રીપ : ભિગમણે હીવા વધ્યા રે લોહ.	૭
હોંવડે હોંવડે એતન વાટ જગાડે ભારતી રે લોહ:	
કાળજકાળા રાજની કરે પાટ કે જગમણી ધ્રુવિ રે લોહ.	૮
આંધર અંધકે અગિયો રાસ કે કુમકુમ પગ, ચરે રે લોહ:	
જાગે ભિગમણા સૌ વાસ કે આમે હયા જુવે રે લોહ.	૯

વિષય. કર્તા આને ‘શક્તિઓનો રાસ’, કહે છે, એ નામ પણ અંધમેસવું છે.

ભારતી, હિન્દમૈયા.

છંદ. લયને જ કર્તા સુખ્ય ગણે છે. અને તાલ સાચવે છે; માત્રામેળ કે પ્રાસની એમને બહુ પરવા નથી. એમની ઘણી રચનાઓમાં અંગાળી-સંગીત. કાવ્યોના લયની જાણ. એટલી તો આવે છે, કે તેમાં ડોક્ટરોએ આ નું ઉચ્ચારણ પણ અંગાળી અ ના જેવું કરવું પડવાથી ગુજરાતી કાનને માધુર્ય ઓછું થઈ જતું લાગે છે.

અવેરચંદ કાલિદાસ મેઘાણી:

ક્રાન્તિઝંખા

મહારી માઝમ રાતનાં સોણલાં	ચમકી ચમકી ચાલ્યાં નય	
મહારી આતમજ્યોતના દીવડા	જંબુકી જંબુકી જંખવાય;	રેક
અંધે જરી રોતાં લોચનિયાં ત્યાં	જમકીને જાગી જવાય,	
આવે આવે આછા યુગનર કેરા	પડછાયા પથરાય રે	
	મહા વીર મોટા દરયાય;	મહારી૦ ૧
આમ લગી એનાં મરતક લોચાં	ને પગ અડતા પાતાળ,	
જુગ જુગના જેણે કાળ બહોળ્યા	ને ડોલાવી હુંઝરમાળ રે	
	ફેટી જીવનકંધાણ પાળ;	મહારી૦ ૨
કપકો દેતી દસતી મુરતી એ	જગદળતી ચાલી નય,	
રવખ સરે મહારે કાલ પંડે	મહારા દેશની ઉંડેરી હાથ રે	
	એનાં બન્ધન ક્યારે કપાય;	મહારી૦ ૩
ધન ધન અંધારાં વીજ્યુહારો	જાગે ન કે કાંડ વીર,	
—ડરતાં ડરતાં પગલાં ભરતાં	આ તો વામન સરખાં શરીર રે	
	આજુબાજુ લેમાં છે તીર;	મહારી૦ ૪
જરિક જરિક રમ માંડતાં મહારી	જનનીને ના વળે જંખ,	
—આવો વિપ્લવ ! આવો જવાહરમુખી !	આવો ફા ભૂમિકંપ રે	
	તોડે છર્જતા દારુણ થંભ;	મહારી૦ ૫

છંદ. પદ, રાગ માલ.

વિષય. હાર્દ 'સ્નેહરરિમ' ક્રાન્તિના રાસતું જ અંધકારની પથાદખૂં ઉપર આજિત્ર આવેળો છે, તો હાર્દ અવેરચંદ ક્રાન્તિભાવ પાછળની મનોદશાને અહીં સુંદર કોમલ કરુણ કવિતાની પીંછીએ ચિત્ર છે. કિશોરો અને યુવાનોની એ મનોદશા અહીં—વિચારશીલ વાંચનારને માટે તેની સંકિત અસંકિત બંનેમાં—ખરી થાય છે. એક બે શબ્દ બદલ્યા છે શબ્દાર્થ સ્પષ્ટ છે. ઉર્મિઉછાળાનાં પૂરને પડકરણ કવિઓ સેવે છે અને વધારે વેગવાન બનાવે છે, કવિતાકલાના પણ સાચા ઉપાસક રહીને, આવી આવી કૃતિઓ વડે. વ્યક્તિ કે બનાવ-વિષયક અતિશયોક્તિઓ અને બીજાં પ્રચારક પલો, માત્ર પથરચનાઓ છે, હાથજીવી છે, પ્રજાની કષિતકામાં સ્થાન પામે એવાં સમૃદ્ધ હોતાં નથી.

જેને આપણી રૂઢ પરિભાષામાં 'પ્રસાદ' કહે છે તેને જ હું કવિતાની સમૃદ્ધિ કહું છું. લય, શબ્દ, અને અર્થ એ ત્રિપુટીના અતિઉત્કટ વિરોધોથી અતિ સૂક્ષ્મ મેળો લગીનાં અન્યોન્ય પ્રતિબિંબ રચનામાં સારી રીતે ગ્રીલાયં હોય તે જ રચનાનો પ્રસાદ વા તેની સમૃદ્ધિ છે. કેમકે કવિતાની પદાવલિ સામાન્યમાંથી અમર બની જાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણે અંગ એક બીજાનાં પ્રતિબિંબ ગ્રીલતાં એક બીજાને સમૃદ્ધી વિકસાવે છે અને અજબાજો છે ત્યારે. લય શબ્દ અને અર્થની એકરસતા તે પ્રસાદ વા સમૃદ્ધિ.

પર્યેષકનો અર્થ એટલે ઉપર અગાધ આકાશ ને તળે અગાધ આકાશની વચ્ચે તરતો અર્થ, પોતાની બધી ગ્રીણી મોટી રેખાઓ અને ગતિઓ અન્યોન્યના સમન્વયમાં ધારી રહેતો અર્થ. કલાકારનો અર્થ હાવપ્રધાન હોય છે, હાવને પણ સત્યનું વાસ્તવ હકીકતના

જાતિમાં એને લગભગ પ્લેલ પ્રથમ પ્રયોગો કરવા પ્રાપ્ત થયા, વિદ્યા અને બીજી સામગ્રીમાં
યે કયાંક, અને વળી ધીરજ ખંત ચીવટ આદિ સ્વભાવમાં જ ઓછાં હશે. આયુધ્ય પશુ
હુંકું અને તીરોગી નહીં. કુટુંબીઓએ કૃતિઓ પ્રકટ કરતાં એને ઘટે તે કરતાં ઉંચી કીર્તિ
મેળવી આપવાનો આશય રાખ્યો, અને ન પ્રકટ કરવા જેવું પણ છાપી દીધું. તે કુદરતી
હશે; પરંતુ એથી ભીમરાવની કવિતાની યોગ્ય કદર થવામાં તો સમજુ વાચકોના વિરોધરૂપ
ઉલ્લંઘન વિદ્યન ઉભું થયું. અસ્તુ. આટ આટલે વર્ષે હવે આપણે એ કૃતિઓને તદ્દન નિષ્પક્ષ
રૂતિઓ અને સારું હોય તે બધું જ લેવા ફેલાવવાના હેતુથી જોઈએ છીએ, તો છે એજ
રૂપમાં તો, કોષ્ટક જ સ્વીકાર્ય થાય એવી લાગે છે. “કુસુમોજ્જ્વલિ” (વિ. સં. ૧૬૫૯)માં
છાપેલી આ કૃતિ ઉપર આપી છે તેથી અમણી કરતા વધારે લાંબી છે, તેમાં કંતાંએ બે ત્રણ
બાબત એકસાથે નિરૂપવા જતાં આખો તાલ બગાડ્યો છે. હોરીખેત્રન, પ્રોતમપ્રિયાનો
ખાનગી મેળાપ, ગરબો, વગેરે એક મેળમાં સાથેનામાં શી રીતે સમાવાય વારુ ? અહીં
ગરબાના જ અંશને વળગીને કહીઓ લીધી છે. પાંચમી મુકી છે તે કહી મૂલમાં ૨૬ મી
છે એટલો કમકેર કયો છે, પ્લેલો કહી છેડે પાછી મુકી છે, અને વર્ણનમાં પૂરતું સ્થાન
યમ જતાં વિસ્તાર છોડી દીધો છે. ચોપડીનું મુદ્દણ બહુ અશુદ્ધ છે તે સુધાર્યું છે. અને
ઉપરાંત અર્થ તુર્ત ખેસે એમ થોડું ફેરવ્યું પણ છે. સંપાદક આવી છૂટ લે તે ટીકાપાત્ર છે
ખરી, ખાસ કરીને ભીમરાવ જેવા કવિના સંબંધમાં; કેમકે પોતાના દિલમાં જે અર્થ લાવ
આદિ હોય તે શબ્દો કેટલો કહે છે એવું જોવાની એ લેખકને આદત નહીં, છેક અપૂરતા
શબ્દોથી પણ ચક્ષાવી લેવાની કટેવ જ જાણે પડી ગયેલી, એટલે એનું લખાણ ઠેકઠેકાણે
બુદ્ધિ અને અરુદ્ધ અને આંખું છે, તે મ્હોટો દોષ આવી સંપાદનાથી ટંકાઈ જાય છે.
પરંતુ એક તો જે ટંકાય છે તે દોષ જ ટંકાય છે ને; અને બીજું મેં ફેરવ્યું ઉમેર્યું તેમાં મ્હારું
પોતાનું સ્વાંગ સ્વતંત્ર કષ્ટ થે થોડું જ છે. બધું થે આ જાતિની રચનાઓમાં પરંપરાપ્રાપ્ત અને
જાણીતું જ છે. એટલે આવી છૂટ પણ લીધી છે, અને આ સંગ્રહને લાયક રૂપમાં ગરબી
છાપી છે, બલે જેને જે ટીકા કરવી હોય તે કરે.

અર્થ. ગરબે ફરતી ગોરીનું વર્ણન જ પ્રધાન વસ્તુ છે. ચાંદની વસંત આદિ તેને
મીલવત્તાર સાધત સામગ્રી સાજ છે ૩ કોટિચંદનો: પુષ્કળ અશ્વત્થ પૂરપૂર
પ્રકાશ એટલો જ અર્થ છે. ૫ કોતરેલી; ઉત્તમ કારીગરે હોસે હોસે ઘડેલી.
અવેવ: અવધવ. જાણે દેવાંગના જ. ૬ વાસ: વસ્ત્ર કેસરી છાંદવાળું અને
સુવાસિત, કંચુકી કઢકકતી. ૮ વસંત, નારી જાતિ નહીં, સંસ્કૃત પ્રમાણે
નરજાતિ. સંતોને પણ ડોલાવે એવો. ૧૦ એટલી તો સોહે છે, જોખી ઉઠે છે,
કે જોતામાંજ મોહી પડિયે. આ પંક્તિને મધુર ગણુશો, કે આંતરપ્રાસના અતિશયે ઉલટી
અમધુર ગણુશો ? મેં તો મૂલમાંની એક અશુદ્ધિ માત્ર સુધારી છે-જેય સુધારીને જોઈ
છાખ્યું છે (૫. ૩૨ કહી ૨૮), જાકીનું મૂલ પ્રમાણે રાખ્યું છે. ગોલ-સોલને *ઠંકાણે
મોહો-સોહો વાંચવાની, તથા એટલાજ ફેરથી કેટલો બધો ફેર પડી જાય છે તે જોવાની
લક્ષમણ કરું છું. ૧૧ પ્રદીપ: ગરબો: વચ્ચે, મ્હોટો, અને જાંચો, વળી આ પ્રસંગ
માટેના જ, માટે પ્રદીપ.

ચેતા દગ દેગે અહો યુગ વીજ્ઞસદેશક ! અમે દિનદિને ત્યાહાં અજબ તાર ખેંચ્યાં અહા !
 મુખે વિચલ હાસ્યરેખ કુદી ને ન ફૂટી વળી અજબ વણચૂક એ અતલ પ્રેમવાપી જતાં,
 રમી થતો અલોપ, ને શરમ રમ્ય સંધ્યા સખી અમે દિન દિને નવાં ગમ્ય ભર્મિતાને ભર્યા
 ધોરે વદન આવરી નયનને ઢળાવી જતી. ૨૦ મુગાં નિજ ગૃહે જતાં, વિકલ તોય રાજ થતાં. ૨૪

અને મધુર નાદરે રમણ એ અપૂરાં મોઢાં
 અને નિશિનિશિ નવાં સ્વપનવારિસીંચ્યાં નવાં.

છંદ. પૃથ્વી. ચાર પંક્તિની કડી એ નિયમ આવગણ્યો છે. અર્થનો જરૂરત પ્રમાણે
 ૨, ૫, ૭ પંક્તિની કડી પણ કરી છે. “ મહારા ” એટલે “ અગ્રેય ” અથવા અર્થાનુસારી
 લયવાળા પૃથ્વી ઉપર આ ઉછરતા લેખકનો હાથ પૂરેપૂરો ખેસી ગયો છે તે જોતાં
 આનંદ થાય છે.

વિષય. ગ્રામ્ય જીવનની કુદરતમાં અને કુલીનતાની મર્યાદાઓમાં રજૂરતો કિશોર-
 કિશોરી પ્રેમ.

અર્થ. શેષ: અવશેષ. આ પહેલી કડી શબ્દાલુ છે: મનરંજતો અને રમણીય;
 અતલ અને ગભીર; વિશાલ અને મહા. પણ ઉછરતા લેખકમાં શબ્દાલુતા તો હોય.
 આ નમૂનામાંનું ચિત્ર સુરેખ અને નાજુક હોવાથી પસંદ કર્યું છે.

કુંદ: મોગરો. પાણી ભરતી કિશોરીઓ કુવાને ઘેરી રહે, કુવાની આસપાસ ડાકી રહે,
 અને એમની વાતો મચેલી જ રહે. થોડા કુંદગુલોમાં એક ગુચ્છડી “ ભાગે પણ જુદી તરે ”
 એ રૂપક સંગોપાંગ સુંદર છે.

મધુ: મીઠી. ઉપલી કડીના કિશોરીજૂથ અને આ કડીના કિશોરજૂથનાં વર્ણનો પૂરતાં
 ભિન્ન અને એકસરખાં રુચિકર છે. બંદીધોતિયાં સાદાં હોય, ચોળી સુંદરી ધાધરી અલંકૃત
 હોય, તેમ કિશોરીજૂથવર્ણન અલંકૃત છે, એ વિશેષતા ઉચિત જ છે.

અલયે: દગવે, રેડતાં સાથે સંબંધ છે. વીજ્ઞસદેશકથી થતો આનંદ સખીઓને જોવા
 દેવાય નહોં. અને ઢાંકેલો રહે પણ નહોં, એનું રમ્ય વર્ણન લક્ષ્મીની સંધ્યા સાથે સરખા-
 મણીથી વધારે રમ્ય લાગે છે. આખા ચિત્રનું મધ્યખિન્ન આ કડી છે.

અજબ તાર ખેંચ્યાં, સ્વપનવારિસીંચ્યાં, એ શબ્દજુમળાં કવિતાને જોઇતી લયવાળા
 મિતાક્ષરતાના સારા નમૂના છે. કિશોર વયની ઝીણી ઝીણી સ્પષ્ટારપષ્ટ એકમીનમાં
 ગુંચવાતી અને એકબીજા સાથે અથડાતી આસા અને ઉદ્ઘાસપ્રધાન ભર્મિઓનું વાસ્તવિક
 મનોહર ભાતીગળ ચિત્ર પાડ્યું છે. ભાઇ ચતુરભાઇની સોનેટો પણ સારી છે. અહીં તો
 કૃતિને દિખેડી ગણિયે તોપણ દરેક ખંડ ૧૩ લીટીનો જ થાય છે.

એમણે આ લેખમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનીને પણ શોખે એવી રસમય ચર્ચા કરી છે. X એમના લખાણનો સાર એ છે:—

ધડપણ અને મૃત્યુ એ મનુષ્યજીવનનો કુદરતી અંત છે. આખું જીવન ત્રણે એ અંતદિવસને માટે તૈયારી કરતું હોય એમ રચાયેલું છે. કુદરતનો આ આદેશ તેમ છતાં બહુ થોડા માણસો સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે. જીવાની જાળવી રાખવાનો તરફદાર લોકોમાં પાર વિનાનો છે અને ગદ્ય જીવાની પાછળ મેળવવાની મિથ્યા આશા, ઘણા માણસો ઊઠી શકતા નથી. મોત કોઈને ગમતું નથી અને અંતકાળ સુધી જીવવાનાં અને જળવાન રહેવાનાં ફાંદાં તેઓ માયો કરે છે !

જીવનસાક્ષતાના વિષયપર પ્રાચીનકાળથી ઠવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ઘણું લખ્યું છે; પરંતુ વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો થાય તેને અનુસરી હજી એ વિષયપર ચર્ચા કરતા રહેવાની જરૂર ધણી છે. અને તેથીજ સદ્ગુદરથી, મને આ લેખ લખવા પ્રેરણા થઈ છે !

ચિકિત્સાશાસ્ત્રી, રોગોની શરીર પર થતી અસરો સમજે છે. એ અંદરનાં અવયવો અને રચનાના કયા કયા ભાગો પર કેવા પ્રકારના ઘસારા થાય છે એ જાણે છે. શરીરની ઉત્પત્તિ, રિચતિ ને લય બધું એની નજરમાં હોય છે. જીવનગતિના બિન્નગિન્ન સમયે શરીરની અંદરની રચનામાં થતા ફેરફારો અને એનાં કારણોની એને ખબર હોય છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્રી સમસ્ત જીવનચક્ર, આ જ્ઞાનના પ્રતાપે એક તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ અવલોકે છે અને વરધીનનો ‘ ધડપણ ’નો અભ્યાસ જીવનરૂપી નાટકના ત્રણે અંકોનું સમગ્રાણ અવલોકન છે. એમાં જીવન, જરા અને મૃત્યુનું રસમર્ધુ વર્ણન છે.

વરધીન જીવનના ત્રણ ભાગ પાડે છે: વૃદ્ધિનો સમય, ગર્ભાધાનના સમયથી સ્ત્રીમાં ૨૫ વર્ષ સુધીનો અને પુરુષમાં ૨૮ વર્ષ સુધીનો સમય એ વૃદ્ધિનો કાળ છે. પકવદશા-પાકટ ભ્રમર સ્ત્રીની ૫૫ વર્ષ સુધી અને પુરુષની ૬૫ સુધીની એ ગણે છે. ત્રીજો સમય લય-Involution-વળતી પાણીનો છે: શરીર ધીમે ધીમે જીર્ણ થતું થતું ૯૦ વર્ષે પડે છે ત્યાં સુધીનો એ સમય છે.

એનું માનવું એમ છે, કે આ મનુષ્યજીવનનું ચક્ર એટલે આજ. જીવનનું અંદરનું જાળ આટલુંજ નમે. એમાં વધારો ઘટાડો કરવાની તાકાત મનુષ્યમાં નથીજ. પ્રાણવિજ્ઞાની દૃષ્ટિએ, જીવનનું પ્રયોજન વંશવિસ્તાર છે. ભવિષ્યના કોઈ ઘડતરને સાર, સમર્થિજીવન અમર સર્જન રાખવું એ એનો હેતુ છે. એ ઘડતર કેવું થશે ? આપણે જાણતા નથી. કદાપિ કોઈ પૂર્ણતાની રિચતિએ હશે, પરંતુ એનું સ્વરૂપ અત્યારે કશુંજ અબડે છે.

સમસ્ત પ્રાણુદેહની શ્રેણીમાં મનુષ્યદેહ-વંશ એક અગત્યનો પ્રયોગ છે; એક બળ્ય ઇતિહાસનું માનવજીવન એ અંતિમ કાગતું પ્રકરણ છે.

શરીરની વૃદ્ધિ અને પકવ દશાના આખાએ સમયમાં, વીર્યની એક કોપની પુંજીથી માંડીને થામસ ગાંઠ (ગર્ભાની નીચેની જે બે વર્ષે અદશ્ય થાય છે) અને એવરીઝ (સ્ત્રીની જનનેન્દ્રીની ગાંઠ) સુધીની રચનાઓ સુધાં જ્યારે એમનો ઉપયોગ પૂરો થાય છે

X ધી જરનલ ઓફ ધી અમેરિકન મેડિકલ એસોસિયેશન તા. ૬ ફી જુલાઈ ૧૯૨૬ માંના X
‘ ધડપણ ’ વિષેના લેખ ઉપરથી.

કોઈથી જોતરી આવેલી મનુષ્યચારિત્રની એક પામરતા અને પાશવવૃત્તિનું જ દર્શન છે, બીજું કંઈ નથી. વિદ્યાનનો ખોટો વેષ લઈને એ જ વૃત્તિ આ વખતે ફરી દેખાઈ ગઈ છે.

ઉપર મુજબ જીવન, જરા અને મૃત્યુનું સ્વરૂપ પાછું જે અને રજી કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી જેઓ અનંત ધૌવનની વાસના રાખતા હશે કે દેહનું અમરત્વ અંખતા હશે તે નિરાશ થશે. વરધીનનાં પોતાનાં વાક્યો એમને ઠરણીસક લાગશે. વૃદ્ધત્વ વિશે લખતાં એ કહે છે કે:—

“ હવે જીવનરૂપી નાટકનો ત્રીજો અંક શરૂ થાય છે. એમાં ઘણી વસ્તુઓમાંથી એને રસ જતો રહેશે, શક્તિઓ ઓછી થશે, મોહમાયાનું ખોટાપણું સમજાશે અને વાસના બસાતી જશે. અંતે એ જીવનલીલા સમાપ્ત કરશે અને મૃત્યુને ભેટશે.

આમ છતાં વરધીનનું પુસ્તક વિરાગવૃત્તિવાળું નથી અને એ વાંચીને આપણે કંઈ નિરાશાવાદી થઈ જઈએ એમ પણ નથી. ખરી વસ્તુરિધાત સમજાયાથી, સત્યનું દર્શન થયા પછી માણસમાં જેમ એક પ્રકારની બહાદુરી આવે અને એ આશાવાદી બને એવી વૃત્તિ એનું પુસ્તક વાંચ્યા પછી આપણને થાય છે. એ કહે છે કે, હવે વૃદ્ધત્વ બ્યારે આવવાનું જ છે તો પછી આપણે કરવું શું? “ નોતું ભેદવું ને શીદ આનિયું દે, તારી કોણે ભેદતી વાદ ” એમ બોલી બોલીને આપણે શું શોક કરવો? નહિ, વીરતાથી અને અડલ ઠેકાણે રાખીને એને ભેટો. દિવસને અંતે એવો સમય તો નિત્ય આવે છે, કે બ્યારે દમાણુનો ઉદયો રહુ જાણે કાંઈ આપણા માથા પર ફેરવે છે. રહુનો છેલ્લો ખોટો આવવા દો. એ રિધતિ સુખી તો ભાસે ન હોય, પણ સદન કર્યે જ છૂટકો. અને જ્ઞાનપૂર્વક સદન કરવાથી ધૈર્ય આવે છે.

આમ છતાં કુદરતી ઘડપણ આવી શકે એ સંભવિત છે. રોગ ન હોય, વિકાર ન હોય, તબિયત તંદુરસ્ત રહે ને ધીમે ધીમે ઘરડા થવાય, એ બની શકે એવું છે. સારંગીનો રણકો વાગતો વાગતો બંધ થઈ જાય એવી મધુર રીતે મૃત્યુ લાની શકાય એમ છે. મનોવિકાર અને વાસનામાંથી મનુષ્ય પરવારે તો ઘડપણ સુખી નીવડે છે. તે વખતે અનુભવો પાકા થાય છે, અવલોકન સ્થિર બને છે, તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવી દૃષ્ટિ ઉઘડે છે. અનુભવજ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે. જગતની કાણબંધુર વસ્તુઓની ખરી કિંમત હવે એને ધર્ષ હોય છે. ધીર, ગંભીર અને જ્ઞાની એવા એ જીવાતમા બ્યારે પોતાના અનુભવોનું મનન કરે છે ત્યારે એ નવાં જ સત્ય સમજાવી શકે, એવી એનામાં તાકાત આવી હોય છે!

ઘડપણમાં શરીર સિધ્ધિ થાય, પણ મનની શક્તિઓ તો લાંબો વખત ટકે છે. ‘ સાહે જીદ્દિ નાહી ’ એ કહેવત મોટા ભાગે ખરી નથી. એ માણસ તો સુખી સમજવો કે જેની માનસિક સુખ ભોગવવાની આવડત વધી છે. સાદિત્ત, કલા, સંગીત અને વિજ્ઞાનનો જો એને શોખ હોય તો એમાંથી એ સમયે એ વિશેષ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સીસેરો ખરું જ કહે છે:—

“ જે બનવાનું જ છે તે કલ્યાણકારી માનવું એ જ યોગ્ય છે. જીવાનીમાં મૃત્યુ આવે એ તો કુદરત વિરુદ્ધનું ખરું. પણ ઘડપણમાં મોત એ તો હિત્તવ જેવું સમજવું ધરડા થઈને મરવું એના કરતાં વધારે કુદરતી બીજું શું હોઈ શકે ?

વિનિયમ હાલે:—(જેણે રુધિરાભિસરણની શોધ કરી એ કહે છે:—) સ્થિતિ અમરતા, ધરડાં મરે, નાનાં મોટાં યાવ, જન્મે-જીવે-મરે એમાં રહેલી છે. સૂર્ય પૂર્વમાં જાગે છે, ધીમે

વઢવાણના સદ્ગત મોતીલાલ દરજી.

[સદ્ગત મોતીલાલ મહાન પુરુષ ગણાય કે નહિ, એ પ્રશ્ન સુધી જવાની જરૂર નથી. એ પ્રશ્નનો કાઈ અધૈયિક રીતે નિર્ણય થાય છે. પણ એટલું તો ખરું, કે મહાત્માજીની જીવનપદ્ધતિનું તેમને સ્વતંત્ર રીતે દર્શન થયેલું હતું, અને એ પદ્ધતિ તેમણે અમલમાં મૂકી હતી. અંગત અને સ્થાનિક મર્યાદાઓને લીધે તેઓ મહાત્માજી જેટલા મહાન ફેરફારો કે આંદોલનો શાન્યમાં નથી કરી શક્યા, તોપણ આખા ગુજરાતે જાણવા લેવા એ એક બહિત છે. સદ્ગત મોતીલાલ જો સામાન્ય માણસ હતા તો તેમનું જીવન એટલું તો બતાવે છે જ, કે માત્ર સાત થવાના પુરુષ નિશ્ચયથી એક સામાન્ય માણસ પણ પોતાનું કલ્યાણ કરવા ઉપરાંત કેટલું બધું કરી શકે !

મહાત્માજીના કેટલાક વિચારો તેમને સ્વતંત્ર રીતે આપેલા એ જોતાં નથી લાગતું કે એ વિચારો અવતરવાને માટે પાછી ગયેલા હતા ! એ વિચારો જગતમાં પ્રવર્તવાનું નિર્માણ થયેલું છે અને અધિકારી વ્યક્તિઓ પોતાપોતાના અધિકાર પ્રમાણે મોડાવેલા એક કે બીજા રૂપમાં તે ગ્રહણ કરે જ નહીં-તેની]

વઢવાણમાં હાલ મોતીલાલ નામનો એક ચોક છે. એ નામ વઢવાણના મોતીલાલ દરજી ઉપરથી પડ્યું છે. આજથી પંદર વર્ષ પહેલાં નીચી દરીનો, સુકલકડી થરીરનો, અભણ જેવા એ દરજી ચોકની સામેની હાટડીમાં સંચો ખટખટાવતો. એની હાટડીએ એક પથ્થુ એવી કાણ ન જતી કે જ્યારે ત્યાં કોઈ ને કોઈ યુવાન ન હોય. તે અનેક યુવાનોનું વિશ્રામ-સ્થાન હતો. વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી અનેક પ્રેરણાઓ મેળવી જતા. યુવાનો આદર્શો ધરી જતા. સેવાભાવીઓને સેવાનાં નાનાં નાનાં કાર્યક્ષેત્ર જડતાં. ધંધા વિનાની વિધવાઓને ધંધા મળતા. ખૂણે પડેલ કારીગરોને રોજગાર મળતો.

મોતીલાલ એક અતિ સામાન્ય દરજી કુટુંબમાં જન્મેલા. દરજીકોમમાં સ્વાભાવિક થઈ ગયેલ ખાળવિવાદની હાંસડી એના ગળે વળગેલી. ચાર ગુજરાતી સુધીનો એમનો અભ્યાસ. અમો એમના પરિચયમાં નહોતા આખ્યા ત્યાં સુધી તો એમનું જીવન ધણું ધાર્મિક હતું એમ સાંભળેલું. ખાવાએને ઘેર એકઠા કરવા, ભજનો ગાવાં અને સંઝાણીઓ જમાડવામાં આ ત્રીશ વર્ષનો યુવાન પોતાનું જીવન કૃતકૃત્ય થયું માનતો. આધ્યાત્મિક વાચન અને ચિંતન એ સીવવાના સમય પછીનો એનો મુખ્ય વ્યવસાય.

સંચો ખટખટાવે અને કોઈ ને કોઈ ભગતજનતા મુખેથી યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ કે ભાગવત સાંભળે. એના હાથ અને પગ પણ સંચો જેવા જ જડ બની ગયેલા. એની દુકાનને આંગણે લીલા હોષ્ટએ ત્યારે યોગવાસિષ્ઠ વંચાતું હોય અને એ સાંભળતા હોય. સંચો ધડધડાટ ચાલ્યે જતો હોય, પગ ઝપઝપ ચાલતા હોય, હાથ લૂગડા પરથી સરેરાટ કરતો પસાર થતો હોય, ત્યારે આપણને મોતીલાલનું ચિત્ત તો શ્રવણમાં જ લાગેલું લાગે. શ્રવણમાં એ એટલા એકાગ્ર થતા કે સંચો સંચાનું કામ કયું જતો, જ્યારે એનું મુખ ચર્ચામાં ઊતરતું. આખના ભાવ ભક્તિમાં નીતરતા. કાન શ્રવણમાં મશગુલ રહેતા. વાચનનો એકે પણ શબ્દ વિના સમજ્યે એ નહોતા જવા દેતા.

આમ યુવાનીનાં પાંચેક વર્ષ એણે ધાર્મિક વાચન-ચિંતનમાં ગાળ્યાં. એવામાં સ્ત્રીઓ અને ખાળકો માટે એણે એક નાનુંશું પુસ્તકાલય પચીસેક પુસ્તકોથી શરૂ કર્યું. હાઈરફેલના

આ અખાડા દ્વારા મોતીભાઈ જીવાનોમાં અનેક પ્રકારની બાવનાઓ પ્રેરી શક્યા. ઘણાના અંગત મિત્ર બન્યા, કોઈના મુરબ્બી બન્યા, કોઈના માર્ગદર્શક બન્યા. આમ જુદે જુદે પ્રકારે અને જુદા જુદા સંબંધે એ એકેએકના સંબંધમાં આવી જતા અને સૌ એમના ઉચ્ચ ચારિત્રમાંથી કાંઈ ને કાંઈ લઈ જતા.

જેમ જેમ અને નિકટ આવતા ગયા, તેમ તેમ અને ઘેર રહેવાનો સમય ઓછો કરી નાંખ્યો. એ દૃઢ ઘેર ખાવા સિવાયનો અમારો બધાય વખત અને સૌ (પંદરની ટોળા) સાથે જ ગાળતા. પુસ્તકાલયનું મકાન તે અમારી જાણે કે બોર્ડિંગ હોય તેવું બની ગયું. મોતીભાઈની દુકાન જે કે જાહેર રસ્તા પર હતી છતાં એ અમારા અધ્યયનનો અખાડો બની. સ્વામી રામ, વિવેકાનંદ વગેરેના વાચનમાં એ દુકાને મને જે એકાગ્રતા મળતી તે હજી જીવનમાં ક્યાંય નથી મળી.

મોતીભાઈ અમને રોજ ચાર વાગ્યે ઉઠાડે, વાંચવા બેસાડે. કલાકના વાચન પછી અમે ચાર માઈલ રોજ પ્રભાતે ફેરીએ. ગમે તેવા શિયાળો હોય તો પણ નારદભાઈની વાવે ફંકા પાણીમાં તરવું. અને મોતીભાઈ તો કડકડતી ઢંડીમાં પણ કલાક સુધી પાણીમાં પડ્યા રહીને જ બહાર નીકળતા. સાર પછી પ્રાર્થના અને પછી મોતીભાઈના ઘેર નારતો.

મેટોભાઈ જે બાવનાથી નાનાભાઈને ખવડાવે એ બાવનાથી એ સમયે નારતો કે દૂધ આપતા.

રોજ રાત્રે અમારું સમૂહવાચન થતું, જે વખતે જીવનની અનેક દિશાઓ ખૂલતી. મોતીભાઈ દરેકના ધરની અને જીવનની મુશ્કેલીઓ જાણતા. એ એમના બહોળા અનુભવની વાતો કહી દરેકની મુશ્કેલીને ઉકેલ કરી દરેકને એક ડગલું આગળ લેવા મથતા.

હવે તો મોતીભાઈની બાવનાઓ વધી. તેમણે વિચાર્યું, કે આપણે તો સમાજના સેવકો થવું છે. માટે આપણને બાપણો કરતાં આવડવાં જોઈએ. આપણે મોટી મોટી સભાઓમાં આપણા વિચારો આપવા પડશે, માટે આપણો અવાજ જીલ્લા હોવો જોઈએ. આથી અમે એક બાપણ કરનાર મંડળ શરૂ કર્યું. અમારા મંડળના સભ્યોમાં અમારી જ મંડળી. અનેક વિષયો અમે ઉચ્ચલાવી નાખ્યા. જે વિષય લઈએ તેનો અભ્યાસ કરી લાવવાનો હોય. આથી અભ્યાસ પણ વધ્યો અને વાચન બહોળું થયું. શ્રોતા એક હોય તોય વખત યથ ગયો હોય તો અમારી સભાનું કામકાજ શરૂ થઈ જતું. પણ અમે આવી સભાઓથી સંતોષ ન પામ્યા. અમારે તો જીલ્લા અવાજે બાપણ કરતાં શીખવું જોઈએ એવી મોતીભાઈની માન્યતા.

મોતીભાઈ અમને સવારના પાંચ વાગ્યે નારદભાઈની વાવ ઉપર-મંડાણ ઉપર વક્તાને બોલો રાખે. શ્રોતાઓ અમે, જુદા જુદા દિશામાં દૂર દૂર-ખૂબ દૂર-વક્તાનો અવાજ પહોંચે એટલે દૂર જાણ રહીએ અને વક્તા જાણે કે પંદર વીસ હજારની મેદની સમક્ષ બાપણ કરતો હોય તે છટાથી બાપણ કરે. આવી રીતે બાપણો કરવાનો સૌને દરજિયાત વારો આવે અને ઇચ્છા ન હોય તો પણ મોતીભાઈ પરાણે જાણ કરે. ના પાડીએ તો કહે, અરે મૂર્ખો, આમ શરમાઈશ તો કેમ ચાલશે ? આપણે તો સાચે જ મોટી સભાઓ માટે તૈયાર થવાનું છે.

ન્યારે મોતીભાઈ અમને વાવના મંડાણ ઉપર જાણ કરતા (એ અમારું પેટેકેર્સ), અને અમારા પાંચ સાત મિત્રો જે ખૂબ દૂર જાણ રહેતા, તેને પંદર હજાર માણસો માની બાપણ કરતા ત્યારે -કોઈ કોઈ વખત હસવું આવતું અને લાજવું, કે આ

આ સમય દિલ્હરમાં હોમરૂઝ લીમનો હતો. સ્વદેશીનું વાતાવરણ એમને ફેલાયું હતું. એવી અસર વડવાણુમાં સૌથી પ્રથમ મોતીલાલ ઉપર થઈ. સ્વદેશી માલની એક દુકાન કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ અમે તો હતા વિદ્યાર્થી. અમારી પાસે એક પાઈ પણ નહિ. અમે તો મહેનત કરીએ. સ્વદેશી વસ્તુઓનો પ્રચાર કરવા થોડીક માપણ રોકવી જોઈએ તે કાણુ રોકે ?

પોતાના જીવનવ્યવસાયમાં મોતીલાલએ જે કાંઈ રોકક કરેલ તેમાંથી પાંચસોકની થાપણ સ્વદેશી બંડાર વસાવવામાં રોકવાનો એનો વિચાર જ્યારે એમને એણે દર્શાવ્યો ત્યારે અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. સ્વદેશી કામળો, પેન્સીલો, કાપડ વગેરેનો એક બંડાર મોતીલાલની દુકાને જ અમે ખોલ્યો અને દિવસો જતાં એ સારી રીતે વિકસ્યો. આખા દિવસમાં મોતીલાલની દુકાને નહિ નહિ તો બસો માણસો આવી જતાં હશે. કોઈ સીધાઈ અને ખરીદીની ધરાઈ નિમિત્તે, કોઈ પુસ્તકો માટે, તો કોઈ કામ લેવા માટે. આ બધાને એ સ્વદેશી માલની ખરીદીનો આમદ કરે. કોઈને ઉપદેશ આપવાનું ન ચૂકે, ધામાં આવે તેની પાસેથી વ્રત લેવાની લે, અને આમ અનેકને સાંજ પડતાં 'મૂંડે'. જે કામ બલભલી સભાઓથી ન થઈ શકે તે પ્રચારકામ આ દરજી સંચે બેઠો બેઠો કરતો.

આ વખતે મીલનું સુતર ને હાથવણાટનું કાપડ પહેલા નંજરનું ગણાતું. બગસરા અને અમરેલીનો આવો માલ અમે મંગાવતા અને ખૂબ ખપાવતા. પણ મોતીલાલને આ માલ સાચો સ્વદેશી ન લાગ્યો. એને રૅટિયાની ખાદી જ શુદ્ધ સ્વદેશી લાગી. આ અરસામાં પૂ. બાપુજી સાથે અમારો સંબંધ થઈ ગયો, અને તેઓશ્રીને પણ રૅટિયાનો અખતરો કરવાનો વિચાર આવેલ. મોતીલાલ અને બાપુજીને સુયોગ થયો અને મોતીલાલએ આ અરસામાં કેટલુંક સુતર કંતાવીને બાપુજીને મોકલ્યું પણ ખરું. આમ ગૌ-સેવા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે મોતીલાલની સ્વદેશી બાવના ખીલી અને તેને એમણે ખૂબ વિકસાવી.

એમના પિતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. ધરના ધર્મિક વાતાવરણની એમના ઉપર સારી અસર હતી. એમનું શરૂઆતનું જીવન કેવળ ધાર્મિક હતું. પરંતુ ત્યારથી-રાષ્ટ્રીય બાવનાનું તત્ત્વ એમના આ જીવનમાં ભળ્યું ત્યારથી-એમના ધાર્મિક જીવને પણ પહોંટા ખાધો. અંત્યજોની હઠધૂત સ્થિતિને એ હિંદુ સંસ્કારના કલંકરૂપ માનવા લાગ્યા. એમની દુકાન શહેરના મધ્યભાગમાં હોવા છતાં એ એમને ત્યાં આવતા અંત્યજોને છૂટથી અડકતા. અને ચૂસ્ત વેપારીઓનો ખોદ વહોરી લેતા.

બાળસમયની હાનિઓ તો એમણે એમના જીવનમાં જ અનુભવેલી. એટલે એમણે એમના બાળકોને-પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાનો નિશ્ચય કરેલો. દરજીની નાતમાં બાળકોનો દિવાળ સાધારણ રીતે ધર કરી ગયેલ છે. મોતીલાલના પિતાની એમની જાતિમાં આખરે-સારી. એટલે એમના પિતાને તો મોતીલાલના પુત્રને જલદી પરણાવી નાખવાની બારે-હોંશ. એમના ઉત્સાહ સામે મતાં મોતીલાલને ધણું સહન કરવું પડેલું; છતાં આ કૌટુંબિક પ્રશ્ન ઉકેલવામાં એમણે વ્યાવહારિક દક્ષતા પણ સારી બતાવી; જેના પરિણામે એમના પિતાનો અને એમનો સંબંધ સારી રીતે સમવાઈ રહ્યો. એ પોતે

તમારા ઊંઘરા મારી સાથે આવશે ત્યાં સુધી હું તેમને અટકાવનાર નથી. પેલા ભાઈ આ સાંજેળીને વધુ કીધેલ યદને લા કરવા જતા હતા ત્યાં પાછળથી અન્ય લોકોએ એનો હાથ થોભી લીધો અને ટાળું વિખરાયું.

આ પ્રસંગથી અમને વધુ ખળ મળ્યું. મોતીભાઈની ખરી કસોટી થઈ ગઈ. એની આસપાસ જીવાનિયાનું જૂથ વધુ નમ્યું, અને નવાણે ગાજવાનું અમારું કામ ચાલુ રહ્યું. ચાર પછી તો માણેદના મારગનો ફૂલો અને કાંદસરનો ફૂલો એમ બે ફૂલા અમે ગાળ્યા. કેમ્પના રસ્તે નદીમાં બે ચાર સુંદર વીરડા ગાળ્યા. આ દરેક ઠેકાણે વેટમાણીએ તૃપા છીપાવતા જ્યારે અમે જોતા ત્યારે અમને જોર આનંદ થતો.

સૂર્યોની ઉત્તિ-તેમની કેળવણી-કુસ્તિજ-વિધવાની દક્ષા વગેરેના વિચારો મોતી-ભાઈને આવ્યા તે સાથે જ એ દિશામાં પણ ઉપરનાં કાર્યોની સાથેસાથ એમણે કેટલાંક કામો ઉપાડ્યાં. પુસ્તકાલયમાંથી સૂર્યોને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો અલગ કરી નવાં ખરીદી સૂર્યપુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. કાસ્ટાલાણે વાચનવર્ષ ખોલ્યા. ખાસ સૂર્યો માટે પણ ફરતાં પુસ્તકાલય કર્યા; વિધવાઓને ઉલમ મળે એટલા માટે મોળાં શીવવાં, હાથરમાલ, ટેપર કસોય વગેરે બનાવવાનો ગૃહઉદ્યોગ શરૂ કર્યો. આ ઉદ્યોગ માટે જરૂરી બધાં સાધનો એ લાવતા, બહેનોને આપતા અને સૂર્યો એમની દુકાનેથી ખૂબ કામ લઈ જતી અને દિવસના રાટલા જેટલું નીરાંતે કમાતી અને એને આશીર્વાદ આપતી. બહેનોને મોતીભાઈ પાસેથી કામ મળતું એટલું જ નહિ પણ એ ઉપરાંત ખીજું ધણું મળતું. બહેણી હોય તેને પુસ્તકો મળતાં, અમણને બહો સેવાની પ્રેરણા મળતી. એ ઉપરાંત કાંઈ ને કાંઈ ઉપદેશ મળે જ રહેતો-આથી ઘણી બહેનોનાં જીવન સુધરતાં. મોતીભાઈનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે તેના પરિચયમાં જે કોઈ આવે તેને 'તે ઘડીકમાં અસર કરતા. અને એક વખત એના પરિચયમાં આવેલ માણસ ખીજી વખત એની પાસે આવ્યા વિના રહેતો નહિ.

મોલાકત (અણુશા વ્રત) આવે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં ઊંઘરાઓ દેદો ફૂટે છે. એ રિવાજ મોતીભાઈને સારો ન લાગ્યો. એટલે એ નદીમાં ઊંઘરાઓને એકઠી કરે. રાસડા-ગવરાવી ખાવાનું વહેંચે. દેદો નહિ ફૂટવાનાં બે વેણુ પણ કહે-રમતો રમાડે અને આનંદ અને હિસેવ નું વાતાવરણ બાંધે કરે.

આમ સૂર્યોવનની ઉત્તિ માટે પણ એમની નજર પડેલી અને એનાં ફૂંક જીવનમાં એણે થોડુંક કરેલું પણ ખરું.

બાપુજી એની બેન્ડેન્ટ, દાદાભાઈ નવરોજી, ગોખલે, વગેરે દેશનેતાઓનાં જીવનચરિત્રો અમે સાથે જ લાંચી ગયા. મોતીભાઈએ નિશ્ચય કર્યો કે, જીવતા નેતાઓમાંથી બન તેટલાનો આપણે વંદવાણમાં ઉતારવા. બન્યું એવું, કે ગોખલેજીના રમોદક ફંક માટે મહાત્માજી રાજ-કોટ જતા હતા. અમને આ વાતની ખબર પડી. મોતીભાઈએ અમને કહ્યું, કે આપણે વંદવાણમાં મહાન પુરોષોને લાવવાનું વ્રત લીધેલ છે અને તેના અમલતરીકે બાપુજીને ઉતારવાનો આ હાર્ગ સારો છે. મહાત્માજીને વંદવાણમાં આવવાનું નોતરું આપવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અમે બધાય હતા વિદ્યાર્થી. કોઈની અલેડ જીવાનોથી વધુ આજર નહિ. મોતીભાઈ પણ અમારી મંડળીના એટલે મોટા

મોતીભાઈ તેમના બે ચાર સાથીઓને લઇને આશ્રમ પહોંચેલા. એ માંદાની શુશ્રૂષા બાપુજીને ખૂબ સંતોષ થાય તેવી રીતે કરેલી.

• મોતીભાઈનું જીવન તપસ્વી તો હતું જ, બાપુજીના પરિચયમાં આવ્યા તે પહેલાં તે સત્યાગ્રહી હતા. પરંતુ આશ્રમમાં રહી ગયા પછી તો વડવાણમાં ગૃહજીવન ગાળતાં છતાં એણે ખરું આશ્રમજીવન શરૂ કરી દીધું.

બ્રહ્મચર્ય-અપરિચ્છેદ-અસ્તેય વગેરે આશ્રમનાં પાંચે મત એણે લીધાં અને તેનું સખત પાલન એ કરતા. જીવનના ઉદ્ધા માસોમાં આ મતો સાથે અલૂણા મત પણ લીધું હતું. પાંચ યીજ ઉપરાંત છઠ્ઠી યીજ એ કદી ખાતા નહિ. એટલે કે શાકમાં તેલ આવે તો તે પેથુ યીજ ગણાય. આમ ધીરે ધીરે એમના જીવનને એમણે ખૂબ તપસ્વી બનાવ્યું. છતાં ગૃહકાર્ય અને અન્ય વ્યવસાય હંમેશાની મુજબ ચાલ્યો જતો. તેમનાં આવાં મતોથી તેમના દૈનિક કાર્યમાં કશી યે આંચ આવતી નહિ, બલકે કેટલીક વખત એમને સ્ફૂર્તિ વિશેષ જણાતી. વીરમગામની લાઈનદારીને અંગે પહેલાં કાઠિયાવાડના ઉતાડચોનાં પોટલાં વીરમગામ રેલ્વેસ્ટેશને તપાસાતાં, આથી ઉતાડચોની હાલાકીનો પાર ન હતો. મોતીભાઈને આ વાત ખૂબ જ સાલતી. હું આગળ કહી ગયો છું તેમ મોતીભાઈના મનમાં એક વિચાર ખૂબ ઘોળાયા પછી તે તેનો અમલ કર્યે જ રહેતા. એમની ક્રિયાશક્તિ ઘણી હતી. વીરમગામના ઉતાડચોનાં દુઃખો એમને અસહ્ય થઇ પડ્યાં અને ત્યાં સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવી જોઇએ, એમ એમને પ્રથમ સૂઝ્યું. એમણે આ વાત બાપુજીને જણાવી અને એનું મહત્ત્વ તેમને મળે ભીતર્યું. બાપુજીએ મોતીભાઈને જણાવ્યું, કે એ પ્રશ્ન હું ઉપાડું તો ખરો, પણ તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાવા તૈયાર છો? મોતીભાઈએ કુરબાન થવાની છતેમરી ખતાવી. બાપુજીએ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. લાગતાવળગતા સરકારી અમલદારો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને વિના લડતે પોટલાં તપાસવાનું બંધ થયું. આમ એક સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર એમના જીવનમાં બાકી રહી જતું હતું તે પણ તેમણે જોઇ લીધું. આ પ્રશ્ન વિષે લખતાં મહાત્માજીએ મોતીભાઈનો નામ-નિર્દેશ કર્યો છે.

તેમનો અભ્યાસ તો ચાર શુજરાતી જેટલો જ હતો, પરંતુ બાપા ઉપરનો કાણુ ભાર સરસ હતો. એ જ્યારે બોલતા ત્યારે બલજે કે સાંભળ્યા જ કરીએ એમ થતું. એકધારી એમની વાણી સતત વહે જતી. બાપા સંસ્કારી આવતી. પોતાનો અભ્યાસ થોડો હતો તેનો અભખરો એમને જરાય ન હતો. હિંદીનું એમને ઘણું સાફ, મોન હતું. પરંતુ એમને તો જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા ઘણી હતી, તેથી એ વળી સેવાના બહોળા ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજીની જરૂરિયાત છે એમ તે માનતા હતા; તેથી એમણે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ખૂબ ખંતથી શરૂ કરી દીધો. ઉપર જણાવ્યા તેવા અનેકવિધ અતિવ્યવસાય છતાં ત્રણ વર્ષમાં ત્રણ અંગ્રેજીના અભ્યાસ એમણે સારી રીતે કરી લીધો. અને એટલું સાધી લીધા પછી તો વધુ અડપથી ચાલવાના એમના કેડ હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ કાંઈક કાળો આપવાનો બલજે કે રહી જતો હોય તેમ એમણે એમના ઉદ્ધા દિવસોમાં ઘણાં પ્રેરક લખ્યો લખેલાં. એમાં આવતાં રૂપકો—દાખલાઓ, ઘણા જ મૌલિક હતા. એ સૂત્રોમાં બહુ માનતા અને પોતાના જ વિચારોના મંથન પછી

હવે જણાય છે, એ કહેતા “આત્માના દૃઢ નિશ્ચય પાસે પથ્થર પણ પીગળે છે એ વાત હું સૌ ટકા સાચી માનું છું; તો આ કાદરી શી વિસાતમાં છે ?” “મારા દિલને વધુ પવિત્ર બનાવી હું કાદરીને પીગળાવીશ.” પોતાના આ અખતરા સાથે એણે વધુ ઘત પણ લીધાં. અને રાજ કચેરીએ જવાનું ચાલુ રાખ્યું. કાદરી રાજ તેના સાથે જીએ. નજરે નજર મળે. મોતીભાઈ પાંચ સાત મિનિટ તેની નજર પડે તેમ બારણા બહાર બેસી ગ્રુપચૂપ બોલ્યા ચાલ્યા વિના દુકાને ચાલ્યા જાય. આ પ્રમાણે માસ દોઢ માસ ચાલ્યું. કાદરીને કંઈ અસર નથી થવાની એમ અમને લાગ્યું. ત્યાં એકાએક દરજાર સાહેબના જન્મદિવસના દિવસે બાપણુ કરતાં કાદરી સાહેબે કહેલ બાપણુના સમાચાર એમને મળ્યા. કાદરી સાહેબ બોલેલા કે “આ ગામમાં એક દરજી રહે છે અને તે કેટલાંક સેવાનાં કાર્યો કરે છે. તેના આવા ઉપયોગ માટે તેની અરજીમાં તેણે જણાવ્યા મુજબ જડેશ્વર પાસેની જમીન તેને આપવાનો અમરો વિચાર છે.”

આ ઉદ્ગારો સાંભળી મોતીભાઈને કેટલો આનંદ થયો હશે ? અમારા આનંદની તો અવધિ જ નહોતી. દવાઈ કિશ્ના જેવા જ માનેશ મનોરથો હવે તો હાથવેતમાં છે; એમ અમને થઈ આવેલું. પણ ઈશ્વરેચ્છા કોઈ જુદી જ હતી.

૧૯૭૩ ના પ્લેમનો અપાટો આખા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં લાગ્યો, તેમ વડવાણુમાં પણ લાગ્યો. વડવાણુની શેરીઓ અને બજારો નિર્જન બની. સૌ પોતાની જિંદગી અચાલવા જ્યાં શોધું ત્યાં નાહો. મોતીભાઈને અમે વડવાણુ બહાર નીકળવા ખૂબ વિનંત્યા તો જવાબ મળ્યો : “ગાંડિયાઓ, મોત કોઠીમાં પૂરાયે પણ કોષ્ટને મૂકનાર નથી. મૃત્યુ આવવાનું હશે તો ગમે ત્યાં જઈશ ત્યાં આવશે, તો અહીં જ રહી ગામમાં બાકી રહેલ નિરાધારોની સેવા હા ન કરવી ?” અમે તો સર્ગાવહાલાં સાથે વડવાણુની બહાર નીકળ્યા. મોતીભાઈ ગામમાં જ રહ્યા. માંદાની માવજત કરે અને ઈશ્વરભજન કરે.

સેવા કરતાં કરતાં એને એપ લાગ્યો, મરણપયારીએ પડ્યા અને ઈશ્વરને કરતું તે તે અકસ્માતમાંથી બચી ગયા, સદજ ઠીક થયું તો જુદામાં બાવી બેસવા લાગ્યા. પરોઢિયે પ્રાર્થના તો ચૂકાવ જ કેમ ? આમ પરોઢિયાની ખુશી દવાથી ન્યુમોનિયા લાગ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. પાંચ વર્ષના સમાજસેવાના એમના ટૂંક જીવનમાં એમણે કેટલી ય દિશાઓ બેઠી નાખી. એમના પૂર્વજન્મનાં અધૂરાં રહેલ કાર્યો અહીં અડપથી નાણે પૂરાં કરવાને જ એમનો અવતાર ન હોય તેમ ખૂબ અડપથી બણી દિશાઓમાં એમણે માણું માણું.

તેમના જીવનના કેટલાક કિસ્સાઓ ટાંકી એમની આ કથા પૂરી કરીશ. એ માનતા કે ખાતાં પીતાં આપણે જે વિચારો કરીએ છીએ તેને આપણા જીવનના ઉત્કર્ષ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આથી પાણી પીતાં કે કોઈ પેશુ ખાતાં એ ખૂબ શાંતિ જાળવતા. અને તે વખત જીવનની ઉમતિના સદ્વિચારો જ કરતા. એમની દૃઢ માન્યતા હતી, કે બોજનનું અણુએ અણુ કોઈ પવિત્ર વાતાવરણથી પવિત્ર થઈને શરીરમાં બળે છે ; તેની ચોર અસર જીવન ઉપર થાય છે.

બહેર જીવનમાં પડ્યા, પણ તેવાં કાર્યો માટે ભીખ મોગવાનું એમને ખાસ ન રચતું. ખાસ મિત્રો સિવાય એ કયાંય વેણ ન નાખતા, અને તેમ ન છૂટકે જ. ચાલે ત્યાં સુધી તો પોતે ગરીબ હતા છતાં પણ વધુ ગરીબ બનીને પોતાના ધરના પૈસા જ પાછો બાજે ખરચતા.

લો ક ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના રચનાના લોડજીવનની સુપ્રમાણ્ય માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી જનજીવન અને ચોક્કસ લાગણીઓની માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તન્ત્રી]

કડવા પાટીદાર (કણ્ણી) x

પાટીદાર કામ ચારપાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે: લેવા પાટીદાર, કડવા પાટીદાર, આંજણા, મતીઆ, ભગત વગેરે. લેવા અને કડવામાં ખાનપાનનો વહેવાર છે, આ બે કામે આંજણા, મતીઆ અને ભગતને હલકા ગણે છે તેથી તેમની સાથે એક પંથતે બેસી જમતા નથી. કન્યા વહેવાર તો કડવા અને લેવામાં પણ નથી તો આંજણા, મતીઆમાં હોય જ ક્યાંથી ?

યેવલા (નાસિક) ના એક કડવા પાટીદારે લેવાને પોતાની કન્યા આપ્યાનું માન જણાવ્યું છે.

ગુજરાતમાં કડવા પાટીદારની વસ્તી અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, પાટડી, વીરમગામ, ધોરાજી, ભાવનગર, પાટણ અને તેના જિલ્લામાં તથા કાઠિયાવાડનાં ગામોમાં છે. ગાયકવાડ સરકારના કઠી, કસોદ, મહેસાણા તાલુકામાં વિશેષ છે. કુલ વસ્તી ૧૪ લાખની અણાય છે.

ગુજરાત બહાર માળવામાં કડવા પાટીદાર વસે છે તથા દક્ષિણમાં ધુરાનપુર, ઔરંગાબાદ, યેવલા (નાસિક) તથા રાજપૂતાનામાં કીશનગઢમાં થોડાંક ઘર છે.

કડવા પાટીદાર ઉત્તરમાંથી આવ્યા એમ મનાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યના ઊંઝા ગામમાં રિયર થયા ત્યાં પોતાની કુળદેવી ઉમિયા માતાનું મંદિર છે. ત્યાંથી ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ અને પૂર્વમાં પથરાયા જણાય છે.

રથળાંતર ચતાં લમવહેવાર બંધ થયા આવવા જવાની સગવડ ઓછી હોવાથી દૂર દૂર કન્યા આપવી-લેવી અગવડભર્યું લાગવાથી ન્યાં વચ્ચે ત્યાં જથ્થા બંધાય ગયા અને લમવહેવાર પોતાના જથ્થામાં જ થવા લાગ્યો.

કડવા પાટીદારની વસ્તી ગામડામાં જ હતી. તેઓ ખેતી કરતા હતા. પંચપદપરાગત ધંધો ખેતીનો જ હતો. ગામડામાં દાઢ ખેતી એ મુખ્ય ધંધો છે જ. જેની પાસે નાણાંની સગવડ છે તેઓ ધીરધારનો ધંધો અને જીજ વેપાર કરે છે.

શહેરોમાં આવી વચ્ચા તેમણે ખેતી છોડી દીધી છે. ગામ કરતાં સારો ધંધો મળવાથી અમર દેવામાં ડૂબી જમીન વગરના થવાથી શહેરોમાં જવાનું થાય છે. પહેલા તો સારો ધંધો ચહે છે, પણ જીનને મિલોમાં અમર જીજે જાતમજૂરી કરવી પડે છે.

x કણ્ણી શબ્દ હલકો મનાવા લાગ્યો તેથી થોડાં વર્ષથી પાટીદાર શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. ૭. આ લેખમાં એ જ શબ્દ—પાટીદાર—વપરાયો.

કેતુ, ગરીસ, ખવાસ, ચાટલુ, ગધેરી, ચામડુ, લાડીઆ, લાવશી, ચુડગર, ગવાર, શાકવાળા, સીતવાળા, હાંચળાકવાળા, ચોધરી, મહાદેવીઆ, હાંકણીવાળા, ગોળવાળા, મહેતા, છાપગર વગેરે ઘણી અટકો છે. એ જાણી પરચાતિના સંબંધને દસવું આવશે, પણ એ અટકવાળા પોતાને એ નામે સંબોધતાં માન મને છે-ખુશી માય છે. ગામડામાં સ્થાનિક અટકો હોય છે.

ગોત્ર અને પર્વ જેવું કંઈ નથી. નેમ વેદ અને શાખા પણ નથી.

કડવા પાટીદારની ઉત્પત્તિની દંતકથા માનવા જેવી નથી. નાતના ખારોટો-વહીવંચા છે તેમની પાસેથી ઉત્પત્તિનો કંઈ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. એમની નોંધો વિશ્વાસપાત્ર નથી. ઘણી નોંધો ખોટી હોવાની ખાતરી કરેલી છે. હવે ખારોટો-વહીવંચાનું જોર ઓછું થયું છે. કેટલેક ઠેકાણે તેમને પેસવા દેવામાં આવતા નથી.

પાટીની દરખાર કડવા પાટીદાર છે. તેઓના કુટુંબમાં તરવાર રાખવાનો અને ખાંડાથી પરચવાનો રિવાજ છે. વરરાગનો પહેરવેશ અન્ય ન્યાતોને મળતો જ રહે છે, તેમજ વૈધવ્યમાં વિધવાને કાળો સાદરો પહેરવેશ પડે છે. શોકમાં ખેરાં કાળા સાદરા પહેરે છે. પુરુષો ઘોળા, કાળા, લીલી પાખડીઓ પહેરતા હતા; પણ હવે પાખડીઓ જ નીકળી ગઈ છે. ઘણા ખરા ટોપીઓ પહેરે છે, પણ જેઓ પાખડીઓ પહેરે છે તેઓ શોકમાં ઘોળા, કાળા, લીલી પાખડી પહેરે છે. લગ્નપ્રસંગે કેટલાક જાગ તોડે છે. કોઈ માતાએ છોડાછેડી છોડવાનું હતું તે બધું હવે અદૃશ્ય થતું જાય છે.

હજીવ નો કોઈ નથી, પણ હજીવેવી છે. જોડા ગામમાં ઉમિયામાતા હજીવેવી છે. તે કડવા પાટીદારની કુળદેવી છે. એ સિવાય અંબાજીમાતા, બહુચરાજીમાતાને પણ કડવા પાટીદારો માને છે. અન્ય કોઓ માને છે ને જ પ્રમાણે અંબાજી અને બહુચરાજીની માનતા કરવામાં આવે છે. કડવા પાટીદારો હિંદુ દેવદેવીને પૂજે છે તે ઉપરાંત મુસલમાનોના પીરોને પણ પૂજે છે. પીરાણા, મીરાં દાતાર અને આગાખાનને માનનારા છે. નારદીપુરના ગાંધી (અટકવાળા, અમદાવાદ રહે છે તે) અને કડવા પોળ, જહા ભગતની પોળવાળા કડવા પાટીદારો આગાખાની છે; પણ હવે નેઓમાંના ધણાએ મુસલમાની પંથનો ત્યાગ કર્યો છે.

કડવો પાટીદારોમાં દેસાઈ અને અમીનો છે. પાટીની આઈ-દરખાર અને કુટુંબ તથા ખીજ દેસાઈઓ છે. વીરમગામના દરખાર પણ દેસાઈ છે. જોત્તરિયામાં અમીનો છે. આ દેસાઈ અને અમીનો પોતાની દીકરીઓને અમદાવાદમાં આહિયામાં અને સુરતમાં આપે છે. એ દીકરીઓનાં માખાપ પોતાની દીકરી ક્યાં આપવાથી પોતાનું સારું દેખાશે એની બહુ કંજાળ રાખે છે, દીકરીને સુખ યશ કે દુઃખ તેની જરા પણ દરકાર કરતા નથી; તેથી ઘણી દીકરીઓ દુઃખ પામતી હતી. એકદ અહિના ઉપર જ પાટીની એક દેસાઈએ પોતાની દીકરી સારા મુરતિયો જોઈને પણ આહિયાને નહિ. એવા પાટીદારને આપી પ્રણાલિકાનો ભંગ કર્યો છે. તેમજ અમદાવાદના એક કુળવાને પણ એવો જ પ્રણાલિકાભંગ કરીને પોતાની દીકરીના સુખ તરફ લક્ષ્ય આપીને (જૂની માન્યતા પ્રમાણે ના દેવાય એવે ઠેકાણે) એક સુશિક્ષિત યુવાનને આપી છે. આ બે સંબંધનોયો સારા દાખલા બેસાડ્યા છે. પણ તેમને ખમવું તો પડ્યું જ હતું.

લગ્નદિવસ નક્કી થયા: કોઇએ લશ્કરીવાળાનાં લગ્ન વધાવ્યાં અને બીજાઓએ પટેલવાળાનાં વધાવ્યાં. લોકોને એક દિવસનાં લગ્ન પસંદ નહોતાં, પણ કંપાયા ચંપાયા શંકિને અનુસરતા હતા, તેથી એકને બદલે બે દિવસ પસંદ પડ્યા. લશ્કરીને લગ્નદિવસ ચૈત્ર વદ ૧૦ નો હતો અને પટેલવાળાનો વૈશાખ સુદ ૩નો હતો. એ બે દિવસ ઉપરાંત ત્રીજો દિવસ એટલે ચૈત્ર સુદ પૂનપને દિવસે એક લગ્ન સાબરમતી સ્ટેશન પર કડવા પાટીદારમાં થયું તેથી કડવા પાટીદારો શંકિના બંધનમાંથી છૂટ્યા અને તે વર્ષમાં આખો વૈશાખ મહિનો તથા જૂન માસના શુક્લ પક્ષમાં સેકડો કડવા પાટીદારનાં છોકરાં છૂટા લગ્ને પરણ્યાં. ત્યારપછી આ વીસ વર્ષના ગાળામાં છૂટાં લગ્ન મતાં રહ્યાં છે. શહેરોમાં મયાં છે તેપ ગામડાંમાં પણ થયાં છે, ફક્ત જિંજા ગામમાં હજુ સુધી એક પણ લગ્ન છૂટાં લગ્ને થયું નથી. જિંજા સિવાય લગ્ન કાઢવામાં જે ૧૧ ગામો સામેલ રહેતાં હતાં તે ગામોમાં પણ લગ્ન છૂટી તિથિએ મયાં છે. પટેલવાળા અને લશ્કરી એમ બન્ને તરફથી લગ્ન નક્કી મતાં હતાં, તેની લવાહીનો પ્રયત્ન થયો હતો પણ લવાહી પક્ષકારોએ કબ્જા રાખી નહોતી. ટૂંકમાં, આ પ્રશ્નના ઇતિહાસમાં કેટલાક કાર્યકર્તાઓની બેવચનાદારી ધણી જ ખટપટ થએલી, પણ તેનો લાભ નાતને એ મળ્યો કે નાત ધીમે ધીમે આ અર્થહીન શંકિમાંથી મુક્ત થઈ. ૧૯૦૧ માં દારિકા શારદાપીઠના શંકરાચાર્યે પણ આ રિપોર્ટ અસાચીય હોવાનો પત્ર લખ્યો હતો.

કડવા પાટીદારમાં વિધવા વિવાહની છૂટ છે, પ્રતિબંધ નથી; છતાં ઘણી વિધવાઓ નાતરે જતી નથી. અખંડ વિધવાધર્મ ખુશીથી પાળે છે. તેમાં કેટલીક બાળવિધવાઓ (અક્ષતયોગિનિ નહિ) હોય છે. વિધવાને એક દ્વજશ્રી લેસ મળી જાય તો ધીરૂધ વેચીને પોતાનો ગુનરો કરી શકે છે.

બાળલગ્નને લીધે સંસાર વહેણ મંડ્રાય છે, તેને પરિણામે બીનાં શરીરો નબળાં થાય છે અને સુવાવડનું મરણપ્રમાણુ વધે છે.

કડવા પાટીદારોનાં લગ્નોમાં બાંહેધર અને ફૂલના દડાનો એક વિચિત્ર રિવાજ છે, તે નીચેના દાખલાથી સમજાવશે. ધારો કે એક પિતાને બે પુત્રીઓ છે નેમાંની મોટી દીકરીને પરણાવી. ને લગ્ન મંદ્ર ગયા પછી નાની દીકરીને પણ એ જ વર સાથે પરણાવવાની ક્રિયા કરે છે. એ વર બાંહેધર કહેવાય છે. એ ક્રિયા પણ બાંહેધરની ક્રિયા કહેવાય છે. એ ક્રિયા મંદ્ર ગયા પછી નાની દીકરી રાંડી હોય એવી વિધિ કરે છે, તે દીકરીને સનાન કરાવે છે વગેરે. અને પેલા વરને રૂ. ૧૨ (અગર કાંઈ વધારે જાણું) આપવામાં આવે છે. એની ફારગતી પણ લેવાય છે. નાની દીકરીને રાંડેલી ગણીને મોટી થયે નાતરે દંપ શકાય છે. આ પ્રમાણે કોઈ છોકરી કુંવારી રહી જતી હોય ત્યારે કોઈ પણ વર સાથે ફેરા ફેરવીને બાંહેધર લગ્ન કરી શકાતાં હતાં. કોઈ પણ છોકરીને ઉપર કહ્યું તેમ બાંહેધર સાથે પરણાવવાનું બની ના શકે ત્યારે ફૂલના દડા સાથે છોકરીને પરણાવવામાં આવતી હતી. લગ્નવિધિ મંદ્ર રહ્યા પછી ફૂલના દડાને ફૂવા કે તળાવમાં નાખી દેવામાં આવતો હતો, અને છોકરી રાંડી હોય એવા વિધિ થતો હતો. તે છોકરીને પણ મોટી થયેથી નાતરે આપવામાં આવતી હતી. કડવા પાટીદારનાં લગ્નમાં કાંઈ જ વિધિ થતી નથી. ફક્ત ફેરા ફેરવી લીધા એ જ બધી ક્રિયા મનાય છે. નેથી જ એક કહેવત પ્રચલિત છે: “દોઢ છાણું ને ડોકલી લી, કડવા પરણે રાત ને દો.”

નાતમાં સુધારા કરવા માટે શ્રી કડવા પાટીદાર હિતવર્ધક મહામંડળ રચાયું છે. તે સંસ્થા ગાટડીના દરબાર રવ. સૂર્યભલસિંહજીએ ૧૯૧૨ માં રચાપેલી. એ દરબારને બહુ કરવાની ઉમેદ હતી, પણ નાતના દુર્ભાગ્યે તેઓ બીજે જ વરસે દેવલોક પામ્યા. અત્યારે એ સંસ્થાનો વહીવટ બે કુળવાનો બચાવી પડ્યા છે. ૧૬ વર્ષથી આશરે ૬૦ છોકરાની એક બોર્ડિંગ ચલાવવામાં આવે છે. તે સિવાય સંસ્થાના બીજા ઉદ્દેશોનો આરંભ પણ કર્યો નથી. સંસ્થા તરફથી વિદ્યાર્થીઓને રકાલરશીપો અપાય છે તે પક્ષપાતથી અપાય છે, લાયક વિદ્યાર્થીને ભાગ્યે જ મળે છે. ગયા વર્ષના જુન મહિનામાં એક યુવકને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નીમ્યો તેણે કેટલાક છોકરાને બોર્ડિંગમાં દાખલ કર્યા નહિ. તેમણે સ્વાશ્રયી છાત્રાલય કાઢ્યું. તેમાં મહિને સાડાનવ રૂપિયા ખર્ચ આવે છે. અને તેમાં હાલ ૧૫ વિદ્યાર્થી છે. ગઇ દિવાળીમાં હિતવર્ધક મહામંડળની બોર્ડિંગમાં એક વધુકને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નીમ્યો. છોકરાઓના કહેવા પ્રમાણે તેના ત્રાસથી ૫૦ છોકરાઓ બોર્ડિંગમાંથી ભેડી ગયા ત્યારે ત્યાં રૂકત પાંચ જ છોકરા રહ્યા હતાં. ડરથી ગામે ચાલિતની પરિષદ બરાબ તેમાં પેલા ૫૦ છોકરા માટે ઉધરાણું થતાં રૂ. ૧૫૦૦ મળ્યા. તેમાંથી તેમને માટે બે મહિનાથી બોર્ડિંગ ઉઘાડી છે એટલે હાલ ત્રણ બોર્ડિંગો થઇ છે. મંડળની બોર્ડિંગમાં હાલ ૧૫ છોકરા છે.

આ લેખમાં કોઇને પણ માફ સમાડવાને સખ્યું નથી. ખરી હકીકત જણાવીને જ્યાં નબળાઇ હોય તે કાઢી નાખવા વિનંતિ કરી છે. નબળાઇઓ સંગ્રહી રાખવાથી ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી.

ગાયરખરોડ, અમદાવાદ. }
તા. ૩૧-૩-૩૦

હીરાલાલ વસંતલાલ

ભૂતકાળમાં હિંદ

પૃથ્વી પર મનુષ્ય અવતર્યો ત્યારથી જીવન ટકાવી રાખવાની તેની શક્તિ, તેની શક્તિના તથા યુદ્ધની ઇચ્છાના પ્રમાણમાં હતી. પ્રાચીન લોકોનો તથા હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ આ સત્યને અગમ્ય રીતે સાબીત કરે છે.

પ્રો. હયુઇ

નીલની ખીણો પાસે પિરામીડ બની કયાં પહેલાં, ન્યારે યુરોપી સંસ્કૃતિના કેન્દ્રો સમાગ્રી અને ઇટલી જંગલી અવસ્થામાં સજડતા હતા ત્યારે હિંદ દોલત તથા બળવાનું ધામ હતું.....હિંદની પ્રાચીન સ્થિતિ અસાધારણ બળ્ય હોવી જોઈએ.

મેસિડોનિયાના સમ્રાટની સ્વારી પહેલાં હિંદ વિષે યુરોપ જે સઘળું જાણતું હતું તે તેના સુવર્ણ, મોતી, તેજના અને મોંઘાં વસ્ત્રો દ્વારા હતું.

ત્યાં (હિંદમાં) સહીસલામતી હતી, સ્વાતંત્ર્ય હતું, ત્યાં ધનિકો તેમજ ગરીબો નહોતા. ....

રાસ ડેવિડસ કૃત બુદ્ધિસ્ત ઇટિયા (પૃ. ૪૯)

મુસલમાની જીત વખતે

તે (મલેક કાફુર) લૂંટ તરીકે તેની સાથે ૬૦૦ મણ ચોખ્ખું સોનું, ૭ મણ મોતી, ૨ મણ હીરા, માણેક, નીલમ, ૧૦૦૦ મણ રૂપું, ૪૦૦૦ રેશમના તાકા અને ખીંછ અસંખ્ય મૂલ્યવાન વસ્તુઓ લેત્ર ગયા.

કાફુરની સ્વારી (ગ્રોરીઅન્ટલ હેરલ્ડ).

આ સ્વારીમાં, વજન યવાથી સિપાઇઓ રૂપું ફેંકી દેતા એમ કહેવાતું. ન્યારે સોનું, યુજકળ મળી શકતું હતું. .... (ગ્રોરીઅન્ટલ હેરલ્ડ.)

કેપ ઓફ ગૂડ હોપથી શાંધાઈ સુધીના દરેક બંદરે, જુદી જુદી તરેહનો હિંદનો માલ યુજકળ જગ્યામાં ગમે તે ખરીદી શકતા.....

માર્કેપોલો, ૧૨ મી સદી.

બાર લાખ મનુષ્યોની વિશાળ વસ્તીવાળું ગુર શહેર, બળ્ય મકાનો અને છાયાવાળાં વૃક્ષોની હારવાળા સીધા મોટા રસ્તાઓ સહિત એટલું તો મોડું છે અને શેરીઓ લોકો તથા બ્યવહારથી એટલી બધી બરપૂર હોય છે કે તેઓ એક ખીજાને બટકાયા સિવાય રસ્તો કરી શકતા નથી. અને જેઓ ઘોડેસવારમાં અથવા અમીર ઉમરાવોની સ્વારીના હાથી વચ્ચે પડે તે તે પ્રાણીઓના પગ તળે કચરાઈ જઈને ત્યાં ને ત્યાં મરણને શરણ થાય છે.

(ડી. એરેનાનાં સંસ્મરણો ૧૨૫૮ A. D.)

બ્રિટિશ જીતના સમયે

બંગાળ એવો દેશ છે, કે જેની દોલત અખૂટ છે અને તે તેના માસિકને જગતમાં સૌથી શ્રીમેત બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે.

(ક્લાઈવના પત્રો ૧૭૬૧)

છે. તેઓ બધાં ગરીબ દેખાય છે અને જીવવાની રમ માટે મજૂરી કરતાં હોય છે. તેઓ નબળાં અને હિંમતીન દેખાય છે.

સર ફ્રેડ્રિક ટીલ્ક

એ નિઃશંકે વાત છે કે આ વખતે બ્રિટિશ હિંદમાં લાગ્યે જ એવું કાંઇ ગામ હશે કે જે માયાભર દેવામાં રૂબેરૂં નહિ હોય—૧૮૮૦

(રીપનની હકુમત હેઠળનું હિંદ)

આજળ જોતાં પણ હિંદ નબળું પડતું જાય છે. આપણા શાસન નીચે વિશાળ જન-સમૂહનું પ્રાણુત્તર ધીમે ધીમે પણ પ્રતિદિન વધારે ત્વરાથી, હલકું પડતું જાય છે.

એ. એચ. હિંદનેન ૧૯૧૫

x

x

x

x

બચરયા અને બક્ષણનીતિ એક જ સરકારનાં બે કાર્યો છે !

હોર્ડ કર્ઝન (મીત્યરનું ભાષણ ૧૯૦૨)

રામને ઇચ્છે જો અચાનકે હોડવું પડ્યું, તેમ બ્રિટનને હિંદુસ્તાન હોડવું પડે તો તે એવો દેશ છોડી જશે, કે જેમાં કેળવણી, આરોગ્ય કે પૈસો કાંઇ નહિ હોય.

સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન

બ્રિટિશ રાજતંત્રનો સિદ્ધાંત

જાતિ વિરુદ્ધ જાતિ અને યાતિ વિરુદ્ધ યાતિને લડાવવાની આપણી સાચી નીતિ હોવી જોઇએ.

વેસ્ટ મિન્સ્ટર રીન્યુ ૧૮૫૮

x

x

x

x

હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તથા દેશી રાજ્યોને નાનાં રાજ્યો સાથે લડાવીને બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થઇ.

ઇન્ડિયન રાજ સ્ટી ઇલબ યુલેટીન નાં. ૨ ટોકિયો (૧૯૨૫)

હિંદમાં સત્તા જારી રાખવા માટે તથા આપણી સત્તા સાંવત્રિક તથા સંપૂર્ણ જનતી અટકાવતી દરેક રાજકીય સંસ્થાનો તથા દરેક સામાજિક વિવાજનો આપણે નાશ કરવો જોઇએ.

ધી ટાઈમ્સ (૨૬, જુન ૧૮૫૭)

હિંદમાં સરકારનો સિદ્ધાંત સાદી નિરંકુશતા છે અને હોવો જોઇએ. પશુપાળ અને ત્યાગ તથા સમજના અગતી નિરંકુશતા વચ્ચે આપણી પસંદગી કરવાની છે.

હુરીઅટ માર્શિના (૧૮૫૭ મે)

વાંકનેર

છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર

૨૧: ૧૦: ૨૯

જ્ઞાનાંજન નિયોગીના "હિંદવા" પરથી અનુવાદ.

x "પ્રસ્થાન"ના એક માસના અંકમાં "જ્ઞાનગોચરી" વિભાગમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫ ઉપર Arkar છપાયેલ છે. તેનો જીવતાની રાખે મળ્યો નહોતો તેથી અહીં હશે ? તેમ પ્રશ્ન પૂછેલ છે. એક મુદ્ર પ્થાન ખેંચે છે કે તે 'વરદાગ' છે.

છે. તેઓ બધાં ગરીબ દેખાય છે અને જીવવાની રત્ન માટે મજૂરી કરતાં હોય છે. તેઓ નબળાં અને ઉદાસીન દેખાય છે.

સર ફ્રેડ્રિક દ્રીબ્ઝ

એ નિઃશંક વાત છે કે આ વખતે બ્રિટિશ હિંદમાં ભાગ્યે જ એવું કાંઈ ગામ હશે કે જે માથાબર દેવામાં ડૂબેલું નહિ હોય—૧૮૮૦

(રીપનની હકુમત હેઠળનું હિંદ)

આગળ જોતાં પણ હિંદ નબળું પડતું જાય છે. આપણા શાસન નીચે વિશાળ જન-સમૂહનું પ્રાણતત્ત્વ ધીમે ધીમે પણ પ્રતિદિન વધારે ત્વરાથી, હલકું પડતું જાય છે.

એ, એચ. હિંદમેન ૧૯૧૫

x

x

x

x

બવરયા અને બક્ષણનીતિ એક જ સરકારનાં બે કાર્યો છે !

લૅડ' ઇર્ઝન (સીવ્યરનું બાપણ ૧૯૦૨)

રામને ઇંગ્લેંડ જેમ અચાનક છોડવું પડ્યું, તેમ બ્રિટનને હિંદુસ્તાન છોડવું પડે તો તે એવો દેશ છોડી જશે, કે જેમાં કેળવણી, આરોગ્ય કે પૈસો કાંઈ નહિ હોય.

સર ડેનિયલ હેમિલ્ટન

બ્રિટિશ રાજતંત્રનો સિદ્ધાંત

જાતિ વિરુદ્ધ જાતિ અને યાતિ વિરુદ્ધ યાતિને લગાવવાની આપણી સાચી નીતિ હોવી જોઈએ.

વેસ્ટ મિન્સ્ટર રીબ્યુ ૧૮૫૮

x

x

x

x

હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તથા દેશી રાજ્યોને નાનાં રાજ્યો સાથે લગાવીને બ્રિટિશ રાજ્યની રચાપના ચક્ર.

ઇન્ટરનેશનલ સ્ટડી કલેજ બુલેટીન નં. ૨ ટોકિયો (૧૯૨૫)

હિંદમાં સત્તા જારી રાખવા માટે તથા આપણી સત્તા સાર્વત્રિક તથા સંપૂર્ણ બનતી અટકાવતી દરેક રાજકીય સંરચાનો તથા દરેક સામાજિક રિવાજનો આપણે નાશ કરવો જોઈએ.

ધી ટાઈમ્સ (૨૬, જુન ૧૮૫૭)

હિંદમાં સરકારનો સિદ્ધાંત સાદી નિરંકુશતા છે અને હોવો જોઈએ. પશુબળ અને ન્યાય તથા સમજના બળની નિરંકુશતા વચ્ચે આપણી પસંદગી કરવાની છે.

હેરીઅટ માર્ટિન (૧૮૫૭ મે)

વાંકાનેર

૨૧: ૧૦: ૨૯

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

જ્ઞાનગોચર નિયોગીનાં "ઇડિયા" પરથી અનુવાદ.

x "પ્રધાન"ના જેઠ માસના અંકમાં 'જ્ઞાનગોચરી' વિભાગમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫ ઉપર Arkar છપાયેલ છે. તેનો અનુવાદી રાખ્દ મળ્યો નહોતો તેથી અહીં હશે તેમ પ્રશ્ન પૂછેલ છે. એક પ્રુત્થાન બિંદુ છે કે તે 'વરદાન' છે.

[હે માતા ! તું પ્રતાપ જોવા પુત્રવત્સને ઉત્પન્ન કર, જેને અકબર એશિકા આગળનો ૧૫ સમજીને સુતેસો ચમકીને જીડે છે.]

અધરે અકબરિયાહ, તેજ તુહાસો તંરકડા:

નમ નમ નીસરિયા, રાણુ બિના સહ રાજવી. ૪

[હે અકબર, તારો પ્રતાપ જોધને મહા આશ્ચર્ય થાય છે; જેની આગળ મહારાણા પ્રવાયના સૌ રાજવીઓ ઝૂંપી પડ્યા.]

સહ ગાવડિયો સાથ, એકણુ બાઠે બાડિયો:

રાણુ ન માની નાથ, તોડે સૌંઠ પ્રતાપસી. ૫

[હે અકબર ! તે ગાયરૂપી સૌ રામ્યએને એક વાડામાં એકત્ર કર્યા છે. પરન્તુ હિ-(સૌંઠ) રૂપી પ્રતાપસિંહ તારી નાથને ન માનતાં આજે ગરજ રહ્યો છે.]

પાતલ પાથ પ્રમાણુ, સૌંઠી સૌંગા હર તણી:

રહી સદા લગ રાણુ, અકબરસૂં ડોલી હર અણી. ૬

[મહારાણા સંઘામસિંહના પ્રતાપસિંહની પાધડી જ ગણતરીમાં સાચી છે જે અકબર નમ્રુખ અણનમ રહી.]

ચોથો ચીતોડાહ, બાટો બાજંતી તણો:

માથે મેવાંડાહ, ચારે રાણુ પ્રતાપસી. ૭

[હે ચિતોડના સ્વામી મહારાણા પ્રતાપસિંહ ! હે મેવાડપતિ ! પાધડી તારા જ શેર પર છે.]

અકબર સમદ અથાહ, તિહું રૂખા હિન્દુ તુરક:

મેવાડો કિંક માહું, ચોયણુ ફૂલ પ્રતાપસી. ૮

[અકબરરૂપી અથાગ સમુદ્રમાં હિન્દુ તુરક સૌ રૂખી ગયા; પરન્તુ મેવાડનો નાથ પ્રતાપ જિમાં કમળના ફૂલ સરીખો જ રહ્યો.]

અકબરિયે ઇંકે બાર, દાગલ ફી સારી ફુની:

અણુ દાગલ અસવાર, ચેટક રાણુ પ્રતાપસી. ૯

[અકબરે એક જ વારમાં સમસ્ત જગતને કલંકિત કરી દીધું; પરન્તુ ચેતક મેવાડનો અસવાર રાણો પ્રતાપ નિષ્કલંક રહ્યો,]

અકબર ચોર અંધાર, હોંધાણું હિન્દુ અવર:

જાગે જગદાતાર, પાહરે રાણુ પ્રતાપસી. ૧૦

[અકબરરૂપી ચોર અંધકારમાં સૌ હિન્દુ સ્પષ્ટ ગયા; પરન્તુ જગતનો દાતા રાણો પ્રતાપ (ધર્મધનની રક્ષા કાળે) પહેરા પર જીભો છે-નગ્રત છે.]

હિન્દુ પતિ પરતાપ, પત રાણો હિન્દુ આણુરી:

સહો વિપત સંતાપ, રાત્રસપથ કરિ આપની. ૧૧

[હે હિન્દુપતિ પ્રતાપ ! હિન્દુઓની લાજ રાખ તારી પ્રતિષ્ઠા પૂરી કરવાને સૌ કંઈ સહન કર.]

અમ્યા ચીતોડાહ, ચોરસ તણો પ્રતાપસી:

સોરસ અકબર સાહ, અલિયલ આલડિયા નહીં.

કહે પૃથ્વીરાજ પ્રિયા નૈક ઉર ધીર ધરો ચિરજીવી રાનાત્રી
સ્ત્રેચ્છન લગાવેગો:
'મન કો મરદ માની પ્રબલ પ્રતાપસિંહ બહુબર જ્યો
તકપ અકબર પૈ આવેગો:

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

પૃથ્વીરાજે મહારાણા પ્રતાપના સંબંધમાં બીજાએ અનેક પદ રચ્યાં છે: એમાંનું એક
ગીત અહીં આપ્યું છે.

નર તેથ નિમાણા નિલજી નારી અકબર ગાહક બટ અબટ:
ઝોહટે તિજી જાથર ચીતોડો બેચે કિમ રજપૂત બટ.-૧
રોજાથતો તણે નવરોજે જેથ મુસાણા જણો જણુ:
હિન્દુનાથ દિલીચે હારે પતો ન ખરચે કસરી પણુ.-૨
પરપંચ લાજ દીક નહ વ્યાપણુ ખોટો લાલ અલાલ ખરો:
રજ બેચપો ન આવે રાણો હારે મીર હમીર હરો.-૩
ધેખે આપતાણા પુરુષોત્તમ રહ અણિયાલ તણે બલ રાણુ:
ખત બેચિયો અનેક ખત્રિયા ખતવટ થિર રાખી ખૂમાણુ.-૪
જાસી હાર બાત રહસી જગ અકબર ડગ જાસી એકાર:
રહ રાખિયો ખત્રી મમ રાણે સારાલે ખરતો સંસાર.-૫
બાવાર્ય:

જ્યાં માનવીન પુરુષ અને લજ્જામહીન સ્ત્રીઓ છે, અને અકબર જેવો ગ્રાહક છે, એ
બળરમાં જઇને ચિતોડનો સ્વામી રાજપૂતીનો બાગ કેમ વેચે ?

મુસલમાનોના નવરાજના સમયે પ્રત્યેક વ્યક્તિ લૂંટાઇ ગઇ, પરંતુ હિન્દુઓ સૂરજ
રાણો પ્રતાપ એ દિલ્લીના બળરમાં નિજ ક્ષત્રિવટ કેમ ખરચે ?

વંશલજ્જાએ બરી દષ્ટિ પર અન્યનો પ્રપંચ વ્યાપ્તો નથી; આથી પરાધીનતાના
સંખના લાભને જરૂં અને અલાભને સારું સમજીને બાદશાહી દુકાન પર રાજ વેચવાને
હમીરનો પૌત્ર રાણો પ્રતાપ કદી નથી આવતો.

પોતાના પૂર્વજોનાં ઉત્તમ કર્તવ્ય જોઇને મહારાણાએ બાલાના બળે ક્ષત્રિવર્ધનને
અચળ રાખ્યો: અને અન્ય ક્ષત્રિયોએ પોતાનું ક્ષત્રિવટ વેચી નાખ્યું.

ડગરખી અકબર પણ એક દિવસ આ સંસારમાંથી ચાલ્યો જશે અને દાંટ પંથુ
બીડી જશે; પરંતુ સંસારમાં એ વાત તો અમર રહી જશે, કે ક્ષત્રિવટમાં રહીને એ ધર્મ
કેવળ રાણા પ્રતાપે જ રાખ્યો: હવે સા એનો ઉપયોગ કરો.

પૃથ્વીરાજ મદા રસમ કલિ હતો. એની પ્રથમ રાણી લાલાદે પણ કવિતા કેરતી
હતી. એવી રસમથી રમણીની સાથે કવિ પૃથ્વીરાજના દિવસો આનંદમાં પીતતા હતા;
પરંતુ દુહોએ લાલાદે ભરપૌવનમાં સ્વર્ગસ્થ થઈ. જ્યારે એનો દેહ ચિતા પર પ્રજળી
રહ્યો હતો ત્યારે પૃથ્વીરાજે કહ્યું:

તો શંક્યાં નહિં આવસ્યો, જે ! ખાસદ નિસક;
મે રખત, તૂ ખાલિયા, લાલ રહદા હક.

હીધ અને ગાયરબૂમિની ન્યૂતતાને કારણે ગો-કુળનો નાશ અખાધિત ચાલ્યા કરે છે. ભારત-વર્ષમાં ગૌભાતાના વંશને માટે ધાસચારાનો કંઈ જ પ્રબંધ નથી. આને હીધ ખાવાના પદાર્થોની ખેતી કરવાની વાત તો બાલુએ રહી, પણ ચેટ બરીને ધાસનાં તણખાં પણ મળતાં નથી. હજી સુધી આપણે જાણતા નથી, કે ગોખતિને કેવો અને કયી રીતે ધાસચારો પૂરો પાડવો જોઈએ ? પશુવર્ગ પોતાની ચોષાથી જે કાંઈ એ ચાર કેળીયા ખાઈ લે છે તે જ તેનો આહાર છે. ત્યાં ધાસનું જ ઠેકાણું નથી ત્યાં પચીથી પશુઓને અજ કયાંથી અપાય ? જે ગાયને તેનો ધણી ખાવાને ધાસચારો નથી આપતો, તેવી ગાયો અહીં તહીંથી એક જુદું કે ઘાડાની સાદ ખાતી કરે છે. આપણે, આપણે માટે રાધિલા અજમાંથી વધેલું ટાંડું અજ આપણાં પશુઓને ખવડાવી તેના ઉપર મોટો ઉપકાર કરીએ છીએ ! ઐટલિટનની જમીનનો ત્રીજો ભાગ ગોચર-બૂમિને માટે સુરક્ષિત છે; અને એટલા પર પણ ત્યાં ધાસચારાની ખેતી કરવામાં આવે છે. ક્લેવર, લુસર્ન, રેડિક આદિ ધાસ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે; અને ઘઉં, જવ, મગ વગેરે પશુઓને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. મિ. મેકડોનલ્ડ 'Cattle, sheep and deer' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે—

“સમસ્ત ઐટલિટનની ૭,૭૫,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાંથી ૪૬૦૦૦૦૦૦ એકર જમીનમાં જુદા જુદા પ્રકારની ખેતી કરવામાં આવે છે અને ફક્ત પશુ સેવાય છે. પહાન અને આબાદી જતાં ૨૩૦૦૦૦૦૦ એકર જમીન એટલે અડધીઅડધ જમીન રચાયી. ગોચરને માટે જ વપરાય છે.” ઇંગ્લંડમાં કિંમતી જમીન હોવા છતાં પણ અડધી અડધ જમીન ગોચર માટે રખાઈ છે; પણ ભારતવર્ષમાં તે થોડા જ પ્રમાણમાં છે. પશુઓની ધટતી જતી સંખ્યાનું કારણ એ ગોચર બૂમિનું કમીપણું છે, એમ સમજાય છે. સ્વચ્છ હવા-પાણીમાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં ધાસ પાંદડાં, જડીભુદીઓ વગેરે ખાધને તે હૃદયુષ્ઠ બને છે, ધાસની સાથે જાતજાતની વનસ્પતિ ખાધથી તે નિરોગી પણ રહે છે. એકજ જગ્યા પર રહીને ચરનાર ગાયો સારી હોતી નથી. લખ્યું છે કે :

“ગાયસ્તૂળમિષ્વારપચે પ્રાર્થયન્તે નર્ષ જષમ્ ।

એટલે “ગાયો અરવ્યમાં નવું નવું અને વિવિધ પ્રકારનું ધાસ ખાવાની ઇચ્છા કરે છે.” તેમજ પવૈતની ખાસેલી ગોચર બૂમિમાં ચરનાર પશુઓ હૃદયુષ્ઠ બને છે.

ચાલુ સ્થિતિમાં ગોચર બૂમિનો અભાવ દેખીને એમ નહિ સમજવું જોઈએ, કે પહેલાંના સમયમાં ગણુ આવી જ સ્થિતિ હતી. પહેલાં જરિયાત કરતાં પણ વધારે ગોચર જમીન રાખવામાં આવતી, અને અગણિત પશુઓ સ્વચ્છતાપૂર્વક ત્યાં ચરતાં હતાં. એ વખતે પણ કેટલાંય રાજ્યોમાં ગોચર માટે જૂઠા જમીન રાખવામાં આવતી. એ બાબતમાં મેસર રાજ્ય આગળ પડતો ભાગ બજવે છે. બારેય માસ ત્યાં ધાસ વગેરેની અધિકતા જ માલમ પડે છે.

ભારતવર્ષમાં કેટલાક પ્રાન્ત એવા છે, કે ત્યાં ગોચર બૂમિ રાખવામાં આવતી નથી. ત્યાંની ઇચે ઇચ જમીન ખેતીકામમાં વપરાય છે, ત્યાં બારેય માસ ખેતી થાય છે. તેવા પ્રદેશની ગાયો હાડપિંજર જેવી માલમ પડે છે. એવા દેશમાં સૌથી પહેલો નંબર બંગાળનો છે. તેમની આવી દુર્દશા કંઈક કુદરતી કારણોપર અને વધારે ત્યાંના રહીશોની એપરવાહ ઉપર અવલંબે છે. બંગાળમાં પાટ (જે ઉપર યજ્ઞ પાટ રાખે આવેલો છે) ની ખેતી થઈ શકે છે; કારણકે પાટનો ભાવ ચઢ ઉતર રહે છે, તેથી કરીને દરિદ્ર ખેડનો ખર્ચ

વગેરેની થઇને થાય છે. આના ચોક્કસ આંકડા મળતા નથી તેથી, અહીં લખવા અસંભવિત છે. બાકીના જંગલ, પહાડ વગેરેના આંકડા નકશામાં બતાવ્યા છે. આ વિષયમાં આંકડા-શાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે, કે ગોચર માટે ૬૪ લાખ એકર જમીનથી વધુ નથી. અહીંના ગોચર માટે જમીન નામમાત્રની છે. જે કંઇ ખરાબ જમીન પડી રહેલી છે—જે દેવેતીના કામ માટે અયોગ્ય છે. કે જેમાં વરસાદ પાણીથી જે કાંઇ ચારો થાય છે તે જ આપણું પશુઓનો ખોરાક. અહીં એક એકર જમીનમાંથી ૨૮ પશુ મટિનું ઘાસ મળે છે. વિદેશમાં એટલું ઘાસ પેદા કરવામાં આવે છે કે પશુઓ પણ ખાઇ શકતાં નથી. વધેલા ઘાસને તેઓ દિન-દુરયાનમાં વેચી સારી કિંમત મેળવે છે! આપણા દેશની ગોચર જમીનનો આપણને ખ્યાલ આવે છે કે પરદેશમાંથી લાખો રૂપિયાનું ઘાસ આવ્યા છતાં પણ ઘાસ-ચારાની તંગીને લીધે લાખો જનનર દર વર્ષે મરી જાય છે. અને કરોડો પશુઓ મૃતતત છુવન વ્યતીત કરે છે. આમ ગોચર જમીનના અભાવથી અને ચારો નાક મળવાથી ગરીબ ભારતવાસી પોતાની ગાય કસાઇને ત્યાં વેચે છે. ચારાની આવી ભવંકર ઉણપને લીધે ગોવધ દરહમ્મેશ વધ્યા જ કરે છે.

જ્યાં ઘાસ, ચારો, બૂસ વગેરે ઓછા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતું હોય તેવી જગ્યાની વાત બાજુએ રાખીએ. કહેવાય છે, કે માળવા પ્રાંતમાં ઘાસપાણી પુરૂકળ છે. અહીંનાં દરેક વર્ષે વેશાળ માસથી આપાદ માસ સુધીમાં નાના નાના ગામમાં તૃણના અભાવને લીધે દાનરો ગાયો મરી જાય છે. જ્યારે આમ માળવાની દશા છે, ત્યારે મારવાડી લોક ઘાસચારાને અભાવે ગાયબળદને લાઇને તેની રક્ષા કરવા ત્યાં જઇને નિવાસ કરે છે. આજથી ચાળીસ વર્ષ ઉપર પૂનાનો લાવ દાનરે બે ત્રણ રૂપિયા હતો, પરંતુ ત્યાં જોઇ અપાદ મહિનામાં ત્રીસથી ચાલીસ રૂપિયા દાનરોનો લાવ ચઢી જાય છે. એથી અનુમાન કરવું સહેલ છે, કે હિંદુસ્થાનમાં ઘાસચારાનો અભાવ છે, જ્યારે ખાનાર વધારે છે. આનું પરિણામ એમ આવતું નેહએ કે પશુઓને કસાઇએને ત્યાં મોકલવાં અથવા ભૂખે મરવા દેવાં.

દૂધાળાં પશુઓની સંખ્યા

	બળદ	ગાય	વાછડા- વાછડી	પાંડી	કેંસ	પાંડા-પાંડી (ખેચા)	કુલ જોડ.
મિટિશ-ભારત (૧૯૨૩-૨૪)	૪૬૪૧૪૬૨૮	૩૭૨૧૬૩૭૦	૩૦૮૫૫૬૦૦	૫૪૨૭૫૬૨	૧૩૫૩૫૪૫૫	૧૦૦૪૫૨૮૨	૧૪૬૪૮૨૩૨
દેશી જાન્ય (૧૯૨૨-૨૩)	૧૦૫૧૮૧૨૦	૬૭૮૮૬૬૫	૫૬૦૫૪૦૦	૧૧૦૯૨૫૯	૪૦૨૫૩૨૫	૧૯૦૩૧૪૨	૩૨૬૫૦૪૧૧
કુલ	૫૬૯૩૩૫૪૮	૪૪૦૦૮૦૩૫	૩૬૪૬૧૦૦૦	૬૫૩૬૮૨૧	૧૭૫૬૦૭૮૦	૧૧૯૪૮૪૨૪	૧૭૯૪૪૮૧૪૩
સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગોવંશની સંખ્યા ૧૪૩૪૦૨૫૮૮				સમસ્ત ભારતમાં કેંસ અને પાંડાની સંખ્યા ૩૬૦૪૬૦૫૫			

સમસ્ત ભારતવર્ષમાં આ સમયે ગોવંશની સંખ્યા ૧૪ કરોડ ૩૪ લાખ ૨ હજાર અને ૫૮૮ છે. આમાં બળદ, વાછડા વાછડીનો સમાવેશ થાય છે. જે આમને ખાતલ કરવામાં આવે તો ગાયની સંખ્યા ૪ કરોડ, આઠ હજાર અને પાંત્રીસ રહે છે. આ ચોદ

નહિ. અર્થાત્ ભારતવર્ષના ત્રીજા ભાગ ગોચરજીને માટે સુરક્ષિત કરવો જ જોઈએ. વિદેશોમાં લગભગ આ દિસામથી ગોચર જમિ રાખવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત એવો છે, કે એક ગાયને લીધે એક વીધું જમીન પણ પૂરતું થઈ રહે છે. આતું ઇંગ્લેન્ડના ગો-સ્વામીઓ તરફથી સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ એક વીધું જમીન એક ગાય માટે ત્યારે જ પૂરતું થાય છે, કે જ્યારે તેની ઉપર વૈજ્ઞાનિક રીતોથી ઘાસચારો ઉગાડવામાં આવે. આ દિસામ પ્રમાણે ૧૧ કરોડ ૩૫ લાખ ૫૮ હજાર ૪૭૨ એકર જમીન ગોચર માટે રાખવી જોઈએ. પરંતુ આટલી જમીન પણ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કેળવી તેની ઉપર ઘાસચારો ઉગાડવામાં ન આવે તો તે હિંદુસ્થાનનાં સઘળાં પશુઓ માટે પૂરતી નથી. આનાથી જ્યારે ગોવંશની વૃદ્ધિ થશે ત્યારે ભવિષ્યમાં ગોચર જમિ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. એ રીતે બહુ જ સારી વાત તો એ છે, કે પ્રત્યેક પશુ માટે ૩૫ વીધાં જમીન છોડવામાં આવે. આ વખતે આખા ભારતવર્ષમાં ૪૭૦૦૮૦૩૫ ગાયો અને ૧૭૫૬૦૭૮૦ બેંસો મળી કુલ ૬૪૫૬૮૮૧૫ દૂધાણુ પશુઓ છે. જ્યારે એની વૃદ્ધિ થશે ત્યારે દેશમાં ૨૨ કરોડ ૫૯ લાખ ૬૦ હજાર ૮૫૨ દૂધાણુ પશુઓ રહી શકશે. તે વખતે ચાર માણસ વચ્ચે ત્રણ દૂધાણુ પશુઓ દશે; પરંતુ આ પરિણામ ત્યારે જ આવે કે જ્યારે દરેક પશુ માટે ૩૫ વીધાં-૨૧ એકર-જમીન ગોચર માટે જ આજથી રાખવામાં આવે. જો આટલી ગોચર-જમિ સ્થાયી રાખવામાં આવે તો ભારતવર્ષ ફરીથી એક વાર પ્રાચીન સમયની માફક સુખ, સમૃદ્ધિ અને અશ્વર્થનો ભંડાર બની જશે. “આર્ધની અકબરી” માં જે પેસે શેર દૂધનો લાભ લખેલો છે તે સત્યરૂપે આપણે જોઈશું.

ગોચર-જમિની વ્યાપ્તમાં સરકારી કુટિલ નીતિ પણ બાધક છે. સરકારે ભારતવર્ષની જમીન ઉપર એટલો અધો વધારે કર નાખેલો છે કે જે ગરીબ ખેડૂતોને ભારેષ લાગે છે. ભારતવર્ષ દરિદ્ર છે, અને તેની ઉપર કરનો એવો ભાર બોળે નાખવામાં આવે છે કે જેથી ઉત્તરોત્તર તે દરિદ્રતાનું કેન્દ્રસ્થાન બનતું જાય છે.

જુઓ ‘ખેતીની સો રૂપિયા વાર્ષિક આવક ઉપર વેરો:—

ઇંગ્લેન્ડ—૮૧ રૂપિયા. ઇટલી—૭) ૩૧. જર્મની—૩) ૨. બેલ્જિયમ—૨૧૧ ૨. હોલેન્ડ—૨૧૧ ભારતવર્ષ ૧૫) થી ૨૦) સુધી.

ભારતવર્ષના ખેડૂતોને માથે આવો ભયંકર કર નાખવામાં આવ્યો છે તેથી આપણે તેની હુકમોનો અન્ધજ સહેજે ઠાંકી શકીએ. આ ભારે કરનું પરિણામ ગોચરજમિ ઉપર પડ્યું છે. આટલો અધો ભારે કર આપી કામ પણ પશુપાલન કરી શકે નહિ. ગોચરજમિના અભાવથી વધ માટે પ્રયત્ન વિના પશુઓ મળી રહે છે. સરકારને ચાંસ અને ચામડાના વેપારથી લાખો રૂપિયાની આવક થવા લાગી છે.

ગોચરજમિ માટે સરકારની આ નીતિ અત્યંત સંકીર્ણ છે. મ્યુનિ. બોર્ડ આ તરફ જાણી જાણ આપતું જ જોઈએ. મ્યુનિ.ઓએ પોતાની કાયળી ભરવાની નિય નીતિને છોડી જનતાની રક્ષા કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ગોરક્ષા માટે દરેક જગ્યાએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પહેલો પ્રયત્ન તો ગોચરજમિ મેળવવાનો જ થવો જોઈએ. સરકારી અને કહેવાતી સરકારી સંસ્થાઓ દેશના આચર્યક પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરશે ?

તેનો અહેવાલ જમ કરવા માંડ્યો ! પણ રાજ્યપુરની સમિતિને તો સરકારે કામ કરતી બાંકડાવી દીધી ! ત્યારે પ્રજાએ એમ જ સમજ્યું ને, કે રાજ્યપુરમાં પેલાવર કરતાં પણ વધારે દાંકપીછાડો કરવા જોઈું થયું છે !

આ બનાવ ફેટલો સૂચક છે ! સરકારને જો પોતાના માણસોની નિર્દોષતાની ખાતરી હોત તો જરૂર તપાસ થવા દેત ! પણ પોલિસ અત્યાચારો કરી ગમે તે રીતે આ ચળવળને દબાવી દે એવો અલિખિત પરવાનો પોલિસને આપ્યા પછી સરકાર શી રીતે આવી તપાસ થવા દે ! બળજબરીથી અને અન્યાયથી જેને રાજ્ય કરવું હોય તે શી રીતે સત્ય અને ન્યાયનું તેજ સદનું કરી શકે ? પોલિસરાજ્ય કે લાઠીરાજ્ય કે ગુંડારાજ્યમાં પ્રમાણિક માણસો માટે જેલ એ જ વહેલું મોઢું અનિવાર્ય રખાન થઈ પડે છે !

અભિનંદન

તપાસ સમિતિએ પ્રજા તરફ પોતાનો ધર્મ જમાવ્યો તે માટે તેને અભિનંદન ! આજના જમાનામાં માણસોને તેમની શીમનાઈના પ્રમાણમાં માન આપવાની અણગતી દૂર થઈ છે ! પતિત્ર શુદ્ધિથી અપાછોડું દરેક બલિહાર નરજલ થોડ્ય છે ! પણ 'પ્રરથાન'ના વાચકો જાણી શકે શી. ત્રિકમલાલ શાહ જેઓ અમેરિકાથી દમણમાં જ છલેકિટક એન્જિનિયરીંગમાં મારટર ઓફ માયન્સ થઈને આવ્યા છે તેઓ 'પ્રરથાન'ના પ્રારંભના તન્ત્રી મંડળના એક સભ્ય હતા અને 'દ'ની સંચાલી નોંધી લખતા હતા; શી. ચૈતન્યપ્રસાદ દિવાન 'પ્રરથાન'ના પરિચિત લેખક છે; અને શી. માવલંકર પણ કેઈક વાર તેમના બવસાથી જીવનમાંથી 'પ્રરથાન' માટે કોંઈક લખી આપના !

સમાધાનીનો પ્રયત્ન

વાઈસરોય સાહેબના હેતુકા ભાવણમાં આપણા લીબરલ નાયકોને હૃદયપક્ષો દેખાવે અને શી. જયકર અને સર તેજ બહાદુર સંપ્રત્યે પોતાની અંગત જવાબદારી ઉપર રાષ્ટ્રીય મહા-સભા અને પરદેશી સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો આ પ્રયત્ન તા. ૧૭ જુલાઈ '૩૦ થી તે તા. ૫ સપ્ટેમ્બર '૩૦ સુધી ચાલ્યો છેવટે બન્ને મહાશયોએ તાકાલિક નિષ્ફળતા જાહેર કરી આખો પત્રવ્યવહાર છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

વાઈસરોય સાહેબના ભાવણની નોંધ લેતાં અમે આપાદના એકમાં કહ્યું હતું, કે 'એમાં હૃદયપક્ષોનું કોઈ પણ ચિહ્ન દેખાતું ન હતું. ચળવળની શરૂઆતથી એ જો સખ્તો બોલતા આવ્યા છે તે જ વિવિધ રીતે તેઓ સાહેબ બોલે જાય છે, છતાં આપણા વિચક્ષણ અને વિદ્વાન લીબરલ નાયકોની શુદ્ધિને એમાં કોંઈક નવું દેખાયું. તે વિષે અમે સૂચ્યું હતું, કે તેમને વાઈસરોય સાહેબ પાસેથી કોંઈક ખાનગી બજાવા મળ્યું હશે. પણ પ્રકટ થયેલા પત્ર-વ્યવહારથી માલૂમ પડે છે, કે વાઈસરોય સાહેબની મુજબા દિ-ફુરયાનની પ્રજામાં સાચી સખ-ચાન્તિ રહે એવી ન હતી, પણ બિટન ચાન્તિથી આપણને ચૂસી શકે તે માટે દિ-ફુરયાન ચાન્તિનો જગ ન કરે એ જોવાની તેમની ઇચ્છા હતી. વાઈસરોય સાહેબને દિ-ફુરયાનમાં 'લઘમનસાધ'નું ખીરૂ મળી ગયું છે ! પણ આખો પત્રવ્યવહાર જોતાં એમ લાગે છે, કે વાઈસરોય સાહેબને ઠાલા કદી આપણા લીબરલ મિત્રોએ તેમને હેતરવા પ્રયત્ન કયો હશે. પણ આ ચાલબાજમાં વાઈસરોય આપણા વિદ્વાન લીબરલો કરતાં વધારે કુશળ છે ! એમને કદા કહેવડાવવાની ના નથી; પણ તેમને જાણું તો બિટનનું કરવું છે, દિ-ફુરયાનનું કાફં યામુ કે કુંકું તેની તેમને બહુ પડી નાતી !

આપવી ! અને પાછું, 'એમ બંધ' બેસતું દર્શાવી શકાય' તેટલું જ આપવાનું ! પણ આપણે ગમે તેટલું દર્શાવીએ પણ જેને આપણું હોય તેને ન દેખાય તો ? પ્રત્યાદિ પ્રત્યાદિ—

આવા રાષ્ટ્રો ઉચ્ચારનાર વાઇસરૉય જે બધા, તો તેમાં શ્રદ્ધા રાખનાર આપણા લીગરલ મિત્રોના ભક્ષાપણીની તો વાત જ કેમ થાય !

વાઇસરૉય સાહેબે જે કાગળ શ્રી. જયકર અને સર સમુ ઉપર લખ્યો અને જેમાં ઉપરના મધુર શબ્દો લખાયા છે તે કાગળમાં પણ વાઇસરૉયે ધમકી આપવાની તક જતા દીધી નથી ! એટલું જ નહિ પણ સરકાર પ્રત્ય ઉપર આપારે જે અત્યાચાર કરે છે તેમાં આ બંધુઓની સદાનુભૂતિ છે, એમ પણ અરવિન સાહેબે સ્વીકારી લીધું છે ! કેટલો ઉપદાસ ! કેટલું અપમાન !

વાઇસરૉય સાહેબ કહે છે, કે "તેથી તેઓની મદદથી (એટલે કે જેઓ સરકાર પક્ષમાં છે તેઓની) સરકારે તેમની સત્તામાં હોય તેટલાં બધાંજ સાધનોથી સવિનય ભંગની ગણવળનો વિરોધ ચાલુ રાખવો જ જોઈએ—
With their help, therefore, the Government must continue to oppose it by all the means in their power—"

સુસેદના દ્વેષને જે કાગળ આપવામાં આવે છે તેમાં પણ વાઇસરૉય 'બધાંજે સાધનો'—નીતિ અનીતિ, કાયદો ન-કાયદો—જેવા કોઇપણ બંધન વિનાનાં બધાં સાધનો આપવાની વાત કરે છે અને સુસેદના દ્વેષો સુસેદ કરવા જાય છે ! સુસેદનો આદેશો તે શો મોહ ધી. જયકર અને સર સમુને લાગ્યો છે ! અંત સ્વમાનનો તેઓ ત્યાગ કરે તેમાં તેમની મોટાઇ સમજીએ, પણ આ તો દેશનું

સ્વમાન ગણાય છે તેને તેઓ શી રીતે દરચુબર કરે છે ! એ અમને સમજાતું નથી. અમારા નમ્ર અગિયાર્ય અમારે તો હિન્દુસ્થાનમાં જે મૂતક અને કૂતક શાન્તિ અંગ્રેજોએ સ્થાપી છે તેના આપણે બધાંજે થોડે થલે અંશે જેમ ભોમ થયા છીએ તેના અતિરેક શ્રી. જયકર અને સર સમુમાં થયો લાગે છે ! નહિ તો તેમના જેવા વિચક્ષણ પુરુષો આલું અપમાન કેમ સદન કરે ?

વાઇસરૉયનું વક્તવ્ય આટલું અપમાનકારક હોવા છતાં ગાંધીજી, મોતીલાલજી, જવાહરલાલ, વલ્લભભાઈ આદિએ પોતે સાચી શાન્તિના આદનારા છે તેના પૂરાવાતરીકે જે માગણીઓ રજુ કરી તેમાંની મુખ્ય ઉપર દષ્ટિપાત નાખીએ—
નીચેની બાબતો જેમાં ન આવે એવી કોઇપણ સમાધાની ગાંધીજી, મોતીલાલજી, વલ્લભભાઈ આદિને સ્વીકાર્ય નથી.

(અ) ઇંગ્લેન્ડમાં આવે ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી છૂટા પડવાનો હિન્દુસ્થાનનો હક ૨૫૯ રાષ્ટ્રોમાં સ્વીકારાવો જોઈએ;

(બ) હિન્દુસ્થાનને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સરકાર મળવી જોઈએ જે તેના ભોક્ષને જવાબદાર હોય, અને જેમાં સંરક્ષણના લશ્કરનો અંકુશ તથા આર્થિક બાબતોનો અંકુશ પણ આવી જાય, અને ગાંધીજીના અગિયાર મુદ્દાઓ અમલમાં મૂકી શકાય;

(ક) હિન્દુસ્થાનના નામે ચાલુ સરકારે જે દેશ કબ્જા હોય, બ્રિટિશરોને લાભ આપ્યા હોય અને એવી બીજી બાબતો જે રાષ્ટ્રીય સરકારને અન્યાયી લાગે તે એક નિષ્પક્ષ અદાલત પાસે તપાસાવાં !

વાઇસરૉય સાહેબ જે હિન્દુસ્થાન માટે ખરેખર ભક્ષા હોત, તેમની દાનત ચોખ્ખી

卐 પ્રસ્થાન 卐

આસા : ૧૯૮૬

કાવ્ય પ્રણાશ

(પૃથ્વી)

કહો, કવણુ, સૂણુશે કવન આ અનોખાં જગે
કોડગ પુકારતાં અવર લિજ, કહો, બેમુરો,
ધુરો રહિત તાલ, રાગ, જગથી વિસંવાદો, આ ?
પૂરે સ્વર બસૂર આ અવણુ કાણુ ધારે, કહો ?
પ્રશાંમતે નહીં અહીં, વિષયમાં રમ્યા લોકની,
નહીં કવિકુલો મહીં પ્રચલિતા પ્રણાલિ તણી;
ન કે નજર હીપમાં રજતને લહેનારની,
ન વા વિજન ભૂમિનાં નગર દિવ્ય જોનારની.

પ્રણાશ જગકાવ્યનો અવણુ કાણુ ધારે, કહો ?
અહેલ મનભૂતડાં સહજમાં તજ દિગ્મતે
કઠોર જખમો દિલે ગલરુ ઝીલવા સજ્જ થૈ
વિનાશ નિજ સૃષ્ટિનો નિરખવા શું તૈયાર કા ?

ભલે વિષય રાચતું જગત આ સુણો ના સુણો,
સ્વરો પ્રગટ આ પડો અવણુ કાઢને ના પડો,
સુણો જ કદી કાઢ તોય બકવાટ ગણી વિરમરો,
કઠાર લઈ કે વિધાતક ગણી કરો દૂકડા.

છતાંય દિલ આશ કે : વિરલ બંધુ એવો હશે,
થશે જ અથવા વિશાળ જગમાં કદી, જે સુણી,
પ્રલાપ સુજ આ જરૂર દિલ એનું હું સાથમાં
તદા ધબકશે, અને ધબકી અન્ય ધબકાવશે.

અહો મધુર વિશ્વ એ પ્રગટ સુદૃઢ ચક્ષુષ્ય એઃ
 સુરમ્ય ભવનો મહાન પ્રતિભાતણાં શોભતાં;
 રસી નવ રસે પ્રકુલ સરિત મહા - કાવ્યની;
 અનેકું, ગિરિમાળ ત્યાં પ્રખરચિન્તકોની ખડી;
 વિમાન નભખેડતાં પ્રજાળ કલ્પના પાંખથી;
 અપાર સૂર્યો રહી હરિત વાડીઓ મહેકતી,
 કહો સુંધટે, આછી ક્યાં, ઉછરતી કહો, પકવ ક્યાં
 પ્રસન્ન નવપાક પૂણું નિજ સર્જકે શોભતી.
 બધાં મધુર ચાખિયાં ફલ ભરી ભરી ચિત્તને.
 વિલીન મમ સ્વાન્ત એ જગતમાં બન્યું સર્વથા,
 ન બાળું જનદ્રોહ કે જગતદ્રોહ આ દેવડો
 બન્યો અતિગભીર અંતમંદી એ ફળ્યો પાંગર્યો;
 મયાં મધુર સ્વપ્ન શાન્ત, નવરંગી પહો થયો
 અદૃશ્ય નભચાપ શો, વિલસ સૃષ્ટિ ફેરો થયો
 પ્રયણ નિત ધીખતા પરમ સત્ય અગ્નિ વિષે.
 રહ્યાં છે અવશેષ જે કંઠ્ય પત્યરો, રાખનાં
 હવે જગત તે જુઓ, કંદર હોય તો પારખો.
 અને હું ઉપદાસીને મૃદુલ પ્રશ્ન પૂછું જરા ?
 કહો પ્રભુ અગ્નિમાંથી ઉગર્યું ન તે સત્ય કાં ?
 ખરે, હૃદય ધીર થા, હૃદય સાથ જને 'ધર્મો'
 છતાંય, તુજ પાસ આજ ગતચેતનો ચે પડ્યાં,
 અને સુભગ દેહ તે જ પડશે હવે ચૂંથવા.

: કેાકિલા :

અહા ! મધુર કેાકિલે ! પ્રિયજનોતણી મોરલી !
 બીજ મધુ દહકડે હૃદયગાન રેનાવતી,
 ગણી કવિકુલે તને પ્રણયપાઠ શિક્ષાગુરુ,
 ધરે મુકુટ અગ્રમાં, પરમ ગાયિકા વિશ્વની.
 ન બાળું જગ મૂર્ખ કે જગતથી તું ડાહી વધુ,
 બધા જ તુજ ગાનથી જડ બન્યા, ન એકે જણે
 નજીક તુજ આવી બીતર તપાસ્યું તારું જરા.
 ખરે ન દહકાર એ અમૃતધાર ક્યાંઈ રહ્યા,
 નવા પ્રણય ઉભરા તવ દિલેથી એ દૂઝતા,

ફરો મુખ એહાથી જે દુઃખ ભર્યું સ્વયં તે કયમ
હરી અવરના શકે મનરતાપ આશ્વાસને ?
હશે ! મરખ ચિત્ત ! તે જડ કને જેતાં જે ઘડી
વિચાર મનેમાં કયો ન, અવિચાર ફળ પામિયું.
હવે દહ મને જરા સ્થિર પગે બઢો ને જુઓ.

:: આળક ::

અહા ! મધુર ફૂલડાં મનુકુલો તણાં ખીલતાં,
વહે કવિ જગે : તમે પ્રજુ તણાં છ પેગખરી,
સુવાસ તમ જન્મથી જગતમાં ખતાવો મીઠી,
તપ્યાં જગત ચિત્ત શીતલ કરો સુધાસિન્ધને,
ફરો જગત બાગ માંહિ પ્રસરાવતાં સૌરભો.
ખરે, મૃદુલ ગાત્ર એ, કિલકિલાટ વાણીતણો,
વસો મુજ દિલે સદા, હૃદય લો વિસમો અહીં.
નહો દિલ ! વિસામયું ન બનશે અહીં યે જરા !

ભલે જગતકિલ્લજ લોક વદતા મહોનન્દ છાં,
નહો ફિકર, મમ રે'લું બસ ગરત સ્વાનન્દમાં.
જગે પણ ન કોઈ આથી અદકું અસંતોષી, હા !
સદા તલસતાં જ એ મનઃ-નવીન આ શું બધું ?

અન્નણી ધરતી વિષે કયહો પડ્યા અમે આવીને ?
સહાય અમ કાણુ ? સૌ જન પડ્યા વહેવારમાં,
પુછે ખબર કોઈ ના, અમતણી કુટાતાં કહી.

કુતુહલ મને : અમે જરીક શા, પિતા કેવડા !
એકે ઝડપ અશ્વમે, કોણુવિષેજ મોટાં બધાં
ગણી રમત, રહેજમાં જ ધરકામ આટોપતાં,
વળી કડકડાટ બોલી સદુ કોઈને આંજતા.
પિતાજી સરખા સુબાહુ, બળવાન, શુદ્ધિ ભયો
બનીશું કળ ? એ જ જાપ દિન રાત હૈયે ઝરે.
અનંત તલસાટ, છોડી નિજ, અન્યને પામવા.

નિહાળ દિલ ! સર્વ એ તલસતાં સ્થિતિ આપણી,
વિમૂઢતર આપણે તલસતા સ્થિતિ એમની.

અને કમર આપણા, ગરવ, ક્રોધ, ઈર્ષાદિ સૌ
રજે રજ હિતારતાં હૃદય શુદ્ધ આદર્શ શાં

સળવી બલિ પુષ્પ કુંકુમચક્રી મખે યાગિકો
વદી હવનમન્ત્ર શું વિષય યત્નમાં હોમતા.
પ્રવેશ જન કેટલે હૃદયમાંહિ તારે કરી
ધર્મ જગ સમક્ષ તે, અહલ કેટલું કિત્તન એ !
છતાં નમન ધરનું જગત જોવું તારે નહિ !
છતાં શ્રેવણ ગાન બંધ તુજ માટ પક્ષીતણાં !
છતાં ચરણ સુકત યે વિહરવાનું તારે નહીં !
છતાં વદન હાસ્ય સુકત દસવાનું તારે નહીં !
અરે વિધિતણે કરે વિવશ નાયતી પૂતળા !
જણાઈ જગ કાજ તું, જગત નાહિ તારે લિયે.
અત્રુમ કંઈ આશ જીવનતણા જ સાહસ્યની
અધૂરી કંઈ લાજસા અણુશર્મા બધી બીછળે.
અનેક દિલ ઓરના ઉદય પામી ત્યાંદે યગે
નહીં હાથ જ શાંતિ ત્યાં, જગત ! શાંતિ એને તું દે.
હમેશ નિજ જાતને વિસરી અન્ય કાળે ફિટે.
અસારી નિજ સ્નેહ પાંખ જન તમને દોંકતી,
પ્રજ્ઞળા તપદીપિકા તનમહીં, મહાકૃષ્ણી
કંઈ અવર દીપમાંલ પ્રગટાવી તું સાંધતી.

ભવિષ્ય સહજૂત, એ સતત તાપતમા જ, ત્યાં
વિલાસ નહિ, ક્રોધ ના, ચિર નમ્યે સવે જે જતી
વિધાન વિધિનું : બલે જંગલ બિતરો, હું મરું.
તપઃસરણી તારી આ પ્રગટજો દિલે વિશ્વના,
બલે મરણ પામજો કવિતણાં સુકાવ્યો બધાં.

: કુદરત :

બલી રસભરી ધરા, ત્રિરિવરો, સરિત્રેણીઓ,
વનો ગદન, વાયુઓ ત્રિવિધ, પુલ્લ બાગો રૂડા,
પ્રકુલ નવકુંજ, પુષ્પ મધતાં નેત્રી સૌરજો,
ધરી સુરગિબારથી લયતી રૂપવેલો, વળા
સુગાન ઉદધિતણાં, પ્રકૃતિ રમ્ય દર્યો, તથા
સમૃદ્ધ જન મ્હાલના અમરતાપટે વૈભવો.
બલે જગતની ખરી સુખસમૃદ્ધિ માનો તમે.
પરંતુ પડદા પુઠે કર જુઓ મહા કારમો
કરીને નિજ નિઃખલિયણ નાચી રમવાનો.

કરી કમણુ તે વિષે, નિચય શક્તિનો લેખને
કરો મુખ બલે અહીં, કરશું ગાઠ ત્યારે બહુ. "

: રૂબડી :

ચઢી પ્રખળ સાગરે લહર એક, વાયુ બસે
લઈ કદળુ બાથ જીવન તટે અધાણ્યો મેને
ટકે કદમ ના દેકે, કંચુમણુ પગો ચાલતી,
જઈ વિરમી ત્યાંજ, ના કદમ એક આગે બહુ.

"અરે નજર નાપા, મૂર્ખ! પથ રમ્ય, જો ભાવિને,
સમજીવલ લસે, અખુટ ઉભરે સુધાસિન્ધુડો.
"બલે, અધિક સાહના દિલ તહો, હવે તો જરા
વિરાગ લઈ શક્તિ ના અધિક લાડવા છે હવે."

અને વદતું એમ ત્યાં બબડતું કંઈ આભશું
નિરાશ થઈ કાવ્ય આત્મજગનો લહી લોપ દો,
સરે નિજ વિષે, કરી કરણુ બંધ સૌ દેહનાં,
વિમુદ્ધ થઈ ભીતરે, ઉદધિને તળે પહોંચી, ત્યાં
પ્રગાદતર નીલમાં મનનસોડ તાણી સુવે.

: શયન :

સુવે સ્વર બલે હવે ઉદધિને ઉરે, ઈષ્ટ એ.
ધરી સ્વર બસર આ અવણુ કોઈ કે'શે :
"અરે નજર છીપમાં રજતને લહેનારતી
અહીંજ નિરખો, પ્રલાપ વિણુ અન્ય આ શું કહો ?"

પ્રલાપ-બકવાટ-જે મનપસંદ તે ખોલજો,
વિનંતિ બસઃ તો હવે નજર આંહિ ના નાખશો,
કસર કરજો ક્ષમા, શ્રમ પડ્યો જરાકે મ જો
કરો હૃદય ચાણ તે સ્વર હવે જલે રૂબડો
જઈ ઉદધિકૃષ્ણમાં વિરમશે, દશે વ્યર્થ તો
વિનાશ તહો પામશે, શ્રમ કદી ન દેશે પછી.
પરંતુ કંઈ શુદ્ધ વારિતણું બિન્દુ એકે દશે,
જરૂર પડી છીપમાં વિમલ મોતીકું પાકશે,
કરો સુખમ કોઈના જલમહોથી તે કાઢશે,
અને ચમકીને ફરી વગતચિત્ત આદલાદશે.

સુન્દરમ

મેન્જિસ્ટ્રેટ કલમ જરા અટકાવી ને' કારકૂન સામે જોયું. આખમાં વિજળા હોય ને તેનાથી ચાવી દેવાતી હોય તેમ કારકૂન બે સદી પહેલાંનો જીનવાણી અવાજ કાઢીને, ગામમાંની નિશાળે બેસીને 'એ ક ડે એ ક નો' પાઠ બોલતો હોય તેવી રીતે અપરાધનું સ્વરૂપ કહેવા મંડ્યો. તેમાં 'કાયદો' 'સ્થાપિત સરકાર' ને 'અશાંતિ' ત્રણ જ શબ્દો બરાબર સંભળાયા.

'અજવાળું આવવા દો' કારકૂને પૂરું કહ્યું ત્યાં મેન્જિસ્ટ્રેટ બારી તરફ ફરીને પોકાર કર્યો. એ નો એ તીખો ચીડિયો ચાકિશે અવાજ. જાણે બોલતું એ કંટાળો છે, જીવન એ કંટાળો છે, કલમ કંટાળો છે, લખાણ કંટાળો છે, અને આપણે પુરશી પર બેઠા રહીએ, ઉપરથી પોષણપૂરતો ગળ્યો મધુર કે ખાટો અચવા તીખો રસ આવ્યા કરે, મોંમાં પડે ને એમ ને એમ જીવન પૂરું ચાલ-એવી એવા નોકરિયાત ફિલસૂફીનો જીવડો જેવો અવાજ કરે તેવો અવાજ મેન્જિસ્ટ્રેટ કર્યો. 'અજવાળું આવવા દો !'

અને તરત જ એ શબ્દોની પાછળ 'દૂર ખસો, હટો' 'ઇસકુ હટા દે' 'ઉસકુ હટા દે' 'ક્યું નહિ હટતે ?' એવા એવા સત્તનતની શોભામાં અભિવ્યક્તિ કરનારા વિવેકી શબ્દોથી સિંપાઈસિફરો ગાંઝ જીઠ્યાં.

'તમારે કંઈ કહેવું છે ?'

પેસો કુદર જીવાન બેઠો ચયો. કુસ્મનોનાં ફિલ જીતનાડું સાડું ને સાચું રિમત કહ્યું. તીખાસ કે કડવાસ વિના જવાબ વાળ્યો:

'ના.'

'ખચાલ કરવો છે ?'

'ના.'

—અને તરત જ કોણ જાણે ક્યાંથી-મેન્જિસ્ટ્રેટની પુરશી પાસેથી જ- 'ઇન્ડીલાઈ ઝીન્દાબાદ'નો અવાજ આવ્યો. મેન્જિસ્ટ્રેટ કંટાળીને પાછળ જોયું, એનો નાનો છોકરે જોઈ ચક્રને બોલી રહ્યો હતો: 'ઇન્ડીલાઈ ઝીન્દાબાદ.' હમેશાં કોર્ટમાં ગ્રુપચુપ બેસ જવાની તેને ટેવ હતી, અને હમેશાં કોર્ટમાં પોતાના બાપા સવાલજવાબ કરે તે પછી આમ બોલાવું તેણે સંજોગ્યું હતું, પણ આજે કોઈ બોલ્યું નહિ, એટલે પોતે એ બધાન બૂલ સુધારે છે એમ ધારીને ચાખ્ખાની મળવાની આશાએ તે બોલી જીઠ્યો હતો 'ઇન્ડીલાઈ ઝીન્દાબાદ !'

મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબની પુરશી પાસે બેઠેલા ફોજદાર સાહેબ, હમેશની ટેવને લીધે બામ્બ પડ્યો હોય તેમ અર્ધી બેઠા જેવા ચક્ર ગયા. પણ મેન્જિસ્ટ્રેટના નાના છોકરાને જોઈને, તે પાછા બેસી ગયા !

'લજમનસિદ્ધ !' મેન્જિસ્ટ્રેટ ખૂસ પાઠી.

'હા !'

'ઉસ છોકરે કે ધર બેજો. ઉસકુ બી, પાંચ ફટકા લગાને છી શિક્ષા ચલીએ.'

'પણ સાહેબ,' અપરાધી જીવાન બોલ્યો 'નવ વર્ષની નીચેના છોકરા માટે માંબાપને શિક્ષા થાય છે.'

'ત્યારે ફોજદાર સાહેબને કહીએ અને પાંચ ફટકા મારે !'

કેસરી હળનો નાચક

સરકારી વકીલ તરત જ યોગ્યા: 'તમે બહુ 'જ' કહો છો ?' 'જ' ઉપર કોઈ વેમાકરણીને સ્વપ્ને પણ આવેલો નહિ એટલો બાર વકીલ સાહેબે ચૂક્યો. કદાચ 'જ' અક્ષરની વચ્ચે જે મોંકું દેખાય છે તે જાણે કોઈએ હથોડો મારીમારીને સાંજુશીથી પકડીને વળાકે આપ્યો હોય તેવું છે, તે આવા આવા પ્રસંગોને લીધે જ આવ્યું હશે. ખરેખર, 'જ' બિચારો કમનસીબ અક્ષર લાગે છે.

'હા જી. બહુ જ-ધણી જ-અશાંતિ છે.'

'ઠીક વારુ' સરકારી વકીલે દાદીએ હાથ ફેરવ્યો, ને દાદીએ વાળ નહિ હોવાથી, મોંઠા પડેલા હાથને મન મનાવતા હોય તેમ બીજા હાથથી ચોળવા-લાગ્યા-રાખે સંભારતા હોય તેમ, અથવા સાણુથી હાથ ધીતો હોય તેમ.

'ઠીક વારુ, આવી અત્યંત જ અશાંતિ તમે ક્યારેય જોઈ છે ખરી ?'

'જી ના. મારી પાંત્રીસ વર્ષની નોકરી દરમિયાન નહિ.'

'વારુ, આવી અત્યંત જ અશાંતિ તમે ક્યારેય જોઈ નથી ?'

'જી ના.'

'હવે તમને એમ લાગે છે કે આ અત્યંત જ અશાંતિ દખાવી ન હક્યો તો લોકોને તુકસાન થાય.'

'જી હા.'

'વારુ, આ અશાંતિ ન દખાવીએ તો શું થાય ?'

'તો લોકોને તુકસાન થાય.'

'ત્યારે આ અત્યંત જ અશાંતિ દખાવવા માટે જ તમે સખ્તાઈ કરેલી ?'

'અત્યંત જ' એમ પાંચેક વાર બોલવાથી જાણે અશાંતિ વધી હોય તેમ, કોટની પાછળના વર્ગમાંથી કમળખત ગધેડું બૂક્યું.

હવે હું ગધેડાશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નથી એટલે કહી ન શકું, પણ ગધેડાં જે જાતની અશાંતિ ફેલાવે છે તે ધણી ભયંકર હશે તેથી જ મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે 'ગધેડાં' વિશે સિપાઈઓનું ધ્યાન ખેંચવા બારી તરફ નજર કરી: ને ત્યાં ઉભેલા લોકોને જોઈને નિયમ પ્રમાણે 'અંજવાળું આવવા દો' એમ બોલી બેઠા.

'ઉસકુ દટ્ટા દો' એવી જમાદારે એક ખૂસ મારી. અને 'ઉસકુ' એટલે 'ગધેડું' કે 'માણસકુ' એમ સિપાઈને ખબર નહિ પડવાથી, તે માણસને હઠાવીને પછી ગધેડાને હાંવવા દોડ્યો. હજી એમં તો, માણસો પ્રત્યે સિપાઈ સફાર, ગધેડાના કરતાં વધારે માન-બરી દૃષ્ટિથી જુએ છે એટલે જ માણસોને હઠાવ્યા પછી તે ગધેડાને હઠાવવા દોડ્યો. અને એની આ માણસો પર શીદાં ચંચું હોય તેથી માનપત્ર આપતું હોય તેમ એક ફતરું પણ બેસતું બેસતું તેની સાથે દોડ્યું.

'ઠીક વારુ' ગધેડું બેઠું ત્યાં સરકારી વકીલ યોગ્યા: 'એટલે તમને લાગે છે કે કામદોષો સ્થાપિત થયેલી સરકારને વિચલાવી પાડવા જે ધણી જ નાખુશ દેખાવા થાય છે, તે ધણી જ નાખુશ દેખાવો દાખી દેવા માટે, તમે જે કહ્યું તે સમયને માટે જરૂરનું હતું ?'

'જી હા.'

'તમે સખ્તાઈ વાપરેલી ?'

હોય ? 'કહેતાંકને મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં પત્ની આવ્યાં. તેમની સોનાઈ બંગડીનો રથુકાર મેન્જિસ્ટ્રેટના અંતઃકરણને કવિતાના શબ્દ જેવો મધુર લાગ્યો.

• 'આજે તો બા, એક છોકરો એવો સરસ હતો-પેલો બુદ્ધિવાળો-અને બુદ્ધિવાળો જીવાન પોતે પણ—'

'હા, હા. એનાં બિચારાનાં સગાં બોળે પાણીએ રકતાં હતાં. કેવો મુંઝવે છોકરો હતો !' મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ બગાસું ખાઈ, વાતને આડીઅવળા કરવા લાગ્યા, વખતે અંતઃકરણ દીકું પડે ને આવી એક આરામની જગ્યા છોડવાની કુણ્દિ જાગી ઊઠેઃ અથવા ન્યાય પ્રમાણે કરવા જતાં, સત્તાધીશોનો ખોફ વહોરી, કોઈ રથુવાટમાં બદલી થઇ જાય !

એટલામાં તો એનો નાનો છોકરો, આ અનુકૂળ વાતાવરણ જોઈ, પોતાના જીવનની મસ્તી ઠલવતો હોય તેમ, વાવટો લઇ ઓરડામાં દરવા લાગ્યોઃ

'ઇન્ડીલાબ ઝીન્દાબાદ ! ઇન્ડીલાબ ઝીન્દાબાદ !'

મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં વહુ હસવા લાગ્યાંઃ પણ મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ, જરાક ગભરાતા ગભરાતા બોલ્યા 'રહેવા દે હવે, બેસી જા. બહુ રમતાં શીખ્યો છે ? કોર્ટમાં પણ બૂમ પાડે છે !'

'હવે એમાં તમારું શું જાય છે ? એકરું છે તે રમે નહિ ?'

'આ તે કોઈ રમત છે ?-આ તો અમિની રમત છે.' પાછળની નદીમાં રેતીના મેદાનમાં જીવાનીઆ 'ઇન્ડીલાબ ઝીન્દાબાદ !'ની બૂમ મારી રહ્યા હતા.

અને ઊછળી ઊછળીને મેન્જિસ્ટ્રેટનો છ વર્ષનો છોકરો તેમને જવાબ આપતો હોય તેમ ઓરડામાં બૂમાબૂમ કરી રહ્યો હતો.

ધીકાર મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ જાત થયા, એમનાં વહુ ખાટલા ઉપર એમની પાસે બેઠાં.

'તમને શું લાગે છે ? આ લગાઇનું પરિણામ શું આવશે ?'

'લગાઇનું પરિણામ ગમે તે આવે' મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ જરા ગળગળા થઇને બોલ્યા. પાછળ નદીમાં ઇન્ડીલાબનો અવાજ દૂર દૂરના પડખાના પડખા જેવો આછો થતો જતો હતો. અને કોઈ માણસ મજબૂતી વાંસળી વગાડી રહ્યો હતો.

'પરિણામ ગમે તે આવે...' મેન્જિસ્ટ્રેટ બોલ્યા-બોલતાં અચકાયા. પણ તેમના નજાબ હૃદયમાં એક વાત ઊગી હતી. 'પેલા બુદ્ધિવાળો જીવાન જેવાં બલિદાન અફળ જાય ?-તો પછી સત્ય, શ્રદ્ધા, ઈશ્વર-' અને તે મુંઝવા લાગ્યા. તેમની કોર્ટમાં હમેશાં રૂઢ હોઠ ઉપરથી ન સૂકાયું હોય તેવા, જીવાન બાળકો આવતા હતાઃ જેના હૃદયમાં ક્યાંય કટુતા ન હોય-જે સર્વ દોષ પ્રણાલિકા ઉપર ટોળી પ્રણાલિકા સાચવનાર વ્યક્તિને સાધારણ મનુષ્યની જેમ જ નિહાળતા હોય, તેવા મધુર જીવાનો પણ આવતા હતા. આજે એ બધું દસ્ય તેમના સામે ખડું થયું.

'પરિણામ ગમે તે આવે-શું તમે કહ્યું ?'-મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં પત્ની બોલ્યાં.

'પરિણામ ગમે તે આવે-હાર થાય, જીત થાય ગમે તે થાય-પણ આ છઠ્ઠ વર્ષનાં છોકરાં આજથી દસ વર્ષ સામી છાતીએ રથમાં પડશે-અને-આ આપણો જ છોકરો-એક દિવસ હજીય જશે.'

બહારથી પગરખાનો અવાજ આવ્યો. 'ઇન્ડીલાબ ઝીન્દાબાદ'ની બૂમ પડી, ને પંડા-વાળાએ આવીને કહ્યું કે 'છ જીવાનો મકાયા છે.' મેન્જિસ્ટ્રેટ કંટાળીને બહાર નીકળ્યા,

રમણુભાઈનો હાસ્યરસ

"Surely the gates of Heaven stand wide for the maker of jokes as well as the singer of psalms."

રમણુભાઈને સામાન્ય લોકો પણ "ભદ્રંભદ્ર"ના કર્તા તરીકે ઓળખે છે એના કરતાં એમના હાસ્યરસની શક્તિનો વધારે સચોટ પુરાવો હોય શકે નહિ. રમણુભાઈ સમાજસુધારક હતા અને નાગરિક જીવનના નેતા હતા; કવિ અને નાટકકાર હતા; વિવેચક અને બાધાશાસ્ત્રી હતા; પરંતુ તે "ભદ્રંભદ્ર"ના લેખક હતા એ વસ્તુ લોકમાનસમાં મુખ્ય છે. "ભદ્રંભદ્ર"ને અમર કરીને તેઓ પોતે અમર થઈ ગયા છે. ડૉન કિવટો, ફોર્સટાફ કે પિકવિક જેવું ચિરંજીવ પાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં સરજવું એ કંઈ અઘરું કાર્ય નથી. "ભદ્રંભદ્ર"ને જગતના હાસ્યરસિક સાહિત્યમાં સ્થાન છે એ નિર્વિવાદ છે.^૧ રા. નરસિંહરાવની "કરુણધેણી" વિશેની ઉપમાનો ઉપયોગ કરીએ તો ચરોતરમાં ઉમેલા એકલા અટૂલા પાવાગઢ જેવા "ભદ્રંભદ્ર" ગુજરાતી હાસ્યજનક સાહિત્યમાં વિરલ જ છે. આ અસાધારણ કૃતિ સરજનાર શક્તિની મીમાંસા આવશ્યક છે.

રમણુભાઈમાં હાસ્યની જ્ઞાતિ નૈસર્ગિક, સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર હતી. સાચા અને શિષ્ટ હાસ્યરસના વિધાતામાં હોય તેમ એમનામાં હાસ્યરસ સ્વાભાવિક રીતે જ વસેલો હતો. જીવનની હાસ્યજનક બાબતો એમને પ્રથમથી જ હિંકટ બાન હતું. સૃષ્ટિને એક મહાન વિનોદ તેઓ લેખી શકતા. આ સ્વાભાવિક જ્ઞાતિને લીધે તેઓ ગમે તે સંજોગોમાંથી હાસ્ય ઉપભવી શકતા અને પોતાના સામાન્ય અનુભવોને પણ હાસ્ય વડે રંગી શકતા. એમની આગળ રમુજ-દૂચકાઓ તથા વાર્તાઓનો અખૂટ ભંડાર હતો. મુસાફરી વગેરે સમયે એમનો આનંદો સ્વભાવ અત્યંત આહ્વાદજનક નીવડતો, એમ એમના નિકટ સંબંધમાં આવેલા મિત્રો તથા કુટુંબીઓના કહેવા પરથી જણાય છે. રા. જળવંતરાય ઠાકોરના કહેવા પ્રમાણે તો એમની આ હાસ્યરસની શક્તિ એમનાં ભ્રષ્ટાણોમાં બહુ ઓછી અને ઝાંખી જ આવેલા છે. આ સાચું હોય કે નહિ પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય છે કે એમના નિત્યજીવનમાં પણ રમણુભાઈ હાસ્યરસ રેલાવતા અને એમની એવી વાતો એમના પ્રગટ મએલા હાસ્યરસની કૃતિઓના હાસ્યરસ નેટલી જ રમુજ હતી. એમને કોઈ બોસવેલ મળ્યો નહિ એ દુર્ભાગ્ય. આ મૌલિક હાસ્યરસ એમનાં પુસ્તકોમાં પણ ઠેર ઠેર ઝળકી જોડે છે. "કવિતા અને સાહિત્ય"માં પિંગળની ચર્ચા કરતાં 'મિત્રાન શા વચન'નો જે સરૂસ ઉપદ્રાસ કર્યો છે, કે 'રાષ્ટ્રના પર્વત'માં વેલુલની ઉક્તિઓમાં, કે 'હાસ્યરસ' વિષેના નિર્બંધમાં જે આહો હાસ્યરસ નીતરી આવે છે, એ એમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિનાં દર્શાવત છે.

આ હાસ્યરસિક જ્ઞાતિ તથા શક્તિને લીધે એમનામાં નમ્રતા, પ્રમાણનું બાન, સમતોલ-પણું, વિચારની પ્રમાણિકતા, સ્વભાવની સરલતા, સદનશીલતા, મતભેદ પ્રતિ સહિષ્ણુતા,

૧ "ભદ્રંભદ્ર"નો બીજો ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે એ સુવિદિત છે.

સિદ્ધાન્તો માટે આગ્રહી છતાં સહિષ્ણુનાથી પૂર્ણ હતા, જીવનના, સામાન્ય અને ભૌતિક વ્યવહાર કરવા છતાં અન્તરથી વૈરાગ્યવૃત્તિવાળા હતા, આનંદી છતાં ગંભીર હતા.^૧ આ સમન્વય એમની પ્રકૃતિમાં મૌલિક હતો. વિનોદ અને વિનીતતાનો પણ એવો જ અદ્ભુત સંયોગ એમનામાં હતો. રમણભાઈ અત્યુક્તિમાં મદાસતા અને અતિશય હાસ્ય ઉપજાવતા. પરંતુ વિચારક તરીકે સમર્થાદિત હતા. તેઓની નિયતવૃત્તિને લીધે જ તેઓ અપરિમિત હાસ્યના સૃષ્ટા હતા. એમની કલ્પનાશક્તિ ઉદામ અને અનિયંત્રિત હતી, પણ વિચારશક્તિમાં વિનીતતા હતી; એમને ઉદામતાની ઉન્નતતાનું તીવ્ર જ્ઞાન હતું, હાસ્ય કે પોતે અત્યંત સ્થિર હતા; મર્મોદા ઓળંગનારનો ઉપહાસ કરી શકતા હાસ્ય પોતે કેન્દ્રમાં સ્વસ્થ હતા.^૨ પરંતુ એમની હાસ્યવૃત્તિ જીવનમાં બિજાસ્વરૂપે પ્રગટ થઈ એનું પરિણામ એ આજે છે, સાહિત્યમાંથી એ ક્રમશઃ જાડી ગઈ. અમદાવાદના નાગરિક જીવનમાં અને ગુજરાતના સામાજિક જીવનમાં એ મૌલિક હાસ્યવૃત્તિને લીધે તેઓ કેવું અપૂર્વ અર્પણ કરી શક્યા એ અહીં કહેવાની જરૂર નથી. પણ એ સાર્વજનિક સાહનું પરિણામ સાહિત્ય વાસ્તે હાનિકારક નીવડ્યું. સાહિત્યમાં પ્રકુલ થવાને બદલે લોકજીવનમાં એ હાસ્ય પ્રસરી ગયું.

રમણભાઈના હાસ્યરસનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો શોધવાં કઠણ નથી. સામાજિક કે વ્યક્તિગત દોષો રજૂનના જ વિષયો નથી, પણ એ દૂષણોને એકી નાખે એવા ખડખડાટ હાસ્યના વિષય છે, એ સદૃશ જ્ઞાન રમણભાઈને એમની સ્વાભાવિક હાસ્યવૃત્તિને લીધે હતું. આવા અદ્ભુત આશ્ચર્યની શક્તિ જેનામાં હોય, એવી અક્ષત અને પ્રચંડ વિરમયની સરસતા જેનામાં હોય, એ જ હાસ્યદારો સમાજને સુધારવા મથી શકે. રમણભાઈમાં આ વિનોદ અને વિરમય બંને હતાં અને એથી હાસ્યરસનો ઉપયોગ સમાજહિત માટે એ કરી શક્યા. “ભદ્રભદ્ર”માં આપણા સમાજનાં અનિષ્ટો પણ હાસ્ય ઉપજાવે છે અને આહ્લાદજનક બાજો છે; હાસ્યકે એ અનિષ્ટો પણ ચમત્કારી બની જાય છે અને પોતાની એક નવી જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી દે છે, જે સૃષ્ટિમાં એ દૂષણો પણ કલંકિત નથી બાસતાં. આ સૃષ્ટિની રચનામાં અત્યુક્તિ સાધનરૂપ બને છે. આવી અત્યુક્તિની શોગ્યતાનો પ્રશ્ન અહીં અસ્થાને છે, પણ અત્યુક્તિ હાસ્યની નિષ્પત્તિમાં આવશ્યક છે એ નિઃસંશય. “ભદ્રભદ્ર”માંની અત્યુક્તિઓએ આપણા સમાજની દૂર અને મૂર્ખ રૂઢિઓને નેટલી અને જે રીતે લિપાડી પાડી છે એટલા પ્રમાણમાં બીજા કોઈએ નથી પાડી. બોધ દેતા પ્રવર્તકના વિચારશીલ સત્યો કરતાં પણ આ અત્યુક્તિમાં વધારે સત્ય સમાયેલું છે. મિ. ચેરટરટન ચાર્લ્સ ડિકન્સની અત્યુક્તિઓ વિશે લખતાં કહે છે:

“Dickens exaggerated when he had found a real truth to exaggerate. ... Some of the most frantic lies on the face of life are told with modesty and restraint; for the simple reason that only modesty and restraint will save them. ... On the other hand, the man who has found a truth dances about like a boy who has found a shilling; he breaks into extravagances, as the

૧ સરખાવો: “સાહિત્યની ગંભીરતા અને ઐક્યતાના જ્ઞાન વિના હાસ્યરસની અજમાયેશ કરવા છતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.” (હાસ્યચરિત્ર પૃ. ૧૭૭)

૨ આવી સંગતિ વિષે Charles Dickens વિષેના મિ. જી. કે. ચેરટરટનના પુસ્તકમાં સરસ ઉદાહરણ છે.

“વિશ્રાન્તિ-વકીલ”ના પ્રકરણના આરંભમાં સુતેલા ભદ્રભદ્રનું જે વર્ણન છે એ આખું અહીં ઉતારવા માટે લાંબું છે પરંતુ એ વાંચી લેવાથી એમની આ શક્તિનો ખ્યાલ આવશે.* એવું જ પણ એથી ભિન્ન પ્રકારનું વર્ણન અંજારામના સ્વપ્નનું છે. એમાં સ્વપ્નનો સરસ ચિત્તાર અને ઉપદાસ છે.*

રમણભાઈના હાસ્યરસનું બીજું લક્ષણ એમનો કટાક્ષ. એ કટાક્ષનાં થોડાં દર્શાવતાં જ એનો ખ્યાલ આપવા ખસ છે:—

(ક) સુધારાવાળા ગમે એટલા શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ બતાવે પણ જ્યાંસુધી મારા જેવા આર્ય તે સ્વીકારે નહિ. ત્યાં સુધી સર્વ નિરર્થક છે.” (ભદ્રભદ્ર પૃ. ૧૧૬)

(ખ) “સુખના સાધનને તો સર્વ પ્રજાઓ આગ્રહથી વળગી રહે છે; પણ મોટાદા તો આયોની જ કે તેઓ દુઃખના સાધનને આગ્રહથી વળગી રહે છે.”

(ભદ્રભદ્ર પૃ. ૧૧૮)

(ગ) “હું અને પ્રસન્નમનસંકર દુનિયામાં સદુધી ડાહ્યા છીએ એ વિષે મારી એકલાની જ ખાતરી છે એમ નહિ, પણ પ્રસન્નમનસંકરની પણ ખાતરી છે.”

(ભદ્રભદ્ર પૃ. ૩૨૦)

(ઘ) “આપણા દેશમાં નાતગત છે, જમણવાર છે, વરધોડા છે, શું નથી તે પર-દેશમાં જવું પડે ?”

(ભદ્રભદ્ર પૃ. ૩૪૦)

એમના હાસ્યરસનું ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે એમના નિરીક્ષણ અને અનુભવમાંથી એ ઉદ્ભવે છે. આ સ્વાભાવિકતાનાં બિન્ન રૂપો છે. કેટલાક ઉપદાસમાં સામાન્ય અનુભવનું પ્રતિબિમ્બ હોય છે. જેમકે ભદ્રભદ્ર મુખ્યત્વે દોષધામ. એમને કહે છે કે “આ સર્વ માધવ-બાગની સભામાં જતા હશે !” આ ઉક્તિ લગભગ ૨૬ થઇ ગઇ છે આપણે બીજા ગામ જતા હોઇએ, કોઇ સભામાં કે નાટક-સિનેમામાં કે મેચમાં જતા હોઇએ ત્યારે એ દિશા પ્રતિ જતા બીજા બધા પણ ત્યાં જ જાય છે એવી કલ્પના કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વૃત્તિનો પણ આ રમુજમાં ઉપદાસ યર્થ જાય છે. આ જ પ્રમાણે કોર્ટ નારતો કરવા ઊઠે ત્યારે માત્ર મેજિસ્ટ્રેટ જ નારતો કરે છે એથી ભદ્રભદ્રને નિરાશા થાય છે એ કોર્ટની પ્રથાથી અપરિચિત કોઇ માણસને યાદ એવી છે. વળી આ જ કારણથી એમને કેટલોક ઉપદાસ લાક્ષણિક છે, જેમાં સ્વતંત્ર નિરીક્ષણ જણાઈ આવે છે. જેમકે કોર્ટમાં મેજિસ્ટ્રેટ સોથી ઉત્સાહ આવે છે એ જાણવાથી ભદ્રભદ્રે સમજાવ્યું કે “આર્ય મંદિરમાં પહેલા દેવ પ્રકટ થાય, અને પછી દર્શન કરનાર આવે; પણ અહીં ક્રમ ઉલટો છે.” એ ઉક્તિમાં હાસ્યજનક વિરોધ સરસ છે. અપવાસનું ફળ કેમ મળે એ વિષેના ભદ્રભદ્રના અભિપ્રાયમાં પણ આખું જ ગાન છે.†

રમણભાઈની ઉપમાઓ પણ એમના હાસ્યરસનું વિચિત્ર લક્ષણ છે.

(ક) “૨૪થક જેવી એમની ગોળ આખો ચળક ચળક થરા લાગી. મારીના પોપડા-રૂપી એમના હૃદયમાં કીડીરૂપી દગ્ગરો તર્ક ઉભરાઈ ગયા. અને સમાધિ પૂરી કરી સિવ

* “ભદ્રભદ્ર” પૃ. ૧૪૩-૧૪૪

* “ભદ્રભદ્ર” પૃ. ૨૦૯-૨૧૦

† “ભદ્રભદ્ર” પૃ. ૩૧૨.

(૩) ચંપકલાલ ચંદુના જોશમાંનાં સંભાષણોમાં આવી શબ્દોની રમત, અટપટી વાચ્યરચના, પ્રાસમય શૈલી પુષ્કળ છે. (ખાસ કરીને ભદ્રંભદ્ર પૃ. ૩૧૭ થી ૩૨૩ જુઓ.) આ વિષે એક વાત ધ્યાન ખેંચે એવી છે કે “ભદ્રંભદ્ર”ના પાછલા ભાગમાં ભદ્રંભદ્ર વધારે અને વધારે સંસ્કૃતમય લાષા બોલતા થતા જાય છે અને ચંપકલાલ ચંદુનું પાત્ર આવા ભાષાના એક પરથી ઉદ્ભવતી રમુજોથી ભરપૂર છે. જેમ પુસ્તક રચાતું જાય છે એમ હાસ્યની નિષ્પત્તિ માટે માનસ, સંજોગો, દલીલો વગેરેના ક્ષેત્રની સીમા આવતાં ભાષાની નવીનતા ઉપર વધારે અને વધારે આધાર રાખવો પડે છે. વળી એક જ પુસ્તકમાં સર્વ હાસ્યરસ જમાવવાથી કેટલેક રજો-ખાસ કરીને ભદ્રંભદ્રના ભાષણોમાં પુનરુક્તિઓ વારંવાર આવે છે. એમજ “ભદ્રંભદ્રે દોઢેલું અદ્ભુત દર્શન,” “જમ-યાના” વગેરે કેટલાક ભાગમાં હાસ્યરસમાં સહેજ સિધિલતા આવી જાય છે.

રમણભાઈનો હાસ્યરસ ચિરંજીવ નીવડે એવો છે; કારણ કે એ જીવન અને જગતના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણમાંથી ઉદ્ભવેલો છે. એ સૂણબંધુર નથી; કારણ કે જેવશ્ચુએનો એ ઉપહાસ કરે છે એ ધણા સમય સુધી ઉપહાસના વિષય રહેશે. એનું રૂપ લાંબા સમય ટકશે, એની ખાલિસ સરસતા (naïvete) મરશે નહિ. ભદ્રંભદ્રની અમરતાનું એક જ કારણ છે અને તે એ કે, એ એક સર્જન છે. હિન્દુ સમાજની orthodoxy ની મૂર્તિરૂપ છે. એ પ્રકારના માનસનાં સામાન્ય લક્ષણોનું એક વિશિષ્ટરૂપ છે. એટલે કે જ્યાં સુધી એ માનસ અને એ સામાજિક ધટના નાશ નહિ પામે ત્યાં સુધી ભદ્રંભદ્ર ભૂલી શકશે નહિ. હજી પણ આપણામાં ભદ્રંભદ્રો વસે છે એ ઉક્તિ રમણભાઈના હાસ્યરસના પુરાવારૂપ છે પરંતુ આપણા સમાજની રૂઝ્ઘર રિથિતિના ચિહ્નરૂપ પણ છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’માં જે પણ પ્રાસંગિક ટીકાઓ કે અંગત આક્ષેપો હશે એ કાને ઉદેશીને દતા એથી હવેનો જમાનો અઘાત હોઇને એની અંદર રહેલો હાસ્યરસ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનુભવી શકશે. પ્રસન્નમનશંકર કે ડચી ગામા કાને સંભોધીને છે એ જાણનારને કદાચ એ પાત્રોમાં સહેજ વધારે મઝા પડે, પરંતુ એ સમયની પ્રજા કે જગડાઓથી તદ્દન અઘાત હોય એને પણ એ સર્વ-ઉપહાસમાં પુષ્કળ રસ પડે છે અને પડે એ નિર્વિવાદ છે. એ પાત્રો કાણ દતાં એ બોળવાને પ્રયાસ પણ ક્યાં વગર એવાં પાત્રો સાચું હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે એ જ દેખાડે છે, કે એ હાસ્યરસ કેવળ અંગત દેખાવથી બરેલો છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. જે વ્યક્તિએને ઉદેશીને એ ઉપહાસ છે એમનાં લક્ષણોને સામાન્ય સ્વરૂપમાં જ એ રજુ કરે છે. ધણીયે જૂના વિચારના માણસોને ‘ભદ્રંભદ્ર’ આનંદથી વાંચતા અને એમાંથી રસ મેળવતા જોવા છે. એ એની હાસ્યમયતા પૂરવાર કરે છે. “ભદ્રંભદ્ર”માં પ્રતિબિંબિત થયેલો સમાજ અને અત્યારના સમાજની રિથિતિમાં કેટલો ભેદ છે અને એને લીધે એની અંદરનો કેટલો ઉપહાસ હવે અરથાને સહેજ જૂનો લાગે છે, એ સમાજસાથ અને સાહિત્યના કાષ્ઠ અભ્યાસીએ તપાસવા જેવો છે. ભદ્રંભદ્રની રમુજો જેટલે અંશે હાલની રિથિતિને બંધબેસતી ન લાગે એટલે અંશે આપણે આગળ વધ્યા છીએ એમ કહી શકાય; એટલે ભદ્રંભદ્રનો વિનોદ એક સામાજિક બેરોમિટર ગણી શકાય. કારણ કે ભદ્રંભદ્ર માત્ર એક વ્યક્તિ નથી, એ એક સૃષ્ટિ છે. એમાંનાં પાત્રો હિન્દુ સમાજના રાગ-જંતુઓ છે. અસંખ્ય, રમણભાઈના હાસ્યરસ ઉપર પણ તે સમયના વાતાવરણ અને સંજોગોની અસર ધવા વગર રહે નહિ. એમ તો ‘પિટ્ટવિક્ષે ચેપર્સ’નાં સુટણીનાં દરયો હમણાંની સુટણીની પદ્ધતિ કરતાં જુદા પ્રકારનાં હોઈ એમાં હાલના વાચકને કંઈક જોઈએ રસ પડે એ સંભવિત

this point of view, the popularity of Mr. Bernard Shaw was encouraging. But, then, if this happened, there was a possibility that Scotland Yard would institute a censorship of jokes in which case I hope I would by then be in prison with the Jokers. " *

"ભદ્રંભદ્ર"ની લોકપ્રિયતા પણ આશ્ચર્યજનક મિહન ગણી શકાય. "સનાતન" સૂત્રો કરતાં કૃષ્ણભંયુર હાસ્ય વધારે સરસ હૃદયપલ્લવો કરી શકશે.

હાસ્ય એ રમણભાઈની કેન્દ્રિય મુખ્ય સાધન હતું. પણ એમનો વિનંદો પણ ગાંભીર્ય-માંથી ઉદ્ભવતો હતો. એ હાસ્યમયતાથી જીલકાતા હતો, પણ ઈશ્વર પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખતો. ઉત્તમ કેટિનો કલાકાર ફિલ્મસ્ટાર હોવા વગર રહે નહિ. અને ફિલ્મસ્ટાર સૃષ્ટિ તથા સમાજનો અન્યાય અને મૂર્ખતાના જાનથી અસંતુષ્ટ અને ક્રોધિત થયા વગર રહે નહિ. ફિલ્મસ્ટાર દ્વારા સાત્યની શોધ કરતા રમણભાઈ હાસ્ય વડે સમાજ સુધારવા મથ્યા. એક બાજુએ આનંદ પ્રસારતા તો બીજી બાજુએ સદ્વૃત્તિ પ્રેરતા. પ્રાર્થનાથી 'આધ્યાત્મિક સ્વર્ગ મળે' તો આનંદ માનસિક સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છે : અને એ બંનેના વિધાતાને અચરતા તો સુલભ જ છે.

ગગનવિહારી લ. મહેતા

શૂરના સાથ

[શ્રી. નારાયણ શા. ખરેજે સુસ્વેલા રાગ અને હાજી પ્રમાણે શ્રી. રસિકલાલ પરીજે 'રાખદાઈ' યોજના કરી છે. ચિન્હયોજના શ્રી. ખરેજે કરેલી છે.]

રાગ ગૌડ મહદ્વાર-ત્રિતાલ

(બ નરા બ્યાન આપાવેએ રાહ)

શૂરના સાથ સૌ આવે (૨)	
સૌ આવે આગાહ થવા.	શૂરના સાથ
મુક્ત થવાનો અવસર આવો	
તરુણપણનો દહાવો લેવા	
જુગજુગમાં ફરી નાવે !	શૂરના સાથ

* The Danger of creed wars વિશે ૩૭ નવેમ્બર ૧૯૨૬ ને દિવસે મિ. રસોડે આપેલ શાપજમાંથી આ ઉતારો છે.

સામુદાયિક ઉપાસના*

(૧૦)

સામુદાયિક ઉપાસનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ—વિધેય તરવે.

સામુદાયિક ઉપાસનાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શું ન હોવું જોઈએ તે જોયું. હવે, એમાં શું હોવું જોઈએ તે તપાસીએ.

૧ શ્રદ્ધા

સૌથી પહેલી વસ્તુ તો ઉપાસકોની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. સામુદાયિક ઉપાસના જોઈએ કે ન જોઈએ એ ચર્ચા ઉદ્ભવવાનું કારણ તપાસીશું તો જણાશે કે, એ ઉપાસના કરવાની ફરજ અશ્રદ્ધાળુ પર આવેલી હોય છે. ઉપાસના કોને માટે રાખેલી છે, એ પૂછવા જઈશું તો તે કોઇની માલિકાની નહિ જણાય. છાત્રાલયોમાં ગૃહપતિ માનતા હોય છે કે “આ ઉપાસનાની મારે જરૂર નથી; મારે પોતાને માટે તો હું ખાનગીમાં અથવા નાખી રીતે ઉપાસના કરું. આ ઉપાસના કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયોએ સ્વીકારેલા સંકેત મુજબ છે.” વિદ્યાર્થીઓ માનતા હોય છે કે “અમને આ ઉપાસનાની જૂઠ્ઠા નથી. ગૃહપતિના નિયમને વશ થઈ અમે હાજરી આપીએ છીએ.”

સંપ્રદાયોમાં આમ નથી. આરતીની ધંડા સાંભળતાં જ જ્યાં ત્યાં દોડે છે, ત્યારે પોતા સિવાય બીજાને માટે જય છે એમ કોઇને લાગતું નથી. કારણ, તે પોતાની શ્રદ્ધાથી જ જય છે.

છાત્રાલયો જેવી સંસ્થાઓમાં આમ નથી થતું; કારણ, ઉપાસનાની પ્રથા અને પદ્ધતિ રચનાર ગૃહપતિઓએ સ્વસંતોષ કે આત્મોત્તમતા માટે એ નથી રચેલી હોતી, વિદ્યાર્થીઓએ સ્વયં-પ્રેરણાથી એનું સ્વરૂપ ધડતું નથી હોતું, પણ દરેકે કોઈ બીજા માટે જ એ બનાવી છે. આજ સામુદાયિક ઉપાસનાને લગતી તકરારોનું, એની નિષ્ફળતાનું તથા એ વિશે વાદવિવાદનું કારણ છે.

ત્યારે પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે સમુદાય રચનાર-ગૃહપતિ કે બીજે કોઈ સંસ્થાપક-પોતે સત્સંગનો જૂથો હોવો જોઈએ. એને પોતાને ઉપાસના કરવી છે, અને તે માટે એ વિદ્યાર્થીઓનો સમાગમ શોધે છે, એવી એની જ્ઞાતિ હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ એમાંથી પોતાની શક્તિ મુજબ જે લેશે તે લેશે, કોઈ દંભ કે પાખંડ કે દુરાચાર તો નહિ જ શીખે, પણ પોતે તો એમાંથી ઘણું લાભ લેશે જ લેશે-આવી એની માન્યતા હોવી જોઈએ. સંસ્થાનાં બીજાં કામોમાં ભરે એ ગુરુસ્થાને અને બીજા શિષ્યસ્થાને હોય, ઉપાસનામાં એ જિજ્ઞાસુ જ થઈને રહે અને બીજાઓની-કોઈ નાના બાળકની જે-સાધુતાનો પૂજનારો બનીને રહે.

ઉપાસના દ્વારા - પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન કરવાની રચિ ઉપજની' શકાય, પણ એના વિકાસ તો ખાનગીમાં જ થાય. એટલે, આ અંગનું બીજું નામ 'અને નવા બીજને પોષણ મળે એવી સાંસુદાયિક ઉપાસનાની રચના હોવી જોઈએ. આથી, જેનામાં આ બીજ પોષાયું છે, અને જે ખાનગી રીતે અનુસંધાન કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેને સાંસુદાયિક ઉપાસનાના આ ભાગ માટે રચિ ન રહે એ સંભવિત છે. આ દૃષ્ટિએ, આ ભાગ ગૌણ અંગમાં ગણવો જોઈએ.

સાત્ત્વિક ભાવો નિર્મોણ કરનારું અંગ એ સાંસુદાયિક ઉપાસનાનું મહત્વનું સ્વરૂપ કહી શકાય. પણ, જેમ બોજનને રચિકર કરનાર મસાલા અને વાનીઓ વિવિધ છે, અને બધા જ મસાલા અને વાનીઓનો એકે દિવસે ઉપયોગ નથી થતો, તેમ આ પ્રયત્નનું પણ છે. એનું સ્વરૂપ એક કાયમ માટેનું ચોક્કસ ન હોય; એમાં રોજ રોજ ચોડા ધણો ફરક હોય. એ હોય તો ખરું જ; પણ જેમ મસાલા અને વાનીઓનો અતિરેક દોષરૂપ છે, તેમ આનું પણ સમજવું જોઈએ. સાત્ત્વિક ભાવ પણ

સુલસંગેન ચઢનાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનધ ॥

(સુખની અને જ્ઞાનની આસક્તિથી બંધનકારક થાય છે.) એ પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદ નિર્મોણ કરે છે. જ્યારે ઉન્માદ નિર્મોણ થાય, ત્યારે સાત્ત્વિકતા લગભગ દોષરૂપ થઈ જાય છે.

મરાઠી નાટકોમાં સંગીતમાં ઉરતાદ હોય એવા એકાદ પાત્રના ગળામાં ઠાંરી ઠાંરીને ગીતો.ભરી દેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. એવું પાત્ર રંગભૂમિ પર આવતાં જ અર્ધોક ડઝન ગામનો સાંભળવાની પ્રેક્ષકે તૈયારી રાખવી જોઈએ. ઘણા પ્રેક્ષકો સંગીતના આદલા બધા શ્રવણથી કંટાળતા નથી એ હું જાણું છું, પણ એમાં પ્રેક્ષકોની કેળવણેથી અભિરુચિ છે એમ મને લાગ્યું નથી. જેમ કેઈની જીભ કેવળ નિર્ભેળ ગોળ ખાધા સિવાય ગળપણનું અસ્તિત્વ પારખી શકે નહિ અને તૃપ્ત થઈ શકે નહિ એવી હોય, તો તેની જીભ કેળવણેથી ન કહેવાય; તેમ જે ડઝનેક ગીતો સાંભળ્યા સિવાય સંગીતથી તૃપ્ત ન થઈ શકે તેના કાન મારી દૃષ્ટિએ, જડ ગણવા જોઈએ. નિયમ તો એવો હોવો જોઈએ કે જે પાત્ર સંગીતમાં પ્રવીણ હોય તેના સિવાય બીજાને માટે ગાવાનો ભાગ જ ન હોય, અને એ પાત્ર પણ એક કે બે જ ગીતો સુંદરમાં સુંદર રીતે ગાઈ સંભળાવે.

આ જ રીતે, સાત્ત્વિક ભાવો નિર્મોણ કરવા માટે અનેક રીતો એક જ દિવસે યોજી લેવી એ મને અણુધડ પદ્ધતિ લાગે છે. આ રીતે, ધૂનના ૨-૪ પ્રકાર, એ પ્રકારોમાં આરોહ-અવરોહની ચાલબાજીઓ, અનેક ભજનો વગેરે રીતો યોગ્ય નથી એમ મારો મત છે. ધૂન અને ભજનો સંગીત માટે, કે એના સહેલા તાલ અને સહેલી 'સા રી જ મ 'થી ટોળાંઓને ગાંઠાં કરવા માટે નથી. ટોળાં ધૂન કે ભજન ઝીંપતાં ઝીંપતાં ગાંઠાં બની ડેલિવા લાગે, નાચવા લાગે, તાલ આપવા લાગે ત્યારે એમાં હીક રસ જાગ્યો એમ ઘણી વાર મનાય છે. 'રસ જમાવવા'ની દૃષ્ટિએ આ ખરાબ છે. ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ આ ઉપાસનાની નિષ્ફળતા છે. ધૂન કે ભજન જ્યારે એ રીતે વધતાં જાય કે ધીમે ધીમે નાચનારા એસી જય, ડોલનારા રિધર થઈ જાય, તાલ આપનારા શાંત થઈ જાય, તાર સ્વરમાં ગાનારા મેદમાં આવી જાય, અને જાણે આખો સમૂહ હવે જાગ્રત છતાં ગંભીર બની ગયો છે એમ

વળગેલા નથી, અને જેમાં અનેક ધર્મ અને સંપ્રદાયના માણસોને રાજ ભાગ લેવાનો રહે છે, તે મિશ્રસમુદાય છે.

નિત્યપાઠને જે બંધનો લાગુ પડે છે, તે લજ્જાને લાગુ નથી પડતાં. કેાઈ માણસ, વ્રતસીદ્ધાસને માટે કહેવાય છે તેમ, એવો અનન્યાશ્રયી હોય કે રામને બદલે કૃષ્ણને માથું ન નમાવે, તે પણ વ્રતકારામનો વિઠોળાના નામથી રચાયેલો અલંગ ગવડાવવામાં આવે તો ઝીલતાં અચકાશે નહિ. એ સમજશે કે એમાં નામ ગૌણ છે, ભાવ મુખ્ય છે. વિઠોળા બોલતાં યે એ તે વડે પોતાના જ છટ્ટેવનો વિચાર કરશે. આ દૃષ્ટિએ, ધૃશ્વર સચ્ચણ સાકાર છે એમ કહેતાં જ છંછેગાઈ પડનારા બહતો પ્રભુના ‘ચરણ’માં માથું મૂકવાની, એનો વરદ ‘હસ્ત’ પોતાને માથે મુકાવવાની, એના ‘પ્રકાશ’માં નાહવાની અભિલાષા કરે છે. વૈષ્ણવો શિવ કે હૃગોનાં લજ્જનની કદર કરી શકે છે. પણ આવાં લજ્જન નિત્ય-પાઠમાં આવે તો તેની બરદાસ્ત કરવી એમને કઠણ થાય. કારણ કે, એ ચિંતન પોતાની ચિંત્ર નિજાને વિરોધી થાય છે.

ઉપાસનાને સમયે કર્મોન્મિદ્યો કે મનોવિરોધને કાંતવું, કાલાં ફેલવાં, શીયવું વગેરે કેાઈ સમાજપયોગી કામમાં રોકી દેવાય કે નહિ એ પ્રશ્નને વિચારવાની જરૂર લાગે છે.

“ખાતાં, પીતાં, ઢરતાં, ફરતાં, કરતાં ધરતું કામ;

“સ્વામિનારાયણ, સ્વામિનારાયણ, મુખે રટિયે નામ—

હો સંભારિયે રે.”

—આ એક ખાખત છે; અને સ્તવન-ઉપાસના વખતે, બસેને શુદ્ધ હોય પણ સામાજિક હોય તેવું કામ લાગેને બેસવું એ ખીલ ખાખત છે. મારી દૃષ્ટિએ, એમ કરવું બરાબર નથી. આગળ વિવેચન કર્યા પ્રમાણે કર્મોપાસના કે સદગ્નેપાસનામાં રહી જતી એકાંગિતા ટાળવી, કર્મ કરતાં છતાં કર્મના બંધનમાંથી અને પ્રવૃત્તિના મોહમાંથી છૂટવું—એટલા માટે સ્તવનોપાસનાની આવશ્યકતા છે. જેને એ હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયો છે, તેને માટે સ્તવનોપાસના આખી યે નિષ્પ્રયોજન જતી છે. એને માટે તો ઉપરની કઠી યે નકામી છે. એ તો,

“કહું સો નામ, સૂનું સો સુમિરન, જે કહું સો પૂજ;

“જ્યાં સોઉ ત્યાં કહું દંડવત, પૂજુંં ઔર ન દેવા”

—એવી સ્થિતિમાં રહી શકે.

પણ જેને સ્તવન-ઉપાસનાનું પ્રયોજન રહ્યું છે, તેને માટે એની સિદ્ધિ અર્થે આવશ્યક છે કે એ સ્તવન-ઉપાસના સમયે જગતનાં સર્વે સ્વાર્થી કે પરમાર્થી કર્મોને દૂર મૂકે અને એને વીસરી જવાનો પ્રયત્ન કરે. એકચિંતે માળા ફેરવવા કરતાં જૂખાને બોજન આપવું કે નવજા માટે વસ્ત્ર કરવું એ વધારે મહત્ત્વનું હોઈ શકે; તેમ લાગે ત્યારે જૂખ્યાને બોજન આપી કે કાંતી-તોને ધૃશ્વરપૂજા માનવી એને તે વખતે જ ધૃશ્વરનામ લેતા રહી, ખીલ ઉપાસનામાં ચુંચાવું નહિ એ યોગ્ય છે. પણ સ્તવનોપાસના માટે એ ખાસ સમય રાખી બેસવાનો કાર્યક્રમ યોજે તો એકાદ સાધનની દૃષ્ટિએ, તથા કર્મયોગના આગ્રહને યે મર્યાદા છે એ જાણવાની દૃષ્ટિએ પણ મનુષ્યોના અર્થ અને કામ સાથે સંબંધ હોય તેવાં

મિનિટ (આશરે)	કાર્યક્રમ સવારે	સાંજે
૧૦	ભજન	
૫	ધૂન	
૫	સ્તવનપાઠ	
૧૫	સ્વાધ્યાય	કથા-પ્રીતન-વાચન
૫	ભજન	
૧૫	પ્રવચન	
૫	ધૂન	

પ્રવચન નિયમિત ન થતું હોય તો કુલ સમય ૪૦ કે ૪૪ મિનિટનો થાય, અને નહિ તો ૬૦ મિનિટનો થાય. જે વાચન કે પ્રવચનમાં ઊંઘી જનારા હોય તેઓ શરૂઆતથી સ્તવનપાઠ સુધી ભાગ લે; જે તેની જ રુચિવાળા હોય તેઓ તેમાં ભાગ લઈ શકે એવી રીતે જોડાય. જેમને બધા કાર્યક્રમ માટે ભક્તિ, રુચિ અને કુરસદ હોય તેઓ પૂરો કલાક આપે. સાઠ મિનિટ ગોઠવવી શક્ય જ ન હોય તો સવારે સ્વાધ્યાય કે વાચન અને સાંજે પ્રવચન ગોઠવી શકાય. પ્રવચનકારને અભાવે વાચન પણ રાખી શકાય. જરૂર લાગે તો ખીજા ભજન અને ધૂન માટે જુદી વ્યક્તિ જવાબદાર હોય.

સ્વાધ્યાય માટે એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે. ઘણી વાર સ્વાધ્યાય એટલે લાભે રાખવામાં આવે છે કે નિશ્ચિત સમયમાં તેને પૂરો કરવા માટે મેલ ટ્રેન દોડાવવી પડે છે. આમાં કાંઈ અર્થ નથી. સ્વાધ્યાય એ નિત્યપાઠ નથી, પણ મનન કરવા યોગ્ય મોઢે કરેલા વિશાળ સાહિત્યમાંથી થોડાકે ભાગ છે, અને સાથે તેનું ઘટે તો, થોડું વિવેચન છે. એ રોજ એક જ જાતનો હોવાની જરૂર નથી.

૧૨-ઉપસંહાર

હવે આ લંબાગેલા વિષયનો ઉપસંહાર કરવાને હરકત નથી એમ લાગે છે.

પેલા લોટરીની ટિકિટ છતનાર મજૂરને પોતાનો વાંસ ફેંટી દેવાની જરૂર નહોતી. જે વાંસે એને આટલાં વર્ષ રોટી આપી પોખો, તે વાંસની મજૂરી માટે જરૂરિયાત ખલાસ થતાં એ પોતાની મેળે એક ખૂણામાં શાંતિથી બેસી ગયો હોત. તેમ સ્તવન-ઉપાસના એની મેળે ખરી પડશે. વરતુતઃ, જેને એવી જરૂર નથી રહી તે કોઈ એવા સમાજ સાથે જે બંધાયેલો નથી હોતો કે જેમાં એનું સ્તવન-ઉપાસના સમયે હાજર રહેવું એને માટે ફરજિયાત મનાતું હોય. જે અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ એથી પર ચપેલી હોય છે તેની અપવાદ લેવાની યોગ્યતા સૌ કોઈ સ્વીકારે છે, અને નથી સ્વીકારતા તો તેને એ સમુદાયમાં બંધાઈ રહેવા જેટલી પરવાયે નથી હોતી. આથી આ ઝગડો જ્યાં ઊપજે છે, ત્યાં એનાં કારણો તાત્વિક નહિ, પણ શ્રદ્ધામંદતાનાં જ હોય છે.

પણ, આમ સ્તવન-ઉપાસનાની આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા બાદ એની મર્યાદા ન સ્વીકારવામાંયે જૂન થશે. અમુક વ્યક્તિ સ્તવન-ઉપાસનામાં ભાગ નથી લેતી માટે એને વિશે કશોયે અભિપ્રાય બાધવો અથવા એને એક જ દાકડીએ ઢાંકવો એ ઘટ્ટતા અને જડના મુણાય.

: મુક્તિયંજના અધ્વર્યુને :

હોયો ભારતભોમના એકજ આતમરામ !
ઈતિહાસોમા અણ્ણદીકાં તે દેખાડ્યાં જુધ આજ.

આજ અણ્ણદીક તે જુદ દેખાડ્યાં,
આજ તે આદ્યો મુક્તિજંગો વડા,
પથરે પ્રાણ તે પલકમાં પૂરિયા,
હિન્દયી હાંકિયાં ભયતણા ભૂતડા.

આજ તુજ હાસથી હિન્દ આપું હસે,
આજ તુજ હાકથી હિન્દ આપું ધસે;
આજ તુજ ટેરવે હિન્દ આપું રમે,
આજ જગજીભ એક નામ તારું રટે.

કારમાં કષ્ટ કારાગરે વેઠના,
ધડધડાધડ શિરે લાઠીઓ ઝીલતા,
હોરા, તુજ સૈનિકોને, શી હૈયે ચતી
ઝીલવા સણકતી ગોળા ઝંઝાળ્યની ?

મૂઠી તૂટે છતાં મીઠું છટે નહિ,
દેહને કારણે ટેક તૂટે નહિ;
મન્ન એ ઝીનતા, અચળ શા ઝોપના,
આખી આવમ તારા સૈનિકો આજતા.

આજ તુજ દેહને પિંજરે પૂરિયા,
આજ તુજ વેણુને વજ્રરે રોધિયા,
મન્ત્ર તુજ પ્રેમના, સત્યના, શાન્તિના,
તોય નવખંડમાં ગૌરવે ગાજતા.

શસ્ત્રને શાન્તિથી; પીડને પ્રેમથી,
જીતવાઃ ક્રૂરવા ઝાળ્યમાં જૂદમની,
આજ તે આદ્યો મુક્તિના જંગમા
ચનન ચનગન ચતા પીર કે ક્રૂરવા.

હોયો ભારતભોમના એકજ આતમરામ,
ઈતિહાસોને અણ્ણદીકાં તે દેખાડ્યાં જુધ આજ.

ખોલતા આંકડા

[હિંદુસ્તાનમાં થતા લશ્કરી ખર્ચને લગતા કેટલાક આંકડાઓનું આ નીચે હોલન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે ધોડીક સમજાવણી આપી છે. અને બીજા દેશોના ખર્ચા વગેરે સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. પ્રોફેસર ખુશાલ ડી. શાહના 'વેલ્થ એન્ડ ટેક્સેશનલ કેપેસિટી ઓફ ઇન્ડિયા' અને સાધન રીપોર્ટના બીજા ભાગમાં રાખવામાં આવેલ મિ. લેટનના આધારે બધા આંકડાઓ આપ્યા છે.—(અ)]

હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં રહેતા કાયમી લશ્કરનો ખર્ચ હેઠા સને ૧૯૨૯-૩૦ના સરકારી બજેટમાં ચોખ્ખો રૂપિયા પંચાવન કરોડ અને દશ લાખનો આપવામાં આવ્યો છે. ખરી રીતે આ આંકડો ખરાબર નથી. દિંદી સરકાર દર વર્ષે રૂપિયા અડતાલીસ કરોડ પોતાના માથા ઉપરના કરજના વ્યાજતરીકે ભરે છે. આ અડતાલીસ કરોડમાંથી રૂ. ૧૮૦૩૨ લાખ લશ્કરી કામો માટે ચએલ ખર્ચ ઉપરના વ્યાજના છે. તે ઉપરાંત વાયવ્ય પ્રાંત અને અક્ષાનિરયાન સાથે સંયુક્ત કરવા માટે જે રેલ્વે સરકારે ખાંધી છે તેની સરેરાશ વાર્ષિક ખાધ રૂપિયા ૨૮૪ આવી છે. આ રેલ્વે પણ લશ્કરી હેતુઓ માટે ખાંધવામાં આવી છે. આ ખોટ પણ લશ્કરી ખર્ચમાં બિઘરવી જોઈએ. આ રકમોનો સરવાળો ૨૧ કરોડ ૧૬ લાખ થાય. પંચાવન કરોડ દશ લાખમાં આ રકમ ઉમેરતાં ૭૬ કરોડ ૨૬ લાખ એ લશ્કરી ખર્ચનો ચોખ્ખો આંકડો થયો. વાયવ્ય પ્રાંતમાં રેલ્વે ખાંધી તે મૂડીના વ્યાજનો આંકડો પણ આમાં ઉમેરાવો જોઈએ. પણ તે તો રેલ્વેની મુડીમાં સમાઈ ગયો હોઈને મળી શકતો નથી. એટલે એ જવા દઈએ તો પણ ચોખ્ખું લશ્કરી ખર્ચ ૭૬ કરોડ અને ૨૬ લાખનું થયું.

આપણા હિંદુસ્તાનનું તમામ પ્રકારનું કુલ ખર્ચ ૮૭ કરોડ ૭૭ લાખ છે. તેમાં ૨ કરોડ અને ૮૪ લાખ જે વાયવ્ય પ્રાંતની ખોટના ઉપર આપણે ગણ્યા તે સાધારણ ખર્ચમાં પડતા નથી. આ ખર્ચ ત્યાં રેલ્વેનું જીરું જાળી જાય છે. તેમાં તે ખર્ચ પડે છે. તે ખર્ચ લશ્કરી ખર્ચ ખાતે એટલે કે સામાન્ય ખર્ચ ખાતે આપણે નાખીએ એટલે હિંદુસ્તાનનું તમામ પ્રકારનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૮૭ કરોડ ૬૧ લાખ થયું.

એ રીતે જોતાં આપણે ત્યાંના કુલ ૯૦ કરોડ ૫૧ લાખના ખર્ચમાં ૭૬ કરોડ ૨૬ લાખ તો માત્ર લશ્કર જ ખાઈ જાય છે. એટલે ખર્ચના ૮૪૦ ટકા તો માત્ર લશ્કર જ ખાઈ જાય છે.

સાધન કમીશનનો નાણાં ખાતાનો સલાહકાર લેટન આપણે ઉમેરેલી બે રકમો ઉમેરેતો નથી. એટલે એના હિસાબે ૮૮ કરોડનાં કુલ ખર્ચમાં ૫૫ કરોડ લશ્કરના છે. એ પ્રમાણે હિસાબ મૂકીને તે જણાવે છે કે, દિંદી ખર્ચમાંથી સાડીઆસઠ ટકા લશ્કર ખાઈ જાય છે. તે પોતે જણાવે છે કે, આ ખર્ચ આખી દુનિયામાં સૌથી વિશેષ ખર્ચ છે.

દુનિયાના બીજા દેશો પોતાના કુલ ઉપજ અને ખર્ચમાંથી કેટલો ખર્ચ લશ્કર પાછળ કરે છે તે નીચેના આંકડા ઉપરથી જોઈ શકાશે. આ આંકડા સ્ટેટસમેન ઈવર જીકમાંથી લીધેલા છે. તે સને ૧૯૨૨ની સાલના છે.

એટલે એટલું લાડું હતું તે ઇંગ્લેંડ માત્ર પચાસ ટકા ખર્ચ વધાર્યું. એના સગા ભાઈ હૂમીનિયને તેત્રીસ ટકા વધાર્યું. ત્યારે હિંદુસ્તાનના માથે પૂરા સો ટકાનો વધારો.

મહાન યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાને ૧૪૫ મીલિયન પાઉન્ડ એટલે એક અમળ અઠિયાંસી કરોડ અને પચાસ લાખ રૂપિયાની બેટ ગ્રેટબ્રિટનને ચારણે ધરી તે તો જુદી. અને જ્યાં જ્યાં હિંદી લશ્કર ગયું ત્યાં ત્યાંનો ખર્ચ તેણે માથે ઉપાડ્યો તે પણ જુદો. વળી આપણો કામગીરી ખર્ચ પણ ખમણો થઈ ગયેલ. ઈંગ્લેંડ કમિટિ આવીને તપાસ કરી ગઈ અને ચણાના ઝાડ ઉપરથી કુદરતી માયો કે ગમે તેમ કરકસર કરીને પણ હિંદુસ્તાને પચાસ કરોડથી એક પાંચ પણ વધારે ખર્ચવી નહિ જોઈએ.

પણ લશ્કર પાછળ કુલ જે ખર્ચાય છે તેનો હિસાબ જરા જોઈએ. તેમાંથી સરેરાશ આશરે ૧૬ કરોડ તો વિલાયતમાં જ જુદી જુદી સેવાઓ અને અમલદારોને આપવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં અમલદારો અને સિપાઈઓને કુલ ૨૬ કરોડ ૯૯ લાખ પગારના સને ૧૯૨૨-૨૩માં ચુકવેલા. તેમાંથી ૧૯ કરોડ અને ૬૬ લાખ અંગ્રેજી અમલદારો અને સિપાઈઓમાં અપાયા. અને ૭ કરોડ ૩૩ લાખ હિંદી અમલદારો અને સિપાઈઓને અપાયા.

ખૂબી તો એ છે કે, હિંદી લશ્કરમાં બે ભાગ હિંદીઓ અને એક ભાગ ગોરા લશ્કરીઓનો છે; છતાં હિંદીઓને આટલી જૂજ રકમ અને ગોરાઓને આટલી મોટી રકમ મળી. એનું કારણ એ છે કે, ગોરા અમલદારો અને સિપાઈઓના પગાર અને હિંદી અમલદારો અને સિપાઈઓના પગાર વચ્ચે જખરો તફાવત છે. એક ગોરા અમલદારનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૧૧,૨૯૪ થી ૧૪૨૭૭ સુધીમાં હોય છે અને એક ગોરા સિપાઈનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૨૫૦૨ થી ૪૫૨૯ સુધીમાં હોય છે; ત્યારે એક હિંદી અમલદારનો વધારેમાં વધારે વાર્ષિક પગાર રૂ. ૨૫૨૪ હોય છે અને એક હિંદી સિપાઈનો વાર્ષિક વધારેમાં વધારે પગાર રૂ. ૬૩૧ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે એક ગોરા સિપાઈ અને હિંદી અમલદાર બરાબર છે. હિંદી અમલદાર કરતાં ગોરા અમલદારને છ ગણો વધારે પગાર અને હિંદી સિપાઈ કરતાં ગોરા સિપાઈને લગભગ પાંચગણો વધારે પગાર આપવામાં આવે છે.

સને ૧૯૨૨ના સાલનો આ બધો હિસાબ કરી પ્રો. શાહ એવા નિર્ણય ઉપર આવેલ કે કુલ ૭૬ કરોડના એ સાલના લશ્કરી ખર્ચમાં ૬૦ કરોડ વિલાયતમાં ગયા અને ૧૬ કરોડ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા.

આ જ કારણથી હિંદી લશ્કરના ખર્ચ ઉપર કાંઈ કાબૂ આપણને આજ સુધીમાં આપ્યો નથી. અને સાધનન સાહેબ તો દરમાવે છે કે, ભવિષ્યમાં એ આખું ખાતું ઇંગ્લેંડ નીચે સોંપી દેવું અને હિંદુસ્તાને ખરચની રકમ ભર્યાં જવી.

ધર્મ અને પંથ

[પર્થુવલ્કમાં સંડિત સુખલાદજ્ઞના અધ્યક્ષપણા નીચે જે વ્યાખ્યાનસખાદ આલ્ચું હતું તેમાં તેઓશ્રીએ આપેલું વ્યાખ્યાન. જે કે વ્યાખ્યાન જેવ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને કરેલું હતું તો પણ એ સર્વને મતનયોગ્ય હોવાથી અમે અત્રે પ્રકટ કર્યું છે.—તન્ત્રી]

પહેલામાં એટલે ધર્મમાં અંતર્દર્શન હોય છે એટલે તે આત્માની અંદરથી જાગે છે અને તેમાં જ ડાકિયું કરાવે છે કે તે તરફ જ માણસને વાળે છે. જ્યારે બીજામાં એટલે પંથમાં અર્દિર્દશન હોય છે એટલે તે બહારના વાતાવરણમાંથી જ અને દેખાદેખીમાંથી જ આવેલ હોય છે તેથી તે બહાર જ નજર કરાવે છે અને માણસને બહારની બાજુ જોવામાં જ રોકી રાખે છે.

ધર્મ એ ગુણગુણી અને ગુણાવલંબી હોવાથી તે આત્માના ગુણો ઉપર જ રહેલો હોય છે; જ્યારે પંથ એ રૂપભરી અને રૂપાવલંબી હોવાથી તેનો બધો આધાર બહારના રૂપરંગ અને ઝાકામાળ ઉપર હોય છે. તેથી તે પહેરવેશ, કપડાનો રંગ, પહેરવાની રીત અને ખાસે રાખવાનાં સાધનો અને ઉપકરણોની ખાસ પસંદગી અને આમલ કરાવે છે.

પહેલામાં એકતા અને અબેદના ભાવો જાગે છે અને સમાનતાની ભિંમિઓ જાળા છે, જ્યારે બીજામાં ભેદ અને વિષમતાની તીરાડો પડતી અને વધતી જાય છે. એટલે પહેલામાં માણસ બીજા સાથેનો પોતાનો ભેદ ભૂલી અબેદ તરફ જ ઝૂકે છે, અને બીજાના દુઃખમાં પોતાનું સુખ વિસરી જાય છે અથવા એમ કહો કે, એમાં એને પોતાનાં ભુલું સુખદુઃખ જેવું કંઈ તરત જ નથી હોતું; જ્યારે પંથમાં માણસ પોતાની અસલની અબેદ ભૂમિને ભૂલી ભેદ તરફ જ વધારે અને વધારે ઝૂકતો જાય છે અને બીજાનું દુઃખ એને અસર નથી કરતું, પોતાનું સુખ એને ખાસ લગાવે છે, અથવા એમ કહો કે, એમાં માણસનાં સુખ અને દુઃખ સૌથી છુટાં જ પડી જાય છે. એમાં માણસને પોતાનું અને પારદું એ બે શબ્દ ડગલે અને પગલે માદ આવે છે.

પહેલામાં સહજ નમ્રતા હોવાથી એમાં માણસ લઘુ અને હલકો દેખાય છે. તેમાં મોટાકા જેવી કંઈ વસ્તુ જ નથી હોતી અને જામે તેટલી ગુણસમૃદ્ધિ કે ધનસમૃદ્ધિ છતાં તે હમેશને માટે સૌ કરતાં પોતાને નાનો જ દેખે છે. કારણ કે ધર્મમાં બધા એટલે સાચા જીવનની ઝાંખી થવાથી તેની વ્યાપકતા સામે માણસને પોતાની જાત અદ્ય જેવી જ લાગે છે; જ્યારે પંથમાં એથી જાણતું છે. એમાં ગુણ કે વૈભવ ન પણ હોય છતાં માણસ પોતાને બીજાથી મોટો માને છે અને તેમ મનાવવા ચત્ત કરે છે. એમાં નમ્રતા હોય તો તે બનાવટી હોય છે અને તેથી તે માણસને મોટાધનો જ ખ્યાલ પૂરો પાડે છે. જેની નમ્રતા એ મોટાધને માટે જ હોય છે. સાચા જીવનની ઝાંખી ન હોવાથી અને ગુણોની અનંતતાનું તેમજ પોતાની પામરતાનું જાન ન હોવાથી પંથમાં પડેલો માણસ પોતામાં લઘુતા અનુભવી શકતો જ નથી, માત્ર તે લઘુતા દર્શાવ્યા કરે છે.

ધર્મમાં દૃષ્ટિ સત્યની હોવાથી તેમાં બધી બાજુ જોવા ગણવાની ધીરજ અને બધી

આ રીતે જોતાં ધર્મ અને પંથનો તફાવત સમજવા ખાતર, એક પાણીનો દાખલો લઈએ. પંથ એ સમુદ્ર, નદી, તળાવ કે કુવામાં પડેલા પાણી જેવો જ નહિ પણ લોકોના ગોળામાં, ખાસ કરીને પીવાના હિંદુઓના ગોળામાં પડેલ પાણી જેવો હોય છે; બ્યારે ધર્મ એ આકાશથી પડતા વરસાદના પાણી જેવો છે. અને મન કોઈ સ્થાન જાયું કે નીચું નથી. એમાં એક જગાએ એક સ્વાદ અને બીજી જગાએ બીજો સ્વાદ નથી. એમાં રૂપ-રંગનો પણ ભેદ નથી અને કોઈ પણ એને ઝીંકી કે પચાવી શકે છે; બ્યારે પંથ એ હિંદુઓના ગોળાના પાણી જેવો હોઈ તેને મન તેના પોતાના સિવાય બીજાં બધાં પાણી અંરપૂર્ય હોય છે. તેને પોતાનો જ સ્વાદ અને પોતાનું જ રૂપ ગમે તેવું હોવા છતાં ગમે છે અને પ્રાણ્તાંતે પણ ગોળાને હાથ લગાડતાં બીજાને રોકે છે.

પંથ એ ધર્મમાંથી જન્મેલો હોવા છતાં અને પોતાને ધર્મપ્રચારક માનવા છતાં તે હંમેશાં ધર્મનો જ ધાત કરતો જાય છે, જેમ જીવતા લોહી અને માંસમાંથી ઉગેલો નખ, જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તે લોહી અને માંસને જ હેરાનગતિ કરે છે. તેથી બ્યારે એ વધુ પડતો નખ કાપવામાં આવે ત્યારે જ દાડપિંગરની સલામતી સચવાય છે; તેમ ધર્મથી વિખૂટો પડેલો પંથ (એક વાર જાણે તે ધર્મમાંથી જન્મેલો હોય છતાં) પણ બ્યારે કાંપ પામે અને ઉદાય, ત્યારે જ માણસમત સુખી થાય. અલખત, અહો એ અશ્ર જરૂર થશે કે, ધર્મ અને પંથ વચ્ચે મેળ છે કે નહિ અને હોય તો તે કેવી રીતે?—એનો ઉત્તર સંદેશે છે. જીવતા નખને કોઈ નથી કાપતું; જિલ્લો એ કપાય તો દુઃખ થાય છે, લોહી અને માંસની સલામતી જોખમમાં આવે છે, તે સડવા લાગે છે; તેમ જો પંથની અંદર ધર્મનું જીવન હોય તો તે પંથ એક નહિ હંમર હો, —શા માટે માણસ જેટલા જ ન હોય— છતાં લોકોનું કલ્યાણ જ થવાનું. કારણ કે એમાં પ્રકૃતિભેદ અને ખાસિયતો પ્રમાણે દળરો મિત્રતાઓ હોવા છતાં કલેશ નહિ હોય, પ્રેમ દશે; અભિમાન નહિ હોય, નમ્રતા દશે; ચતુર્ભાવ નહિ હોય, મિત્રતા દશે; ઉકળવાપણું નહિ હોય, ખમવાપણું દશે; પંથો હતાં, છે અને રહેશે; પંથ તેમાં સુધારવા જેવું કે કરવા જેવું હોય તો તે એટલું છે કે, તેમાંથી વિખૂટો પડેલો ધર્મનો આત્મા તેમાં ફરી આપણે પૂરવો, એટલે આપણે કોઈ પણ પંથના હોઈએ છતાં તેમાં ધર્મનાં તત્ત્વો સાચવીને જ તે પંથને અનુસરીએ. અહિંસાને માટે હિંસા ન કરીએ અને સત્યને માટે અસત્ય ન બોલીએ. પંથમાં ધર્મનો પ્રાણ ફૂકવાની ખાસ શરત એ છે કે દષ્ટિ સત્યાગ્રહી હોય. સત્યાગ્રહી હોવાનાં લક્ષણો ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે:—(૧) પોતે જ માનતા અને કરતા હોઈએ તેની પૂરેપૂરી સમજ હોવી જોઈએ અને પોતાની સમજ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે બીજાને સચોટતાથી સમજાવી શકાય. (૨) પોતાની માન્યતાની યથાર્થ સમજ અને યથાર્થ વિશ્વાસની કસોટી એ છે કે, બીજાને તે સમજવતાં જરા પણ અવેશ કે યુક્તિ ન આવે અને એ સમજવતી વખતે પણ એની ખૂબીઓની સાથે જ જો કોઈ ખામીયું દેખાય તો તેની પણ વગર સંકોચે કબુલ કરતા જ જવું. (૩) જેમ પોતાની દષ્ટિ સમજવવાની ધીરજ તેમ બીજાની દષ્ટિ સમજવાની પણ તેટલી જ હિદાયતા અને તત્પરતા હોવી જોઈએ. બન્ને અથવા જેટલી બાલુઓ બાલુ શકાય તે બધી બાલુઓની સરખામણી અને બળાબળ તપાસવાની વૃત્તિ, પણ હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ પોતાની બાલુ નબળા કે બૂઝબરેલી બાસનાં

શ્રી. ગાંધીજયન્તિ

ખાદી પ્રદર્શન

યુરોપના મહાન વિગ્રહ સંબંધી અનેક નવવક્યાઓ લખાઈ છે. તેમાંની એક All Quiet on The Western Front-જર્મન ગ્રંથકાર Eric Maria Remarqueની નવલકથાનો અંગ્રેજી તરજુમો મારા વાંચવામાં આવ્યો. લાંબા વિગ્રહ વખતે સૈનિકોનું માનસ કેવું યથ જાય છે એનો આજેહૂં ચિનાર આ પુસ્તકમાં આપેલો છે. કોઈ પણ વસ્તુ થોડા વખત માટે કરવાની હોય કે ભોગવવાની હોય તો તેમાં રસ રહે છે, ઉત્સાહ રહે છે; લાંબો વખત ચાલે તો તેમાં જડતા આવે એ તો નહીં જ; મગજ થાકી જાય, બહાર મારી જાય. તેમાં જે જો રોજને રોજ સેંકડો સૈનિકો ધવાય, મૃત્યુ પામે, માંદા પડે, કુટુંબીજનોથી વિયોગ વેઠે, દારાવાસ વેઠે, ધરનાં સુખસાધનો છોડી દધને હાડમારી વેઠે, અનેક પ્રકારના ચિત્રચિત્ર સ્વભાવનાં મનુષ્યો સાથે વાસ મને કમને કરવો પડે, અને દરનિશ મૃત્યુની યાતનાનો ભાસ થયા કરે-આ પ્રસંગોએ મનુષ્યનું મન કેવા પ્રકારનું યથ જાય એ બહુ જ તાદ્દશ્યતાથી આ વાર્તામાં આપ્યું છે. જે વિગ્રહ અનંત લાગે, મનુષ્યબંધુના જીવ અરસપરસ લેવા તે નિધુર લાગે તેવે વખતે કર્તવ્યની ખાતર કર્તવ્ય કરવું પડે એટલું મુશ્કેલ છે એ વસ્તુનો ચિતાર બહુ મુંઝવે આપેલો છે. લાંબા વિગ્રહથી મનુષ્ય મનુષ્ય મટીને હેવાન બને છે, આત્માનો નાશ થએલો લાગે છે. પોતાનાં સગાં, મિત્રો, ધર, કુટુંબ બધાંની સાથેની એકતાનો વિનાશ થાય છે, Soul-less જીવન યથ જાય છે. એ આ પુસ્તક ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આ પ્રકારનું માનસ યથ જાય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે મનને આનંદ માટે, મન બહેલાવવા માટે કાંઈ સાધન ત્યાં હોય નહિ. મનુષ્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે કાંઈ નવું નવું જોવા જાણવાનું રહ્યા કરે તો રોજનું કામ સારી રીતે ચાલે. તેથી જ એક જ પ્રકારનું જડ અર્થસિક્ક યુદ્ધ ચાલતું હોય તે વખતે કોઈ કોઈ પ્રસંગે રજૂતિ લાવવા માટે, ઉત્સાહ લાવવા માટે કાંઈકાંઈક પ્રયોગ થોળાય તે વાજબી જ છે.

આપણું આજનું ભારતવર્ષીય યુદ્ધ એક બેડું યુદ્ધ છે. એમાં જે કામ કરે છે તેઓ જાણે છે, કે આ યુદ્ધ બે દિવસ કે બે મહિનામાં ખતમ થવાનું નથી. આરંભમાં જ્યારે સોફીએ ઝંપલાવ્યું ત્યારે જૂઠી આસા રાખવામાં આવી હતી કે, બેચાર મહિનામાં આખેરી ફેસેલો યથ જશે. અને તેને જ લીધે લોકોમાં ખૂબજ ઉત્સાહ હતો. વખત જતાં દવે માલુમ પડ્યું કે, શત્રુઆતની ધારણા ખોટી હતી. એટલે કુદરતી રીતે જ ઉત્સાહ જરા નરમ પડે. છતાં ભારતની પ્રજાએ જે અડગ નિશ્ચય કર્યો છે તે નિશ્ચય કાંઈ ડગવાનો નથી; પણ એ નિશ્ચયને પોષણ આપવાને કાંઈ કાંઈ ઉપાયો યોગ્યતા કરે તે આવકારદાયક છે. સરખસો, પ્રદર્શનો, સ્વદેશી બજારો, એ બધી વસ્તુઓની યોજના એટલા માટે ઉપયોગી છે, એટલું જ કે સમયને અનુ-કૂળ યોજનાઓ ધરાવી જોષએ. વ્યર્થ પૈસો વેડફાઈ જવો જોષએ નહિ. સોફીને નિર્દોષ આનંદ

૪-રેડિયો અને ખાદીને કેન્દ્ર રાખીને તેની આસપાસ બધી વસ્તુઓ ગોઠવાવી જોઈએ. આતું પ્રદર્શન દેશને અતિશય ઉપયોગનું ચર્ચ પડશે, અને જે તેની પાછળ દાયગનું તંત્ર હશે તે તેમાંથી આમર્જનને ઉત્તમોત્તમ આધિક મદત્તનું શિક્ષણ મળશે.”

મહાભાણે બતાવેલા આદર્શને જોટલે અંશે પહોંચી શકાય તેટલો પ્રયત્ન આ ખાદી પ્રદર્શનમાં કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રદર્શનને તમાચાના લાવથી સાવ સુકત રાખી નહોતાં શક્યાં, છતાં આદર્શની દિશામાં બનતો પ્રયત્ન થયો હતો. સ્વદેશી ચીજોને જ સ્થાન આપ્યું હતું. મિલના કાપડને જરા પણ સ્થાત આપ્યું નહોતું. ખાદીને જ અને તેટલું પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું.

ખાદી સાથે તેનું અર્થસાચ્ચ તો હોય જ, મહાભાણના ‘નવજીવન’ અને ‘યંગ ઇન્ડિયા’ દ્વારા આપણે તે ઠીકઠીક નજીવા લાગ્યાં છીએ. છતાં તે દિશામાં હજી ઘણું અગત્ય છે. તેથી સંખ્યાબંધ નકશા તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. આ બધા નકશાની યાદીનું એક પુસ્તક તૈયાર કરાવ્યું હોય તો બહુ લાભકારક થવા સંભવ છે.

ખાદીના નમૂના જે મૂકવામાં આવ્યા હતા તે મોટે ભાગે અમદાવાદનાં જ બાઈ બહેનોએ પોતે કાંતીને વણાવેલી ખાદીના હતા. અમદાવાદમાં જેટલાં સ્ત્રી-પુરુષો-બાળકો સારું સુતર કાંતી શકે છે તે સુતરતા તકતા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડતું હતું. સુતરના એ તકતાઓની રચતા બહુ જ સુંદર થઈ હતી. પૂણીઓ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં નમૂના મોટે આવી હતી. પ્રદર્શનમાં અમદાવાદની કારીગરી-જેને મોટે અમદાવાદ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે વસ્તુઓ શુદ્ધ સ્વદેશી માલ વાપરીને તૈયાર કરીને મૂકવામાં આવી હતી. સ્ત્રીજનતા કળાથી વિચિત્ર ન રહી શકે. ખાદીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને પણ તેમાં રસિકતા લાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો જ. અને એ વસ્તુને લીધે હાજરો કારીગરોને રોજી પણ મળે છે એટલે એ વસ્તુ જેટલેક અંશે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. અને તેથી જ ગળિયાણી, મોળીઆં, કિનખાખ, ચપ્પા, રિબન, મશરૂ, બાંધણી, ચંદ્રકળા વગેરે જે સ્વદેશી ચીજોથી તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને બદલે સ્વદેશી સાહિત્ય વાપરીને જે નમૂના તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા તે ખરેખર આકર્ષક હતા-અને તેની માગણી પણ સારી થઈ હતી.

હાથે બતાવેલી વસ્તુમાં જેટલો બધો કળાનો આનંદ છે તે અનુભવે જ માલુમ પડે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રદર્શનમાં ખાદીની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર બંનેને સુખ્ય સ્થાત આપવામાં આવ્યું હતું.

ખાદીપ્રદર્શન બીજાં પ્રદર્શનો કરતાં અનેરી જાત પાડે એવું હતું-એમાં લોકોની ઠઠ નહોતી, ધણામુકી નહોતાં; છતાં રોજની હાજરી બહુ સારી હતી. વ્યવસ્થા બહુ સુંદર હતી. તેને લીધે દરેક જોનારથી બહુ જ નિરીક્ષણ સારી રીતે કરી શકાતું હતું. દરવાજામાં પેસતાં સાથે જ સ્વરાજ્યનો અણુમોલો મંત્ર ટાંક્યો હતો-

“સુતર કે દો. સ્વરાજ હો હો.”

એ મંત્રની નીચે પૂન્ય શ્રી ગાંધીજીનું આતું ચીતરેલું પૂતળું હતું તેનું પ્રતિબિંબ સુંદર રીતે નાતા કુવારામાં પડતું હતું.

સૌથી વધારે આકર્ષક તો ખાદી ઉત્પત્તિનો મોટો સ્ટોલ હતો. તેમાં સારામાં સારા પંજનાર, નિષ્ણાત કાંતનાર, વણતારના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો થતા હતા-સમસ્ત શહેરનાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં સુતરતા તકતા હતા-અને સંખ્યાબંધ ખાદી સંબંધી લેખોના તકતા હતા-અધ્યાત્મ

“ ઘટસ્ફોટ કિંવા પૃથાની હૃદયચાતના ”

ઝડપથી ડગલાં ભરો વાધતી,

પણ ગર્હ ઉર શાન્તિ ન પામતી !

જગતાં શરસાંનિધ્યે શલ્યશાં સ્મરણે મને;
સાંપ્રતમાં સરે તો એ પ્રૌઢા બૂલે ન' બૂતને !

આવી ઉભી નહોંકમાં સરિતા કિનારે,

બોલી ઉઠી “ ગત હવાં પડશે વિસારે,”

ત્યાં તો અચાનક પડે શર હાથમાંથી,

પ્રૌઢા અવાચક રડે ઉર વેદનાથી.

એધારે અશ્રુઓ બહેતાં હૈયું કેં હળવું થયું;

પ્રૌઢા બોલી “ વિધાતા આ હાથે શું શું થવું રહ્યું ? ”

“ જનમ દધતે કૌમાર્યે જે મુકે જલવેનમાં

નિજતનયને, શી રીતે તે રહે સુખ્યેનમાં ?

તનુજ ઉછરે હીણા હાથે છતાં નિરખી શકે,

સુત જનનોં તે ક્યાંથી હૈયે ધરી હરખી શકે ? ”

બૂતમાં બિતરી બિડે પૃથા એ ઉપરી રહી;

કાળ તે રચળના થેગે ઘટસ્ફોટ કરી રહી.

“ જાહેરમાં તનુજનું અપમાન જોતી

તે માત હાથ મનમાં દિનરાત રાતી,

એ વાત કેમ કરો માનોં શકે તું કર્ણ ?

લે દાખવું નિરખ અંતર આ વિદીર્ણ. ”

એવું બોલી જનેતા લે ત્વરાથી શર હાથમાં,

ઉગામેલું નોંચે નાખે ઓચીંતી શા વિચારમાં ?

“ દાનેશ્વરી પ્રખર બારકર શો પ્રતાપી

જાણી છુલ્લ જનનોં માગણોં ના ઉઘાપી,

માગેલ બાણુ દધ પાર્ય વિનાશકારી

એ કર્ણ ! તે જનકકીર્તિ જગે વધારી. ”

“ માતી મહાતુલાવી ના દગો દે નિજ પક્ષને;

પાર્ય પ્રેમી પૃથા તે ના ઓળખ્યો તુજ પુત્રને. ”

“ મેં તો બેટા જનમર્યો તને છેક અન્યાય કીધો,

માગીને આ શર કપટથી આખરી છેદ દીધો;

હૈયે જૂનાં સ્મરણ શરથી કુરમાં બિભરે છે, ”

એવું કે'તાં શર ઉચ્છોંને જ્વારિમાં ફેંકી દે છે.

નદીમાં નાચતા તારા મર્મમાં હસતા હતા;

ખસેડ્યાં સ્મરણે કાના ચિત્તથી ખસતાં હતાં ?

‘વૃક્ષ વૃક્ષ ડાળે ડાળ મળે પર્ણ પર્ણ ફાળ,
ચંચુ ચંચુ પાંખે પાંખ ખગ ભેટે આંખ આંખ,
સરવર ભિમિંદહેર લળે ગળે રહેર રહેર,
જાડે જાડે રે જાડે જાડે ભિમિ ભિમિ લગી નયઃ :

વીજ ૦ ૮

બોમ અખિલે છવાય મેઘ એકતાર યાય,
દિશા સર્વ રસરૂપે જ્યાં જ્યાં જોડે ત્યાં અનૂપ,
શાન્ત લગ્ય રસ માંહ વાયુ વેગ સૌ સમાય,
હર વેગો રે હર વેગો જોતાં જોતાં સ્થિર યાય :

વીજ ૦ ૯

જોઈ પર્વતની માળ શીતળ શાન્તિ જમાવ,
જોઈ સરવર સરિત્ જોઈ સિન્ધુ એકચિત્,
જોઈ વૃક્ષ વેલ વૃક્ષ શાન્તિ જમી છે અતલ,
હર મહારુ રે હર મહારુ શાન્તિ માંહ જમી નયઃ :

વીજ ૦ ૧૦

છન્દ કૃતિ અને શૈલી ૫૬. ત્રિજુવન ચેતે ચેતાની લક્ષ્મીખરી કૃતિ લગ્નની કેઈ જાણીતી પ્રલમ્બ ધૂનમાં જ સ્વલકારતા. પ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી રા. રા. ખર્વેએ આ કવિતાને સારંગ રાગમાં ઉતારી છે. અને આગાંની કડીઓનું માપ ન્હાના અલંગનું એટલે અષ્ટવર્ણી છે. એ છન્દ વર્ણસંખ્યાનો જ છે; તેમાં ચાર ચરણ, દરેક અષ્ટવર્ણી, પ્રથમ ત્રણ પ્રાસે સાધેશ. અને છેલ્લા ચરણનો પંજીની કડીના છેલ્લા ચરણ સાથે પ્રાસ, એ એનાં લક્ષણ જાણીતાં છે. ત્રિજુવને અહીં ચારને બદલે આઠ ચરણની કડી કરી છે, તથા ચરણ સાતનું વચ્ચે રે તેની બે મ બાજુએ તે ને તે ચાર અક્ષર, એમ રચી, કડીને ટેકના સંગીતમાં ભેળવી લીધી છે. એમની આ કૃતિ એમના કોષ્ટ્ર ગ્રન્થમાં નથી; રા. રા. ખર્વેએ પોતાના ગાયનવાદનપાઠમાળા પુસ્તકના ત્રીજા વિભાગમાં ૨૦૧મે પૃષ્ઠે આપી છે તેમાંથી ચાર કડી છોડી દહને અહીં લીધી છે.

ગો. મા. ત્રિ. ના વૃષ્ટિવર્ણન સાથે આને સરખાવતાં ક્લાસિકલ (classical) અને રોમાન્ટિક (romantic) શૈલીઓ વચ્ચેના ભેદ ધ્યાનમાં આવશે. ગો. મા. ત્રિ. દષ્ટાના માનસની સ્થિતિને અવગણતા નથી, ત્રિજુવન બાલ્યબાવો અને તેમના સૌંદર્યને અવગણતા નથી, પણ રોમાન્ટિક શૈલી ભિમિઓ અને ભિમિપલટાઓને વર્ણનના મધ્યમાં રાખી તે ઉપર વિશેષ ભાર દે છે.

ત્રિજુવનને છન્દશુદ્ધિની, શબ્દશુદ્ધિની કે અર્થશુદ્ધિની થોડી જ પરવા હતી. પરન્તુ એ પ્રકાશન વખતે કોષ્ટ્ર સમભાવી વિદ્વાનને બહું સંજળાવી તેની કને લખાવતા, અને એ એમની કલમ લખતાં લખતાં જે કઈ ફેરફારો કરી નાખે તે બધા જ સ્વીકારી લેતા. અહીં મેં તો દશ કડી છાપનાં કોષ્ટ્ર કોષ્ટ્ર શાબ્દિક ફેરફારો જ કર્યા છે.

અર્થ—૧ બોમ્બુલરાય, બોમ + બુલરાય; તેમ આગળ ચેતનન્તરીક્ષ, ચેતન + અન્તરીક્ષ, ‘ઉલ્લુ પુલ્લુ’, ‘નૂનન’ એમ કેટલેક ટેકાણે અ દ્રુત છે, પંજીનો સ્વરૂપે વ્યંજન અનુદ્વલ આવતાં જોડી પણ જાય છે. ૪ અભિનાર=વ્રજબાલા=ગોપી.

૭ પૃષ્ઠી પર મેર કેકા અને નૃત્ય કરે છે. હહાય, હહાણી કરે, યોગમ ફેલાવે. ૮ ફાળી આ શબ્દનો કશો અર્થ દેખાતો નથી. ગળે ગળા જાય.

શિર પડતાં ય સતાણી શરે સિંધીમાં વર્તાવ્યા કેર !
મરતક વણુ મદમરત ધુમે ધડ ને ધુમે અવની ચોમર !

આરાનો રણુવીર અખાંગ ! —

આરા૦ ૧૩

કેક પડયાં ધડ ચરણુ ધરણિ પર, કેક કપાતાં ઉડતા હાથ,
કેક રવડતાં મુંડ તુમળડાં ફરફરતા મોવાળા સાથ !

ચોમે વર્ષે અંગ પ્રત્યંગ ! —

આરા૦ ૧૪

ચંદી નાચે કાલી રાચે રુદમાળ શિવની ઉભરાય,
શિયાળ સમડાં ગીધ તણી પણુ હા ! હા ! શી ઊન્નણી યામ !

રુદ્રજટામાં કચે ગંગ ! —

આરા૦ ૧૫

શોણિતની છોળો ઉછળે ને મરડાંના ઢગલા ખડકાય,
ઢેરવ કાળો હરો લયાનક ખરખર જોગણીનાં છલકાય !

રુદ્રજટામાં કચે ગંગ ! —

આરા૦ ૧૬

મોર પડયા રણુધીર પડયા કે આરાવત અમીર પડયા,
કા પીઠી ચાળેલે અંગે સુરાંગના લખને ઉપડયા,

ચડયા તણ ને નવલ પદંગ : —

આરા૦ ૧૭

પેહડ પડયા દાવાર પડયા કો શરાના સરદાર પડયા,
સમરાંગણુ મખકુંડ પાવરે લક્ષ માફુ બલિદાન ચડયા,

દીપકપાં જેમ પડે પતંગ : —

આરા૦ ૧૮

આરા-કેરા યુદ્ધ ધોરનો અરત ધથે એ રીતે શોર,
માણસ માત્ર નિમિત્ત બને ને કુદરત પડે બિંચે દોર :

કષ્ટો વીર્યનો ફટકથે રંગ : — આરાનો મયદાનેંગ ૧૬

છન્દ સવૈયાની ચાલ

વિષય યુદ્ધવર્ણન. કચ્છનો રાવ ગોડળ વિ. સં. ૧૮૧૭માં ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં આ યુદ્ધ થયું હતું; કહે છે કે સં. ૧૯૧૯ના માગસર શુદ્ધ દશમ શુક્રવારે. કર્ણદેવનો હાહાકારો વેરી બની માધવ દેહલી ગયો અને અક્ષાઉદ્ધીનના લશ્કરને લઈ આવ્યો, તેમ પૂજો રાવ ગોડળ સામે ઊઠી સિંધથી ગુલામશાહ કબોડાના લશ્કરને લઈ આવ્યો. આરાની ઊંચી ધાર કચ્છની હિતર સરહદ પાસે છે. વિંજાણુ ગામ અખડાસા તાલુકામાં આવ્યું છે. નરા સિંધ અને કચ્છ વચ્ચેના રણુને કાંઈ એક ગામ છે. બીમળ એ ગામનો તે વખતે કાકોર હતો, અને સીતાળના એ વંશજે આરાના યુદ્ધમાં અદ્વલુત ચરાતન દેખાડેલું, તેની પાછળ શોકની રોમાંચક કાશીએ હજી પણ કચ્છમાં ગવાય છે. આરાનું યુદ્ધ કચ્છમાં અત્યંત ઘોર ગણાય છે, અને “ ઝારો મારીનો કેર, ” “ ઝારાના જંગની આણુ, ” વગેરે વેણુ આજ પંથુ ચાલે છે. જુનિયો કિલ્લો, જુન પાસે છે, તે ખંડેર ઘણા વખતથી એક મહાજુનું મથક મનાય છે. દર નાગપંચમીએ રાવ સાહેબની સવારી ત્યાં જઈ એના કહેવાતા રાકડામાં દંપતા તામડા રેડી આવે છે.

અંધે ૧ આરા નો કે નું ? મયદાનેંગ શબ્દ નરગતિનો ગણાય કે નાન્યતર ? વળી મયદાનેંગ મેહામેઠી ખૂનખૂંવાર લડાઈ એ અર્થમાં વપરાયો છે, તેવા એ સમાસનો અર્થ થઈ શકે ખરો ?

૨ સુરંગ, ઊઠી, અંધકારમાં ફેલાતી ખટપટ, જેનો અંત લડાઈમાં જ આવે.

આદિ જાણીતાં અને સુગમ વૃત્તો પેકતમન્તે એટલે પંક્તિએ પંક્તિએ વિરામવાળાં છે. એવાં વૃત્તોને સળંગ વિચારપ્રવાહપંક્તિના અન્તોને અવગણ્યતા વહે એમ લખવાં લગભગ અશક્ય છે, એટલે કે ગણમાપ સાચવીને લખામ તથાપિ આ મૂલ વસ્તુ નહીં, કષ્ટક જુદું અને ઉતરતું જ, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ઉપરાંત કર્ણકટુ જે ન બની જાય, તે એટલે લેખકનો વિજય. અહીં ૧ લી કડીમાં ત્રીજી-પંક્તિને અન્તે અર્થ થોભી શકતો નથી, જરા ય-વિરામ વગર ચોથીમાં વહી જાય છે. બીજી કડીમાં ૨ જી પંક્તિમાંથી ૩ જીમાં અને ૩ જીથી ૪ થીમાં અર્થ સળંગપ્રવાહે જ વહે છે. ૧ લી અને ૪ થી પંક્તિ જ પ્રાસે સાંધેલી છે. ૨ જી કડીમાં પંક્તિ ૨ જીનો અન્ત અને ૩ જીનો આરંભ, પંક્તિ ૩ જીના અન્ત અને ૪ થીના આરંભ સાથે પ્રાસે સાંધ્યા છે, એ પ્રાસ સળંગ વહનને સવિશેષ પોષે છે; પણ સળંગ તોટક માટે આવા પ્રાસ જોષએ જ એમ ન ગણવું. (આ બન્ધ માટે જુવો “કવિતા શિક્ષણ” માં દાખલો ૭ મો.)

બીજું ગીત ગરુષ પણ છે.

વિષય પુરુષને સૌથી વ્યાપક જાડા અને જાડા સ્નેહ બે જા—(૧) જાવના અને કર્તવ્યનો; (૨) પોતાનાં બાલકોની માતા થયેલી પ્રિયતાનો. બંનેના સંયુક્ત બીજમાંથી ફૂટતા સુખદુઃખતન્તુઓ તેના આખા જીવનમાં વ્યાપી રહે છે.* જાવનાબલ પુરુષને તેના સુખ્ય કર્તવ્યમાં નાખે છે, એવો કે પામર જનો જોને “ભોગ” કહે તે તમામને ભોગે એ કર્તવ્ય તો બળવલું, તે જ એનો સારિવક ભોગ, એવું સાચું જીવન, એની જીવનમુક્તિ બની રહે છે. અને જમાને જમાને, પણ ખાસ કરીને સંકાન્તિસમયોમાં, કેટલાક પટુકરણ આત્માઓનું મહાકર્તવ્ય ધર્મપથટાનું પણ બને, નિર્જીવ કે જૂઠું અને પાતકી લાગતો ધર્મોદોગ કે જ્ઞેમાત્મા કે માત્ર શ્લિષ્ઠિત ધર્મ તજીને સાચો સજીવન ઉદારક ધર્મ અપનાવવાનું રૂપ ધરે, ત્યારે (૧) અને (૨) વચ્ચે ધોર વિરોધ પણ જાગે, જેથી કુમળાં હૃદયો પ્રજ્વલી જાડે. બંને વધાદારીઓ છે પણ એવી, કે એક ચડાઈ કરે તેમ તેમ બીજી ઉલટી દટમૂલ બને છે !

પહેલું ગીત ઇ. ૧૮૯૭ ના જન-યુવારીનું, બીજું એ જ સાલના માર્ચ મહિનાનું છે. + પ્રિયતા સાથે શી રીતે આવે ? નહીં જ આવે !—એ લાગણીનો ઉદ્દગાર પહેલું છે; પછી

* સુખતન્તુઓ અને દુઃખતન્તુઓ જાને. માટે જ સુખવાદ (હિડનિઝમ્ hedonism) ની ફિલસૂફી.—સુખ શબ્દની વ્યાખ્યામાં ગમે તેટલી સારિવકતા ભરી લઈ આપણે એ ફિલસૂફીને બને તેટલી સમૃદ્ધ બનાવીને સંરક્ષાદિયે, તથાપિ—જીવનનાં સૌથી મૂલ્યવાન જાડાણો અને જાંચાણોને આંખો રાક્તી નથી. અને, આગળ વંધતાં, માટે જ કલાઓ છે ફિલસૂફીની મોટી બહેનો; કલાઓ ફિલસૂફી કરે શીખી શકે, તે કરતાં ફિલસૂફીને જ કલાઓ કનેથી, શીખવાનું વધારે છે. કલાઓને તો માનવજીવન “સુખદુઃખ હિન્ડોળો” છે, એ મહાસત્ય પ્રત્યક્ષાનુભવ છે.

+ જુવો “પૂર્વાવાપ” ૨ જી આવૃત્તિ, પૃ ૯૫. ત્રીજી આવૃત્તિમાં મંત્રી કવિતાઓને રચતા-લાવતા અનુક્રમમાં જ છાપતી ; કર્તાએ જોડવેલો અનુક્રમ (૧ લી આવૃત્તિનો) તજ દેવો. કાવાનુક્રમી ગોટવલુથી આગલી પાછલી કૃતિઓ એકબીજી ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. શ. માર્ચ રામનારાયણ જેવાને પણ આમાંની બીજી કૃતિ દુર્લભ કરી રહી છે (જુવો એમણે રચેલેલા અર્થ, પૃ. ૨૨૯). ને કે લેખકનું પોતાના વિચાર અને ઊર્મિઓનું આ નિરૂપણ બીજી કૃતિઓના જેવું જ વિરાદ છે; અને મંત્રી બીજી કવિતાઓમાં અદ્વિત પ્રસાદ છે તે અહીં પણ છે,

સ્વર્ગ, આ ઉપરનો અર્થ; (૨) સ્નેહ-ધર્મ (વિશ્વિજિવન આદિ લવ-Religion of Love: ખ્રિસ્તીનો ધર્મ સ્વીડનબોર્ગો પન્થ, કે પન્થના નિર્દેશ વિનાનો ખ્રિસ્તી ધર્મ), જેમાં શ્રદ્ધા-મય જીવનથી સ્વર્ગરૂપ બનેલી આ પૃથ્વી, એ જાડા અર્થ છે. કર્તાએ પોતે બંને અર્થ જાણીને પોજીલા છે. ખ્રિસ્તી થયા પછી મંઠી કવિતામાં આવી અર્થજોડીઓ, આવા શ્લેષ વારંવાર આવે છે: સરખાવો, “ શાન્ત સદાશિવનીર ”, “ સામ્ય દયાલુ શંકર પિતા ”, “ સાથે નમતો આત્માનો એ તંત્ર જો ”, વગેરે. કવિતામાં શ્લેષ સૌન્દર્ય માટે, પ્રકટ અલંકાર પ્હેરાય એમ બે અર્થ શબ્દસાધવે અને સચોટ કહેવાને, વપરાય છે. મઠના કેટલાક શ્લેષ, તાલેરાન-દની જેમ, પોતાનો ખરો ભાવ ઉપરજક્ત અર્થરૂપ છુરખાથી ઢાંકવાને માટે ચોગયેલા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ તર્કનું પોતાનું વક્ષણ પ્રગ્લને અત્યન્ત અપ્રિય નીવડી પોતાની કવિતાના ફેલાવને પણ એથી ધક્કો વાગશે, એ મઠને લગભગ પ્હેલી ક્ષણથી જ સુસ્પષ્ટ હતું. અને પોતાની કૃતિઓને અન્યાય ન થવા દેવાની પણ પોતાની ફરજ, એટલે આ શ્લેષશૈલીનો માર્ગ વિચારપૂર્વકે પોજીએ. અર્થજોડીમાંથી જાડા અર્થ વિષે તે ખરો કે ઢમ એવા સવાલ પૂછાતાં, કર્તાને તુર્ત જોમ પડતો જે આ પૃથ્થકે તો વિરોધી હશે, અને તેને સીધો જવાબ લાગ્યે જ મળતો.

એ શુદ્ધ હૈયું, એ, તે, સખી=હાની (મઠની બીજી વારની ઓ); આત્મા, હું = મઠ. અમને, અને ન્યાં ન્યાં બહુવચન છે ત્યાં ત્યાં, = મઠ અને નહાઠ એ દમ્પતી. સાથે ચાલશે, ખ્રિસ્તી થશે. મ્હારો ઉદાર એ એક બનાવ બની આવે તો જ શક્ય; આ ભવે સુખ પણ તો જ.

ભરે ને સાંભરે, ભરી નાખે અને સાંભર્યાં જ કરે; પણ સમ્ભૂત કરે એવો અર્થ પણ અન્યથામાં ખેરો.

આ બીજી કૃતિને એકલી લેતાં પણ એ કરુણ રસ પ્રધાન છે એમાં શક નથી. અને એ સાક્ષના એ ચાર મહિનાની કૃતિઓ સાથે વાંચતાં આખી માલા અત્યન્ત કરુણ સ્પન્દનોથી તરવરે છે; હૃદયનું તલ અને આત્માનું શિખર ન્યાં સંગમ પામે તે સંગોજક-ન્દ્રિયના એ પ્રતિભાસજીવન સ્પન્દનો છે, દુઃખાત્તિએ કમ્પતાં, અને લોહીનાં આંસુએ નીગળતાં. આવા આપવીતકોદ્દગાર યુજ્જરાતી કવિતામાં બીજા નથી. અને જે કવિતાભોગી વધારે આખ્યા હોત તો સારું એમ ઇચ્છે છે, તે તો મઠ હજી એ વધુ રીખાયો હોત તો કેવું સારું !—એમ જ ઇચ્છે છે. x

૪૦

બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર :

વિરહ

જીવતું મોત

સખે, હર યથેદ યમ વેળ - પાએ દ્વિધા
કરી, રાકલ એકને ફગવતોડન દગ ભય ન્યાં.
રણુ રાકલ તે ય તે મુનતું વનતું વનતું વિષે,
વહે વખત કારમો ચમેકમિમ મૂર્છામહો.

* કેટલી હદ લગી રીખાયેલા, જાણો છો? કહે છે, થોડા દિવસ એને (ગારો ચઈ ગયેલા જણાવીને) એક બોરડામાં પૂરી રાખવામાં પણ આવ્યો હતો !

આથી પંક્તિની અંનનો વિરામ પણ નીકળ્યા ગયો, અર્થને છટ વિરામ એજ પતિ બન્યો, હજ અનેક પંક્તિમાં વહેતો પ્રવાહી બન્યો. કાવ્યખંડને બેઠો લીટીએ પૂરો કરવાની આવશ્યકતા નીકળ્યા ગઈ. અંગ્રેજીમાં જેને પ્લેક વર્સ કહે છે તેને નિકટમાં નિકટ ગુજરાતી પણ હજ સુધી આજ જણાયું છે. પ્લેક વર્સના ઉપદાસમાં ડો. જોહ્નસને કરેલો આક્ષેપ, જે પ્લેક વર્સ માત્ર દર્શિતું પણ છે, કર્ણનું પણ નથી, એ આક્ષેપ આ પ્રકારના પૃથ્વીને લાગુ પડતો નથી; કારણ કે પૃથ્વીનો લય આમાંથી અદષ્ટ થતો નથી. વિરામ-પતિની છૂટને લીધે, લાંબાં ટૂંકાં વાક્યો આવી આ હંદમાં વાક્યાર્થ વિરામજન્ય એક નવો જ, સંગીતથી સ્વતંત્ર, લય ઉત્પન્ન થાય છે, અને લાંબા વાક્યો માગતા ગંભીર ભાવોને કવિતામાં ઉતરવાનો અવકાશ મળે છે. આ પ્રયત્નની શરુઆતમાં કદર ન થઈ, પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ વંધતાં, કવિતાક્ષેત્રના નવીન સાહસિકોમાં આ હંદ લોકપ્રિયતા પામ્યો છે. એ જ એનું અવિષ્ય બતાવે છે.

કાવ્યને અંતે સોરઠો છે, તે જૂના કાવ્યમાં વસણુની ગરજ સારે છે. પણ જૂના વસણુમાં વસણુ ઉપરના કાવ્યના થોડા શબ્દોનું પુનરાવર્તન યતું તેને બદલે અહીં, વૃત્તાન્તરવિચારનો વળાંકો દર્શાવવાનું અને ઉપસંહાર કરવાનું કામ કરે છે. સોરઠા પદ્યની ૧૪ લીટી 'દ્વુતિકણી' એક સોનેટ છે. સોનેટ વિશે આપણા સાહિત્યમાં પૂરતી ચર્ચા થઈ છે એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ જણાવીશું, કે ગંભીર, અને એક કે બે કે ત્રણ વિમારવળાંકોવાળો પણ તે સાથે સુસ્થિર વિચાર આમાં કવિતાનું કુલ રુચિર રૂપ પામી શકે છે. મૂળ "વિરહ" નામે કાવ્ય લાંબું છે, તેના આ બે એક પછી એક આવતા ખંડને એક સળંગ કૃતિ ગણીને અહીં પ્રક્ટ્યા છે.

આ સિવાય લેખકે એક શુરુને બદલે બે લઘુ પ્રકવાની, અને દુત બોલાતા, લઘુ સ્વરની રાન્ય માત્રા ગણવાની છૂટ લીધી છે. તેમજ નહીં પૂરમાં આવી કાંઠા બેઢે તેમ વિચારભર્યા પ્રબલ બની પદ્યનું નિયંત્રિત સ્વરૂપ ક્યાંક બેઢે છે જેનું સુદર દષ્ટાન્ત 'દ્વુતિકણી'ની છેલ્લી પંક્તિ છે. આવી છૂટ કલાદષ્ટિએ લેવામાં આવે ત્યાં હંદને પ્રતિકૂલ બન્યા વિના, તેમાં અંતરે અંતરે વૈવિધ્ય પૂરે છે.

આ કાવ્યના વિષય અને આલેખ પરત્વે અનેક પ્રયોગો કર્યા છે, તેમાંથી બરાબર કાલ્પણિક એક પ્રયોગ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે. લેખક અલિષ્ઠ, ભારક્ષમ, ઓજસવાળો શૈલીથી લખે છે, અને તેજ શૈલી નિરહ જેવા કરુણ કાવ્યમાં પણ વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે.

આ બે ખંડો એક સળંગ 'વિરહ' કાવ્યના પાસેપાસેના ખંડો છે. બન્ને નાવકની ઉક્તિ છે. નાવકને પ્રિયતમાના મૃત્યુનો ધા ખગ્યાને થોડા માસ થઈ ગયા છે,—એટલે કે સામાન્ય જન એમ માને કે હવે તેનો ધા રુઝાવા આગ્યો છે: પણ ખરી હકીકત એમ નથી. એનો ધા જીડો છે, માત્ર પોતાની કાલ્પણિક ધીરોદત્તતાથી તે પોતાના ધાને મિત્રની આંખથી પ્રભુ છુપાવી રાક્યો છે. આ નહિ સમજાવીર મિત્ર, તેને ફરી ધરમાંડવા કહે છે તેને, નાવક આ કાવ્યથી ઉત્તર આપે છે. નાવકનું અર્થબેદી હૃદય, તે સહન કરવાનો પુરુષાર્થ, જગત તરફનો સત્યનિષ્ઠ વૈરાગ્ય, મિત્ર તરફનું માર્દવ, જૂના સંબંધની જ વફાદારી, એ સર્વ, મિત્રની દલીલોના, કેવળ છીછરી કે વેવલી લાગણીના કથનથી નહિ પણ પ્રગાથી આપેલા ઉત્તરમાં, સુરચિ અને કૌશલથી વ્યક્ત થાય છે,

૧ થી ૫ નામિકા મૃત્યુથી ગત થઇ, પણ તે એકાન્ત હુમ થઇ નથી. મૃત્યુ પહેલાં તે પોતાના દેહમાં સમરતરૂપે, પિડીકૃત હતી. હવે આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યસ્ત થઇ ગઇ છે. જેમ એક ધનરૂપ ગૃહ પોતાના અસલ રૂપમાં ફરી નિહારિકા થઈ વધારે વ્યાપ્ત થાય તેમ, તે અત્યારે તેજોમય નિહારિકામાં એક દ્યુતિકણી જેવી થઇ છે. પણ તે દ્યુતિકણી માત્ર બાહ્ય બ્રહ્માંડમાં જ નથી. પણ યથાપિડે તથા બ્રહ્માંડે એ ન્યાયે મારા આત્મગદનમાં પણ વિમલ સ્વરૂપે શુદ્ધ સ્મરણરૂપે રહેલી છે. વ્યસ્ત બ્રહ્માંડમાં રહેલી એ દ્યુતિકણી જાણે કે મારા સામું જુવે છે, અને મુખદર્શન કરાવે છે. મારા બધી યોગ્યતા માંડે છે, અને ક્વચિત્ જાણે શબ્દો પણ બોલે છે ! વાસ્તવિક રીતે આંતરબાહ્ય આધાત પ્રત્યાધાતનું આ પ્રત્યક્ષીકરણ છે.

૬ થી ૧૦: એ જ અનુભવોનો વિસ્તાર કરે છે. આ અનુભવો મિથ્યા આભાસો નથી, કારણ કે મિત્રની સર્વ સ્થિતિમાં જેવી કે એકાન્તમાં કે એકાગ્રતામાં, યાકમાં, વિપત્તિમાં, ગ્લાનિમાં તે અકારણ જીડે છે અને યમે છે, અને સદા દેહની છાયાની પેઠે સાથે રહે છે. ચિત્ત તેમજ યઈ ગયું છે.

૧૧ થી ૧૪: આ વિલક્ષણ અનુભવ સ્થૂલનો નથી, સૂક્ષ્મનો છે, બડ નયન શ્રોત્ર વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો એ સૂક્ષ્મના હુમલા, તેના આધાતો શી રીતે સદન કરી શકે ? એ તો દ્યુતિકણી જેવી આત્મ ગદનમાં ચિત્તન્ય સ્વરૂપ છે તેથી જ બાહ્ય બ્રહ્માંડમાં પણ ચિત્તન્ય સ્વરૂપ છે તેનો અનુભવ પણ ચિત્તન્યનો છે, જડનો નથી. પણ તે યમે તે હો. સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો તેને સહી શકે કે ન સહી શકે; પણ અનુભવપથમાં આવેલ એ દ્યુતિકણી સર્વદા ઝગો, અને તેને ગ્રહણ કરનાર નયન શ્રોત્ર હૃદય અને આ આખો પંડ વિમલ બનો જેથી તેનું ગ્રહણ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપે થાય. નાપક સ્થૂલને અવગણી કેવળ ચિત્તન્ય સંબંધમાં જીવનનું સાર્થક સમજે છે.

સમાપ્તિ

આ આજ્ઞાશ્રોતો દાખલો રા. રા. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે પસંદ કર્યો છે; એ ઉપર લખેલું વિવરણ પણ એમનું છે.

આ માલા "પ્રસ્થાન" ગાં શરૂ ગ્રંથ કેટલાક ગદિના ચાલી, એટલે ગુજરાત વર્તી-કચ્છર સોસાયટીએ એને પુસ્તકરૂપે પોતે પ્રકટ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે પ્રમાણે "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ" વિવરણ સાથે ઇ. સ. ૧૯૩૧ દરમિયાન પ્રકટ થયો. અહીં "પ્રસ્થાન"માં ચાળીશ જ કૃતિઓ આવી છે, એ પુસ્તકમાં ૬૦ કૃતિઓ આવશે; થોડીક અહીં આવી ગઈ છે તેને બદલે બીજી આવશે; વિવરણમાં પણ કેટલુંક ટુંકાવાશે, કેટલુંક ફરી લખાશે; અને આખી ગોઠવણ ફરી જશે.

"પ્રસ્થાન"ના દાલના કાર્યવાહક રા. રા. બાઈ રસિકલાલ પરીખનો મહારા ઉપર એટલો તો પક્ષપાત છે કે એ તો એમ જ માને છે કે આ વિષય "પ્રસ્થાન"વાચકોમાં ધણી રસિક ગણાય છે, અને એને ચલાવ્યે જ રાખવા એઓ મહેને દબાણ કરી કરે છે. પરંતુ ઉત્તમ શિક્ષક તો તે, જેના શીખવેલા શિષ્યો તેની મદદ વગર જ પોતાની સ્વતંત્ર વિચારણા ખેડતાં અને તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખતાં જલદી શીખી લે. આવી પ્રજતિઓનું ઉત્તમ કાર્ય દિગ્દર્શનનું છે; દેખાડેલી પદ્ધતિએ સ્વતંત્ર વિચારણા ઉત્પન્ન કરવાનું છે. વળી યોગ્ય વખતમાં જ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનું પુસ્તક બહાર પડશે તેમાં ચાળીશને બદલે સાઠ કૃતિઓ વિવરણ સાથે સંગ્રહેલી છે જ. એટલે સમભાવ માટે તંત્રી અને વાચકોનો ઉપકાર માનીને આ માલા અહીં જ પૂરી કરું છું.

પ્રકે ! તેમાં ઘણી મહેનત હતી; અને આખો દેખાવ એક પ્રકારની સાંસ્કૃતિક અસર ઉત્પન્ન કરતો હતો. પણ એમાંએ આઝાદ તકાગ જેવું એક જાતનું જીવારખાતું દર્શિને ખુંચતું હતું. આ પછી અત્યારે મજૂર પ્રદર્શન ચાલે છે. મને લાગે છે કે ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ, કલાની દૃષ્ટિએ અને ભવિષ્યના શાસકોના ઉદ્ધારની દૃષ્ટિએ આ પ્રદર્શનને પ્રથમ સ્થાન મળવું જોઈએ.

‘ભવિષ્યના શાસકો’ આ શબ્દોનો ભાવાર્થ કદાપિ અસ્પષ્ટ રહે એટલે આપને સ્પષ્ટ કરું છું; કારણ અત્યારે બહાર એવી પરિસ્થિતિ ચાલે છે કે તમે છૂટા થશો ત્યાર પછી પણ આપણે મળાને ખુલાસો કરી શકીશું કે નહિ તે હું જાણતો નથી. ભવિષ્યના શાસકો એટલે કે મજૂરો. આખી દુનિયામાં અને છે તેમ ભારતવર્ષમાં પણ મજૂરોનો યુગ ખેસી ચૂક્યો છે. હું અહીંઆં મજૂર શબ્દ સુરીદારના સનુના અર્થમાં નથી વાપરતો. પણ મજૂર શબ્દ આજસુના વિરોધીતરીકે, અશાસ્ત્રીના વિરોધીતરીકે અને ખાસ કરીને ‘અમે અમારા પૈસાનો ગમે તે ઉપયોગ કરીએ; તેમાં ખીજને શું ?’-એવી માલખીનું અભિમાન રાખનારના સનુતરીકે વાપરું છું. આ યુગનું શાસન હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજની સાથે જ આવવવાનું છે તેની મને ખાત્રી નથી; પણ સ્વરાજની પહેલાં નથી આવવાનું એની મને ખાત્રી છે. અસ્પૃશ્ય, આ ‘ભવિષ્યના શાસકો’ને કેળવવા જે પ્રદર્શન બરાબર છે તે ખરેખર ઉપયોગી છે, અને જોવાલાયક છે. આ લોકોએ તેમના પ્રતીકતરીકે દુનિયાના બાર નીચે દબાતા મજૂરની પ્રતિકૃતિ રાખી છે. ચાલુ સ્થિતિ સુચવવા માટે તે સાચું છે; પણ ધ્યેયતરીકે ખીજનું કાંઈ હોત તો વધારે ઉચિત દેખાત. ઉદાહરણતરીકે પાણીમાંથી પૃથ્વીને ઉદ્ધારતા વરાહના જેવો વિચાર સુચવાય એવું કાંઈ ! પણ તમારા ગુપ્તચરની સૂચનાઓ કેાઈ સ્વીકારશે એટલું તે અભિમાન રાખી શકતો નથી. *

આ પ્રદર્શનોમાં જે સુખદુઃખની વાતો થાય છે તેમાં એક વાત તરફ મારું ખાસ ધ્યાન ગયું. ખાદીની ક્રિયાઓ ચતી હતી ત્યાં એક આધેડ ન કહેવાય અને જીવાન ન કહેવાય એવી વચક્ષી વચની એક બાધ અને તેની છોકરી બીજી એક એવી બાધને મળા ! ‘તમારો એ જેલમાં ગયો છે ?’ ‘હા મારો એ ગયો છે’ બહુ જ સહજ બાવથી એ બાધ બોલ્યાં. આમ બોલવામાં તેના અવાજમાં કૃત્રિમ ઉદ્દાસ કે સહજ વિપાદની છાયા ન હતી. આ મને બહુ ગમ્યું. ‘શાને માટે ગયો છે ?’ બાધએ કાંઈક જવાબ આપ્યો; પણ તેની સાથે છોકરી હતી તેણે સહજ ઉદ્દાસથી ચેતાની માની ભૂલ સુધારી. આવી વાતચીત એક વાર હું સાંભરમતી જેલમાં મળવા આવનારની ચર્ચા કરવા ગયો હતો ત્યાં પણ સાંભળી. ચાલુ ચળવળ લોકોમાં ખૂબ જાડી ગમ્મ છે, તે હવે સહજ યર્ષ છે તેના પૂરાવાતરીકે આવી વાતોને હું ખૂબ ‘સમર્થક’ ગણું છું. તમારા મુલકમાં સાંભળેલા ધોંધાટના કરતાં ઘણી જ વધારે સમર્થક !

આપણા દેશમાં આ સ્વરાજની ચળવળ અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે. મહાત્માજીએ અહિંસાના માર્ગે આ લડત લડી લેવાનો મન્ત્ર ચૂક્યો અને તેને કેાઈ પણ રીતે વળગી રહેને-પોતાને સૂઝે એ રીતે વળગી રહેને—પ્રત્યેકે આ લડત લડવાનો જે નિશ્ચય કંચો છે તેણે તો આ લડતને વિશિષ્ટ રૂપ આપ્યું છે. પણ હું અત્યારે એનો વિચાર નથી કરતો. હું અત્યારે જેનો વિચાર કરું છું તે વિશિષ્ટતા નાવકવિના આ લડત લડાય છે તેમાં રહેલી છે. કદાપિ દુનિયાની ચળવળોમાં આ વિશિષ્ટતા અદ્વિતીય હોય ! સારામાં સારી રીતે કવાયત પામેલી લશ્કરની ટુકડીઓ પણ કરતાં વિના એજાકળા યદ્ધ જંગ છે; જ્યારે આ લડતમાં

જાન નહિ હોવાથી તે નિરાધાર થઈ જાય છે. સંરક્ષણના પ્રયોજનવાળાને બહુ જટિલ યોજનાઓ નથી કરવી પડતી. સામાન્ય માણસ ગમે તે કરે તોપણ એનું પ્રયોજન અને એનો માર્ગ બદલાતાં નથી. અહિંસક દુકડીની બધી વ્યક્તિઓને ખબર હોય છે કે આપણે કોઈને મારવા નથી અને આંગળાઓ લાંગી જાય ત્યાંસુધી મીઠું આપવાનું નથી. નામક ન હોય તો યે દરેક સૈનિક આટલું કરી ચકે છે. સરકારને મહેસુલ ન જરવાનો નિશ્ચય કર્યો—એટલે નામક હોય કે ન હોય તો યે મહેસુલ નહિ જારવાનું. આ રીતે અહિંસક લડાઈમાં સરલતા અને અન્તરનો પ્રકાશ હોવાથી નામક વિના પણ તે ચાલી શકે છે.

આનાથી વધારે ઊંડા જીતરવું એ ઠીક નથી. પણ આ ઉપરથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે, અહિંસક લડાઈ એ વધારે સહેલી છે કે એમાં બુદ્ધિની જરૂર નથી. કારણ અહિંસક સેનાનો દરેક સૈનિક જેટલે અંશે પોતાની સેનાનું પ્રયોજન બરાબર અને પૂરેપૂરું જાણતો હશે તેટલે અંશે જ તે સફળતાથી કામ કરી શકશે. અને આ સમજવા માટે બુદ્ધિ અને સંયમ બન્ને બરાબર જોવાયાં પડે છે. હિંસક સૈનિકની જેમ તેને ગમે તેમ વર્તન રાખવું ન પાડવે, એને તો એવાંસે કલાક એકસરખા રહેવું પડે. આથી અહિંસક લડાઈ માટે તૈયાર થવું કઠિન છે, પણ તેનો લડવાનો માર્ગ સરસ છે.

પ્રજાને આ પ્રમાણે તૈયાર કોઈ મદાન અહિંસક વીર જ કરી શકે. ગાંધીજીએ એવી તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને અત્યાર સુધીના લેખોના વર્તન ઉપરથી અનુમાન દેરવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, ગાંધીજીનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નથી ગયો !

પણ આ તો કાગળને બદલે કાંઈ લેખ જેવું થઈ જાય છે. અને મારા દરેક કાગળમાં બને છે તેમ આમાં યે આદિ અને અન્તમાં, મેં આપને શરૂઆતમાં કહ્યું તે પ્રમાણે, અત્યારે વિરોધાભાસ છે. પણ તે આભાસ જ છે, એ આપ સમજી શકશો. વળી શુભરાતમાં વાઇસરૉય સાહેબે એમના નવા ક્તવાથી એટલી ગરમી ફેલાવી છે કે શાંત, હસતો કાગળ લખવાનું માનસ જ નથી આવતું.

જસ ત્યારે ! આ કાગળ તમે જેલમાં વાંચશો કે બહાર તે હું જાણતો નથી. પણ મારે ખીજે કાગળ લખવો પડે તે પહેલાં આપણે મળીશું એવી આશા રાખું છું.

લે. સેવક

શુભતચરના સલામ

૨

શ્રીમતી હમીદાનો પત્ર

[શ્રીમતી હમીદા, શુભરાતના પ્રસિદ્ધ બુકર્જ કાર્યકર્તા શ્રીયુત અબ્બાસ પૈયગંજ સાહેબનાં પૌત્રી થાય. હમીદા બહેન સોળેક વરસનાં છે, અને આ પત્રમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે તે રાહિલુલી બહેન પણ તેમની જ ઉંમરનાં સુરતના પ્રસિદ્ધ કાર્પકર્તા શ્રીયુત હનૈસાલાલ દેસાઈનાં પુત્રી થાય. સુરતમાં કોંસીલીની ચુંટણીના દિવસનું આમાં વર્ણન છે. હાલની હલચાલનો ઉત્સાહ તાત્કાલિક બહેનમાં ફેલા છે તે જાણવાના સાધનતરીકે આ પત્ર છાપ્યો છે. પત્ર ઉર્દૂમાં છે, પણ આ ઉત્તરદિલ્લુ ઉર્દૂ નથી, શુભરાતની ઉર્દૂ છે, એટલે જેવા છે તેવા છાપ્યા છે. તત્ત્રી.]

કચકા દિન તો હમારા બડે હી મહેમે ગયા. મૈ તમામ શુરસે બયાન કરતી હું. હમકે

દોનો તરફ લાઠર ખડા કર દીધા, ઇતનેમે સામનેસે શીર મી. કરંજ્યાવાલે આયે ઝોર બોલે કે તુમ મેરી ખાત નહો માનતે હો તો મેં તુમ સળેહકી ગીરફતારું, કરતા હું. હમ બોલે 'મહેરબાની,' ઝોર ઉતકે સાથ ખૂશી ખૂશી અંદર ચલે. એક બીલકુલ ખુદ્દી જગેમે દરરોતો^૧ કે નીચે ઝોરતોંકી પડ્યામ હુમ કાર બેઠી થી. હમકુ આતે દેખ કર ખૂબ તાલીયાં બજાને લગે. વહાં હર ચીજકા આરામ થા. જો ચાહે સો મીલતા યા. ચાષ, ઠેશી, દુધ, વગેરા સખ. ઝોર ઐસા હુકુમ કરતા મીલે જેસા સ્વરાજ હમકો મીલ હી ગયા હો ઝોર વહાં તો સ્વરાજ હી યા. દો સીપાહીયે લેકીન બેચારે કુચે કહતે નહી ચે, ઝોર હમ બીલકુલ છુટસે શીરતે ઝોર ગાતે ચે. આરામસે રોનંજ પર બેઠ કર મજા કર રહે ચે ઇતનેમે જોરસે 'બંદે માતરમ' કી પુકાર આષ. કયા દેખતે હું કે એક વોલનટીયર કોર પકડા કર આષ હે. શીર તો આધે આધે લેટેમે એક એક કોર પકડા કર આયે ઝોર હમ સખ ચીલકર ઇતના શોર કરે કે કયા કહું. ખાનેકે વખત હમ ૧૦૫ આદમી ચે. જખ ઝીનને આયે તો પુછા કે તુમકુ કયા ખાના હે! કસ હડતાલ યા કસ લીયે ફુકાને સખ બંધ થી, શીર હી કહા કે જો મીલેગા સો દેવેંગે. હમકો લોગોં ને બી બાહરેસે ખાના બહોત બેજોનેકા કહા; લેકીન હમ બોલે, સરકાર કે મહેમાન હે ઝોર ઉસીકા ખાના બી ખાયેંગે. સત્ય, ખાનેકા તો ઇતના મીલા કે કયા કહું! આખર ઐસા કીયા કે મીકુબ્હેનકુ પેસા લીયે ઝોર ઉતહોને હમકુ ખાના બેખ. પુરી, બટાટીકી બેલક લગીજ તરકારી, કુરમુરે, સેવ, ઝોર ચેવડા. તમામ દિન હમ તો ખાતે રહે. લોગ હમકો મીલને આયે તો ઇસી બહોતેસે કે ખાના યા પાની લે કર જાતે હે: મતલબ હે, કે તમામ દિન હી હમ ખાતે રહે. બીલકુલ ઐસા માલુમ હોતા યા કે કીસી જગે સખ મીલકર પીક-નીકરે કા આયે હે. ખૂબ બેલે, ઝોર ગાયા, ઝોર ખૂબ ધમચકરી મચાષ. લડકે તો Leap frog, આટા પાટા બી ખૂબ બેલે. કીસીને કહા, કે ચલો જાં બાવટા ચડાયે, ઝોર બાવટા બી મંગાયા, લેકીન શીર હમને કહા કે કોઇ ઐસી ચીજ નહી કરની ચાહીયે, જમસે બેચારે પોલીસ પર ઠપકા આયે, યાકે હમારે બાવટા કા અપમાન હો. હમને તો ધરાડા કીયા યા કે અગર રયામકુ હમકુ કહે કે અખ તુમહે છોડ દેતે હે તો પુછે કે કીસ ચુ-લાકે લીયે તુમને હમકુ પકડા ઝોર અખ બીન ઉસકી સખ લીયે કયું છોડ દેતે હોં. લેકીન મીકુબ્હેનને કહેલવાયા કે છોડે તો કુચ ગડબડ મત કરના ઝોર સીધા છુટ જાના. હમકો પંદીલે છોડ દીધા. હમ તો આરામસે સળહોં કે સાથ બેઠ કર ગા રહે ચે, ઇતને મેં કહા કે ચલો બાહર. બાહર નીકલે તો એક ફુજુમ! ઐસા હો કે અખ કયા હોતા હે ઝોર કયું ઇન સળહોંકી બીચમેસે નીકલેંગે! લેકીન ઇન્તેકામ બહોત અચ્છા યા, ઝોર આરામસે, 'બંદે માતરમ' ઝોર 'ગાંધીજી જય' કે પોકાર કે સાથ હમ જાવણી પહોંગે. વહાં જા, વ મીકુબ્હેન તો બડે ખૂશ ખૂશ ચે. શીર મકાન આયે. રાત્રે મેં આતે આતે લોગ રોહીનીકી તરફ ઇશારા કર કર કે કહે કે 'ધોડવાસી છોકરી!' 'ધોડવાસી છોકરી!' 'આજે એણે બહુ સરસ કામ કર્યું છે.' ઐસા ફખર હોતા, યા. હમકો પકડાને કે બાદ બી લાડી તો ચલી, ઝોર, અંદર બેઠે બેઠે શોર સુનાઈ દે ઝોર દિલ પર અજળ અસર હો.

ત્યાં સ્ટીમર કંપનીઓ અને રેલ્વે મંડળોએ ઘોંઘાટ ઓછા કરવા આ સમિતિને વચન આપ્યાં છે. નકામી સીસોટીઓ મારવી ઓછી કરવાના અને બંદર પરની વિનાશકારક થતી સ્ટીમરોની આવજન કમી કરવાના એમણે બંદોબસ્ત કર્યો છે. લાઉડ સ્પીકરોના અવાજો ન્યુયૉર્કમાં કાયદાથી કબજે-રખાયા છે. નિશાળો, દેવળો, દવાખાનાં અને જાહેર ઓફિસો પાસે ધોધલ ને ઘોંઘાટ ઓછા કરવાના કાયદા કરવાની ત્યાં શરૂઆત થઈ છે.

આ દુઃખ દૂર કરવા ગાડીઓ ને સંચા બનાવનારાઓ ઘોંઘાટ ઓછો થાય એવી રીતે યાંત્રિક રચનાઓ કરે એવી બલામથક કરવામાં આવી છે. લોકો પણ આ ઘોંઘાટો ઓછા કરે એ માટે છાપાંનાં તંત્રીઓ અને જાહેર પુરુષોની મદદ માગવામાં આવી છે. તેઓ પોતાની લાગવગ વાપરીને લોકોને બાપલો તથા ભેળોદારા આ નુકસાનો સમજાવે. "

ઘોંઘાટ વધવાથી પ્રજાનું ખર્ચ વધે છે, તબિયત બગડે છે, અને પૈસા તથા શક્તિ-ઓનો નાશક વ્યય થાય છે. આપણાં શહેરોમાં પણ રસ્તા કામરના થાય, ગાડીઓને રખરની વાટો નેખાય, મોટરો ને લોરીઓ શાન્તિથી બૂગખાં વગાડ્યા વગર ચાલે, લોકો ઘાંટાઘાંટ ઓછી કરે તો કંઈ દહાડો વળે.

"દેશની પુનર્રચના વખતે આપણે પણ આ ઘોંઘાટ વિશે ધ્યાન તો કરવા જ પડશે; શહેરોને પહેાળાં કરવાં પડશે, રોજોમાં મેદાનો જોડશે, પરાં વસાવવાં પડશે, અને બધે શાન્તિ, આરામ અને મીઠી નિદ્રા આવે એવું વાતાવરણ જીતું કરવું પડશે.

(૬)

(૨) આયલેન્ડમાં આરોગ્ય પરિપદ

કબીલીનમાં, આરોગ્ય મંત્રીએ, એક આયલેન્ડની આરોગ્ય પરિપદ બોલાવી હતી. સ્વતંત્ર આયલેન્ડના બધા ભાગોમાંથી આરોગ્ય ખાતાના અમલદારો આવ્યા હતા. ચીફ મેડિકલ ઓફિસર પણ હાજર હતા. જનરલ મલ્કોલ્ડ પ્રમુખ હતા. પ્રમુખસ્થાનેથી એ બોલ્યા કે:— "આવી કૉન્ફરન્સ આ પહેલી જ છે અને વારંવાર એની બેઠકો થશે એવી હું આશા રાખું છું. આ સદીની શરૂઆતથી અટકાવી શકાય એવા રોગોથી થતાં મરણો વર્ષોવર્ષ ઓછાં થતાં આવે છે. ચોપા રોગો જે દેશમાં કેર વર્તીવતા તે લગભગ અદશ્ય થયા છે. અને એકંદર મરણપ્રમાણ પણ ઘણું ઘટ્યું છે. ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૦ સુધીમાં ૧૦૦૦ બળીઆનો મરણ થયાં હતાં તે છેલ્લાં ૨૩ વર્ષથી સમૂળમાં બંધ થયાં છે. ટાયફસ, ટાઇફોઇડ અને સ્કારલેટ, એ નામના ઝેરી તાવો ઘણા જ ઓછા થઈ ગયા છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં હાથરોગ પણ ઓછો થયો છે અને ૧૮૭૧ થી ૧૮૮૦ સુધીમાં મરણપ્રમાણ, ૬૨ વર્ષે ૬૨ હજારે ૧૮ હતું તે ૧૯૨૮ માં ઘટીને ૧૪ પર આવ્યું છે.

૧૮૭૦ થી ૧૯૦૦ સુધીનાં ત્રીસ વર્ષોમાં આયુષ્યની લંબાઈ માથા દીક હતી તેના કરતાં ઓછી, બાળકો ને ઉમ્મરલાયક માણસોનાં ને બધા વર્ગોમાં ૧૯૦૦ થી ૧૯૨૫ સુધીનાં ૨૫ વર્ષ દરમિયાન લંબાઈ છે એટલે આયુષ્ય લાંબાં થયાં છે. આથી આશા રહે છે કે ૬૭ પણ જે રોગો આપણને હેરાન કરી રહ્યા છે તે દૂર કરી શકાશે.

આ પ્રગતિ શાથી થઈ છે તે કહેવું સહેલું નથી. એવું એક જ કારણ નથી. સારું

(૩) રશિયામાં વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ

• “ સોવિયેટ રશિયામાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ” એ નામનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં લેનીનગ્રેડ અને મોસ્કોમાં જે અસંખ્ય પ્રયોગશાળાઓ હમણું હમણું વધી છે એનું વર્ણન છે. “ ૨૦ વર્ષમાં વિજ્ઞાનમાં આ દસ દરોડ લોકો, પૃથ્વીમાં પહેલે નંબર આવે તો નવાઈ નથી. ” એમ એમાં લખ્યું છે. આખા સોવિયેટ રશિયામાં ઉદ્યોગો અને એન્જીનિયર કામ પાંચ વર્ષમાં સ્થાપી દેવાનાં છે અને એ દિસાએ આ પ્રયોગશાળામાં ખૂબ ખર્ચ થાય છે અને ઘણા વિદ્વાન માણસો ઓછે પગારે ત્યાં કામ કરે છે.

(બ્રિટીશ મેડીકલ જર્નલ)

(૪) માનસિક રોગો

સેંટ બાર્બોલોમ્યુઝ હોસ્પીટલ જનરલના લુલાઇના અંકમાં માનસિક રોગો વિષે એક લેખ છે. એમાં લખ્યું છે કે:—દાકતરોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે “ રોગો એકલા મટાડવાના નથી, પણ માણસોની અંદર રોગો હોય છે એટલે પહેલું એમનું મન સંપાદન કરવું જોઈએ. વળી દરદીનાં સમાંસંબંધીને પણ દાકતર પર વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ તો રોગો મટશે, એટલી દવાઓથી નહિ મટે. ”

શરીરના કોષો, એમની આસપાસના સંજોગો ઉપર કાણુ મેળવવા પ્રેરાયલા હોય છે અને શરીર પણ એવા અસંખ્ય કોષોનું જ બનેલું હોવાથી મનુષ્યશરીર રોગોને પોતાની મેળે જ છૂટી શકે છે, જીવતું રહેવા અયાગ પ્રયાત્ન કરે છે, એ સંજોગ દાકતરોએ ખ્યાતુમાં રાખી દરદીઓને આશાવંત બનાવવાં જોઈએ.

હિસાસી, વહેમી, હિસ્ટીરિયાવાળાં, કાચા મનનાં, તરંગી અને ક્રોધી માણસો અનેક રીતે હેરાન થાય છે અને બીજાંને દુખી કરે છે. કોઈ દવાથી એ સુધરતાં નથી. ફ્રેપ્ટ (Freat) આ બધાંને કાગવાસનાની વિધિનાં પરિણામ ગણે છે, પણ એ વાત સર્વાંગે ખરી નથી.

એડલર આવાં દરદીઓનાં દુઃખનું કારણ એમનું પોતાનું ધાર્યું ન થાય એ ગણે છે, એ ઠીક છે; પરન્તુ એ પણ સર્વાંગે ખરું નથી. જેયુંગ મીઠાપણું કે ભડભડીઆપણું આખરે મનની નબળાઈ લાવે છે એવું કહે છે, પરન્તુ કેટલાંક માણસો મીઠાં ને ભડભડીઆં બંને હોય છે.

આથી આવાં દરદીઓને સુધારવાનો ઉત્તમ ધલાજ નીચે પ્રમાણે અજમાવવા એ લેખક ભલામણ કરે છે. આવાં દરદીઓને સમજાવો કે:—

“ તમે પોતાના સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ છોડો. જનસમાજની સેવામાં વખત ગાળો. આથી તમારું વ્યક્તિત્વ દબારશે, પણ પુરુષાર્થ, ખીલશે. સંસારમાં તો અનેક લડાઈઓ કરવાની છે અને વીરની માફક લડવાનું છે. હજી જનસમાજમાં ઘણું જંગલીપણું છે તે દૂર કરવામાં આપણાં તમામ આદર્શો અને મદદાની જરૂર પડશે. એ સેવામાં જે કામ પડશે એનાથી જરૂર ઘણું કસ્યાણું થવાનું છે. તમે તંદુરસ્ત થશો ને મનુષ્યજીવનનું પણ સાધક કરશો. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખો. ભય દૂર કરો. જીવન જીવવા યોગ્ય છે. કસ્યાથી તમે ધારશો એ કરશો, પરમાર્થ નહામે જવાનો નથી. જીવન અમર છે, માટે ટકાર થાય. ”

એ પોતે ફૂટ રાજવિદ્યાના ઉત્તાદ ન હોત તો તેમને કાન્ડરવેટિવ પદ વાઇસરૉય તરીકે હિન્દુસ્થાનમાં ન મોકલત ! પણ એમની એ વિદ્યાની નિપુણતા માટે આવા તર્ક ઉપર જ આધાર રાખવો પડે એમ નથી ! એમની વાઇસરૉય તરીકેની કારકિર્દી-ખાસ કરી ત્રાણ વર્ધની તેમની રાજનીતિ ફૂટમાં ફૂટ રાજનીતિનો, કામએ પણ નહિ દર્શાવે હોય એવો હિન્દુસ્થાનને હેતરવાની રાજનીતિનો નમુનો છે ! અને એ વાઇસરૉય સાહેબ પોતા માટે ખુલા પચાતો દાવો કરે છે ! કાં તો વાઇસરૉયમાં હાસ્યવૃત્તિનો-પોતે અનુચિત કરે છે એ પારખવાની વૃત્તિનો અત્યંત અભાવ હોવો જોઇએ કે કાં તો એમને હિન્દુસ્થાનની શુદ્ધિ વિષે એટલો તિરકાર હોવો જોઇએ કે હિન્દીઓ એમનો દંભ નહિ સમજે અને એ ભતની પામરતા ઉપર ખડખડાદ નહિ દસે !

ગાંધીનો વ્યવહાર યુક્ત અને અરવિન સાહેબનો વ્યવહાર યુક્તો-એ વિધાન જ્યારે ડુનિયા જાણશે ત્યારે તે એક મોટું અદ્ભુત્ય કરશે !

નવમો ફતવો

જ્યારથી આઝાદીની આ લડાઇ શરૂ થઇ ત્યારથી વાઇસરૉય સાહેબે એવો કમ રાખ્યો હશે છે કે એક મોટું ભાષણ કરવું અને પછી એક ફતવો બહાર પાડવો ! એ કમ પ્રમાણે થોડા દિવસ પહેલાં વાઇસરૉય સાહેબે એક ભાષણ કર્યું અને ત્યાર પછી નવમો ફતવો બહાર પાડ્યો !

આ ફતવો મહાસભાની સંસ્થાઓને નિમૂલ અને નિરાધાર કરવો માટે અમલમાં આવ્યો છે. એ ફતવાની રજૂઆત ગુજરાતની અને મુંબઈની મહાસભાની સંસ્થાઓની માલમિલકત સરકારે જપ્ત કરી લીધી છે ! આ પગલું મહેસુલ ન બરવાની ચળવળને દબાવી દેવા માટે લેવામાં આવ્યું છે !

હિંદમાં રાજ્ય કરતી બ્રિટિશ સરકાર આ પગલું બરે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી ! કારણ આ સરકાર પ્રજાની સંમતિથી સ્થપાએલી સરકાર નથી ! આ સરકાર આદિથી જ

પ્રજા ઉપર બળત્રેસરીથી અમલ ચલાવતી સરકાર છે. દરેક પરદેશી સરકાર એવી જ હોય છે ! બીજાનું પગલી લેવા માટે અમલ ચલાવતો હોય અને એ બીજો જ્યારે કાંઈ આપવાની ના પાડે ત્યારે તેની પોસેથી ચપક મારીતે જ પગલી લેવું પડે ! આ પરદેશી સરકારના માણસો મને તેટલા સારા હોય તો પણ આ રિયતિ તેમના માટે અનિવાર્ય છે !

પરદેશી રાજ્ય પ્રકૃતિથી જ “વિગ્રહની રિયતિ”-“State of War” છે. જ્યાં સુધી દબાવેલા દેશ માંડું બાંધું ન કરે ત્યાં સુધી શાન્તિનો આભાસ હોય ! જ્યારે માંડું બાંધું કરે ત્યારે તેને સુસ્તો જ ખાવો પડે !

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં વાઇસરૉયનો નવમો ફતવો કમગ્રાસ છે-વસ્તુરિયતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે ! આનાથી આગળ એવા ફતવા પણ આવશે કે સ્વરાજ માગતી વ્યક્તિઓનાં પણ ધરખાર માલમિલકત સરકારે જપ્ત કરી લે !

આ અગવળ શરૂ થઇ ત્યારે આલું આલું ઘસી એનો ઓછોવધતો ખ્યાલ સૌને ડૂતો. તેથી જ કોઈ આશ્ચર્ય પામવું નથી !

પણ પ્રજામાં જ્યારે સ્વમાનની લાગણી જાગે, મને તેવા સારા પણ પરદેશી રાજ્યને દૂર કરવાનો ઉત્સાહ થાય ત્યારે તે માંડું બાંધું કરી એ પરરાજ્ય સામે મોરચા મોડે એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. સિદ્ધાન્તથી અથવા પરિ-રિયતિથી પ્રજા હિંસાનાં માંડું લડવાનું પસંદ ન કરે અને અહિંસાના માંડું જ પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરે ત્યારે તેના માટે પણ કમ ગ્રાસ એ છે કે, પરદેશી સરકાર સાથેનો પોતાનો ખર્ચો સહકાર બંધ કરી દે ! સૌથી પહેલાં પોતાની સ્વરાજની મનોવૃત્તિ વિનયથી જણાવે, તે સામે પણ ન સ્વીકારે એટલે પોતાના નિશ્ચય બળના સ્ત્રવન તરીકે તે પરદેશી સરકારના કાયદોનો સવિનય ભંગ કરે, તેટલાંથી પણ તે પરદેશી સરકાર ન સમજે એટલે તેને મહેસુલ આપવું બંધ કરી દે અને એ રીતે એ સરકારને અસંભવિત કરી મૂકે !

આજી ચળવળમાં એ રિયતિ આવી ગઈ છે ! કોઈ સરકારને કોઈ પણ ભતનો કરે ન